

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΜΝΗΜΗ ΛΕΑΝΔΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΜΝΗΜΗ ΛΕΑΝΔΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

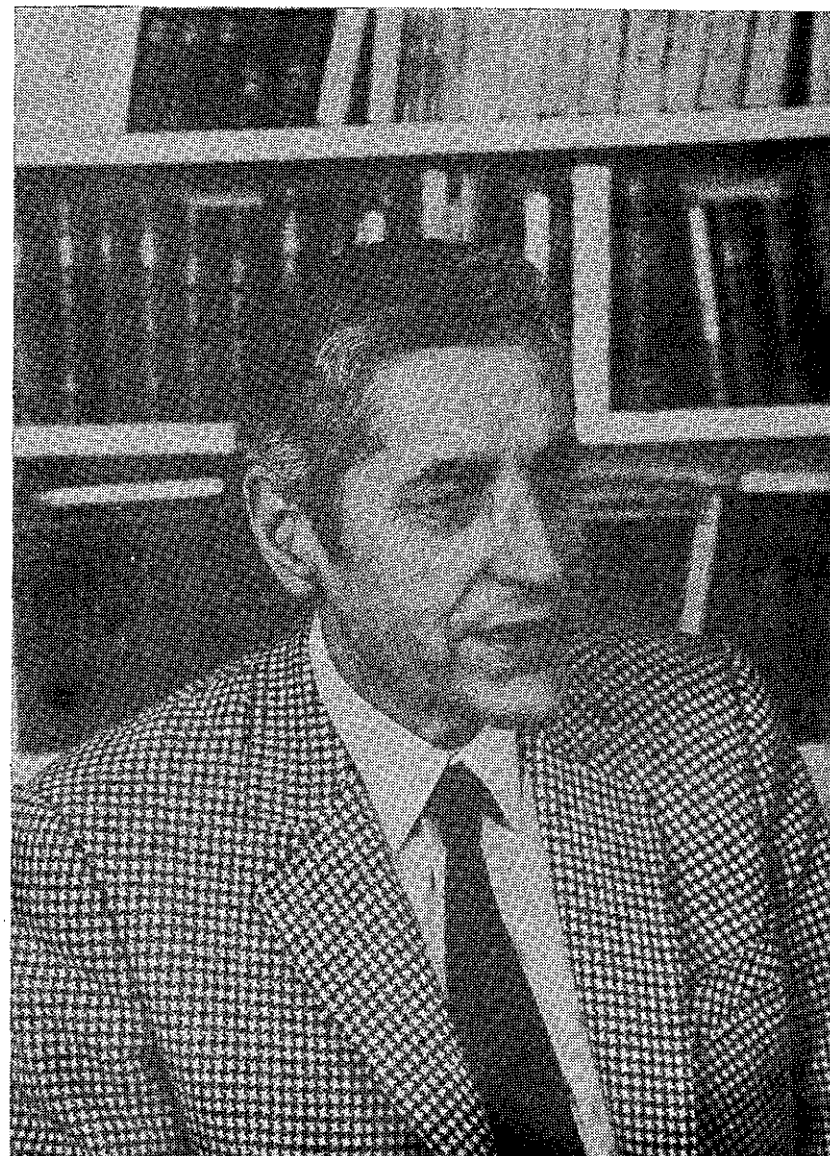
ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΜΝΗΜΗ ΛΕΑΝΔΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ

Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἀναγνωστοπούλου 14 106 73 Ἀθήνα
Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou Athènes (106 73), Grèce

ΑΘΗΝΑ 1996

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Προλογικό σημείωμα Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ.....	9-12
Β. ΒΑ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Λέανδρος Ι. Βρανούσης (1921-20 Ἀπρ. 1993)	15-28
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἡ «Περιγραφή» τοῦ Σινᾶ καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς	29-43
Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Ἀνέκδοτο ἔμμετρο Προσκυνητᾶριον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους (1722)	45-95
Μ. Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τὰ «τυχηρὰ παίγνια» στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα.....	97-100
Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, Πρώιμες ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κοζάνη, τὴ Σιάτιστα καὶ ἄλλες Κοινότητες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (1660)	101-142
Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, Μία διερευνητικὴ περιπλάνηση στοὺς δύσβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας	143-196
Σ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΥ, Μυρμιδονία καὶ Φαραονία. Ἐνα παραμῦθι ἀπὸ τὴν Κῶ καὶ ὁ μῦθος τοῦ Ἐρυσίχθονος	197-222
Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους	223-282
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ «Μέγα Νόμιμον» καὶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων	283-293
ΙΩΑΝΝΑΣ ΚΟΛΙΑ, Παρατηρήσεις στὴν χρονολόγηση μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου (1663 ἢ 1683;).....	295-305
ΕΛΕΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Οἱ οἰκογένειες Λικινίου καὶ Περδικάρη. Μελέτη βιογραφικὴ καὶ γενεαλογικὴ	307-379
Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων». Εἶναι ὁ Πρόλογός της (στ. 1-9) νόθος καὶ ὀβελιστέος;	381-386
Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδας. Ι. Τὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης»	387-402
ΡΟΔΗΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ἡ συνθήκη τῆς Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) καὶ ἡ ἀπήχυσή της στὰ 1828	403-454

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ τόμος αὐτός τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου μας *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, με πρωτοβουλία τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Κέντρου καὶ ἀπόφαση τῆς ἀρμόδιας Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς του εἶναι ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ ἀλησμόνητου ἐρευνητῆ του (ἀπὸ τὸ 1956) καὶ στὴ συνέχεια, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν (1962-1983), Διευθυντῆ του Λέανδρου Βρανούση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Ἐπόπτη καὶ τὸ Προσωπικὸ τοῦ Κέντρου, στὸν τόμο συμμετέχουν, με τὶς ἐπιστημονικὰς συμβολὰς, καὶ ἄλλοι πρῶην συνάδελφοι, ὁμότεχοι καὶ φίλοι τοῦ Λ. Βρανούση.

Ἡ παρούσα ἔκδοσις ἀποτελεῖ ἐλάχιστο φόρο τιμῆς στὴ μνήμη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους καὶ καταξιωμένους ἐρευνητὰς τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ τῶν Γραμμάτων, ἰδιαιτέρως τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀντὶ ἄλλων σχολίων γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ ἐπιστημονικὴ προσφορά τοῦ Λ. Βρανούση, κλείνομε τὸ σύντομο αὐτὸ προλογικὸ σημεῖωμα παραθέτοντας τὸν ἐπικηδεῖο λόγο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ γράφων ὡς Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴν κηδεῖα τοῦ Λ. Βρανούση (22-4-1993, Πέμπτη τῆς Διακαινησίμου), στὸ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν:

ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ
(1921 - 20 Ἀπρ. 1993)

*Μέρα τ' Ἀπρίλη,
πράσινο λάμπος
γελοῦσ' ὁ κάμπος
μὲ τὸ τριφύλλι.*

*Ὡς τὴν ἐφίλει
τὸ πρῶνὸ θάμπος,
ἢ φύση σάμπως
γλυκὰ νὰ δμύλει.*

Ἐκελαῖδοῦσαν
πουλιά, πετώντας
ὄλο πιὸ πάνω.

Τῷ ἄνθη εὐωδοῦσαν.
Κι εἶπ' ἀπορώντας:
«Πῶς νὰ πεθάνω;»

(Κ. Καρυωτάκη, Διάκος)

Σὰν «κεραυνὸς ἐν αἰθρία», χωρὶς καμιὰ λεπτική ὑπερβολή στήν προκειμένη περίπτωσι, ἔφτασε σὲ μᾶς, τοὺς συνεργάτες σου τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ θλιβερὸ ἄγγελμα τοῦ αἰφνίδιου θανάτου σου, καὶ μᾶς ἄφησε ἐνεοὺς καὶ ἀνήμπορους νὰ τὸ πιστέψουμε.

Ἔχουμε τόσο συνηθίσει στή ζωντανή καὶ πληθωρική παρουσία σου, πὸν μᾶς εἶναι ἀδόνατο, τούτῃ τῇ στιγμή, νὰ συνειδητοποιήσουμε καὶ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς δὲν θὰ σὲ ξαναδοῦμε πιά στοὺς γνώριμους καὶ ἀγαπητούς σου χώρους τῆς δουλειᾶς σου στὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο — σκόπιμα χρησιμοποιῶ τὸν παλαιὸ ὄρο — ν' ἀνασκαλεύεις τὰ βιβλία, τὰ δελτία καὶ τὰ χαρτιά σου, νὰ συζητεῖς μαζί μας θέματα ἐπιστημονικά, νὰ μᾶς καθοδηγεῖς καὶ νὰ μᾶς διδάσκεις.

Συχνὰ-πυκνὰ μᾶς ἔλεγες «Ὡς τότε θὰ ζῶ γιὰ νὰ σᾶς διδάσκω», καὶ μεις τὸ παίρναμε πάντοτε γ' ἄστεῖο. Ἦτανε ὁμως, φεῦ, ἀπὸ τὴν πλευρά σου, ὅπως βλέπουμε τώρα, ἡ φιλοσοφημένη καὶ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ πρόσκαιρου καὶ φευγαλέου τῆς ζωῆς ἐτούτης!

Ὡς Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐπὶ εἴκοσι καὶ περισσοτέρων χρόνια, ὑπῆρξες ἡ ψυχὴ καὶ τὸ στήριγμά του.

Τὸ Κέντρο μας, μὲ τὸν τωρινὸ χαμὸ σου, θρηνεῖ τὸν πολότιμο συνεργάτη του, ἀλλὰ γενικότερα καὶ τὰ Μεσαιωνικὰ καὶ Νεοελληνικὰ Γράμματα θρηνοῦν τὸν καταξιωμένο καὶ πολυτάλαντο θεράποντά τους, τὸν ἀφοσιωμένο μύστη, τὸν ἀκάματο καὶ προικισμένο ἐργάτη.

Κι ἡ γενέθλιά σου γῆ, ἡ λεβεντογέννα Ἡπειρος, σὲ μοιρολογεῖ ὅπως ἡ μάνα τὸν τρυφερὸ βλαστό της.

Ὅμως, κοντὰ στὸν ἐπιστήμονα καὶ τὸν ἄνθρωπο, θρηνοῦμε καὶ τὸν ἐθνοσιώδη νεαρὸ ἐκλεγμένο (Μάιος τοῦ 1944) Ἐθνοσύμβουλο τῶν Κορυσχάδων καὶ φλογερὸ ἀγωνιστὴ τῆς Ἐθνικῆς μας Ἀντίστασης, τὸν σθεναρὸ μαχητὴ τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν σὲ καιροὺς χαλεποὺς καὶ χρόνια μαῦρα... Παραθέτω ἐδῶ τοὺς χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν περίπτωσι πατριωτικὸς καὶ γεμάτος ἀπὸ ἐθνοσιαστικὸ νεανικὸ παλμὸ στίχους του, μὲ τὸν εὐγλωττο τίτλο Σὲ γέλασα καὶ ἀπόψε, Γερμανέ, ἢ Τὸ τραγοῦδι τοῦ Σύνδεσμου:

Ρόδινη αὐγὴ μὴραὶ στὸν οὐρανὸ
λαμπρὸς ὁ ἀγερῶν ποδὸ ἀγρογελαί
καὶ ὁ σύνδεσμος ὁ Μῆτρος στὸ βουνὸ
ἀνηφοραὶ καὶ φιλοτραγουδάει.

Κάτω, κρυμμένη μὲς στὴν καταχνιά,
κοιμᾶται ἡ πολιτεία ἡ σκλαβωμένη.
Ἐάγρυπνοι μόνον μὲς στὴ σκοτεινιά
τοῦ ἔχτροῦ οἱ πανοῦργοι λύκοι οἱ λυσσασμένοι.

Φυλάκιο ἐδῶ, πιὸ πέρα ἐκεῖ σκοπιὰ,
περίπολες καὶ ἐνέδρα ἐκεῖ παρέκει...
Τοῦ Μῆτρος τ' ἀγναντεύ' ἡ ἀητομαϊὰ
καὶ σὲ τραγοῦδι τῇ χαρὰ του πλέκει:

«Σὲ γέλασα καὶ ἀπόψε, Γερμανέ,
καὶ τὰ κρυφὰ σου ἔχω διαβεῖ καρτέρια!
Σφυρώντας τώρα κάποιον ἀμανὲ
τραβᾶω ψηλὰ στ' ἀντάρτικα λημέρια...»

Στὴν πλάτη μ' ἔναν κόκκινο τρουβὰ
τὸ Μῆτρο ὄλοι τὸν ξέρον στὰ χωριά μας.
Πόσα δὲν κρύβει πράγματα ἀκριβὰ,
χαρτιά τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴ λευτεριά μας...

Οἱ πολλὰ καὶ ποικίλες ἐργασίες καὶ μελέτες σου, Λέανδρε Βρανούση, γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ, γιὰ Δασκάλους τοῦ Γένους καὶ λογίους τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ τὴν Παιδεία καὶ τὰ Γράμματα ἐν γένει τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, γιὰ τὸν Φαναριώτικο Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν πολυδύναμη παρουσία του στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα συναφῆ θέματα τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, εἶναι καὶ θὰ παραμείνουν θεμελιώδεις ὑποδείγματα στέρεου ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ, ὕψους καὶ μεθόδου, φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς κριτικῆς σκέψης καὶ σύνθεσης, πνευματικῆς διεισδυτικότητος, δξύνουας, σαφήνειας καὶ ὑπευθυνότητος.

Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ μυστικά τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἔρευνας, στὰ ὁποῖα μᾶς ἐμήνηες κατὰ τὴ μακρόχρονη ἀναστροφή μας μαζί σου, καὶ σοῦ δροῖ-
λούμε γ' αὐτὸ ἓνα μεγάλο «εὐχαριστῶ».

Στοὺς «δόμους καὶ τὰ μέλαθρα» τοῦ ἠπειρώτικου Ἀχέροντα, πὸν οἱ ἀνεξερεῖνητες βουλές τοῦ Θεοῦ ὄρισαν, τόσο ἀναπάντεχα καὶ ἀπρόσμενα, νὰ πορευτεῖς, ἄς βρεῖς ἐκεῖ τὴν αἰώνια ἀνάπαυση καὶ γαλήνη, μέσα σὲ ἀσφοδελοῦς λει-

μῶνες, σὲ τόπους χλοερὸς καὶ ἀναψύξεως, ἀνάδονους καὶ ἀστέναχτους, ὅπου, μ' ἀγαλλίαση καὶ εὐφροσύνη, θὰ σὲ ἀπαντήσουν καὶ θὰ σὲ δεχτοῦν πρόσωπα ἀγαπημένα σου καὶ οἰκεῖα· οἱ ψυχές, τοῦ πρωτομάρτυρα καὶ βάρδου τῆς Ἑλληνικῆς Λευτεριάς Ρήγα τοῦ Βελεστινῆ· τοῦ κορυφαίου Γιαννιώτη Διδάσκालου τοῦ Γένους, πατριώτη καὶ ἀγωνιστῆ Ἀθανάσιου Ψαλίδα· τῶν «Διοσκορῶν τῆς Πίνδου», συντοπιτῶν σου ποιητῶν Κρυστάλλη καὶ Χρηστοβασίλη τοῦ μεγάλου Γιαννιώτη πρόδρομου τῶν Νεοελληνικῶν μας Γραμμάτων Γιάννη Βηλαρά· τῶν ἀνόνυμων καὶ ἐπόνυμων χρονικογράφων τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου· τῶν περήφανων ἀρχόντων καὶ πολέμαρχων τοῦ Γιαννιώτικου Κάστρου· τοῦ φλογεροῦ Δεσπότη καὶ ἔθνεγερτη Διονύσιου τοῦ Φιλόσοφου καὶ τῶν ἡρωϊκῶν συντρόφων του· τῶν Σιατιστινῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πούλιου, ἐκδοτῶν καὶ τυπογράφων τῆς «Ἐφημερίδος» (1791-1797) τῆς Βιέννης· μὰ καὶ τόσων ἄλλων ποὺ ἐσὺ, μὲ τὴ σπάνια γλαφυρότητα καὶ ἀξεπέραστη δύναμη τῆς πέννας σου, τὴν ἀπαράμιλλη καλλιτέπεια, τὴν ὑψηλὴ ποιητικὴ διάθεση καὶ εὐαισθησία τοῦ λόγου σου, ἀλλὰ καὶ τὴ μοναδικὴ σοφία καὶ ἐπιστημονικὴ σου γνώση, ἀκριβεία, ἐμβριθεία, ἐλληνομάθεια καὶ εὐρυμάθεια, ζωντάνευες καὶ ἔστηρες πάνω στὰ βάρη τῶν πανθέων τοῦ ἔθνους, ὅπως σὺ ὁ ἴδιος συνήθιζες νὰ γράφεις.

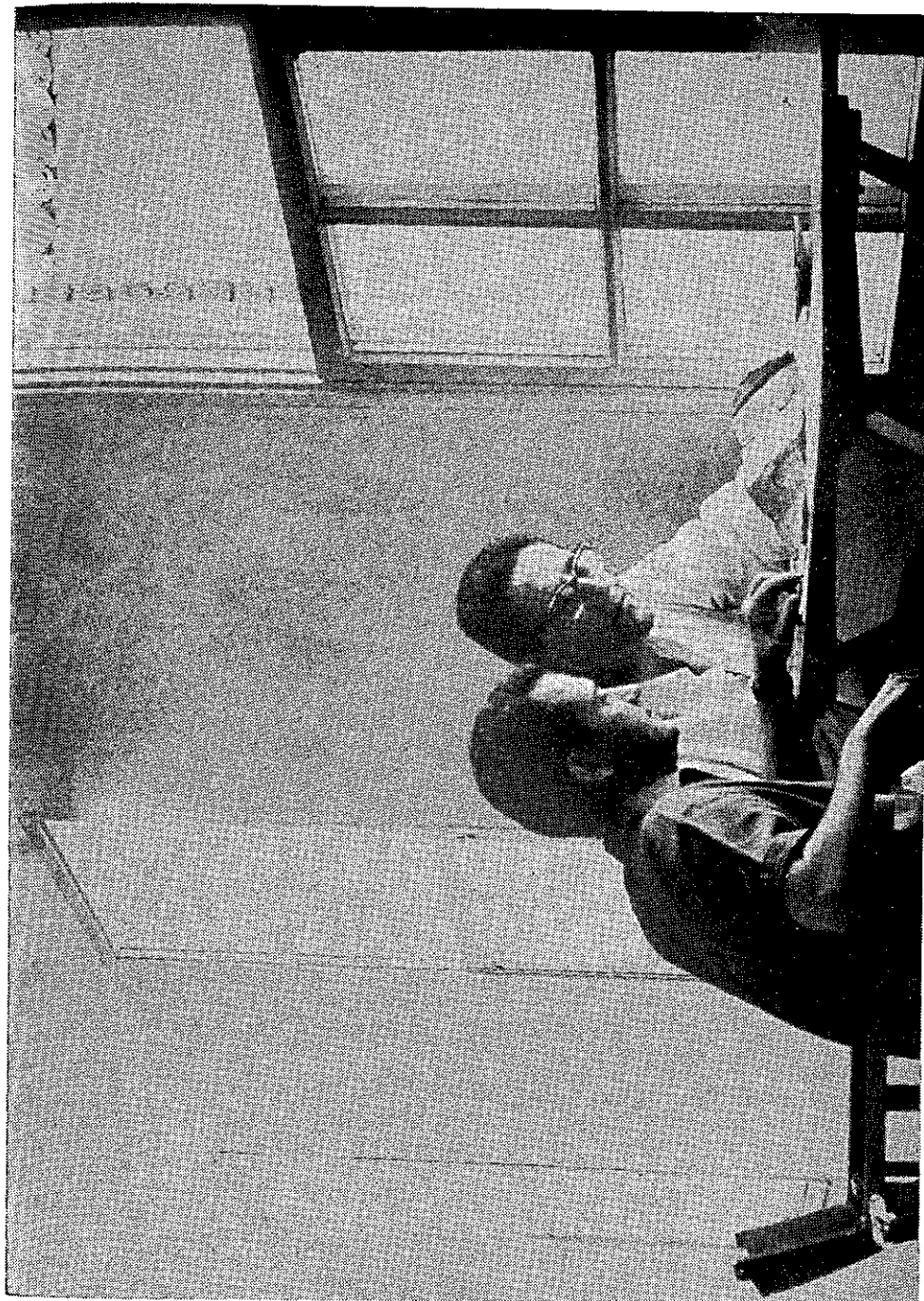
Λέανδρε Βρανούση, ἀγαπημένε μας φίλε καὶ συνεργάτη, δὲν λέω Διευθυντή, ἀφοῦ ἡ συμπεριφορὰ σου ἀπέναντί μας ὑπῆρξε πάντοτε τοῦ πραγματικοῦ φίλου καὶ συνεργάτη, ὡς ὅσματο φόρο τιμῆς καὶ ἀγάπης ἀποθέτουμε στὸ νύσκαφο τάφο σου, «εἰς ὄσμην εὐωδίας», λίγ' ἀνοιξιὰτικα λουλούδια καὶ πασχαλιάτικους ἀνθούς, καὶ μὲ πόνο ψυχῆς καὶ συντριβὴ καρδιάς σου ἀπευθύνουμε τὸ στεγνὸ «Χαῖρε» ... μὲ τοὺς δικούς σου αἰσθαντικούς καὶ λυρικούς στίχους:

*Τὴν ἠδυσπίαθεια τρύγησα τοῦ ὄνειρου
καὶ ἀπόψε ποὺ πνιγμένοι σβηροῦν οἱ πόθοι,
στὴ συντριβή, βουβά, ψυχὴ μου, ὀδύρου·
σὰν κυπαρίσσι ἐντὸς μου ἢ θλίψη ὠρθώθη...*

*Καὶ πάντα φεύγεις — λὲς καὶ αὐτὸ σ' εὐφραίνει
καὶ ὥσπου τ' ἀντίο τ' ὀλόστερο ἀντηχήσει,
τὴν ἴδια τὴν καρδιά σου ἔχεις σκορπίσει,
σὲ κάθε ἀντίο ποὺ σκόρπισες δεμένη.*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ
καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ὁ Λέανδρος Βρανούσης, Διευθυντῆς τότε τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σὲ μιά ἀπὸ τίς ἐρευνητικὲς ἀποστολές τοῦ Κέντρου (Ἰούλ. 1966), μαζί μὲ τὸν Δημήτριο Ζ. Σοφίανό, στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων. Τὸ ἔγγραφο ποὺ διακρίνεται στὸ τραπέζι ἐπάνω εἶναι τὸ ἀφαιρετικὸν γράμμα» (ἔτ. 1942) τοῦ Μιχαῆλ Γαβριηλόπουλου, τοπάρχου τοῦ Φεσφίου τῆς Καρδίτσας.

ΒΑΣ. ΒΑ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ

ΛΕΑΝΔΡΟΣ Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ

(1921 - 20 'Απρ. 1993)

Ἐκ τῆν ἀλληλογραφία τῶν νεανικῶν μας χρόνων μὲ τὸν Λεάνδρο Βρανούση ἀνασύρω ἓνα γράμμα του τῆς 8ης Αὐγούστου 1948: «Δὲν ἔχουμε —μοῦ ἔγραφε— μιὰ κριτικὴ (οὔτε... ἄκριτη!) ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Πρωτομάρτυρα Ὁραματιστῆ καὶ θρυλικοῦ Τυρταίου τοῦ Εἰκοσιένα! Ἄν δὲν περίμενα μέρα μὲ τὴν ἡμέρα τὴν πρόσκλησή μου στὸ στρατό, θ' ἀφιερωνόμουν αὐτὸ τὸ ἔργο. Μιὰ προσπάθεια συλλογῆς ὅλων τῶν στίχων ποὺ ἔχουν ἀπομείνει ἀπ' τὰ Θούρια καὶ τοὺς ὕμνους τοῦ Ρῆγα, τῶν ὀπαδῶν ἢ τῶν μιμητῶν του... μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσχωρήσω στὸ θέμα καὶ μέσα στὴν πυκνὴ νέφωση ποὺ ἐπικρατεῖ νὰ καθορίσω καὶ νὰ φέρω στὸ φῶς, πολλὰ νέα στοιχεῖα, ἔτσι ὥστε μὲ λίγη ἀκόμα προσπάθεια νὰ μπορῶ νὰ πῶ πῶς κατέχω σ' ὅλο του τὸ πλάτος τὸ ζήτημα καὶ ν' ἀποτολήσω τὴν πρώτη (τί τιμὴ!) ἔκδοση τῶν Ἀπάντων του».

Λίγες ἐβδομάδες ἀργότερα δημοσιεύταν στὴ «Νέα Ἑστία» (1 Ὀκτ. 1948) ἡ μελέτη του «Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Ρῆγα καὶ τῶν μιμητῶν του. Μ' ἓνα ἄγνωστο Θούριον Ἰασμα», ἀποκαλυπτικὴ τῆς εὐρυμάθειας καὶ τῆς κριτικῆς διεισδυτικότητος τοῦ εἰκοσιεπτάχρονου τότε ἐρευνητῆ, ποὺ ἐπὶ μισὸν περίπου αἰῶνα δὲν ἔπαψε νὰ τροφοδοτεῖ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη μὲ τὸ ἀπόσταγμα τῶν γνώσεών του. Ὁ θάνατός του στὶς 20 Ἀπριλίου 1993 τὸν βρῆκε στὴ γονιμότερη στιγμή τῆς πνευματικῆς του προσφορᾶς· εἶχε παραδώσει στὸ τυπογραφεῖο τὰ Προλεγόμενα (985 σελίδες) γιὰ τὴν «Ἐφημερίδα» τῆς Βιέννης τοῦ 1797 καὶ συνέτασσε γιὰ τὸ σύνολο τῶν τόμων τῆς τὴν Εἰσαγωγὴ, ποὺ, ἀνολοκλήρωτη, τέλειωνε μὲ τὴ φράση: «Ἡ συγκομιδὴ ἀπὸ τὶς Βιβλιοθήκας τοῦ Βουκουρεστίου, τοῦ Ἰασίου, τῆς Κοζάνης καὶ τοῦ Ἀγίου Ὀρους ἐπέτρεπε, μὲ τὴ μικροφωτογράφηση καὶ τῶν ἀντιτύπων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, νὰ σχηματισθεῖ σὲ μικροταινίες (μικροφίλμ) ἡ πληρέστερη στὸν κόσμον σειρὰ τῆς «Ἐφημερίδος», ὄχι μονάχα μιὰ πλήρης σειρὰ τῶν σωζομένων φύλλων τῆς, συγκροτημένη...».

Γεννήθηκε στὰ Ἰωάννινα τὸ 1921 καὶ ἔζησε τὰ παιδικὰ του χρόνια, ὡς τὸ 1928, στὸ Βουκουρέστι, ὅπου ὁ πατέρας του διατηροῦσε ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση,

ιδρυμένη από το τέλος του περασμένου αιώνα. Μαθητής αργότερα στη Ζωσιμαία Σχολή των Ίωαννίνων με Γυμνασιάρχη το Χρήστο Σούλη, σοφό δάσκαλο και συγγραφέα πολυάριθμων αξιόλογων μελετών για την Ήπειρο, δέχθηκε τα πρώτα έρεθίσματα για την άνιχνευση του ιστορικού παρελθόντος της γενέθλιας γής, που στη συνέχεια υπήρξε άξονας των έρευνητικών του ενδιαφερόντων. Στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έφερε έναν άσυνήθιστο για την ηλικία μας γνωστικό πλοῦτο, που αποκαλυπτόταν στα φροντιστήρια του Νίκου Βέη, του Διονυσίου Ζακυθηνού, του Νικολάου Βλάχου. Στη μικρή φοιτητική συντροφιά μας — από την οποία λείπουν, χρόνια τώρα, η Εύγενία Βέη-Χατζηδάκη, ο Δημήτρης Θεοχάρης, ο Πέτρος Κολακλίδης — ξεχώριζε πάντοτε για τον πνευματώδη και γοητευτικό λόγο του, τη λαγαρή σκέψη του και κυρίως για τη βιβλιογραφική έννημέρωσή του και την καταπλήσσοσα μνήμη του.

Η διακοπή των Πανεπιστημιακών μαθημάτων μετά την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου τον ανάγκασε να ξαναγυρίσει στην Ήπειρο και από το 1942 «έμμανής της Έλευθερίας» — τον χαρακτηρισμό χρησιμοποίησε ο ίδιος σε μελέτη του για το Ρήγα — εντάχθηκε στο ΕΑΜ Ίωαννίνων. Μιά διάλεξή του για τον Κωστή Παλαμά τον Αύγουστο του 1943, στην οποία παρενέβαλε πατριωτικούς στίχους του ποιητή, που είχαν διαγραφεί από την προληπτική λογοκρισία των αρχών Κατοχής, και τέλειωνε με το στίχο «Μεθύστε με το άθάνατο κρασί του Εικοσιένα», μετέβαλε το φιλολογικό μνημόσυνο σε ένθουσιώδη πατριωτική εκδήλωση. Στόν κατάλογο των ομαδικών συλλήψεων που άκολούθησαν πρώτο ήταν τ' όνομά του. Κατόρθωσε να διαφύγει κι από τότε, ως το τέλος της Κατοχής, έζησε στα Ζαγοροχώρια συνδυάζοντας τον άγώνα έναντι των κατακτητών — το 1944 εκλέχθηκε έθνοσύμβουλος στην Πολιτική Έπιτροπή Έθνικής Άπελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) — με την έρευνα σε μονές δυσπρόσιτων περιοχών, αντιγράφοντας σιγίλλια, κώδικες, ένθυμήσεις και έπιγραφές: στα κατάλοιπά του υπάρχει όγκώδης φάκελος με πολύτιμο ύλικό, άγνωστο ή άνεκμετάλλευτο στο μεγαλύτερο μέρος του, που είχε τότε συγκεντρώσει και το συμπλήρωσε αργότερα.

Ενασυναντηθήκαμε στην Αθήνα την άνοιξη του 1945 και, παράλληλα με τις πανεπιστημιακές μας υποχρεώσεις και την προετοιμασία για τις πτυχιακές μας εξετάσεις, συνεργαστήκαμε ως διορθωτές σε έκδοτικούς οίκους. Από τότε ο Βρανούσης σχεδίαζε τη μελέτη του για τον Αθανάσιο Ψαλίδα που δημοσιεύθηκε μετά την άπόλυσή του από το στρατό, το 1952, και για το Ρήγα, ενώ συγχρόνως άραματιζόταν τη συγκέντρωση και την επανέκδοση των γνωστών αλλά και των λανθανόντων τόμων της «Έφημερίδος» της Βιέννης, για την οποία πολύ λίγα γνωρίζαμε ως τότε κυρίως από μελέτες του Μανουήλ Γεδεών και του Δημοσθένη Ρούσου.

Η μελέτη του για τον Ψαλίδα και η έκδοση έργων του Ρήγα το 1953, με πολυσέλιδη Είσαγωγή στη σειρά της «Βασιικής Βιβλιοθήκης», έγιναν δεκτές με

έπαινετικότατες κρίσεις και βραβεύτηκαν το 1954 από την Ακαδημία Αθηνών με έγκωμιαστική εισήγηση των καθηγητών Κ. Αμάντου, Ν. Βέη και Σ. Κουγέα. Ο Κ. Θ. Δημαράς σε έπιφυλλίδα του (έφημ. Το Βήμα, 16 Ίουλ. 1954) χαρακτήριζε την Είσαγωγή στο «Ρήγα» ως «σταθμό στην ιστορία της γνωριμίας μας» με το έργο του Έθνομάρτυρα, που αποκαλύπτει «άφθονία γνώσεων άπόλυτα άφομοιωμένων, οι όποιες άπαρτίζουν ώραίους ιστορικούς πίνακες με έντεχνη έναλλαγή των λεπτομερειών και των γενικών θεωρήσεων» και ο Ν. Γωμαδάκης έγραφε για τον «Ψαλίδα» («Αθηνά» τόμ. 11 (1956), σ. 309) ότι «το βιβλίον είναι πλήρες χάριτος, ως τα έργα εκείνα, εις τα όποια η λεπτομέρεια τυγχάνει της αúτης προσοχής με το διάγραμμα» και εύχόταν «όπως άρμολίως χρησιμοποιηθούν αι δυνάμεις του δια την φιλολογικήν και ιστορικήν έρευναν της τουρκοκρατίας».

Άκολούθησαν, πάλι στη σειρά της «Βασιικής Βιβλιοθήκης», τα βιβλία του «Κ. Κρυστάλλης - Χρ. Χρηστοβασίλης» (1954) και «Οι Πρόδρομοι» (1955), που φανέρωναν όχι μόνο την έμβέλεια των στόχων του και την άνεση, με την όποια μπορούσε να κινηθεί σ' έναν εύρύτατο χώρο της νεοελληνικής γραμματείας, από τον πολυδιαβασμένο στην εποχή του Καισάριο Δαπόντε, τη Φαναριώτικη ποίηση και τον Βηλαρά, ως τον Κρυστάλλη και τον Χρηστοβασίλη, τους «Διοσκούρους της Ήπείρου», όπως τους όνόμαζε, αλλά και τη βιβλιογραφική του έννημέρωση και την έπιστημονική του ύπευθυνότητα.

Η πρόσληψή του το 1956, ύστερα από διαγωνισμό, στο «Μεσαιωνικόν Άρχεϊον» της Ακαδημίας Αθηνών — από το 1966 «Κέντρον Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού» — με διευθυντή τότε τον Ακαδημαϊκό Μανούσο Μανούσακα, πρόθυμο πάντοτε συμπαραστάτη και καθοδηγητή των νέων συνεργατών του, υπήρξε σταθμός καθοριστικός για την έρευνητική και συγγραφική του πορεία. Στο μοναδικό την εποχή εκείνη έρευνητικό κέντρο της πνευματικής ιστορίας του Έλληνισμού κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, άπερίσπαστος από τις χρονοβόρες και ψυχοφθόρες βιοποριστικές άνασχολήσεις του, έπιδόθηκε στη διερεύνηση των πολιτιστικών φαινομένων και των ιδεολογικών ρευμάτων του δουλεύοντος Γένους και πλούτισε τη νεοελληνική βιβλιογραφία με δεκάδες μελετών, που χαρακτηρίζονται για την πρωτοτυπία τους, την αúστηρη μεθοδολογία και τις κριτικές του ικανότητες, αλλά και για τη γλαφυρότητά τους, άρετές που χαρακτηρίζουν όλα τα κείμενα του Βρανούση.

Στα πλαίσια του προγράμματος του Μεσαιωνικού Άρχείου, που τη διεύθυνσή του ανέλαβε το 1962, πραγματοποίησε καρποφόρα για την έρευνα της ιστορίας του Νέου Έλληνισμού ταξίδια σε μοναστικά κέντρα της Ελλάδας («Άγιον Όρος, Μετέωρα) και στο έξωτερικό (Παρίσι, Βενετία, Βιέννη, Βουδαπέστη, Βουκουρέστι, Λονδίνο κ.ά.) κι έφερε στο φώς πλουσιότατο ύλικό, έγγραφα και άλλα κείμενα, στα όποια στηρίχθηκαν μεταγενέστερα ιστορικά και φιλολο-

γικά δημοσιεύματά του. Λανθάνοντα και άγνωστα χειρόγραφα σε συσχετισμό με τὰ πληροφοριακά του άποθέματα του επέτρεψαν με τὴν διδακτορική του διατριβή («Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου», 1962) νὰ ἐκκαθαρίσει τὸ ἔδαφος ἀπὸ παρανοήσεις καὶ πλάνες καὶ νὰ ἀνασυνθέσει τὴν χρονογραφία τοῦ Ἡπειρωτικοῦ χώρου, πού ἡ ἱστορία του τὸν ἀπασχόλησε καὶ σὲ ἄλλες μελέτες: μετὰ τὸ «Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη διασκευητὴν» (1962) καὶ τὰ «Ἱστορικά καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων» (1968) ἀνασυγκρότησε τὴν μορφή του καὶ ἀπέδειξε ὅτι ὁ ἱστορικὸς βίος τοῦ Δεσποτάτου ὑπῆρξε συνεχής.

Τὰ ἐπόμενα χρόνια τὸ ὄραμα τῶν φοιτητικῶν του χρόνων γιὰ τὴν συγκέντρωση τόμων ἢ μεμονωμένων φύλλων τῆς «Ἐφημερίδος» τῆς Βιέννης, στὴν ἀνασυγκρότηση τῆς ὁποίας ἀφιέρωσε ἀφειδώλευτα τὸ χρόνο του, γινόταν πραγματικότητα. Τὸ 1976 φωτοανατυπώθηκαν τὰ φύλλα τῶν δυὸ πρώτων ἐτῶν, συνέχιζε ὁμως τὴν ἐρευνά του γιὰ τὴν ἐπισήμανση δυὸ τόμων πού ἔλειπαν (τῶν ἐτῶν 1795 καὶ 1796), οἱ ὁποῖοι τελικὰ δὲν βρέθηκαν, ἐνῶ συγχρόνως συνέτασσε τὰ Προλεγόμενα στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ 1797, πού καταπλήσσουν γιὰ τὸν ἐξονυχιστικὸ ἱστορικὸ καὶ βιβλιογραφικὸ σχολιασμὸ τοῦ περιεχομένου της: ὀρισμένες σημειώσεις στὰ Προλεγόμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν μικρὲς πραγματείες, πού συμπληρώνουν εἰδησεογραφικὰ κενὰ γιὰ πρόσωπα καὶ γιὰ γεγονότα, ἀνασκευάζουν πλάνες τῆς παλαιότερης ἱστοριογραφίας καὶ φωτίζουν σκοτεινὲς πτυχὲς τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰῶνα.

Τὸ ἴδιο πλοῦσι αἶναι καὶ ἡ ἀνολοκλήρωτη Εἰσαγωγή του στὸ σύνολο τῶν τόμων, πού καταλαμβάνει 144 σελίδες τῆς ἀνατύπωσης τοῦ πρώτου ἔτους (1791) καὶ ἀναφέρεται στὴν προϊστορία καὶ στὶς ἀπαρχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου καί, λεπτομερέστατα, στὴν ἱστορία καὶ τὶς περιπέτειες τῆς «Ἐφημερίδος», πού τὴν θεωροῦσε «ὀρόσημο στὴν πορεία τοῦ Γένους καὶ στὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης».

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Βρανούση μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα, τοῦ Ψαλίδα καὶ μετὰ τὴν «Ἐφημερίδα» τὸν ἔφερε συγχρόνως στὴ γενικότερη θεώρηση τῶν ἐκφάνσεων καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ κεφάλαιό του γιὰ τὶς «Ἰδεολογικὲς ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις» στὶς παραμονὲς τῆς Ἐθνεγερσίας τοῦ 1821 (δημοσιευμένο στὸν 11ο τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, σελ. 433-451) ἀποτελεῖ συμπύκνωση καὶ καταστάλαγμα τῶν μακροχρόνιων ἐρευνῶν του γιὰ τὴν λογισύνη τῆς τελευταίας καὶ πρὸ κρίσιμης περιόδου πού εἶχε νὰ διανύσει ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ πολιτικὸ καὶ πολιτισμικὸ πεδίο, ὅταν ἡ συνείδηση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας βάθαινε καὶ ἀπλωνόταν γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ σὲ ἐθνικὴ συνείδηση.

Ὁ Βρανούσης, ἀναγνωρισμένος ἀπὸ τὴν ἐλληνική, ἀλλὰ καὶ τὴν διεθνή

ἐπιστημονικὴ κοινότητα ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ ἀξιόλογους νέους ἐρευνητές, δὲν ὑπῆρξε μόνον πολυτάλαντος συγγραφέας, πού ἀνοίξε νέους ὀρίζοντες καὶ νέες προοπτικὲς στὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐρευνα, πού ἐκτιμῆθηκε γιὰ τὴν κριτικὴ του διαίσθηση καὶ τὴν δξυδέρκειά του. Ὑπάρχει κι ἕνας ἄλλος τομέας τῆς συμβολῆς του στὰ νεοελληνικὰ γράμματα: ἂν γιὰ λόγους βιοποριστικῶν στὰ νεανικὰ του χρόνια συνέτασσε εὔρητηρια καὶ βιβλιογραφίες πολυσέλιδων ἔργων (ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὸν χρονολογικὸν πίνακα (σ. 777-779) τοῦ ἔργου τοῦ Βασ. Στεφανίδη, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», Ἀθήνα 1948), δὲν ἔπαψε στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του νὰ συμβάλλει στὴν ἐπισήμανση, τὴν διάσωση καὶ τὴν ἀξιοποίηση κειμένων τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Ἀντέγραψε ἀπὸ φθαρμένα ἢ δυσανάγνωστα χειρόγραφα τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Ἀραβαντινοῦ, «Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας», πού ἐκδόθηκε μετὰ Εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν (1960), τὴ «Γεωγραφία Ἡπείρου καὶ Ἀλβανίας» τῶν Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ-Ἀθανασίου Ψαλίδα (1964), τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Γ. Γαζῆ (1971), τὸ «Δέλβινο» τοῦ Β. Μπαρᾶ καὶ ἄλλα. Ἀνέλαβε τὴν συγκέντρωση καὶ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἔργου τοῦ πρόωρα χαμένου Γεωργίου Σούλη «Ἱστορικὰ Μελετήματα» (Ἀθήνα 1980) καὶ τὸ 1992 προγραμμάτιζε τὴν συγκέντρωση καὶ τὴν ἐκδοση τῶν Ἡπειρωτικῶν γλωσσικῶν καὶ λαογραφικῶν μελετημάτων τοῦ Ἡπειρώτη καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεωργίου Ἀναγνωστοπούλου (1884-1936), τὴν ὁποία θὰ ἀνελάμβανε ἡ «Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν».

Τιμημένος μετὰ διακρίσεις—ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1954) ἔλαβε τὸ 1958 τὸ Πρῶτον Κρατικὸν Βραβεῖον Βιογραφίας—ἐξελέγη τὸ 1970 ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici καί, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, τὸ Μάρτιο τοῦ 1993, ἡ Τάξις Γραμμάτων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶχε προτείνει ὁμόφωνα τὴν ἐκλογή του ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους της.

Στὸ τελευταῖο δημοσίευσμά του «Ρήγας καὶ Marmontel» (1990) περιέλαβε στὸν ὑπότιτλο μιὰ φράση τοῦ Γάλλου στοχαστῆ πού βρίσκεται σὲ κείμενο τοῦ Ρήγα: «Ὁ ἱερὸς τῆς Πατρίδος ἔρωσ ἐμφωλεῦει εἰς τὴν καρδίαν καὶ ἡ καρδία δὲν γηράσκει ποτέ!». Ἡ καρδιά τοῦ Βρανούση, ἡ παλλόμενη ἐπὶ μισὸν αἰῶνα γιὰ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν Ἡπειρο, γήρασε πρόωρα καὶ σταμάτησε νὰ λειτουργεῖ τίς μέρες τῆς Λαμπρῆς τοῦ 1993.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

A'. BIBLIA

1. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767-1829), Ἰωάννινα 1952, σ. 180. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, τόμ. 1 (1952), σ. 331-470.

2. *Ρήγας. Έρευνα, συναγωγή και μελέτη*, (Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 10), 'Αθήνα 1953, σ. 408.
3. *Κ. Κρουστάλλης - Χρ. Χρηστοβασίλης* (Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 19), 'Αθήνα 1954, σ. λβ' + 336.
4. *Οι Πρόδρομοι*, (Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 11), 'Αθήνα 1955, σ. ιστ' + 312.
5. *Ρήγας Βελεστιωλής, 1757-1798* (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων), 'Αθήνα 1957, σ. 160.
Β' έκδοση, 'Αθήνα 1963, σ. 176.
6. 'Αδαμαντίου Κοραή, 'Επιστολαὶ πρὸς τὸν πρωτοψάλτην. *Εἰσαγωγή, σημειώσεις και ἐπιμέλεια Λ. Ι. Βρανούση* (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων), 'Αθήνα 1959, σ. ζ'-λβ' + 112.
7. *Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς και τῆς τουρκοκρατουμένης 'Ηπείρου [α']*. 'Εκδόσεις και χειρόγραφα, 'Ιωάννινα 1962, σ. η' + 227.
8. 'Αθανασίου Ξοδύλου, 'Η 'Εταιρεία τῶν Φιλικῶν και τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ 1821. 'Ανέκδοτα ἀπομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και ἄλλα κείμενα, 'Αθήνα 1964, σ. *1-*42 + 1-176 + 8 πίν. + 1 χάρτης. [Προλεγόμενα Λ. Ι. Βρανούση σ. *5-*27, Εἰσαγωγή Ν. Καμαριανού σ. *29-*42].
9. *Ρήγας Βελεστιωλής-Φεραῖος. Συναγωγή κειμένων, φιλολογικὴ ἐπεξεργασία και παρουσίαση* (στὴ σειρά 'Απαντα Νεοελλήνων Κλασσικῶν», τόμ. Α'-Β', 'Αθήνα 1968/1969, σ. ζ'-κδ' + 782.
10. *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς και βυζαντινοὺς χρόνους*, ὑπὸ 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, τῆ συνεργασίᾳ Λ. Βρανούση, 'Αθήνα 1973, σ. *1-48 + 1-200 + 8 πίν.
11. *Rigas, un patriot grec din Principale. Traducere de Atanasie Parapanu, revăsuță de autor*, Βουκουρέστι 1980, σ. 336.
12. 'Επαιὸς 'Ιωαννίνων. 'Η πρωτεύουσα τῆς 'Ηπείρου στὴν ιστορικὴ τῆς διαδρομὴ. ('Ομιλία στὴν ἐπέτειο τῆς 21ης Φεβρουαρίου 1913, τῆς ἡμέρας ποὺ ἡ πρωτεύουσα τῆς 'Ηπείρου ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν τουρκοκὸ ζυγὸ). 'Ιωάννινα 1986, σ. 1-40.
13. 'Εφημερίς, *Βιέννη 1791-1797*. 'Εκδότες οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιου. 'Ανασυνγκρότηση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση. 'Ερευνητικὴ, συλλεκτικὴ και ἐκδοτικὴ φροντίδα, Προλεγόμενα, σημειώσεις κ.τ.λ. Λ. Βρανούσης ('Ακαδημία 'Αθηνῶν, Κέντρον 'Ερεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ και Νέου 'Ελληνισμοῦ), 'Αθήνα 1995.
'Ετος Πρῶτον: 1791. Πρόλογος και εἰσαγωγή σ. 13*-*150 + 1-550 + περιεχόμενα - περιλήψεις σ. 553-587.
'Ετος Δεύτερον: 1792. Προλεγόμενα, σ. 9*-*16* + 1-1190.

- 'Ετος Τρίτον: 1793. Προλεγόμενα σ. 7*-*16* + 1-1026 + περιεχόμενα - περιλήψεις 1027-1087.
'Ετος Τέταρτον: 1794. Προλεγόμενα σ. 7*-*15* + 1-1166 + περιεχόμενα - περιλήψεις 1169-1224.
'Ετος 'Εβδομον: 1797. Προλεγόμενα σ. 7-1068. Κείμενο σ. 1-1099, περιεχόμενα - περιλήψεις σ. 1102-1171. (Δύο τόμοι).

Β'. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ
ΣΕ ΣΥΜΜΕΙΚΤΟΥΣ ΤΟΜΟΥΣ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ Κ.ΛΠ.

14. «Βηλαρᾶς ἢ Βιλλαρᾶς» *Νέα 'Εστία*, τόμ. 26 (1939), σ. 1219-1220.
15. «'Ηπειρωτικὰ Χρονικά, τόμος 15 (1940)», περ. 'Ηπειρωτικὰ Γράμματα, τ. 1 (1943-1944), σ. 42-45 [Βιβλιοκρισία]. (Κρίνονται μελέτες τῶν Κ. Δ. Μέρτζιου, 'Αγγ. Χατζημιχάλη, 'Ι. Κολιτσάρα).
16. «'Ο Παλαμᾶς και ἡ 'Ηπειρος», ἐφ. 'Ηπειρωτικὰ Νέα, 15-19 Αὐγ. 1943 και περ. 'Ηπειρωτικὰ Γράμματα, τ. 1 (1943-1944), σ. 294-298.
17. «'Ο Νικόλαος Τζαρτζούλης και τὸ δῆθεν ἔργο του Θεάτρον Πολιτικόν», 'Ανατύπωση ἀπὸ τὸ περ. 'Ηπειρωτικὰ Γράμματα, τόμ. 1 (1943-1944), σ. 42-45.
18. «Νεανικοὶ στίχοι τοῦ Κ. Κρουστάλλη», περ. 'Ηπειρωτικὴ Ζωή, ἔτος Α', άρ. 1 ('Ιαν. 1946), σ. 24-26. 'Ανάτυπο, 'Αθήνα 1946, σ. 1-16.
19. «Μιὰ ἔμμετρη ἱστορία τοῦ Ζαγοριοῦ, ἔργο τοῦ παλιοῦ Νεγαδιώτη δασκάλου Γεωργίου Β. Σωτήρη», περ. 'Ηπειρωτικὴ Ζωή, ἔτος Α', άρ. 2 και 3 (Φεβρ. και Μάρτ. 1946). 'Ανάτυπο με συμπληρώσεις, 'Αθήνα 1946, σ. 1-20.
20. «'Ο Δελβινακιώτης Γ. Γαζής, δάσκαλος, ἀγωνιστὴς και γραμματικὸς τοῦ Καραϊσκάκη. Τὸ Τρόπαιον τοῦ Δελβινακίου», ἐφημ. 'Ηπειρωτικὰ Νέα, άρ. φ. 44 (29 'Απρ. 1947). [Βιβλιοκρισία].
21. «Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα και τῶν μιμητῶν του. Μ' ἓνα ἄγνωστο Θούριον 'Ασμα», *Νέα 'Εστία*, τόμ. 44 (1948), σ. 1229-1236, 1291-1297. 'Ανάτυπο με συμπληρώσεις, 'Αθήνα 1948, σ. 1-24.
22. «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ νεομάρτυς και ἔθναπόστολος (1714-1779)», 'Εγκυκλοπαιδικὸν 'Ημερολόγιον τοῦ «'Αστέρως» 1949, σ. 36-40.
23. «Παναγία ἡ 'Ολυμπιώτισσα», ἐφημ. 'Ελευθερία (Λαρίσης), 29 'Οκτ. 1950.
24. «Παλιὰ χειρόγραφα, θρύλοι, χρησμοὶ και λαϊκὲς προφητεῖες γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ Γένους», ἐφημ. 'Ελευθερία (Λαρίσης), 21 και 22 Νοεμβρ. 1950.
25. «Χρῖστος Σούλης (1892-1951)», 'Αθηνα, τόμ. 55 (1951), σ. 378-382 [Νεκρολογία και ἀναγραφή δημοσιευμάτων].

- Ἀναδημοσίευση στὴν Ἑπειρωτικὴ Ἑστία, τόμ. 1 (1952), σ. 99-100.
26. «Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος», περ. *Κιβωτός*, τόμ. 1 (1952), τεύχ. 1, σ. 25-28.
27. «Ρήγας καὶ Μαυρογένης» *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. 11 (1953), σ. 365-372.
28. «Ὁ ἔμμανῆς τῆς Ἐλευθερίας» [Ρήγας Βελεστινλής], *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. 13 (1954), σ. 335-339.
Ἀναδημοσιεύεται στὸ περ. *Καινόρεια Ἐποχὴ*, ἔτος Α' (Καλοκαίρι 1957), ἀρ. 2, σ. 213-222.
29. «Ἡ ἐν Ἠπειρῷ μονὴ Σωσίνου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 6 (1957), σ. 72-129 + 4 πίν.
30. «Ἡ Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη», ἐφημ. *Πρωτὸς Λόγος* (Ἰωαννίνων), 22 Δεκ. 1957 καὶ 14, 15, 16, 17 Ἰαν. 1958.
31. «Γεωργίου Λαῖου, Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς καὶ ἐγγραφα τοῦ 1821. Ἱστορικὰ δοκουμένα ἀπὸ τὰ Αὐστριακὰ Ἀρχεῖα, Ἀθήνα 1958», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 12 (1957-1958), σ. 335-338, [Βιβλιοκρισία].
32. «Ἡ 200ῆ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ρήγα Βελεστινλή ἢ Φεραίου», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 12 (1957-1958), σ. 369-371.
33. «Βιβλιοθήκη καὶ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων», ἐφημ. *Πρωτὸς Λόγος* (Ἰωαννίνων), 21 Ἰαν. 1958.
34. «Ἀγαθάγγελος», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα, τόμ. Α' (1958), σ. 29.
35. «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα, τόμ. Α' (1958), σ. 337-340.
36. «Ἀνθολογία (νεοελληνικὴ)», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα, τόμ. Α' (1958), σ. 523-524.
37. «Ἀρχεῖα», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα, τόμ. Α' (1959), σ. 736-738.
38. «Βαγενετία ἢ Βαγενιτία;», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα, τόμ. Α' (1958), σ. 888.
39. «Πολιτικὰ Σοφίσματα. Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Ἀθανασίου Χριστοποῦλου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 10 (1960), σ. 17-162.
Ἀνάτυπο.
40. «Ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ εἰς Ρουμανίαν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 10 (1960), σ. 218-227 καὶ *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 35 (1960), σ. 509-516.

41. «Ὁ "Πατριωτικὸς Ὕμνος" τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ "Καρμανιόλα". Τόμος εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960, Ἀθήνα 1960, σ. 299-336.
Ἀνάτυπο μὲ συμπληρώσεις, Ἀθήνα 1960, σ. 1-56.
42. «Ἐκθεσις συμμετοχῆς εἰς τὸ IB' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν Ἀχρίδι», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 36 (1961), σ. 433-440.
43. «Ρήγας ἢ κατὰ Ψευδοφιλελλήνων, Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαῆλ Περδικάρη (1811)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 11 (1961), σ. 17-204. Ἀνάτυπο.
44. «Τὰ βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα», ἐφημ. *Καθημερινή*, 10 Φεβρ. 1962.
45. «Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ τὰ προβλήματα ἐνὸς μολυβδοβούλλου», ἐφημ. *Καθημερινή*, 4 καὶ 6 Μαρτίου 1962.
46. «Τὰ ἀνέκδοτα Ἀπομνημονεύματα τοῦ Φιλικῶ Ἀθανασίου Εὐδίου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 37 (1962), σ. 287-300 + 3 πίν.
47. «Deux historiens Byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclo» [Ἀνακοίνωση στὸ IB' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀχρίδα 1961], *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 12 (1962), σ. 23-29.
48. «Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημόδιον ἐπιτομήν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 12 (1962), σ. 52-115 + 1 πίν.
49. «Ὁ Ρήγας καὶ τὸ θέατρο. Ἡ μετάφρασις τῶν "Ὀλυμπίων" τοῦ Μεταστασιῶ», περ. *Θέατρο*, ἔτος Α' (1962), ἀρ. 5, σ. 25-29.
50. «Ρουσσὸ καὶ Ρήγας», ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 1 Δεκ. 1962.
51. «Τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα», ἐφημ. *Τὸ Βῆμα*, 21 Ἰουλ. 1963.
52. «Διεθνὲς Συνέδριον ἐν Βενετίᾳ ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Σεπτ. 1963)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 32 (1963), σ. 570-571. [Ἀνωνύμως].
53. «Βηλαρικὰ σημειώματα. Α' Τὸ στιχοῦργημα "Κατὰ γυναικῶν"», *Ἐρανιστής*, τόμ. 2 (1964), σ. 7-20 καὶ 40-59. Ἀνάτυπο σ. 1-36.
54. «Γηρομερίου Μονή», *Ἡθικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Δ' (1964), σ. 496-502.
55. «Ἐνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Ἐρωτόκριτου στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας», περ. *Ἡώς*, τ. 7 (1964), ἀρ. 76-85, σ. 449-456.
56. «Ρήγας 1757-1798». [Εἰσαγωγικὸ μελέτημα καὶ παρουσίασις κειμένων], περ. *Ἐποχές*, ἀρ. 11 (Μάρτ. 1964), σ. 86-100. Ἀνάτυπο, σ. 1-16.
57. «Κῶδιξ Ἐπιστολῶν καὶ ἄλλων κειμένων τῶν ἐτῶν 1759-1824 καταρτισθεὶς ὑπὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου (Λογιωτάτου) τοῦ Λαρισσαίου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 14 (1964), σ. 265-311.

58. «Έρευνητική αποστολή εις Πάτμον» [26-30 Νοεμβρ. 1964], *Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 14 (1964), σ. 312-313.
59. «Τὸ IB' Διεθνὲς Συνέδριον Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν» (Βιέννη 1965), *Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 15 (1965), σ. 317-321 καὶ *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 40 (1965), σ. 637-348.
60. «Βασίλειος Μπαρᾶς (1887-1964)» [Νεκρολογία καὶ ἀναγραφή δημοσιευμάτων], *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. 14 (1965), σ. 314-319. Βλ. καὶ ἀρ. 63.
61. «Έρευναι εις Βιέννην, Βουδαπέστην καὶ Ρουμανίαν», *Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 15 (1965), σ. 322-334 καὶ *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 40 (1965), σ. 632-648.
62. «Ρήγας Βελεστινλῆς (1757-1798)», *Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη*, τόμ. IA', Συμπλήρωμα (1965), σ. 681-682.
63. «Άγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραΐ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 15/16 (1965-1966), σ. 125-329. Ἀνάτυπο.
64. Πρόλογος στὸ βιβλίον τοῦ Βασιλείου Μπαρᾶ, *Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ οἱ γειτονικὲς του περιοχὲς*, Ἀθήνα 1966, σ. 3-12. Βλ. καὶ ἀρ. 59.
65. «Γεώργιος Χρ. Σούλης (1927-1966)», *Επετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 34 (1966), σ. 342-348, [Νεκρολογία καὶ Ἀναγραφή δημοσιευμάτων].
66. «Ρήγας Βελεστινλῆς», περ. *Ἡώς*, τόμ. 9 (1966), ἀρ. 92-97, σ. 209-240. Ἀνάτυπο, σ. 1-32.
67. *Ὀλυμπιάτισσα*. Πρόλογος εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Ε. Σκουβαρᾶ τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1967, σ. θ'-ιζ'.
68. «Ένα περιζήτητο κερκυραϊκὸ χειρόγραφο: Ὁ κώδικας τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Περραιβοῦ», *Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (1965)*, τ. Α', Ἀθήνα 1967, σ. 47-57.
69. «Θούρια καὶ προκηρῦξεις τοῦ Εἰκοσιένα σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 4 (1967), σ. 177-189 + 2 πίν.
70. *Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*. Προλεγόμενα εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον τὸ ἐκδοθὲν ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Βέη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α', Ἀθήνα 1967, σ. *1-80*. Ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1967, σ. 1-80 + LXXX πίν.
71. «Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων», *Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὀρλάνδον*, τόμ. Δ', Ἀθήνα 1968, σ. 439-515 + 15 πίν. Ἀνάτυπο μὲ συμπληρώσεις, Ἀθήνα 1968, σ. 1-88 + 15 πίν.

72. «Έγκωμιαστικὴ Ἀκολουθία γιὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες Μελέτιο Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ Μάξιμο Μαργουῖο, ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ματθαίου Μυρέων», *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Γ', Ἀθήνα 1968, σ. 368-411 + 3 πίν.
73. «Ἐδαγγελίδης Δημήτριος», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 6 (1968), σ. 447-449.
74. «Καμαριανὸς Νέστωρ», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 8 (1968), σ. 25-27.
75. «Καμαριανοῦ-Τσιορᾶν Ἀριάδνη», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 8 (1968), σ. 27-28.
76. Dionysios Skylosophos. Révoltes et démarches pour la libération de la Grèce (1598-1611) dans le cadre d'une croisade», *Actes du Ier Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Sofia 1966)* τόμ. 3, Sofia 1969, σ. 771, 775-776.
77. «Μαρινέσκου-Χύμου Μαρία», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 10 (1970), σ. 78-79.
78. «Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἑραστῶν», *Ὁ Ἐραριστής*, τόμ. 8 (1970), σ. 302-323.
79. «Νεοελληνικὲς φιλολογικὲς σπουδές», περ. *Κριτικὰ Φύλλα*, τόμ. 1 (1971), σ. 39-51. Ἀνάτυπο, σ. 1-18. Βλ. καὶ ἀρ. 82.
80. «Φεραῖος Βελεστινλῆς Ρήγας», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 12 (1971), σ. 554-561.
81. «Ψαλίδας Ἀθανάσιος», *Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Χάρη Πάτση)*, τόμ. 12 (1971), σ. 720-722.
82. «Texte si documente românești inedite din Grecia, Gindul și fapta marelui domn al Țării Românești [Neagoe]», περ. *Magazin istoric* Βουκουρεστίου), ἔτος VI, ἀρ. 2 (Φεβρ. 1972), σ. 6-10.
83. «Les étapes successives et l'état actuel des études sur la littérature néo-hellénique», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Athènes 7-13 mai 1970)*, t. I (*Rapports*), Ἀθήνα 1972, σ. 217-232. Βλ. καὶ ἀρ. 79.
84. «Μαργαρίτης Καστέλλης (Ένας Κρυστάλλης στὸν τομέα τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς)», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τόμ. 21 (1972), σ. 633-635.
85. «Συνέδριο Βυζαντινολόγων στὴ Χίο (20-25 Μαΐου 1973)», περ. *Χιακὴ Ἐπιθεώρησης*, τόμ. 11, τεῦχ. 32 (Ἰούν. 1973), σ. 155-157.
86. «Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ καὶ τοῦ Ψαλίδα. Δυὸ κορυφαῖοι τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ κι ἓνα βιβλίον τους ποὺ ἔμεινε ἀνέκδοτο),

- Νέα Έστία, τόμ. 94, τεύχ. 1115 (Χριστούγεννα 1973), σ. 51-86, 'Ανάτυπο, 1974.
87. «Ο φάκελος του Byron στα Άρχεϊα του Metternich. Δύο μυστικές εκθέσεις από την Ελλάδα του 1824», *Νέα Έστία*, τόμ. 95 (1974) σ. 990-1002.
88. «Ωδή επινίκιος των Ρώσων. Έλληνικό στιχούργημα του 1812», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, τόμ. 21 (1971-1974), σ. 287-331.
89. «Ίδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους* τής «Εκδοτικής Άθηνών», τόμ. ΙΑ' (1975), σ. 433-451. 'Ανάτυπο με τον τίτλο «Ίδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις στις παραμονές τής Έθνεγερσίας», Άθήνα 1975.
90. «Η Διεθνής Ένωση Κριτικών και το Άθηναικό της Συμπόσιο με θέμα ή κλασσική παράδοση στον σύγχρονο κόσμο», *Νέα Έστία*, τόμ. 100 (1976), σ. 1575-1578.
91. «Les imprimeries Vénitiennes et les premiers livres grecs», *Atti del II Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana* (Venezia 3-6 Ottobre 1973), τόμ. 2, Firenze 1977, σ. 509-522.
92. «Ο Βενιαμίν Λέσβιος στην Πόλη», περ. *Αιολικά Γράμματα*, τόμ. 7 (1977), σ. 278-284.
93. «Γνώση και κρίση» [Εισήγηση σε ήμερίδα με θέμα: 'Η Ίστορία μας, μήπως πρέπει να την ξαναγράψουμε;], έφημ. *Τα Νέα*, 11 'Ιουλ. 1977.
94. «Les Grecs de Constantinople et la vie intellectuelle à l'âge de Drogmans», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου τής ΑΙΕΣΕΕ με θέμα «Istanbul à la jonction des cultures Balkans, Méditerranées, Slaves et Orientales du seize au dix-neuvième siècle* (Istanbul, 15-20 Oct. 1973), Βουκουρέστι 1977, σ. 133-142.
95. «Les "Conseils" attribués au prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec (ou la "question homérique" de la littérature slavo-roumaine enfin résolue!)», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, (Athènes 8-1, Mai 1970), τόμ. IV, Athènes 1978, σ. 377-387.
96. Πρόλογος στο βιβλίο του Virgil Candea, «Σύντομη Ίστορία τής Ρουμανίας», (μετάφραση από τα ρουμάνικα Λάμπρου Ζιώγα), Άθήνα 1978, σ. 1-16.
97. «Concordance des textes liturgiques de l'Église grecque orthodoxe», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes, Septembre 1976, τόμ. Α', Άθήνα 1979, σ. 155-156 [περίληψη].
98. «Η "Άνοιξη" του Βηλαρά και το Ιταλικό της πρότυπο. Άπό την Ιταλική "Άρχαδία" του Metastasio και του Parini στην "Ήπειρο του Βη-

- λαρά και στα Έπτάνησα του Μάτεση», *Ο Έραμιστής*, τόμ. 11 (1974), Άθήνα 1980, σ. 627-648.
99. «Όμιλία στο έπιστημονικό μνημόσυνο του Γεωργίου Σούλη (1927-1966)», στον τόμο *Γεώργιος Σούλης. Ίστορικά Μελετήματα Βυζαντινά, Βαλκανικά, Νεοελληνικά*, Άθήνα 1980, σ. 385-392.
100. «Θούρια του Ρήγα (τυπωμένα το 1798) και χειρόγραφα του Βηλαρά», *Πρακτικά τής Ακαδημίας Άθηνών*, τόμ. 56 (1981), σ. 299-312 + 4 πίν.
101. «L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maison d'édition», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/1 (1982), 393-480. Βλ. και άρ. 105.
102. «Το βιβλίο τεκμήριο και μάρτυρας τής εποχής του», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών*, με θέμα *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Άθήνα 1982, σ. 362-373.
103. «Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης στη Ρωσία», *Ήπειρωτικό Έμμερολόγιο*, Ίωάννινα 1983, σ. 305-362.
104. Πρόλογος στη φωτοτυπική ανάπτυξη του βιβλίου του Μ. Άντωνιάδου, *Έκφρασις τής Αγίας Σοφίας*, Άθήνα 1983, Συμπλήρωμα, σ. 5-15.
105. «Η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ο Κοραής», *Πρακτικά του Συνεδρίου Κοραής και Χίος (Χίος 11-15 Μαΐου 1983)*, τόμ. Α', Άθήνα 1984, σ. 223-258.
106. «Post-byzantine Hellenisme and Europe. Manuscripts, books and Printing presses», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμ. 2 (1986), σ. 1-71. Βλ. και άρ. 101.
107. «Ίωάννινα, Ίστορία των Ίωαννίνων», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούσε - Britannica*, τόμ. 31 (1988), σ. 64-68. ('Ανάτυπο, Άθήνα 1988, σ. 1-28).
108. «Ρήγας, Βελεστινλής ή Φεραϊός (Βελεστίνο 1757 - Βελιγράδι 1798)», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9Α (1988), σ. 65-67.
109. «Ψαλίδας Άθανάσιος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9Β', Άθήνα 1988, σ. 486-488.
110. «Ρήγας και Marmontel. Διάδοση των έργων του Marmontel στο ελληνικό άναγνωστικό κοινό. Ο "Βελισάριος" (1783). Η "Βοσκοπούλα των Άλπεων", έκδοση Ρήγα (1797), Άλλες μεταφράσεις, Η "Έφημερίς" τής Βιέννης και ο Ρήγας για τον Marmontel. Μια φράση του Marmontel σε κείμενο του Ρήγα: "Ο Ιερός τής Πατρίδος έρωσ έμφωλεύει εις την καρδιάν και ή καρδιά δέν γράσκει ποτέ!", Τόμος *Έλληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Millieix - Mélanges offerts à Roger Millieix*, Άθήνα 1990, σ. 121-127.

111. «Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου. Ἕνα σημαντικό κεφάλαιο τῆς ἱστορίας μας θέμα Διεθνoῦς Συνεδρίου», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 128 (1990), σ. 1362-1378.
112. «Ὁ φάκελος τῶν “φακέλων”», ἐφημ. *Ἡπειρωτικός Ἀγών*, 29 Αὐγ. 1990.
113. «Χρῖστος Σούλης (1892-1951)», περ. *Χουλιαράδες*, ἔτος θ', τεῦχος Γ'-Δ' (1991). Ἀνάτυπο, σ. 20-58.
114. «Οἱ Φάκελοι, τὰ Ἀρχεῖα, τὸ χρέος μας», Συλλογικός τόμος *Σύγχρονα Ἀρχεῖα, Φάκελοι καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα*, Ἀθήνα 1991, σ. 41-63.
115. «Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραῖος», *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse-Briannica*, τόμ. 52 (1992), σ. 45-48. Ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1992, σ. 1-30.
116. «Ἡ σημαία, τὸ ἔθνος καὶ ἡ σφραγίδα τῆς “Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας” τοῦ Ρήγα», *Δελτίο Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρείας Ἑλλάδος*, τόμ. 8 (1992), σ. 347-388. Ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1992.
117. «Ἕνα ἐγχειρίδιο φαναριωτικοῦ μακιαβελισμοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 10 (1960), [Ἀθήνα 1996].
118. «Φαναριώτικα ἐγχειρίδια πολιτειολογίας καὶ πολιτικῆς», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 10 (1960), [Ἀθήνα 1996].

Γ'. ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

119. *Τὸ Συνακτικὸν εἰς ἀπλὰ μαθήματα* [με τὸν Ν. Παπαδόπουλο], Ἀθήνα 1947.
120. *Τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ τῶν πρώτων τάξεων τοῦ Γυμνασίου*, Ἀθήνα 1951, σ. 96.
121. *Λεξικὸν ἀνωμάτων καὶ ὀμαλῶν ρημάτων* [με τὸν Β. Σφυρόερα], Ἀθήνα 1955, σ. 318.
122. *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα Δ' Γυμνασίου* [με τὸν Β. Σφυρόερα κ.ἄ.], Ἀθήνα 1956, σ. 300.
123. *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα Β' Γυμνασίου* [με τὸν Β. Σφυρόερα κ.ἄ.], Ἀθήνα 1956, σ. 312.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Η «ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ» ΤΟΥ ΣΙΝΑ ΚΑΙ ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΑΥΤΗΣ*

Πραγματευθέντες διὰ μακρῶν περὶ τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων (πρώτη ἔκδοσις, Βενετία 1677) καὶ τῶν πηγῶν αὐτῆς¹, ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ λεπτομερέστερον τὴν σχέσιν τοῦ ἔργου τούτου πρὸς ἕτερον βιβλίον, περὶ τοῦ Σινᾶ διαλαμβάνον καὶ εὐρύτατα ἐπίσης διαδοθέν, ὡς μαρτυροῦν αἱ ἀλλεπάλληλοι αὐτοῦ ἐκδόσεις κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, τὴν λεγομένην «Περιγραφὴν» τοῦ Σινᾶ.

Τὰ πορίσματα τῆς ἐρέυνης ἡμῶν ταύτης ἐκθέτομεν κατωτέρω.

Πρώτη βεβαία ἔκδοσις τῆς «Περιγραφῆς» τοῦ Σινᾶ, ὡς δυνάμεθα καὶ χάριν συντομίας εἰς τὸ ἐξῆς νὰ τὴν ὀνομάζωμεν, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἡ γενομένη ἐν ἔτει 1710² ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν:

* Τὸ μελέτημα αὐτὸ γράφτηκε τὸ 1947. Ἐκδίδοντάς το, σήμερα μόνις, στὴ μνήμη τοῦ διαδόχου μου στὴ διεύθυνση τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν χαρισματικῶς ἐρευνητῆ Λεάνδρου Βρανούση, δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ τοῦ ἀλλάξω τὴ γλωσσικὴν τοῦ μορφῆ. Τοῦ ἔκαμα μόνον, μέσα σὲ ἀγκύλες, μερικὰς οὐσιώδεις συμπληρώσεις.

1. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 1 (1947), σ. 291-332. [Ἡ μελέτη ἀνατυπώθηκε στὴν τελευταία ἐπανεκδόση τῆς «Ἐπιτομῆς», τὸ 1980, με τὸν τίτλο, σὲ περικάλυμμα, «Ἡ Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας... συγγραφεῖσα... παρὰ τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου τοῦ Κρητός, ἐπανεκδομένη νῦν ἀναλώμασι μὲν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, μετ' εἰσαγωγικοῦ δὲ μελετήματος τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, ὡς καὶ ἀναλυτικοῦ εὐρετηρίου ὑπὸ Ἀδ. Ἀνεστίδη, ἐπιμελεῖς τοῦ Παν. Φ. Χριστοπούλου», με τὴν σελιδαριθμῆσιν IX-L, στὴ σειρά «Ἐκδόσεις Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ», 4].

2. Ὁ ἀνατυπώσας τὸ βιβλίον τῷ 1887 Χ. Π. Ἀνδρουτσόπουλος προλογίζων γράφει («Ἱστορικὴ περιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ... ὑπὸ Χ. Π. Ἀνδρουτσόπουλου, ἱεροδιακόνου, ἐν Πάτραις 1887, σ. 1), ὅτι εἰς τὴν ἐπανεκδόσιν τῆς *Περιγραφῆς* προέβη «ἐνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως αὐτῆς καὶ ἐπειδὴ περιῆλθε τοιοῦτόν τι ἀντίτυπον εἰς χεῖρας μου, ὃ εἶχεν ἐκδοθῆ ἔκπαλαι ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Δανιὴλ Ἱατροπούλου κατὰ τὸ 1702» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας ταύτης ἐσημείωσεν ἐν τῇ σιναϊτικῇ αὐτοῦ βιβλιογραφίᾳ ἔκδοσιν τοῦ 1702 καὶ αὐτὸς ὁ V. BENEŠEVIČ, *Monumenta sinaitica*, fasc. I, Petropoli 1925, σ. XXIX (ἀριθ. 340). Τοιαύτη ὅμως ἔκδοσις τοῦ 1702, ἄγνωστος ἄλλοθεν, εἶναι ἀνύπαρκτος καθ' ἡμᾶς. Ὁ Ἀνδρουτσόπουλος, ὅστις, ὡς θὰ δεῖξωμεν κατωτέρω, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν νεωτέραν ἔκδοσιν, τοῦ 1773 ἢ 1778, ἔχουσαν πιθανῶς ἀποκεκομμένην τὴν προμετωπίδα,

«Βιβλίον περιέχον τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, τό τε προσκυνητῆριον τοῦ ἁγίου Ὁρους Σινᾶ μετὰ τῶν πέριξ καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ καὶ περὶ αὐτό, τὴν τε τάξιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναστηρίου καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ μέχρι τοῦδε ἀρχιεπισκοπήσαντας καὶ ἐγκώμιόν τι εἰς τὸ Σινᾶ ὄρος. Τυπωθὲν ἐπὶ τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ Γαληνοτάτου ἀθέητου Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Μπασαράμπα βοεβόδα, ἡγεμόνος πάσης Ὀγγροβλαχίας, Παρὰ τῷ Πανιερωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ Μητροπολίτῃ τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ὀγγροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Ἀνθίμῳ τῷ ἐξ Ἰβηρίας ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει τοῦ Τεργοβύστου, ἐπιμελεία καὶ διορθώσει τοῦ ὀσιωτάτου ἐν Ἱερομονάχους Μητροφάνους Γρηγοῶ τοῦ ἐκ Δωδώνης. ἐν ἔτει ραψί. κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον.»³

Τῷ 1727 ἐκυκλοφόρησε δευτέρα ἐκδοσις τοῦ βιβλίου ὑπὸ τὴν σχεδὸν παρνομοιότυπον ἐπιγραφήν:

«Βιβλίον περιέχον τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης τό τε προσκυνητῆριον τοῦ ἁγίου Ὁρους Σινᾶ μετὰ τῶν πέριξ καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ καὶ περὶ αὐτό τὴν τε τάξιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναστηρίου καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ μέχρι τοῦδε ἀρχιεπισκοπήσαντας καὶ ἐγκώμιόν τι εἰς τὸ Σινᾶ ὄρος καὶ περὶ τῶν ἐρημιτῶν Ἀδδάβων. Τυπωθὲν παρὰ τῷ πονοσιωτάτῳ Ἁγίῳ Καθηγουμένῳ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ ἁγίου, Ἰωῶ. Κῶρ Νικηφόρου Σιναιῖτου Κρητὸς Μαρθάλῃ τοῦ Γλυκῆ. Ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Μαρτίνου Πιερίου τοῦ ἐκ Κερκύρας. Ἐνετίσει ραψί. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρω.»⁴

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἐκδόσεων μόνον τὴν δευτέραν ἠδυνήθημεν νὰ ἴδωμεν. Ὁ καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτης ἀναφερόμενος «Νικηφόρος Ἱερομόναχος Μαρθάλῃς ὁ Γλυκὺς ὁ ἐκ Χάνδακος τῆς Κρήτης καὶ καθηγούμενος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου τῶν Σιναιῖτῶν τοῦ Τιμίου Προδρόμου» ὑπογράφει οὕτως ἐν προλογικῇ ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς ἐντευξομένους (σ. 3-4), ἐξ ἧς προκύπτει ὅτι ἡ ἐκτύπωσις τῆς δευτέρας ἐκδόσεως ὀφείλεται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ δραστη-

παρεσύρθη ἐκ τῆς ἐν σ. 46 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1773 ὀλοσελίδου εἰκόνας, ἥτις παριστᾷ τὴν Θεοτόκον βρεφοκρατοῦσαν καὶ περιβαλλομένην ὑπὸ πατριαρχῶν, φέρει δὲ κάτωθι τὴν ἐπιγραφήν: «Ἐλπίς Χριστιανῶν ὀρθοδόξων. Ἐκ δαπάνης κυρίου Δανιὴλ Ἱατροπούλου ραψί» (ἡ εἰκὼν μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ εἰς τὰς ἐπομένους ἐκδόσεις, τοῦ 1778, σ. 92 καὶ τοῦ 1817, μεταξὺ σ. 96 καὶ 97). Πρὸς τὴν εἰκόνα ταύτην λοιπὸν συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀφιερωτοῦ Δανιὴλ Ἱατροπούλου καὶ ἡ χρονολογία 1702 καὶ οὐχὶ πρὸς δῆθεν ἐκδοσὶν τῆς Περιγραφῆς, ὡς ὑπέλαβεν ὁ ἡμιμαθὴς ἄλλως τε Ἀνδρουτσόπουλος.

3. E. LEGRAND, *Bibliographie hellénique...*, XVIII siècle, τόμ. 1, Paris 1918, ἀριθ. 61*, σ. 80-81· V. BENEŠEVIČ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. XXX, ἀριθ. 345 καὶ LOUIS PETIT, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, σ. XXXIV. Τὴν ἐκδοσὶν, σπανιωτάτην οὖσαν, δὲν εἶδωμεν.

4. E. LEGRAND, ἔνθ' ἄνωτ., ἀριθ. 171, σ. 204-205 καὶ L. PETIT, ἔνθ' ἄνωτ., σ. XXXIV-XXXV. Ἀντίτυπον τῆς ἐκδόσεως ταύτης εἶδωμεν ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ (Θεολ. 1108, 80).

ρίου τούτου Σιναιῖτου, ὅστις, καθ' ἃ γνωρίζομεν, ἐγένετο μικρὸν ἔπειτα καὶ ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ (1731-1747, ἀπεβίωσε τῷ 1748), προσέφερε δὲ καὶ ἄλλα δείγματα τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ⁵. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει φέρεται (φ. 2^ν-3^ν), κατὰ τοὺς Legrand⁶ καὶ Petit⁷ παρνομοία ἐπιστολῆ «de Nicéphore Magdalés (Magdalis κατὰ Legrand) au métropolitain Anthime»⁸, ὡς καὶ (φ. 3^ν-4) ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀνθίμου καὶ πρόλογος πρὸς τὸν ἀναγνώστην. Βέβαιον φαίνεται ὅτι πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ τοῦ αὐτοῦ Νικηφόρου Μαρθάλῃ (οὐχὶ Μαγδάλῃ), ὅστις ἄρα σχετίζεται καὶ πρὸς τὴν πρώτην ἐκδοσὶν τοῦ 1710. Πιθανώτατα ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει δρῶν λόγιος οὗτος Σιναιῖτης εἶναι καὶ ὁ συνθέτης τοῦ βιβλίου⁹. Τὸ γεγονός λοιπὸν ὅτι ὁ προλογιστῆς τῆς δευτέρας ἐκδόσεως εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῆς πρώτης, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ συνθέτης τοῦ βιβλίου καὶ ἡ ἀπόλυτος σχεδὸν σύμπτωσης τῶν ἐπιγραφῶν τῶν δύο ἐκδόσεων δεικνύουν ὅτι καὶ κατὰ τὰ περιεχόμενα δὲν δύνανται αὐταὶ νὰ διαφέρουν κατὰ πολὺ, πάντως δὲ ἡ πρώτη, ἣν δὲν εἶδομεν (ἐκ σελ. 8 + 92), δὲν δύναται νὰ εἶναι πληρεστέρα τῆς δευτέρας (ἐκ σελ. 86 + 19). Δυνάμεθα ἄρα νὰ στηριχθῶμεν μεθ' ἱκανῆς ἀσφαλείας καὶ εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσὶν πρὸς ἐξέτασιν τῆς συνθέσεως τοῦ ἔργου.

Τὸ βιβλίον ἐξεδόθη χάριν τῶν προσκυνητῶν τοῦ Σινᾶ, εἶναι δηλ. προσκυνητῆριον ἐκ τῶν συνήθων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή του, περιέχει κυρίως περιγραφὴν τοῦ Σινᾶ, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν βίων τῶν πρὸς αὐτὸ συνδεομένων ἱερῶν προσώπων. Προσεκτικῆ ἐξέτασις τῶν περιεχομένων αὐτοῦ πείθει ἀπολύτως ὅτι τὸ ἔργον κατὰ τὴν κεντρικὴν του σύνθεσιν δὲν εἶναι ἢ πιστὴ κατὰ λέξιν ἀντιγραφή (μετ' ἀσημάντων ἐνιαχοῦ μικρομεταβολῶν) τῶν περὶ τοῦ Σινᾶ κυριωτέρων κεφαλαίων τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων.

5. Βλ. περὶ τούτου ΚΩΝΣΤ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Σιναιτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα*, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 71-83 (ἰδίᾳ σ. 82-83). Περὶ τῶν χρονολογιῶν τῆς ἐκλογῆς καὶ τῆς χειροτονίας του πρβλ. καὶ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἐνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Β', ἐν Πιτρουπόλει 1894, σ. 340, σημ. 1.

6. E. LEGRAND, ἔνθ' ἄνωτ., ἀριθ. 61*, σ. 81.

7. L. PETIT, ἔνθ' ἄνωτ., σ. XXXIV.

8. Πρὸς τὸν Ἀνθίμον βεβαίως τὸν ἐξ Ἰβηρίας (βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἐκδόσεως), ὅστις ἤδη ἀπὸ τοῦ 1690 εἶχε συστήσει ἐν Βλαχία ἀξιόλογον τυπογραφεῖον (βλ. E. PICOT, «Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie», *Nouveaux Mélanges Orientaux*, Paris 1886, σσ. 515-560).

9. Καὶ ὑπὸ V. BENEŠEVIČ, ἔνθ' ἄνωτ., βιβλιογραφοῦντος (ἀριθ. 345) τὴν ἐκδοσὶν τοῦ 1710 (ἐξ ἀποψίας βεβαίως), σημειοῦται ἐντὸς ἀγκυλῶν ὡς εἰκαζόμενος συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου ὁ «[Νικηφόρος Μαρθάλῃς Γλυκὺς]». Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅφ' οὗ ἐκδίδεται τὸ βιβλίον Παισίου Ἀγιοποστολίτου, Μητροπολίτου Ρόδου, Ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὁρους Σινᾶ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ κλπ. (ἐν Πιτρουπόλει 1891), γίνεται παραπομπὴ εἰς τὴν ἐκδοσὶν ταύτην (αὐτῶν, σ. II, σημ. 3 καὶ σ. XIV) ὡς εἰς ἔργον Νικηφόρου Μαρθάλῃ τοῦ Γλυκέος.

Δυνάμεθα λοιπόν κατ' ἀρχὴν νὰ χωρίσωμεν τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ εἰς δύο κατηγορίας: α) εἰς τὰ ἐκ τοῦ Νεκταρίου εἰλημμένα καὶ β) εἰς τὰ εἰλημμένα ἄλλοθεν. Κατόπιν λεπτομεροῦς ἐλέγχου καὶ παραβολῆς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Νεκταρίου, ἤχθημεν εἰς τὰς ἀκολούθους διαπιστώσεις.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ β' ἐκδόσει (1727) περιεχομένων τῆς «Περιγραφῆς» τοῦ Σινᾶ:

α) εἰλημμένα ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας»¹⁰ εἶναι τὰ πλεῖστα, ἤτοι τὰ ἐξῆς:

1) «Προσκνητᾶριον τοῦ Ἁγίου καὶ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ» κλπ. (σ. 40-66):

Τὰ ἐν σ. 41 (= περὶ τοῦ ὄνματος καὶ τῆς θέσεως τοῦ ὄρους Σινᾶ) εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 5-6.

Τὰ ἐν σ. 42-45 (= 3 κεφάλαια περὶ τοῦ Σινᾶ ὡς τόπου ἐκλεγέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ) εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 48-50.

Τὰ ἐν σ. 45-46 (= περὶ τοῦ Σινᾶ ὡς σχολείου καὶ οἴκου τοῦ Θεοῦ κλπ.) εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 54-55.

Τὰ ἐν σ. 46 (= περὶ τοῦ ὑπὸ τῆς Ἁγ. Ἑλένης κτισθέντος πύργου) εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 99.

Τὰ ἐν τῇ αὐτῇ σελίδι περὶ τῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀποστασίας ἐν Ἱερουσαλὴμ (περὶληπτικώτερον) εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 141, 142.

Τὰ ἐν σ. 47-66 κεφάλαια (= κτίσις μονῆς ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ, περιγραφὴ αὐτῆς, τῶν παρεκκλησιῶν καὶ τῶν πέριξ, τάξις τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναστηρίου) εἶναι εἰλημμένα αὐτολεξεῖ¹¹ ἐκ τῆς Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 146-176¹².

2) «Περὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων τοῦ μοναστηρίου» (σ. 67-68 καὶ 73-74). Ἐλήφθη¹³ ἐξ Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 221-223.

3) «Περὶ τῶν τῆς ἐρήμου Ἀράβων καὶ Σκλάβων τοῦ Μοναστηρίου» (σ. 83-86). Ἐλήφθη ἐξ Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 454-458¹⁴.

4) «Τῶν ὁσίων πατέρων τῶν ἐν Σινᾶ καὶ Ραῖθου ἀναιρεθέντων ὑπὸ τῶν βαρβάρων Βλεμμίων» [= διήγησις Ἀμμωνίου] (νέας ἀριθμήσεως σ. 1-13). Ἐλήφθη ἐξ Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 79-97¹⁵.

10. Κρίνομεν περιττὴν τὴν παράλληλον παράθεσιν ἀποσπασμάτων τῶν δύο κειμένων πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀπολύτου συμφωνίας αὐτῶν.

11. Μόνον τὰ ἐν σ. 49-50 (περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ τόπου τῆς οἰκοδομῆς τῆς μονῆς) εἶναι περιληψίς τῶν ἐν Ἱεροκοσμ. Ἱστορία, σ. 150-152.

12. Παραλειφθέντων μόνον ἐκ τῆς Ἱεροκοσμ. Ἱστορίας τῶν ἐν σ. 152-154 ταύτης δύο κεφαλαίων καὶ τοῦ ἐν σ. 163-167 κεφαλαίου περὶ τῶν ἐπιγραφῶν.

13. Μόνον ἡ ἐν σ. 73-74 προσθήκη περὶ τῶν μεταγενεστέρων ἀρχιεπισκόπων, ἀπὸ Νεκταρίου μέχρι Ἰωαννικίου (1660-1720), εἶναι τοῦ συνθέτου τῆς Περιγραφῆς.

14. Παραλείφθη μόνον ἐκ τῆς Ἱεροκοσμ. Ἱστορίας τὸ ἐν σ. 437-8 τελευταῖον τμήμα τοῦ πρώτου τῶν δύο κεφαλαίων.

15. Αἱ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 5 διηγήσεις εἶναι ἐνιαχοῦ περιληπτικώτερον ἐκτεθειμένα ἢ καὶ περιεκτικώτεροι.

5) [Ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Νείλου περὶ τῆς ἀναιρέσεως τῶν ἀββάδων] (νέας ἀριθ. σ. 13-19). Ἐλήφθη ἐξ Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 100-141.

β) εἰλημμένα οὐχὶ ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» εἶναι τὰ κάτωθι μόνον:

1) Ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης (σ. 5-40)¹⁶.

2) Τὸ περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ συνοδικὸν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' ἀπὸ Ἰουλίου 1575 (σ. 69-73)¹⁷ καὶ

3) Τὸ «Ἐγκώμιον εἰς τὸ ἅγιον ὄρος Σινᾶ» κλπ. (σ. 74-82)¹⁸.

Κατὰ ταῦτα, τὰ πλεῖστα καὶ τὰ κυριώτερα τῶν κεφαλαίων τῆς «Περιγραφῆς»¹⁹ παρέλαβεν ὁ συνθέτης ταύτης χωρὶς, ἐννοεῖται, νὰ δηλώσῃ τοῦτο, ἐκ τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου, τῆς ὁποίας ἐχρησιμοποίησε βεβαίως τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ 1677, ἀφ' οὗ ἡ δευτέρα ἐνεφανίσθη

16. Πρόκειται περὶ μεταγενεστέρως δημῶδους μεταφράσεως τοῦ γνωστοῦ βίου τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης, περὶ τῶν διαφόρων παλαιότερων ἐκδόσεων τοῦ ὁποίου βλ. *Bibliotheca hagiographica graeca*², Bruxelles 1909, σ. 5. πρβλ. καὶ L. PETIT, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 2.

17. Τὸ συνοδικὸν τοῦτο βλ. ἐκδομένον καὶ ὑπὸ [Π. ΝΕΟΚΛΕΟΥΣ], *Τὸ κανονικὸν δίκαιον τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων ἐπὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σινᾶ*, ἐν Κων/λει, σ. 4-40 καὶ ΚΑΛΛ. ΔΕΛΙΚΑΝΗ, *Πατριαρχ. ἐγγράφων*, τόμ. Β', ἐν Κων/λει 1904, σ. 332-338. Ἐκ τῆς ἐκδόσεως (τοῦ 1768) τῆς Περιγραφῆς ἀνετυπώθη ὑπὸ ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜΥΛΛΕΡ, *Acta et diplomata...*, τόμ. 5, Vindobonae 1887, σ. 240-245, μεταβληθείσης ὅμως τῆς ὀρθῆς χρονολογίας, ζ'πγ' (= 7083-5508 = 1575) εἰς α'ζπγ' καὶ ταύτης εἰς αεπγ' ἢ 1583 (!). Τὴν ἐσφαλμένην ταύτην χρονολογίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ περὶ τοῦ ἐγγράφου πραγματευθεὶς Η. GELZER, ἐν *Byzant. Zeitschr.* 2 (1893), σ. 70-72.

18. Τὸ ἐγκώμιον τοῦτο, ὅπερ ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τῇ τετάρτῃ ἐκδόσει τοῦ 1773, φέρεται ἀνωμόως, ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἕκτῃ ἐκδόσει τοῦ 1817 (σ. 97-106) ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Γερασίμου. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοῦ Ἀλεξανδρείας Γερασίμου εὐρίσκωμεν αὐτὸ καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 906 τοῦ 18ου αἰ. κώδικι τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, φ. 2α-13α (ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγία 1900, σ. 235, ἀριθ. 5026.1), ὡς καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 1378 (1) τοῦ 18ου αἰ. σιναιτικῷ κώδικι (V. BENEŠEVIČ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, τόμ. ΠΙ, Petropoli 1917, σ. 39). Τίνος ὅμως Γερασίμου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Σπαρταλιώτου ἢ τοῦ Παλλαδᾶ; Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 1729 (2) σιναιτικῷ κώδικι (BENEŠEVIČ, *ἔνθ' ἀνωτ.*; σ. 171), ὡς καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 344 τοῦ 18ου αἰ. Ἱεροσολυμιτικῷ κώδικι (Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', ἐν Πιερουπόλει 1894, σ. 465) τὸ ἐγκώμιον εὐρήται ἐπίσης, ἀλλ' ὑπὸ τὸ ὄνομα «τοῦ σοφωτάτου μητροπολίτου πρώην Καστορίας κὺρ Γερασίμου τοῦ Κρητός» πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ Γερασίμου Β' τοῦ Παλλαδᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (1688-1710), ὅστις ἐχρημάτισε πρότερον καὶ μητροπολίτης Καστορίας (βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 722 κ.ἐξ.· κατὰ τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ, *αὐτόθι*, σ. 723-4, σημ. 4, τὸ ἐγκώμιον ἐτυπώθη καὶ ρωσιστὶ ἐν Μόσχῃ τῷ 1783).

19. Τὰ ἀνωτέρω κεφάλαια τῆς Περιγραφῆς εἶναι διατεταγμένα ἐν τῇ β' ἐκδόσει (ὡς ἄλλως τε προκύπτει καὶ ἐκ τῶν σελίδων) κατὰ τὴν ἐξῆς σειρᾶν: β1, α1, α2, β2, β3, α3, α4, α5.

μόλις τῷ 1729, ἤτοι βραδύτερον καὶ αὐτῆς τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς Περιγραφῆς.

Ἐνταῦθα θὰ ἑτεροματιζέτο ὁ περὶ τῆς Περιγραφῆς τοῦ Σινᾶ λόγος, ἐὰν αἱ μεταγενέστεραι ἐκδόσεις ταύτης δὲν ἦσαν ἐπηυξημέναι διὰ νέων ἐκάστοτε προσθηκῶν, ὧν πολλαὶ πάλιν εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τῆς «Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας». Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰς μεταγενεστέρας ταύτας ἐκδόσεις.

Τρίτη ἐκδοσις εἶναι ἡ τυπωθεῖσα ἐν Βενετία τῷ 1768 ὑπὸ παρηλλαχμῆνως ἐπιγραφῆν: «τῆ προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Ἁγίου Μπελιγραδίου. Κ(υρίου) Κ(υρίου) Σωφρονίου Συναίτου τοῦ ἐκ τῆς περιφήμου πόλεως καὶ νήσου Χίου», «Ἐνετίησι ἀφῆξ' 1768 παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων»²⁰.

Ἡ ἐκδοσις αὕτη, πλὴν τῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει κεφαλαίων²¹, περιλαμβάνει καὶ τὰς ἐξῆς προσθήκας:

α) εἰλημμένας ἐκ τῆς «Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας»:

6) Προσθήκην ἐν τέλει τοῦ α3 εἰς τὸ κεφάλαιον «Περὶ τῶν σκλάβων τοῦ μοναστηρίου» (ἐν σ. 61-62), ἣτις εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῆς Ἱεροκοσμ. Ἱστορίας, σ. 153-154 καὶ 201²².

7) Τὰ κεφάλαια περὶ τῶν κατὰ καιροὺς κινδύνων τῆς μονῆς καὶ τῶν ἐν Σινᾶ ἀσκησάντων (σ. 62-83). Ταῦτα εἶναι πάντα εἰλημμένα κατὰ σειρὰν²³ καὶ κατὰ λέξιν²⁴ ἐκ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας, σ. 189-214²⁵.

καὶ β) οὐχὶ εἰλημμένας ἐκ τῆς «Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας»:

4) ἀνακεφαλαίωσιν τῶν ἐγκωμίων τοῦ Σινᾶ μετ' ἐκκλήσεως πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς μονῆς ὑπὸ τῶν ἀπανταχοῦ χριστιανῶν (σ. 83-86).

20. E. LEGRAND, *Bibliographie hellénique...* XVIII siècle, τόμ. 2, Paris 1928, ἀριθ. 690*, σ. 85-86, V. BENEŠEVIČ, *Monumenta Sinaitica*, fasc. I, Petropoli 1925, σ. XXXII, ἀριθ. 364 καὶ LOUIS PETIT, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, σ. XXXV. Τὴν ἐκδοσιν εἶδομεν ἐν Γενναδαίῳ Βιβλιοθήκῃ (*Theol.* 1683).

21. Ταῦτα ἐπαναλαμβάνονται ἐνταῦθα ὡς ἔχουν ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει καὶ κατὰ τὴν κάτωθι διάταξιν (πρβλ. σημ. 19): σ. 1-12=β3, σ. 12-48=α1, σ. 48-49 καὶ 56-57=α2, σ. 50-55=β2, σ. 57-61=α3, σ. 87-131=β1. Παρελείφθησαν δηλ. μόνον τὰ α4 καὶ α5, ἐν τέλει δὲ τοῦ α2 εὗρηται (σ. 56-57) μικρὰ νεωτέρα προσθήκη περὶ τῶν μεταγενεστέρων ἀρχιεπισκόπων Σινᾶ, ἀπὸ Νικηφόρου τοῦ Μαρθάλη μέχρι Κυρίλλου (1729-1759).

22. Συνεχίζομεν τὴν ἀρίθμησιν καὶ διαίρεσιν, ἣν ἠκολοθήσαμεν ἀνωτέρω ἐν τοῖς περὶ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως.

23. Μόνον τῶν ἐν σ. 66-68 δύο κεφαλαίων ἡ τάξις ἔχει ἀναστραφῆ, πρβλ. Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 199-200.

24. Συντημήσεις εὗρομεν μόνον εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 62-65), εἰς δὲ συνεχωνεύθησαν τὰ ἐν Ἱεροκ. Ἱστορ., σ. 189-195 κεφάλαια.

25. Παρελείφθη μόνον τὸ ἐν σ. 197-198 τῆς Ἱεροκ. Ἱστορίας κεφάλαιον «περὶ τῶν γενομένων μεγάλων σεισμῶν».

Τῷ 1773 ἡ Περιγραφὴ ἐξεδόθη τὸ τέταρτον²⁶ ἐν Βενετία παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ «τῆ προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανοσιωτάτου ἐν Ἱερομονάχοις καὶ εἰς Πελοπόννησον Πρωτοσυγκέλλου Συναίτου Κυρίου Κυρίου Γερασίμου τοῦ ἐκ Φιλιππουπόλεως»²⁷. Ἐν τῇ ἐκδόσει, ἐκτὸς τῶν ἐν ταῖς προηγουμέναις ἐκδόσει κεφαλαίων²⁸, φέρεται μόνον ἡ ἐξῆς νέα προσθήκη:

β5) ἡ ἀκολουθία «τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν Σινᾶ καὶ Ραϊθῶ ἀναιρεθέντων Ἀββάδων» (σ. 131-147 καὶ 171-180), ἣτις συνεγράφη ὑπὸ τοῦ ἐκ Πατρῶν Σταύρου Φρονιμοπούλου, ἐνδημοῦντος ἐν Ζακύνθῳ, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μαρτυρίαν, διὰ στίχων ἐν ἀρχῇ (σ. 3-6) καὶ ἐν τέλει τοῦ βιβλίου (σ. 181-182) παρατιθεμένων.

Πέμπτη ἐκδοσις εἶναι ἡ τοῦ 1778 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφῆν:

Περιγραφὴ Ἱερῶν τοῦ ἁγίου καὶ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ. Περιέχουσα, ἐν πρώτοις μὲν τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγάλου προφήτου Μωϋσέως τοῦ θεόπτον. Νῦν Πρῶτον προστεθεῖσαν. Δεύτερον δὲ τὴν Ἀκολουθίαν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ἐντελεστερον Τυπωθεῖσα νῦν τέταρτον, προτροπῇ μὲν τῶν Ὁσίων Πατέρων τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ καὶ Βασιλικῇ Μονῇ τοῦ ... Σινᾶ ἀσκουμένων, Διὰ δαπάνης δὲ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν Μοναχοῖς Κυρῶ Ἀνανίου Χελιδόνη, Πελοποννησίου καὶ Συναίτου, Ἐνετίησι 1778 παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ.²⁹ Τὸ «νῦν τέταρτον» διορθωτέον νῦν πέμπτον (βλ. καὶ κατωτέρω, σημ. 26).

Μολονότι δὲν εἶδομεν τὴν ἐκδοσιν ταύτην, ἐν τούτοις ἐκ τῆς ὑπὸ L. Petit³⁰ περιγραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, φαίνεται ὅτι δὲν διαφέρει τῆς προηγουμένης κατὰ τὰ περιεχόμενα, εἰ μὴ μόνον κατὰ τὴν τότε πρῶτον προστεθεῖσαν ἐν αὐτῇ (σ. 1-48) ἀκολουθίαν καὶ τὸν βίον τοῦ Μωϋσέως, ἅτινα φέρονται καὶ ἐν τῇ ἐπομένῃ ἕκτῃ ἐκδόσει (βλ. κατωτέρω α8 καὶ β6).

Ἡ ἕκτη ἐκδοσις ἡ τυπωθεῖσα ἐν Βενετία τῷ 1817 παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ³¹ εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτος. Καταρτισθεῖσα μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τοῦ σοφοῦ

26. Ἐσφαλμένως φέρεται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ αὐτῆς «τυπωθεῖσα νῦν τρίτον», ὅθεν καὶ ἐν τῇ πέμπτῃ ἐκδόσει ἐγράφη («νῦν τέταρτον») καὶ ἐν τῇ ἕκτῃ («νῦν πέμπτον»).

27. Τὴν πλήρη ἐπιγραφὴν ταύτης βλ. παρὰ E. LEGRAND, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 793*, σ. 178-182 καὶ L. PETIT, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XXXV-XXXVI. Ἀντίτυπον αὐτῆς εἶδομεν ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Θεολ. 10393, 40.).

28. Ταῦτα ἐπαναλαμβάνονται ὡς ἔχουν ἐν τῇ β' καὶ γ' ἐκδόσει καὶ κατὰ τὴν ἐξῆς σειράν: σ. 1-44=β1, σ. 47-57=β3, σ. 57-91=α1, σ. 91-93 καὶ 99=α2, σ. 93-99=β2, σ. 101-104=α3, σ. 104-105=α6, σ. 106-125=α7, σ. 125-128=β4, σ. 148-162=α4, σ. 163-170=α5.

29. Βλ. πλήρη τὴν ἐπιγραφὴν ἐν E. LEGRAND, ἔνθ' ἀνωτ., ἀριθ. 932, σ. 286-287, V. BENEŠEVIČ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XXXII (ἀριθ. 364) καὶ L. PETIT, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XXXVI-XXXVII.

30. L. PETIT, ἔνθ' ἀνωτ.

31. Ἀναγραφὴν τῆς σχεδὸν ὁμοίας ἐπιγραφῆς αὐτῆς βλ. παρὰ L. PETIT, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XXXVII καὶ Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Β. ΜΕΞΑ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. α',

ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Κωνσταντίου (τοῦ βραδύτερον οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντίου Α'), ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν προλεγόμενων (σ. 4-5) τοῦ τυπογράφου Ν. Γλυκεῖος³², ὑπερέχει πράγματι τῶν προηγουμένων. Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου γενομένην ριζικὴν ἀναθεώρησιν τοῦ βιβλίου ὑπὸ ἐποψιν γλώσσης, ὕφους, διατάξεως τῆς ὕλης κλπ. δέον ν' ἀποδοθοῦν αἱ διαφοραὶ καὶ καινοτομίαι, ἃς ἐμφανίζει ἡ ἐκδοσις αὐτῆ συγκρινομένη πρὸς τὰς προγενεστέρας³³. Ὡς πρὸς τὰ περιεχόμενα, ἐν τῇ ἐκδόσει περιλαμβάνονται πλὴν τῶν καὶ ἐν τῇ δ' ἐκδόσει τοῦ 1773 ἀπαντωμένων³⁴, αἱ ἐξῆς οὐσιώδεις προσθήκαι:

α) Εἰλημμένοι ἐκ τῆς «*Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*»:

8) Ὁ «*Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγάλου προφήτου Μωϋσέως τοῦ Θεόπτου*» (σ. 20-50). Ἐκ τούτων, τὰ μὲν ἀπὸ σ. 20-44 ἐλήφθησαν ἐπὶ λέξει σχεδὸν ἐκ τῆς «*Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*, σ. 8-49³⁵, τὰ δὲ ἀπὸ σ. 44-50 ἐλήφθησαν τροποποιημένα οὐσιωδῶς ἐκ τῆς «*Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*, σ. 52-53 καὶ 53-67.

β) οὐχὶ εἰλημμένοι ἐκ τῆς «*Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*»:

6) Ἡ «*Ἀκολουθία Μωϋσέως τοῦ Θεόπτου*» (σ. 7-19 καὶ 50-54).

Αἱ προσθήκαι ὅμως αὗται (α8 καὶ β6) φαίνεται ὅτι προέρχονται, ὡς ἐλέχθη, ἐκ τῆς προηγουμένης ε' ἐκδόσεως τοῦ 1778, εἰς ἣν τὸ πρῶτον περιελήφθησαν.

ἐν Ἀθήναις 1939, ἀριθ. *994, σ. 159-160. Ἀντίτυπον αὐτῆς εἶδομεν ἐν τῇ Ἑθν. Βιβλιοθήκῃ (Θεολ. 10395, 4ο).

32. Βλ. σ. 4-5 τῆς ἐκδόσεως: «*Ἡ παροῦσα βίβλος ἐτυπώθη μέχρι τούτου τετρακίς [γράφει: πεντάκις], καὶ ἤδη ἠθέλησαν πάλιν οἱ δοῦντατοι Ἅγιοι Πατέρες Σιναῖται, ἵνα προκύβη εἰς φῶς καὶ πέμπτον [γρ.: ἕκτον], γράφαντες τῷ πανιερωτάτῳ αὐτῶν ἀρχιεπισκόπῳ Ἁγίῳ Σιναίου Κυρίῳ Κωνσταντίῳ τῷ ἐν Βασιλεύουση ταυῶν διατρίβοντι, διὰ νὰ φροντίσῃ ὡς οἶδε τὰ περὶ τοῦ Τύπου. Καὶ δὴ ἡ αὐτοῦ ... πολυτίμητος Σεβασμιότης διώρισε ἐν τῇ ἐμῇ Τυπογραφίᾳ καὶ αὐθις τὴν τῆς Ἱερᾶς Περιγραφῆς ἐκδοσιν, ἀποστείλασα εἰς ἐμὲ εἰς τετράδια τὰ περὶ τῆς ὀλικῆς ταύτης Περιγραφῆς τῶν ἐν Σινᾷ, τεταγμένα καθ' εἰρὸν τακτικώτερον ἅπαντα, καὶ μὲ λόγου ὕψην καὶ ἔννοιαν διαφορετικώτερον ἐκ διαμέτρου καὶ ἀκριβεστέρα διὰ τινος προσθήκας, τῶν προεκδοθέντων Προσκνηταρίων».*

33. [Ἡ ἐκδοσις ἀνατυπώθηκε τὸ 1978, μὲ τὸν τίτλο, σὺν περικάλυμμα, *Περιγραφὴ τοῦ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ περιέχουσα...*, ἔτι δὲ καὶ συναξάρια, καταλόγους ποιητῶν καὶ ἀκολουθίας τῶν ἐν αὐτῇ ὁσίων ἢ αἱματι τελειωθέντων. Ἐπανεδίδεται δαπάνῃ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σινᾶ, ἐπιμελεία δὲ τοῦ Παναγ. Φ. Χριστοπούλου. Ἐν Ἀθήναις, ἀλφ. (Ἐκδόσεις Ἱ. Μονῆς τοῦ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ, 1). Στὴν ἐκδοσὴ προτάσσονται (σ. ζ'-κθ') πλούσια καὶ ἐμπεριστατωμένα Προλεγόμενα τοῦ ἐκδότη Π. Φ. Χριστοπούλου].

34. Ἴδου ἡ ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ 1817 διάταξις τῶν περιεχομένων: σ. 55-96=β1, σ. 97-106, σ. 113-123=α3 καὶ α6 (μετὰ πολλῶν τροποποιήσεων καὶ προσθηκῶν), σ. 126-137, 149 Β-151 (μετὰ πολλῶν παραλείψεων)=α1, σ. 151-155=α2 (μετὰ προσθηκῶν ἐν σ. 153-155 περὶ τῶν ἀπὸ Νεκταρίου τοῦ Κρητός, ἐν συνεχείᾳ Ἱεροσολύμων, ἕως Κωνσταντίου Β', 1661-1804 ἀρχιεπισκόπων), σ. 156-161=β2, σ. 123-125, 138-139, 147, 161, 162-166, 168-169=Π7, σ. 169-172=β4, σ. 173-188=β5, σ. 189-202=α4, σ. 203-210=α5.

35. Παραλειφθέντων μόνον ἐκ τῆς Ἱεροκοσμ. Ἱστορίας τῶν ἐν σ. 24-28, 32-34, 37-44 καὶ 46-49 αὐτῆς παρεκβατικῶν κεφαλαίων.

Περὶ δὲ τῶν ἄλλων πολυαρίθμων, ἀλλὰ μικρᾶς ἐκτάσεως μερικωτέρων προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων τῶν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου ἐπενεχθεισῶν εἰς τὴν ἐκδοσὴν ταύτην, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπεκταθῶμεν: ἐνδεικτικῶς μόνον σημειοῦμεν τὰς ἐν σ. 138-149 (ἀνάβασις εἰς τὸ Ὅρος Σινᾶ) καὶ σ. 166-168 (περὶ τῶν τριῶν ἀγίων Ἀναστασίων, περὶ Ἀθανασίου, Φιλοθέου, Μαξίμου καὶ Ἰωακείμ), ἐκ δὲ τῶν ἐπηυξημένων κεφαλαίων τὸ ἐν σ. 107-111 (περὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ) καὶ τὸ ἐν σ. 114-123 (περὶ τῶν ἐρημιτῶν Ἀράβων = α3). Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐν γενεῇ, ὅτι αἱ μικροπροσθήκαι αὗται τοῦ Κωνσταντίου εἶναι αἱ μόναι πρωτότυποι ἐν τῷ βιβλίῳ³⁶, οὕτινος ὅμως, ἔνεκα τοῦ περιορισμένου αὐτῶν, δὲν ἀλλοιώνουν τὴν σύνθεσιν ὡς ἔργου οὐχὶ πρωτοτύπου.

Περὶ τῆς μνημονευθείσης ἤδη (βλ. σημ. 2) τελευταίας γνωστῆς ἡμῖν ἀνατυπώσεως τῆς *Περιγραφῆς* τῆς γενομένης τῷ 1887 ὑπὸ Χ. Π. Ἀνδρουτσοπούλου³⁷ παρατηροῦμεν ὅτι οὐ μόνον οὐδὲν τὸ νέον περιέχει αὐτῆ, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς εἶναι ἑλλειπεστέρα τῶν προηγουμένων³⁸. Πρόκειται περὶ προχείρου ἀνατυπώσεως, γενομένης πάντως ἐκ μεταγενεστέρας ἐκδόσεως (ἄφ' οὗ περιέχει τὰς προσθήκας α6, α7, β4 καὶ β5, αἵτινες δὲν εἶχον εἰσέτι περιληφθῆ εἰς τὰς δύο πρώτας ἐκδόσεις 1710 καὶ 1727), πιθανώτατα τῆς τοῦ 1773, ἐπειδὴ ὁ Ἀνδρουτσόπουλος μνημονεῖ τὴν ἐν ταύτῃ τὸ πρῶτον ἀπαντῶσαν εἰκόνα μετὰ τῆς μνείας τοῦ χορηγοῦ Δανιὴλ Ἰατροπούλου, περὶ ἧς ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω ἐν σημ. 2. Ἄλλ' οὐδὲ τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1817 εἶναι μετατύπως, ἄφ' οὗ οὐδεμία τῶν ἐν ταύτῃ τροποποιήσεων τοῦ Κωνσταντίου φέρεται ἐν αὐτῇ. Εἶναι ἄρα ἡ τῆς τοῦ 1773 ἡ τῆς τοῦ 1778.

Δὲν πρέπει, τέλος, ν' ἀφήσωμεν ἀμνημόνευτον τὴν εἰς τουρκικὴν γλῶσσαν δι' ἑλληνικῶν χαρακτήρων ἐκδοσὴν τοῦ 1784 ἐν Βενετίᾳ παρὰ Δημ. Θεοδοσίου τὴν ἐπιγραφομένην ΡΙΣΑΛΕΓΓΙ ΣΕΡΡΙΦ ΜΕΣΛΕΚ ΟΥΛΛΑΧ ΜΟΥΚΑΤΙΕΣ ΤΖΕΛΕΠΗ ΣΙΝΑΝΗΝ ΠΕΓΓΙΑΝΙΣΤΕΤΟΥΡ ... κλπ., ἐπιμελεία Δανιὴλ

36. Ὁ Κωνσταντῖος ἐνιαχοῦ ποιεῖται μνείαν προσφάτων πρὸς αὐτὸν γεγονότων, ὡς ἐν σ. 125-126 (περὶ τῆς ἐν ἔτει 1797 κατακρημνίσεως τοῦ βορείου τείχους τῆς μονῆς), ἐν σ. 119 (περὶ τῆς ἐν ἔτει 1810 συνόδου τῆς Ὀθωμανικῆς Γερουσίας διὰ τὴν διαφορὰν Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων περὶ τοῦ Παναγίου Τάφου) κ.ἀλλ. Εἶναι δὲ ὁ μόνος τῶν ἐκδοτῶν τῆς *Περιγραφῆς*, ὅστις μνημονεῖ ρητῶς τὴν «*Ἐπιτομὴν τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας*» τοῦ Νεκταρίου (ἐκδ. 1805), παραπέμπων εἰς αὐτὴν, ἐν σ. 153 καὶ 168, διὰ λεπτομερικὰ ζητήματα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δηλοῖ ὅτι τὰ πλεῖστα τοῦ βιβλίου παρελήφθησαν ἐκείθεν.

37. *Ἱστορικὴ περιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ. Τὸ μέγα καὶ ὑπερευλογημένον ὄρος, ὁ ἐπίγειος παράδεισος ἔνθα ὁ Θεὸς κατέβη τρεῖς καὶ περιεπάτησε ...* κλπ. ὑπὸ Χ. Π. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ἱεροδιακόνου, ἐν Πάτραις, Τυπογραφεῖον καὶ βιβλιοπωλεῖον Α. Σ. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, 1887, 8ον, σ. 1-59 (Ἑθν. Βιβλιοθ. Θεολ. 384^α, 8ο).

38. Ἡ ἐν αὐτῇ διάταξις τῆς ὕλης ἔχει ὡς ἐξῆς: σ. 3-10=β3, σ. 10-35=α1, σ. 35-39=β2, σ. 39-41=α3, σ. 41-42=α6, σ. 42-52=α7, σ. 52-54=β4, σ. 54-55=(μερικῶς) β1, β5. Ἐλλείπουσιν δηλ. τὰ κεφάλαια α2, α4, α5, α8 καὶ β6.

Κωνσταντινούπολίτου, πρωτοσυγκέλλου Σιναΐτου, δαπάναις τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ³⁹.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω περὶ τῆς συνθέσεως τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῆς *Περιγραφῆς τοῦ Σινᾶ*⁴⁰ λεχθέντα, καταλήγομεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι ἐκ τῶν περιεχομένων αὐτῆς τὰ μὲν ἀφορῶντα εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς, ἅτινα εἶναι καὶ τὰ πλεῖστα καὶ τὰ κυριώτερα (α1 - α8), εἶναι εἰλημμένα αὐτολεξεῖ σχεδὸν ἐκ τῆς «*Ιεροκοσμικῆς Ἱστορίας*» τοῦ Νεκταρίου, ὀλίγα δὲ μόνον εἰς βίους καὶ ἀκολουθίας ἁγίων (β1, β4, β6) ἀναφερόμενα ἢ εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς σημασίας τοῦ Σινᾶ ἀποβλέποντα (β2, β3, β5) δὲν εἶναι εἰλημμένα ἐκ ταύτης. Αἱ ἀλλεπάλληλοι ἄρα ἐκδόσεις τῆς *Περιγραφῆς*, ἥτις βεβαίως διενέμετο συστηματικῶς ὑπὸ τῶν περιοδευόντων Σιναΐτων ἀσκητῶν ἀνά τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν, παραλλήλως πρὸς τὰς τῆς «*Ιεροκοσμικῆς Ἱστορίας*», εἶναι μία πρόσθετος ἀπόδειξις τῆς μεγάλης διαδόσεως, ἣν ἔσχε παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Νεκταρίου, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρέτησεν ἐπὶ αἰῶνας τὰς ἀνάγκας τῶν Προσκυνητῶν. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ αὐξανόμενη ζήτησις τοιούτων προσκυνηταρίων ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν καὶ μετατύπωσιν τόσον τῆς «*Ἐπιτομῆς*» τοῦ Νεκταρίου εἰς ἕξ διαδοχικὰς ἐκδόσεις καὶ ἐπανεκδόσεις, ὅσον καὶ τῆς «*Περιγραφῆς*» τοῦ Σινᾶ (ἔργου συνοπτικωτέρου καὶ οικονομικῶς προσιτωτέρου εἰς τὸ κοινόν) εἰς ἄλλας ἰσαριθμούς ἐκδόσεις.

Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῶν δύο τούτων σιναΐτικῶν Προσκυνηταρίων προὐκάλεσε τὴν συγγραφὴν καὶ τὴν ἐκδοσιν, τῷ 1732, ἐν Βενετίᾳ τοῦ ἀκολουθοῦ ἔργου τοῦ λογιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρᾶ:

*Χρυσάνθου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀντίρρησης εἰς τὰ ὅσα κακῶς, ψευδῶς καὶ ἀναρμόστως λέγονται εἰς τὸ Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους Σινᾶ. Ἐπανορθοῦντος Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου. Ἐνετίησι 1732 παρ' Ἀντωνίου τῷ Βόρτολι.*⁴¹

Ἡ ἐπίκρισις αὕτη δὲν στρέφεται κατ' ἀδήλου ἔργου, ἀλλ' ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν διένεξιν τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τοῦ Σινᾶ, ἥτις ἐπεζήτηε ἐπὶ αἰῶνας καὶ διὰ παντὸς τρόπου τὴν ἀνεξαρτητοποίησιν

39. Βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique...* XVIIIe siècle, τόμ. 2, σ. 435 (ἀριθ. 1145) καὶ S. SALAVILLE-E. DALLEGGIO, *Karamanlidika*, τόμ. I, 1548-1850, Athènes 1958, σ. 82-88, (ἀριθ. 20).

40. Ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ V. BENEŠEVIČ, *Monumenta sinaitica*, fasc. I, Petropoli 1925, σ. LIX (συμπληρώσεις εἰς ἀριθ. 345 καὶ 364) σημειοῦνται ὑπάρχουσαι καὶ μεταφράσεις τῆς *Περιγραφῆς* εἰς τὴν ἀραβικὴν ἐν χειρογράφῳ.

41. E. LEGRAND, *ἔνθ' ἀνωτ.*, τόμ. 1, ἀριθ. 220, σ. 243-244. Ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου εἶδομεν ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Θεολ. 2803*, 80). [Γιὰ τὸν Χρυσάνθον βλ. τὴν πρόσφατην διδακτορικὴν διατριβὴν τῆς ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΑΘΗ, Ὁ Χρυσάνθος Νοταρᾶς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1995 καὶ εἰδικώτερα γὰρ τὴν «*Ἀντίρρησην*», σ. 128-130 καὶ 71].

τῆς.⁴² Δὲν θίγει λοιπὸν ζητήματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν περιγραφὴν τῆς Μονῆς.

Ἐν συμπεράσματι, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἐνταῦθα σύγκρισις τῶν δύο ἔργων μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι πρόκειται περὶ δύο τύπων Προσκυνηταρίων τοῦ Σινᾶ, τοῦ πρώτου διεξοδικοῦ καὶ πλουσίου (τῆς «*Ἐπιτομῆς*» τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων) καὶ τοῦ δευτέρου περισσότερον εὐχρήστου καὶ ὀλιγώτερον δαπανηροῦ (τῆς «*Περιγραφῆς*» τοῦ Σινᾶ), τὸ ὁποῖον περιέλαβε μὲν καὶ νέα τινὰ κεφάλαια, ἀλλὰ κατὰ κύριον λόγον παρέλαβε πιστῶς τὰ πλεῖστα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Νεκταρίου. Ἡ «*Ἐπιτομὴ*» λοιπὸν καὶ ἡ «*Περιγραφὴ*» τοῦ Σινᾶ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἐκ τῶν πρώτων καὶ κυριωτέρων τουριστικῶν ὁδηγῶν τῆς Τουρκοκρατίας.

42. [Βλ. τὸ τεκμηριωμένο μελέτημα τοῦ I. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «*Σιναΐτικὰ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος. Διενέξεις διὰ τὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῆς μονῆς. Τὸ Μετόχιον τοῦ Καίρου. Αἱ ἀξιώσεις δι' ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνανία*», Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδομένη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, τόμ. 15 (1970), Θεσσαλονίκη, σ. 29-142.]

Ε Π Ι Τ Ο Μ Η

ΤΗΣ ΓΕΡΟΚΟΣΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,

Εἰς πέντε μεριδαῖσα Τμήματα.

Ὡς, τὰ μὲν Τεῖα πρῶτα ἐν συντομίᾳ δεκλαυβαύσιν, ἔμνον τὰ τῆς Ἁγίας Θεοβαδίστης Ὄρους Σινᾶ, ἔ μιν ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς ἐκείθεν ἐφοδομηθέντος Θεοδοξάσου Μοναστηρίου. Τῶνδ' ὕστερον, τὸ μὲν φερέχει τὰ τῆς Βασιλείας πάσης γῆς Αἰθ' ὑπὲρ μέχρι Μωάμεθ, καὶ τῆς Διαδοχῶν αὐτῆς ἕως Σιν' παρ' Σελήμ. Τὸ δὲ περὶ τῆς αὐτῆς Σελήμ, καὶ περὶ τῆς μάχης, ἢν ἤγειρε καὶ Περσῶν. Ἐ' τι δὲ περὶ τῆς Αἰρέσεως τῆς Τεχίλ, νέου Προφήτη τῆς Περσῶν, παραματιύεται.

Ἐ' κισον τῆς Τμημάτων ἔχει τ' αὐτῶ Πίνακα. Πισοῖτι ἑτερέστι Πίναξ τῶν ἀναρχαίων Σημνάσεων ὑπαρχει, φρός περιργίαν καὶ ἀφελίαν τ' Ἀγαθῶν.

Συγγραφεῖσα παρὰ τῆς Μακαριώτατης πρώτου Ἱεροσολύμων Πατριάρχου, Νεκταρίου τοῦ Κρητῆ, καὶ μετα πλείους ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρὰ τῆς Σοφωτάτου, καὶ Πανοσιώτατου Ἀμβροσίου Γροδσνίην, ἰμοίως τῶ ἐν Κρητῆς, Ἀββᾶ, καὶ Βιβλιοφύλακος τῆς τῆς Ἐνετῆς Γαλλιοτατης Ἀριστοκρατίας.

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Θ Ε Ι Ξ Α

Τῷ Γαλλιοτάτῳ πάσης Μολδοβλαχίας Καθνεγμόμ,

Κ Τ Ρ Ι Ω, Κ Τ Ρ Ι Ω,

ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΤΩΝΙΩ

ΤΩ ΘΕΟΣΕΒΕΣΤΑΤΩ ΒΟΓΒΟΝΔΑ.

ἘΝΕΤΙΉΣΙ Κατὰ τὸ, ἀχορ. Ἐ' τος τὸ Σείσιμ.

Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκί, τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

CON LICENZA DE SUPERIORI, E PRIVILEGIO

ΠΙΝ. Α'

Ἡ πρώτη ἔκδοσις (Βενετία, 1677) τῆς Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, προμετωπίδα.

Π Ε Ρ Ι Γ Ρ Α Φ Η Ι Ε Ρ Α

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΒΑΔΙΣΤΟΥ

Ο Ρ Ο Υ Σ Σ Ι Ν Α,

Περίεχουσα ἐν πρώτοις μὲν πῖν Ἀκολουθίαν τῆς Ἁγίας καὶ Ἐνδόξης Μεγάλου Προφήτου Μωῦσε' ὡς τοῦ Θεοῦ ποτῶ

Δεύτερον δὲ πῖν Ἀκολουθίαν τῆς Ἁγίας Ἐνδόξης Μεγαλομάρτυρος Χερσονόμου, ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΣΟΦΟΥ ἈΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ,

Ἐπομείας δὲ ἐξισορῶσα συντόμως καὶ περιληπτικῶς τὰ τῆς Θεοβαδίστης τῆς Ὄρους, περὶ πῖν Θεσιν καὶ Ἀγιότητι αὐτῆ, τὰ τῆς Βασιλικῆς λαμπρῶς Οἰκοδομῆς τῆ ἐκείσε περιμαλλεσάτη Μοναστηρίου, τὰ τῆς ἐρημητῶν Ἀραβῶν, τοὺς ἐπισυμβάντας κατὰ καιρῶς μεγάλους κινδύνους τῆς Ἁγίας τῆς Μοναστηρίου, τὰ τε εἶδον αὐτῆ καὶ ἐξω πέριξ Ἱερὰ Προσκυνήματα, μετὰ τινῶν θαυμάτων, τῶ ἐν αὐτῆ μέχρι τῆς Ἀρχιεπισκοπῆσαντας, ἔτι δὲ καὶ τῶς κατὰ διαφορῶς χρόνος ἐπιδημήσαντας εἰς τὸ τὸ Ὄρος Ἁγίου, καὶ ἄλλας Ἄνδρας ἐπ' ἀρετῆ καὶ μαθήσει διαλάμψαντας, καὶ τελοῦταῖον τῶ Ἀκολουθίαν τῆς ἐν Σινᾶ καὶ Παύτῳ ἀναρεθούτων Ὁσίων Ἀββᾶδων.

ΤΥΠΩΘΕΙΞΑ ΝΥ'Ν ΠΕ'ΜΠΤΟΝ ΔΙΑ' ΔΑΠΑ'ΝΗΣ

ΤΗΣ ἹΕΡΑΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΒΑΔΙΣΤΟΥ ὈΡΟΥΣ ΣΙΝΑ.

Ε Ν Β Ε Ν Ε Τ Ι Α.

ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑῶ ΓΑΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.

1817.

ΠΙΝ. Β'

Ἡ Περιγραφή τοῦ Σινᾶ, ἔκτη ἔκδοσις (Βενετία, 1817), προμετωπίδα.

200 ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΟΥ Γ' ΤΜΗΜΑΤΟΣ.

μητον. Τέτοιο τὸ ὄσιον Γεωργίε τὸ Μοναστήριον φαίνεται ἕως τῆς σήμερον, πλὴν ἐρημωμένων· ἦτον δὲ μικρὸν καθισματικὸν, εἰς τριῶν μόνων, ἢ τεσσάρων Ἀδελφῶν κατοικίαν· ἔχει δὲ νερὸν πολὺ ξηραμένων, ὡς εἰς ἄλλον τόπον τῆς αὐτῆς καὶ ξηραῖς ταύτης ἐρημωμένοι δύσκολον τόσον νερὸν νὰ εὐρεθῇ. Λίγεται δὲ ὁ τόπος τῶν σήμερον ὑπὸ τῆς Ἀράβων Ῥαμαζαν· ἀπέχει δὲ τὸ Μοναστήριον μισθῆς ἡμέρας δρόμον· οὐρείσεται κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν μέρος τῆς Μοναστηρίου. Ἐῤῥεσι ἐκεῖ οἱ Ἀράβιδες περὶ βόλια, φοινίκια, καὶ ἀμπέλια, τὰ ὅποια ποτίζουσι μὲν τὸ νερὸν ἐκεῖνο· καὶ οἱ δὲ σαθούλγια πολλὰ ὠραῖά τατα, πλὴν λίγα, ὅτι δὲ εἶναι τόπος πολὺς νὰ γεωργεῖται, καὶ νὰ ποτίζεται, ἀλλὰ ἔχει τὸ νερὸν εἰς ἓνα φάργγα πεφωδὴ, καὶ χάνεται.

Περὶ τῆς Ἀρμενίων.

Εῤῥεσι ἐκεῖ καὶ τὸν βελῶν οἱ Ἀρμενιοὶ νὰ πιάσειν αὐτὸ τὸ Μοναστήριον, καὶ νὰ διώξουσιν ἐκεῖθεν τὸν Καλογέρον. Ἦλθον λοιπὸν κάποιοι δὲ τῶν ταύτων λέγοντες, ὅτι ἦλθον χερὶν προσκυνησεως· αὐτοὶ δὲ ἦλθον νὰ κατασκοπεύουσιν ἑαυτῶν τὸν τόπον, ὡς νὰ φιλιώσονται καὶ τὸν Ἀράβιδες τῶν τόπων. Οἱ γοῦν Πατέρες, μὴ γνωρίζοντες τὸν δόλον καὶ τὴν πωεργίαν των, τοὺς ἐδέχθησαν ἐν ἀπλότητι καρδίας καὶ μὲν ἀγάπῃ, ἐὰν καὶ νὰ ἦσαν καὶ Αἰρετικοί. Ἀνέβησαν γοῦν εἰς τὴν Ἀγίαν Κορυφὴν, καὶ χρωεῖς εἶδον καὶ βουλήν τῆς Πατέρων ἐλετήρησαν ἐκεῖ ἀπαύω. Εἰς δὲ τὸν καιρὸν τῆς λειτουργίας, ὅπου ἐφαλλαν τὸν Τεισάγιον, ἔβλεπε καθ' ἑνα δὲ τῶν ταύτων τῆς ἄλλοιῶν του περὶ τῶν τὰ ραβδία, ὡς εἰς τὰ χεῖράς των ἐβάσαζον, καὶ ἀνάπασιν φωτίζον, ὡς αὐτὰ λαμπάδες, τὸ δὲ ἐδικόν του καθ' ἑνα δὲν ἔβλεπε· πλὴν δὲν ἐκαίοντο. Ἀφ' ἧ δὲ ἐπελείωσαν τὴν λειτουργίαν των, ἀγέροντες ἔξω, ὅλοι φοβησάμενοι, ἀρῆσαν ἓνας εἰς τὸ ἄλλον νὰ διηγουμένη τὸ τί ἴδον, ὅτι καθ' ἑνα ἐλογίζετο πῶς μοναχός του νὰ ἴδῃ τὸ τοιοῦτο πρᾶσιον. Ἀφ' ἧ λοιπὸν ἐγνώρισαν πῶς ὅλοι τὸ ἴδον, καὶ εἰς ὅλους ἐγινε ὁμοίως, καλὰ καθ' ἑνα εἰς τὸ λόγου νὰ μὴ τὸ ἔβλεπε, τότε σοχαίνονται καὶ βλέπουν ὅλοι τὰ ραβδία των καὶ ἦτον μῶρα ὡς δαυλοὶ περικουμένοι. Τετοιοῦν τὸ σημεῖον τὸ εἶδον ἐκεῖ ὁ Θεός, δειχνοτάτως, ὅτι δὲν εἶναι θελημάτων νὰ κατοικήσονται ἐκεῖ, ἵνα μὴ κατακαυθῶσι. Τετοιοῦ καὶ αὐτοὶ γνωρίζοντες, ἐμίσησαν οὐδὲν, καὶ πλὴν δὲν ἐζήτησαν νὰ σφραγίσιν.

Θαῦμα

ΠΙΝ. Γ'

Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, Ἐπιτομή, σ. 200 (Ἀπερὶ τῶν Ἀρμενίων), (πρβλ. καὶ πίν. Δ').

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΓΓΟΥ ὈΡΟΥΣ ΣΙΝΑ. 161

Μέγας Σκευοφύλαξ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Μέγας Χαρτοφύλαξ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Μέγας Ἐκκλησιάρχης τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Μέγας Πρωτοσύγκελλος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Δυκερός ὁ μέγας Ῥήτωρ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Πρωτόδικος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Ῥήτωρ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Νομοφύλαξ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Ἀνδρέας ὁ Λογοθέτης τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Γεώργιος ὁ Δικαιοφύλαξ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Θεοδόσιος ὁ Πρωτονοτάριος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.
Διονύσιος Ἀρχιδιάκονος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας.

Περὶ Ἀρμενίων.

Βυλὴν ποτὲ κακίστην ἔθεντο οἱ Ἀρμενιοὶ νὰ ἐξυσιάσωσιν αὐτὸ τὸ Μοναστήριον, καὶ νὰ διώξουσιν ἐκεῖθεν τὸν εὐσεβεῖς καὶ Ὀρθοδόξου Καλογέρον. Ἦλθον λοιπὸν τινὲς ἀπὸ αὐτῶν λέγοντες, πῶς ἦλθον χερὶν προσκυνησεως· τῆ δ' ἀληθείᾳ νὰ κατασκοπεύωσι ἑαυτῶν τὸν τόπον, καὶ νὰ φιλιώθωσι καὶ μὲν τὸν τόπον τῶν Ἀράβων. Οἱ γοῦν Πατέρες μὴ γνωρίζοντες τὸν δόλον καὶ τὴν πωεργίαν των, τὸς ἐδέχθησαν ἐν ἀπλότητι καρδίας, καὶ μὲν ἀγάπῃ, μὲν ὅλον ὅπου ἦσαν Αἰρετικοί. Ἀνέβησαν γοῦν εἰς τὴν Ἀγίαν Κορυφὴν, καὶ χρωεῖς εἶδον καὶ βουλήν τῆς Πατέρων, ἐλετήρησαν ἐκεῖ ἐπάνω οἱ μαρτύρησαν· ἐν δὲ τῷ καιρῷ τῆς λειτουργίας των, ὅπου ἐφαλλον τὸν Τεισάγιον, ἔβλεπε καθ' ἑνα ἀπὸ αὐτῶν τῆς ἄλλων μετ' συντρόφων τὰ ραβδία, ὅπου ἐβάσαζον εἰς τὰς χεῖρας των, καὶ ἀναπτύσσον ὡς λαμπάδες, τὸ δὲ ἐδικόν του καθ' ἑνα δὲν ἔβλεπε, πλὴν δὲν ἐκαίοντο. Ἀφ' ἧ δὲ ἐπελείωσαν τὴν λειτουργίαν των, ἐξεληθόντες ἔξω περικουμένοι ὅλοι, ἤρχισαν νὰ λέγωσιν τὸ τί εἶδον· διότι καθ' ἑνα ἐνόμιζε πῶς μόνος αὐτὸς εἶδε τὸ τοιοῦτον πρᾶσιον. Ἀφ' ἧ λοιπὸν ἐγνώρισαν πῶς ὅλοι τὸ εἶδον, καὶ εἰς ὅλους ἐγινε τὸ αὐτὸ, παρετήρησαν, καὶ βλέπουν ὅλοι τὰ ραβδία των καὶ ἦσαν μεμαυλισμένα ὡς δαυλοὶ περικουμένοι. Τετοιοῦν τὸ σημεῖον τοῖς εἶδεν ὁ Θεός, διὰ νὰ γνωρίσωσιν ὅτι δὲν ἦτον θέλησις Θεῖα νὰ κατοικήσονται ἐκεῖ, ἵνα μὴ κατακαυθῶσι. Τετοιοῦ καὶ αὐτοὶ γνωρίζοντες, ἀνεχώρησαν οὐδὲν, καὶ πλὴν δὲν ἐζήτησαν νὰ ἐπισφραγίσιν.

21

Πε-

ΠΙΝ. Δ'

Περιγραφή τοῦ Σινᾶ, ἐκδ. 6η (1817), σ. 161 (Ἀπερὶ Ἀρμενίων), (πρβλ. καὶ πίν. Γ').

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΕΜΜΕΤΡΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΝ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (1722)

Τὸ ἐν λόγῳ ἔμμετρο κείμενο τοῦ Α. Παπαβασιλοπούλου περιέχεται στὸν κώδικα 115 τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων, φφ. 25^ρ-44^ν. Στὸν ἴδιο κώδικα, στὰ φύλλα (1^ρ - 24^ν), περιέχονται οἱ γνωστοὶ παρακλητικοὶ κανόνες (μικρὸς καὶ μέγας) στῆ Θεοτόκο καθὼς καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἀγιασμοῦ.

Στὸ μικρὸ αὐτὸ μετεωρικὸ χειρόγραφο (44 συνολικὰ φύλλα) ἀναφέρονται μὲν τρεῖς γραφεῖς: ὁ ἱερομόναχος Ἀμβρόσιος (ὁ ὁποῖος φέρεται, παράλληλα, καὶ ὡς κτήτορας, φ. 11^ν), ὁ μοναχὸς Ἀνανίας (φ. 24^ρ) καὶ ὁ μοναχὸς Ἀθανάσιος ἐκ Κρήτης (φ. 44^ν). Ὅμως, ὅπως φαίνεται, κανένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς δὲν ἔχει γράψῃ τὸ μετεωρικὸ κώδικα, στὸν ὁποῖο διακρίνονται δύο ἄλλοι διαφορετικοὶ γραφεῖς (α', φφ. 1^ρ-31^ν καὶ β', φφ. 31^ν-44^ν). Μᾶλλον τὰ κείμενα τοῦ κώδικα ἔχουν ἀντιγραφῆ ἑδῶ, μὲ τὰ βιβλιογραφικὰ τοὺς σημειώματα, ἀπὸ ἄλλον ἢ ἄλλους παλαιότερους κώδικες. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀχρονολόγητος κώδικας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὅπως φανερώνει ἡ γραφή του, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τὰ γράμματα καὶ τῶν δύο ἀμαθῶν γραφῶν εἶναι σταθερά, εὐμεγέθη καὶ εὐανάγνωστα, ὄχι ὅμως καλλιγραφικὰ. Ὁρθογραφικὰ σφάλματα ὑπάρχουν πολλὰ.

Στὸ φ. 44^ν, μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἔμμετρου Προσκυνηταρίου, γραμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ β' κωδικογράφου, διαβάζομε τὸ ἐξῆς κολοβὸ (γιατὶ μετὰ τὸ φ. 44^ν ἔχει ἐκπέσει τουλάχιστον ἓνα φύλλο) σημείωμα, τὸ ὁποῖο μεταγράφομε καὶ παραθέτομε ἀκριβῶς ὡς ἔχει:

ἢ μὲν γὰρ σύνθεσης, ὑπάρχει ἀναστασίου διδασκάλου | τοῦ ἐξιῶάννινων,
ἐδρισκομένον εἰς τὴν ἱερὴν μ(ητ)ρό|πολιν εἰς τὰς σέδράς, τῆς μακαιδωνίας, ἢ
δὲ | γραφή ὑπάρχει καμοῦ τοῦ ταπεινοῦ, κ(αι) ἐλαχιστο|τέρου τῶν μοναχῶν,
κ(αι) προσκυνητοῦ ἀθανασίου | τοῦ ἐκ(κ)ρήτης, οἰκοῦντος τοῦ νῦν εἰς τὴν αὐ-
τὴν, θεῖαν τε κ(αι) ἱερὰν, βασιλικὴν, κ(αι) π(ατ)ρί|αρχικὴν | μεγίστην μονὴν
λαύραν, τοῦ βατοπεδίου, | εἰς τὸ ἅγιον ὄρος, καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες¹,

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων — Κατάλογος περι-
γραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων, τόμ.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ κώδικας αὐτὸς μεταφέρθηκε ἢ ἀντιγράφηκε στὴ μετεωρικὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει στὴν ἀγιορειτικὴ Μονὴ τοῦ Βατοπεδίου, τὴν ὁποία καὶ ἀφορᾷ ἄμεσα.

Ὁ ἀναγραφόμενος στὸν κώδικα ὡς συντάκτης τοῦ στιχουργήματος «Ἀναστάσιος διδάσκαλος ἐξ Ἰωαννίνων, εὐρισκόμενος εἰς τὴν ἱερὴν μητρόπολιν εἰς τὰς Σέρρας τῆς Μακεδονίας» ταυτίζεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὸ γνωστὸ Γιαννιώτη διδάσκαλο ἱερέα Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο, ὁ ὁποῖος διδάξε καὶ στὴ Σχολὴ τῶν Σερρών².

Τὸ Προσκυνητᾶριον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου συνέθεσε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1722 ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος μὲ τὴν προτροπὴ καὶ δαπάνη τοῦ τότε μητροπολίτη Σερρών Στεφάνου, ὅπως ἀναφέρεται στὸν τίτλο τοῦ στιχουργήματος, (συν)θετὴν καὶ ὑποστρωθὴν δι' ἐπιμελείας καὶ δαπάνης τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου... Σερρών... Στεφάνου... Ἐν ἔτει σωτηρίῳ αψκβ' [= 1722], κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον. Ἡ φράση συντεθὴν καὶ ὑποστρωθὴν δι' ἐπιμελείας καὶ δαπάνης... δὲν σημαίνει ἐδῶ ὅτι ὁ Στέφανος Σερρών εἶναι καὶ ὁ συνθέτης τοῦ στιχουργήματος, ἀλλὰ ὅτι μὲ τὴ φροντίδα, προτροπὴ καὶ οἰκονομικὴ του ἐπιχορήγηση παρακινήθηκε ὁ Παπαβασιλόπουλος καὶ τὸ συνέταξε. Ἄλλωστε, στοὺς στίχους 662-666 τοῦ Προσκυνηταρίου διευκρινίζεται τὸ πρᾶγμα καὶ δὲν μένει ἀμφιβολία γιὰ τὸ συντάκτη τοῦ στιχουργήματος:

Καὶ ταῦτα μὲν οὖν, ἀδελφοί, ἔγραψεν σὺν (τῇ) θεῖα
καλῇ παλάμῃ σύντομα Σερρών τε προθυμία,
τοῦ κῆρ Στεφάνου τοῦ κλεινοῦ καὶ πανιερωτάτου,
λογιωτάτου, συνετοῦ καὶ τοῦ πρακτικωτάτου,
ὅστις γε ἀγαπᾷ πολλὰ τὸ θεῖον Βατοπαίδι...

Γ', Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν — Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1986, σ. 355-357, ἀριθ. 115 (καὶ πίν. ἐκτὸς κειμένου 166 καὶ 167), ὅπου ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ κώδικα καὶ δημοσίευση καὶ τοῦ σημειώματος.

2. Βλ. Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία — Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 441· Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Ἀθήνησι 1872 [= ἀνατύπωση μὲ Εἰσαγωγὴ καὶ Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἀθῆναι 1972], σ. 129· ΤΡ. Ε. ΞΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστριαίου)*, Α', Ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 138 (ὁ ὀριζόμενος ἐδῶ χρόνος, 1696-1702, διδασκαλίας τοῦ Παπαβασιλόπουλου στὴ Σχολὴ Σερρών, ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ γραπτὰς μαρτυρίας, φαίνεται, προφανῶς, λανθασμένως, ἐκτὸς ἀν ὑποθέσουμε ὅτι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1722 ξαναβρέθηκε τυχαῖα στὶς Σέρρες, ὁπότε συνέθεσε τὸ Προσκυνητᾶριον τοῦ Βατοπεδίου· ἀλλὰ καὶ οἱ παραπάνω γραμματολόγοι-βιογράφοι Σάβθας καὶ Ζαβίρας ἀναγράφουν ὡς πρώτη σχολή, στὴν ὁποία δίδαξε ὁ Παπαβασιλόπουλος, τὴς Σέρρες).

Τὸ Προσκυνητᾶριον Βατοπεδίου ἀποτελεῖται ἀπὸ 679 συνολικὰ στίχους ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 669 εἶναι δεκαπεντασύλλαβοι ὁμοιοκατάληκτοι καὶ οἱ 10 ὑπόλοιποι (415-420 καὶ 649-652) ἰαμβικοί δωδεκασύλλαβοι. Οἱ ὑπ' ἀριθ. 415-420 δωδεκασύλλαβοι στίχοι ἀναπαράγουν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (παρλείπονται 3 ἀπὸ τοὺς 9 στίχους), τὸ γνωστὸ ἐπιγράμμα τοῦ τοξοειδοῦς πλαίστιου τῆς ψηφιδωτῆς παραστάσεως τῆς Δεήσεως (τέλη 11ου/ἀρχὲς 12ου αἰ.) πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἐξωνάρθηκα πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τῆς Μονῆς.

Τὸ ἔμμετρο αὐτὸ κείμενο εἶναι ἀντιγραμμένο στὸ μετεωρικὸ κώδικα κατὰ στίχους, ὅχι κατὰ λογάδην. Ὅπως φαίνεται, γράφηκε γιὰ νὰ διαβάζεται (νὰ ἀπαγγέλλεται) στοὺς προσκυνητὲς-ἐπισκέπτες τῆς Μονῆς ἢ, μᾶλλον καὶ στοὺς ἐκτὸς τῆς Μονῆς (ἀφοῦ γίνεται λόγος καὶ γιὰ γυναῖκες), μὲ σκοπὸ νὰ συγκινεῖ καὶ νὰ παρακινεῖ τοὺς ἀκούοντες ὥστε νὰ συνδράμουν οἰκονομικὰ τὴ Μονὴ στοὺς χαλεποὺς ἐκείνους καιροὺς, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὰ πολλὰ τῆς καὶ δύσκολα προβλήματα:

263 Δύο φοραῖς ἡ ἑορτὴ τὸν χρόνον ἐκτελεῖται,
ἢ γνώμη τους ἢ πάγχρυσος πᾶσι πολυθουλεῖται
τῆ(ν) Πέμτη τῆς Πεντηκοστῆς, ἀ κ ρ ο α τ α ί...

602 καὶ τί λέγουν, ἀ κ ρ ο α τ α ί, νὰ σᾶς δηλοποιήσω...

668 Πρέπει δὲ ὅμως, ἀδελφοί, ὅλοι μὲ προθυμία(ν)
νὰ ἀγαπᾶτε τὴν μονὴν τὴν ἱερὰν καὶ θεῖαν,
νὰ τοὺς φιλοδοξῆτε δὲ τοὺς ἐκεῖθεν πατέρας,
γυναῖκες, ἄνδρες καὶ παιδιὰ ὅλας σας τὰς ἡμέρας.
Ἵτι τώρα εὐρίσκεται εἰς ζυγὸν τῆς δουλείας,
ἐλεοῦντες δὲ ἔχετε εὐχὴν τῆς Παναγίας...

Θὰ πρέπει νὰ προσεχθεῖ ἐδῶ ἰδιαίτερα ὁ στίχος 672, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «ζυγὸν τῆς δουλείας», πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι, παρ' ὅλα τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν ἐπίσημα παραχωρήσει οἱ Ὀθωμανοὶ στὴν Ἐκκλησίαν καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἤδη περάσει σχεδὸν τρεῖς αἰῶνες ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση, ὁ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας καὶ διδάσκαλος καθὼς καὶ οἱ ἀγιορεῖτες μοναχοί, στὴν ἀπόκοσμη ἡσυχία τους καὶ γαλήνῃ, αἰσθάνονται καταπιεστικὸ, καὶ μὲ θλιβερὲς συνέπειες, τὸ ζυγὸ τοῦ κατακτητῆ.

Ἄς σταθοῦμε ὅμως γιὰ λίγο στὸ συντάκτη τοῦ στιχουργήματος, τὸ διδάσκαλο Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο³. Ὁ Ἀναστάσιος γεννήθηκε στὰ Γιάν-

3. Γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο, τὴ ζωὴ, τὴ δράση καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας* [1866], Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἐκδ. Ἐταιρείας Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1960, σ. 163,

νενα κατά τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ὁ πατέρας του ἦταν ἱερέας καὶ ὀνομαζόταν Βασιλείος, γι' αὐτὸ καὶ ὁ γιὸς του Ἀναστάσιος ὑπογράφει ὡς Ἀναστάσιος Βασιλείου ἱερέως ἢ Παπα-Βασιλείου ἢ Παπαβασιλόπουλος. Τὸ τελευταῖο ἐπώνυμο εἶναι τὸ περισσότερο καθιερωμένο καὶ μ' αὐτὸ εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὁ Ἀναστάσιος. Ἡ μητέρα του, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν γνωρίζομε, ἦταν ἀδελφὴ τοῦ γνωστοῦ Γιαννιώτη λόγιου μητροπολίτη Ἀθηνῶν, τοῦ Μελετίου (κατὰ κόσμον Μιχαήλ) Μήτρου, τοῦ καὶ Γεωγράφου ἐπονομαζόμενου (1661-1714).

Ὁ Ἀναστάσιος σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Ἰταλία, ὅπου, στὰ φημισμένα Πανεπιστήμιά της, ἦλθε σὲ ἐπαφή μὲ τίς προοδευτικὲς καὶ νεωτεριστικὲς ἰδέες καὶ διδασκαλίες τῆς Δύσης. Ἀπέκτησε στέρεη κλασικὴ μόρφωση μὲ ἄρτια γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς, τῆς φιλοσοφίας, τῆς θεολογίας, τῆς ρητορικῆς, τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Ἐλαβε τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα τοῦ «Ἱεροκέρυκος» τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τοῦ «Οἰκονόμου» τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Τὸ ἔτος 1707 χειροτονήθηκε σὲ ἱερέα, ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ ἐπι-

ἀριθ. 330· Μ. Κ. ΠΑΠΑΝΙΚΑ, *Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως, τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Ἐν Κων/πόλει 1867, σ. 82-84· Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 441-442· Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς*, σ. 129· Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1890, σελ. 364-374 [= Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1891, σ. 119-129· δημοσιεύονται ἐδῶ πέντε ἐπιστολές, τῶν ἐτῶν 1715 καὶ 1716, τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου (τίς δύο συνυπογράφει καὶ ὁ πρῶτος τοῦ ἐξάδελφός Ἀλέξιος Σπανός) πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρά· οἱ ἐπιστολές ἀφοροῦν συγγράμματα τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, θεοῦ τοῦ Ἀναστασίου καὶ τοῦ Ἀλεξίου]· ΤΡ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Α', σ. 120, 138, 229· Β', σ. 309· ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑΑ, *Μητροπ. Κορυθῶς, Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος Ἰωαννίτης καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία του*, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 3 (1954) σ. 765-780, 1029-1042, 1148-1152· 4 (1955) σ. 9-13, 122-128, 237-244, 333-341, 434-444, 628-635, 745-750, 996-1003, 1096-1100· 5 (1956) σ. 33-38, 269-275, 342-349, 448-452 (ἀπὸ τὸν τόμο 4 τοῦ 1955, στὸν ἀρχικὸ τίτλο τῆς μελέτης τοῦ Εὔλ. Κουρία προστίθενται καὶ προηγούμενα τὰ ἐξῆς: «Ἡπειρωτικὰ Ἀνάλεκτα. Λόγιοι, σχολεῖα καὶ γράμματα, πανελλήνιοι διδάσκαλοι οἱ Ἡπειρώται». Ἡ ἐκτενὴς αὐτὴ μελέτη περιέχει πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα, εἶναι ὅμως ἀμέθοδη καὶ φλύαρη)· Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελέτιος (Μῆτρος) Ἀθηνῶν ὁ Γεωγράφος (1661-1714) — Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του καὶ γενικότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ πρῶτου Διαφωτισμοῦ*, Παν/μιο Ἀθηνῶν, Φιλοσοφ. Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπλόου 73, τόμ. Α', Ἀθήνα 1990, σ. 49, 50, 57-58, 149, 168, 364, 368-378, 404-405· ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, «Ἡ ἐκπαίδευση στα Γιάννενα καὶ οἱ ἰδεολογίες της: Οἱ νεωτεριστικὲς σχολές καὶ οἱ σχολεῖς Μπαλάνων καὶ Ψαλῖδα (1645-1820)», *Δωδώνη (Φιλολογία)*, *Επιστημ. Ἐπετηρ. Τμήμ. Φιλολογίας Φιλοσοφ. Σχολῆς Παν/μιο Ἰωαννίνων* 20 (1991) σ. 110, 123, 130-131, 156, 164· Θ. Α. ΝΗΜΑ, *Ἡ ἐκπαίδευση ἐν τῇ Δυτικῇ Θεσσαλίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας — Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Θεσσαλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων, Κείμενα καὶ Μελέτες 9, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 224-225.

στολή τοῦ ἔτους αὐτοῦ, τοῦ ἱερομονάχου Ἀθανασίου († 1719), ἀδελφοῦ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ἰωακείμ τὸν Καρπενησιώτη⁴.

Ἐξήσκησε, μὲ μεγάλη ἐπιτυχία καὶ πολὺ ἀποδοτικά, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου. Δίδαξε σὲ ἀρκετὰ σχολεῖα, στὸν Τίρναβο (τὸ 1702 βρίσκεται καὶ διδάσκει ἐκεῖ⁵), στὰ Τρίκαλα, στὴ φημισμένη Σχολὴ τοῦ Ἐμμανουὴλ Γιαόννα στα Γιάννενα (1715; - 1720;), τὴν ἐπονομαζόμενὴν Πρώτη ἢ καὶ Μεγάλη⁶, καθὼς καὶ στίς Σέρρες, ὅπου καὶ μὲ τὴν προτροπὴν τοῦ τοπικοῦ μητροπολίτη Στεφάνου συνέταξε τὸ Προσκυνητάριον Βατοπεδίου. Σύμφωνα μὲ ὁμολογία τοῦ ἰδίου, *μαθημάτων διδάσκωμεν γεωμετρικά, ρητορικά καὶ γραμματικά*⁷.

Τὰ ἔργα του, ποὺ ἔγραψε γιὰ διδακτικὸς κυρίως σκοποὺς καὶ γιὰ μαθητικὴ χρῆση, εἶναι μεταφράσεις ἀπὸ τὴ λατινικὴ γλῶσσα εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐγχειριδίων τῆς φιλοσοφίας, τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς (*Λευχειμονούσα Ρητορικὴ*)⁸. Ἐχει συντάξει ἐπίσης ἐπιγράμματα σὲ ἀρχαία γλῶσσα⁹. Τὰ συγγράμματα τοῦ Παπαβασιλοπούλου, σὲ χειρόγραφα, φρόντισε, ἀντέγραψε καὶ διέσωσε, ὅπως καὶ τίς ἐπιστολές του¹⁰, ὁ ἀγαπημένος καὶ ἀφοσιωμένος μαθη-

4. Βλ. ΙΩΑΝΝΑΣ ΚΟΛΙΑ, «Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐξ Ἀγράφων (1656; - 1719). Ἡ ἐπιστολογραφία του», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ 3 (1990) σ. 234, ὅπου δημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς.

5. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς Ρητορικῆς του ποὺ μετέφρασε ἀπὸ τὴ λατινικὴ γλῶσσα, τὸ 1702, χάριν τῶν μαθητῶν του τῆς Σχολῆς τοῦ Τίρναβου: *Λευχειμονούσα Ρητορικὴ*, εἶτον Ἀφθονίου προγυμνάσματα ἐκ τῆς Λατίνων ἀνθολογηθέντα φωνῆς καὶ ἐν ἐλληνικῇ διαλέκτῳ ὑποστρωθέντα, σπουδῆ καὶ πόνῳ Ἀναστασίου Παπα Βασιλοπούλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν τῇ κομποπόλει Τυρνάβῳ τῆς Θετταλίας διατρίβοντος χάριν τῶν ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενων πρωτοπέριον μαθητῶν. Σὲ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀναστασίου πρὸς τὸν Λαρίσης Παρθένιο (1688-1720), ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ κειμένου τῆς Ρητορικῆς, ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1702, φεβρ. 6. Ἡ *Λευχειμονούσα Ρητορικὴ* τοῦ Παπαβασιλοπούλου σώζεται σὲ πολλὰ χειρόγραφα· βλ. πρόχειρα Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ - ΑΔΚ. Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 216-217 (ἀριθ. κώδ. 1192).

6. ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, *Δωδώνη (Φιλολογία)* 20 (1991) σ. 130-131, 156.

7. ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑΑ, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 3 (1954) σ. 779.

8. Γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Παπαβασιλοπούλου βλ. ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑΑ, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 4 (1955) σ. 633-635, 745-750, 996-1003, 1096-1100· 5 (1956) σ. 33-38, 269-275, 342-348, 448-449, 451-452· ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, *ἔ.π.*, σ. 164 (ἀριθ. 40-43).

9. Βλ. Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle*, 1, Paris 1918, σ. 211-215 (ἀριθ. 179· *Μελετίου Γεωγραφία*, Βενετία 1728· τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Παπαβασιλοπούλου ἔχουν γραφῆ πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τοῦ Μελετίου)· ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΡΙΑΑ, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 4 (1955) σ. 437· Κ. Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελέτιος (Μῆτρος) Ἀθηνῶν, ὁ Γεωγράφος (1661-1714)*, Α', Ἀθήνα 1990, σ. 372-374.

10. Τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Παπαβασιλοπούλου δημοσιεύει ὁ ΕΥΛΟΓΙΟΣ ΚΟΥΡΙΑΑΣ, *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 3 (1954) σ. 768-780.

τής του, ὁ Τιρναβίτης ἱερομόναχος καὶ διδάσκαλος Νεόφυτος Χρηστόπουλος ὁ Ἰβηρίτης¹¹.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ καὶ πότε πέθανε ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος. Ἡ πληροφορία τοῦ Μ. Παρανίκα ὅτι ὁ Γιαννιώτης διδάσκαλος δίδαξε στὸ σχολεῖο τῶν Τρικάλων κατὰ τὰ ἔτη 1735-1751¹² δὲν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες ὑπεύθυνες πληροφορίες καὶ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπ' ὄψη. Ὁ Σεπτέμβριος τοῦ 1722, ποῦ ὁ Παπαβασιλόπουλος συνέταξε τὸ Προσκυνητᾶριον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, εἶναι ἡ τελευταία ἀσφαλῆς χρονολογία ποῦ τὸν ἔχομε ἐν ζωῇ. Πόσα χρόνια ἔζησε ἀκόμη, δὲν τὸ γνωρίζομε.

Ὁ Στέφανος Σερρών (1706-1728), ὁ ἀπὸ Μελενίου (1696-1706), ποῦ ἀναφέρεται στὸ Προσκυνητᾶριον Βατοπεδίου, εἶναι γνωστὸς λόγιος καὶ δραστήριος μητροπολίτης, μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἐκκλησία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὰ γράμματα¹³. Μὲ τὴ δική του προτροπὴ καὶ «ἀδεια» συνετέθη «ἀπλῆ φράσει παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἀναστασίου Πάπα τοῦ ἐξ Ἰωαννί-

11. Γιὰ τὸν Νεόφυτο Χρηστόπουλο τὸν Ἰβηρίτη βλ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης — Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάρια: Προλεγόμενα, Μετάφραση τοῦ Βίου, Κριτικὴ ἔκδοση κειμένων, Ἔκδ. Ι. Μ. Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 1990, σ. 76-81· Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Οἱ πρῶτοι δάσκαλοι τῆς Σχολῆς Κοζάνης (Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κονταρῆ ὡς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη)», Ὁ Ἐραμιστής 20 (1995) σ. 6-14, ὅπου πολλὰ ἐνδιαφέροντα νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νεόφυτο καὶ ἡ πλήρης ὡς σήμερα σχετικὴ βιβλιογραφία.

12. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑ, Σχεδιάσμα, σ. 84.

13. Βλ. γι' αὐτὸν Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου — Συμβολὴ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ», Βυζαντινὴ Ζητήσις 3 (1894) σ. 248, 254, 262, 264-265, 268, Πίν. V ἀριθ. 8 (ὅπου πανομοίωτο τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Στεφάνου) [= σελ. αὐτοτελοῦς ἀνατύπου 24, 30, 38, 40-41, 44 = ἀνατύπωση, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρὰ Ἐκδόσεων γιὰ τὴν πόλη καὶ τὸ Νομὸ Σερρών 1, β' ἔκδοση μὲ Εἰσαγωγή Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Θεσσαλονίκη 1988]· Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Τακτικὸν τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ κατάλογος ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μετὰ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος», Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἐταιρείας Ἑλλάδος 3 (1889) σ. 470, ἀριθ. 28· Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, Ἀνεκδότα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 24 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λάμπρου», Νέος Ἑλληνομνήμων 18 (1924) σ. 341· Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σερραϊκὰ μελετήματα», Σερραϊκὰ Χρονικά 4 (1961) σ. 33-34, πίν. Γ', ὅπου περιγραφή καὶ φωτογραφία φορητῆς εἰκόνας τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Σερρών, στὴν ὁποία εἰκονίζονται οἱ πάτρωνες τοῦ παλαιοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Σερρών Ἁγιοὶ Θεόδωροι καὶ, δεξιὰ, ὄρθιος, μὲ τὴν ἐπίσημη ἀρχιερατικὴ του στολὴ καὶ ράβδο, ὁ μητροπολίτης Σερρών Στέφανος, μὲ ἐπιγραφή καὶ χρονολογία 1727 (ἀνακαινιστὴς καὶ κτίτορας τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων)· Π. Θ. ΠΕΝΝΑ, Ἱστορία τῶν Σερρῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, 1383-1913, β' ἔκδ., Ἱστορ. καὶ Λαογρ. Ἐταιρεία Σερρών - Μελενίου, Ἀθήνα 1966, σ. 461-463 (ὅπου καὶ φωτογραφία τῆς εἰκόνας ποῦ περιγράφει, ὁ.π., ὁ Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ).

νων» «Βιβλίον ἄριστον καλούμενον Φωσφόρος... Ἐν ἔτει Χριστοῦ αμθ'. Σέρρησι τῆς Μακεδονίας...» (τὸ βιβλίον αὐτὸ τυπώθηκε ἀργότερα, τὸ 1756, στὴ Βιέννη)¹⁴. Ὁ Στέφανος Σερρών, ἱεράρχης μὲ ξεχωριστὴ, ὅπως φαίνεται, παιδεία καὶ μόρφωση, ἀλληλογραφεῖ μὲ πολὺ γνωστὸς λογίους τῆς ἐποχῆς του, τὸν πολυπράγμονα Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρὰ (1707-1731)¹⁵, καθὼς καὶ μὲ τὸν Ἀγγραφιώτη διδάσκαλο ἱερομόναχο Ἀναστάσιο Γόρδιο¹⁶. Εἶναι ὁ ἀνακαινιστὴς, κατὰ τὰ ἔτη 1725/1727, τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως Σερρών (τοῦ Ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων)¹⁷, καθὼς καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν¹⁸. Ἰαμβικὸ ἐπίγραμμα στὸν κώδικα Ἱεροσολύμων 172 (θεῖες λειτουργίες), κτῆμα ἄλλοτε

14. Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, Paris 1918, σ. 454-455 ἀριθ. 480· βλ. καὶ Γ. ΖΑΒΙΡΑ, Νέα Ἑλλάς, σ. 129, ὅπου ὁ Ζαβίρας συγχέει τὸν Γιαννιώτη λόγιον Ἀναστάσιο Πάπα πρὸς τὸ σύγχρονό του, Γιαννιώτη ἐπίσης, Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο, στὸν ὁποῖο ἀποδίδει τὸ ἔργο τοῦ πρώτου Φωσφόρος.

15. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Γραμματοφυλακείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, στὸ φάκελο Ἀλληλογραφία Τουρκίας, σώζονται πέντε (ἀνέκδοτες) ἐπιστολὲς τοῦ Στεφάνου Σερρών πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων: 1716 Ἰουν. 7 (ἀριθ. ἐγγρ. 168), 1716 Ἰουν. 12 (ἀριθ. ἐγγρ. 169), 1716 Αὐγ. 6 (ἀριθ. ἐγγρ. 175), 1716 Σεπτ. 20 (ἀριθ. ἐγγρ. 178) καὶ 1717 Ἰαν. 17 (ἀριθ. ἐγγρ. 199). Βλ. σχετικὰ ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Χρῦσανθος Νοταρὰς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1995, σ. 221-222 (ἡ σελιδαριθμηση εἶναι τῶν ἀντιτύπων ποῦ εἶχαν κατατεθεῖ γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς μελέτης ὡς διδακτορικῆς διατριβῆς)· πρβλ. καὶ Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', Ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 532, ὅπου ἀπλῆ ἀναγραφή (χωρὶς ἀρχαιακὲς ἐνδείξεις) τῆς χρονολογίας καὶ ἡμερομηνίας τῶν ἐπιστολῶν.

16. Σώζονται (στοὺς κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλάδος 2188, Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους 171 καὶ στοὺς μετωρικὸς Βαρλαάμ 203 καὶ Ἁγίου Στεφάνου 29) ἐπὶ τὰς ἀπὸ τῆς ὁποῖας οἱ ἔξι ἀνέκδοτες, ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου πρὸς τὸν Στέφανο Σερρών, γραμμένες μετὰ τῶν ἐτῶν 1715 καὶ 1722. Βλ. Ν. Α. ΒΕΗ (ἐκ τῶν καταλοίπων), Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων — Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων, τόμ. Β', Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (Ἐπιμέλεια, Εἰσαγωγή, συμπληρώσεις Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν — Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1984, σ. 312-317 (κώδ. 203), ἀριθ. πε', ρα', ρλδ', ρλθ', ρμ', ρμς' καὶ ρνα'· Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Γ', Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν — Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1986, σ. 78-84 (κώδ. 29), ἀριθ. πε', ρα', ρλδ', ρλθ', ρμ', ρμς' καὶ ρνα'. Πρβλ. καὶ Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ', σ. 539, ὅπου ἀναγραφή τῶν ἐπιστολῶν (χωρὶς ἐνδείξεις κωδίκων), μὲ τὴν χρονολογία καὶ ἡμερομηνία τους.

17. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου», Β.Ζ. 3 (1894) σ. 248 (= ἀνατύπου σ. 24)· Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1903», Δελτίον Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 5 (1905) σ. 43· Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΥ, «Ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρῶν», Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 5 (1939-40) σ. 154· Π. ΠΕΝΝΑ, Ἱστορία τῶν Σερρῶν, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1966, σ. 462.

18. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ὁ.π., σ. 254 (= ἀνατύπου σ. 30)· Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, ὁ.π., σ. 64.

του Στεφάνου, εξαιρεί την αξία και ακτινοβολία της προσωπικότητας του ιεράρχη, με κάποια δόση υπερβολής βέβαια:

*Κανχῶνται πόλεις μυρίοις τοῖς ἐγγόνοις,
αὐχῶνται Σέρραι εἰς Στέφανον καὶ μόνον·
εἷς γάρ, καθ' Ἡράκλειτον, εἰσι μυρίοι¹⁹.*

Στὸν ἴδιο ἀρχιερέα, σὲ ἐπιστολή του πρὸς αὐτὸν (ἔτ. 1722), συνθέτει καὶ ἀφιερώνει «ἠρωελεγεῖον τετράστιχον» ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος:

*Στέφε Θεὸς στεφάνοις Στέφανον τόνδ' ἀρχιερεῖα
τῆδ' ἐν ἀπειροεσίοις οἷσι περιστέφεται
πλείοσι δ' αὖ μακάρων στέφει τερπνῶ ἐνὶ χώρῳ
τῷ γε ἐπουρανίῳ, ἀφθιτος ἐνθα βίως²⁰.*

Δὲν ἀποτελεῖ λοιπὸν μεμονωμένη περίπτωση ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ γράμματα ἢ προτροπὴ τοῦ Στεφάνου Σερρών πρὸς τὸ διδάσκαλο Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο νὰ συντάξει τὸ ἔμμετρο Προσκυνητάριον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου.

Ὁ Παπαβασιλόπουλος γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ στιχουργήματος αὐτοῦ στηρίχτηκε, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σύγκριση τοῦ περιεχομένου, στὸ κείμενο «Περὶ τοῦ σεβασμίου, βασιλικοῦ καὶ ἀξιοθιανμάστου μοναστηρίου τοῦ Βατοπεδίου», ποὺ περιέχεται στὸ γνωστὸ «Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθωνος» τοῦ λόγιου ἱατροφιλόσοφου Ἰωάννη (μετέπειτα μοναχοῦ καὶ στὴ συνέχεια μητροπολίτη Σίδης καὶ ἀργότερα Δρύστρας Ἱερόθεου) Κομνηνοῦ (1658-1719), τὸ ὁποῖο συντάχθηκε τὸ 1698 καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1701 στὴ Μονὴ τοῦ Συναγώβου (Snagov) τῆς Βλαχίας²¹. Ὁ ἴδιος ὁ Παπαβασιλόπουλος δηλώνει στὸ στιχούρ-

19. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', Πετροῦπολις 1891 [= ἀνατύπ. Bruxelles 1963], σ. 265.

20. Ν. Α. ΒΕΗ (ἐκ τῶν καταλοίπων), Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Β', Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαλαάμ, σ. 317· Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Γ', Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, σ. 84.

21. Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθωνος, συγγραφὴν μὲν καὶ τυπωθῆν ἐπὶ τῆς γαληνοτάτης ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου, ἐκλαμπροτάτου καὶ ὑψηλοτάτου ἀθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα βοεβόνδα ἀφιερωθῆν δὲ τῷ πανιερωτάτῳ Μητροπολίτῳ Οὐγγροβλαχίας κυρίῳ κυρίῳ Θεοδοσίῳ, σπουδῆ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἐξοχωτάτου ἱατροῦ κυρίου ΙΩΑΝΝΟΥ τοῦ ΚΟΜΝΗΝΟΥ, ἵνα δίδωται χάρισμα τοῖς εὐσεβεῖσι διὰ ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν, Τύποις Ἀνθίμου ἱερομονά-

γημά του ὅτι γνώριζε καὶ ἔλαβε ὑπ' ὄψη του τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Ἰω. Κομνηνοῦ:

595 *Γλώσσα θνητῆ δὲν δύναται καλῶς νὰ ἱστορίξῃ,
καθὼς πρῶτῳ ὁ Κομνηνὸς ταῦτα διασαφίζει
εἰς τὸ κοινόν, καθολικὸν αὐτοῦ Προσκυνητάρει
δι' Ὅρος ἔλον Ἄγιον, ὃ ἔχει πολλὴν χάριν.*

Ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος λοιπὸν, τὸ 1722, εἰκοσιένα χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Προσκυνηταρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στηριζόμενος στὸ περὶ κείμενο περὶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, συνθέτει, μὲ προτροπὴ τοῦ Στεφάνου Σερρών, τὸ δικό του ἔμμετρο Προσκυνητάριον γιὰ τὴ Μονὴ αὐτή, τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε δεῖ ὡς σήμερα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας²².

Οἱ θρύλοι καὶ οἱ παραδόσεις καθὼς καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ὅπως αὐτὰ παρουσιάζονται στὸ στιχουργημὰ τοῦ Παπαβασιλοπούλου, βασίζονται στὰ λεγόμενα «Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους»²³ καὶ κυρίως στὸ κείμενο τοῦ Ἰω. Κομνηνοῦ.

Στοὺς πρώτους στίχους (9-60) ὁ Παπαβασιλόπουλος ἐξαιρεί τὰ κάλλη καὶ τίς ὁμορφιές καὶ τονίζει τὴ γενικότερη ἀξία τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, τὴν ὁποία συγκρίνει πρὸς τὰ ἐπτὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιὰ νὰ συμπεράνει:

27 *Ἄλλ' ὅλα ταῦτα τὰ ἐπτὰ, μακάρι καὶ τὰ ἄλλα,
τώρα ἄς κρυφθοῦν, δὲν φαίνονται νὰ εἶναι γιὰ μεγάλα.*

χον τοῦ ἔξ Ἰβηρίας, ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Συναγώβου ἀμφ' (βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, Paris 1918, σ. 12-13, ἀριθ. 8). Βλ. τελευταία ἔκδοση: ΙΩΑΝΝΟΥ τοῦ ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἄθωνος, ὄγδοη ἔκδοση, Ἐκδόσεις «Πανσέληνος», Ἀγιορειτικὰ Τετράδια 2, Ἄγιον Ὅρος 1984 (μὲ ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγή, σ. 7-18, τοῦ λόγιου ἱερομόναχου ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗ γιὰ τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ, γιὰ τὸ Προσκυνητάριον του, τίς ἐκδόσεις, μεταφράσεις καὶ ἐπαυκεδόσεις του, καὶ μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία). Γιὰ τὰ βιοεργογραφικὰ τοῦ Ἰω. Κομνηνοῦ βλ. OLGA CICANCI - P. CERNOVODEANU, «Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1658-1719)», *Balkan Studies* 12 (1971) σ. 143-186 (γιὰ τὸ Προσκυνητάριον εἰδικὰ βλ. τίς σ. 151, 169-172).

22. Πολὺ ἀργότερα γράφηκε καὶ δημοσιεύθηκε ἡ Περιγραφή ἔμμετρος τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης λαύρας τοῦ Βατοπεδίου, φιλοσογηθεῖσα ὑπὸ ΕΥΓΕΝΙΟΥ μοναχοῦ Βατοπεδίου τοῦ Σαμίου, ἣ προσετέθησαν ἐν τῷ τέλει καὶ δύο ποιήματα τοῦ αὐτοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1891 (σ. 1-30). Τὸ στιχουργημὰ αὐτὸ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ παλαιότερο ἔμμετρο Προσκυνητάριον τοῦ Παπαβασιλοπούλου.

23. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 9 (1912) σ. 116-117, 127-129, 209-214. Πρβλ. καὶ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ὁ Ἄθως, Ἐν Κων/πόλει 1885 [= φωτοανατύπ. «Ἐρμής», Νεοελληνικὰ Μελετήματα 11, Ἀθήνα 1990], σ. 301-303.

Ἐνῶ γιὰ τὸ Βατοπέδι θὰ ἀποφανθεῖ μὲ ὑπερφάνεια:

49 Ἄγιον Ὅρους στέφανος ὑπάρχει καὶ κορώνα,
τὸ καύχημα καὶ ἡ χαρὰ εἰς ὄλον τὸν αἰῶνα.

Οἱ 50 αὐτοὶ στίχοι (9-60) δὲν στηρίζονται στὸ κείμενο τοῦ Κομνηνοῦ καὶ ἀποτελοῦν προσωπικὴ ἐμπνευση καὶ σύνθεση τοῦ Παπαβασιλοπούλου. Στὴ συνέχεια ἀναπαράγεται σὲ στίχους δεκαπεντασύλλαβους, ὁμοιοκατάληκτους ἀνὰ ζεύγη, μὲ κάποιους πλατειασμούς (ρητορικά καὶ ποιητικά σχήματα, κοσμητικά ἐπίθετα κ.ἄ.), τὸ πεζὸ κείμενο τοῦ Κομνηνοῦ.

Ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ἐπαναλαμβάνονται (στ. 61-178) οἱ γνωστὲς παραδόσεις γιὰ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο (324-337 μ.Χ.), ὅτι δηλαδὴ αὐτὸς πρῶτος ἔκτισε τὴ Μονή, τὴν ὁποία ἀργότερα κατέστρεψε καὶ κατεδάφισε ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης (361-363), ἐνῶ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Θεοδόσιος Α' (379-395) τὴν ἀνέκτισε μεγαλοπρεπέστερη καὶ τὴν ἐπλούτισε μὲ χρυσὰ σκεῦη, μὲ μετόχια καὶ ἄλλα κτήματα, ἀπὸ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὴ Θεοτόκο γιὰ τὴ θαυματουργικὴ σωτηρία τοῦ νεαροῦ τότε γιοῦ του Ἀρκαδίου (μετέπειτα αὐτοκράτορα καὶ αὐτοῦ στὴ Βασιλεύουσα, 395-408), ποὺ βρέθηκε, μετὰ τὸ ναυάγιο στὴ θάλασσα, νὰ κοιμᾶται ἀμέριμνος καὶ ἡσυχος στὸν αἰγιαλὸ τῆς Μονῆς, κάτω ἀπὸ μιὰ βάλτο (ἐξ οὗ, κατὰ παρετυμολογία, Βατοπαίδιον, ἀπὸ τίς λέξεις βάλτος καὶ παιδίον). Τὰ ἐγκαίνια τῆς Μονῆς, ποὺ ἀνακτίστηκε ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο, ἐτέλεσαν τότε, κατὰ τὴ διήγηση πάντοτε, ὁ γιὸς του βασιλεὺς Ἀρκάδιος καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεκτάριος (Ἰούν. 381 - 27 Ἀπρ. 397).

Ἀκολουθεῖ (στ. 179-224) ἡ ἀφήγηση γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ, κατὰ τὸ ἔτος 861/2 τῶν Σαρακηνῶν καὶ Ἀράβων τῆς Συρίας κατὰ τῆς Μονῆς, τὴν ὁποία ἐλεηλάτησαν καὶ κατέκαυσαν, ἐνῶ ἐφόνευσαν τοὺς μοναχοὺς τῆς. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς πρόλαβε καὶ ἔκρυψε στὸ πηγάδι, κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, τὸ σταυρὸ καὶ τὴν κτητορικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου (τὴ Βηματάρισσα) μὲ μιὰ λαμπάδα ἀναμμένη. Ὅλα αὐτὰ ξαναβρέθηκαν σῶα (καὶ ἡ λαμπάδα ἀναμμένη) μετὰ ἀπὸ 70 χρόνια (τὸ 931/2), ὅταν γέροντας πιά ὁ μοναχὸς ἐπέστρεψε στὸ Βατοπέδι ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία του στὴν Κρήτη.

Ὅλα αὐτὰ τὰ περιγραφόμενα ὡς ἐδῶ γεγονότα, ποὺ καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἀχνὴ τῶν θρύλων, τῶν θαυμαστῶν διηγήσεων καὶ τῶν παραδόσεων, ὀφείλουν τὴν προέλευσή τους στὴν εὐσέβεια, στὸ ζῆλο καὶ στὴν ἀγάπη τῶν μοναχῶν γιὰ τὴ Μονή τους, ἱστορικὰ ὅμως εἶναι ἀναπόδεικτα.

Ἀντίθετα, ἱστορικὰ πρόσωπα, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς πηγές, πρέπει νὰ εἶναι οἱ τρεῖς εὐγενεῖς Ἀδριανουπολίτες Νικόλαος, Ἀθανάσιος καὶ

Ἀντώνιος²⁴, οἱ ὁποῖοι, μὲ προτροπὴ τοῦ Ἀθανασίου Ἀθωνίτη († ca. 1004), τῆς ἡγετικῆς αὐτῆς μορφῆς τοῦ ἀγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ, ἔκτισαν, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ στιχοῦργημά μας (στ. 225-272) καὶ ἀπὸ τὰ παλαιότερα κείμενα καὶ παραδόσεις στὰ ὁποῖα στηρίζεται αὐτό, τὴ Μονὴ τοῦ Βατοπεδίου ὅπου ἐμόνασαν, ἐτελεύτησαν τὴ ζωὴ τους καὶ τάφηκαν²⁵. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἄρχοντες, μοναχοὶ καὶ ἡγούμενοι τοῦ Βατοπεδίου στὴ συνέχεια, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν ἀκριβῶς σύγχρονοι, ὅπως τοὺς θέλει ἐδῶ ἡ παράδοσις²⁶.

Στὴν πραγματικότητα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἱστορικὲς ἐρευνες καὶ ἀρχαιολογικὲς πηγές, ἡ Μονὴ Βατοπεδίου κτίστηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 972 (Α' Τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Ὅρους, ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἡ Μονή) καὶ 985, ἔτος ποὺ ἔχομε τὴν πρώτη μνεία τῆς Μονῆς σὲ ἔγγραφο, τοῦ πρώτου Ὁμῶ, τῆς Μονῆς Ἰβήρων ποὺ ὑπογράφει καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ Βατοπεδίου Νικόλαος²⁷.

Στὴ συνέχεια τοῦ Προσκυνηταρίου τοῦ Παπαβασιλοπούλου, στοὺς στίχους ποὺ ἀκολουθοῦν, μνημονεύονται (στ. 273-288) τὰ ἔξι παρεκκλήσια ποὺ ἔκτισαν στὴ Μονὴ οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες-μοναχοὶ Συμεῶν (Στέφανος Νεμάνια) καὶ ὁ γιὸς του Σάββας, μετέπειτα κτίτορες τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Χιλανδαρίου²⁸, καθὼς καὶ οἱ δωρεές τους στὸ Βατοπέδι τοῦ Προσφορίου καὶ τοῦ κάστρου τῆς Κομητίσσης. Ἀναφέρονται παρακάτω (στ. 289-300) οἱ προσφορές καὶ ἀφιερῶ-

24. Βλ. σχετικὰ DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *Actes du Protaton*, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, σ. 91 = ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ ἀργάνωση, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 235-237· Θ. Ν. ΠΑΖΑΡΑ, Ὁ τάφος τῶν κτητόρων στο καθολικὸ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, *Βυζαντινὰ* 17 (1994) σ. 407-409, 417.

25. Θ. Ν. ΠΑΖΑΡΑ, ὁ.π., σ. 407-440.

26. Βλ. DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *Actes du Protaton*, σ. 91, σημ. 312 = ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, σ. 236, σημ. 249· Θ. Ν. ΠΑΖΑΡΑ, ὁ.π., σ. 409.

27. J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *Actes d'Iviron I*, Archives de l'Athos XIV, Paris 1985, ἔγγρ. 7, σ. 148 στ. 5, σ. 151 στ. 63· βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, σ. 236-237· Θ. Ν. ΠΑΖΑΡΑ, ὁ.π., σ. 408 καὶ 417. — Γενικὰ γιὰ τὴ Μονὴ Βατοπεδίου βλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΣΜΥΡΝΑΚΗ, Τὸ Ἁγιον Ὅρος, Ἐν Ἀθήναις 1903 [= φωτοανατ. Ἐκδόσεις «Πανσέληνος», Καρυές Ἁγίου Ὅρους 1988], σ. 426-459· Προηγ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΥ, Ἀχρονικὸν περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης Μονῆς Βατοπαίδιου Ἁγίου Ὅρους, *Μακεδονικὰ* 12 (1972) σ. 71-121· Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Τὸ Ἁγιον Ὅρος. Ἀθωνικὴ πολιτεία — Ἱστορία, τέχνη, ζωὴ, Πατριαρχ. Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀθήναι 1987, σ. 359-361· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὁδοιπορικὸ στὸ Ἁγιον Ὅρος. Ἡ μοναχικὴ πολιτεία, ἡ ἱστορία, ἡ ζωὴ καὶ οἱ θεσσαυροὶ τῆς Θεσσαλονίκης 1989, σ. 56-67· Σ. ΚΑΔΑ, Τὸ Ἁγιον Ὅρος. Τὰ μοναστήρια καὶ οἱ θεσσαυροὶ τους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα⁵ 1993, σ. 42-49· Προσκυνητάριο ἱερᾶς μεγίστης Μονῆς Βατοπαίδιου, Ἁγιον Ὅρος 1993.

28. Βλ. Γ. ΣΟΥΛΗ, Ὁ τσάρος Στέφανος Δουσάν καὶ τὸ Ἁγιον Ὅρος, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 22 (1953) σ. 82 [= Γεώργιος Σούλης 1927-1966. Ἱστορικὰ Μελετήματα: Βυζαντινὰ, Βαλκανικὰ, Νεοελληνικὰ, Ἀθήναι 1980, σ. 36].

σεις στη Μονή του οίκουμηνικού πατριάρχη Κυπριανού Α' (α', 25 'Οκτ. 1707 - Μάιος 1709· β', αρχές Νοεμ. 1713 - 28 Φεβρ. 1714)²⁹ και του πατριάρχη 'Αλεξανδρείας Γερασίμου Β' του Παλλαδά (1688-1710, † 1714)³⁰, οι όποιοι, στα τελευταία της ζωής τους, έγκαταβίωσαν στο Βατοπέδι, όπου πέθαναν και τάφηκαν. 'Η άναφορά των πατριαρχών υπάρχει μόνο εδώ, στο Προσκυνητάριον του Παπαβασιλοπούλου, αφού το Προσκυνητάριον του Κομνηνού γράφτηκε πριν από τα γεγονότα αυτά.

Στους επόμενους στίχους μνημονεύονται ως κτίτορες της Μονής οι βασιλείς Μανουήλ Κομνηνός και 'Ανδρόνικος Παλαιολόγος (στ. 301-306), περιγράφεται ο κυρίως ναός του καθολικού με τους περίφημους τέσσερις πορφυρόχρωμους κίονες, τα ψηφιδωτά του που σώζονται ως σήμερα (παράσταση του Εδαγγελισμού της Θεοτόκου)³¹, γίνεται μεία του παλαιού μαρμάρινου τέμπλου και του μεταγενέστερου επίχρυσου ξυλόγλυπτου (όχι του σημερινού που είναι του έτους 1788) του καθολικού (στ. 315-320)³².

'Αναφέρονται επίσης το πολυτίμητο κειμήλιο της Μονής, ή Τιμία Ζώνη της Θεοτόκου (στ. 323-330)³³, τα διάφορα άγια λείψανα (στ. 331-360), το περίφημο περίτεχνο ποτήριο το λεγόμενο «ΐασπις» (στ. 361-368)³⁴, ή φιάλη της Μονής (στ.

29. Για τον πατριάρχη αυτό βλ. Μητροπ. Σάρδεων ΓΕΡΜΑΝΟΥ, *Συμβολή εις τους Πατριαρχικούς Καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της 'Αλώσεως και εξής*, Μέρος Β' (1702-1936), 'Εν Κων/πόλει 1938, σ. 8-12· Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, έκδ. β' (έπιμ. Ν. ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΥ), Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων, 'Αθήνα 1996, σ. 496-497, 503-504.

30. Βλ. γι' αυτόν Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Δύο Κρήτες πατριάρχαι 'Αλεξανδρείας συγγεμένοι: Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) και Γεράσιμος Β' Παλλαδάς (1688-1710)», *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949) σ. 167-170, 179-203.

31. ΕΥΘ. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, «Τα εντοίχια ψηφιδωτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Μουσείο Μπενάκη, 'Αθήνα 1994, I, σ. 317-319, 324, II, πίν. XXX 16, 184 1-4.

32. Θ. Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ, «Το μαρμάρينو τέμπλο του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου», *Δελτίον Χριστιαν. 'Αρχαιολογ. 'Εταιρείας*, περ. Δ', 18 (1995) σ. 15-31.

33. 'Η 'Αγία Ζώνη της Θεοτόκου, με λαμπρές χρυσές ένυφάνσεις, κατά την παράδοση, της αυτοκράτειρας Ζωής, συζύγου του Λέοντος Σ' του Σοφού, ήταν κατατεθειμένη στην Κωνσταντινούπολη, στο Ναό των Βλαχερνών αρχικά και στην 'Αγία Σοφία αργότερα, απ' όπου την παρέλαβε ο Βούλγαρος βασιλέας Καλοϊωάννης. Στη Μονή Βατοπεδίου δωρήθηκε, κατά την παράδοση επίσης, από τον Σέρβο ήγεμόνα Λάζαρο Α' (1372-1389). Βλ. σχετικά ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΣΜΥΡΝΑΚΗ, *Τὸ 'Αγιον 'Όρος*, σ. 437-438· Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *'Όδοιπορικὸ στὸ 'Αγιον 'Όρος*, σ. 64.

34. Πρόκειται για βαρύτιμο δῶρο του δεσπότη του Μυστρά Μανουήλ Καντακουζηνού (1348-1380), όπως φανερώνουν τα μονογράμματά του, δευτερότοκου γιου του βυζαντινού αυτοκράτορα (1347-1354) 'Ιωάννη Σ' Καντακουζηνού, του όποίου οι στενές σχέσεις και οι πλουσιοπάροχοι χρηματικές και άλλες δωρεές του (πολυτελείς περγαμηνὸι κώδικες, χρυσοκέντητος επιτάφιος κ.ά.) πρὸς τὴ Μονή Βατοπεδίου είναι γνωστές. Φυσικὸ λοιπὸν εἶναι καὶ ὁ γιὸς νὰ ἀκολουθεῖ τὴ γενναῖα δωρη τακτικὴ τοῦ πατέρα του ἀπέναντι στὴ Μονή. 'Ας σημειω-

371-376), ή τράπεζα («τραπεζαρεῖον») και το καμπαναριό, τα εικονίσματα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας τα λεγόμενα «νινία», οι ψηφιδωτές εντοίχιες παραστάσεις της Δεήσεως και του Εδαγγελισμού στον έξωνάρθηκα (στ. 377-428)³⁵.

Περιγράφονται ακόμη οι διάφορες θαυματουργές εικόνες της Παναγίας ('Εσφαγμένη, Ζωοδόχος, Παρηγορίτζα) με τους εξάισιους θρούλους και τις μυστηριακές παραδόσεις τους, τα ξύλινα ανάλογια του καθολικού με τους 24 οίκους των Χαιρετισμών της Θεοτόκου («γεγλυμμένους») στο ένα απ' αυτά, οι υπέρ εκατόν μοσχοβίτικες εικόνες, τα παρεκκλήσια του 'Αγίου Νικολάου και του 'Αγίου Δημητρίου στο νάρθηκα δεξιά και αριστερά, γίνεται λόγος για τον μεγάλο πολυέλεο του καθολικού, τη βιβλιοθήκη της Μονής, τα κατηχούμενα, τους πύργους, το ώρολόγιο, τις λουμπάρδες, το λουτρό, το νοσοκομείο, το ραπταρείο, το έλαιοτριβείο, τον άρσανά, τα σύνεργα της άλιευτικής, τους μύλους, τα περιβόλια κ.ά. (στ. 429-594).

Μεταφράζονται, τέλος, στη νέα ελληνική, σε ώραία ζωντανή δημόδη γλώσσα, και μεταφέρονται σε δεκαπεντασύλλαβους όμοιοκατάληκτους στίχους τα τέσσερα αρχαιοελληνικά επιγράμματα πρὸς τὴν εἰκόνα της Παναγίας της 'Εσφαγμένης (στ. 607-646), που είχε συντάξει ο Βατοπεδινός ιεροδιάκονος Συνέσιος (ΙΣ' αἰ.), και ένα πέμπτο ένός άλλου, Βατοπεδινού προφανώς, μοναχοῦ Θεοφάνους (στ. 654-661), τα όποια παραθέτει στο πρωτότυπό τους ο 'Ιω. Κομνηνός.

Τὸ ἔμμετρο Προσκυνητάριον τοῦ 'Αναστασίου Παπαβασιλοπούλου εἶναι γραμμένο στὴ λόγια νέα ἑλληνικὴ τῆς ἐποχῆς του, με πολλούς δημόδεις τύπους. Συχνά όμως, λόγω τῆς ποιητικῆς ἀδυναμίας τοῦ στιχουργοῦ, παραβιάζεται τὸ συντακτικὸ καὶ ἡ γραμματικὴ χάριν τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀδέξιας, πολλές φορές, όμοιοκαταληξίας.

Δημοσιεύουμε τὸ ανέκδοτο αὐτὸ στιχοῦργημα, ὡς μιὰ μαρτυρία τῆς ἐποχῆς του (ιστορικὴ, γλωσσικὴ κ.ά.), ἀπὸ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς τὸ διασώζει, τὸν κώδικα 115 (φφ. 25^r-44^v) τῆς μετεωρικῆς Μονῆς 'Αγίου Στεφάνου. 'Αποκαθιστοῦμε σιωπηρὰ τὰ πολλὰ ὀρθογραφικὰ του σφάλματα καὶ δηλώνουμε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τὶς ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις, ὅπου ἔχομε παραποίηση λέξεων ἢ φράσεων ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς προφανῶς. Διατηροῦμε ὀρθογραφικῆς ἰδιοτυπίες τῆς ἐποχῆς.

θεῖ ὅτι ὁ 'Ιωάννης Σ', ποὺ μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸ θρόνο (1354) ἐνδύθηκε τὸ μοναχικὸ τριβάνιο καὶ μετὰ τὸ μοναστικὸ ὄνομα 'Ιωάσαφ μόνασε στὴν περιώνυμη Μονὴ τῶν Μαγγάνων στὴν Κωνσταντινούπολη, τὰ τελευταία ἔτη τῆς ζωῆς του πέρασε στὸν Μυστρά, ὅπου καὶ πέθανε (15 'Ιουν. 1383) σὲ βαθιὰ γεράματα καὶ τάφηκε ἐκεῖ, κατὰ ρητὴ μαρτυρία Βραχέας Χρονικοῦ· βλ. σχετικά Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, «Οἱ ἀπαρχές τοῦ ὀργανωμένου Μετεωρῆτικου μοναχισμοῦ καὶ τὸ "Αγιον "Όρος», Διεθνὲς Συμπόσιον *Τὸ "Αγιον "Όρος. Χθὲς - Σήμερα - Αὔριο*, 'Εταιρ. Μακεδ. Σπουδῶν, Θεσσαλονικὴ 1996, σ. 282-283.

35. ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *δ.π.*, I, σ. 317, 320-324, II, πίν. XXXI 17-18, 185 5-7, 186 8-10.

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Προσκυνητάριον ἱερὸν καὶ περιγραφή διὰ στίχων πολιτικῶν¹ καὶ ὁμοιοκαταλήκτων τῆς σεβασμίας, περιφῆμον καὶ μεγαλοπρεπεστάτης, βασιλικῆς καὶ πατριαρχικῆς ἁγίας Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου² (συν)εθὲν³ καὶ ὑποστρωθὲν δι' ἐπιμελείας καὶ δαπάνης τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σερραίων, ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Μακεδονίας, κυρίου κυρίου κὺρ Στεφάνου. Μέντησθε οἱ ἀναγιγνώσκοντες. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ αγκβ', κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον³.

- 1 Εὐμορφη κατ' ἀλήθειαν εἰς ὅλον τὸν αἰῶνα
τοῦ Ἀρκαδίου ἀνακτος ἐστάθη ἢ κολώνα,
ἦν εἰς Κωνσταντινούπολιν, στὸν γυναικεῖον Φόρον,
οὐρανομήκη ἔστησεν, εἰς τοῦ πατρός του δῶρον^{25v}
26v ὅτι σ' αὐτὴν ἐσκάφησαν ἔργα Θεοδοσίου,
6 μέγαν τε καὶ θαυμαστοῦ καὶ βασιλέως θείου
οἱ νίκαις, κατορθώματα, αὐτοῦ καὶ ναυμαχίαι,
τὰ καλὰ προτερήματα καὶ αἱ ἀνδραγαθίαι.
Ἄλλὰ νῦν εὐμορφότερον εἶναι τὸ Βατοπαίδι
10 καὶ κάθε εἰς τὰ κάλλη του ἀπ' ἐδῶ ἄς σκοπεύη.
Ὅσα ῥόδα εὐρίσκονται Ἀπριλλίου ἀγκάλη,
τοσαῦτα, ναί, ὑπάρχουσι Βατοπαιδίου κάλλη,
ὅπερ μὲ κόπους ἔκαμεν Ἀρκαδῖος καὶ ἄλλοι
ἀνακτες ὑψηλότατοι καὶ στέλοι οἱ μεγάλοι.
15 Εὐμορφον πάλιν λέγεται εἰς τῶν Φραγκῶν τὴν πόλι
καὶ πολλὰ εὐγενέστατον Φράντζα τὸ περιβόλι.
Καὶ ἄλλο θαῦμα ἐπαινοῦν, τὸν τάφον τοῦ Μανσώλου,
τὸν θαυμαστὸν κατὰ πολλὰ μετὰ μέγαν θόλον.
Προσέτι ἄλλο θέαμα, τεῖχος τῆς Βαβυλωνος,
20 τὸ ἀμαξοτρεχάμενον καὶ θαῦμα τοῦ αἰῶνος.

1. πολυτελῶν cod.
2. ἐθὲν cod.
3. σεπτέμβριον cod.

15 τὴν πόλι : τ(ὴν) μπόλη cod.

- Ἀφῆνω Σεμιράμιδος μεγάλας πυραμίδας,
ἄς ἔκαμε στὴν Αἴγυπτον μὲ ἄπειρας βαθμίδας
26v καὶ τὸν τῆς Ῥόδου κολοσσόν, ἐξάκουστον μέγαν,
προσέτι Φόρον πύργον τε, τελεσμένον παγκάλως.
25 Μέγα θαῦμα ἐλέγετο θέατρον τῆς Λυκίας,
τῶν Μύρων, ἀξιόλογον καὶ μετὰ εὐμορφίας.
Ἄλλ' ὅλα ταῦτα τὰ ἐπτὰ, μακάρι καὶ τὰ ἄλλα,
τώρα ἄς κρυφθοῦν, δὲν φαίνονται νὰ εἶναι γιὰ μέγαν.
Ὅτι ὁ πρῶτος βασιλεύς, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος,
30 ἐν πρώτοις κατεσκεύασε μονὴν μὲ πολὺ βίος
εἰς ὄρος τὸ τοῦ Ἄθωνος, καθάπερ αὐτὸ ἔδει,
μέγαν μοναστήριον, τὸ θεῖον Βατοπαίδι.
Καθὼς ὁ Ζεῦξις ἔκαμεν Ἑλένης τὴν εἰκόνα
καὶ ἐπαινέθηκεν πολλὰ εἰς ἑκείνον τὸν αἰῶνα,
35 γυναικας πολλὰς μάζωξε, κατὰ πολλὰ ὥραιας,
καὶ ἀπὸ μίαν εὐμορφίαν ἐπαιρῶν ἀπὸ τὰς νέας,
ἔτζη ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς Κωνσταντῖνος
κάλλη πολλὰ κατέβαλε στὸ Βατοπαίδι ἑκείνος.
Ἀκόμη καὶ ἄλλοι βασιλεῖς, καθὼς σὰς τὸ προεῖπον,
40 ἐστόλισαν καὶ ἔκαμαν ὡσὰν οὐράνιον κῆπον
26v καὶ σώζετ' ὡς τὴν σήμερον παράδεισος ὡς θεῖος,
λιμένας τῶν Χριστιανῶν κτισθεὶς μὲ πολὺ βίος.
Χαρὰ ἔναι νὰ τὴν βλέπη τις, μεγάλη εὐθυμία,
ὅτι ὡς τούτην τὴν μονὴν δὲν εἶναι παρομοία.
45 Ὁ ἥλιος ὡς περιπατεῖ δὲν φαίνονται τὰ ἄστρα
ἀπὸ τὴν λάμπει τὴν καλὴν καὶ τὴν πολλὴν του πάστρα.
Τοιούτης λογῆς ὁ ναὸς λαμπροῦ Βατοπαιδίου
καὶ ἔδαφος πανεύμορφον εἶναι μοναστηρίου,
Ἄγιον Ὅρους στέφανος ὑπάρχει καὶ κορώνα,
50 τὸ καύχημα καὶ ἡ χαρὰ εἰς ὅλον τὸν αἰῶνα.
Γιὰ τοῦτο ἐτιμήθηκεν μὲ πρῶτον συγχαρήκι,
τοῦ θείου Εὐαγγελισμοῦ Παρθένου ἔχ' ὀφφίκι
καθὼς ὁ Εὐαγγελισμὸς ἀρχὴ τῆς σωτηρίας,
οὕτως τὸ Βατοπαίδιον ἀρχὴ τῆς ἡσυχίας.
55 Ἦθελα δέκα στόματα, δημοσθενικὴν γλῶσσα
νὰ περιγράψω τῆς μονῆς τὰ κάλλη τῆς τὰ τόσα,
πλή(ν) γε τὸ κατὰ δύναμιν εἶναι καὶ Θεῶ φίλον

28 τῶρ' ἄς : τόρας cod. 43 τις : τῆς cod. 44 δὲν εἶναι : δένινε cod. 52 ἔχ'
ὀφφίκι : ἐχοφφίκη cod.

- καὶ θάλασσα μὲ τὰ πανὰ πλέει μικρὸν τὸ ξύλον.
 27^τ Ἦθελα νὰ ἴθῃ Γαβριὴλ πάλιν εὐαγγελίσαι
 60 ταῖς χάραις δλαιοῦ τοῦ ναοῦ ἀγγελικῶς μηνῦσαι.
 Ἐτοῦτο τοίνυν, ἀδελφοί, τὸ θεῖον μοναστήρι
 Μεγάλου Κωνσταντίνου ἦν πολυέξοδον κτήρι.
 Ἄλλ' Ἰουλιανὸς κακός, δυσσεβὴς παραβάτης
 καὶ πολλὰ ἀλιτήριος, τοῦ Χριστοῦ ἀποστάτης,
 65 ποῦ νὰ χαλάσῃ ἤθελε Χριστοῦ τὴν Ἐκκλησίαν,
 τὴν πίστιν τῶν Χριστιανῶν ὀρθόδοξον καὶ θεῖαν,
 ἐπρόσταξε καὶ χάλασαν μονὴν μὲ πολὺ πείσμα,
 τὴν σεβασμίαν καὶ ἱερὰν, Κωνσταντίνου τὸ κτίσμα.
 Ὁ Θεοδόσιος δ' εὐθύς, ὁ μέγας εἰς τὴν πίστιν,
 70 ἀνακαίνισαι θέλησε, καλῶς τ' ἐπιχειρίσθη
 αἰτία δὲ ἦτον ἀρχικὴ, ἀληθινὴ τοιαύτη,
 καὶ ἄς προσέχη κάθε εἰς ποῦ πεθονμᾶ νὰ μάθῃ.
 Ὁ Μέγας Θεοδόσιος υἱὸς μὲν δύο εἶχεν,
 ἀπὸ Πλακίλλαν σύμβιον γεννήσας τους κατεῖχεν
 75 Ἀρκάδιος, Ὀνώριος εἶναι τὰ νόματά τους
 καὶ θαναμαστὰ κατὰ πολλὰ ἀνδραγαθήματά τους.
 27^τ Καὶ μὲ Πλακίλλαν ἔκαμεν προσέτι Πλακιδίαν,
 τοῦ Κωνσταντίνου ἔδωκε γυναῖκα τὴν τιμίαν.
 Ἀλλὰ τὸν μὲν Ἀρκάδιον ἀφῆκε κληρονόμον
 80 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ καλὸν οἰκονόμον,
 Ὀνώριον δὲ τὸν υἱὸν καὶ γαμβρὸν Κωνσταντίνου
 εἰς τὴν Ῥώμην τοὺς ἔστειλεν, εἰς ἄλλον τόπον ἔκεινον,
 νὰ βασιλεύωσιν ἐκεῖ ὁ κυρὸς Κωνσταντίνος
 μετὰ ἰδίας θυγατρὸς, Ὀνώριός τ' ἐκεῖνος.
 85 Ὅμως δὲ διὰ συντροφίαν καὶ καλὴν συνοδείαν
 ἐπῆγε καὶ Ἀρκάδιος εἰς Ῥώμην τὴν τιμίαν.
 Καὶ μετὰ ταῦτα θέλοντας ὀπίσω νὰ γυρίσῃ,
 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν Ἀρκάδιος νὰ στρέψῃ,
 90 διὰ θαλάσσης ἐπλευσεν ἐκείνην τὴν ἡμέρα.
 Ἐκεῖ δὲ ὅπου ἐφθασεν, στής Λήμνου τὸ νησίον,
 ὅπου αὐτὸ εὐρίσκεται Ἁγίου Ὁρους πλησίον,
 φουρτούνα τοὺς ἐπίασε τότε πολλὰ μεγάλη,
 μὲ κύματα γιγάντεια, χειρότερη δὲν (ῥ') ἄλλη.
 28^τ Ἀρκάδιος δὲ βλέποντας τὸν κίνδυνον φοβήθη

91 Στὸ Προσκυνητᾶριον τοῦ Κομνηνοῦ: Ἰμβρου ἀντὶ Λήμνου.

- 96 καὶ ἐκ καρδίας ἔκραζε «Θεοτόκε, βοήθει».
 Ἐκεῖ δὲ ποῦ τριγύριζε στὸ κάτεργον τὸ μέγα,
 ἄρχισεν ὁ διάβολος νὰ δείχνῃ του τὰ ἔργα
 ἐπεδονκλώθη τὸ σχοινὶ καὶ κατεσυμποδίσθη,
 100 βαβαί, καὶ εἰς τὴν θάλασσαν Ἀρκάδιος βυθίσθη.
 Ἄλλ' ἡ Μαρία, τὸ γλυκὸ καὶ ὄνομα καὶ πρᾶγμα,
 βοήθεια ἢ ἔτοιμη, ἔκαμε τέτοιον θαῦμα.
 Παρευθὺς τὸν ἐτράβησεν θαλάσσης ἀπὸ βάθη,
 εἰς τὴν ξηρὰν εὐρέθημε, λυτρωθεὶς ἀπὸ τὰ πάθη
 105 μὲ τὴν παλάμην ἔβγαλεν ἀπὸ νεροῦ τὸν πάτον,
 καὶ γλήγορα τὸν ἔφερε σιμὰ εἰς μίαν βάτον,
 αὐτοῦ ποῦ τώρα σώζεται ἡ θεία ἐκκλησία,
 τὸ Βατοπαίδι τὸ σεμνόν, τοῦ κόσμου σωτηρία.
 Μετὰ δὲ ὦραν ἱκανὴν τὸ κάτεργον μ' ἀντένα
 110 Βατοπαίδιου ἐφθασε γλήγορα στὸν λιμένα.
 Οἱ ἄρχοντες περίλοιποι ἦσαν ἀπὸ τὰ πάθη,
 Ἀρκάδιον τὸν ἀναγκαῖα ἐλογιάζαν στὰ βάθη,
 28^τ ἔκλαιαν τὸν ὀφθαλμισμόν αὐθέντου Ἀρκαδίου,
 τοῦ βασιλέως τοῦ καλοῦ, εὐγενικοῦ καὶ θείου.
 115 Ἀλλ' ἔξαφνα μόν' βλέπουσιν Ἀρκάδιον, καὶ νὰ τον,
 κοιμώμενον ὡς λέοντα πλησίον εἰς τὴν βάτον
 μεγάλῃν χαρὰν χάρησαν καὶ τότε ἠσυχάσαν
 ὅτι τὸν βασιλέαν τους τὸν καλὸν δὲν ἐχάσαν.
 Ἐξυπνῶντας δ' Ἀρκάδιος, ἀφοῦ ἀπεκοιμήθη,
 120 τῆς Παναγίας μου λαμπρῶς τὸ θαῦμα διηγήθη,
 ἀπὸ πνιγμὸν πῶς λύτρωσε καὶ ἔφερε στὸν λιμένα,
 καὶ συνεχῶς ἐδόξαζε, νύκτα καὶ τὴν ἡμέρα.
 Καὶ μετὰ ταῦτα ὦρισε στὸν γνήσιον πατέρα,
 καὶ τί χαρὰ ἐγένηκεν ἐκείνην τὴν ἡμέρα!
 125 Λαμπρὰ ἐπανηγύρισαν υἱὸς τε καὶ πατέρας,
 στήν Παναγίαν σήκωσαν χαριστηρίους χέρας.
 Καὶ παρευθὺς ἐπρόσταξαν νὰ ἔλθουν οἱ τεχνίται
 καί, εὐρεθέντων, εἶπέ τους, «Εἰς θεῖον Ὄρος σύρτε,
 νὰ κάμετε ἐκεῖ ναὸν σ' ὄνομα Παναγίας,
 130 μὲ κόπον καὶ μὲ ἔξοδα καὶ μετὰ προθυμίας,
 29^τ εἰς τόπον ὅπου βρέθημεν Ἀρκάδιος υἱὸς μου,
 στήν βατζονιὰν ποῦ ἄραξεν Ἀρκάδιος τὸ φῶς μου.

- Ὁ Μωυσῆς, ἀληθινά, καλὰ προεῖδε βάτον,
 καθάπερ ἐν τῇ Παλαιᾷ ἀφλεκτον, ἀφηγάτον
 135 καὶ θέλω τώρα καὶ ἐγὼ πολλὰ νὰ τὴν τιμῶσω
 καὶ τὸν ναὸν μὲ ἔξοδα νὰ τὸν οἰκοδομήσω».
- Ἄκόμη ἐπαράγγειλε διὰ νὰ ὀνομάσουν
 τὸν τόπον Βατοπαίδιον, τὴν μνήμην νὰ μὴν χάσουν.
 Ἐγραψε δὲ καὶ γράμματα ὁ βασιλεὺς ἀκόμη,
 140 Ὀνώριον του, τὸν γαμβρὸν τὸν Κώνσταν ἐν τῇ Ῥώμῃ,
 τὰ ὄσα ἐσυνέβησαν νῆϊ τῷ Ἀρκαδίῳ,
 καὶ περὶ τούτου τοῦ ναοῦ νὰ στείλῃ ζήλω θείῳ.
 Ὅθεν κἀκεῖνοι ἔστειλαν βοήθειαν μεγάλην,
 καὶ χρήματα καὶ κτήματα, καὶ τὴν στολὴν τὴν ἄλλην,
 145 ἔτι κολώνας τέσσαρας, ἀξίας νὰ τὰς βλέπῃ
 τινὰς καὶ νὰ θαυμάζεται, πορφυραῖς καθὼς πρόπει.
 29^v Λοιπὸν κατὰ τὸν ὀρισμὸν ἔκτισαν οἱ τεχνῖται
 πρῶτον τὸν πύργον μὲ ναὸν ὡς καλοὶ κοβερνήται,
 εἰς ὄνομα Γεννήσεως τῆς καλῆς Θεοτόκου,
 150 τῆς σωτηρίας τοῦ παντός καὶ μυστικοῦ τοῦ πόκου.
 Ὑστερα πρὸς τὰ βόρεια ἔκαμαν πύργον ἄλλον,
 προσέτι ἄλλους τέσσαρας μ' ἐκκλησιῶν μεγάλων,
 τούτους δὲ ἐτελείωσαν ἕως σκευοφυλακίου,
 μετέπειτα ἀρχίτησαν πύργον ἀπὸ πλαγίου,
 155 θεμέλια πρὸς τὸν αἰγιαλὸν μέχρι πύργου Προδρόμου,
 καὶ τοῦ ἑτέρου πύργου τε Γεωργίου ἀμώμου
 σιμὰ στὸν πύργον πάλιν δέ, παρὰ τοῖς θε(με)λίαις,
 μάρασμα δύο ἔβαλαν ὅμοια βουβαλλοῖς.
 Καὶ οὕτω κατεσκεύασαν ναὸν ὑπὲρ τὸ ἄστρον
 160 καὶ φωτοφόρον ἥλιον καὶ τρίγωνον τὸ κάστρον,
 μὲ δέκα πύργους εὐμορφους καὶ γε ὠραιότατους
 καὶ κατὰ πάντα θαυμαστοὺς καὶ παννηλοτάτους.
 Ἀφοῦ δὲ ἐτελείωσαν τὰ πάντα προθυμία,
 ὁ βασιλεὺς Ἀρκαδίος ἦλθεν μὲ συνοδείαν
 30^r κῆρ Νεκταρίου τοῦ σοφοῦ ἐκείνου πατριάρχου
 166 καὶ ναὸν ἐγκαινίασαν γνώσει τοῦ ἱεράρχου.
 Μὲ γόρισμα τοῦ βήματος πηγὰδι ἐκυκλώσαν
 καὶ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν ἐπάνω του ἀπλώσαν,
 καὶ ἵσταται ἡ Τράπεζα ἐπάνω πηγαδίου,

134 ἀφηγάτον cod. 151 τὰ βόρεια corr. nos : ταβάρια cod.

- 170 μετὰ τεσσάρων κολωνῶν λευκῶν περιτριγύρου.
 Μετὰ δὲ χρόνους τοὺς ἐπτὰ τῆς αὐτοῦ βασιλείας,
 στρατεύων Θεοδόσιος μετὰ ἐτοιμασίας
 κατ' ἀποστάτου τοῦ σοφοῦ, κακίᾳ Ἐδγενίου,
 Θεσσαλονίκῃ ὄντος δὴ, ἐκεῖ ἀλιτηρίου,
 175 καὶ νικητῆς γυρίζοντας ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει,
 ἐχάρισε σκευὴ χρυσᾶ πὸν πῆρε μὲ τὸ δόρυ.
 Ἐτι τρία μετόχια εἰς τὴν Μακεδονίαν
 καὶ εἰς τὰς Σέβρας ἔδωκεν ἄλλα ἐπτὰ χωρία.
 Εἰς ἕξι χιλιάδας δὲ ἀπὸ Ἀδάμ τοὺς χρόνους
 180 ὁμοῦ καὶ τριακόσιους καὶ ἑβδομήντα μόνους,
 Σαρακηνοὶ καὶ Ἀραβες ἦλθον ἀπὸ Συρίας
 φονεύοντες Χριστιανοὺς μετὰ πολλῆς μανίας,
 30^v καθ' ὃν καιρὸν μαρτύρησαν καὶ οἱ σαράντα δύο
 μάρτυρες οἱ εὐγενικοί, οἱ γ' ἐν τῷ Ἀμορίῳ.
 185 Ἐφθασε δὲ ἡ κάκητα καὶ εἰς τὸ Ἁγίον Ὄρος
 καὶ ἡ πολλὴ καταδρομὴν αὐτῶν καὶ πολλὸς δόλος,
 καὶ πάτησαν κακέντρονον καὶ τὴν μονὴν τὴν θείαν,
 Βατοπαίδιον τοῦ σεμνοῦ, τὴν πολλὰ ἑξαισίαν,
 γυμνώσαντές τὴν παντελῶς ἀπὸ πολλὰ τὰ σκευή,
 190 καὶ τὸ στράτευμα ἄρχισε πατέρας νὰ φονεύῃ.
 Ἄλλους ἐσκότωναν κακῶς καὶ ἄλλους ἐσκληβῶναν,
 τὴν τε φωτίαν ἄσπλαγχνα πρὸς τὸν ναὸν ἐχῶναν.
 Ἐμαύρισαν μὲ τὸν καπνὸν ὄλην τὴν ἱστορίαν,
 μὲ τὸ ψηφίδι εὐμορφῆν πρόην καὶ (ὄ)περτιμίαν
 195 πλὴν ἱστορία ἢ καλὴ τῆς Θεοτόκου μένει,
 προσέτι τε χαιρετισμὸς «Χαῖρε Κεχαριτωμένη».
 Ἐκεῖνος δὲ πὸν φύλαγε μέσα στὸ θεῖον Βῆμα,
 πρὶν νὰ ἔλθοῦν οἱ Ἀραβες μὲ τὸ πολὺ τὸ πεῖσμα,
 πάραντα πῆρε τὸν σταυρόν, κητορικὴν εἰκόνα
 200 τῆς Θεοτόκου Μαρίας καὶ ἔριψε ταῦτα μόνα
 31^r εἰς τὸ πηγὰδι τὸ καλόν, τὸ ὑπὸ τῇ Τραπεζῇ,
 μίαν λαμπάδα μετ' αὐτῶν ἔβαλεν ἀναμμένη,
 σκεπάζοντας αὐτὰ καλῶς, καὶ πολλὴν προθυμίαν,
 ἐπιτηδείως καὶ σοφὰ καὶ μὲ πολλὴν ἐγνοίαν.
 205 Νὰ φύγῃ δὲ ἐβγαίνοντας, οἱ βάρβαροι τὸν πιάσαν,
 αἰχμάλωτον ἐπήρα τον, στήν Κρήτην τὸν ἐπάγησαν.
 Μετὰ δὲ ἑβδομήνonta τοὺς χρόνους, μετὰ βίας
 λυτρώθηκεν ὁ γέροντας ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας
 καὶ τότε ἐξαναγύρισεν εἰς τὴν μονὴν τὴν θείαν

- 210 και ἔβαλε μετάνοιαν με πᾶσαν προθυμίαν.
Ἡμέρας δὲ μετὰ τινας ἄρχισε νὰ ζητάη,
τὸν τότε καθηγούμενον Νικόλαον ἑωτάει
περὶ εἰκόνας τῆς καλῆς, προσκνητῆς καὶ θείας,
τῆς παλαιᾶς κτητορικῆς πού 'ναι τῆς Παναγίας,
- 215 ὅστις, ἀκούσας, παρευθὺς ἦλθεν εἰς ἀπορίαν,
ἐθαύμαζε μὴν ἔχοντας εἶδησίν γε καμμίαν.
Τέλος δὲ πάντων δέησιν ἄρχισαν γιὰ νὰ κάμουν
καὶ μετὰ προσευχὴν πολλὴν εἰς τὸ πηγάδι δράμουν·
- 31^v ἀνοιξαντες δὲ στόμιον, τοῦ πηγαδίου θύραν,
220 ὑπὸ Ἁγίαν Τράπεζαν ταύτην εἰκόνα ἤδραν.
Ἀκόμη ἦν καὶ ἡ λαμπὰς σῶα καὶ ἀναμμένη,
ἔμπροσθεν δὲ καὶ ὁ σταυρὸς πού 'ξως τώρα μένει,
τὰ δύο προσκυνούμενα, σταυρὸς καὶ ἡ λαμπάδα,
σώζοντα τοὺς Χριστιανοὺς με κάθε γληγοράδα.
- 225 Τότε οὖν ἦλθαν ἄρχοντες τρεῖς ἐγγενεῖς νὰ φθάσουν
ἀπὸ Ἀνδριανούπολιν στὸ Ὄρος νὰ μονάσουν,
Νικόλαος τὸ ὄνομα, ὁ ἕτερος Θανάσης,
καὶ τρίτος ὁ Ἀντόνιος, ὃν πράξεις νὰ θαυμάσης.
Θεῖω ζήλω κινούμενοι, ἦλθον με προθυμία,
- 230 τρεῖς χιλιάδας ὁ καθεὶς ἔβαλεν ἀπὸ φλωρίαν,
διὰ νὰ κάμουν καὶ αὐτοὶ κανένα μοναστήρι
καινούργιον καὶ θαυμαστόν, οὐράνιον γεφύρι.
Πῆγαν στὸν Ἀθανάσιον, ὅσιον ἐν τῷ Ἄθῳ,
καὶ τὸν σκοπὸν τοὺς εἶπᾶν τὸν ὄλον ἀπὸ τὸ βάθος.
- 235 Ὁ δ' ἅγιος ὠμίλησε καὶ ἐνουθέτησέν τοὺς
καὶ τὸν σκοπὸν τοὺς τὸν καλὸν πολλὰ ἐπαίνεσέν τοὺς.
32^r «Μέ, ὦ παιδιά μου», λέγει τοὺς, «χιλίασιν ἐννέα
φλωρίων τώρα δὲν μπορεῖ μονὴ νὰ γένη νέα.
Πλὴν ἀλλ', ἂν θέλετε, μισθοῦ πολλοῦ μὴ στερηθῆτε,
240 κατόπιν ἐμοῦ ἔλθετε, καὶ ἔμοι ἀκολουθεῖτε».
- Ὡσὰν δὲ τὸν ἐπήκουσαν ἀρχόντων ἡ τριάδα,
εὐθὺς αὐτὸς τοὺς ἤφερεν εἰς καλὴν πεδιάδα,
Βατοπαιδίου τοῦ σεμνοῦ, θείου φροντιστηρίου,
τοῦ θαυμαστοῦ, ἐγγενικοῦ καὶ μυστικοῦ σχολείου.
- 245 Δείχνει τὸν τόπον εὐμορφον, πάγκαλον καὶ δροσᾶτον,
τοποθεσίας τὴν μορφὴν, καὶ ἀπὸ χάριαις γεμᾶτον.
Καὶ τὴν φθορὰν ὠμίλησε τὸ ἅγιόν του στόμα
Σαρακηνῶν πού ἐπραξαν στὸ θεῖον τοῦτο δῶμα
καὶ συμβουλὴν τοὺς ἔδωκεν, ἂν θέλουν νὰ χαροῦσι

- 250 στὸν οὐρανὸν αἰώνια, καθὼς ἐπιθυμοῦσι,
ν' ἀνακαινίσουν πρόθυμα τὸ θεῖον Βατοπαιδί
καὶ ἡ ἑκατοντάγλωστος φήμη τοὺς βασιλεύει.
Ἄρесе τούτους ἡ βουλή θεῖου Ἀθανασίου
ὁποῦ τὸς εἶπε πατρικῶς διὰ τὸ Βατοπαιδίον,
- 32^v εὐθὺς τ' ἐπεχειρίσθησαν ἔργον τοῦτο τὸ θεῖον
256 καὶ καλῶς ἀνακαινίσαν με ὄλον τοὺς τὸν βίον.
Ὑστερα, εἰς κοντολογία, καὶ μοναχοὶ γυνῆκαν
καὶ θεαρέστως εἰς αὐτὸ μέσα πολιτευθῆκαν.
Οἱ τρεῖς τε ἀνεπαύθησαν ἐν τῷ μοναστηρίῳ,
260 παραδιδόντες τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐν τῷ Κυρίῳ,
τῶν ὁποίων τὰ λείψανα, μετὰ τῆς εὐωδίας,
ἐδρίσκονται στὸν ἄρθημα τὸν μέσα ἐκκλησίας.
Δύο φοραῖς ἡ ἑορτὴ τὸν χρόνον ἐκτελεῖται,
ἡ γνώμη τοὺς ἡ πάγχρους πᾶσι πολυθρῦλεται·
- 265 τῆ(ν) Πέμτη τῆς Πεντηκοστῆς, ἀκροαταί, καὶ ἀκόμη
εἰς Δικεμβρίου τοῦ μηνὸς δεκάτην καὶ ἑβδόμην.
Παράκλησις δὲ γίνεται πάντοτε τὴν Δευτέρα
τῆς Παναγίας Μαριάμ, ἐκείνην τὴν ἡμέρα,
εἰς τὴν μνήμην τοῦ θαύματος ἐδρέσεως εἰκόνας,
270 θαυματουργοῦ, προσκνητῆς καὶ στολῆς τοῦ αἰῶνος.
Καὶ πᾶσαν Τρίτην κάμνουσιν ἀκόμη λειτουργίαν
με προ(σ)ευχὴν καὶ δάκρυα καὶ πολλὴν ἀγρυπνίαν.
- 33^r Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ τὴν μονήν, τὴν ἱερὰν καὶ θεῖαν,
καὶ ἕξι παρακλήσια ἐκτίσαν προθυμίαν
275 ὁ Σάββας ὁ πανθαύμαστος, υἱὸς τοῦ Συμεῶνος,
ὄλα δὲ ταῦτα καὶ τὰ ἐξ τῶν δύο ἦσαν πόνοσ.
Σωτήρος δὲ εἰς τὴν τιμὴν εἶναι ἐκεῖ τὸ πρῶτον,
ἐπαυετὸν καὶ ἄξιον καὶ δοτικὸν τῶν φώτων.
Εἶναι τὸ ἄλλο πῶκαμεν δευτέρον παρακλήσι,
280 τῶν Ἀναργύρων ἱατρῶν ἔχει ἐκεῖνο κλήσι.
Τὸ τρίτον εἶναι εἰς τιμὴν ἁγίου Γεωργίου,
τὸ τέταρτον εἰς ἐπαυον Προδρομοῦ τοῦ ἁγίου.
Τὸ πέμπτον ὠκοδόμησαν εἰς τιμὴν Θεοδώρων,
Στρατηλάτου καὶ Τήρωνος, τῶν ὄντως θεῶν δώρων.
285 Τὸ τελευταῖον δὲ αὐτῶν πόνημα, παρακλήσι
τὸ ἕκτον λέγω θαυμαστόν, Νικολάου εἰς κλήσι.
Ἐχάρισαν καὶ εἰς αὐτὸ Προσφόριον με κόπον,
τῆς Κομητίσσης κάστρον τε ἔδωκαν καὶ τὸν τόπον.
Εἶναι δὲ ταῦτα θαυμαστά, σοδήματα μεγάλα,

- 290 και παρακλήσια καλά υπάρχουν και άλλα.
 33^v Μάλιστα τώρα νεωστὶ Κυπριανοῦ τιμίου
 ὑπάρχει παρακλήσιον εἰς κλήσιν Ὀνουφρίου.
 Κυπριανὸς γὰρ ὁ σεμνὸς ἐκεῖνος πατριάρχης,
 πρὶν Κωνσταντινουπόλεως ὁ θεῖος ποιμενάρχης,
 295 ὅστις ἐκεῖ κοιμήθηκε, στὸ θεῖον Βατοπαίδι
 καὶ τώρα εἰς τὸν οὐρανὸν ἀγγέλοις συγχορεύει.
 Προσέτι ὁ Γεράσιμος, σοφὸς Ἀλεξανδρείας,
 πατριαρχεύσας εὐσταθῶς ἐκεῖ μεθ' ἡσυχίας,
 στὸ Βατοπαίδι ἔδωσε κι αὐτὸς τὸ κοινὸν χρέος,
 300 δίκην Ἰωβ ἀγωνισθεὶς στὸ Βατοπαίδι ἐνθέως.
 Ἔτι δὲ ἐκαλλώπισαν αὐτὸ τὸ Βατοπαίδι
 οἱ βασιλεῖς αἰοίδιμοι, καθέννας ἅς σκοπεύη.
 Ὁ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, ὡς φανεροὶ ὁ λόγος,
 ἀκόμη καὶ Ἀνδρόνικος ὁ γε Παλαιολόγος,
 305 καθὼς μὲ τὰ χρυσοβούλλα φαίνεται εἰς τοὺς ὄλους
 ἄπερ εἰς τοῦτο χάρισαν καὶ στόλισαν τοὺς θόλους.
 εἶναι δὲ μέγας ὁ ναός, θαυμαστὴ ἐκκλησία,
 ὡς κτήματα βασιλικά, εὐγενικά καὶ θεῖα.
 34^r εἶναι κίονια τέσσαρα, ἐξάιρετα, μεγάλα
 310 καὶ πορφυρᾶ πὸν δευτέρα στὸν κόσμον δὲν εἶν' ἄλλα.
 Σταυροειδῶς σηκώνουσι τὸν θόλον ἐκκλησίας,
 εἰς δύο δὲ κίονια εἶναι τῆς Παναγίας
 ὁ θεῖος Ἐδαγγελισμός, εἶναι ἱστορισμένος
 καὶ μὲ ψηφὶ δλόχρυσον εἶναι ἐστολισμένος.
 315 εἶναι τὸ τέμπλον εὐμορφον, μὲ μάρμαρα ὠραῖα
 καὶ μὲ κολῶνας θαυμασταῖς καὶ μὲ τέχνην σπουδαία.
 Ἀπὸ ἐτοῦτο ἔξωθεν τέμπλον εἶναι καὶ ἄλλο,
 ξύλων καὶ δλόχρυσον, πάγκαλον καὶ μέγαλον,
 μὲ τέχνην τὴν ἀμίμητον τῶν παλαιῶν ζωγράφων,
 320 τῶν ἐναρέτων καὶ σοφῶν καλῶν θ' ἱστορογράφων.
 Τὸ ἔδαφος δὲ τοῦ ναοῦ εἶναι κατεστρωμένον
 μὲ πορφυρᾶ τὰ μάρμαρα, θαῦμα τῶν θεωμένων.
 εἰς Βῆμα δὲ τὸ ἅγιον κιβώτιον τυγχάνει,
 ὁποῦ ἀπὸ τὴν εὐμορφίαν καθεὶς τὸν νοῦν του χάνει
 325 ἔχει δὲ μέσα τὸ κοντὶ τὸ ἐνθεον ζωνάρι
 τῆς Παναγίας Μαριάμ, ὃ ἔχει πολλὴν χάριν
 34^v ἔχει δὲ ζωνάριον τὸ θαυμαστὸν ἐτοῦτο

304 ὁ γε : ἠγέ cod. 306 ἄπερ : ὠπερ cod.

- ἐγκόλπια πετράδια εἰς τὸ μαῦρο βελούτο,
 μαργαριτάρια ἀκριβά, ἕτερα λιθαράκια
 330 πολύτιμα καὶ θαυμαστά, καὶ λαμπρὰ πετραδάκια.
 Λείψανα δὲ εὐρίσκονται πανάγια ἐκεῖσε,
 πὸν δὲν μπορεῖς κατ' ὄνομα, φίλε, ἀπαριθμῆσαι.
 Ἐξόχως δὲ εὐρίσκεται ἡ κἀρα τοῦ ἁγίου,
 θεολογίας τοῦ βυθοῦ καὶ θεῖου Γρηγορίου.
 335 Ἀκόμη δὲ εὐρίσκεται ἐκεῖ μετὰ τῆς θήκης
 ἡ κἀρα γε δλόκληρος Ἀνδρέου τοῦ τῆς Κρήτης.
 Ἔτι ἀκόμη ἦτανε ἡ βρύσις ὀκτωτόμου,
 ἡ κἀρα γε δλόκληρος λέγω τοῦ Χρυσοστόμου,
 340 πλὴν οἱ πατέρες ἔβγαλαν ἀπ' τὴν μονὴν τοιοῦτον
 θησαύρισμα πολύτιμον καὶ ἀκένωτον πλοῦτον,
 χάρισαντες κειμήλιον τῷ βασιλεῖ Ῥωσίας,
 εὐσεβεστάτῳ ἄνακτι ὄλης τῆς Μοσχοβίας.
 Μέσα δὲ νῦν εὐρίσκεται τὸ τοῦ Βαρθολομαίου
 ποδάριον πανάγιον, ἀποστόλου ὠραίου,
 35^r καὶ λείψανον τὸ εὐαγὲς Τήρωνος Θεοδώρου,
 346 ἐπὶ καμίνου προβληθὲν ἐκείνης τῆς πυρφόρου.
 Μέρος ἔτι εὐρίσκεται ἐκείνου τοῦ ἀρίστου
 Παντελεήμονος λαμπροῦ καὶ ἱατροῦ ἀμίστου.
 Καὶ μέρος μόνον καὶ πολὺ ἀπὸ τιμίου ξύλου,
 350 ὁποῦ ἀπάνω εἰς αὐτὸ Χριστὸς ἐδέχθη ἦλον
 εἶναι ἀπὸ τὸν κάλαμον καὶ σπόγγον Χριστοῦ μέρη,
 ὁποῦ ὑγείαν τὴν διπλὴν τοῖς ὀρθοδόξοις φέρει.
 εἶναι καὶ τὸ ποδάριον Παρασκευῆς Ῥωμαίας
 μὲ ὄλον τὸ καλίγιον ἐκείνης τῆς ὠραίας.
 355 εὐρίσκεται καὶ λείψανον ἐντὸς τοῦ θεῖου οἴκου
 τοῦ θαυμασίου μάρτυρος καὶ τριετοῦς Κηρόκου
 καὶ μύρον τὸ πολύτιμον τοῦ θαυμαστοῦ ἁγίου,
 τοῦ μυροβλήτου ἀθλητοῦ, λέγω τοῦ Δημητρίου.
 Καὶ χέρι τὸ θαυματουργὸν τῆς ἁγίας Μαρίας,
 360 ὁποῦ διώκει δαίμονας ἀντιλήφει ἐκείνης.
 εἶναι δὲ τὸ ποτήριον ἰάσπιων, μέγαλον,
 ἀπὸ πέτρων πολύτιμον, παρόμοιον δὲν (<ν>) ἄλλο.
 35^v Δείχνει ρέγγια διάφορα, λαμπρόν, ὠραῖον ὄντας,
 καὶ μὲ τὴν λάμπη τὴν πολλὴν εὐφραίνει τοὺς ὀρῶντας,
 365 ἁγιασμός γινόμενος ἐκεῖ ἐπ' ἀληθείας,

363 ρέγγια : ἐκ τοῦ τουρκ. renk = χρῶμα (χρώματα Κομνηνός)

- ναί, ἰατρῆει πᾶν εἶδος εὐθὺς τῆς ἀσθενείας
 εἰς τοὺς πιστοὺς γε πίνοντας καὶ ἐρραντιζομένους
 καὶ προσκυνῶντας εὐλαβῶς καὶ πόθον δεχομένους.
 370 Εἶναι καὶ ἄλλα λείψανα, ἄγια καθὼς πρόπει,
 καὶ ὅστις τῶν δρέγεται ἄς πάγη νὰ τὰ βλέπη.
 Εἶναι φιάλη θαυμαστὴ ἔμπροσθεν ἐκκλησίας,
 ὅπου ἀπετελέσθηκεν μετὰ ἐπιμελείας.
 Κουβούκλι εἶν' ἐπάνω της, ὅπου, πῶς νὰ τὸ λέξω,
 μὲ μάρμαρα, κίονια, διπλοῦν ἔσω καὶ ἔξω,
 375 Ματθαίου, Ἰωάσαφ τε, Κατακουζηνῶν αἶμα,
 καὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, ὅπου ἦν Χριστοῦ θρόμμα.
 Εἰς τὴν φιάλην δ' ἔμπροσθεν εὐρίσκεται τὸ θεῖον
 καλὸν καὶ σταυροθόλικον μέγα τραπεζαρεῖον,
 ἔχον εἰκοσιτέσσαρα τραπέζα μαρμαρένια,
 380 ὅπου πατέρες κάθονται ἐκεῖ μὲ πολλὴν ἔγνοιαν.
 36^r Ἐξαιρετος δ' εὐρίσκεται τραπέζα ἡγουμένον,
 ὅλη θαύματος ἄξια, θέας τε καὶ ἐπαίνου.
 Καμπαναρεῖον, ἂν ῥωτᾶς, ἔχει τριάντα πέντε
 μέχρι γε τοῦ πατώματος, ἐπάνω δ' ἄλλα πέντε.
 385 Καὶ τὸ καθένα πάτωμα ἔχει ὀκτὼ σκαλία,
 ἐντὸς τοῦ θεῖου δὲ ναοῦ εἶναι δύο νῦνία,
 τὰ δύο εἰκονίσματα ἀνάσσης Θεοδώρας,
 τὰ θαυμαστὰ ἐπάνωθεν τοῦ στασιδίου χώρας.
 Τοῦ ἡγουμένου εἶναι δὲ σταυρὸς κεκοσμημένος,
 390 μετὰ μαργάρων καὶ πετρῶν ὄλος ἐστολισμένος,
 καὶ ἓνα κομπολόγιον ὄλον κεχρῖμπαρένιον,
 ἠλέκτρονον, ὑπέρλαμπρον καὶ ἡεχαριτωμένο(ν).
 Τοσοῦτον τὸ τραπεζαρεῖο ὑπάρχει κατ' εὐθείαν
 καὶ ἴσια μὲ τὸν ναόν, μὲ θεῖαν ἐκκλησίαν,
 395 διὰ ἀπὸ τὴν τραπέζαν τὴν τε καθηγουμένου
 διὰ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ, τοῦ καλοῦ συνθεμένου,
 φαίνεται καὶ ἡ Τράπεζα Βήματος τοῦ ἁγίου,
 τοῦ σεβασμίου, ἱεροῦ, προσκυνητοῦ καὶ θεῖου.
 36^v Ἐχοσι δὲ συνθήειαν ἐπαυετὴν πατέρες
 400 καὶ θαυμαστὴν νὰ κάμνουσιν ὄλαις τοὺς ταῖς ἡμέραις,
 ἀφοῦ ἀπὸ τὴν τραπέζαν ἤθελαν σηκωθῶσι,
 μετ' εὐταξίας στὸν ναὸν θέλοσι νὰ ἐμπῶσι.
 Λαμπάδες προπορεύονται λαμπραὶ καὶ ἀναμμέναι,
 κάκει εὐχαριστήσαντες, ψυχαὶ εὐλογημέναι,
 405 εὐχονται ὄλους τοὺς πιστοὺς, ἀκόμη συγχωροῦσι

- ὄσους τὸ μοναστήριον ἐτοῦτο ἔλεοῦσι.
 Ἐπάνω δὲ τοῦ νάρθηκος, στὴν πόρτα στορισμένος
 εἶν' ὁ δεσπότης μας Χριστός, μὲ ψηφὶ συνθεμένος,
 εἰς δὲ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ εἶναι ἱστορισμένη
 410 ἡ Θεοτόκος Μαριάμ ἡ κεχαριτωμένη.
 Εἰς δὲ γε τὴν ἀριστερὰν ὑπάρχει συνθεμένος
 ὁ Βαπτιστὴς ὁ Πρόδρομος ὁ μεμακαρισμένος,
 ἐπάνωθεν δὲ γράμματα εἶναι ἐκεῖ γραμμένα,
 μετὰ ψηφίου καὶ αὐτὰ ὑπάρχουν συνθεμένα,
 τὰ ὅποια λέγουν οὕτως:
 415 Τὰ πρὶν ἀκαλλῆ καὶ ἐνέντα τῶ χρόνῳ
 37^r ψηφίσι χρυσαῖς καὶ λαμπρῶς βεβαμμέναι(ς),
 σπουδῆ, πόνῳ τε καὶ πόθῳ διαπύρῳ
 τοῦ ποιμενάρχου τῆσδε τῆς μονῆς, Λόγε,
 ᾧ καὶ παρέξεις τὴν βασιλείαν χάριν,
 420 ταῖς ἱεσείαις Πανάγνου καὶ Προδρόμου.
 Ἐπίσης δ' Ἐδαγγελισμὸς Κυρίας Θεοτόκου,
 τῆς βασιλίσσης τοῦ παντός, πάλεως χρυσοπλόκου.
 Εἰς τοῖχον δὲ τοῦ νάρθηκος εἶναι ζωγραφισμένοι
 οἱ βασιλεῖς καὶ κτήτορες, μονσίῳ στορισμένοι.
 425 Ἐξω δὲ εἰς τὸν ἄρθηκα εἶναι συντεθεμένοι
 οἴκοι εἰκοσιτέσσαρες, νεωστὶ καμωμένοι,
 τῆς Παναγίας τῆς καλῆς, τοῦ κόσμου μεσιτρίας,
 νὰ τοὺς διαβάξῃ κάθε εἰς μετὰ γε προθυμίας.
 Εἰς δὲ μικρὸν τὸν ἄρθηκα, ἀριστερῶ τῶ μέρει,
 430 τὸν ἔξω λέγω τὸν καλόν, ὅπου ἠδονὴν φέρει,
 μία εἰκὼν εὐρίσκεται πάλιν τῆς Παναγίας,
 τῆς Ἐσφαγμένης πρὸ πολλοῦ ἀπὸ ἀνοησίας
 37^v ἐνὸς διάκου τολμηροῦ, ὁ ὁποῖος ἐθυμώθη
 εἰς τὸν κελλάρη μίαν φορὰ καὶ τότε ἐτυφλώθη.
 435 Μὴν ἠμπορώντας γὰρ αὐτὸς τότε κρασὶ νὰ πάρη
 ἀπὸ τὸν τότε γέροντα, ὑπάρχοντα κελλάρη,
 μετὰ θυμοῦ ἐσήκωσε τὸ αὐθαδές του χέρι,
 ἀνόητος ἐκτύπησε Παναγίαν μὲ μαχαίρι
 440 στὸ δεξιὸν τὸ μάγουλον, στὸν ὀφθαλμὸν πλησίον,
 ἔτρεξε δ' ὦ τοῦ θαύματος, αἶμα πολὺ καὶ θεῖον.
 Καὶ ἀπὸ τότε τὴν καλοῦν ἐκείνην τὴν εἰκόνα
 Ἐσφαγμένην τὸ ὄνομα εἰς ὄλον τὸν αἰῶνα,

τὸ αἷμα δὲ ὀποῦ χύθηκεν μένει στὸ πρόσωπόν της
 καὶ φαίνεται ὡς τὴν σήμερον, εἰς καύχημα δικόν της.
 445 Κανδήλιον ἀκοίμητον τυγχάνει ἔμπροσθέν της,
 ὀλόχρυσον καὶ θαυμαστόν, φέγγον εἰς μέτωπόν της.
 Διάκος δὲ ὁ ἔλεενός τῆς ὥρας ἐτυφλώθη
 καὶ χέρι του τ' ἀπόκοτον τελείως ἐξηράνθη,
 πὸν τόλμησε τὸ ἄθλιον τέτοιαν δουλειὰν νὰ κάμῃ
 450 καὶ ἀπὸ εἰκόνας πάραυτα τόσον αἷμα νὰ δράμῃ.
 38^v Ὡς οὖν αὐτὸς ἐνόησε θαῦμα τῆς Θεοτόκου,
 ὀποῦ αὐτὸν ἐξήρανε δίκην συκῆς ἀτόκου,
 στασίδιον ἐτέλεσε μετὰ πολλοῦ τοῦ τρόμου
 καὶ πάντοτε προσήχθετο μετὰ πολλοῦ τοῦ πόνου
 455 εἰς τὴν εἰκόνα ἔμπροσθεν, νύκτα καὶ τὴν ἡμέρα,
 καὶ ἔψεγε τοῦ λόγου του καὶ τὴν κακὴν του χεῖρα.
 Ἡ εὐσπλα(γ)γνος δὲ Μαριάμ, ἡ μακροθυμοτάτη,
 ἐλεημονήθη τὸν πτωχὸν ἢ πανεκλαμπροτάτη,
 συγχώρησε τὸ σφάλμα του, μήτηρ τοῦ Ζωοδότου,
 460 καὶ πάλιν τοῦ ἐχάρισε τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν του.
 Ὅμως ἡ χεὶρ ἢ πλήξασα ἐκείνης τῆς εἰκόνας
 ἕως τέλους κατάξηρος ἔμεινε στὸν αἰῶνα
 καὶ ἀπὸ τότε κείτεται ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνας,
 εἰς μαρτυρίαν θαύματος τῆς καλῆς ἀηδόνος,
 465 νὰ σωφρονίζεται καθεὶς ὅποιος ἔχει γνώσιν,
 νὰ μὴν γυρεύῃ ἄπληστα τὴν βρῶσιν καὶ τὴν πόσιν.
 Ἀναλογία τοῦ ναοῦ εἶναι καθὼς τοὺς πρέπει,
 πανάξια καὶ θαυμαστά καθένας νὰ τὰ βλέπῃ.
 38^v Οἴκοι εἰκοσιτέσσαρες στὸ δεξιὸν γλυμμένοι
 470 τῆς Θεοτόκου τορνευτά, καλωτάτα σκαμμένοι
 τὸ ἕτερον δ' ἀναλόγιον διάφορα πλουμία
 καὶ ποιικιλίας θαυμαστάς ἔχει ἢ ἱστορία.
 Τὸ ἔδαφος δὲ τοῦ ναοῦ ὄλον κατεστρωμένον
 μετὰ μαρμάρων πορφυρῶν, λαμπρὸν, χαριτωμένον.
 475 Εἶναι δὲ τὸ στασίδιον κατὰ πολλὰ σπουδαῖον
 τοῦ ἡγουμένου προεστοῦ, ἔντιμον καὶ ὄραϊον.
 Εἰκόνας τε μοσχόβικες ἀργυροχρυσωμέναι
 κρέμονται περὶ τοῦ χοροῦ ἐδρεπῶς στορισμέναι
 πλείονες εἶναι ἑκατόν, θαυματουργαί, τιμίαι,
 480 προσκυνηταὶ καὶ ἄξια καὶ κατὰ πάντα θεῖαι.
 Εἰς δὲ τὸ μέρος δεξιόν, ἔμπασμα ἐκκλησίας,
 καὶ παρακλήσι ἴσταται, τὸ μετ' ἐπιμελείας

τῶν Μύρων τοῦ θαυματουργοῦ Νικολάου ἁγίου,
 πάλιν εἰς τὸ ἀριστερὸ ἀθλητοῦ Δημητρίου.
 485 Εἰκὼν προσέτι ἱερὰ εἶναι τῆς Παναγίας,
 πὸν ἐκ (κ)αμάρα φώνησεν ἀπὸ τῆς ἱστορίας
 39^r πρὸς τὴν καλὴν βασίλισσαν ἐκείνην, Πλακιδίαν,
 τοῦ Ἀρκαδίου ἀδελφὴν καὶ τοῦ Κώνσταν συμβίαν.
 Ἐπωνυμία λέγεται εἰκὼν ἢ Ζωοδόχος
 490 καὶ σώζεται ἕως τοῦ νῦν ἀλληλοδιαδόχως.
 Εἰς πέντε χιλιάδας γὰρ μετὰ ὀκτακοσίου,
 προσέτι ἐνεθήκοντα, κατὰ χρόνους ἐκείνους,
 Πλακιδία βασίλισσα, γυνὴ τοῦ Κωνσταντίνου,
 ἦλθε στὸ Βατοπαίδιον, εἰδήσει τῇ ἐκείνου.
 495 Ὡς δὲ ἐκ Ῥώμης ἔφθασε, σιμὰ στὸ περιάλι,
 πατέρες τὴν προὔπαντοῦν, μικροὶ τε καὶ μεγάλοι.
 Τότες πατέρες σέβηκαν μέσα στήν ἐκκλησίαν
 ἀπὸ τὴν πόρταν μεσιακὴν, ἐκείνην τὴν εὐθείαν,
 βασίλισσα δὲ ταπεινῶς, ὡσὰν πὸν ἦτον θῆλυ,
 500 ἀρχίνησεν νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἄλλην πόλιν,
 ὄχι δὲ ἀπὸ τὴν χαλκὴν, ἀλλὰ ἀπὸ πλαγίου,
 τὴν βορεινὴν πὸν ἴσταται πλησίον πηγαδίου.
 Καὶ τότε, ὡσὰν ἔβαλε σκοπὸν της τὸν τοιοῦτον,
 39^v πάραυτα ἤλθέ της φωνή, «Ἄφησε τρόπον τοῦτον,
 506 στάσου, μὴ πάγης παρεμπρός, κακὸν γὰρ νὰ μὴν πάθης,
 καὶ ὕστερα τί ὄφελος, σὰν πάθης, ἂν τὸ μάθης».
 Ταύτην φωνὴν ὡς ἤκουσε, ἐκείνη μετὰ τρόμου
 ἐπὶ τῆς γῆς χαμαὶ ἔπεσε κλαίουσα μετὰ φόβου,
 ἐπαρακάλει τὸν Θεὸν τὸ πταίσμά της ν' ἀφήσῃ
 510 καὶ ἅγιον Δημήτριον διὰ νὰ βοηθήσῃ.
 Εὐθὺς ναὸν τε ἤγειρεν εἰς κλήσιν Δημητρίου
 τοῦ μεγαλομάρτυρος καὶ μυροβλύτου θείου,
 εἰς τόπον δὲ ὀποῦ ἔκουσε τὴν φωνὴν ἀοράτως,
 καλὰ-καλὰ τὴν ἔβαλεν στῆς καρδιάς της τὸ πλάτος.
 515 Ἐπειτα καθιστόρησε εἰκόνα Παναγίας
 ὄραϊαν τ' ἀξιόλογον μετὰ ἐπιμελείας.
 Εἶπε καὶ ἐπαράγγειλε νὰ ἄπτον ἀενάως
 κανδήλιον ἀκοίμητον, ὅπερ λῶει τὸ χάος.
 Ὑστερα, προσκυνήσασα ταύτην μονὴν τὴν θεῖαν,
 520 στήν Βασιλεύουσαν ἔφθασε μετὰ καλὴν συνοδείαν.
 Ἐδιηγῆθη παρευθὺς θαῦμα τῆς Παναγίας
 πρὸς ἀδελφὸν Ἀρκαδίον μετὰ τῆς παρήσας,

- 40^r ὅστις δῶρα πολλά ἔπεμψε, πάλιν ἀφιερῶσας
ἀγέλας ζώων τε πολλῶν, εἰσοδήματα δώσας.
525 Ἐδῶκε δὲ καὶ τὸ καλὸ, πανεύμορφον μετόχι,
πού ἔναι στὸ Περιθώριον, αἰείποτε γὰρ τὸ ἔχῃ,
ὁμοῦ καὶ μέρος τέταρτον λίμνης παραθαλασσίας,
κτῆματα ἀναφαίρετα τῆς θείας ἐκκλησίας.
Καὶ πέντε ἐργαστήρια μέσα εἰς τὸ Καστέλι
530 γὰρ τὰ δοίξῃ ἢ μονὴ καθάπερ αὕτη θέλει
ἀκόμη καὶ ἐπρόσταξαν ἀπὸ τὸν οἰκονόμον
χρυσίου λίτραι δώδεκα γὰρ πηγαίνουν τὸν χρόνον,
καὶ λίτραι ἄλλαι δεκαπτὰ καθαροῦ ἀργυρίου,
καθὼς εἶναι στὸν κώδικα τοῦ μοναστηρίου.
535 Ἐχει καὶ πολυέλεον, μέσον τῆς ἐκκλησίας,
πολλὰ γὰρ ὠραιότατον μετὰ φωτοχυσίας.
Ἐπάνω δὲ τοῦ νάρθηκος εἶναι βιβλιοθήκη
πλουσιωτάτη καὶ καλὴ, εὐμορφοτάτη θήκη,
ἐν σκενοφυλακίῳ δὲ εἶναι πολλὰ βιβλία,
540 χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα, καλὰ ἐν ἀληθείᾳ.
40^v Κάτω εἰς κατηχούμενα φαίνεται ἄλλ' εἰκόνα,
κατὰ τὸ παρακλήσιον, καύχημα στὸν αἰῶνα,
στὸν τοῖχον δὲ εὐρίσκεται καλὰ ἱστορισμένη,
Παρηγορίτζα λέγεται ἢ κεχαριτωμένη,
545 ἥτις ἕως τὴν σήμερον στρέφει τὸ πρόσωπόν της,
ὅτι πρὸς τὸν ἡγούμενον εἰπέ του τὸν σκοπὸν της.
Καταδρομὴν ἐδήλωσε κάποιον κακοτρόπον
ληστῶν ὅπου ἐπήγαυαν ἐκεῖ μὲ κακὸν τρόπον,
καὶ Βατοπαίδι ἔσωσε, μονὴν τότε τὴν θείαν,
550 ἐλεύθερον καὶ ἄβλαβον καὶ χωρὶς γὰρ ζημίαν.
Εἶναι κανδήλι εὐμορφον καὶ μεγάλη λαμπάδα
εἰς τὴν εἰκόνα ἐμπροσθεν, μεγάλη νοστιμάδα,
εἰς θύμῃσιν τοῦ θαύματος τούτου φρικτοῦ καὶ θείου,
ὅπου τὴν ὄψιν ἔστρεψεν, δεξιὰ δὲ πλάγιον.
555 Ἐπάνω δὲ τοῦ νάρθηκος μεγάλης ἐκκλησίας
εἶναι τὰ κατηχούμενα, καλὰ ἐπ' ἀληθείας.
Τούτων δὲ ἀνατολικά φαίνεται τέμπλον μάλα
καὶ ὄλος ἀπλῶς ὁ ναὸς καὶ προτεροῦματ' ἄλλα.
41^r Ἐχει δὲ ὠρολόγιον ἐγγὺς κατηχουμένων,
560 ἐπὶ τοῦ πύργου ὑψηλοῦ, θαῦμα τῶν θεωμένων

560 θαῦμα τῶν : θαυμάτων cod.

- ὠρολογίου δὲ σιμὰ ἀραδικῶς τελοῦσι
τέσσαρα παρακλήσια ὅπου μοσχοβολοῦσι.
Ἐχει ἀκόμη ἢ μονὴ πέντε πύργους μεγάλους
μὲ ταῖς λουμπάρδαις τους καλῶς, ἐκεῖνους τοὺς παγκάλους,
565 καὶ μικροτέρους τέσσαρας πύργους τοὺς θαυμασίους,
λουμπάρδα τὴν κομματιαστήν, συναρμοστήν μὲ βίδαις, ἔξαισίους.
Ἐχει προσέτι καὶ λουτρόν, χρήσιμον ἀσθενείᾳ,
θερμὸν τε ἀξιόλογον, ποὺ δίδει τὴν ὑγίαν.
Ἐχει κελλία θαυμαστά, ἄξια καὶ μεγάλα,
570 μὲ τάξιν πολλήν, ἤσυχᾳ, εἶναι δ' ἔτι καὶ ἄλλα,
ἔξαισία καὶ θαυμαστά, ἤγουν νοσοκομεῖον,
τὸ ῥαπταρεῖον λέγω δὴ καὶ ἐλαιοτριβεῖον.
Τοποθεσία τῆς μονῆς θαυμάσιος καὶ ἴσια,
ἔχονσα δένδρον κάσπιμα, νεράντζια, κυπαρίσσια,
575 ὠραῖα περιβόλια ἐκεῖ διατελοῦσι,
γλυκὰ καὶ τὰ πανεύλαλα ἀηδόνια κελαδοῦσι.
41^v Ὁ ἄρσανῆς εὐρίσκεται ἐν δεξιῷ τῷ μέρει,
πρὸς δὲν σεργιανίζοντας καθέννας ἐκεῖ χαίρει.
Εἶναι καὶ κοιμητήριον τῶν ὁσίων πατέρων,
580 τῶν μοναζόντων εὐσεβῶς, γερόντων, νεωτέρων.
Κολυμβήθρα εὐρύχωρος, ἀκόμη καὶ βαθεῖα,
πόρτας πλησίον ἴσταται ἐν τῇ μονῇ τῇ θείᾳ.
Καὶ κάτω μύλους θαυμαστούς, ὅπου καλῶς δουλεύουν
μὲ τὸ νερόν ὅπου αὐτοὶ συναθροισμένον φέρουν.
585 Ἐχει δὲ παρακλήσια καλὰ καὶ τιμημένα,
ἔξω καὶ ἔσω, ἀδελφοί, τὰ ἔχω μετροημένα,
καὶ εἶναι δεκατέσσαρα, ἀκόμη καὶ λιμένα
εὐρύχωρον, πανθαύμαστον, πῶς γὰρ τὸ γράψῃ πέννα,
ὅπου ἐκεῖ παρεῖουσι μὲ γρόπον οἱ πατέρες
590 πολλῶν λογίων ὀψάρια εἰς ἤσυχαις ἡμέραις.
Καὶ τέλος πάντων, γὰρ εἰπῶ, ἔχει καὶ ἄλλας σκῆτας,
κελλία καὶ ἀσκηταριά διὰ τοὺς ἐρημίτας.
Εἰς τόπους δὲ διάφορους, μύλους, πύργους μεγάλους,
λειμῶνας, περιβόλια, ἀμπελῶνας παγκάλους.
42^r Γλῶσσα θνητῆ δὲν δύναται καλῶς γὰρ ἱστορίξῃ,
596 καθὼς πρώην ὁ Κομνηνὸς ταῦτα διασαφίζει
εἰς τὸ κοινόν, καθολικόν αὐτοῦ Προσκυνητάρι
δι' Ὅρος ὄλον Ἄγιον, δ' ἔχει πολλὴν χάριν.

570 δ' ἔτι : δέτι cod. 588 τὸ : του cod.

600 Στίχοι ἐκεῖ εὐρίσκονται ἠρωϊκολεγεῖοι,
 λαμβικοί, (ἦ)μιάμβιοι, δακτυλικοί καὶ δῖοι.
 Τούτους ἐγὼ ἀπλούστατα νὰ σᾶς διασαφίσω
 καὶ τί λέγουν, ἀκροαταί, νὰ σᾶς δηλοποιήσω.
 Ὑπάρχουσι δὲ Συνεσίον ἱεροδιακόνου στίχοι,
 605 καθὼς τὸ ἑλληνικὸν πρότυπὸν τους δείχνει,
 καὶ Θεοφάνους ἕτεροι, περικαλλεῖς ὡς πρέπει,
 καὶ νὰ θαυμάζη κάθε εἰς τὴν ἀγχίνουαν πρέπει.

Ἐ(ι)σί δὲ ἐπιγράμματα ε'.
 αον

Βέβαια, παμβασιλισσα, θεοχαριτωμένη,
 γεμάτη ἀπὸ εὐμορφιᾶν καὶ πανευλογημένη,
 ἤλθεν ἐχθρὸς ὁ τολμηρὸς, τραχύτατος διάκος,
 610 καὶ τὸ θεῖόν σου τύπωμα ἐκτύπησε παγκάκως
 42^v μὲ τὸ σπαθὶ ὁ δειλῆιος, ἀθάνατον εἰκόνα.
 Ἦ ἔκαμες, κακορρίζικε, ὄντως εἰς τὸν αἰῶνα;
 Τίς ἀναραῖδα ξωτική ἀπὸ τὸν Ἄδην ἐβγήκε
 καὶ τόφλωσε τὴν γνῶσιν σου, μάλιστα καὶ σ' ἀφήκε;
 615 Ἄλοῖμονον στήν τόλμα σου, στήν κακορρίζικάν σου
 καὶ εἰς τὴν ἀγνωσίαν σου καὶ ἀνεπροκοπιάν σου!

Ἐπίγραμμα βον

Ἀωλὸς ἦτον ὁ ἄνθρωπος ἐτοῦτος, χωρὶς γνῶσιν,
 ὅτ' εἰς εἰκόνα τὸ σπαθὶ δὲν ἤθελε σηκώσει,
 ἐξ ἧς εὐθέως ἔτρεξεν αἷμα πολὺ καὶ μέλαν,
 620 κάκεῖνος ἐτυφλάθηκε, μὴ βλέπων τὴν ἡμέραν.
 Ἐτζη καθὼς τὸν ἐπροεπεν, τυφλάθη, (ἐ)ξηράθη.
 νὰ σωφρονίζεται κακῶς καὶ παιδεύσιν νὰ μάθῃ,
 φωνάζων ὑποκάτωθεν, «Τώρα συγχώρεσέ με
 καὶ ἴασιν, Πανάχαρτε, νὰ λάβω δώρησαί με».

Ἐπίγραμμα γον

625 Ὅστις πηγαίνει πρόθυμα στὸ θεῖον Βατοπαιδί,
 τὸ ἅγιον τὸ μάγουλον Παρθένου ἄς σκοπεύῃ,
 43^r τῆς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν μητρὸς, Θεοῦ πατρὸς ἀνθρώπων,
 ὅπου πηδᾶ αἷμα φρικτὸν, καὶ ἄς μὴ ψηφᾶ κόπον.
 Φόβος τὸν παίρνει ἕκαστον, φοβοῦμαι νὰ κοιτάξω,
 630 τοῦτό γε τὸ τεράστιον μὲ ἐ(κ)πληξιν θαυμάζω.

604 τους : του cod. 618 ὅτ' εἰς εἰκόνα : ὅτι εἰςκόνῃ cod.

Ἄλλ' ὃ μονὰς μόν καὶ τριάς, Πάτερ, Υἱὲ καὶ Πνεῦμα,
 Θεέ μου τρισυπόστατε, πῶκαμες μὲ τὸ νεῦμα
 τὸν κόσμον ὄλον κι ἔστειλες μονογενῆ Υἱόν σου,
 635 δέξαι τὴν προσευχὴν αὐτὴν, προσευχαῖς τῆς μητρὸς σου,
 ἐπεὶ καὶ σύ, μονογενές, ἔχυσες τὸ σὸν αἷμα
 ἐπὶ σταυροῦ καὶ ἔσωσας ἀπολωλὸς τὸ θρέμμα.

Ἐπίγραμμα δον

Χαριτωμένον καὶ γλυκό, μελίρροτον ἀηδόνι,
 παρθενικόν, πανεύλαλον, καλόν μου χελιδόνι,
 640 κόρη θεοχαρίτωτε καὶ λουλοῦδι εὐῶδες,
 ἄκουσόν μου τὴν προσευχὴν καὶ τοὺς γυρμένους πόδες.
 Ἀρμόδια ἐγκώμια δὲν ξέρω νὰ λαλήσω,
 43^v πλὴν κλίνω μου τὰ γόνατα νὰ σὲ ἐκλιπαρήσω
 νὰ μ' ἐλαφρώσης, Μαριάμ, ἁμαρτιῶν τοῦ βάρου,
 645 νὰ μὲ σώσης, Ἄχαρτε, τοῦ σκοτεινοῦ ταρτάρου,
 νὰ ἀνεβάσης δοῦλόν σου εἰς τόπον τὸν δροσᾶτον,
 εἰς οὐρανὸν ἐμπύρινον καὶ ἀπὸ χάραϊς γεμάτον.

Ἦκουσας τοὺς πολιτικούς, λαμβικούς σοι πλέγω,
 μὲ φράσι τὴν ἑλληνικὴν ἂν ἀγαπᾶς σὲ λέγω.

Ἄγνη κόρη ζῆς, εἰ δὲ σιγᾶς, οὐ ξένον

650 τὸ γὰρ σιωπᾶν εὐπρεπὲς τοῖς παρθένοις·
 μᾶλλον δὲ καὶ πνεῖς καὶ Θεοῦ λόγον φέρεις
 † κᾶν ἢ γραφηκῆ † οὐκ οἶδε κτύπον.

Ἦ Λόγε καὶ Υἱὲ Θεοῦ, ἐσὺ δὸς τὴν ἀρχὴν, σὺ κάμε καὶ τὸ τέλος.

Ἐπίγραμμα εον

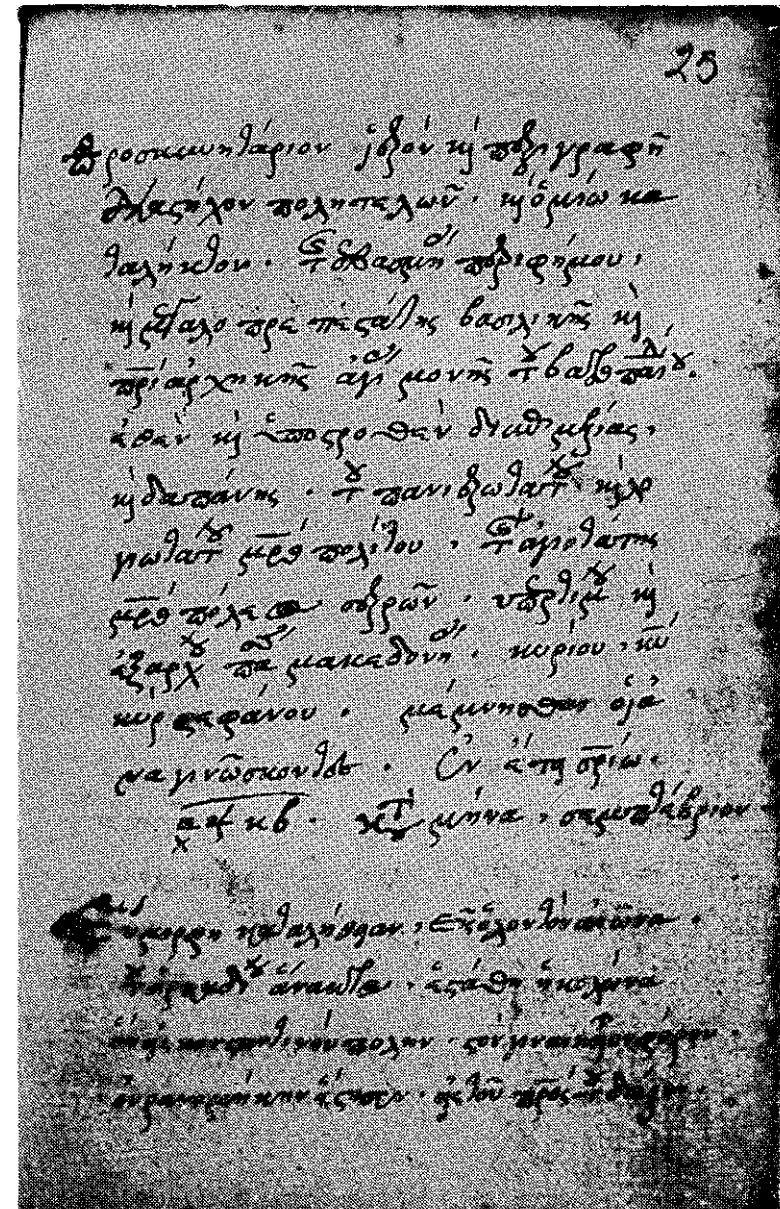
Θεωριῶν (τὸ) ὕψωμα καὶ τῶν δογμάτων βάθος,
 655 ποῦ ἔνωσες θεότητα μὲ τῆς σαρκὸς τὸ πάχος·
 ἀθάνατε καὶ ἄφθαρτε, ἀνώτερε τιμῆς τε
 44^r ὁπού 'σαι δῶρον, χάρισμα, τοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς τε,
 ὅπου βαστᾶς τὸν ἥλιον εἰς τὴν δικὴν σ' ἀγκάλῃ,
 ἀνάτειλον στοῦ λόγου ἀπ' τὰ δικά σου κάλλη
 660 καὶ σωτηρίας ἔλλαμψιν, πῆδημα τζακισμένων,
 ἀντίληψις Χριστιανῶν τῶν πανταχοῦ θλιμμένων.

Καὶ ταῦτα μὲν οὖν, ἀδελφοί, ἔγραψεν σὺν (τῇ) θεῖα
 καλῇ παλάμῃ σύντομα Σεβδόων τε προθυμία,

645 δοῦλόν : δούλου cod. 658 δικὴν σ' : σηγκι cod. 662 ἐγράψεν cod.

- 665 τοῦ κ̅ρ̅ Στεφάνου τοῦ κλεινοῦ καὶ πανιερωτάτου,
 λογιωτάτου, συνετοῦ καὶ τοῦ πρακτικωτάτου,
 ὅστις γε ἀγαπᾷ πολλά τὸ θεῖον Βατοπαιδί
 ὡς θαυμαστὸν καὶ ἔντιμον βασιλικόν τε κτήρι.
 Πρέπει δὲ ὁμως, ἀδελφοί, ὅλοι μὲ προθυμία(ν)
 νὰ ἀγαπᾶτε τὴν μονὴν τὴν ἱερὰν καὶ θεῖαν,
 670 νὰ τοὺς φιλοδωρῆτε δὲ τοὺς ἐκεῖθεν πατέρας,
 γυναῖκες, ἄνδρες καὶ παιδιὰ ὅλας σας τὰς ἡμέρας.
 Ὅτι τώρα εὐρίσκεται εἰς ζυγὸν τῆς δουλείας,
 ἐλεοῦντες δὲ ἔχετε εὐχὴν τῆς Παναγίας,
 44^v τῆς Ζωοδόχου τῆς καλῆς τοῦ κόσμου μεσιτρίας,
 675 τῆς Ἐσφαγμένης, ἔτι δὲ Βηματαρίσης θείας,
 τῆς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν μητρὸς, Θεοτόκου Μαρίας
 καὶ σωτηρίας τοῦ παντός παρθένου Παναγίας,
 ἧς εὐχαῖς γένοιτο ἡμᾶς τυχεῖν τῆς βασιλείας
 679 τῶν οὐρανῶν, ὦ ἀδελφοί, ἐκείνης τῆς ἀγίας.

Τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ Προσκυνηταρίου.

ΠΙΝ. Α'

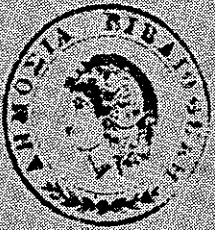
Ὁ τίτλος καὶ οἱ πρῶτοι στίχοι (1-4) τοῦ Προσκυνηταρίου τῆς Μονῆς Βατο-
 πεδίου τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασилоπούλου (ἔτ. 1722· κῶδ. 115 Μονῆς
 Ἀγίου Στεφάνου Μετεώρων, φ. 25^r, γραφῆας α').

τῆς βοῦχας ἰσοκλή, ἰσοκλή μεσση¹
 τῆς εὐφραμεῆς ἔιδε ὀδηκαγίους θῆμα
 τῆς ἰσοφῆς ἠμῶν μένος ἑσθλῶν κυρίας
 ἠσυχίας ἰσοπαντός, παρθένου παναγίας
 ἠσυχίας γενναίου ἠμας, ἰσοχῆν ἰσοβασιλιάς
 τῶν ἡρώων ἑσθλῶν, ἑσθλῆς τῆς ἀγίας : 679
 Οὐκ ἔστιν ἄλλο τῆς προσκυνητῆρι
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹

ΠΙΝ. Δ'

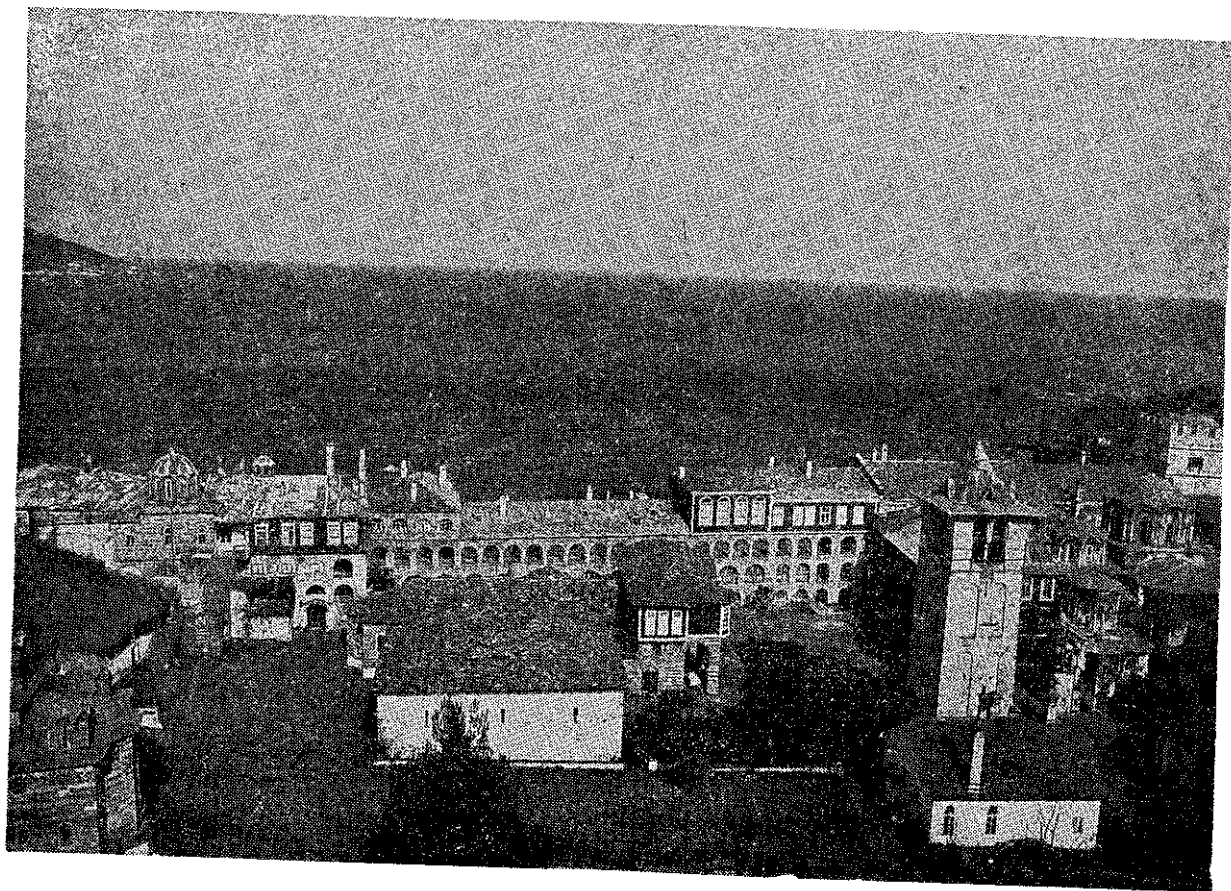
Οἱ τελευταῖοι στίχοι (674-679) τοῦ Προσκυνηταρίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου καὶ τὸ κολοβὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα (κώδ. 115 Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, φ. 44ν, γραφῆς β').

2 April 138 1142 4 111
 ἰσοκλή μεσση¹ ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹
 ἠσυχίας σὺν ἡμῶν, ἰσοκλή μεσση¹

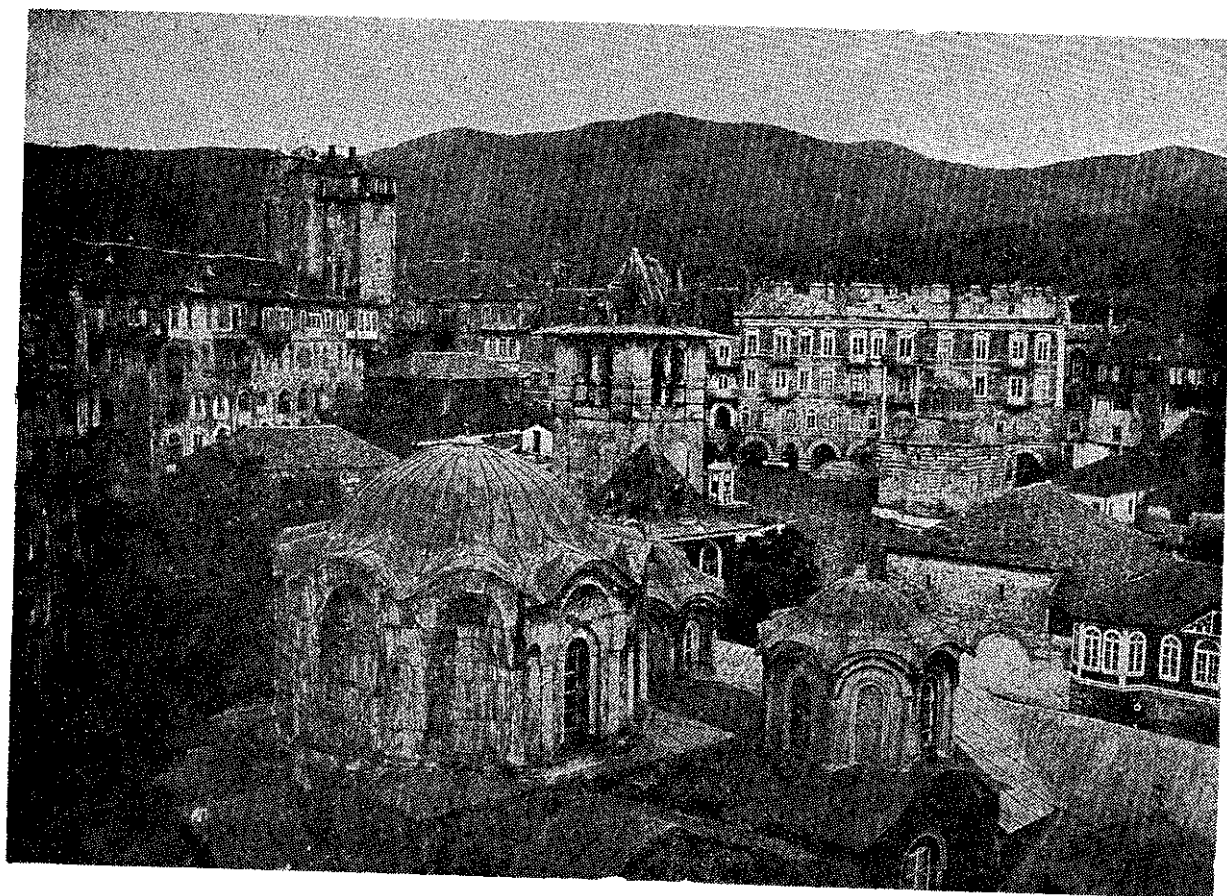
ΠΙΝ. Ε'

Κώδ. 1192 Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλάδος, φ. 1Γ: Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Λευχειμονούσα Ρητορικῆ (ἡ ἀρχή).

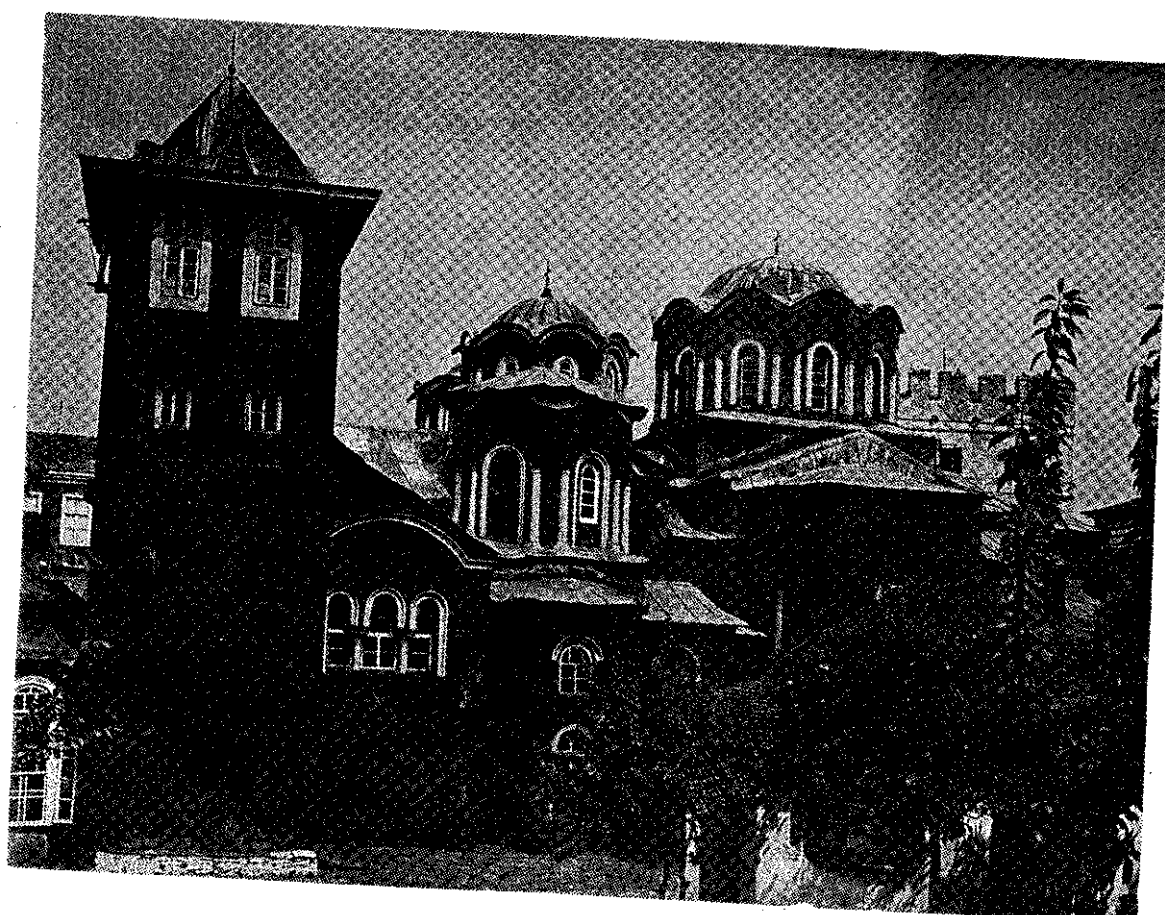
ΠΙΝ. Σ'
Μονή Βατοπεδίου. Ἐξωτερική ἀποψη Β. πλευρᾶς.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ

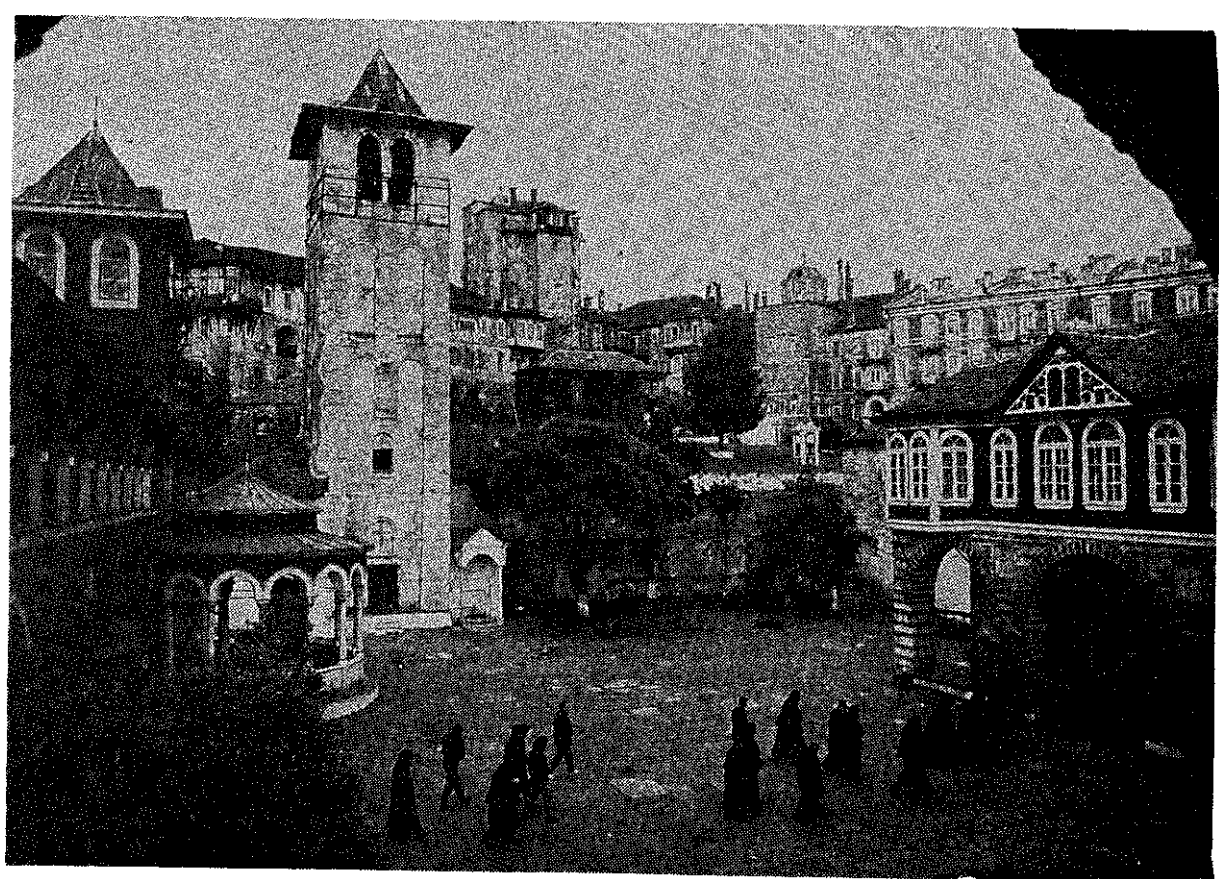
ΠΙΝ. Ζ'
Μονή Βατοπεδίου. Ἐσωτερική ἀποψη ἀπὸ Β.Α.

Α. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΡΟΚΤΗΤΑΡΙΟΝ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

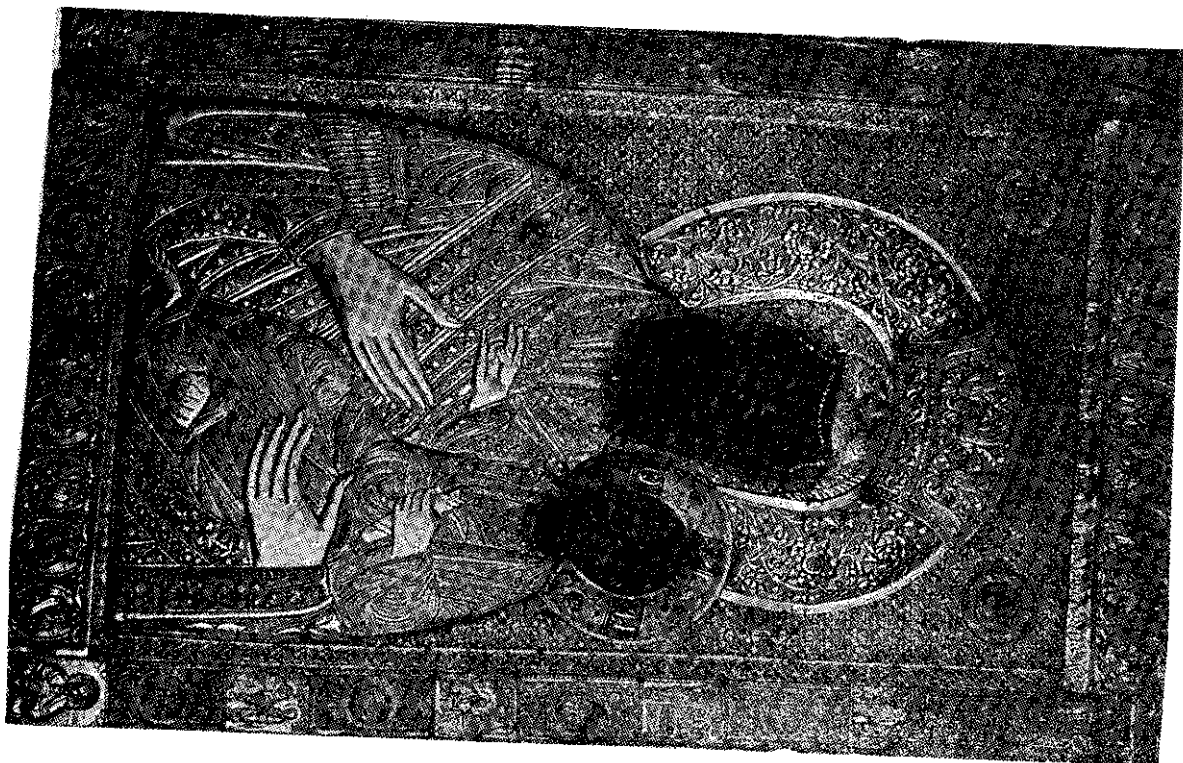
ΠΙΝ. Η'
Μονή Βατοπεδίου. Νότια πλευρά τοῦ καθολικοῦ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΠΙΝ. Θ'
Μονή Βατοπεδίου. Δεξιά ἡ εἴσοδος στήν τράπεζα, ἀριστερά τὸ καμπαναριὸ καὶ ἡ φιάλη.

Α. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΟΝ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

ΠΙΝ. Γ
Μονή Βατοπεδίου. Ἡ κρηγορική εἰκόνα Πανυγκίας τῆς Βηματαύραισας
(στίχοι 199-202, 210-220 Προσκυνηταρίου).

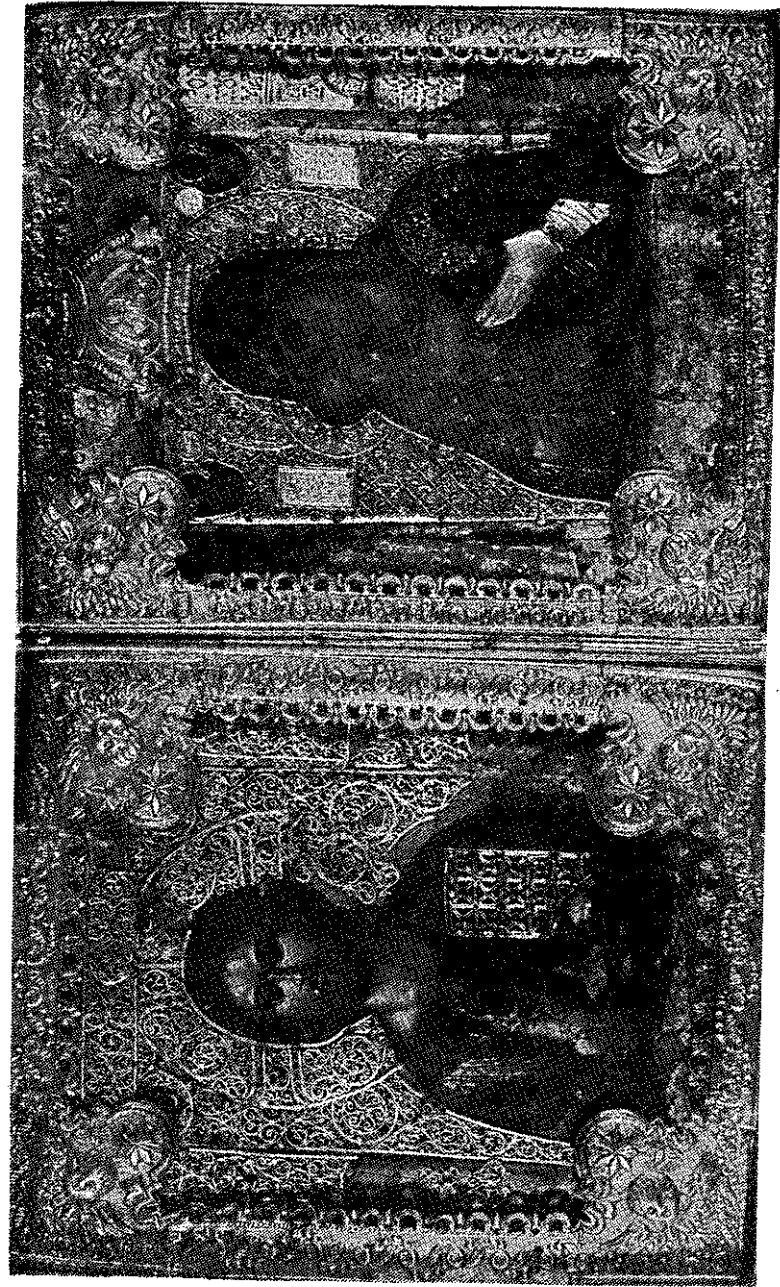

ΠΙΝ. ΙΑ'
Μονή Βατοπεδίου. Ψηφιδωτή παράσταση τῆς Δεήσεως πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἐξωνάρθηκα πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα
(τέλη 11ου / ἀρχὲς 12ου αἰ. — Στίχοι 407-420 Προσκυνηταρίου).

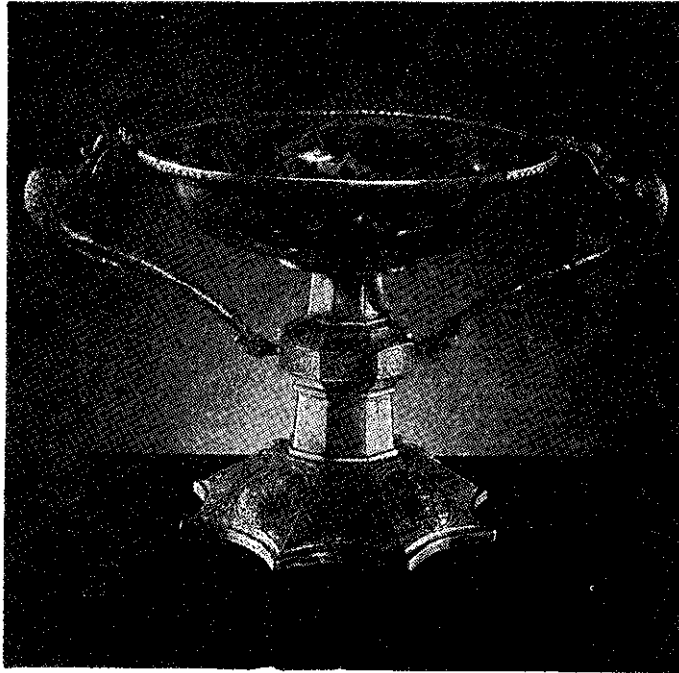
ΠΙΝ. ΙΒ'

Μονή Βατοπεδίου. Ψηφιδωτή παράσταση του Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (α' μισό 14ου αἰ.), ἀριστερά καὶ δεξιά τῆς Δεήσεως στὸν ἐξωνάρθηκα (στίχοι 421-422 Προσκυνηταρίου).

ΠΙΝ. ΙΓ'

Μονή Βατοπεδίου. Δίπτυχο μὲ εἰκονίσματα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, τὰ λεγόμενα (αὐτὰ) τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (στίχοι 386-387 Προσκυνηταρίου).

ΠΙΝ. ΙΔ'

Μονή Βατοπεδίου. Ίάσπινο ποτήριο (στίχοι 361-368 Προσκυνηταρίου).

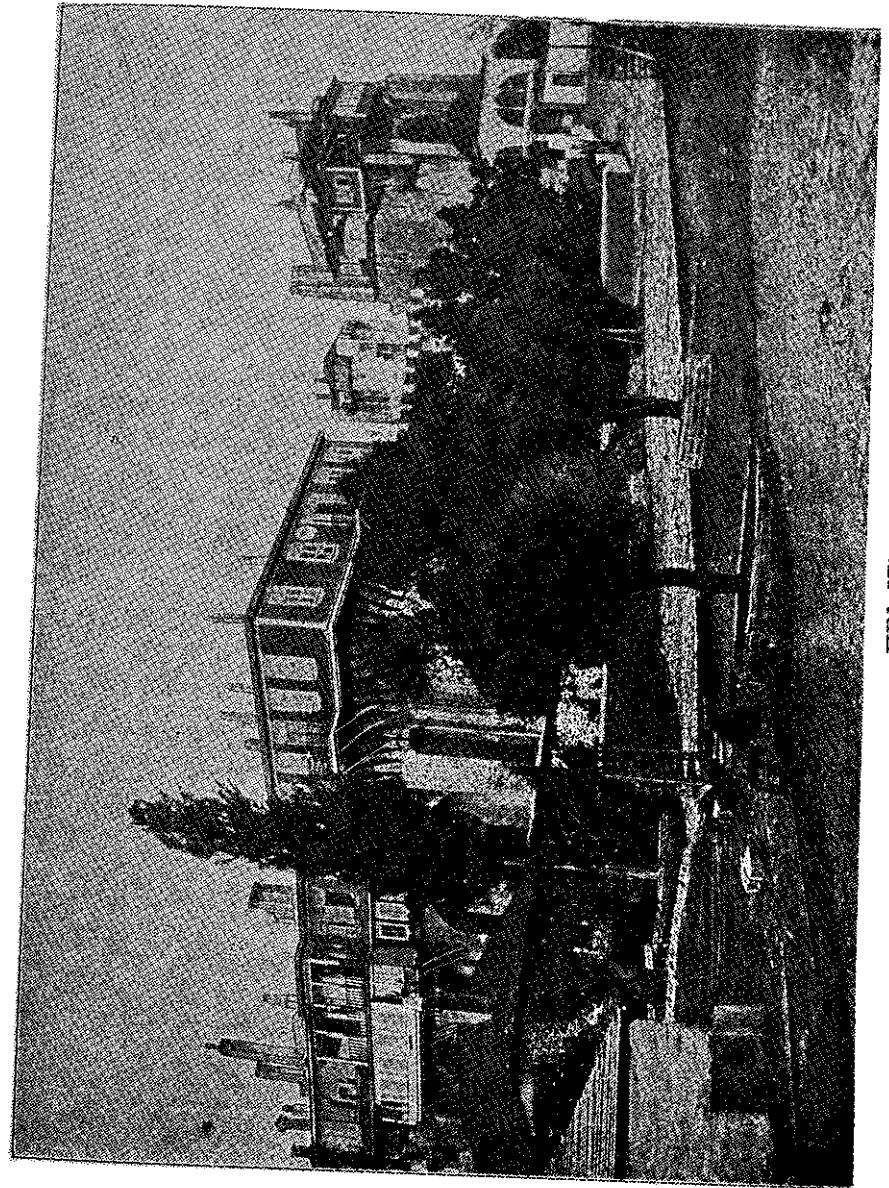
ΠΙΝ. ΙΕ'

Μονή Βατοπεδίου. Παναγία ἢ Ἐσφαγμένη (στίχοι 429-466 Προσκυνηταρίου).

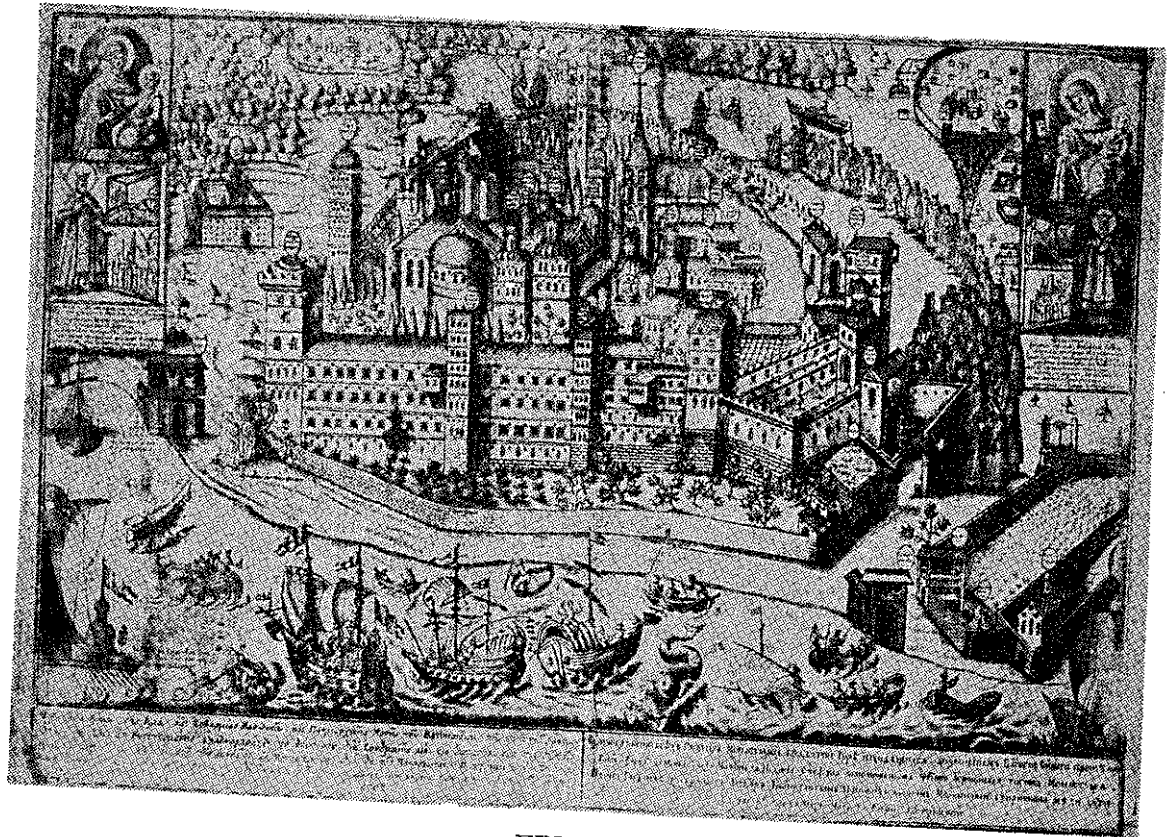

ΠΙΝ. ΙΣ'

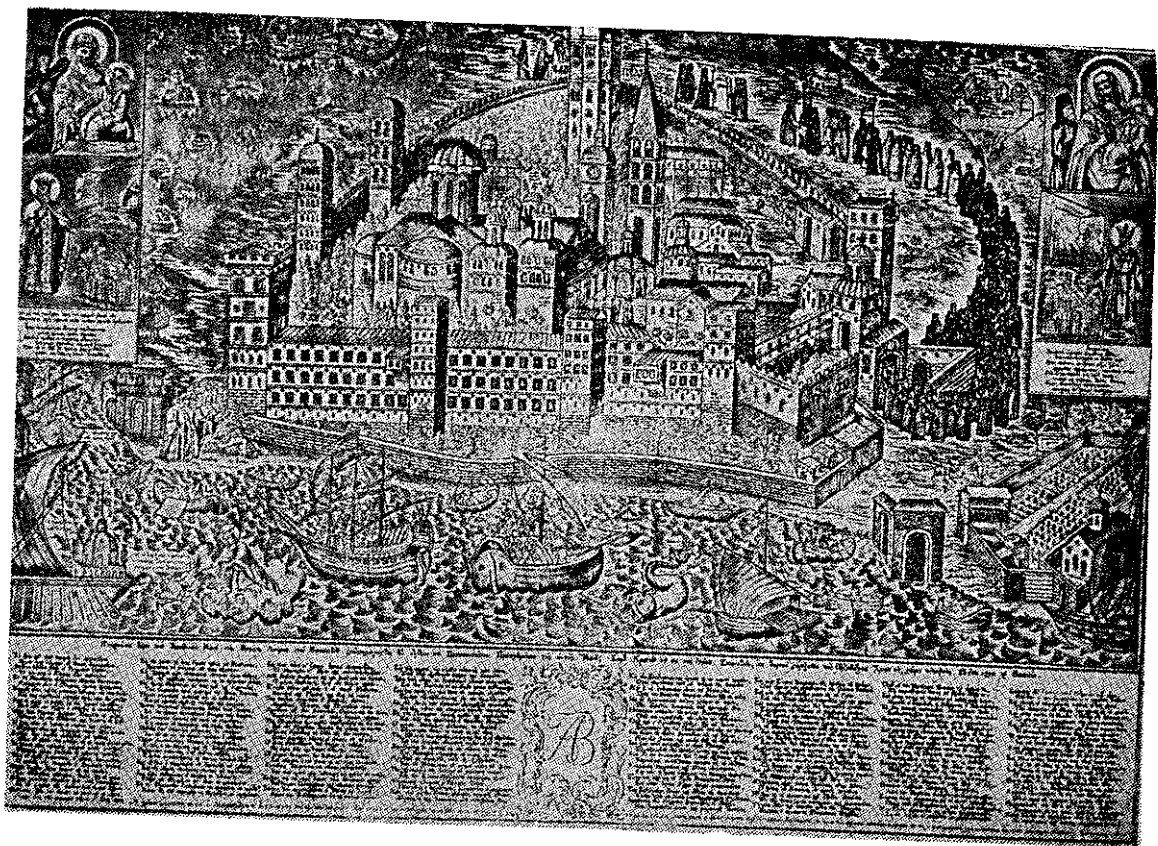
Ἡ Ἁγία Ζώνη τῆς Θεοτόκου. Χαλκογραφία τοῦ ἔτους 1817. Στὸ κέντρο κάτω εἰκονίζεται ἡ Μεγίστη Μονὴ τοῦ Βατοπαιδίου (Προσκυνητάριον, στ. 324-330). (Ντάρη Παπαστράτου, Χάρτινες εἰκόνες - Ὁρθόδοξα θερησκευτικὰ χαρακτηριστικά 1665 - 1899, τόμ. ΙΙ, Ἀθήνα 1986, σελ. 423, ἀριθ. 451).

ΠΙΝ. ΙΖ'
Ἐσωτερικὴ ἀποψη τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου (φωτογραφία ca. 1890/1900).

ΠΙΝ. ΙΗ'
 'Η Μονή Βατοπεδίου. Χαλκογραφία τοῦ ἔτους 1767.
 (Ντόρη Παπαστράτου, Χάρτινες εἰκόνες - Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστὰ 1665 - 1899,
 τόμ. ΙΙ, Ἀθήνα 1986, σελ. 417, ἀριθ. 444).

ΠΙΝ. ΙΘ'
 'Η Μονή Βατοπεδίου. Χαλκογραφία, 1792/1802.
 (Ντόρη Παπαστράτου, Χάρτινες εἰκόνες - Ὁρθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστὰ 1665 - 1899,
 τόμ. ΙΙ, Ἀθήνα 1986, σελ. 417, ἀριθ. 445).

ΤΑ «ΤΥΧΗΡΑ ΠΑΙΓΝΙΑ» ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ
ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Σήμερα, όπως είναι γνωστό, ο ελληνικός χώρος τείνει να μεταβληθεί σε ένα απέραντο χαρτοπαίγνιο. Η λογική της αύξησης με κάθε μέσο των κρατικών εσόδων επεβλήθη πλήρως και έχει παραμερίσει οποιαδήποτε ενοχλητική σκέψη για τις μελλοντικές σοβαρές επιπτώσεις και τους απειλητικούς κινδύνους που έγκυμονεί ή πολιτική αυτή του «τζόγου» για το κοινωνικό σύνολο.

Διαφορετική όμως φαίνεται ότι ήταν η αντιμετώπιση των «τυχηρών παιγνίων» από τους βυζαντινούς, όπως αυτή παρουσιάζεται κυρίως στα νομοθετικά και νομικά τους κείμενα, των οποίων η έρευνα αποτελεί το αντικείμενο της παρούσης μελέτης.

Γενική ήταν η αρχή που διέτρεχε το βυζαντινό δίκαιο ή απαγορεύουσα το «παίζειν επί χρήμασι». Έξαιρση της αρχής αυτής ύφιστατο στις περιπτώσεις «του δι' ἀρετήν τρέχειν, ἢ πηδᾶν, ἀκοντίζειν, παλαίειν, μάχεσθαι»¹, για τις οποίες και ἐπετρέπετο «συνθηκίζειν», δηλαδή να συμφωνούνται στοιχήματα². Με τον όρο δὲ «ἀρετή», όπως διασαφηνίζει σχόλιο τῶν Βασιλικῶν,³ ἐννοῦσε ἡ διάταξη τὴν «ἀνδρείας ἀπόδειξιν». Ἀκόμη και στήν περίπτωση που τὸ ἀντικείμενο τῆς συμφωνίας δὲν ἀνεφέρετο σὲ χρήματα ἀλλὰ σὲ βρώσιμα εἶδη, ὅπως π.χ. κατὰ τὴ διάρκεια συμποσίου, πάλιν ἡ «συνθήκη» ἦταν ἐπιτρεπτή⁴.

Στὸ μεγάλο ἐρασιματικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων, τὰ Βασιλικά, περιελήφθη

1. Βασ. 60.8.2 = Dig. 11.5.2§1 («Senatus consultum vetuit in pecuniam ludere, praeterquam si quis certet hasta vel pilo iaciendo vel currendo saliendo luctando pugnando quod virtutis causa fiat»). Πρβλ. ΜΙΧ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, «Περὶ κοττιστῶν ἦτοι τῶν κυβιστῶν παρὰ Βυζαντινοῖς», *Δελτίον Χρ. Ἀρχ. Ἐταιρείας*, περ. Β', τ. 3, σ. 67 ἐπ. καὶ Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Σύστημα Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 420.

2. Βασ. 60.8.3 καὶ σχόλιο. Τὰ στοιχήματα δὲ αὐτὰ ἀνεφέροντο στὰ ἐπιτρεπόμενα παίγνια χωρὶς νὰ συγγέονται μετὰ τὸ πρᾶγματι στοιχίμα. Βλ. σχετικῶς ΣΠ. ΣΗΜΙΤΗ, «Περὶ τοῦ χρηματιστηριακοῦ παιγνίου», *Ἐφημ. Ἑλλ. Γαλλ. Νομολογίας*, τ. 6, Ἀθήνησιν 1886, σ. 425, σημ. 1.

3. Βασ. 60.8.2.

4. Βασ. 60.8.3, σχόλιο. «Ἐπὶ τοῖς ἐδωδίμοις ἕξεσι παίζειν» (Βασ. 60.8.4).

επίσης και ἡ ἀπαγορευτικὴ περὶ τῶν παιγνίων διάταξη τοῦ Κώδικα τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἡ διάταξη ὅμως αὐτὴ ἐπέτρεπε, κατ' ἐξαιρέση, μόνο πέντε ρητῶς κατονομαζόμενα παίγνια⁵ στὰ ὁποῖα τὸ παιζόμενον χρηματικὸ ποσὸ δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνει τὸ ἓνα νόμισμα, περιορισμὸς ὁ ὁποῖος δὲν μνημονεύεται στὰ Βασιλικὰ⁶. Ἀξιώσεις γιὰ τὰ ἐπιτρεπόμενα πέντε παίγνια, ποὺ δὲν ἐθεωροῦντο ἀθέμιτα, ἦσαν ἀγώγιμες⁷, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀπαγορευμένα ὅπου ὁ ἠττηθεὶς συμπαίκτης μποροῦσε νὰ ἀναλάβει τὰ καταβληθέντα ἀπὸ αὐτὸν χρηματικὰ ποσά⁸. Τὰ πέντε ἐπιτρεπόμενα παίγνια μνημονεύονται καὶ στὸ νομοκάνονα τοῦ Φωτίου⁹: «Μόνον δὲ παίζειν ἕξῃσι μονόβολον καὶ κοντομονόβολον καὶ κυντανὸν κόντακα χωρὶς τῆς πόρπης καὶ περιχυτῆν, καὶ ἵππικὴν ἀνευ τέχνης καὶ ἐπινοίας». Σχολιάζων δὲ τὴν περικοπὴ αὐτῆ τοῦ νομοκάνονος ὁ Βαλασαμῶν ἐπεξηγεῖ καὶ τὸ εἶδος κάθε ἐπιτρεπομένου παιγνίου: «Γίνωσκε δὲ ὅτι μονόβολον λέγεται ὁ δρόμος, κοντομονόβολον τὸ πῆδημα, κυντανὸς κόνταξ χωρὶς τῆς πόρπης ὁ ἀκοντισμὸς ἀνευ περόνης, ἤτοι σιδήρου, ἀπὸ Κυντάνου τινὸς οὕτω κληθεὶς, περιχυτὴ ἡ πάλη καὶ ἵππικὴ τὸ ἵπποδρόμιον».

Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι παρὰ τὸ γεγονός ὅτι στὸ Βυζαντινὸ Ποινικὸ Δίκαιο ἡ πρόθεση εἶχε βαρύνουσα σημασία γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ δράστη ὡς ἐνόχου τετελεσμένης ἐγκληματικῆς πράξεως¹⁰, ὁ κοττιστής, δηλαδὴ ὁ παίζων τυχηρὰ παιγνίδια¹¹, συγκατελέγετο στὴν κατηγορία τῶν προσώπων ἐκείνων ποὺ γιὰ τὴν ἐνοχὴ τους δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ πρόθεση ἀλλὰ ἀνεζητεῖτο ἡ τέλεση τῆς πράξεως: «Κλέπτῃν καὶ φυγάδα καὶ ρεμβὸν μοιχὸν καὶ κοττιστῆν οὐκ ἀπὸ τῆς προθέσεως αὐτῶν ἀλλ' ἀπὸ τοῦ πράξαι λέγομεν»¹². Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐνῶ τόσον ὁ παρέχων τὴν οἰκίαν του γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ παιγνίου, ὁ καλούμενος «ὑποδοχεὺς»¹³ ἢ «ταβλοδόχος»¹⁴, ὅσον καὶ οἱ παίζοντες ἐχαρακτηρίζοντο ὡς ἀνάξιτοι ἀπὸ τὴς βυζαντινῆς διατάξεις¹⁵, οἱ κυρώσεις ἐστρέφοντο κυρίως κατὰ τοῦ πρώτου ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ ἀποκλειστικὰ εὐθυνόμενος. Γι' αὐτὸ μπο-

5. «Deinde vero ordinent quinque ludos, ton monobolon ton condomonobolon ke condacca ke repon ke perichyten» (Cod. 3.43.4).

6. Βασ. 60.8.5 καὶ σχόλιο.

7. Βασ. 60.8.5.

8. Βασ. 60.8.6 καὶ 4.

9. Τίτλ. Π', κεφ. ΚΘ (Γ. ΡΑΛΛΗ καὶ Μ. ΠΟΤΑΝ, *Σύνταγμα*, τ. 1, σ. 328 καὶ 329).

10. Βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθῆναι 1960, σ. 19.

11. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΤΑΒ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* (ἔκδ. Institut Français d' Athènes), τ. Α', Athènes 1948, σ. 204.

12. Βασ. 2.2.217.

13. Βασ. 60.8.1.

14. «Ὁ παρέχων οἶκον τοῖς βουλομένοις κοττίσαι, ταβλοδόχος λέγεται» (Βασ. 60.8.1 σχόλιο).

15. Dig. 11.5.1§1.

ροῦσαν ἀκινδύνως νὰ τὸν δέιραν ἢ καὶ νὰ τὸν ζημιώσουν ὄχι μόνον οἱ παίζοντες, οἱ ἀποκαλούμενοι «κυβευτῆς» ἢ «κοττιστῆς»¹⁶ ἀλλὰ καὶ ὁ ὁποιοσδήποτε τρίτος ὅπουδῆποτε τὸν συναντοῦσε καὶ ἐκτὸς τῆς οἰκίας του¹⁷. Ὁμοίως ἐχαρακτηρίζοντο ποινικῶς ἀνεύθυνοι καὶ οἱ ἐνοχοὶ κλοπῆς εἰς βάρος του, τοῦ «ἀμαρτήματος» μένοντος «ἀτιμωρήτου», μὲ μόνη τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ κλοπὴ ἔπρεπε νὰ γίνετο στὴν οἰκίαν του (καὶ ἐν καιρῷ τοῦ κύβου)¹⁸. Ἐστρεῖτο δὲ ὁ «ὑποδοχεὺς» ἢ «ταβλοδόχος» καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ δικαιώματος νὰ ἀπαιτήσῃ δι' ἀγωγῆς τὴν ἐπιστροφή τῶν κλοπιμαίων¹⁹.

Διαφορετικῆς καὶ αὐστηρότερης ἦσαν οἱ προβλεπόμενες κυρώσεις γιὰ τὸ παίγνιο «ξύλινα ἵππικὰ». Ἡ σχετικὴ διάταξη τῶν Βασιλικῶν²⁰, εἰλημμένη ἀπὸ τὸν Κώδικα²¹, μὲ πολλὴ σαφήνεια ὀρίζει: «Ἡ διάταξις κωλύει τὰ λεγόμενα ξύλινα ἵππικὰ, κίνδυνον ἀπαιτοῦσα κατὰ τῶν παιζόντων, καὶ δήμευσιν κατὰ τῶν οἰκῶν, ἐν οἷς τὰ τοιαῦτα γένηται παίγνια. δίδεται δὲ καὶ ἀνάδοσις τῷ ἠττηθέντι καὶ καταβαλόντι ἢ ἐὰν μὴ βούληται ἀναλαβεῖν, κελεύει ταῦτα εἰς ἔργα δημόσια τῆς πόλεως ἐκείνης δαπανᾶσθαι. Τέλος δὲ ὑστεροῦν σὲ βαρῦτητα οἱ ποινὲς ποὺ προέβλεπαν οἱ βυζαντινὲς διατάξεις γιὰ τὸν ἐξαναγκάζοντα κάποιον εἰς τὸ «κυβεῦσαι». Ὁ ἐξαναγκασμὸς εἴτε ἐγένετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἴτε προήρχετο ἀπὸ συμπαίκτη ποὺ ἔχανε καὶ ἤθελε τὴ συνέχιση τοῦ παιγνίου μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνακτήσεως τῶν ἀπολεσθέντων. Ὁ δικαστής, στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, εἶχε τὴ δικαστικὴ εὐχέρεια νὰ ἐπιβάλλει κατὰ τοῦ ἐνόχου εἴτε πρόστιμο εἴτε νὰ τὸν καταδικάσῃ σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία σὲ λατομεῖο, πρὸς λιθοτομίαν, εἴτε καὶ νὰ τὸν ἐγκλείσῃ σὲ δημόσια φυλακῆ²².

Ἡ συνθήκη ὅμως τῆς κυβείας δὲν ἀποτελοῦσε ἐνασχόληση ἀποκλειστικὰ τῶν λαϊκῶν. Εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ στὸν κλῆρο ὅπου φαίνεται ὅτι ἔλαβε διαστάσεις. Ἄλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται ἡ διάταξη τοῦ κεφαλαίου 10 τῆς 123 Νεαρῶς τοῦ Ἰου-

16. Βλ. τὸν τίτλο 8 τοῦ ἐξηκοστοῦ βιβλίου τῶν Βασιλικῶν τὸν ἐπιγραφόμενον «Περὶ κοττιστῶν ἤτοι κυβευτῶν». Πρβλ. καὶ Π. ΖΕΠΟΥ, V. GEORGESCU, A. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, «Νομικὸν Πρῶχειρον συνταχθὲν ὑπὸ Μ. Φωτεινοπούλου εἰς Βουκουρέστιον (1765-1777)», *Ἐπετ. Κέντρον Ἐρ. Ἰστ. Ἑλλ. Λογίου*, τ. 24-26, Ἀθῆναι 1982, σ. 366, 41.

17. «Ἀκινδύνως οὐ μόνον οἱ κυβεύοντες ἀλλὰ ἕκαστος ὅπουδῆποτε καὶ ὅτεδῆποτε τὸν ὑποδοχέα τύπτει καὶ ζημοῖ» (Βασ. 60.8.1). *Σύνοψις Βασιλικῶν* Κ. 25, 2. ΖΕΠΩΝ J.G-R, τ. 5, σ. 386.— Ἡ δὲ διαφορὰ μεταξὺ κλοπῆς καὶ ζημίας ἐπεξηγεῖται στὸ σχόλιο τῆς ἴδιας διατάξεως τῶν Βασιλικῶν: «Ἐτερον ἐστὶ τὸ κλέπτειν καὶ ἄλλο τὸ ἀπλῶς ζημοῦν ἄλλως ὁ μὲν γὰρ κλέπτων σκοπὸν ἔχει κερδαίνειν ὁ δὲ ἄλλως ζημιῶν μόνον ζημοῦν».

18. Βασ. 60.8.1. — *Μικρὰ Σύνοψις* Κ, 94. ΖΕΠΩΝ J.G-R, τ. 6, σ. 438.

19. «Οὔτε τὴν περὶ ἀπαιτήσεως πραγμάτων ἀγωγὴν, οὔτε τὴν περὶ ἀποκυβέντων, οὔτε τὴν ἀπαιτοῦσαν τὸ κλαπὲν ἔχει ἐπὶ τοῖς κλαπέσιον». (Βασ. 60.8.1).

20. 60.8.6.

21. 3.43.2.

22. Βασ. 60.8.1, 2 καὶ σχόλιο. *Σύνοψις Βασιλικῶν* Κ.25,2. ΖΕΠΩΝ J.G-R, τ. 5, σ. 386.

στινιανού ή απαγορεύουσα στους επισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους, υποδιακόνους, αναγνώστες και μοναχούς όχι μόνο το «ταβλίζειν», αλλά ακόμη και να παρακολουθούν ως άπλοι θεατές τη διεξαγωγή «τυχηρών παιγνίων». Πολύ δε περισσότερο πού παρομοία διάταξη περιλαμβάνεται και στον Κώδικα του Ίουστινιανού²³ με διαφοροποιημένες κυρίως τις κατά των παραβατών κυρώσεις. Οί δριζόμενες από τη Νεαρά ποινές για τον υποπίπτοντα στο άμαρτημα κληρικό ήταν το επί τριετίαν κάλυμά του να μετέχει «πάσης εὐαγοῦς ὑπηρεσίας» και ὁ ἐγκλεισμός του σὲ μονή. Ἐὰν ὅμως μετὰ τὴν πάροδο τοῦ ἡμίσεος χρόνου τῆς ποινῆς του εἶχε ἐπιδείξει εὐκρινῆ μετάνοια, ἐδίδοτο ἡ δυνατότητα στὸν ἀνώτερό του κληρικό νὰ μειώσει τὸ χρόνο τῶν κατ' αὐτοῦ περιοριστικῶν μέτρων. Αὐτούσιο τὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου 10 τῆς Νεαράς περιλαμβάνεται στὰ Βασιλικά²⁴, ἀπαντᾷ δὲ στὴ Σύνοψη Βασιλικῶν²⁵ καὶ στὴν Ἐπιτομὴ νόμων²⁶. Ἐπίσης μνεία τοῦ περιεχομένου του γίνεται στὸ «Νομικόν» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας²⁷, στὸ Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ²⁸ καὶ στὸ Νομοκάνονα Γεωργίου Τραπεζούντιου²⁹. Οἱ μνημονευθεῖσες ὅμως ἀπαγορευτικὲς διατάξεις δὲν φαίνεται ὅτι ἐστάθησαν ἱκανὲς νὰ ἀνακόψουν τὰ συμπτώματα τῆς κυβείας τῶν κληρικῶν. Καὶ τοῦτο, διότι ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ἐπανερχεται ἀργότερα καὶ ὁ Λέων ΣΤ', ὁ Σοφὸς ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 87 Νεαρά του³⁰ ὥρισε τὸν τριετὴ περιορισμὸ σὲ μοναστήριον τῶν κυβεύοντων κληρικῶν. Σὲ περίπτωσιν δὲ ὑποτροπῆς τους, μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου αὐτοῦ, νὰ ἀποβάλλονται παντελῶς «τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως».

23. 1.4.34. — Πρβλ. καὶ Νομοκ. Φωτίου, τίτλ. 9, κεφ. 39 καὶ 27 (Γ. ΡΑΛΛΗ καὶ Μ. ΠΟΤΑΝ, *Σύνταγμα*, τ. 1, σ. 231 καὶ 201-202) καὶ Μ. ΒΛΑΣΤΑΡΗ, «Σύνταγμα κατὰ στοιχείων» Κ, κεφ. 35 (Γ. ΡΑΛΛΗ καὶ Μ. ΠΟΤΑΝ, *Σύνταγμα*, τ. 6, σ. 345-346). Ὁμοίως κανόνες 42 καὶ 43 τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καὶ 50 τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκ. Συνόδου (Γ. ΡΑΛΛΗ καὶ Μ. ΠΟΤΑΝ, *Σύνταγμα*, τ. 2, σ. 58-59 καὶ 424).

24. 3.1.20.

25. Τ. 2, 1. ΖΕΠΩΝ *J.G-R*, τ. 5, σ. 520.

26. «Κληρικὸς μὴ ταυλιζέτω μήτε κοινωνεῖτω ταυλιστῆ μήτε θεωρεῖτω τοὺς ταυλιζόντας μήτε τὴν ἄλλην θέαν' ἐπεὶ βάλλεται ἐπὶ τριετίαν εἰς μοναστήριον» (Η', ν', ΖΕΠΩΝ *J.G-R*, τ. 4, σ. 330).

27. Δ. ΓΚΙΝΗ, *Νομικὸν Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)*, Παράρτημα Ἐπετ. Σχ. Νομ. καὶ Οἰκ. Ἐπιστημῶν τοῦ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1960, ἰσ100, Πῆ10, 26, σ. 23, 47, 49.

28. Δ. ΓΚΙΝΗ καὶ Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομοκάνων Μανουὴλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, «Νόμος», α' Ἐπετ. Σχ. Νομ. καὶ Οἰκ. Ἐπιστημῶν τοῦ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 190, ὅπου τὸ κεφάλαιον ΣΚΓ' τὸ ἐπιγραφόμενον: «Περὶ ἐπισκόπων καὶ τῶν ἄλλων τοῦ κλήρου, ὅπου νὰ παίξουν χαρτία, ἢ νὰ μεθοῦν». Πρβλ. καὶ σ. 176, κεφ. Ρ4Θ' καὶ Σ.

29. Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου», Ἐπετ. Κέντρον Ἐρεῦνης Ἰστ. Ἑλλ. Λογίου, τ. 27-28, ἐν Ἀθήναις 1985, σ. 606, λσ'.

30. Ρ. NOAILLES et A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon vi le Sage*, Paris 1944, σ. 291.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

ΠΡΩΙΜΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ, ΤΗ ΣΙΑΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (1660)

Ὁ Ἱεροσολυμιτικὸς κώδικας 509 (τῆς κεντρικῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης) εἶναι ἓνα «Κατάστιχο ἐλεῶν» ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου, στὸ ὁποῖο ἔχουν καταχωρισθῆ χιλιάδες ὀνόματα συνδρομητῶν ἀπὸ πάμπολλες χριστιανικὲς κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας¹. Κατὰ τὶς περιόδους στὸς τόπους αὐτοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν τριῶν-τεσσάρων Ἁγιοταφικῶν, πού ἀποτελοῦσαν τὴν ἐρανικὴ ἐπιτροπὴ, ἦταν πάντοτε ὁ Κρητικὸς ἱερομόναχος Μακάριος, πού εἶναι καὶ ὁ ἀποκλειστικὸς σχεδὸν γραφέας τοῦ καταστίχου². Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐγγραφὲς συνδρομητῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ποικίλα σχετικὰ κείμενα πού ἔχει καταχωρῆσει στὸ κατάστιχο, ὁ Μακάριος εἶχε στοιχειώδη μόνο παιδεία καὶ ἦταν μαῖλλον φιλάσθενος, ὑπηρετήσε ὅμως τὴν Ἁγιοταφικὴ ἀδελφότητα, ταξιδεύοντας σχεδὸν συνεχῶς ἐπὶ εἴκοσι καὶ πλέον χρόνια, μετὰ ἀνταπόληση καὶ ἀκράδαντη πίστη στὸ ἔργο πού ἐπιτελοῦσε.

Εἰδικότερα, γιὰ τὸ «Ταξίδι τῆς Ρούμελης» καὶ τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες πραγματοποιήθηκε, πρὸ παντὸς ὅμως γιὰ τὴ σωματικὴ καὶ τὴν ψυχικὴ κατάσταση τοῦ Μακαρίου — πού τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἤδη μεσόκοπος — εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ ἐξῆς σημείωμά του (φ. α'), πού μεταγράφεται ἐδῶ ὅπως ἔχει στὸ κατάστιχο, γιὰ νὰ φανῆ τὸ ἐπίπεδο τῶν γραμματικῶν του γνώσεων:

Εἰς τοὺς 1657 μᾶς ἐστιλλαν εἰς ταξίδειον τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὴν Ἀτάλιαν, μετὰ μίαν ἡμέραν δρόμῳ, ἔβρεχε ὄσσην τὴν ὁδόν' καὶ ἐγὼ ὁ πτοχὸς ἦλθα εἰς τόσσην ἀσθένειαν ἕως θανάτου — ἡ νηστεία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἡμέρας 35' καὶ ἦλθομεν εἰς Προῦσαν καὶ εἰς Μουντανεία' καὶ πολλάκις εἶπα νὰ με ἴ-

1. Περιγραφή τοῦ κώδικα στοῦ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, Πετροῦπολη 1891, σσ. 459-460.

2. Ὁ Μακάριος εἶχε καὶ κάποια ἐπίδοση στὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων βλ. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - ΜΑΡΙΑΣ ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφὴ», *Δελτίο Ἱστορικῶν καὶ Παλαιογραφικῶν Ἀρχείων* (τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ε.Τ.Ε.), 6 (1994) 539. Ὁ Μακάριος εἶχε τὸ ἐπώνυμο Ἀσπρᾶς, ὅπως μετὰ πληροφορεῖ ὁ κ. Κρίτων Χρυσοχοῖδης, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει διεξοδικὴ μελέτη γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς «Ζητείας» καὶ γιὰ συναφῆ ζητήματα.

φόρτοτον† να κριμιστώ από τὸ ἄλογο να ξεγνιάσω, ὅτι τυρανόμουν ἡμέρα καὶ νύκτα εἰς τὸ δρόμω· ἀσθένια καὶ νερά, ὅπου δὲν τὸ ἐνθυμῶντα οἱ γέροντες ἄλλη βολλά.

Διεξοδικότερη περιγραφή τοῦ ταξιδιοῦ, τοῦ δρομολογίου ποῦ ἀκολούθησαν οἱ Ἁγιοταφίτες, ἀλλὰ καὶ τῶν ποικίλων ταλαιπωριῶν τους, μᾶς δίνει ὁ Μακάριος σὲ ἄλλα σημειώματά του (φ. 10β), ποῦ γράφτηκαν προφανῶς εὐθὺς μετὰ τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ καὶ ἔχουν κατὰ κάποιο τρόπο χαρακτηρισμὸ ἀπολογισμοῦ. Δημιουργεῖται ἐδῶ σὲ φιλολογικὴ ἔκδοση:

Εἰς τοὺς 1661. Ἐδῶ γράφομεν τὰ κάστρη καὶ χῶρες ὅπου ἐπήγαμεν, ἀφ' ὧν ἐκινήσαμεν διὰ τῆς Ροῦμελης.

Ἀπὸ Ἱερουσαλήμ εἰς Τρίπολιν, εἰς Ἀμμόχωστον, Λεμεσό, Πάφο, εἰς Ἀττάλεια, Κιοταῆ [= Κιουτάχεια:], Προῦσα, Μουντανία, Ραιδεστό, Κιμουρτζίνα, Κύφαλα, Μπουρού, Περιστέρια, Τζινη καὶ Περιστέρια, Γενιτζέ, Καβάλα, Βασιλάκι, Σέρρας, Μελένικον, Θεσσαλονίκη, Χορτιάτη, Περιστέρια, Βασιλικά, Γαλάτιστα, Ζαορά Σωτήρα, Πορταρέα, Μακρυνίτζα, Δράκια, Ἅγιος Λαυρέντιος, Ἅγιος Γεώργιος, Τζαγκαράδα, Ἀργαλαστή, Μακρὰ Ράχη, Νεοχώρι, Σέσκουλο, Ἁγία, Ρέτζαση, Σελίτζαση, Καρίτζα, Θανάτον, Νεβόλιαση, Σπήλαια, Ἀμπελάκια, Τζερνίτζαση, Ροῦτρα, Βελτζιζνίκον, Δεμενίκον, Τούρναβος, Λάρισα, Ζάγκο, Γούνιτζα, Τζιβότι, Νεοχώρι, Τρίκαλα, Ἀγιαμονή, Καλόβια, Βοϊβόντα, Καστράκι, Σταγούς, Κλινοβό, Μαλακάσι, Μέτζοβο, Ἰωάννινα Τομαροχώρια: Λοζέτζι, Κοτόρτζι, Φορτόσι, Καλέτζι, Πλισαῖοι, Κορίτζαση Ἄρτα, Κωστακί, Τζαουσατές, Βουργάλι [= Βουλγαρέλι], Μερζόβο, Κοθόνι, Μαρτυρισκό, Λιάσκοβο, Τριζόλον, Κομμουρτζιανά, Στεφανι(ά)δα, Κοπλέσα, Μεζίλου, Πετρίλου, Βλάση, Τουρβάτου, Βραγγιανά, Βελτζιζνόνι, Ἀγραφα, Περμερίτες, Μόρσει, Χρῦσον, Ἐλτζιζνὴ, Κίφου, Μπέσα, Σπινατζα, Καστανέα, Πόρτα, Νεβροβούνιστα, Φλωρισαῖοι, Σάμο [= Σιάμου], Σκλάτενα, Δραμίσδι, Τίρνα, Λάντζου, Ζόλι, Βούνιστα, Γράλιστα, Βουνέσι, Στούγγου, Κερασιά, Μέγα Νεοχώρι, Μεσνικόλα, Μπλάσο, Πέτρα, Τετάγι, Κλιτζός, Φουρνά, Ρεντίνα, Σμόκοβο, Δρανίστα, Καίτζα, Ὀβρακή, Γούρα, Βελεστίνο, Πλάτανος, Σούρμπα, Κιλέρια, Δουμόνας, Φτηλιό, Χαμάκο, Γαρδίκι, Ἀχλάδι, Στυλίδα, Ζιτούνη, Βελέσι, Μεϊστάνη, Μύρο, Σοφάδες, Μοσκολούρι, Βλαχοβέλεσο, Ἀπιδέα, Σέρβια, Κόζαση, Σάτζιστα, Κίναμον, Καστορία, Κρεπενή, Κλεισούρα, Κριμίνι, Βορποτζικό, Λήμονος, Φῶνες, Λίντος.

Τὰ δώδεκα χωρία δὲν ἐδιδάξαμεν καὶ τὰ 143 ἐδιδάξαμεν καὶ ἐξομολογήσαμεν, καὶ 75 ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι κάνομεν ὅλα χωρία 218. Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς ἀξιώσει ἀντάμα τους εἰς τὴν βασιλείαν του. — Τὰ ὅσα ἔχουν σταυρὸ τὰ ἄνωθεν χωρία ἐδιδάξαμεν μετὰ ἐξομολόγησιν καὶ ὅσα δὲν ἔχουν ἦσαν εἰς τὸν δρόμο καὶ ἀγαρινά.

† Ὅπισθεν εἰς φύλλα ἕξι ἔχον γραμμένα διὰ τὸ πρῶτο ταξίδι τῆς Σμόρνης, Μυτιλήνης καὶ τῶν πῶς ἐπεράσαμεν ὁμῶς νὰ ξέρετε ὅτι εἰς τοὺς 1657 τὸ Ἅγιον

Πάσχα, Μαρτίω 29, μοῦ ἦλθεν ἀσθένεια ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ ἀπὸ Ἀττάλεια, ὅσο νὰ ὑπᾶμεν εἰς Προῦσα, ἦλθα εἰς μεγάλη ἀσθένειαν ἕως θανάτου· πολλάκις ἐπαρκαλέσα νὰ μὲ ἀφήσουν νὰ πέσω ἀπὸ τὸ ἄλογο νὰ χαθῶ καὶ ἤβρεχε νύκτα καὶ ἡμέρα ἄλην τὴν σαρακοστὴν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ εἰς τὸ Ρόδοστο [= Ραιδεστό] δὲν ἐνθυμῶντα τόσα νερά. Ὅμως δὲν ἐφίλευσα τινα μηδὲ μ' ἐφίλευσε· εἰς κανένα ἀπὸ ταῦτα τὰ ἄνωθεν χωρία δὲν ἐπήγα καλά, ἀλλὰ ἀσθενῆς πάντοτε, ἀλλ' ὁ Χριστὸς μᾶς ἐδυνάμωνε καὶ δὲν ἀμελήσαμεν ὁμιλίας καὶ ἐξομολόγησιν, νύκτα καὶ ἡμέραν κοιτάμενος· πολλάκις ἐξομολόγουν ἕξ ἀπὸ κάστρη, εἰδὲ εἰς τὰ χωρία δέκα ἡμέρας μόνο ἐκάμαμεν μετὰ λειτουργία καὶ διδασχὴ, νὰ ὑπᾶμεν καὶ ἄλλοῦ. Εἰς τὰ Τρίκαλα μεγάλη χιονία καὶ ἐφύγαμεν, ὅτι εἶπον μᾶς κωνηγοῦν — ψεύματα — οἱ Ἄγαρ ἦλθομεν καὶ κοιτῖα ἐκάμαν· εἰς τὸ Μέτζοβο μᾶς ἦρε χιονία· εἰς τὰ βουνὰ τῆς Καστορίας χιονία καὶ ἡ λίμνη ἐπηξεν· εἰς τὴν Σαλονίκη ἀσθένεια· εἰς τὴν Ζαορά χιονία· εἰς τὰ Ἀγραφα φόβοι ληστῶν· εἰς τὸ Ζιτούνη φόβοι, χιονιτάδα· εἰς τὸ Φτηλιό χιόνι· Χαμάκο, Ἀχλάδι, Γαρδίκι χιονία· πολλὰ καὶ τὰ μάτια μου κόκκινα ὡς κρέας, τυφλὸς ἐπήγαίνα, μόνο φώτιση καὶ προθυμία μοῦ ἔδιδεν ὁ Χριστὸς μας. Δὲν γράφω ὅταν ἀσθένησεν ὁ Πανάρετος εἰς Τρίκαλα, ὅπου ἤμουν· ἐγὼ ἀσθενῆς, πόσα ἔπαθα καὶ ὁ Θεὸς νὰ μᾶς ἐλεήσει. Ἀμήν.

Ἐνθύμησι δὲν ἔγραφα διὰ μεγαλεῖο.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀναγραφὴ τῶν οἰκισμῶν ποῦ ἐπισκέφθηκαν οἱ Ἁγιοταφίτες εἶναι προφανές ὅτι τὸ κύριο μέρος τῆς περιουσίας τους ἀφιερῶθηκε στὴ Θεσσαλία καὶ τὰ Ἀγραφα. Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, μολονότι παρέμειναν πάνω ἀπὸ τρεῖς μῆνες (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1660), ἐπισκέφθηκαν ὀκτὼ μόνο κοινότητες ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τόσες μόνο ἀναγράφονται συνδρομητὲς στὸ κατάστιχο: Κοζάνη (ἡμέρα ἀφίξεως: 5 Σεπτεμβρίου 1660), Σιάτιστα (14 Σεπτεμβρίου 1660), Κίναμι [σήμερα Πολύλακκος] (26 Σεπτεμβρίου 1660), Κλεισούρα (1 Ὀκτωβρίου 1660), Κρεπενή (8 Ὀκτωβρίου 1660), Κριμίνι (18 Ὀκτωβρίου 1660), Βορποτζικό [= Μπουρμπουτσικό, σήμερα Ἐπταχώρι] (28 Ὀκτωβρίου 1660) καὶ Καστοριά (1 Δεκεμβρίου 1660).

Ἡ περιουσία τῶν Ἁγιοταφιτῶν στὶς ὀκτὼ δυτικομακεδονικὲς κοινότητες ἀπέδωσε μᾶλλον φτωχὰ ἀποτελέσματα: 87 μόνο ἐγγραφεῖς, δηλαδὴ μία ἐγγραφὴ τὴν ἡμέρα περίπου. Δυστυχῶς δὲν σημειώνεται τὸ χρηματικὸ ποσὸ ποῦ εἰσέπρατταν ἀπὸ κάθε συνδρομητὴ παρὰ μόνο σὲ ἐννέα περιπτώσεις (βλ. ἀρ. 29, 32, 33, 56, 59, 61, 62, 71, 73), ὅπου οἱ προσφορὲς κυμαίνονται ἀπὸ 40 ἕως 300 ἄσπρα· συνολικὰ 1040 ἄσπρα, δηλαδὴ (1040 : 9) 115 ἄσπρα κατὰ μέσον ὄρο ἀπὸ κάθε συνδρομητῆ³. Τὸ χρηματικὸ αὐτὸ ποσὸ —στὸ μέτρο ποῦ εἶναι ἀνπροσω-

3. Ἄς σημειωθῆ —γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ— ὅτι τὰ 115 ἄσπρα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἀξία 40 περίπου ὀκάδων ψωμοῦ ἢ

πυρκαϊκή του συνόλου των έγγραφων—είναι μάλλον χαμηλό, αν συγκριθῆ με τὸν μέσον ὄρο των συνδρομῶν σὲ θεσσαλικὲς κοινότητες: 301 ἄσπρα στὰ Ἀμπελάκια, 233 ἄσπρα στὸν Τύρναβο, 175 ἄσπρα στὰ Τρίκαλα, 128 ἄσπρα στὴν Ἀγιά.

Στὶς 87 συνολικὰ ἐγγράφες—ποὺ κατὰ κανόνα ἀντιστοιχοῦν σὲ διευρυμένους οἰκογενειακὲς μονάδες—μνημονεύονται 270 πρόσωπα, τὰ ὁποῖα φέρουν 120 διαφορετικὰ—ἢ πάντως παραλλάσσοντα—βαπτιστικὰ ὀνόματα καὶ μόλις 9 ἢ 10 ἐπώνυμα (ἀρ. 12, 14, 37, 41, 42, 67, 71, 76, 83, 84). Ἐὰς διευκρινισθῆ πάντως ἐδῶ ὅτι οἱ παραπάνω ἀθροίσεις δὲν ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ ὀκτώ αὐτὲς δυτικομακεδονικὲς κοινότητες ὡς σύνολο συνιστοῦσαν κάποιου εἶδους ὀργανικὴ ἐνότητα (ἐθνολογική, κοινωνική, ἱστορική, οὔτε κἀν διοικητική). Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τους εἶναι βέβαια ὅτι πρόκειται γιὰ χριστιανικὲς κοινότητες, ποὺ βρίσκονταν διασπαρμένους σὲ συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο, χονδρικὰ στὸ τρίγωνο Κοζάνη-Ἐπταχῶρι-Καστοριά. Ὡστόσο, οἱ ἐγγράφες ἀπὸ τοὺς ὀκτώ αὐτοὺς οἰκισμοὺς ἀποτελοῦν τυχαῖα μὲν, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ ἀνάμεσά τους περιλαμβάνονται ἐγγράφες ἀπὸ κοινότητες ἀγροτικὲς, κτηνοτροφικὲς καὶ ἀστικές, ἐλληνοφώνες ἀλλὰ καὶ βλαχικὲς (Κλεισούρα), ἀπὸ νεοσύστατες σχετικὰ κωμοπόλεις (Κοζάνη, Σιάτιστα), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἱστορικὲς παλαιὲς πόλεις, ὅπως ἡ Καστοριά.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιὰ τὴ συγκεκριμένη γεωγραφικὴ περιοχὴ καὶ χρονικὴ περίοδο τὸ Ἁγιοταφικὸ κατὰστίχο δὲν εἶναι ἡ μόνη συγκεντρωτικὴ ὀνοματολογικὴ πηγή. Ὁ λεγόμενος Κώδικας (ἀκριβέστερα ἢ Παρρησία ἢ «Βραβεῖον») τῆς Μονῆς τῆς Ζάβορδας εἶναι πολὺ πλουσιότερος σὲ ὀνόματα τόπων καὶ προσώπων. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτος, μειονεκτεῖ, πρῶτον γιὰτὶ ἐκεῖ ἀναγράφονται ψιλὰ ὀνόματα καὶ ὄχι οἰκογενειακὰ σύνολα, καὶ δεύτερον γιὰτὶ οἱ ἀναγραφὰς εἶναι πολὺ χονδρικὰ χρονολογήσιμες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1534 καὶ 1692, ἀλλὰ πόσο πρὶν ἀπὸ τὸ 1692 καὶ πόσο μετὰ τὸ 1534 εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστῆ⁴.

Οἱ ἐγγράφες τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστίχου, χρονολογημένες ὅλες με ἀκριβεία στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1660, δὲν ἔχουν μόνον ὀνοματολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ κυρίως ἱστορικὸ, ὅπως θὰ φανῆ παρακάτω κατὰ τὸν σχολιασμό τους. Ἄρκει ἐδῶ νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων μᾶς παρέχουν τὶς πρῶτες—ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε ἕως σήμερα—καὶ ἀκριβῶς χρονολογημένες μνητεῖς δύο

13 ὀκτάδων πρόβιου κρέατος ἢ 5 ὀκτάδων βουτύρου. (Οἱ ὑπολογισμοὶ ἔγιναν με βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Σπ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Νομισματικὲς προσαρμογές, ις'-ιζ' αἰ. Ρυθμίσεις καὶ ἀντιδράσεις», Τὰ Ἱστορικά, 1, 1983, 30).

4. ΜΙΧ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, «Ὁ κώδιξ τῆς Ζάμπορδας», στὸ βιβλίο τοῦ ΙΔΙΟΥ, Σημειώματα ἱστορικά (ἐκ τῆς Δυτ. Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939, σσ. 3-7, καὶ τοῦ ΙΔΙΟΥ, «Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπορδας», στὸ βιβλίο τοῦ ΙΔΙΟΥ, Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτ. Μακεδονίας χρόνων Τουρκοκρατίας, Πτολεμαῖς 1940, σσ. 56-65. Σήμερα ὁ κώδικας βρίσκεται στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης.

σημαντικῶν κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη περίοδο πόλεων, τῆς Κοζάνης καὶ τῆς Σιάτιστας.

Δημοσιεύονται παρακάτω σὲ φιλολογικὴ ἔκδοση οἱ ἐγγράφες συνδρομητῶν ἀπὸ τὶς ὀκτώ δυτικομακεδονικὲς κοινότητες καὶ ἀκολουθοῦν εἰδικότερα σχόλια.

φ.102β [Στὴν ἀριστερὴ ὄα] Ἐγράφαμεν τα ὅλα ἔξω τῆς Καστορίας· τώρα νὰ γράφωμεν τῆς Καστορίας· Σεπτεβρίω 5, 1660.

Ἐπαρχία Σερβίων, χώρα Κόζανη.

- 1 † Ἐγράφη ὁ παπα-κωρ-Ἰωάννης πρόθεσιν.
- 2 † Ἐγράφη ἡ Στάμω τοῦ Παρασκευᾶ πρόθεσιν.
- 3 † Ἐγράφη ἡ Χρυσάνθη τοῦ Ἰωάννη τῆς Θεολογίας πρόθεσιν.
- 4 † Ἐγραψε ὁ Δημόσιος τοῦ Μίση τὸν πατέρα του Γιάγκα πρόθεσιν.
- 5 † Λένω, ὁ ἀνὴρ Δημόσιος τοῦ Γεώργη, ἐπλήρωσε.
- 6 † Μιχαὴλ τοῦ Μπόγδα.
- 7 † Ζάχω τοῦ Ροῦσο.

φ.103 Ἐπήγαμεν εἰς τὰ μέρη τῆς Καστορίας, 1660· εἰς τὰ Σέρβια καὶ εἰς τὴν Κόζανη, καὶ ἐκεῖ χώρα Σάτζιστα.

Εἰς χώρα Σάτζιστα, Σεπτεβρίω 14.

Ἀπάνω μαχαλάς. Κατὰστίχο τοῦ Ἁγίου Τάφου

- 8 † Δημήτριος ἱερεὺς, υἱοὶ Μιχαὴλ καὶ Κώτζης· ἐπλήρωσε.
- 9 † Ἀλέξιος ἱερεὺς, οἰκονόμος, υἱοὶ Ἰωάννης καὶ Στάμω· ἐπλήρωσε.
- 10 † Νικόλαος ἱερεὺς, ἡ γυνὴ Ἀσημίνα.
- 11 † Κώτζης τοῦ Γέργο, ἡ μήτηρ Κερανώ· ἐπλήρωσε.
- 12 † Ἰωάννης Ἐξαρχος τοῦ Μάνο Μπουτούρη· ἐπλήρωσε.
- 13 † Ἀργυρῶ τοῦ παπα-Κώστα.
- 14 † Νικόλαος τοῦ Δούκα Ρούση.
- 15 † Δημόσιος τοῦ Πούλιο, ἡ γυνὴ Στάμω, υἱὸς Ἰωάννης.
- 16 † Ἰωάννης τοῦ Κώτζη, ἡ γυνὴ Εὐγενή· ἐπλήρωσε.
- 17 † Δημήτριος τοῦ Κώτζη τῆς Νάνω· ἐπλήρωσε.

Κάτω μαχαλάς, Γερανία, χώρα Σάτζιστα.

- 18 † Παῦλον ἱερέως.
- 19 † Τραντάφυλλος ἐπίτροπος, ἡ γυνὴ Γεργούλα, υἱοὶ Δημήτριος, Παῦλος, Θεόδωρος, Κεράνα.
- 20 † Κώστας τοῦ Λέκα, ἡ γυνὴ Εὐδοκία, υἱοὶ Νικόλα, Ἀλέξης, Γεώργης· ἐπλήρωσε.
- 21 † Μάνο τοῦ Πέιο, ἡ μήτηρ Θεοδώρα, υἱοὶ Θεμελή, Νίκο· ἐπλήρωσε.
- 22 † Δημόσιος τοῦ Πούλου, ἡ γυνὴ Παγώνα, ἡ μήτηρ Στάμω, υἱὸς Ἰωάννης.
- 23 † Μαυροδῆς Μανοῦλ τοῦ Ἀλέξη· ἐπλήρωσε.

- 24 † Γεώργης τοῦ Ἰωάννου, υἱοὶ Ἰωάννης, Κώστας· ἐπλήρωσε.
 25 † Πέιο τοῦ Ἰωάννη, υἱοὶ Ἰωάννης, Παναγιώτης· ἐπλήρωσε.
 26 † Κομμενή τοῦ Ζαφείρη· ἐπλήρωσε.
 27 † Νεράτζης, ἐπλήρωσε, υἱὸς Κωνσταντῖνος.
 28 † Κυρ-Νικόλαος, ἀρχὸν τῶν ἐκκλησιῶν· ἐπλήρωσε.

φ.103β

Χώρα Κίναμι, 1660, Σεπτεβρίω 26.

- 29 † Δημητρίου ἱερέως, υἱοὶ Κώστα, Μάρω· ἔδωσε ἄσπρα 50.
 30 † Μυλο-Ἰωάννης, ἡ γυνὴ Στάσω.
 31 † Πέικο Κώτζη, ἡ γυνὴ Μαλίνα.
 32 † Ἰωάννης τοῦ Γκίκα· ἔδωσε ἄσπρα 60.

[Στὴν ἀριστερὴ ὠα] 1660, Ὀκτωβρίω α'. Χώρα Κλεισούρα.

- 33 † Ἰωάννης τοῦ Πέτζο, ἡ γυνὴ Νιτζιω· πρόθεσι δύο· υἱὸς Πέτζος, οὗτος ἔδωσε ἄσπρα 300. [Στὴν ἀριστερὴ ὠα] Ἐπίτροπος.
 34 † Ἀλέξο τοῦ Νίκο, ἡ γυνὴ Κάλω· Μίχο, ἡ γυνὴ Χρῦσω.
 35 † Μάρω τοῦ Κίρσα, υἱὸς αὐτῆς Ἰωάννης· ἐπλήρωσε.
 36 † Ἰωάννης τοῦ Καραγκιόζη, ἡ γυνὴ Ρόδω.
 37 † Γέργης Βερίγρας, υἱὸς Κώστας.

[Στὴν ἀριστερὴ ὠα] Χωριό Κρεπεν ἡ Καστορίας, 1660 Ὀκτωβρίω γ'.

- 38 † Μαργαρίτη Μαργαρόνα, υἱοὶ Θωμᾶς, Γεώργης, Ἀργύρης· ἐπλήρωσε.
 [Στὴν ἀριστερὴ ὠα] Ἐπίτροπος.
 39 † Νικόλα, ἡ μήτηρ Μήλω, ἡ γυνὴ Ἀγνή, Θόδω.
 40 † Κωνσταντῖνου ἱερομονάχου.
 41 † Θάνος Κεραμιτζής, ἡ γυνὴ Κυριακοῦ.
 42 † Ἰωάννης Κεραμιτζής, ἡ γυνὴ Ἀργύρω.
 43 † Μανοήλ, Κωνσταντῖνου, Ἀσάνω, Μαλίνα, Γεωργίου, Συμεὼν ἱερομονάχου.

φ.104

Πολλὴ χιονιτάδα. Κάστρο Καστορίας, ἐδλογημένα βοννά ἀπάνω.

Χώρα Κρεμίνι, 1660 Ὀκτωβρίω 18.

- 44 † Θωμᾶ ἱερέως οἰκονόμου, ἡ γυνὴ Μπόζα, υἱοὶ Νένο, Δημήτρη, Παῦλο.
 45 † Γεώργης ἱερέως, ἡ γυνὴ Κόμνω, υἱοὶ Δημήτρη, Νένο.
 46 † Θεοδώρου, ἡ γυνὴ Καλή.
 47 † Γεωργίου τοῦ Κόρο, ἡ γυνὴ Μέλιω, υἱὸς Θωμᾶ.
 48 † Θωμᾶ ἱερέως, ἡ γυνὴ Δέσπω, υἱοὶ Δημήτρη, Δούκα, Στάμο.
 49 † Κώστα ἱερέως, υἱὸς Νικόλας.
 50 † Δημήτρη ἱερέως, γονοὶ Παῦλο καὶ Θεοδώρα, υἱοὶ Παῦλος καὶ Ἰωάννης.
 51 † Νένο τοῦ τζουμπάνο, υἱοὶ Νίκο, Θωμᾶ.

- 52 † Νένο τοῦ παπα-Δῆμο, ἡ γυνὴ Ἀγγελίνα, υἱοὶ Θεόδωρος, Δῆμος.
 53 † Στόνος, υἱοὶ Κώστας καὶ Θεόδωρος.
 54 † Ματθαῖος τοῦ παπα-Δῆμο, ἡ γυνὴ Κόμνω.
 55 † Δημήτρη τοῦ παπα-Κώστα, Σάτρω, ἡ μήτηρ Μάρω· ἐπλήρωσε.
 56 † Χρίστο τζουμπάνο· μπακι* 40.

φ.104β

Χιονιτάδα πολλή· ἀπεροίφμεν καὶ τοῦ ζῆν.

1660 Ὀκτωβρίω 28. Χώρα Βοροποζικό· ἐδλογημένη.

- 57 † Μιχαήλ ἱερέως οἰκονόμου, ἡ γυνὴ Νίκο, θυγάτηρ Μαρία.
 58 † Γεωργίου ἱερέως, ἡ γυνὴ Στάνω, θυγάτηρ Κυριακή.
 59 † Νικολάου ἱερέως, υἱοὶ Θεόδωρος, Κοσμάς· μπακι* ἄσπρα 100.
 60 † Νικολάου ἱερέως, ἡ γυνὴ Δέσπω, υἱοὶ Παῦλο, Μιχαήλ, Γεώργης.
 61 † Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Μανοήλ καὶ Μαρίας, ἡ γυνὴ Σταθοῦ, υἱὸς Μανοήλ· μπακι* ἄσπρα 70.
 62 † Γεωργίου ἱερέως τοῦ Μίσο, ἡ γυνὴ Στάμω, θυγάτηρ Ἀργύρω· μπακι* ἄσπρα 150.
 63 † Κράλη ἱερέως, ἡ γυνὴ Καλή, θυγατέρες Στάμω, Λιβέρω.
 64 † Στάνω ἱερέως, ἡ γυνὴ Εἰρήνη, υἱοὶ Παῦλο, Δῆμο.
 65 † Δῆμο τοῦ Παγώνη, ἡ γυνὴ Στάμω, υἱοὶ Παῦλο, Σκεδο.
 66 † Παῦλο τοῦ Κοσμά, ἡ γυνὴ Μάνθω, υἱοὶ Γεώργης, Καλή.
 67 † Γέργο Ζερβά, ἡ γυνὴ Πούλιω, θυγατέρες Θόδω, Σιδέρω.
 68 † Παῦλο τοῦ Μίσο, ἡ γυνὴ Κόρω, υἱοὶ Δῆμο, Νίκο.
 69 † Γκίνη τοῦ Ζοῦμπο, ἡ γυνὴ Νίκο, υἱὸς Στάμο.
 70 † Πούλιο τοῦ Νίκο, ἡ γυνὴ Κόμνω, υἱοὶ Δῆμο, Κιόνη.
 71 † Ἰωάννης τοῦ Νίκο Βρετό, ἡ γυνὴ Κάλω· μπακι* ἄσπρα 120.
 72 † Γέργο Δέσπω, ἡ γυνὴ Στάμω, υἱὸς Δῆμος.
 καὶ τῷ Θεῷ χάρις.

φ.105

Καστορίας

1660 Δικεβρίω α' ἤλθομεν εἰς Καστορίαν καὶ μόλις ἐγλυτώσαμεν ἐν ψύχει καὶ ποταμοῖς.

- 73 † Ἐγραψε ὁ ἅγιος οἰκονόμος παπα-κυρ-Θωμᾶς τὸν πατέρα τοῦ Κώστα καὶ υἱὸς Κωνσταντῖνος ἱερέως· ἔδωκεν ἄσπρα 150.
 74 † Ἐγράφη ὁ ἅγιος οἰκονόμος παπα-κυρ-Μανοήλ καὶ ἡ γυνὴ Γερακίνα καὶ Κιούρω· ἐπλήρωσε.

Μαχαλὰς Ἁγία Παρασκευὴ

- 75 † Ἐγραψε ἡ χακίνα** Λασκαρίνα καὶ ἡ κόρη τῆς Κουρτέσα· ἐπλήρωσε.

* Μπακι = (χρεωστικὸ) ὑπόλοιπο.

** Χακίνα = χατζίνα (χατζής).

76 † Μιχαήλ Φατζικρόνη και ἡ κόρη του Ἀσάνω και ἡ νόφη του Ἀγνή.

77 † Χρυσοπηγή δασκάλα και ἡ κόρη Βενετή.

78 † Ἡ κερα-Φάσα και ἡ κόρη της Ἀγνή και Σταμάτη ἐπλήρωσε.

79 † Ἐγραψεν ἡ κερα-Κατακοζηνή ἐπλήρωσε.

Μαχαλὰς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων

80 † Ἐγράφη ὁ πνευματικὸς παπα-κωρ-Διονύσιος πρόθεσιν.

81 † Ἐγραψε ἡ κερα-Δούκω τὸν πατέρα της Μανοήλ πρόθεσιν.

82 † Ἐγράφη ἡ κερα-Εἰνή και τὸν ἄνδρα της Μανοήλ και ἔδωκε φόρεμα.

83 † Ἐγράφη ὁ κωρ-Μανοήλ Διότικος και ὁ πατήρ Γεώργης ἐπλήρωσε.

84 † Ἐγράφη ὁ κωρ-Γεώργης Σόλης και γαμπρός του κωρίτζη Ράλης.

85 † Ἐγράφη ὁ κωρ-Μιτάνος και ἡ γυνή του ἐπλήρωσε.

86 † Ἐγράφη ὁ παπα-κωρ-Γεώργης σακελλάριος, ἀπὸ Ταξιάρχη.

87 † Μαργαρώνα και Ἀσάνω ἀδελφαί ἐπλήρωσαν.

ΣΧΟΛΙΑ

1. **Κοζάνη.** Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ τύπος *Κόζανη* (καὶ ὄχι *Κόζιανη*), τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ γραφέας τοῦ καταστίχου Μακάριος. Κρητικὸς ὁ ἴδιος, δηλαδὴ χρήστης νοτίου γλωσσικοῦ ιδιώματος, ἀπέδωσε τὸ ὄνομα τῆς κώμης χωρὶς τὸ ἡμίφωνο *i*, ποὺ συχνὰ ἀναπτύσσεται στὸ βόρειο ἰδίωμα, ἰδίως μετὰ τὰ σύμφωνα *σ*, *τσ*, *ζ*, *τς* κ.ἄ. Ὡς *Κόζιανη* ἀπαντᾷ ὁ οἰκισμὸς στὴν Παρρησία τῆς μονῆς Ζάβορδας⁵, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1692. Λίγα χρόνια ἀργότερα πάντως, ὅταν ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν γράφει τὴ *Γεωγραφία* του (γύρω στὸ 1705), χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο *Κοζάνη*⁶.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη παραπάνω, τὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο μᾶς παρέχει τὴν πρωιμότερη ρητὴ και ἀμεση μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς χώρας *Κόζανης* τὸ 1660. Παλαιότερη ἱστορικὴ πηγὴ ποὺ νὰ μνημονεύει τὴν Κοζάνη δὲν ἔχει βρεθῆ ὡς τώρα. Συχνὰ ἐντούτοις γράφεται σὲ τοπικὲς ἢ γενικότερες ἱστορίες ὅτι ἡ Κοζάνη μαρτυρεῖται ἤδη τὸ 1534 στὴν Παρρησία τῆς μονῆς Ζάβορδας⁷. Πρόκειται γιὰ παρανόηση. Τὸ χωρίον *Κόζιανη* ἀπαντᾷ πράγματι στὴν Παρρησία τῆς Ζάβορδας⁸, ἀλλὰ χωρὶς ἀκριβῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ. Βέβαιο εἶναι μόνον, ὅπως ἐλέχθη ἤδη παραπάνω, ὅτι οἱ ἀρχικὲς ἐγγραφὲς ὀνομάτων και τόπων στὸν κώδικα ἀνάγονται χρονικὰ στὴν περίοδο 1534-1692· ὄχι κατ' ἀνάγκη στὸ ἔτος 1534. Ἀμάρτυρα ἐπίσης ἡ ἀνακριβὴ εἶναι τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν Π. Λιούφη—και ἐπαναλαμβάνόμενα ἔκτοτε— ὅτι τὸ 1612 εἶχε ἤδη ἰδρυθῆ στὴν Κοζάνη ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων, ὅτι ὑπῆρχε ἤδη τότε ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ὅτι ὁ σημερινὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου χτίστηκε τὸ 1664 και ὅτι τὸ 1668 ἰδρύθηκε ἡ Σχολὴ Κοζάνης⁹.

5. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, «Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπορδας», σ. 61.

6. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ, *Γεωγραφία παλαιὰ και νέα*, Βενετία 1728, σσ. 389, 396.

7. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 481, τοῦ ΙΑΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 100-101, ΜΙΧ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Μιά βορειοελληνικὴ πόλη στὴν Τουρκοκρατία. Ἱστορία τῆς Κοζάνης (1400-1912)*, Ἀθήνα 1992, σσ. 23-24.

8. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, «Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπορδας», σ. 61.

9. ΠΑΝ. Ν. ΛΙΟΥΦΗ, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, Ἀθήνα 1924, σσ. 42, 43, 47, 49-50. Εἰδικότερα, γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς Κοζάνης, βλ. X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΑΗ, «Νικόλαος Κονταρής, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀπὸ τὰ Σέρβια», *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Ἡ Κοζάνη και ἡ περιόχὴ της. Ἱστορία και πολιτισμὸς»*, (Κοζάνη, Σεπτέμβριος 1993) (ὁπὸ ἐκδοσῆ).

Οι άμαρτυρες αυτές είδήσεις, μαζί με πολλές άλλες, συμπλέκονται στον ιδρυτικό μύθο για την Κοζάνη, τον οποίο σε πρώτη μορφή εξέθεσε άδρομερως ο Χαρίσιος Μεγδάνης¹⁰ το 1819, συμπλήρωσε με πολλά νέα στοιχεία ο λόγιος Κοζανίτης γιατρός Κ. Α. Γουναρόπουλος¹¹ το 1872 και άνακεφαλαίωσε — με πολλές προσθήκες και διορθώσεις— ο άλλοτε γυμνασιάρχης τής πόλης Π. Λιούφης¹² το 1924. Και μολοντί ο ιδρυτικός αυτός μύθος συναιρεί ποικίλες και συχνά αντιφατικές προφορικές παραδόσεις, έχει ήδη έδραιωθεί στην τοπική ιστοριογραφία¹³. Αξίζει επομένως να σχολιασθούν — σύντομα κατ' ανάγκη— τα κύρια σημεία του.

Και πρώτα-πρώτα, όσον άφορᾷ την έτυμολογία του ονόματος Κόζιανη, ο Γουναρόπουλος (δ.π., σ. 488) παραθέτει και σχολιάζει διάφορες —λόγιες μάλλον— προφορικές παραδόσεις, τις όποιες ο Λιούφης άναδημοσιεύει (δ.π., σσ. 12-15, 17-21), αλλά —όρθως— δέν υιοθετεί. Αντίθετα ο Λιούφης (αυτόθι, σσ. 34-37) προσπαθεῖ να στηρίξει μιᾷ άλλη προφορική παράδοση για την ίδρυση και την καταγωγή τών πρώτων οικιστῶν αλλά και του ονόματος τής Κοζάνης. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, οι πρώτοι κάτοικοι τής Κοζάνης προέρχονταν από την Πρεμετή και τα χωριά του Πωγωνίου Μπιθικίου ή Μπι(λ)θούκι και Κόσδιανη ή Κόστιανη ή Κοσάνιανη. Έγκατέλειψαν δέ οι μέτοικοι έκείνοι τις ήπειρωτικές τους πατρίδες και συνοικίστηκαν στον τόπο που ονόμασαν Κόζιανη —άπο την άρχική Κόσδιανη ή Κόστιανη— «μη άνεχόμενοι πιέσεις και άλλαγήν θρησκευματος... περί το 1390»¹⁴.

10. *Περί τής άρχής, προόδου και τής νῦν καταστάσεως τής εν Κοζάνη Έλληνικής Σχολής...* στο τεύχος *Άγγελία...* [Βιέννη 1820], σσ. 42-88, όπου στην άρχή (σσ. 43-45) σύντομη άναδρομή στην ιστορία τής Κοζάνης. Στην πρώιμη ιστορία τής Κοζάνης άναφέρεται και ένα άλλο σύγχρονο, αλλά άκέφαλο και κολοβό, κείμενο με πιθανό τίτλο *Άπογραφική έκθεση του μεσημβρινοῦ μέρους τής Μακεδονίας*, που άποδόθηκε πειστικά στον Χαρίσιο Μεγδάνη άπο τον έκδότη του ΜΙΧ. ΚΑΛΙΝΑΕΡΗ, *Γραπτά μνημεία*, σσ. 11-25, ιδίως σσ. 13-18. Το κείμενο αυτό πάντως τὸ είχαν υπόψη τους τόσο ο Γουναρόπουλος (βλ. έπόμενη σημείωση), όσο και ο Λιούφης (βλ. σημ. 9).

11. «Κοζανικά», *Πανδώρα*, 22 (1872) 488-97, 507-514, 530-538, 555-562.

12. *Ίστορία τής Κοζάνης*, σσ. 11-27, 34-44.

13. Βλ. π.χ. τὸ πρόσφατο βιβλίο του ΜΙΧ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Ίστορία τής Κοζάνης*, σσ. 19-20, 26-27.

14. ΛΙΟΥΦΗΣ, *Ίστορία τής Κοζάνης*, σ. 34. "Ας σημειωθῆ έδῶ ότι, κατὰ τὸν ΧΑΡΙΣΙΟ ΜΕΓΔΑΝΗ, *Περί τής άρχής*, σσ. 43-44 (πρβλ. *Άπογραφική έκθεση*, σ. 14· βλ. παραπάνω σημ. 10), *Ή Κοζάνη ... ἐπὶ αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως ἦτον μικρὰ κόμη, κατοικουμένη ἀπὸ ὀλίγους τεχνίτας και ξευτευομένους ...* Ἀργότερα διὰ τὴν συμβᾶσαν ταραχὴν και ἀνωμαλίαν εἰς τὴν Ἠπειρον και τὴν Θεσσαλίαν κατὰ τὸ 1612 ἐξ αἰτίας τοῦ Λαρίσης Διονυσίου, τοῦ ἐπιλεγομένου Φιλοσόφου, ἠναγκάσθησαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐγκαταστατοτέρους νὰ μετακινήσωσιν εἰς διάφορα ἄλλα μέρη, και ἀρκετοὶ νὰ πολιτογραφηθῶσιν εἰς τὴν Κοζάνην και νὰ μείνωσιν παντοτενοὶ κάτοικοι τής ... Αντίθετα δηλαδή πρὸς τὸν Γουναρόπουλο και τὸν Λιούφη, ο Μεγδάνης δέν προσδιορίζει —προφανῶς ἐπειδὴ δέν γνωρίζει— τὸν ἀκριβή

Και κατ' άρχήν μεν πρέπει να σημειωθῆ γενικά ότι προφορικές παραδόσεις, που άναφέρονται σε συμβάντα πρὸ πέντε αἰώνων, είναι έξαιρετικά έπισφαλεῖς. "Όταν μάλιστα άγνοοῦνται άπο προηγούμενους τοπικούς ιστορικούς, όπως στην περίπτωση μας ο Μεγδάνης και εν μέρει ο Γουναρόπουλος, σκέπτεται κανείς μήπως πρόκειται για νεοπαγείς παραδόσεις του τέλους του 19ου ή τῶν άρχῶν του 20ου αἰώνα. Ειδικότερα όμως για την προέλευση τῶν πρώτων οικιστῶν τής Κοζάνης άπο τους συγκεκριμένους τόπους, που σημειώνει ο Λιούφης, θά μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τὰ εξής:

α'— 'Η πίεση πρὸς ἀλλαξοπιστία κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τής τουρκικῆς κατοχῆς στην Ἄλβανία φαίνεται πὸς ἦταν ἀσήμαντη ή πάντως ἀτελεσφόρητη, άφοῦ στις άρχές του 17ου αἰώνα ο μουσουλμανικός πληθυσμός τής Ἄλβανίας ἦταν μόλις τὸ 3% περίπου του συνολικοῦ¹⁵.

β'— 'Η Πρεμετή είχε άνέκαθεν χριστιανικό αλλά άλβανικό ή πάντως άλβανόφωνο πληθυσμό: 260 χριστιανικές οικογένειες (και καμία μουσουλμανική) στις άρχές του 16ου αἰώνα¹⁶. Ἀργότερα, στις άρχές του 19ου αἰώνα, ή πόλη είχε μεγαλώσει, αλλά ο χριστιανικός πληθυσμός είχε μειωθῆ.

Πάντως, οι κάτοικοι γενικῶς [τῆς Πρεμετῆς] Ἄλβανοὶ και ἄλβανικὰ ὀμιλοῦν, κατὰ τὸν Κοσμᾶ Θεσπρωτό¹⁷. Το Μπι(λ)θούκι (δχι Μπιθικίου) του Πω-

τόπο προελεύσεως τῶν πρώτων οικιστῶν τής Κοζάνης και τῶν μεταγενεστέρων ἐποίκων. Στην *Άπογραφική έκθεση* μάλιστα σημειώνει (σ. 14-15) ότι οι μεταγενέστεροι αυτοὶ ἐποικοὶ ἦσαν κυρίως Θεσσαλοὶ. "Ας προστεθῆ ακόμη ότι μιᾷ έντελῶς διαφορετικῆ —παράδοση και αντιφατικῆ— παράδοση για την ίδρυση τής Κοζάνης έκθετε ο λόγιος πρόξενος τής Ἑλλάδος στην Ἑλασσόνα κατὰ τις άρχές του 20ου αἰώνα Λάμπρος Ἐνυάλης. Κατ' αὐτόν, *γεγραμμένον ἔχομεν ότι ή πόλις αὕτη [Κοζάνη] ἐκτίσθη, ὅπως φαίνεται, τὸ ἔτος 1512 ὑπὸ Τούρκων, ἐπιχοροῦμενοι (sic) ὑπὸ Ἄλβανῶν, άφοῦ οὔτοι τὴν κατέστρεψαν ἐπανελληνιμένα (sic)*· βλ. ΓΙΑΝΝΗ ΑΔΑΜΟΥ, *Ἡ Κοζάνη μέσα ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἀρχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου Ἑλασσόνας, 1882-1912*, Κοζάνη 1994, σ. 215. (Οὶ σολοικισμοὶ και οὐ άνορθογραφίες στο παραπάνω χωρίο, αλλά και ἄλλοῦ, δέν μπορεῖ νὰ ὀφείλονται στον Ἐνυάλη).

15. Η. ΙΝΑΛΣΙΚ, λ. Arnawutluk, *Encyclopedia of Islam*, 1, Leyden 1954, σ. 652 και τὸν πίνακα τής σ. 655-56· STAVRO SKENDI, «Religion in Albania during the Ottoman Rule», *Südost-Forschungen*, 15 (1956) 315, 316, 319· ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΥΔΟΥ, *Οὐ κρητοχριστιανοὶ τής Σπαθίας*, Ἰωάννινα 1979, σ. 21, όπου και άλλη σχετικῆ βιβλιογραφία.

16. ΙΝΑΛΣΙΚ, δ.π., σ. 656.

17. ΚΟΣΜΑ ΘΕΣΠΡΩΤΟΥ και ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΨΑΛΙΔΑ, *Γεωγραφία τής Ἄλβανίας και Ἠπείρου*, έκδ. Α. Χ. Παπαχρήση, Ἰωάννινα 1964, σσ. 11-13, 63-64, και Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, «Αθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς άρχάς του 10' αἰῶνος», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, 6 (1931) 62: «... ή κομπολις Πρεμετή, όπου κατοικεῖται περισσότερον ἀπὸ Τουρκόγυφτους παρὰ ἀπὸ Ἀρβανίταις χριστιανοὺς και Τούρκους [μουσουλμάνους] είναι ἕως 600 σπίτια φωχά...» βλ. και W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, τόμ. 1, Λονδίνο 1835, σ. 391: 300 μουσουλμανικοὶ hane, 100 χριστιανικοὶ.

γωνίου ήταν μικρό χωριό με μικτό θρησκευτικά και εθνολογικά πληθυσμό¹⁸. Η ύπαρξη έπομένως χριστιανικών πληθυσμών και στους δύο αυτούς οικισμούς υποδηλώνει ότι οι συνθήκες εκεί δεν ήταν πειστικές σε τέτοιο βαθμό ώστε να εξωθούν αναπότρεπτα τους χριστιανούς σε έξιςλαμισμό ή αποδημία. Άλλωστε, και αν υποθετή ότι πράγματι εγκαταστάθηκαν κάποτε στην Κοζάνη χριστιανοί μέτοικοι από την Πρεμετή, αυτοί θα ήταν αλβανόφωνοι. Άλλα τέτοια γλωσσική ομάδα δεν μαρτυρείται στην Κοζάνη. Είναι δε γνωστό ότι οι Άρβανίτες, όπου εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα —ή στην Κάτω Ίταλία—, διατήρησαν τη γλώσσα τους ως τα πολύ πρόσφατα χρόνια. Άλλα ούτε αξία λόγου επίδραση της αλβανικής στο κοζανίτικο γλωσσικό ιδίωμα έχει διαπιστωθή. Τα αρβανίτικα ονόματα τόπων και ανθρώπων, που άπαντούν σποραδικά στην περιοχή, όφειλονται πιθανότατα σε εγκαταστάσεις Βλάχων ή Άρβανιτοβλάχων, που, όπως έχει διαπιστωθή, ήταν φορείς και διασπορείς όχι μόνο βλαχικών αλλά και αρβανίτικων και σλαβικών ονομάτων¹⁹.

γ' - Η Κοστανιανή ή Κόστανη (όχι Κόστιανη ή Κόσδιανη), που αναγράφεται στο Λεξικό του Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου, Άθήνα 1835, σ. 359 (όχι του Στεφάνου Βυζαντίου, στο όποιο παραπέμπει ο Λιούφης, ό.π., σ. 35 σημ. 1), δεν είναι η Κοστανιανή του Πωγωνίου, όπως νομίζει ο Λιούφης (αυτόθι), αλλά της Τσαριοβίτσας, 12 χιλιόμετρα ΝΔ των Ίωαννίνων (ή Κοστανιανή ή Καστανιανή του Πωγωνίου βρίσκεται 45 χιλιόμετρα ΒΔ των Ίωαννίνων). Χωριό Κόστιανη, με κατοίκους Τουρκαλβανούς, υπήρχε στην έπαρχία Τεπελενίου· χωριό Κόττσιανη, αλβανικό επίσης, ακόμη βορειότερα, στην περιοχή Μπερατίου²⁰, και χωριό Σκόζανη στην περιοχή Κοριτσάς, με κατοίκους Άλβανούς²¹. Για τους λόγους που σημειώθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο πρέπει επίσης να αποκλεισθή προέλευση έποίκων στην Κοζάνη από τα χωριά αυτά.

δ' - Η προσπάθεια να συνδεθή ή Ίδρυση —και ή ονοματοθεσία— της Κοζάνης με κάποιον όμώνυμο ή παρόμοιο κατά την ονομασία οικισμό αποτελεί ματαιοπονία, αφού, πέρα από τα τρία σχετικώς όμοιοχούντα αλβανικά χωριά που μνημονεύθηκαν παραπάνω, οικισμοί με παρόμοιες ονομασίες —και με σλαβικό ή βλαχικό πληθυσμό— άπαντούν από τον 15ο ήδη αιώνα και στην περιοχή της άλλοτε γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας: Κοšane, Dro Κοžani, Kozani (,);

18. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία της Ήπειρου*, τόμ. 2, Άθήνα 1856, σ. 339 και Ι. ΛΑΜΠΡΙΑΟΥ, *Ήπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 7, Πογωνικά, Άθήνα 1889, σ. 7 και 18.

19. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Μακεδονικά*, Άθήνα 1920, σ. 23, ΔΙΚΑΙΟΥ ΒΑΡΓΙΑΚΑΚΟΥ, «Σχεδιάσμα περί των τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών σπουδών εν Ελλάδι, 1833-1962», *Άθηνά*, 66 (1962) 351 και τόμ. 67 (1963-64) 257.

20. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., σ. 367 και 390 αντίστοιχως.

21. Βλ. το φυλλάδιο έκδόσεως Γ.Ε.Σ. *Χάρτης εθνογραφικός της Βορείου Ήπειρου τῷ 1913*, Θεσσαλονίκη 1919, σ. 6, άρ. 105.

Κοζjani²². Είναι γνωστό άλλωστε ότι σε όλόκληρη τη Βαλκανική — τουλάχιστον νοτιώς του Δούναβη και του Σάβρου ποταμού— άπαντούν πάμπολλα όμοια ή παρόμοια σλαβικά, αρβανίτικα και ελληνικά τοπωνύμια άσχετα μεταξύ τους, χωρίς δηλαδή να υπάρχει γενετική σχέση του ενός προς το άλλο.

ε' - Το πρόσθετο έπιχειρήμα που προσάγει ο Μιχ. Παπακωνσταντίνου (ό.π., σ. 20), της όμοιότητας δηλαδή του —βορείου— γλωσσικού ιδιώματος της Κοζάνης με εκείνο της Ήπειρου είναι βέβαια γενικά βάσιμο, ειδικά όμως σε σχέση με το Πωγωνί λειτουργεί αντιστρόφως, γιατί παραδόξως στην περιοχή του Πωγωνίου —όπως και σε άλλες μικρές περιοχές της Ήπειρου (και της Β. Ήπειρου)— όμιλείται νότιο ή ήμισβόρειο γλωσσικό ιδίωμα²³. Έπομένως, και μόνο το γεγονός αυτό θα ήταν άρκετό για να αποκλεισθή έποικισμός της Κοζάνης από πληθυσμούς που προέρχονταν από το Πωγωνί.

Παρά το γεγονός ότι ο Λιούφης δέχεται και στηρίζει τις προφορικές παραδόσεις περί συνουκισμού της Κοζάνης από μετοίκους εκ Πρεμετής και Πωγωνίου στα τέλη του 14ου αιώνα, υίοθετεί επίσης —ή πάντως προσπαθεί να συμβιβάσει— και άλλες διαφορετικές παραδόσεις που κατέγραψε ο Γουναρόπουλος, κατά τις όποιες όμως ο συνουκισμός της Κοζάνης —ή τουλάχιστον ή ανάδειξή της από άσημο άθροισμα ποιμενικών καλυβών σε αξία λόγου κόμη— άναγεται στα μέσα του 17ου αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τις προφορικές αυτές παραδόσεις άγνοούσε ή πάντως άποσιώπησε ο κατά μισόν αιώνα προγενέστερος ιστορικός της πόλης Χαρίσιος Μεγδάνης. Έν τούτοις οι παραδόσεις αυτές, συμφύρου μεν πρόσωπα και έποχές, άποδεικνύεται όμως σήμερα ότι εν μέρει τουλάχιστον δεν είναι άβάσιμες.

Συγκεκριμένα, κατά τον Γουναρόπουλο (ό.π., σ. 488-89), που άντλεϊ αέξ άγράφων παραδόσεων, δύο ήταν οι κύριοι οικιστές της Κοζάνης, που προσέδωσαν σε αυτή μέγεθος και μορφή κωμοπόλεως: ο ιερέας Γκίκας και ο Ίωάννης Τράντος. Και για μεν τον παπα-Γκίκα λέγεται ότι έπικεφαλής πενήντα οικογενειών της ένορίας του ξεκίνησε από το Χόρμολο της Άλβανίας και εγκαταστάθηκε στην Κοζάνη, έπειδή αυτός και οι ένορίτες του δεν μπορούσαν να συζούν με τους έξιςλαμισμένους συμπατριώτες τους. Την εγκατάσταση αυτή των Χορ-

22. VASSILIKI KRAVARI, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Παρίσι 1989, σ. 127, 257, 285, 337, και Τ. J. WINNIFRITH, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Λονδίνο 1987, χάρτες 1, 7 και 12.

23. ΑΘ. Χ. ΠΑΠΑΧΑΡΙΣΗ, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν του Πωγωνίου», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 8 (1933) 142· ΣΤ. Μ. ΓΚΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Γλωσσάριο δύο ήπειρωτικών έπαρχιών, Πωγωνίου και Κονίτσης», *Ήπειρωτική Έστία*, 26 (1977) 901-11, τόμ. 27 (1978) 21-26, 243-50· ΚΩΝΣΤ. ΜΗΝΑ, «Γλωσσικά από το Πωγωνί», *Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 197-207. Φυσικά ή παρατήρηση αυτή άφορά τα ελληνόφωνα —όχι τα βλαχόφωνα— χωριά του Πωγωνίου.

μοβιτών έποίκων τής Κοζάνης ο Λιούφης (δ.π., σ. 44) τή χρονολογεί στο 1646-47, χωρίς καμιά περαιτέρω εξήγηση ή αναφορά σε πηγή.

Άλλά και έδώ θα είχε να παρατηρήσει κανείς ό,τι περίπου σημειώθηκε ήδη για την εκ Πρεμετής δΐθην ή εξ άλλων άλβανοφώνων κοινοτήτων προέλευση των πρώτων οικιστών τής Κοζάνης. Γιατί και το Χόρμωβο, όπως και άλλα χωριά τής περιοχής Ρίζας, έκατοικείτο άνέναθεν και αποκλειστικά από Άλβανούς χριστιανούς, που κατόρθωσαν να διατηρήσουν την όρθόδοξη πίστη τους ως το 1784, όποτε ο γνωστός Άλή Τεπελενλής κατέστρεψε το χωριό και ανάγκασε τους Χορμωβίτες να μεταναστεύσουν σε διάφορους τόπους²⁴. Ός τότε έπομένως θρησκευτικός λόγος μετοικεσίας δέν υπήρχε. Άλλωστε, όπως σημειώθηκε ήδη, άλβανόφωνη ομάδα πληθυσμού δέν μαρτυρείται στην Κοζάνη. Άντίθετα, τόσο ο Χαρίσιος Μεγδάνης²⁵, όσο και ο Ψαλίδας βεβαιώνουν ότι στις άρχες του 19ου αιώνα ή Σιάτιστα κωμόπολις, καθώς και ή Κοζάνη εις την κάτω Μακεδονίαν, κατοικείται από Έλληνας μόνον χριστιανούς²⁶. Βεβαίως το όνομα Γκίκιας είναι άρβανίτικο, αλλά άρβανίτικα όνόματα, βαπτιστικά και έπωνυμια, έφεραν, όπως θα δούμε παρακάτω, και οι Βλάχοι και μάλιστα οι Άρβανιτόβλαχοι, που ζούσαν και έκινούντο στην Ήπειρο, τή Δ Μακεδονία, τή Θεσσαλία και τά Άγραφα.

Βασιμότερη φαίνεται ή προφορική παράδοση που αναφέρεται στον άλλο θρυλικό οικιστή τής Κοζάνης, τον Ίωάννη Τράντο ή Τράντα (< Τρ(ι)αντάφυλλος) ή Τραντογιάννη. Αύτός, κατά τή σχετική παράδοση, ήταν μεγαλοτοσπάνος στο χωριό Χτένι, 15 χιλιόμετρα περίπου νοτίως τής Κοζάνης. Όταν ληστρικές συμμορίες Άλβανών κατέστρεψαν το χωριό —το 1649, κατά τον Λιούφη (δ.π., σ. 45)— ο Ίωάννης Τράντας, έπικεφαλής 88 ή, κατ' άλλη έκδοχή, 120 οικογενειών, κινήθηκε βορειότερα και τελικά έγκαταστάθηκε στη σημερινή Κο-

24. Για το Χόρμωβο βλ. ΚΟΣΜΑ ΘΕΣΠΡΩΤΟΥ - ΑΘ. ΨΑΛΙΔΑ, *Γεωγραφία*, σ. 65 (Ψαλίδας): *Ή δέ Ρίζα περιέχει τά χωριά... Χόρμωβο, Ειρήνη και Εξής, Άλβανοί χριστιανοί, άνδρείοι εις τους πολέμους...* επίσης. Γ. ΛΑΓΟΥ, «Περιγραφή τής Βόρ. Ήπείρου από το Γ. Δημητρίου εξ Άργυροκάστρου (1783)», *Ήπειρωτική Έστία*, 5 (1956) 650: *Ριτσιώτες* ... έχουν εξ χωριά. Τό πιο επίσημο είναι το Χόρμωβο. Όλοι είναι χριστιανοί όρθόδοξοι άνάμεικτοι με λίγους Τούρκους [= μουσουλμάνους] που ζούν εκεί. Τώρα [1783] όμως τους έχουν διάξει τους Τούρκους ...» πρβλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ, *Χρονογραφία*, τόμ. 2, σσ. 178-79. Έσφαλμένα ο Άραβαντινός, αυτόθι, τόμ. 1, σ. 252, σημ., σημειώνει ότι το Χόρμωβο καταστράφηκε από τον Άλή το 1774· επίσης και ο ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 359, μολοντί άντλεί από τον Άραβαντινό, σημειώνει ως έτος καταστροφής του Χόρμωβου το 1759. Ότι ή όρθή χρονολογία είναι το 1784 βλ. Κ. ΣΑΘΑ, «Χρονικόν άνέκδοτον Ήπείρου», *Πανδώρα*, 15 (1864) 288: 1784· *έχάλασε [δ' Άλής] το Χόρμωβο*· πρβλ. Ν. ΒΕΗ, «Ο Χριστόφορος Βαρλααμίτης και το βραχύ χρονικόν αυτού», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 1 (1926) 125.

25. ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΜΕΓΔΑΝΗ, *Άπογραφική έκθεσις*, σ. 14: *Ή Κοζάνη κατά το παρὸν έχει ως 750 δσπίτια· οι κάτοικοι είναι χριστιανοί Έλληνες.*

26. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, «Αθ. Ψαλίδα Ή Τουρκία...», σ. 56.

ζάνη. Ό γιός του Χαρίσιος Τράντας ταξίδεψε στη Ρωσία, όπου παρέμεινε δώδεκα χρόνια. Έκει βρισκόταν και ο πλούσιος άδελφός του πατέρα του, τον όποιον ο Χαρίσιος κληρονόμησε. Έπιστρέφοντας στην πατρίδα του, ο Χαρίσιος πέρασε από την Κωνσταντινούπολη, όπου χάρη στον πλούτο και τις γνωριμίες του εξασφάλισε σπουδαία προνόμια για την Κοζάνη. Αύτός επίσης την κατεκόμησε με άρχοντικά μέγαρα, με δημόσια αγορά, με κρήνες και τέλος, το 1664, με τον μετέπειτα μητροπολιτικό ναό του Άγ. Νικολάου. Άφησε δυό γιούς, τον Μάρκο και τον Ίωάννη.

Όλα αυτά είναι γνωστά «εξ άγράφων παραδόσεων», που κατέγραψε ο Γουναρόπουλος (δ.π., σ. 488) και συμπλήρωσε —προσθέτοντας συγκεκριμένες χρονολογίες— ο Λιούφης. Δύο πάντως από τον κύκλο των μελών τής οικογένειας Τράντα μαρτυρούνται και από γραπτές πηγές, άνεμετάλλευτες ως τώρα.

Συγκεκριμένα, ένας Κοζανίτης Μάρκος Craida (?) μαρτυρείται το 1690 στη Βιέννη ή πάντως στην Αύστρια. Είναι άκριβώς ή έποχή κατά την όποία δεκάδες χιλιάδες Σέρβοι, αλλά μαζί με αυτούς και άρκετοι «Μακεδόνες» (*gentes Macedonicae*), μετανάστευσαν από την όθωμανική έπικράτεια σε αύστριακά εδάφη, κυρίως στη Βοϊβοδίνα. Ο Marcus Craida (?) *Cosanae* και ο Θεσσαλονικέας Δημήτριος Γεωργίου Πόποβιτς, άγνωστο τί επαγγελματίες, μεσολάβησαν στην αύλή τής Βιέννης, ώστε οι «Μακεδόνες» πρόσφυγες να τεθούν υπό την αυτοκρατορική προστασία και να απολαύουν κάποιων προνομίων²⁷. Πιστεύω ότι το έπωνυμο Craida, που ο εκδότης του αυτοκρατορικού έγγραφου συνόδευσε με έρωτηματικό, ως δυσανάγνωστο προφανώς, πρέπει να αποκατασταθί σε *Tran-da*, αφού έπωνυμο Κράντας ή Κράιντας ή Κραίντας ή Κράδας κλπ. δέν άπαντά ούτε στην Κοζάνη ούτε άλλου στη Δυτ. Μακεδονία. Πρόκειται πιθανώς για τον μνημονευόμενο παραπάνω γιό του Χαρίσιου Τράντα Μάρκο. Δέν αποκλείεται όμως να πρόκειται για τον άνωτύμως φερόμενο στην τοπική προφορική παράδοση άδελφό του Ίωάννη Τράντα, που έζησε και πλούτησε στη Ρωσία δΐθην, πράγματι όμως στην Αύστρια, όπως τόσοι άλλοι λίγο μεταγενέστεροι Κοζανίτες.

Έκατό χρόνια άργότερα ζή και έμπορεύεται στο Κεσκεμετ τής Ούγγαρίας ο Χαρίσιος Τραντο-Ίωάννη. Τό όνομά του αναγράφεται —μαζί με τά όνόματα πολλών άλλων μελών τής εκεί έμπορικής κομπανίας των Γραικών— στην ιδρυτική μαρμάρινη πλάκα, που είναι έντοιχισμένη μέσα στον όρθόδοξο ναό τής Άγίας Τριάδος: ... *Όνόματα των κατά καιρούς συνδραμόντων εις την άνέγερσιν*

27. Τό έγγραφο εκδίδεται, μαζί με πολλά άλλα, από τον Σέρβο ιστορικό J. RADONIC, *Prilozi za istoriju Srba u Ugarsoj u XVI, XVII i XVIII veku* (Συμβολή στην ιστορία των Σέρβων τής Ούγγαρίας κατά τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα), Νόβι Σάντ 1909, σσ. 52-53. Τό βιβλίο αυτό, καθώς και τό συγκεκριμένο έγγραφο, χρησιμοποίησε ο Ι. ΠΑΠΑΔΙΑΝΟΣ (*Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 35, και του ΙΑΙΟΥ, *Έλληνες άπόδημοι στις μουνγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αϊ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 26), ο όποιος μετέγραψε τό άμφίβολο όνομα ως «Μάρκος Κράντας».

και συντήρησιν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου, ἀρχόμενα ἀπὸ 1792, Σεπτεμβρίου 28: ... [15ος] Χαρίσιος Τραντο-Ἰωάννη...²⁸ Ἀκολουθοῦν ὀνόματα συνδρομητῶν ἀπὸ τὸ 1800 καὶ ἔξῃς. Ὡστε μποροῦμε νὰ θέσουμε τὴν παρουσία τοῦ Χαρίσιου Τραντο-Ἰωάννη στὸ Κεσκεμέτ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἀσφαλῶς δὲ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1792 καὶ 1800. Ἀξιοσημειώτη εἶναι ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐπωνύμου Τράντας σὲ Τραντο-Ἰωάννη, τύπο πού ἀποτελεῖ προφανῶς ἐκλογιστικὴ μορφή τοῦ λαϊκοῦ τύπου Τραντογιάννης, πού διέσωσε ἡ προφορικὴ παράδοση.²⁹ Ὁ Χαρίσιος Τραντο-Ἰωάννη εἶναι πιθανῶς ἕγγονος τοῦ Χαρίσιου Ἰωάννου Τράντα ἢ Τραντογιάννη, πού μὲ τὰ ἔργα του, ὅπως σημειώθηκε ἥδη, ἐλάμπρυνε τὴν ἕως τότε ἄσημη κώμη τῆς Κοζάνης.

2. **Σιάτιστα.** Σημειωτέος κατ' ἀρχὴν ὁ τύπος *Σιάτιστα*, πού εἶναι ὁ πρωιμότερος μαρτυρούμενος. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κόζανης-Κόζιανης, ἔτσι κι ἐδῶ ὁ Μακάριος ἀποδίδει γραπτῶς τὸ ὄνομα χωρὶς τὸ ἡμίφωνο *i* (Σιάτιστα) τοῦ βορείου ἰδιώματος. Λίγες δεκαετίες ἀργότερα ὡστόσο ἀπαντᾷ καὶ ὁ τύπος *Σιάτιστα*³⁰, ἀλλὰ καὶ *Σιάτιστα*³¹. Ὁ ἀκριβολόγος W. M. Leake σημειώνει πάντως τὸ 1805 ὅτι οἱ ντόπιοι πρόφεραν *Schatsta*³².

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐγγραφῶν (εἰκοσιμία) ἡ Σιάτιστα ἐμφανίζεται ὡς κοινότητα πρὸ πολυάνθρωπη ἀπὸ τὴν Κοζάνη³³ (μὲ ἑπτὰ μόνον ἐγγραφές). Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐγγραφές διακρίνονται σὲ δύο ομάδες, ἀντί-

28. Ὁλόκληρη τὴν ἐπιγραφή δημοσιεύει ὁ Γ. ΛΑΪΟΣ, *Ἡ Σιάτιστα καὶ οἱ ἐμπορικοὶ οἴκοι Χατζημιχαήλ καὶ Μανούση (17ος-19ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 54.

29. ΛΙΟΥΦΗΣ, ὁ.π., σ. 45.

30. Στὴν Παρρησία τῆς μονῆς Ζάβορδας, δηλ. πρὸ τοῦ 1692· βλ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Ἄπὸ τὸν κώδικα τῆς Ζάμπορδας*, σ. 62. *Σιάτιστα* γράφουν οἱ ΔΗΜΗΤΡΙΕΙΣ (ἔκδ. Αἰκ. Κουμαριανού, 1970), σ. 140.

31. Σὲ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ 1678· ΛΑΪΟΥ, *Σιάτιστα*, σ. 21. *Χώρα Σιάτιστα* μνημονεύεται καὶ σὲ ἔγγραφο τοῦ 1688· βλ. *Κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, ιζ' αἰ.*, ἔκδ. Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΤΣΟΥΡΚΑ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 6 (ἐφεξῆς: ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κώδιξ Σιατίστης*).

32. W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, τόμ. 1, Λονδίνο 1835, σ. 305· πρβλ. στίχο δημοτικοῦ τραγουδιοῦ (τοῦ 1830 περίπου): *Ὡς ποῦν' ὁ Νιόπλιος ζουντανὸς ἡ Σιάτιστα δὲν φουβᾶται*· βλ. Α. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ, *Ἡ Σιάτιστα*, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 1910, σ. 146. Γιὰ τὴν (δυσεξηγίαστη) ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος βλ. Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ, *Ἄτὸ τοπωνύμιον Σιάτιστα*· προσπάθεια ἐτυμολογήσεως», *Σιατιστέων Μνήμη*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. Α60-Α64. Πρέπει ὅμως νὰ ληθῆ ὑπόψη καὶ ἡ βορειοηπειρωτικὴ *Τζάτιστα* ἢ *Τσάνιστα* ἢ *Τσιάνιστα*, πού μαρτυρεῖται ἥδη ἀπὸ τὸ 1603· βλ. Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑ, *ΕΕΒΣ* 5 (1928) 66 καὶ 68, καὶ Β. ΜΠΑΡΑ, *Τὸ Δέλιβνο τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ οἱ γειτονικὲς του περιοχὲς*, Ἀθήνα 1966, σ. 344.

33. Οἱ ΔΗΜΗΤΡΙΕΙΣ, ὁ.π., σημειώνουν: *Σιάτιστα, χώρα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Κόζιανη*. Στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. ὁ LEAKE (*Travels*, τόμ. 1, σ. 305 καὶ τόμ. 3, σ. 299) ὑπολόγιζε σὲ 700 περίπου τὰ σπίτια τῆς Σιατίστης καὶ σὲ 600-700 τῆς Κοζάνης. Ὡς 750 ὀσπίτια ἐκτιμᾷ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κοζάνης ὁ ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΜΕΓΑΛΑΝΗΣ (*Ἀπογραφικὴ ἔκθεσις*, σ. 14).

στοιχὲς στοὺς δύο μαχαλάδες τῆς Σιατίστης, ὑποδηλώνει οἰκισμὸ μὲ πληθυσμιακὸ μέγεθος πόλεως ἢ κωμοπόλεως. Πράγματι, τέτοια διάκριση σὲ ἐνορίες ἢ μαχαλάδες δὲν συναντᾷμε στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο παρὰ μόνον στὶς ἐγγραφές ἀπὸ τὴν Καστοριά, τὰ Ἰωάννινα, τὰ Τρίκαλα, τὴν Ἄγιά καὶ τὸν Τύροναβο. Ἀξιοσημειώτη εἶναι καὶ ἡ ὀνομασία τῶν δύο ἱστορικῶν συνοικιῶν τῆς Σιατίστης: Ἀπάνω μαχαλὰς — καὶ ὄχι Χώρα, ὅπως ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ σήμερα — καὶ Κάτω μαχαλὰς ἢ Γερανία, ὄνομα πού διατηρεῖται ἕως σήμερα (ὡς Γεράνια) καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο μᾶς παρέχει τὴν πρωιμότερη ἐπίσης μαρτυρία.

Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ἡ μνεία τῆς Σιατίστης στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο, χρονολογημένη ἀσφαλῶς τὸ 1660, εἶναι ἡ πρωιμότερη ἀπὸ τὶς ὡς τώρα γνωστές³⁴. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ἀνάγεται στὸ ἔτος 1677, ὅποτε ἠγγέρθη ἐκ βάθρων ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στὴ συνοικία Γεράνια. Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀναγράφεται σὲ νεώτερη μὲν (τοῦ 1898) ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ὅμως ἀναπαράγει προφανῶς τὴν ἀρχικὴ ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή³⁵. Ἄγνωστο πού στηριζόμενος ὁ Ἄ. Ευγγόπουλος χρονολογεῖ τὸν μὲν ναὸ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, τὶς δὲ ἐξωτερικὲς του τοιχογραφίες τὸ 1611³⁶. Ἀλλὰ καὶ ἡ — σχετικὰ πρόσφατη — τοπικὴ ἱστοριογραφία³⁷ ἀνάγει τὴν ἴδρυση ἄλλων ναῶν τῆς πόλης

34. Σὲ πρόσφατη μελέτη τοῦ ΑΝ. Ν. ΔΑΡΔΑ (*Ἄτὸ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Σιατίστης*), *Σιατιστινά*, 13, 1995, σ. 6) γίνεται λόγος γιὰ «ἐνθύμηση» τοῦ 1637, ὅπου μνημονεύεται τὸ «χωρίον» Σιατίστη. Πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ὅμως ὅτι ἡ «ἐνθύμηση» εἶναι πράγματι ἀχρονολόγητη· τὸ 1637 εἶναι ἡ χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ ἐντύπου (Εὐαγγελίου), ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράφτηκε — ἀργότερα βέβαια — ἡ ἐν λόγω «ἐνθύμηση» (δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Ὁ κώδιξ τῆς μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 26).

35. ΑΝΑΣΤ. ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΥ, *Ἄγία Παρασκευὴ Σιατίστης*, *Ἀναστήλωση, συντήρηση, προστασία μνημείων καὶ συνόλων* (Ἰνστιτούτο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν), τόμ. 1, Ἀθήνα 1984, σσ. 77-100· μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς στὴ σ. 83 καὶ φωτογραφία στὴ σ. 92. Ὅχι «ἐνδεχόμενα», ὅπως ἐπιφυλακτικὰ γράφει ὁ Πορτελάνος (σ. 83), ἀλλ' ἀσφαλῶς ἡ ἐπιγραφή γράφτηκε κατὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τὸ 1898. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἶναι σύγχρονος.

36. Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοιχογραφίες στὴ Σιατίστη*, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, 34 (1964) 33-34. Πιθανῶς ἡ χρονολογία 1611 — ἀντὶ 1677 — νὰ ὀφείλεται σὲ τυπογραφικὸ λάθος. Παραδόξως ὁ Πορτελάνος, στὴν ἐμπεριστατωμένη κατὰ τὰ ἄλλα μελέτη του (βλ. προηγούμενη σημ.), δὲν ἀναφέρει τὸν ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Ευγγόπουλου.

37. Κυρίως ὁ ΝΕΡΑΝΤΖΗΣ ΤΣΙΡΛΙΓΚΑΝΗΣ, *Ἄχρονολογικὰ κτίσεως ἐκκλησιῶν Σιατίστης*, ἔφημ. *Μαρκίδα*, φ. 24/25 (Φεβρ. 1961). Πρόκειται γιὰ μονόστιχο δημοσίευμα 27 μόνον στίχων, ὅπου ἀναγράφονται καὶ χρονολογοῦνται δεκατέσσερις ναοὶ τῆς Σιατίστης χωρὶς καμιά ἀναφορὰ σὲ πηγές. Χρονολογικὸ πῖνακα ἰδρύσεως τῶν ναῶν τῆς Σιατίστης δημοσιεύει — στηριζόμενος κυρίως στὸν Τσιρλιγκάνη — καὶ ὁ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἄτὸ ἀρχοντικὰ τῆς Σιατίστης*, *Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.*, τόμ. 1 (1961-4), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 66. Ὁ πολὺ καλὸς γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς ΑΝ. Ν. ΔΑΡΔΑΣ (ὁ.π., σ. 6, σημ. 4) σημειώνει ἐπίσης ὅτι οἱ χρονολογίες τοῦ Τσιρλιγκάνη εἶναι ἀτεκμηρίωτες καὶ ἀφισβητήσιμες. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐκλαϊκευτικὴ μελέτη τοῦ λόγιου

(σήμερα όλων ἀνακατασκευασμένων) στὸ πρῶτο μισό τοῦ 17ου αἰώνα. Συγκεκριμένα, τὸν ναὸ τῆς Ἁγ. Τριάδος στὸ 1610, τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ στὸ 1638, τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸ 1641, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ 1642 καὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ 1647³⁸. Μολονότι οἱ χρονολογίες αὐτὲς εἶναι πολὺ συγκεκριμένες καὶ ἀληθοφανεῖς δὲν στηρίζονται σὲ καμιὰ γνωστὴ πηγὴ οὔτε καν σὲ προφορικὴ παράδοση, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὶς δικαιολογήσει ἔστω ὡς εἰκασίες. Ἐξ ἄλλου, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῆς Σιάτιστας Ἰ. Ἀποστόλου (1930) τὶς ἀγνοεῖ ὅλες πλὴν τῆς τελευταίας³⁹. Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς, τὸν λεγόμενο κώδικα Ζωσιμᾶ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1700 ὑπῆρχαν στὴ Σιάτιστα οἱ ναοὶ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς (πρῶτη μνεία στὸν κώδικα τὸ 1691), τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (1691), τοῦ Προφήτη Ἡλία (1691), τῆς Ἁγ. Τριάδος (1692), τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου (1694), τοῦ Σωτήρος (1696), τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ (1696), τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (1696), τοῦ Ταξιάρχου (1699), τῆς Ἁγ. Νένας (1699), τοῦ Ἁγ. Νικολάου (1699)⁴⁰. Ὁ ἀκριβὴς ὅμως χρόνος τῆς ἰδρύσεώς των δὲν εἶναι γνωστός, ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς (1677), ποὺ εἶναι καὶ ὁ μόνος σωζόμενος στὴν ἀρχικὴ του μορφή. Ὡστε ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστήχου στὴ Σιάτιστα τὸ 1660 παραμένει ἡ πρωιμότερη ἀμεση καὶ συγκεκριμένη μαρτυρία γιὰ τὴν πόλη.

ἱερέα τῆς Σιάτιστας ΝΙΚ. ΔΑΡΔΑ, «Οἱ ἱεροὶ ναοὶ τῆς Σιάτιστας», ἐφημ. *Μακεδαι*, φφ. 23, 24/25, 30/31 καὶ 32/33 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1961) καὶ αὐτοτελῶς: *Ἱεροὶ ναοὶ καὶ παρεκκλήσια τῆς Σιάτιστας*, Ἀθήνα 1964.

38. Οἱ χρονολογίες εἶναι τοῦ ΤΣΙΡΑΠΓΚΑΝΗ, ὁ.π., χρησιμοποιοῦνται δὲ ἀπὸ πολλοὺς. Ὁ ΝΙΚ. ΔΑΡΔΑΣ, ὁ.π., τὶς υἱοθετεῖ γενικὰ χωρὶς περαιτέρω σχόλια. Τὴν ἰδρυση ὅμως τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία ἀνάγει στὸν 18ο αἰώνα, ἐνῶ γιὰ τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου σημειώνει ὡς ἔτος ἀνεγέρσεως τὸ 1625, στηριζόμενος, ὅπως μοῦ διευκρίνισε ὁ Σχολικὸς Σύμβουλος καὶ ἱστορικὸς τῆς Σιάτιστας κ. Ἀναστάσιος Δάρδας, σὲ χρονολογημένη τὸ ἔτος αὐτὸ φορητὴ εἰκόνα, ποὺ ὑπῆρχε ἄλλοτε στὸν ναὸ. Ἡ χρονολόγησή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ 1647 — ἤδη ἀπὸ τὸν Ι. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ (*Ἱστορία τῆς Σιατίστης*, Ἀθήνα 1930, σ. 18) — βασίστηκε σὲ σημεῖωμα τοῦ Σισανίου καὶ Σιατίστης Νεοφύτου, γραμμένο τὸ 1801 στὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς (βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κώδιξ Σιατίστης*, σ. 140-1), σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ ναὸς αὐτὸς ἦν ἀνεγερμένος πρὸ χρόνων σχεδὸν 154, ἤτοι 1801 - 154 = 1647. Γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλία βλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, «Ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴν Σιάτιστα», *Ἐκκλησιολογία στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1979, σσ. 55-56, ἔπου (σσ. 56-57) ἀναδημοσιεύεται ἐπιγραφή, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ναὸς ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων τὸ 1701· προϋπῆρχε ἐπομένως (βλ. παρακάτω κείμενο καὶ σημ. 40).

39. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Ἱστορία Σιατίστης*, σ. 18· βλ. καὶ προηγούμενη σημ.

40. Οἱ ναοὶ αὐτοὶ μνημονεύονται στοῦ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κώδιξ Σιατίστης*, ἀρ. ἐγγράφου 16, στίχος 10 (Ἁγ. Παρασκευῆς), ἀρ. 16, σ. 10 (Ἁγ. Δημητρίου), ἀρ. 15, σ. 19-23 (Προφήτης Ἡλίας), ἀρ. 22, σ. 8 (Ἁγ. Τριάδα), ἀρ. 32, σ. 19 (Ἁγ. Ἀθανάσιος), ἀρ. 33, σ. 12 (Σωτήρας), ἀρ. 33, σ. 101 (Ἁγ. Μηνᾶς), ἀρ. 34, σ. 15 (Ἁγ. Ἰωάννης), ἀρ. 47, σ. 10 (Ταξιάρχης), ἀρ. 58, σ. 46 (Ἁγ. Νένα), ἀρ. 58, σ. 38 (Ἁγ. Νικόλαος).

3. **Κίναμι**: σήμερα Πολύλακκος, 8 χιλιόμετρα Δ τῆς Σιάτιστας. Μαρτυρεῖται ἤδη τὸ β' μισό τοῦ 16ου αἰώνα⁴¹.

4. **Κλεισοῦρα**: ἡ ἄλλως γνωστὴ Βλαχοκλεισοῦρα, 12 χιλιόμετρα Α τῆς λίμνης τῆς Καστοριάς. Μαρτυρεῖται ἤδη τὸ 1418 σὲ τουρκικὸ φορολογικὸ κατάστιχο· εἶχε τότε μόλις 76 οἰκογένειες (hane)⁴². Κατὰ παράδοξή πληροφορία τοῦ Ἑβλιγιά Τσελεμπί, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸ Kili Siran (= Κλεισοῦρα;) τὸ 1661, δηλαδὴ ἓνα χρόνο μετὰ τὴ διέλευση τῶν Ἀγιοταφικῶν ἀπὸ ἐκεῖ, οἱ κάτοικοι τοῦ ἦσαν ἀκαθαροὶ ἄπιστοι γουνοποιοὶ⁴³.

5. **Κρεπενή**: χωριό, ἐρημωμένο σήμερα, στὴν ἀνατολικὴ δὲ τῆς λίμνης τῆς Καστοριάς. Στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ὅταν τὸ ἐπισκέφθηκαν οἱ Ἀγιοταφίτες, βρισκόταν, φαίνεται, σὲ ἀκμὴ, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, σύμφωνα μὲ σωζόμενη ἐπιγραφή⁴⁴, τὸ 1650 χτίστηκε ἐκεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ποὺ ἱστορήθηκε τὸ 1662. Τὸ 1806 ὅμως ὁ Pouqueville δὲν βρῆκε ἐκεῖ παρὰ μόνον οἰκογένειες⁴⁵.

41. Ν. Α. ΒΕΗ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. 1 (Μονὴ Μεταμορφώσεως), Ἀθήνα 1967, σ. 293. Χωριὸ Κίναμι μαρτυρεῖται καὶ στὴν ἐπαρχία Πρεμετῆς καὶ ἄλλο στὴν ἐπαρχία Κολωνίας· βλ. ΚΟΣΜΑ ΘΕΣΣΗΡΩΤΟΥ - ΑΘ. ΨΑΛΙΔΑ, *Γεωγραφία*, σ. 9, ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία*, τόμ. 2, σ. 374, καὶ τὸ φυλλάδιο *Ἐθνολογικὴ στατιστικὴ τῆς Βορείου Ἡπείρου τῷ 1913*, Θεσσαλονίκη 1919, σ. 9, ἀρ. 38, ποὺ συνοδεύει τὴν ἐκδοση τοῦ Γ.Ε.Σ. *Χάρτης ἐθνογραφικῆς τῆς Βορείου Ἡπείρου τῷ 1913*.

42. ΚΡΑΒΑΡΙ, *Villes et villages*, σ. 281.

43. Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 176. Ἐννοεῖ ἴσως ὅτι ἐκεῖ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα βλαχοχώρια, ὑφαινόταν τὸ «σκουτί», ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάζονταν οἱ ποιμενικὲς (καὶ οἱ ναυτικὲς) κάπες. Ὁ Γ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ (*Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιόδου ἀπὸ τὴν Μακεδονία, 1905-1906*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 29) δημοσιεύει ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ μὴ τῆς Παναγίας στὴν Κλεισοῦρα, χρονολογημένη δὲ τὸ 1413. Ὁρθὴ ἀνάγνωση τῆς χρονολογίας (1813) βλ. στοῦ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΑΝ, «Περὶ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καστορίας ἱερῶν μονῶν», *Ἐκκλησιολογία*, 20 (1900) 319.

44. Π. ΤΣΑΜΙΣΗ, *Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Ἀθήνα 1949, σσ. 152-53, καὶ Γ. ΓΚΟΛΟΜΠΙΑ, «Ἀνεκδοτὲς ἐπιγραφὲς καὶ συσχετισμοὶ τοιχογραφικῶν συνόλων Καστοριάς», *Ἱστοριογεωγραφικά*, 2 (1988) 68-71. Σὲ τουρκικὸ φορολογικὸ κατάστιχο τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰώνα ἡ Κρεπενὴ φέρεται ὡς μικρὸ χωριὸ μὲ 31 ἐστίες (hane)· βλ. *Documents turcs sur l'histoire du peuple macédonien* (στὴ σειρά Archives de Macédoine), ἐπιμέλεια ΜΕΤΟΔΙΟΥ ΣΟΚΟΛΟΣΚΙ, τόμ. 2, Σκόπια 1973, σσ. 92-93 (μεταγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν φορολογουμένων στὴ γλῶσσα τῶν Σκοπίων). Σὲ ἀνάλογο τουρκικὸ κατάστιχο τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. ἡ Κρεπενὴ φέρεται ὡς μέρος τοῦ «βακουφιῶν» τοῦ μητροπολίτη Καστοριάς· βλ. ΜΕΤΟΔΙΟΥ ΣΟΚΟΛΟΣΚΙ, «Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans au XVe et XVIe siècles», *Balkanica*, 1 (1970) 97. Τέλος, ἄς σημειωθῇ ὅτι οἰκισμὸς Κρεπενῆς ἢ Κρεπενῆ μαρτυρεῖται ἤδη τὸν 14ο αἰώνα κοντὰ στὰ Σκόπια (βλ. ΚΡΑΒΑΡΙ, *Villes et villages*, σσ. 199-200).

45. ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ, *Voyage de la Grèce*, τόμ. 3, Παρίσι 1826, σσ. 19-24.

6. **Κριμίνι**: σήμερα χωριό κοντά στο Τσοτύλι, την εποχή όμως που το επισκέφθηκαν οι Άγιοταφίτες το Κριμίνι, το λεγόμενο αργότερα Παλαιοκριμίνι, βρισκόταν στις νότιες πλαγιές του Βοΐου όρους, κοντά στο σημερινό Έπταχώρι (τότε Μπουρμπουτσικό· βλ. παρακάτω). Σε πίνακα οικισμών που υπάγονταν στην επισκοπή Σισανίου και Σιατίστης, χρονολογημένο το 1797, ο τότε επίσκοπος Νεόφυτος έσημείωσε: *Κωμόπολις Κριμίνι νέον· όπερ έγινε πρὸ έβδομήκοντα πέντε χρόνων [= 1722], έρημωθέντος του άλλου Παλαιοκριμίνι*⁴⁶.

7. **Βορποτζικό**: σήμερα Έπταχώρι, στις νότιες πλαγιές του Βοΐου όρους. Στις πηγές άπαντά επίσης ως Βουρβουτσικό, Βουρβουσιό, Βιρπιτζικό, Βουρπισκό, Μπουρμπουτσ(ι)κό κ.ά.⁴⁷. Η έτυμολογία του, κατά τον Μ. Vasmer⁴⁸, σλαβική. Την παλαιότερη μνεία του (το 1658) παρέχει έπιγραφή στη μονή Παναγίας στο Σπήλαιο Γρεβενών, όπου μνημονεύεται ζωγράφος 'Ηλίας *έκ χώρας Βορπητζικου*⁴⁹. Άξιοσημείωτο είναι το πλήθος των αναγραφόμενων στο άγιοταφικό κατάστιχο ιερέων του Βορποτζικού: όκτώ σε σύνολο δεκαέξι έγγραφών.

8. **Καστοριά**. Έλάχιστα είναι γνωστά για την Καστοριά του 17ου αιώνα. Ο Έβλιγιά Τσελεμπί, που την επισκέφθηκε το 1661, βεβαιώνει ότι ή πόλη τότε

46. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κώδιξ Σιατίστης*, σ. 140, άρ. 104, στ. 19. "Ας προστεθή έδω έπ' ευκαιρία ότι το λεγόμενο Μοναστήριον του (Παλαιο)Κριμίνιου (Εισοδείων τής Θεοτόκου) ή άλλως Παλιομοναστήριον — έρειπωμένο ήδη από μακρού— λειτουργούσε ως τά μέσα του 17ου αιώνα, όπως συνάγεται από σημείωμα στον κώδικα τής άγιορειτικής Σκήτης του 'Αγ. Δημητρίου άρ. 16, φ. 234: *Τὸ παρὸν βιβλίον έγράφη εν τῷ άγιωνύμῳ όρει του 'Αθω χειρὶ 'Αντωνίου εδτελοῦς ιερομονάχου εν έτει 'ζρξδ' [= 1655-6] ... και έπροσήλωσεν αυτό εν τῇ ιερῇ μονῇ τής υπεραγίας Θεοτόκου εις τὸ Κριμίνι, εν ἣ και αυτού μετάνοια υπάσχει ...* (Ε. LAMBERZ - Ε. Κ. ΛΙΤΣΑ, *Κατάλογος χειρογράφων τής βατοπεδινής σκήτης 'Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 51). Δέν έπαληθεύεται επομένως ή υπόθεση ότι ή γειτονική μονή του 'Αγ. Γεωργίου Μπουρμπουτσικού —ιδρυμένη το 1624— διαδέχθηκε τή διαλυμένη στο μεταξύ μονή του Κριμίνιου (Εισοδείων τής Θεοτόκου)· βλ. ΑΝΑΣΤ. ΔΑΡΔΑ, *Τὰ μοναστήρια τής μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 259-61, 278-79. Φαίνεται ότι ή μονή Κριμίνιου εδημερούσε τότε, αφού μαρτυρούνται πολλά μετόχια της στη γύρω περιοχή (βλ. ΔΑΡΔΑ, *αὐτόθι*, σ. 279), στα όποια άς προστεθῆ ακόμη ένα, αυτό που βρισκόταν στην πόλη τής Καστοριάς και ήταν γνωστό ως Κριμινιώτικο. Τὸ μετόχι αὐτὸ αγοράστηκε το 1714 για λογαριασμό τής μητροπόλεως Καστοριάς από τή συντεχνία των γουναράδων τής Κωνσταντινουπόλεως (προφανώς Καστοριανών κατά τὸ πλείστον)· βλ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΕΙΑΟΥ, «Κώδιξ ιερῶς μητροπόλεως Καστορίας», *Έκκλησι. 'Αλήθεια*, 20 (1900) 141.

47. ΔΗΜ. ΤΣΙΓΚΑΛΟΥ, *Τὸ Έπταχώρι. Χίλια χρόνια στις έθνικές επάλξεις*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 22.

48. *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1944, σ. 190. Τοπωνύμιο Μπουρμπουτσό· κα άπαντά στη Βούρμπουτση τής 'Ηπείρου· βλ. Κ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Τοπωνυμικόν τής επαρχίας Κονίτης», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938) 245.

49. Δ. ΜΑΚΡΗ, «'Ηπειρώτες άγιογράφοι», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 93 (Φεβρουάριος 1974) 52.

είχε 2500 σπίτια (hane), κατανεμημένα σε 20 μαχαλάδες, από τους όποιους 16 χριστιανικοί και ένας έβραϊκός⁵⁰. Και είναι μὲν γνωστό ότι ή Καστοριά ήταν τότε μια από τις μεγαλύτερες πόλεις τής τουρκοκρατούμενης Βαλκανικής⁵¹, ο αριθμός όμως των 2500 σπιτιών φαίνεται υπερβολικός, αν ληφθῆ υπόψη ότι στα τέλη του 16ου αιώνα ή πόλη είχε μόλις 909 hane (από τους όποιους 800 χριστιανικοί)⁵². Άξιοσημείωτη πάντως είναι ή αναφορά του Έβλιγιά στα «πλούσια σεράγια... άρχοντικά με λιμάνια (στη λίμνη), με πατώματα τὸ ένα επάνω στο άλλο»⁵³. Άρχοντικά από την εποχή αὐτή δέν σώζονται σήμερα. Ποιοί ήταν οι κάτοχοι των άρχοντικῶν αὐτῶν υποδηλώνεται παρακάτω, όταν ο Έβλιγιά αναφέρεται στους πολυάριθμους ναούς τής Καστοριάς: «Από την Κωνσταντινούπολη και άλλους τόπους, ως και από τή χώρα τής Μόσκοβας, έρχονται τάματα από τους άπίστους γουνοποιούς για τις εκκλησίες αὐτές»⁵⁴. Η εἶδηση αὐτή, για άποδημίες και έμπορικές συναλλαγές Καστοριανῶν γουναράδων στη Ρωσία, είναι μοναδική για την εποχή αὐτή⁵⁵.

Από τὰ πρόσωπα που μνημονεύονται στις έγγραφές του άγιοταφικού καταστίχου άξίζει να σχολιασθῶν ιδιαίτέρως δύο: α' - ή δασκάλα *Χρυσοσηγή* (άρ. έγγραφῆς 77), που είναι ίσως ή πρωιμότερη όνομαστικά γνωστή δασκάλα στην ιστορία τής νεοελληνικής εκπαιδύσεως, και β' - ο *κυρ-Μιτάνος* (άρ. 85), που το 1675 εκλέγεται, μαζί με άλλους τρεις «άρχοντες», «έπίτροπος τής πολιτείας» Καστοριάς⁵⁶.

9. Τὰ όνόματα. Στις 87 έγγραφές από τις όκτώ δυτικομακεδονικές κοινό-

50. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Η Δυτική και Κεντρική Μακεδονία*, σ. 168-69.

51. ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η χριστιανική Καστοριά με βάση τις έπιγραφές των ναών της (12ος - αρχές 16ου αιώνα)*, Αθήνα 1991, σσ. 358-59 (άνεκδοτη διδακτορική διατριβή).

52. Μ. SOKOLOSKI, «Le développement», σ. 96· πρβλ. του ΙΔΙΟΥ, «Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles», στον τόμο *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques...*, Βουκουρέστι 1977, σσ. 85-86.

53. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *ό.π.*, σ. 169.

54. *Αὐτόθι*, σ. 171.

55. Μεμονωμένες μνείες Καστοριανῶν εμπόρων βλ. στοῦ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 148 (Σαγιάδα, 1613), σ. 255 (έμπορικές συναλλαγές με Βενετία, 1673), σ. 256, 257 (Καστοριανοί έμποροι στη Βενετία, 1688-89). Έκτοτε οι σχετικές εἰδήσεις πυκνώνουν. Βλ. επίσης Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μικρός Έλληνομνήμων*, τχ. β', 'Ιωάννινα 1960, σ. 63 (Καστοριανός έμπορος στη Βενετία, 1657-63) και ΕΥΣΤ. ΠΕΛΑΓΙΔΗ, *Ο κώδικας τής μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 19, άρ. 17 (έμπόριο με Βενετία, 1667), σ. 20, άρ. 24 (έμπόριο με Κωνσταντινούπολη, 1674). "Ας υπομνησθῆ τέλος ή παρουσία και ή φιλογενής δραστηριότητα του γνωστού Μανολάκη Καστοριανού στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1660.

56. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 58-59.

τητες μνημονεύονται ονομαστικά 270 πρόσωπα, που φέρουν 120 διαφορετικά ονόματα (στην αλώβητη μορφή τους ή σε συντετμημένους τύπους και παραλλαγές).

Α' - Μόνο έντεκα πρόσωπα φέρουν και επώνυμο ή παρωνύμιο: Μπουτούρης (Σιάτιστα, άρ. 12)· πρόκειται είτε για το άρβανίτικο επώνυμο Μπουντούρης > Βουδούρης⁵⁷, είτε —πιθανότερο— για το βλαχικό Butare > Μπουτάρης⁵⁸, και με τροπή του α σε ου (κατ' εξακολουθητική άφομοίωση) Μπουτούρης. Έπώνυμο Μπουτούρης άπαντά και το 1775 στην περιοχή Κοζάνης⁵⁹, αλλά και σήμερα. Έξαρχος (Σιάτιστα, άρ. 12)· πρόκειται ίσως για εκκλησιαστικό άξίωμα παρά για επώνυμο. Ρούσης (Σιάτιστα, άρ. 14)· άπαντά συχνά και ως βαπτιστικό⁶⁰· είναι μάλλον βλαχικής —έδω τουλάχιστον— παρά άρβανίτικης⁶¹ προελεύσεως⁶². Βερίγρας (Κλεισούρα, άρ. 37)· δυσετυμολόγητο· < βλαχ. veriga (= κρίκος); Κεραμιτζής (Κρεπενή, άρ. 41, 42)· ίσως είναι επαγγελματικό όνομα και όχι καθαυτό επώνυμο. Ζερβάς (Βορποτζικό, άρ. 67)· < Ζέρβας; Βρετός (Βορποτζικό, άρ. 71)· σε πανελλήνια χρήση και ως βαπτιστικό⁶³. Φατζικρήνης (Καστο-

57. Κ. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι οἰκογενείας τῶν Μπουντουραίων», ΔΙΕΕ, 1 (1883) 261-263.

58. ΝΙΚ. ΚΑΤΣΑΝΗ, Ὀνομαστικὸ Νυμφαῖον (Νέβεσκας). Ἱστορικὴ εἰσαγωγή, ἰδιώμα, ἀνθρωπωνύμια, τοπωνύμια, φυτωνύμια, ζωωνύμια, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 60-61.

59. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, Σημειώματα ἱστορικά, σ. 19.

60. Στὴν ἐπιγραφή Ἁγ. Νικολάου Κοζάνης (1721)· βλ. Α. ΠΑΠΑΔΩΑΝΟΥ, Ὁ καθολικὸς ναὸς Ἁγίου Νικολάου Κοζάνης, Κοζάνη 1989, σσ. 18-19.

61. Τ. ΓΙΟΧΑΛΑ, «Considerazioni sull' onomastica e toponomastica albanese in Grecia», Balkan Studies, 17 (1976) 317.

62. Ὡς επώνυμο άπαντά και στην Κοζάνη και τὴ Σιάτιστα και τὴ Μοσχόπολη· βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Μνημεία μακεδονικῆς ἱστορίας, σσ. 256, 262· ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, άρ. 72, στ. 100, άρ. 86, στ. 18, άρ. 98, στ. 46· ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, Σημειώματα ἱστορικά, σ. 20· Ι. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΥ, Οἱ Ἑλληνες ἀπόδημοὶ στὶς γιουγκοσλαβικὲς χῶρες, σ. 162· βλ. και σημ. 77.

63. ΑΘ. ΜΠΟΥΤΟΥΡΑ, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς και γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, Ἀθήνα 1912, σ. 160. Τὸ Βρετός, ὡς βαπτιστικό, άπαντᾷ ἤδη τὸ 1478 σε χωριά τῆς Εὐβοίας (βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΛΤΑ, L'Eubée à la fin du XVe siècle. Economie et population. Les registres de l'année 1478, Ἀθήνα 1989, σσ. 243, 276). Μαρτυρεῖται ἐπίσης ὡς βαπτιστικό στὸ χωριὸ Λοσόνισσα τῆς περιοχῆς Φλώρινας στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα· βλ. Documents tires, (ἐκδ. ΣΟΚΟΛΟΣΚΙ), σ. 484. Ὡς βαπτιστικό και ὡς επώνυμο, ἤδη τὸ 1520, σε χωριά τῆς περιοχῆς Ἀργυροκάστρου (Γεωργουτσάτες, Ζερβάτες, Γοραντζὶ κ.ά.)· βλ. FERIT DUKA, «La réalité ethnique de Dropull dans les sources historiques du XVIIe siècle», Studia Albanica, 27 (1990), τχ. 2, σσ. 8, 9, 10, 17, 23, 25, 29, 30, 32, 36, 37. Για τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος (ἀπὸ τὸ ἔθιμο τῆς εἰκονικῆς ἐκθέσεως βρεφῶν) διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα λέγονται σε Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ: Περὶ ριπτόντων τὰ παιδία τους εἰς τὸν δρόμον: Ὅσαι γυναῖκες ῥίχνουν τὰ παιδία τους εἰς τὸν δρόμον, διὰ νὰ τὰ βαπτίσῃ ὅστις τὰ εἶρη, τάχα διὰ νὰ ζήσουν, ὡς ληροῦσιν, χρόνους ἐ' νὰ μὴν κοινωνήσουν· βλ. Νο-

ριά, άρ. 76)· δυσετυμολόγητο. Λιότζικος (Καστοριά, άρ. 83)· τὸ 1687 άπαντᾷ στην Καστοριά ὁ Κώτζης Λιότζικος⁶⁴· ὁ ἴδιος μάλλον —ἀλλὰ ὡς Λότζικος— μαρτυρεῖται και τὸ 1690⁶⁵. Τὸ ἔτυμο πιθανῶς άρβανίτικο: lofi = φίλος. Σόλης (Καστοριά, άρ. 84)· Κωνσταντίνος Σόλιος και Μανολάκης Σόλιου άπαντοῦν τὸ 1701 στὸν κώδικα μητροπόλεως Καστοριάς⁶⁶. Δυσετυμολόγητο.

Β' - Τὰ δύο τρίτα περίπου ἀπὸ τὰ 120 βαπτιστικὰ ὀνόματα ἦσαν ἤδη τότε —και ἐν πολλοῖς εἶναι και σήμερα— σε πανελλήνια χρήση. Τὰ περισσότερα, ὅπως εἶναι φυσικό, προέρχονται ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο ἑορτολόγιο: Ἀλέξιος (-ης), Γεώργιος (-ης και Γέργης, Γέργος, Γεργούλα), Δημήτριος (-ης και Δημός), Δέσπω, Διονύσιος, Εἰρήνη, Εὐγενή, Εὐδοκία, Ζάχω, Θάνος, Θεόδωρος - Θεοδώρα (και Θόδω), Θεολογίνα, Θωμάς, Ἰωάννης, Κοσμάς, Κυριακή, Κωνσταντίνος (και Κώστας), Λένω, Μανο(υ)ήλ (και Μάνος), Μαρία (και Μάρω), Ματθαῖος (και Μάνθω), Μιχαήλ (και Μίχος), Νικόλαος (και Νικόλας και Νίκος, Νίκω), Ξένη, Παρασκευᾶς (και Σιεῦος), Παναγιώτης, Παῦλος, Σταθοῦ, Στάσω, Συμεών, Χρῖστος.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν παραπάνω πίνακα ὀνομάτων, ὁ γραφέας τοῦ καταστίχου Μακάριος κατέγραφε ὀρισμένα ὀνόματα πότε στη λόγια και πότε στη λαϊκὴ ἢ ἰδιάζουσα μορφή τους. Γράφει π.χ. Γεώργιος (4 φορές) ἀλλὰ και Γεώργης (9 φορές)· Δημήτριος (2 φορές) ἀλλὰ και Δημήτρης (7 φορές) και Δημός (11 φορές)· Κωνσταντίνος (4 φορές) ἀλλὰ και Κώστας (9 φορές)· Νικόλαος (4 φορές) ἀλλὰ και Νίκος (6 φορές) και Νικόλας (3 φορές). Προτιμᾷ κυρίως τὸν λόγιο τύπο, ὅταν πρόκειται για ὄνομα ἱερέως. Κατὰ κανόνα ὁμοίως, ὅταν ἰδίως ἢ ἀναγωγή τοῦ συντετμημένου ἢ τοῦ ἰδιάζοντος τύπου στην αλώβητη μορφή του δὲν εἶναι προφανῆς ἢ εὐχερῆς, καταγράφει τὸ ὄνομα ὅπως τὸ ἀκούει, π.χ. Γέργος (ὄχι Γεώργιος), Θάνος (ὄχι Ἀθανάσιος), Κώτζης (ὄχι Κωνσταντίνος), Δέσπω, Θόδω (ὄχι Δέσποινα, Θεοδώρα) κλπ.

μοκάνων Μανουὴλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ... μετενεχθεὶς εἰς λέξιν ἀπλήν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ὀφέλειαν· κριτικὴ ἔκδοση ὑπὸ ΔΗΜ. Σ. ΓΚΙΝΗ και ΝΙΚ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Νόμος, Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Α.Π.Θ., τόμ. 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 448, κεφ. χη'. Σημειωτέον ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς εἰκονικῆς ἐκθέσεως βρέφους ἦταν γνωστὸ και στοὺς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους και τοὺς Βλάχους· βλ. ΑΙΓΛΙ ΒΡΟΥΣΚΟΥ, «Enfants vendu, enfants promis», L'Homme, τχ. 105 (1988) 76-87, ὅπου τὸ ἔθιμο ἐξετάζεται ἀπὸ πλευρᾶς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας και ἀναγράφεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

64. ΠΕΛΑΓΙΑ, Κώδικας Καστοριάς, σ. 29.

65. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, άρ. 12, στ. 15· και Λότζικας τὸν 18ο αἰῶνα στην Καστοριά ἐπίσης· βλ. Γ. ΓΚΟΛΟΜΠΙΑ, «Σημειώματα ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων Καστοριάς», Μακεδονικά, 25-26 (1986) 347.

66. ΠΕΛΑΓΙΑ, Κώδικας Καστοριάς, σ. 37, ΤΣΑΜΙΣΗ, Καστοριά, σ. 182.

Γ' - Μικρότερες ομάδες αποτελούν τα εκτός εορτολογίου βαπτιστικά ονόματα: α' - Τα προερχόμενα από βυζαντινά επώνυμα ('Ασάνω, Δούκας και Δούκω, Κατακο(υ)ζηνή, Λασκαρίνα, Κομνηνή και Κόμνω, Ράλης). β' - Τα εύχρηστα ('Αγνή, Θεμελής, Καλή και Κάλω και Κάλιω, Σταμάτης και Στάμω και Στάμω). γ' - Τα εμπνευσμένα από το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον ('Αργύρης και 'Αργύρω, 'Ασημίνα, Βενετή, Γερακίνα, Ζαφείρης, Κεράννα και Κεραννώ, Κουρτέσα, Λιβέρω, Μαργαρίτης, Μαργαράνα, Μαυροδής, Μέλιω, Μήλω, Παγώνης και Παγώνα, Ρόδω, Τραντάφυλλος, Χρυσάνθη, Χρυσοπηγή, Χρύσω).

Τα βαπτιστικά των τριών αυτών ομάδων ήταν κατά κανόνα πρόσφατα πλασμένα⁶⁷ και έχουν ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, γιατί —μαζί με τους ιδιαίστερους τύπους ορισμένων ονομάτων της παραγράφου Β' — υποδηλώνουν έναργέστερα τη γλώσσα ή το γλωσσικό ιδίωμα (και ως ένα σημείο την άπωτερη καταγωγή και τις πολιτιστικές διασταυρώσεις) της κοινωνικής ομάδας που τα χρησιμοποιούσε. Μπορούμε έτσι να συμπεράνουμε ότι όλα σχεδόν τα βαπτιστι-

67. Δεν έχει μελετηθεί —γιατί δεν έχει καν επισημανθεί ακόμη— το γεγονός ότι κατά τον 14ο και ιδίως τον 15ο αιώνα —έν μέρει και τον 16ο— αναμορφώθηκε και διευρύνθηκε σε μεγάλη κλίμακα η ελληνική ονοματολογία. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο αυτή: α' - Πλάθονται πολλά νέα βαπτιστικά ονόματα, που είναι άσχετα προς το εκκλησιαστικό εορτολόγιο και που θα μπορούσαν να διακριθούν χονδρικά στις τρεις κατηγορίες που σημειώθηκαν παραπάνω στην παράγραφο Γ'. β' - Πάμπολλα χριστιανικά ονόματα, μολοντί επιβίωσαν αλώβητα επί αιώνες κατά τη βυζαντινή περίοδο, τώρα υποκορίζονται, συντημονται, παραφθείρονται ή προσαρμόζονται μορφολογικά προς τα κατά τόπους γλωσσικά ιδιώματα. γ' - Ξένου έτύμου ονόματα (άρβανίτικα, βλαχικά, σλαβικά) διαδίδονται σε ελληνόφωνους πληθυσμούς. 'Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και όσον αφορά τα ιταλικά βαπτιστικά ονόματα, που, ενώ αρχικά ή χρήση τους περιοριζόταν σε ελληνικές καθολικές κοινότητες (Κρήτης, Χίου, Κύπρου κ.ά.), τώρα διαδίδονται και μεταξύ ορθόδοξων. 'Αντίστοιχα, σε ορθόδοξες κοινότητες της Μικράς 'Ασίας διαδίδονται τουρκικά ονόματα, ιδίως γυναικεία. "Όλα αυτά τα φαινόμενα χρειάζονται έρευνα και μελέτη όχι μόνο γλωσσολογική ή στενά ονοματολογική, αλλά και ιστορική. Χρειάζεται δηλαδή να διακριθώ —πέρα από την έτυμολογία και τη μορφολογία τους— και το πού και πότε εμφανίζονται και επιδίδουν τα νεότευκτα αυτά ονόματα ή οι νεοφανείς ονοματικοί τύποι κι ακόμη να συσχετισθώ με τα ιστορικά γεγονότα και ειδικότερα με τα δημογραφικά φαινόμενα που υπαγόρευαν τις αλλαγές αυτές. Γιατί πρέπει να σημειωθεί ότι οι μέχρι τώρα —κατά τα άλλα χρήσιμες— συνολικές ονοματολογικές συναγωγές και μελέτες (όπως του 'Αθ. Μπούτουρα, του Γ. Σταμόπουλου, του Μανόλη Τριανταφυλλίδη κ.ά. βλ. σημ. 63, 90, 93) κινούνται σχεδόν εκτός τόπου και χρόνου, δηλαδή χωρίς αναφορά στην ιστορία των ονομάτων και με έλλιπέστατο συσχετισμό προς τους τόπους, όπου αυτά άπαντούν. Δεν υπήρχαν βέβαια τότε έπαρκείς πηγές. Σήμερα διαθέτουμε περισσότερες, ιδίως για την περίοδο της ονοματικής πλημμυρίδας του 14ου-16ου αιώνα. Και πρώτα-πρώτα το *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεύχη 12, Βιέννη 1976-1994 (και συμπληρώματα): τα μοναστηριακά κατάστιχα, τις «Παρησίες» και τα παλαιότερα ένοριακά ληξιαρχικά βιβλία βαπτίσεων, γάμων και θανάτων· τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα, αν και όχι σπάνια στα κατάστιχα αυτά τα ονόματα εμφανίζονται παρεμφαμένα εξ αίτιας είτε των Τούρκων γραφέων, είτε των άγροούτων την ελληνική έκδοτών τους.

κα ονόματα των τριών ομάδων της παραγράφου Γ' προϋποθέτουν κατ' αρχήν ελληνόφωνο περιβάλλον, αφού δεν υπαγορεύονται από το κοινό σε όλη τη Βαλκανική ορθόδοξο εορτολόγιο, αλλά επιλέγονται ή πλάθονται έλεύθερα από τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα —ελληνική ή ελληνόφωνη έν προκειμένω— και επομένως το διδόμενο βαπτιστικό όνομα πρέπει να έχει κάποιο νόημα στη γλώσσα της ομάδας αυτής. Τα ονόματα π.χ. Θεμελής, Σταμάτης, Γερακίνα, Μαργαρίτης, Τριαντάφυλλος, Χρυσάνθη, Χρυσοπηγή κλπ. ή Κατακουζηνή, Λασκαρίνα, Ράλης κλπ. δεν έχουν κανένα νόημα στα βλαχικά, στα άρβανίτικα ή στα σλαβικά, παρά μόνο στα ελληνικά. Στην πράξη ώστόσο διαπιστώνουμε ότι ακόμη και σε άμιγώς βλαχικές κοινότητες, όπως έδω ή Κλεισούρα, πλεονάζουν μόν τα βλαχικού έτύμου ή βλαχικού τύπου ονόματα, δεν λείπουν όμως και ονόματα —Κάλω, Χρύσω (άρ. 34), Ρόδω (άρ. 36)— που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ούτε από το ορθόδοξο εορτολόγιο προέρχονται ούτε έχουν νόημα σε άλλη γλώσσα πλύν της ελληνικής. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τέτοια ονόματα παρεισέφρυν με γαμπρούς και νύφες, που κατάγονταν από γειτονικές ελληνικές κοινότητες, αλλά είναι γνωστό ότι οι Βλάχοι —έως τα πρόσφατα χρόνια— απέφυγαν τέτοιες έπιμειξίες⁶⁸. 'Η μόνη έρμηνεία που άπομένει είναι ότι ήδη από τότε —μέσα του 17ου αι.— οι κάτοικοι της Κλεισούρας, όπως και άλλων βλαχικών κοινοτήτων, ήταν —έν μέρει τουλάχιστον— δίγλωσσοι⁶⁹.

68. L. HEUZEY, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Παρίσι 1860, σ. 275· ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σ. 53.

69. Στο ίδιο συμπέρασμα μάς οδηγεί ή μελέτη των ονομάτων που σημειώνονται σε έγγραφές των 'Αγιοταφιδών από το —άμιγώς βλαχικό επίσης— Μέτσοβο (τό 1659). 'Από τα 15 ονόματα που αναγράφονται (κώδ. 'Ερσο. 509, σ. 90β) τα 8 προέρχονται από την κοινή ορθόδοξη ονοματική παράδοση: Νίκος, Αήμος, Σταύρος, 'Αποστόλης, Νήφος, Μαρία, 'Αβράμια, 'Αδάμης· 2 είναι ιδιόζοντα βλαχικά (σλαβικής ήσως καταγωγής): Κύρος και Κύργος (3 φορές) — άν δεν πρόκειται για το ίδιο όνομα· και 5 νεόπλαστα ελληνικά: 'Ελω (ζ 'Ελιά);, Στατήρω, 'Αρχόντω, Σιδέρω, Λουλούδης. 'Εντυπωσιακή είναι ή αύξηση των ονομάτων της τρίτης ομάδας (νεόπλαστα ελληνικά) κατά τον 18ο αιώνα — στο Μέτσοβο πάντοτε. 'Επί 496 άνδρων οι 59 (12%) φέρουν το όνομα Στέργιος και οι 17 το όνομα Τριαντάφυλλος. Μόνο 21 Μετσοβίτες φέρουν τυπικά βλαχικά ονόματα: Νίτζος (13 άτομα), Μίσος, Γούσιος, Λιόλιος, Τέγος κ.ά. (βλ. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Τα ονόματα των Μετσοβιδών του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών* ('Ιούνιος 1991), 'Αθήνα 1993, σσ. 57 κ.έ.). Το ίδιο συμβαίνει άργότερα και στο επίσης βλαχικό Νυμφαίο (Νέβεσσα)· βλ. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σ. 125-26. 'Η διγλωσσία, δηλαδή ή (γενική ή μερική, άτελέστερη ή πληρέστερη) γνώση της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας άνάμεσα στους βλαχικούς πληθυσμούς της κεντρικής και βόρειας 'Ελλάδας, συνάγεται έμμεσα και από όσα γράφει ο Μαικάριος στην έκθεση για την περιόδια του, που δημοσιεύεται στην αρχή της μελέτης αυτής: ... Τα δώδεκα χωρία δεν έδιδάξαμεν και τα 143 έδιδάξαμεν και έξομολόγησαμεν... Τα όσα έχουν σταυρό τα άνωθεν χωρία έδιδάξαμεν με έξομολόγησιν και όσα δεν έχουν ήταν εις τον δρόμο και άγνωστά. Τα δώδεκα χωρία που δεν σημειώνονται με σταυρό ήταν χωριά της Μικράς 'Ασίας, της Θράκης και της 'Ανατ. Μακεδονίας. "Όλα τα άλλα άναγραφόμενα χωρία (των 'Αγράφων, της Θεσσαλίας και της Δυτ. Μακεδονίας) φέρουν πράγματι σταυρό. Είναι δε γνωστό ότι άκριβώς στις

Δ' - Για τους λόγους που εκτίθενται παρακάτω, μια ομάδα 35 περίπου βαπτιστικών ονομάτων, που φέρονται από 48 πρόσωπα, είτε είναι μη ελληνικού ετύμου, είτε είναι ελληνικά, αλλά έχουν προσαρμοσθή μορφολογικά στο —κατά περίπτωση— ξένο γλωσσικό ιδίωμα⁷⁰. Από τα ξένα αυτά ή ξενοφανή ή πάντως ιδιάζοντα βαπτιστικά ονόματα σχολιάζονται παρακάτω τα πιδ ενδιαφέροντα και πιδ ένδεικτικά:

Βλαχικής προελεύσεως —ή πάντως σε εύρεία χρήση από Βλάχους κυρίως—

τρεις αυτές περιοχές υπήρχαν πάμπολλα βλαχοχώρια (όπως π.χ. τα αναγραφόμενα από τον Μακάριο Καστανιά, Κλινοβός, Μαλακάσι, Μέτζοβο, Κερασιά, Ζάγκο, Κλεισούρα και πολλά άλλα). Από όσα γράφει παρακάτω ο Μακάριος φαίνεται ότι αυτός κυρίως είχε αναλάβει το έργο του κηρύγματος και της εξομολόγησεως: *εις κανένα από ταύτα τα άνωθεν χωρία δέν έπιήγα καλά, αλλά άσθενής πάντοτε, άλλ' ο Χριστός μάς έδυνάμωνε και δέν άμελήσαμεν όμιλίας και εξομολόγησιν νύκτα και ήμέραν, κοιτάμενος πολλάκις εξομολόγων.* Έπειδή δέ ο Μακάριος ήταν Κρητικός την καταγωγή, είναι προφανές ότι τα κηρύγματα και —άκόμη σημαντικότερο— οι εξομολογήσεις των πιστών γίνονταν στην ελληνική. "Ας σημειωθή έπ' ευκαιρία και μια ακόμη πρωιμότερη μαρτυρία για τη διγλωσσία των Βλάχων. Σε έκθεσή του (20 Ιουνίου 1637) ο τότε Βενετός διοικητής της Κέρκυρας γράφει μεταξύ άλλων και τα εξής: «... Έκείνοι που συνήθως έρχονται προς εργασίαν εις την νήσον είναι Βλάχοι, πολυ διαφορετικοι από τους Χειμαρριώτες και πολυ γνωστοί. Όμιλούν μέν ελληνικά, αλλά ένδύονται όπως οι Άλβανοί...» (βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Τό έν Βενετία Κρατικόν Άρχεϊον», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 15, 1940, σ. 44). Έπρόκειτο προφανώς περί Άρβανιτοβλάχων. "Ωστε, τα γραφόμενα από τον Χριστόφορο Περραιβό —κατ' ανακοίνωση του Κωνστ. Άσώπιου— και συχνά επαναλαμβανόμενα έκτοτε, ότι οι Βλάχοι των Άγραφων και της Ήπειρου άρχισαν να μαθαίνουν την ελληνική μετά από έπίμονες συστάσεις του Κοσμά του Αιτωλού, δηλαδή μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, άποτελούν μέρος από τις παραδόσεις για τον Άγιο (τη βιβλιογραφία για τη συγκεκριμένη αυτή παράδοση έχει συγκεντρώσει ο ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Επίγραμμα Εύγενίου του Αιτωλού και λατινοφωνία Έλλήνων», *Πρακτικά Συνάξεως «Εύγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του*», Αθήνα 1986, σσ. 224-27). "Άλλωστε, στις σωζόμενες διδασχές του Κοσμά Αιτωλού δέν γίνεται καθόλου λόγος για Βλάχους και κουτσοβλαχική γλώσσα. Σε μία μόνο διδασχή (τη Β1, κατά τον Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟ, *Κοσμά του Αιτωλού Διδασχές*, 2η έκδ., Αθήνα, χ.χ., σσ. 207-8) υπάρχει θερμή σύσταση στους άκροατές του να μην κουβεντιάζουν άρβανίτικα.

70. Ο γραφέας του καταστίχου Μακάριος άλλοτε εξελληνίζει τις καταλήξεις των ξένων ονομάτων (π.χ. Κίρσας, Νάνος, Λέκας, Πείος, Νένος κλπ.) και άλλοτε τα καταγράφει όπως τα άκούει (Πούλιο(ς), Στάνο(ς), Γκίνη(ς) κλπ.). Ανάλογη τάση προσαρμογής των ονομάτων στη μορφολογία της τουρκικής διαπιστώνουμε και στους γραφείς των τουρκικών φορολογικών καταστίχων, οι όποιοι πολυ συχνά παραλείπουν το τελικό -ς ή και όλόκληρη την κατάληξη των ελληνικών ονομάτων γράφουν π.χ. Luka, Yani, Manol, Istamad κλπ. (βλ. και Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Ο Kanunname και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά*, 19, 1979, σ. 350). Αυτό έπρεπε να το λάβει όπόψη του ο κατά τα άλλα έμπειρος έρευνητής και καθηγητής στα Σκόπια Μ. ΣΟΚΟΛΟΣΚΙ («Développement», σ. 96), πριν μάς βεβαιώσει ότι στην πόλη και την περιοχή Καστοριάς, σύμφωνα με τουρκικό κατάστιχο του έτους 1445, υπήρχαν μόνο 146 άρχηγοι οικογενειών (έπι συνόλου 2871, δηλ. μόλις 5%) με όνόματα λήγοντα σε -ος, -ας και -ης και επομένως μόνο αυτοί ήταν, «sans aucun doute, Grecs ou Slaves grécisés».

ήσαν τα βαπτιστικά Γέργης (άρ. 37), Γέργος (άρ. 11, 67, 72), Γεργούλα (άρ. 19) < Γεώργιος· Γιαγκας (άρ. 4) < Γιαγκος < Ίωάννης⁷¹. Κίρσας (άρ. 35) < βλαχ. Kirtse < Κυριάκος⁷². Μίσης (άρ. 4), Μίσος (άρ. 62, 68) < Μιχαήλ⁷³. Νάνω (άρ. 17) < Νάνος < Ίωάννης⁷⁴. Νίτζιο (άρ. 33) < βλαχ. Nitsiu < Νικόλαος⁷⁵. Πούλος (άρ. 22), Πούλιος (άρ. 15, 70) > Πούλιο (άρ. 67)⁷⁶. Το Ρούσος (άρ. 7) διορθωτέο μάλλον σε Ρούσης⁷⁷.

Άλβανικής προελεύσεως τα Γκίκας (άρ. 32), Γκίνης (άρ. 69), Κιόνης (άρ. 70) < Γκιόνης, και Λέκας (άρ. 30), που άπαντούν πολυ συχνά και στα άρβανιτοχώρια της νότιας Ελλάδας ήδη από τον 15ο αιώνα⁷⁸.

Σλαβικού ετύμου ή σλαβικής προελεύσεως είναι τα Κράλης (άρ. 63)⁷⁹, Κύρος (άρ. 47) > Κύρω (άρ. 68) > Κιούρω⁸⁰ (άρ. 74), Μαλίνα (άρ. 31, 43) < malina (= βατόμουρο)⁸¹, Μπόζα (άρ. 44) < Bozia (= Χριστίνα)⁸², Νένος (άρ. 44,

71. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σσ. 64, 68. Σήμερα το επώνυμο Γιαγκας άπαντά συχνά, κατά τον τηλεφωνικό κατάλογο, στην Ήγουμενίτσα και την Παραμυθία.

72. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σ. 56.

73. Αύτόθι.

74. Αύτόθι.

75. Αύτόθι.

76. Βλ. Έπίμετρο.

77. "Ως βαπτιστικό και ως επώνυμο άπαντά πάμπολλες φορές στην περιοχή (άπό την Κοζάνη και τη Σιάτιστα ως το Μοναστήρι) ως Ρούσης πάντοτε: βλ. και σημ. 62. Στόν γραφέα του καταστίχου Μακάριο, ός Κρητικό, ήταν οικειότερος ό τύπος Ρούσος.

78. BALTA, *L'Éubée, polychaou*, της ΙΑΙΑΣ, «Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century», *Άρχεϊον Εύβοϊκών Μελετών*, 29 (1990-91) και άυτοτελώς, Αθήνα 1992, πολλαχού. Είναι άξιοσημείωτο ότι παράλληλα με το όνομα Gini (Γκίνης < Γιάννης) άπαντά πάμπολλες φορές και το Yani, γεγονός που ύποδηλώνει ότι ήδη από τότε είχε άρχισει ή διαδικασία προσαρμογής των άρβανιτικών ονομάτων στην τυπολογία της ελληνικής: βλ. και σημ. 96.

79. Το 1673 μαρτυρείται κάποιος Ράλης του Κράλη από την Καστοριά: βλ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ Μ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1935, σ. 140. Το Κράλης άπαντά και στόν Τύρναβο, όπου υπήρχε βλαχική παροιμία: βλ. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Τυρναβίτικα όνόματα του 18ου αιώνα», *Όνόματα*, 13 (1989-90) 254.

80. Βλ. Έπίμετρο.

81. Σε έπιγραφή ναού της Καστοριάς μνημονεύεται το 1657 *Μαλίνα πρεσβυτέρα*: βλ. ΓΚΟΛΟΜΠΙΑ, «Ανέκδοτες έπιγραφές», σ. 80· τον 16ο αιώνα στην Καστοριά επίσης: Ν. Α. ΒΕΗ, *Τά χειρόγραφα των Μετεώρων*, τόμ. 1, Αθήνα 1967, σ. 294· τον 18ο αιώνα στόν Τύρναβο: Κ. Σπανού, ό.π., σ. 258.

82. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σσ. 57, 60. Το όνομα άπαντά και στους τύπους Μπόζ(ι)ω, Μποζιάνα, Μπό(ύ)ζιου κ.ά.: βλ. ΠΕΛΑΓΙΔΗ, *Κώδικας Καστοριάς*, σσ. 24, 34, 36· ΣΠΑΝΟΥ, ό.π., σ. 256· Ν. ΔΕΛΙΑΔΗ, «Συμπληρωματικόν σημείωμα περί του λατροφιλοσόφου Καρκάση», *Γέρας Κεραμοπούλου*, Αθήνα 1953, σσ. 542-43· ΜΠΟΥΤΟΥΡΑ, *Τά νεοελληνικά κύρια όνόματα*, σ. 117.

45, 51, 52)⁸³, Πέιος (ἀρ. 21, 25)⁸⁴, Πέικος (ἀρ. 31)⁸⁵, Στάνος (ἀρ. 64) και Στάνω (ἀρ. 58)⁸⁶, Στόινος (ἀρ. 53)⁸⁷, Φάσα (ἀρ. 78) < faza (= φασιανός, ἀγριοπεριστέρα)⁸⁸. Πιθανώς και τὸ Πέτζος (ἀρ. 33)⁸⁹. Τὰ ἀρσενικά βαπτιστικά ἀπαντοῦν στήν περιοχή και ὡς ἐπώνυμα.

83. ΣΤ. ΚΑΤΣΟΥΛΕΑ, «Τὰ ἐπώνυμα τῆς Βλάστης», Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου (1978). Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86. Δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται ἐτυμολογικά μὲ τὸ βλαχικό Νάνος < Ἰωάννης> πιθανῶς σλαβικοῦ ἐτύμου, ἀφοῦ ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένα και στὸ Παζαρτζίκι, τῆ Φιλιππούπολη και τῆ Σήλγυμο· βλ. ΠΗΝΕΛΟΠΗΝΕ ΣΤΑΘΗ, «Τὸ ἀνέκδοτο Ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ», Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά, 1 (1984) 161, 179, 187.

84. Πέιος και Πέγιος ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ ὡς βαπτιστικὸ και ὡς ἐπώνυμο στήν περιφέρεια Καστοριάς-Σιάτιστας τὸν 17ο και τὸν 18ο αἰῶνα· βλ. ΠΕΛΑΓΙΑΗ, Κώδικας Καστοριάς, σσ. 17, 35, 36· ΚΑΤΣΑΝΗ, Νυμφαῖο, σ. 70· Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, σσ. 211, 237, 256, 261, 267· ΚΑΤΣΟΥΛΕΑ, ὁ.π., σ. 71· και στή Θεσσαλονίκη· βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Ὁ Kanunname», σσ. 350, 351, 358, 368.

85. Ἀπαντᾷ συχνότερα ὡς Πέικος· βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, ἀρ. 63, στ. 54, ἀρ. 65, στ. 18, ἀρ. 81, στ. 163, ἀρ. 96, στ. 2 και 12.

86. Βλ. Ἐπίμετρο.

87. Σὲ ποικίλες παραλλαγές (Στόιος, Στόγιος, Στογιάνος, Στάιος, Στάικος, Στόικος κλπ.) τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ὄχι μόνον στὶς σλαβικές χώρες ἀλλὰ και μεταξὺ Ἀλβανῶν, Ἀρβανιτῶν στή νότιο Ἑλλάδα, βλαχικῶν και ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἠπείρου και τῆς Μακεδονίας· βλ. ἀντιστοίχως S. PULAHA, «The Altun-ilia province and its population at the end of the 15th century», στὸν τόμο *The Albanians and their Territories*, Τίρανα 1985, σ. 360, BALTA, *Eubée*, σ. 300, Δ. ΠΟΛΕΜΗ, «Γύρω ἀπὸ τὰ ἀνδρονύμια τῶν Ἀρβανιτῶν τῆς Ἀνδρου κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα», Ὀνόματα, 7 (1982) σ. 8, ΚΑΤΣΟΥΛΕΑ, «Ἐπώνυμα Βλάστης», σσ. 71, 80. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΑΔΗ στὰ *Μακεδονικά*, 2 (1941-52) 733-34.

88. Προφορικὴ ὑπόδειξη τοῦ καθηγητῆ κ. Νικ. Κατσάνη, στὸν ὁποῖο ὀφείλω και ἄλλες ὀνοματολογικές διευκρινίσεις. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ κυρίως στήν περιοχή τῆς Καστοριάς· βλ. ΠΕΛΑΓΙΑΗ, Κώδικας Καστοριάς, σσ. 20, 23, 32, και ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, ἀρ. 31, στ. 2 και 6, ἀρ. 74, στ. 3.

89. Ἀπαντᾷ και ὡς Πέιτζος και Πέτζας (σήμερα Πέτσος και Πέτσας) στή Δυτ. Μακεδονία, τὴν Ἠπειρο και τὴ Βουλγαρία· βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, ἀρ. 30, στ. 128, ἀρ. 38, στ. 14· Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑ, «Ἐπιγραφὰι και ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου», *ΕΕΒΣ*, 5 (1928) 97· Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, «Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς», *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, 4 (1938) 159: ἀρχῶν Πέτζιος σὲ ἐπιγραφὴ Ἀγ. Νικολάου Καστοριάς (1663)· Χρυσάνθου Ὀδοιπορικὸ, σσ. 160, 165, 168, 169, 174, 179, 193, 194 (ἐγγραφὴς ἀπὸ τὸ Παζαρτζίκι, τῆ Στενὴμαχο, τῆ Φιλιππούπολη και τὴν Ἑσὴ Ζαγορά). Κατὰ τὸν Ε. ΜΠΟΓΚΑ, *Τὰ γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου*, τόμ. 2, Ἰωάννινα 1966, σ. 74: Πέτζος < Πέτρος. Ἡ ΓΙΑΝΝΑ ΚΟΛΛΕΚΑ, «Ἀλβανικά ἐπώνυμα Ἑλλήνων», Ὀνόματα, 8 (1983) 25-26, συσχετίζει τὸ ὄνομα μὲ τὸ χωριὸ Peca τοῦ Δελβίνου. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ὁμοίως τονίζεται στή λήγουσα: Πετσὰ ἢ Πετζ(ι)ά· βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία*, 2, σ. 357, και ΜΠΑΡΑ, *Δέλβινο*, σσ. 126, 131, 343.

Σὲ τουρκικὸ ἔτυμο ἀνάγονται τὰ Καραγιούζης (ἀρ. 36)⁹⁰ και Μπόγδας (ἀρ. 6) < Bugdan (= Μόλδαβός)⁹¹.

Δυσετυμολόγητα: Σάτρω (ἀρ. 55), Ζοῦμπος (ἀρ. 69). Τὸ Νεράντζης (ἀρ. 27), ποὺ ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ ὡς βαπτιστικὸ και ὡς ἐπώνυμο στήν περιοχή τῆς Σιάτιστας⁹², δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἐτυμολογικὴ σχέση μὲ τὸ νεράντζι⁹³.

Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω (σημ. 67), στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα εἶχε ἤδη ἀναπτυχθῆ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἓνα εἶδος ὀνοματολογικοῦ συγκρητισμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως τὰ βαπτιστικά ὀνόματα. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶχε μεγαλύτερη ἔξαρση στή Δυτικὴ —ιδίως τῆ ΒΔ— Μακεδονία, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἐκεῖ γειτνιάζαν ἢ συνοικοῦσαν Ἑλληνας, Βλάχοι, Ἀλβανοὶ και Σλάβοι, ἀλλὰ και ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὁμάδες Βλάχων (και Ἀρβανιτοβλάχων), ποὺ ἦσαν ἤδη φορεῖς ἀλβανικῶν και σλαβικῶν γλωσσικῶν ἐπιδράσεων⁹⁴ —και στὸ ὀνοματο-

90. Ἐδῶ τὸ ὄνομα μὲ τὴν ἀρχικὴ του σημασία: μαυρομάτης. Πολὺ ἀργότερα θὰ χρησιμοποιηθῆ ὡς χλευαστικὸ· βλ. ΚΑΤΣΟΥΛΕΑ, «Ἐπώνυμα Βλάστης», σσ. 63, 70, 71, ΜΑΝ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΔΗ, *Τὰ οικογενειακά μας ὀνόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 69, 184, 188.

91. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑΔΗΣ, ὁ.π., σ. 30, σημ. 66, και σ. 197. Τὸ ὄνομα εἶχε μεγάλη διάδοση σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Στὶς ἑλληνικές χώρες διαδόθηκε (στοὺς τύπους Μπόγδος, Μπόγδος, Μπόγδανος κλπ.) μέσω τῶν μετακινουμένων πρὸς νότον Ἀρβανιτῶν και Βλάχων ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα· βλ. Ν. BELDICEANU et I. BELDICEANU - STEINHER, «Corinthe et sa région en 1461 d'après le registre TT 10», *Südost - Forschungen*, 45 (1986) 42. Στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα μαρτυρεῖται στή Θεσσαλονίκη (βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Kanunname», σσ. 363, 365, 367, 369) και λίγο ἀργότερα στὰ Ἄγραφα (βλ. παρακάτω σημ. 104), στή Σιάτιστα (ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, ἀρ. 10, στ. 2), στή Κοζάνη (ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, Ἀγ. Νικόλαος Κοζάνης, σ. 18) κ.ά. Γενικότερα βλ. Δ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑ, «Σλαβικὴ ἐπίδραση στὸ τοπωνυμικὸ τῆς Ἠπείρου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη*, Ἀθήνα 1956, σ. 158, ὅπου ὑποτίθεται σλαβικὴ μᾶλλον παρὰ βλαχικὴ ἢ προέλευση τοῦ ὀνόματος.

92. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδιξ Σιατίστης, σ. 177 (εὑρετήριο ὀνομάτων).

93. Ὅπως πιστεύει ὁ ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, *Νεοελληνικά κύρια ὀνόματα*, σ. 141, ποὺ ἐντοπίζει τὸ ὄνομα μόνον στή Σηλυβρία. Ὁ Γ. ΣΤΑΜΝΟΠΟΥΛΟΣ (*Βόλτες ὀνοματολογικές*, Ἀθήνα 1929, σ. 141) τὸ ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ ὄνομα Neri + ἰταλικὴ ὑποκοριστικὴ κατάληξη -azzi, κατὰ τὸ Cordo < Χόρτης < Κορτάτζης, Χορτάτζης (πάντοτε κατὰ τὸν Σταμνόπουλο). Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὰ ἐπισημὰ ἐτυμολογία, ἀφοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ υποθέσουμε ἰταλικὴ ἐπίδραση εἰδικὰ στή Σιάτιστα, ὅπου μὲ χαρακτηριστικὴ συχνότητα ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα. Ὑπάρχει ὥστόσο ἀλβανικὸ βαπτιστικὸ Neri (βλ. BALTA, «Rural», σσ. 103, 112, 114) —ποὺ ἀγνοοῦσε ὁ Σταμνόπουλος— ἀλλὰ και πάλι δὲν διευκολύνεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος, ἀφοῦ παραμένει ἀνεξήγητὴ ἡ κατάληξη -άντζης.

94. Σὲ τουρκικὸ φορολογικὸ κατὰστιχο τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνα, μεταξὺ ἑξὶ ἀναγραφόμενων ὀνομάτων ἀπὸ τὸ βλαχικὸ χωριὸ Νέβεσκα (σήμερα Νυμφαῖο Φλωρίνης), δύο εἶναι ἀρβανίτικα (Leco, Gön) κὶ ἓνας τρίτος φορολογούμενος ὀνομάζεται Nikola Arnaud (βλ. *Documents turcs*, ἐκδ. SOKOLOSKI, σ. 328). Στὴν ἐπίσης βλαχικὴ Κουτσούφλιανη μαρτυρεῖται τὸ 1570 περίπου ἓνας Λέκας (βλ. Ἀγιοσταφικὸ κατὰστιχο — κώδ. Ἰεροσ. 496, φ. 56). Ἐξ ἴσου παλαιές εἶναι οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ χρῆση σλαβικῶν ὀνομάτων σὲ βλαχικές κοι-

λογικό επίπεδο—είχαν κινηθῆ νοτιότερα, δηλαδή σὲ περιοχές μὲ συμπαγέστερο ἑλληνικό πληθυσμό. Ἦταν φυσικὸ ἐπομένως ἀφ' ἑνὸς νὰ διασπείρουν τὴ δική τους ὀνοματολογία καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐκτεθοῦν στὴ γλωσσικὴ—καὶ ὀνοματολογικὴ—ἐπιρροὴ τῆς ἑλληνικῆς⁹⁵. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συνέβη καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ νότιο Ἑλλάδα⁹⁶.

νότητες, ὅπως π.χ. τὸ Σισάνι Κοζάνης (βλ. *Documents turcs*, ἔκδ. SOKOLOSKI, σ. 287· μέσα 15ου αἰ.). Ἕνας Σκαρλάτος Στοάνος ἀπὸ τὸ Μπελοκομίτι Εὐρυτανίας μαρτυρεῖται τὸ 1570 περίπου (βλ. Ἀγιοταφικὸ κατάστιχο—κώδ. Ἱεροσ. 496, φ. 58) καὶ ἓνας Πείος Ζαμπίρας ἀπὸ τὴ Σιάτιστα τὸ 1720 (βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κώδιξ Σιατίστης*, σ. 113, ἀρ. 84, στ. 9 καὶ 15-16). Πρώιμες μαρτυρίες γιὰ ἄλλα ὀνόματα βλ. στὸ Ἐπίμετρο. Γιὰ τὴ χρῆση ἀρβανιτικῶν καὶ σλαβικῶν ὀνομάτων σὲ βλαχικὲς κοινότητες κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια βλ. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαῖο*, σσ. 44, 49, 50-51, 126, ΚΑΤΣΟΥΔΑ, «Ἐπώνυμα Βλάχων», σσ. 70, 71, 80, 86, καὶ ΣΠΑΝΟΥ, «Ὀνόματα Μετσοβιτῶν», σ. 57.

95. Στὸ Σισάνι π.χ. μαρτυρεῖται—ἤδη στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα—τὸ ἐπώνυμο Μαῦρος (*Documents turcs*, ὁ.π., σ. 287)· στὴν Κουτσούφλιανη τὸ βαπτιστικὸ Κόμων γύρω στὸ 1570 (Ἀγιοταφικὸ κατάστιχο—κώδ. Ἱεροσ. 496, φ. 56). Βλ. καὶ σημ. 69 (ἑλληνικὰ ὀνόματα στὸ Μέτσοβο τὸ 1659).

96. Κατὰ τὸν Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗ («Ἡ ἐν Ἀττικῇ ἑλληνοαλβανικῇ διάλεκτος», *Ἀθηνᾶ*, 45, 1933, σσ. 169-170) «ἡ ἀλβανικὴ εἶχε εἰσδεχθῆ πλῆθος λέξεων ἑλληνικῶν πρὸ τῆς μεταναστεύσεως καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν Ἀρβανιτῶν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ τῇ Σικελίᾳ, δηλ. πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος». Εἰδικότερα γιὰ τὴ διάδοση ἑλληνικῶν ὀνομάτων μεταξὺ τῶν Ἀρβανιτῶν τῆς διασπορᾶς βλ. Τ. Π. ΓΙΟΧΑΛΑ, *Ἑλληνικὰ ἐπώνυμα, ὀνόματα καὶ τοπωνύμια τῶν ἀλβανικῶν κοινοτήτων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας*, Ἀθήνα 1993. Πράγματι, σὲ τουρικὰ κατάστιχα τῶν μέσων τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα, συναντᾶμε μεταξὺ τῶν φορολογουμένων σὲ ἀρβανιτοχώρια τῆς Κορινθίας, τῆς Ἀττικῆς, τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Εὐβοίας, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἑλληνικὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα, καὶ τὰ ἐπώνυμα Μαργαρίτης, Χαρτοφύλακας, Σταματόπουλος, Ὀρφανός καὶ Ἀρφανός, Ψάρης, Ραψομάτης, Ζήσης, Νικηφόρος, Μεταξᾶς, Μελισσινός, Μακρυπόδης, Ξένος, Κανδύλης κλπ.· βλ. BELDICEANU, «Corinthe», σ. 42, BALTA, «Rural», σσ. 100, 103, 123, 124, 157. Στους ἴδιους ἀρβανιτικὸς οἰκισμοὺς ἀπαντοῦν καὶ σλαβικὰ ὀνόματα, ἀλλὰ πολὺ ἀραιότερα: Ratko, Rado, Stoya, Ravic· βλ. BALTA, *Eubée*, σ. 300, BALTA, «Rural», σσ. 101, 124, ΠΟΛΕΜΗ, «Ἀνδρονύμια Ἀρβανιτῶν», σ. 8.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Τὰ ὀνόματα Κύρος, Στάνος καὶ Ποῦλος

Κύρος. Τὸ ὄνομα, στὸν ἀρσενικὸ καὶ τὸν θηλυκὸ τοῦ τύπου (Κύρος) Κύρω) Κιούρω), ἀπαντᾷ κυρίως στὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ περσικῆς προελεύσεως ὄνομα Κύρος, ποὺ συναντᾶμε ὡς ὄνομα ἀγίων καὶ κληρικῶν κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ὡς βαπτιστικὸ καὶ ἐπώνυμο στὴ νότια Ἑλλάδα, τὰ νησιά καὶ τὴν Κύπρο. Δὲν ἔχει ἐπίσης ἐτυμολογικὴ σχέση μὲ τὴν προσφώνηση κύρ⁹⁷—καὶ κύρος (κύριος⁹⁸). Στὴν προκειμένη περίπτωση φαίνεται ὅτι εἶναι σλαβικῆς προελεύσεως καὶ διαδόθηκε στὶς ἑλληνικὲς χώρες τὸν 14ο αἰῶνα κυρίως μέσω Βλάχων ποὺ κινήθηκαν νοτιότερα. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὀδηγοῦν οἱ πρωιμότερες μνείες τοῦ ὀνόματος: Τὸ 1385 μαρτυρεῖται κάποιος Κύρος ψαράς, πιθανῶς στὴ λίμνη τῆς Καστοριάς⁹⁹. Τὸ 1470 περίπου μαρτυρεῖται στὸ βλαχοχώρι Σισάνι¹⁰⁰. Στὸ ἀνεκδοτὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο ἐλεῶν τοῦ 1570 περίπου (κώδ. Ἱεροσ. 496) τὸ Κύρος μαρτυρεῖται στὸ Μοναστήρι, τὸ Νιστράνι (σήμερα Νεστόριον Καστοριάς· τότε σλαβόφωνο χωριὸ) καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Βέροιας· τὸ Κύρω στὴ Δερβιτσάνη, τὸ Κολορτζί, τὸ Γοραντζί (καὶ οἱ τρεῖς οἰκισμοὶ στὴν περιοχὴ Ἀργυροκάστρου), στὴν Αὐλώνα τῆς Ἀλβανίας, στὰ Ἰωάννινα, τὴν Κουτσούφλιανη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Βουνέσι Καρδίτσας, τὰ Θερμὰ Ὑπάτης, τὸ Μπράτσι Θηβῶν. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸ τελευταῖο (ποὺ ἦταν ἀρβανιτοχώρι), ὅλοι οἱ ἄλλοι οἰκισμοὶ ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω βρίσκονταν σὲ περιοχὲς ὅπου ζοῦσαν καὶ ἐκινούντο βλαχικοὶ πληθυσμοί, καὶ τότε καὶ ἀργότερα. Στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο ἐλεῶν (Ἱεροσ. 509), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκδίδονται ἐδῶ οἱ ἐγγραφές ἀπὸ τὶς ὀκτώ δυτικομακεδονικὲς κοινότητες, τὸ ὄνομα Κύρος ἀπαντᾷ μόνο στὸ Κριμίνι καὶ τὸ Μέτσοβο (φ. 90β), τὸ Κύρω στὸ Βορποτζικὸ καὶ τὴν Τσαγκαράδα (μιά φορά στὸ καθένα) καὶ τὸ Κιούρω στὴν Καστοριά. Ἀργότερα, σὲ 84 οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν, Βοῖου καὶ Καστοριάς (17ος-19ος αἰ.) ἐπὶ 608 ἀνδρῶν καὶ 504 γυναικῶν, 4 ἄνδρες ἔφεραν τὸ ὄνομα Κύρος, 3 τὸ ὄνομα Κιούρος, 9 γυναῖκες τὸ Κύρω, καμιά ὁμως τὸ Κιούρω¹⁰¹.

97. Ὅπως ὑποθέτει ὁ ΜΠΟΥΤΟΥΡΑΣ, ὁ.π., σσ. 74, 112.

98. Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Γλωσσικὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 1964, σ. 449.

99. *Prosopographisches Lexikon*, τχ. 6 (1983) 100.

100. *Documents turcs* (ἔκδ. SOKOLOSKI), σ. 287.

101. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Οἱ Δυτικομακεδονικοὶ οἰκισμοὶ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερῶν»

Στάνος. Σλαβικό όνομα (πιό γνωστό ως πρώτο συνθετικό άλλων ονομάτων: Stanislav κ.ά.), μαρτυρούμενο όμως ήδη από το 1184 και ως όνομα Βλάχων των ελληνικών χωρών¹⁰². Παράλληλα, κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, το Στάνος > Στάνω > Στάνα (και Στανούλα) άπαντούν πάμπολλες φορές μεταξύ των σλαβικής καταγωγής παροίκων σε άγιορειτικά κτήματα στη Χαλκιδική και την κοιλάδα του Στρυμώνα¹⁰³. Στις νοτιότερες ελληνικές χώρες το Στάνος (και Στάνω, Στάνα) άπαντά ως βαπτιστικό και ως επώνυμο κυρίως στα βλαχοχώρια των Άγράφων¹⁰⁴ και της Ήπειρου¹⁰⁵, στη Δυτ. Μακεδονία¹⁰⁶ και σποραδικά στη Θεσσαλία¹⁰⁷.

Πούλος. Προβληματική είναι η έτυμολογία του παρωνυμίου και κατόπιν επωνύμου Πούλος ή Πούλιος (και των θηλυκών τύπων Πούλω και Πούλιω). Έγκριτοι γλωσσολόγοι και λαογράφοι το θεωρούν άδιστακτως ως παράγωγο του παρωνυμίου Πουλημένος¹⁰⁸, που άπαντά επίσης συχνά στην ήπειρωτική Ελλάδα και υποδηλώνει το μαγικό έθιμο της εικονικής πωλήσεως βρέφους¹⁰⁹. Είναι δύσκολο ώστόσο να παραχθῆ όμαλά και κατά τους γλωσσολογικούς κανό-

τους στην Πρόθεση 215 της μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων (17ος-19ος αι.)», *Μακεδονικά*, 28 (1992) 142 κ.έ., 147 κ.έ.

102. P. NASTUREL, «Vlacho-Balkanica», *Byz.-neogr. Jahrb.*, 22 (1977-84) 223. Ένας Στάνος, βοσκός στη Θεσπρωτία, μνημονεύεται σε έπιστολή του Ίωάννη Άποκαύκου (γύρω στο 1220): βλ. E. ΒΕΗ ΣΦΕΡΛΗ στο *BNJ*, 21 (1971-76) 241-2.

103. *Prosopographisches Lexikon*, τχ. 11 (1991) 80-81.

104. *Εὐγενίου Γιαννούλη Έπιστολές* (έκδ. I. ΣΤΕΦΑΝΗ και ΝΙΚΗΣ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑ-ΦΥΛΑΟΥ ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ), Θεσσαλονίκη 1992, σ. 169, άρ. 56 (του 1665): «ὁ ἐκ Βραβιανῶν... Ἀρμάγος ὁ Στάνος, ὁ γνήσιος ἐξάδελφος τοῦ κυροῦ Ἀρμάγου τοῦ Μπόγδα, τοῦ ὄντος και αὐτοῦ ἐκ τῶν Βραβιανῶν. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Δ' (Άγ. Τριάδος), Ἀθήνα 1993, σ. 406: έπίγραμμα Ἀναστασίου Γορδίου του έξ Ἀγράφων *Εἰς Ἀγέρειον τὸν Στάνων...* ,αψξδ' (γράφε ,αψκδ').

105. Ν. Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, «Ίωάννης Στάνος», *Άθηνά*, 49 (1939) 333 κ.έ. Ὡς επώνυμο και ως βαπτιστικό άπαντά πολύ συχνά στο Μέτσοβο: βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, «Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 15 (1940) 62-66, και ΣΠΑΝΟΥ, «Όνόματα Μετσοβιτῶν», σσ. 57, 60, 64.

106. *Documents turcs* (έκδ. SOKOLOSKI), σσ. 72, 74, 75, 278, 484 (έγγραφές από καζάδες Καστοριάς και Φλώρινας): ΣΠΑΝΟΥ, «Δυτικομακεδονικοί οικισμοί», σ. 153.

107. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Οἱ θεσσαλικοί οικισμοί και τὰ όνόματα τῶν άπειρωτῶν τους στην Πρόθεση 215 της μονής Βαρλαάμ (1613/14 - 19ος αι.)», *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, 24 (1993) 122.

108. Κ. ΖΗΣΙΟΥ, «Πούλος, τὸ παρά τοῖς Πελοποννησίοις κύριον όνομα», *Έβδομάς*, 2 (1885) 392-93· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ βιβλιοκρισία του έργου του Ἀθ. Μπούτουρα (βλ. σημ. 63) στη *BZ*, 22 (1913) 492· Ν. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1931, σσ. 226 κ.έ.· ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, «Τὰ σύμβολα ἐν τῇ ελληνικῇ λαογραφίᾳ», *Λαογραφία*, 12 (1938) 523-24· Δ. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑ στη *BZ*, 41 (1941) 370-71.

109. BROUSKOU, «Enfants vendus», όπου και η παλαιότερη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

νες τὸ Πούλος από τὸ Πουλημένος. Ἄλλωστε, τὸ όνομα Πούλ(λ)ος μαρτυρεῖται δύο αἰῶνες ἐνωρίτερα από τὸ Πουλημένος.

Για πρώτη φορά τὸ Πούλ(λ)ος άπαντά στην Κεφαλονιά¹¹⁰ τὸ 1264, όπου ἀργότερα ἐμφανίζεται και χωριό Πουλ(λ)άτα. Στα μέσα του 14ου αἰώνα τὸ Πούλλος άπαντά τρεῖς φορές στην Κύπρο¹¹¹. Τὸ 1478 και στις ἀρχές του 16ου αἰώνα μαρτυρεῖται 13 φορές ως παρωνύμιο ἢ βαπτιστικό ἀλλὰ και ως επώνυμο σε χωριά του σαντζακίου του Εὐρίπου (Εὐβοια και Βοιωτία)¹¹². Στο ἀνέκδοτο άγιοταφικό κατάστιχο του 1570 ci. (κῶδ. Ἱεροσ. 496) τὸ Πούλος άπαντά 7 φορές στα χωριά Λυκούρеси, Φλωρεσαῖοι, Παλαμᾶς (της Θεσσαλίας) και στην Εὐβοια, ἐνῶ τὸ Πούλω 4 φορές στις κοινότητες ἹΑρτα, Μπελοκομίτι και Σέλα Ἀγράφων. Τὴν ἴδια ἐποχή και στο Ἀργυρόκαστρο¹¹³. Στο άγιοταφικό κατάστιχο τῶν μέσων του 17ου αἰώνα (κῶδ. Ἱεροσ. 509) τὰ Πούλος, Πούλιος, Πούλω, Πούλιω άπαντοῦν δεκάδες φορές κυρίως στη Θεσσαλία, ἀλλὰ και στη Σιάτιστα, τὸ Βορποτζικό και τὴ Μυτιλήνη. Είναι ἀξιοσημείωτο ότι με μεγαλύτερη συχνότητα μαρτυροῦνται σε βλαχοχώρια, ὅπως τὸ Ζάρκο (4 φορές ἐπὶ 60 συνολικά ἀναγραφόμενων προσώπων) και ἡ Γ(κ)ούρα (4 φορές ἐπὶ 122 προσώπων). Τὸν 17ο και τὸν 18ο αἰώνα τὰ Πούλ(λ)ος και Πούλ(λ)ιω είναι από τὰ δημοφιλέστερα όνόματα στη Θεσσαλία. Σε Πρόθεση της μονής Βαρλαάμ π.χ. ἐπὶ 3.062 ἀναγραφόμενων ἀνδρῶν οἱ 70 φέρουν τὸ όνομα Πούλ(ι)ος, ἐνῶ ἐπὶ 1.928 γυναικῶν οἱ 11 όνομάζονται Πούλ(ι)ω¹¹⁴.

Τὸ όνομα (ἀρχικά παρωνύμιο) Πουλημένος μαρτυρεῖται για πρώτη φορά τὸ 1454-55 στη Θεσσαλία¹¹⁵ και ἔξι χρόνια ἀργότερα σε ἀρβανιτοχώρια της Εὐβοίας¹¹⁶ και της Κορινθίας¹¹⁷. Μία και μόνη φορά —ἀνάμεσα σε χιλιάδες έγγραφές από τὴ ΒΔ Μακεδονία— άπαντά στο χωριό Λόσνιτσα της Φλώρινας¹¹⁸ γύρω στο 1470. Στα τέλη του 15ου και τις ἀρχές του 16ου αἰώνα μνημονεύεται (πάντοτε ως βαπτιστικό) τριάντα περίπου φορές σε τουρκικά φορολογικά κατά-

110. Θ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ, *Τὸ Πρακτικὸν της λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας του 1264 και ἡ ἐπιτομή αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1965, σ. 95, στ. 1044, και σ. 128, στ. 24.

111. *Prosopographisches Lexikon*, τχ. 10 (1990) 58-59.

112. BALTA, *Eubée*, σσ. 231, 232, της ΙΑΙΑΣ, «Rural», σσ. 107, 115, 116, 119, 139, 140, 141.

113. Κ. ΣΑΘΑ, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα περι του πατριάρχου Ἱερεμίου Β'*, Ἀθήνα 1870, σ. 145.

114. ΣΠΑΝΟΥ, «Θεσσαλικοί οικισμοί», σσ. 113, 121.

115. Ν. BELDICEANU, «Timariotes chrétiens en Thessalie (1454/55)», *Südost-Forschungen*, 44 (1985) 47· ὁ ἐκδότης διάβασε: Polimanos.

116. C. CAPIZZI, «Un documento inedito sulla guarnigione Veneziana di Negroponte negli anni 1460-62», *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici*, 12-13 (1975-76) 102.

117. BELDICEANU, «Corinthe en 1461», σ. 42.

118. *Documents turcs* (έκδ. SOKOLOSKI), σ. 484.

στιχα του σαντζακίου του Ευρίπου, τόσο σε ελληνικά, όσο και σε αρβανίτικα χωριά με 3.200 περίπου φορολογούμενους κατοίκους¹¹⁹. Το 1532 μαρτυρείται κάποιος Polimeno Luca di Corfù¹²⁰ και το 1536 στη Βενετία κάποια Dona Pulisena από τη Μονεμβασία¹²¹. Το 1552 το Πουλημένος ως βαπτιστικό στην Αθήνα, αλλά το 1592 ως επώνυμο (για πρώτη φορά)¹²². Στο άγιοταφικό κατάστιχο του 1570 ει. (κώδ. Ίεροσ. 496) Πουλημένος μαρτυρείται στον Άγ. Βλάση Καλαβρύτων και Πουλημένη στην Κάρυστο. Το 1613 το Πουλημένος ως βαπτιστικό στη Μάνη¹²³, αλλά και ως επώνυμο στην περιφέρεια της μητροπόλεως Παροναξίας¹²⁴. Ός επώνυμο το 1631 στη Γορτυνία¹²⁵ και από το 1637 ει. και καθ' όλο τον 17ο αιώνα στα Ίωάννινα¹²⁶, την Αθήνα¹²⁷ και τη Βενετία¹²⁸ ως επώνυμο πάντοτε. Είναι αξιοσημείωτο ότι — αντίθετα προς ό,τι σημειώθηκε για το όνομα Πούλος, Πούλω — το όνομα Πουλημένος δεν απαντά άναμεσα στα 3.000 περίπου όνόματα των έγγραφων του άγιοταφικού καταστίχου (κώδ. Ίεροσ. 509) από τη Θεσσαλία και τὰ Άγραφα, ούτε στην Πρόθεση της μονής Βαρυλάμ (17ου-18ου αι.) με 5.000 σχεδόν όνόματα (άνδρων και γυναικών) κυρίως από χωριά της Δ Θεσσαλίας¹²⁹.

119. BALTA, *Eubée*, σ. 300, της ΙΑΙΑΣ, «Rural», σσ. 111, 114, 115, 119, 124, 128, 131, 134, 138, 143, 148, 149, 150, 155, 156. Στη σ. 134 στο θηλυκό τύπο: Polimeni χήρα.

120. MARINO SANUTO, *I Diarii*, τόμ. 55 (Βενετία 1900) σ. 561.

121. ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή στην ιστορία της Έλληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου έγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1974, σ. 235, άρ. 367. Το Πουλησίνα, όπως και τὰ Πουλησιάνα και Πουλημένη, απαντούν συχνά στην Πελοπόννησο ως θηλυκοί τύποι του όνόματος Πουλημένος· βλ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Βαπτιστικά όνόματα εκ Πελοποννήσου των χρόνων της Τουρκοκρατίας», *Λαογραφία* 16 (1956) 367.

122. Ν. Α. ΒΕΗ, «Χριστιανικά έπιγραφικά Μεσσηνίας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων», *ΔΙΕΕ*, 6 (1902-1906) 386-87.

123. J. M. FLORISTAN IMIZCOS, *Fuentes para la politica orientale de los Austrias. La documentacion griega del Archivo de Simancas (1571-1621)*, León 1988, σ. 377, άρ. 10· βλ. και σ. 391 (άνέκδοτη διδακτορική διατριβή).

124. Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗ, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί)*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 204, έγγραφο ΙΑ', στ. 9.

125. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα άρκαδικά», *Γορτυνιακά*, 1 (1972) 176.

126. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Η οικογένεια των Γλυκέων ή Γλυκήδων», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935) 8, 10· Ε. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, 17ος αι., τόμ. 2, Παρίσι 1894, σ. 270 και τόμ. 5, σ. 309.

127. ΒΕΗ, δ.π., και LEGRAND, δ.π., τόμ. 2, σσ. 318-20, 390.

128. LEGRAND, δ.π., τόμ. 2, σ. 390.

129. ΣΠΑΝΟΥ, «Θεσσαλικοί οικισμοί». Σημειωτέον πάντως ότι τον 17ο αιώνα και μετέπειτα άπαντά σποραδικά —στη Θεσσαλία κυρίως, αλλά και στη λοιπή ήπειρωτική Έλλάδα— το όνομα Άγοραστός, που έπίσης προϋποθέτει τη μαγική πρακτική της εικονικής πωλήσεως βρέφους· βλ. Κ. ΣΠΑΝΟΥ, «Η Πρόθεση της μονής Άγ. Τριάδος της Δρακότρυπας (μέσα 18ου αι.)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 11 (1987) 123: δύο μνείες του όνόματος

Μετά την παραπάνω συνοπτική έκθεση των ως τώρα γνωστών τοπο-χρονολογικών δεδομένων, όσον άφορᾷ τη διάδοση των όνομάτων Πούλος και Πουλημένος, μπορούμε να διατυπώσουμε, άν όχι όριστικά συμπεράσματα, τουλάχιστον όρισμένες παρατηρήσεις:

α' - Στην Κύπρο, όπου πολύ πρώιμα άπαντά το όνομα Πούλλος¹³⁰ — και υπάρχει και σήμερα¹³¹ δεν ήταν γνωστό το έθιμο της εικονικής πωλήσεως βρεφών¹³². πρέπει έπομένως να άναζητηθῆ άλλου ή προέλευση και το έτυμο του όνόματος. Ήδη στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Άθ. Σακελλάριος έσημείωσε ότι πούλλο στην Κύπρο όνόμαζαν «τόν νέον και ευχάριστον άνθρωπον»¹³³. Το έτυμο του όνόματος, όπως και του έπίσης κυπριακού όνόματος Πουλλής¹³⁴, πρέπει να συσχετισθῆ με το μεσαιωνικό πούλλιν.

β' - Η μεγάλη διάδοση του όνόματος Πούλιος-Πούλος σε κοινότητες ή περιοχές, όπου ζούσαν και έκινούντο Βλάχοι και Άρβανίτες, μάς όδηγεί στο συσχετισμό του όνόματος όχι προς το Πουλημένος αλλά προς το κουτσοβλαχικό puliu, που προέρχεται από το λατινικό pulleus < pullus¹³⁵ και σημαίνει πουλί, νεοσσός και κατ' επέκταση νεογνό, άρτιγέννητος άνθρωπος. Φαίνεται δηλαδή ότι το Πούλιος γεννήθηκε σε περιβάλλον Βλάχων ή Άρβανιτοβλάχων, σύμφωνα με την ίδια «λογική» διαδικασία, με την όποία από την ίδια λατινική λέξη pul-lus παρήχθησαν τὰ βυζαντινά και νεοελληνικά όνόματα Πουλ(λ)ής, Πουλάκης, Πουλίτζης (< πούλιτζιν), Πουλίτσας και άλλα παρόμοια¹³⁶. Μεταδόθηκε δε

Άγοραστός μεταξύ 448 άνδρων του ΙΔΙΟΥ, «Αυτικομακεδονικοί οικισμοί», σ. 146: δύο μνείες του όνόματος επί συνόλου 608 άνδρων του ΙΔΙΟΥ, «Θεσσαλικοί οικισμοί», σ. 119: τρεις μνείες του όνόματος Άγοραστός επί συνόλου όνομάτων 3.062 άνδρων του ΙΔΙΟΥ, «Μία άνέκδοτη τυρναβίτικη Πρόθεση του 1674», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 16 (1989) 134: μία μνεία επί 589 άνδρων ΣΤ. ΑΝΔΡΩΝΗ, «Βαπτιστικά και επώνυμα της Σικαμνιάς και Κρυόβρυσης του Όλύμπου (1602-1798)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 11 (1987) 159: δύο μνείες επί 183 άνδρων ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Βαπτιστικά Πελοποννήσου», σ. 367.

130. Στο κυπριακό ιδίωμα προφέρεται με δύο λάμβδα, φαινόμενο όχι άνω σημασίας για την έτυμολόγηση της λέξης, όπως παρατήρησε (εξ άλλης άφορμής) ο Γ. ΧΑΤΖΙΑΚΙΣ, *Μεσαιωνικά και νέα Έλληνικά*, τόμ. 1, Αθήνα 1905, σ. 636-37.

131. Στόν τηλεφωνικό κατάλογο Κύπρου άναγράφονται π.χ. 25 Πούλλοι στη Λευκωσία και 15 στη Λάρνακα.

132. Όπως με πληροφόρησε ο διακεκριμένος Κύπριος γλωσσολόγος και γνώστης της κυπριακής λαογραφίας κ. Μενέλαος Χριστοδούλου. Τόν ευχαριστώ πολύ.

133. Αθ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Κυπριακά*, τόμ. 2, Αθήνα 1891, σ. 758.

134. Μ. ΚΟΛΙΤΣΗ, *Περί κυρίων όνομάτων και έπωνύμων των Κυπρίων*, Αθήνα 1964, σ. 91.

135. ΚΑΤΣΑΝΗ, *Νυμφαίο*, σ. 121.

136. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑΣ, δ.π., και ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, *Τά οικογενειακά*, σ. 64. Άλλωστε, και ή υποκοριστική κατάληξη -πουλ(λ)ος πολλών ύστεροβυζαντινών και νεοελληνικών έπωνύμων και ουσιαστικών όνομάτων παράγεται από την ίδια λατινική λέξη pullus· βλ. Ν.

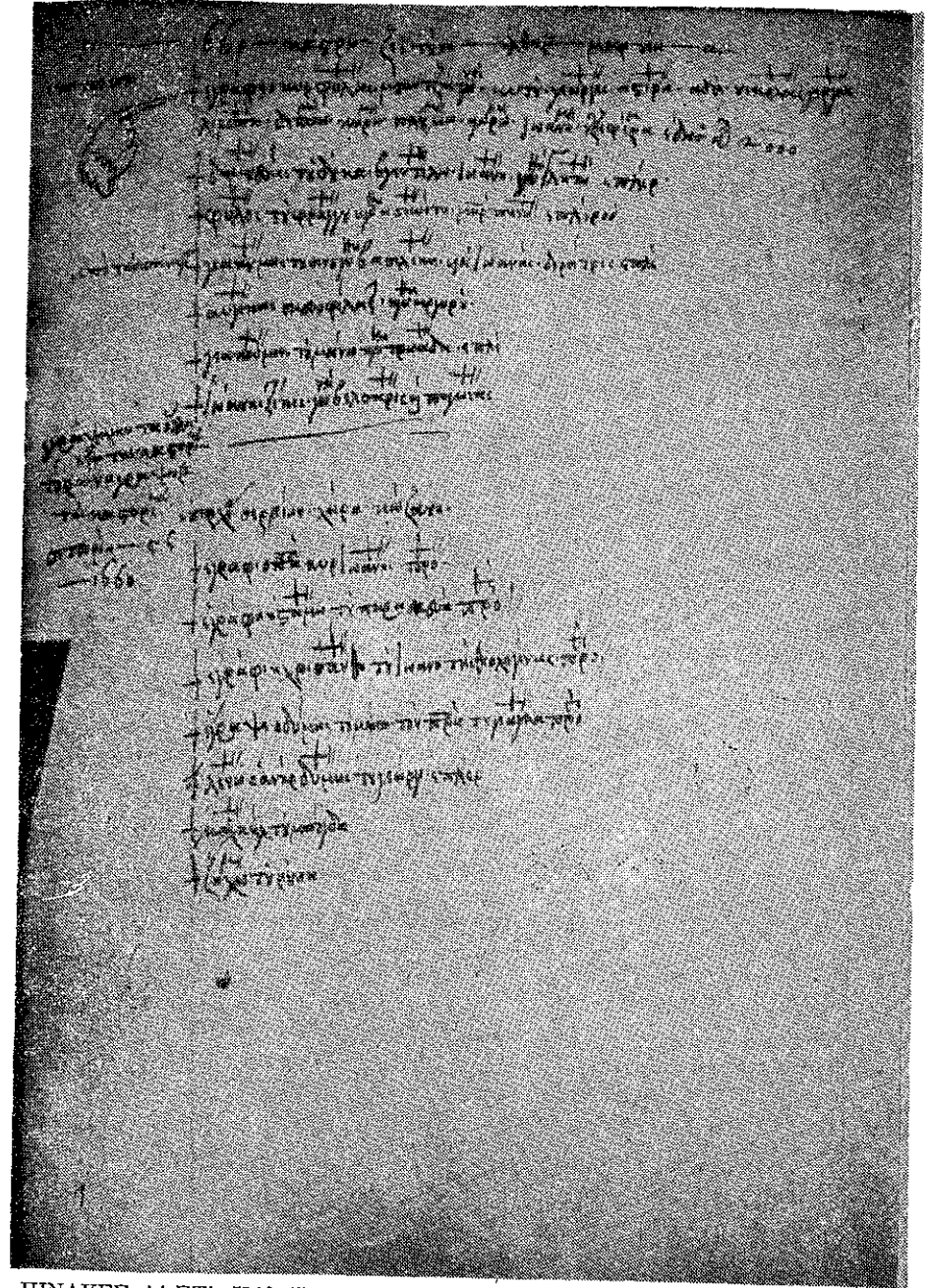
στούς σύνοικους τῶν Βλάχων Ἀρβανίτες ὡς Ποῦλος (Pulo), τύπος πού, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ἀπαντᾷ σταθερὰ δεκάδες φορές — ἀπὸ τὰ τέλη ἤδη τοῦ 15ου αἰώνα — καὶ μεταξύ τῶν Ἀρβανιτῶν τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Ὁ δὲ τύπος Ποῦλος προσιδιάζει στούς ὁμιλοῦντες τὸ βόρειο ἑλληνικὸ ἰδίωμα, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δίγλωσσων Ἑλληνο-Βλάχων. Ἡ κατάληξη -ος ὑφίεται βέβαια σὲ ἐπίδραση τῆς ἐλληνικῆς.

γ' - Στις ἐλληνικὲς καὶ ἐλληνόφωνες κοινότητες καὶ περιοχές, εἰδικότερα στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἀττικὴ, τὸ ὄνομα Ποῦλος εἰσῆχθη προφανῶς ἀπὸ τοὺς Ἀρβανίτες πού ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ τις ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα. Συσχετίσθηκε δὲ τὸ Ποῦλος μὲ τὸ ἔθιμο τῆς εἰκονικῆς πωλήσεως βρέφους καὶ ταυτίσθηκε ἔτσι ἐννοιολογικὰ μὲ τὸ παρωνύμιο Πουλημένος, ἐπειδὴ παρετυμολογήθηκε ἀπὸ τὸ ρῆμα πουλῶ¹³⁷.

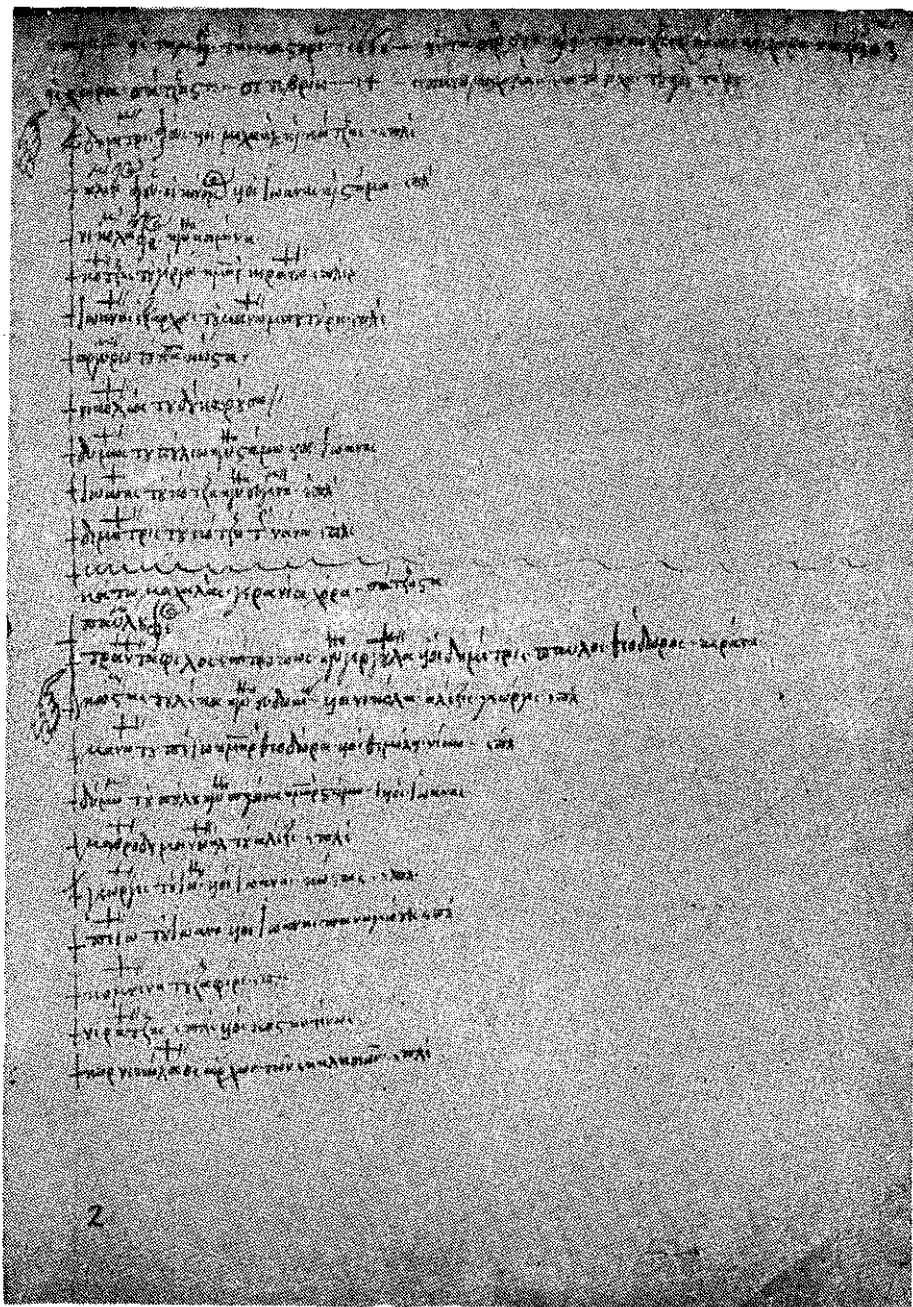
δ' - Ἀντίστροφα, τὸ ὄνομα Πουλημένος πέρασε στὴν ὀνοματολογία τῶν Ἀρβανιτῶν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, ὅπως τόσα ἄλλα νεοελληνικὰ ὀνόματα (βλ. σημ. 96), χάρις στὴ μακρὰ συνοίκησή τους μὲ ἐλληνικοὺς πληθυσμούς. Στὴν περίπτωση τῶν Ἀρβανιτῶν ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ταυτίσθηκε ἐννοιολογικὰ τὸ Πουλημένος πρὸς τὸ Ποῦλος, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ὀνόματος.

ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 292, καὶ τὴν σημειομένη ἐκεῖ βιβλιογραφία.

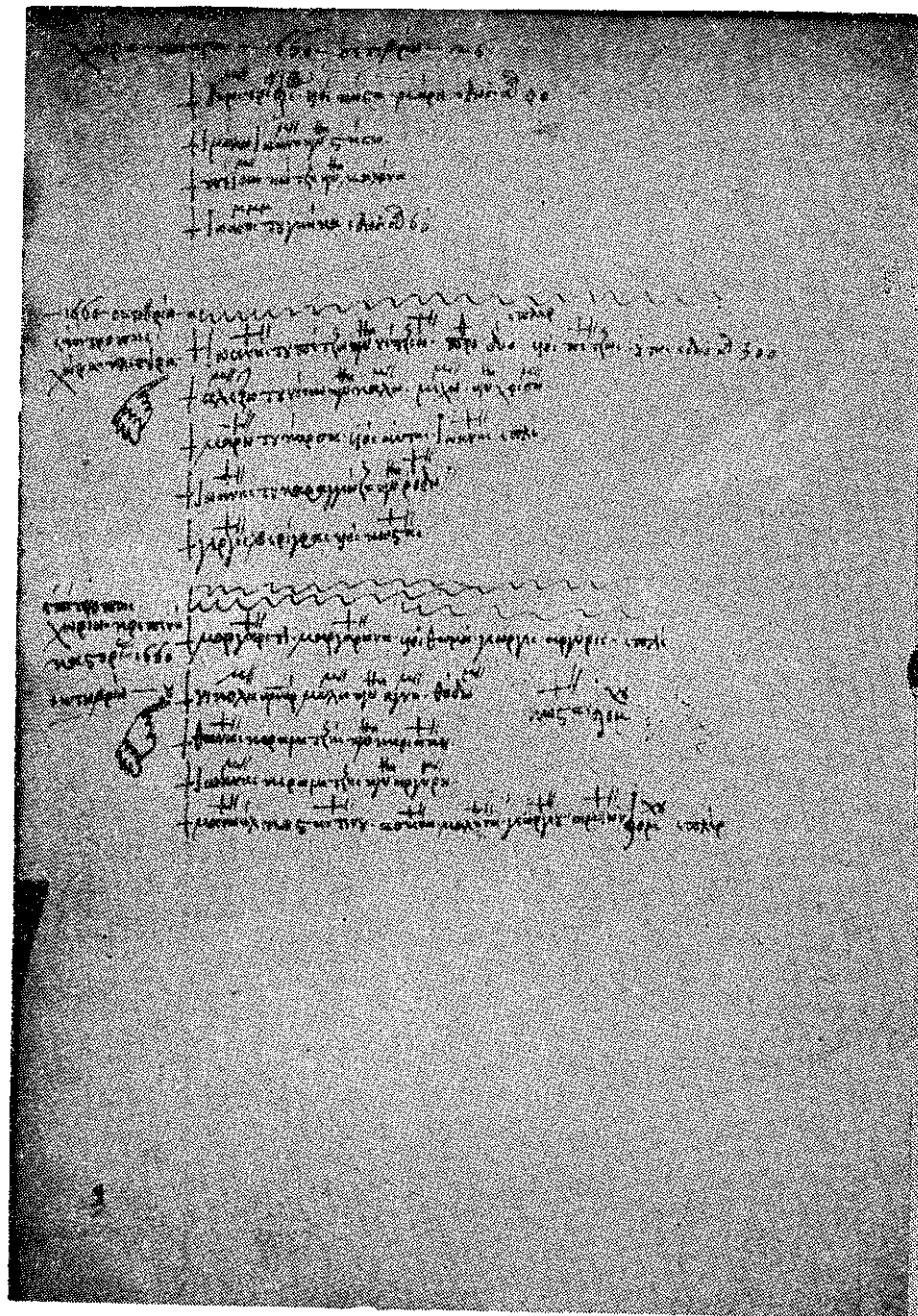
137. Ὅπως π.χ. παρετυμολογήθηκε τὸ Γιάννης ἀπὸ τὸ ρῆμα γαίνω· βλ. ΖΗΣΙΟΥ, ὁ.π.

ΠΙΝΑΚΕΣ Α'-ΣΤ'. Κώδ. Ἱεροσ. 509 (Κατάστιχο ἐλεῶν ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου), φφ. 102β-105α, ὅπου ἐγγραφές συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Κοζάνη, τὴ Σιάτιστα καὶ ἄλλες δυτικομακεδονικὲς κοινότητες.

ΠΙΝ. Β'

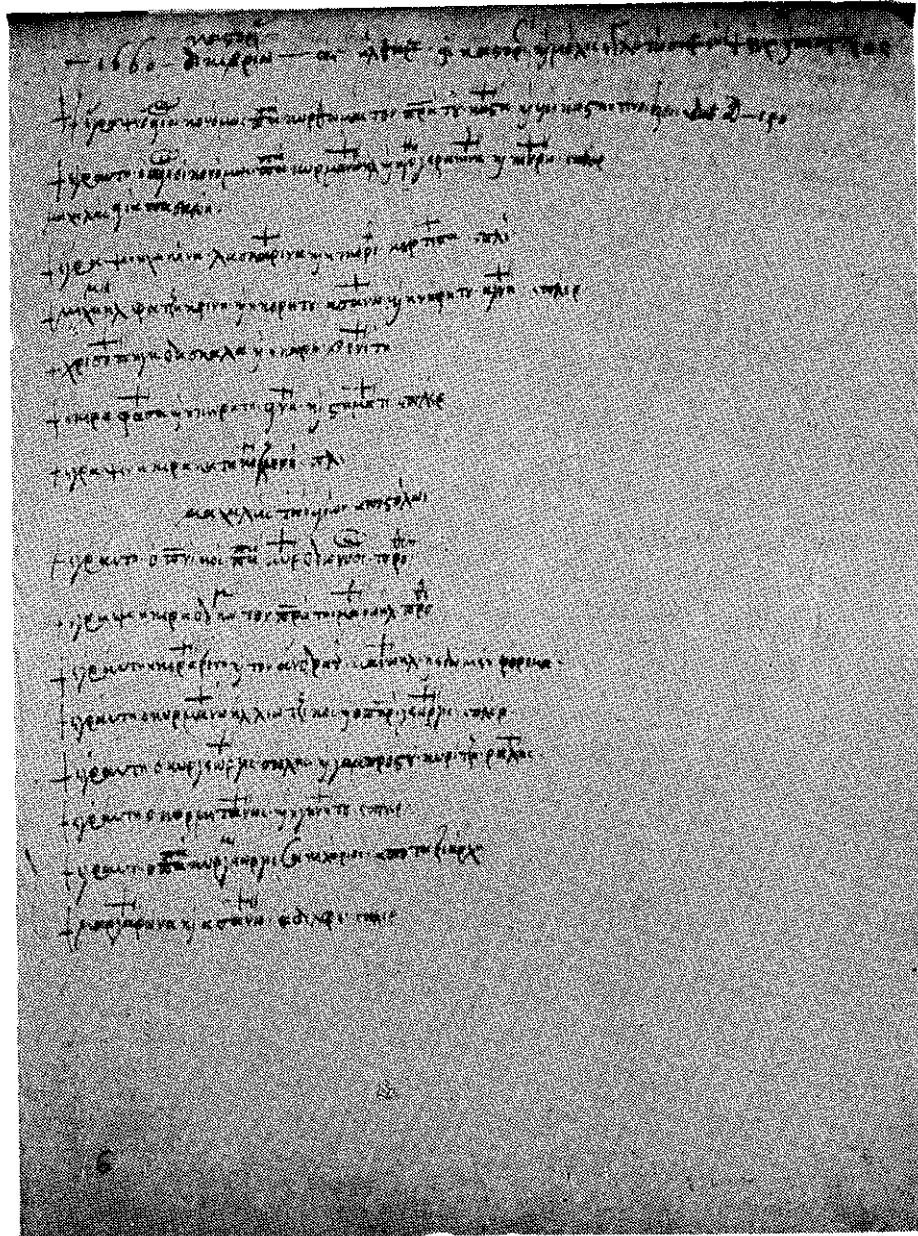
ΠΙΝ. Γ'

[Handwritten text in a cursive script, likely a liturgical or administrative document. The text is densely packed and spans most of the page.]

ΠΙΝ. Δ'

[Handwritten text in a cursive script, continuing from the previous page. The text is densely packed and spans most of the page.]

ΠΙΝ. Ε'

ΠΙΝ. ΣΤ'

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΜΙΑ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΗ ΣΤΟΥΣ ΔΥΣΒΑΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

«Μια κοπέλα 18 ετών ντυμένη με τὰ ρούχα τῆς γιαγιάς της όταν εκείνη ήταν 18 ετών, μπορεί νὰ μοιάζει τῆς γιαγιάς της ὅπως εκείνη ήταν τότε, παρὰ μὲ τὴν ἴδια τὴν γιαγιά της ὅπως εἶναι σήμερα· ἀλλὰ οὔτε θὰ αἰσθάνεται οὔτε θὰ ἐνεργεῖ ὅπως ἡ γιαγιά της πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια. Ὅπως δὴποτε, ἀν αὐτὴ ἡ κοπέλα υἱοθετήσῃ γιὰ καλὰ τὰ ρούχα τῆς γιαγιάς της καὶ τὰ φορέει συνεχῶς μὲ τὴν πεποίθηση πὸς τῆς ταιριάζουν περισσότερο παρὰ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦσε πρὶν, θὰ βρεῖ πὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ προσαρμόσῃ τις κινήσεις της, τοὺς τρόπους της, τὸν λόγο της, καὶ τὴν εὐαισθησία της στὴν νέα ἀναμορφωμένη ἐμφάνισή της. Θὰ ὑποστῆ μὴν ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση, ἡ ὁποία χωρὶς νὰ τὴν μεταβάλλῃ σὲ ἀντίγραφο τῆς γιαγιάς της (κάτι ποὺ κανένας δὲν ἰσχυρίσθηκε πὸς εἶναι ἀληθινὸ ὡς πρὸς τὴν σχέση Ἀναγέννησης-Κλασικῆς Ἀρχαιότητος) θὰ τὴν κάνει νὰ «αἰσθάνεται καὶ νὰ ἐνεργεῖ» ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι πρὶν ὅσο πίστευε στὰ φαρδιὰ πανταλόνια καὶ στὶς πόλο μπλουζες... Ἡ ἀλλαγὴ της στὸ ντύσιμο θὰ ἐπιβάλλῃ —καὶ στὴν συνέχεια θὰ χρησιμεύσει γιὰ νὰ δικαιωνῆ— μὴ μεταβολὴ στὴν καρδιά»*.

Βαδίζουμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν ἓνας πατέρας στὶς Ἡγεμονίες σκύβει στοργικὰ πάνω ἀπὸ τὸ παιδί του γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τις σπουδές του. Ὁ πατέρας ἀκούει στὸ ὄνομα Δημήτριος Καταρτζῆς καὶ γιὸς του εἶναι ὁ Στέφανος. «Σὲ τοῦτο κινήθηκα, ἓνα π' ἀγαπῶ ἀκρως τὸν παμφίλτατό μου υἱὸ Στέφανο, ὅθεν κι ὅσα παιδιά τύχη νὰ διῶ, συμπάσχω μὲ τὴν ἀγωγή τους»¹, γράφει σχετικὰ πιθανῶς τὸ 1783. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ φαίνεται σήμερα συνηθισμένη καὶ δὲν θὰ εἶχε λόγο νὰ μᾶς σταματήσῃ. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ὅμως; Μᾶλλον ἀσυνήθιστη: τὸ παιδί εἶναι ἓνας μικρομέγας: τὸ ντύνουν, τὸ ἐκπαιδεύουν καὶ τοῦ συμπεριφέρονται ὥστε νὰ εἶναι μέγας. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν καμιὰν ιδιαίτερη φροντίδα ποὺ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἡλικία του. Ἡ μόνη μέριμνα προκει-

* ERWIN PANOFSKY, *Renaissance and Renascences in Western Art*, Λονδῖνο 1970, 36-7.

1. *Τὰ Ἐδρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, 1970, 25.

μένου για τις σπουδές του έχει ταξικό χαρακτήρα, και αφορά στην ποσότητα και όχι στην ποιότητα: «Τὰ παιδιά τῶν ἀξιωματῶν και τῶν εὐπόρων πρέπει νὰ μαθαίνουν περισσότερα ἀπὸ τὰ κολυβογράμματα πού ἀρκοῦν στὰ κοινὰ σχολεῖα»².

Ἡ κίνηση ὅμως αὐτὴ τοῦ Φαναριώτη ἀξιωματοῦχου δὲν μοιάζει νὰ εἶναι τυχαία· θὰ μπορούσε νὰ ἦταν τυχαία γιὰ ὅποιονδήποτε ὁμοῖο του πού θὰ ἔτρεφε ἰδιαίτερη στοργὴ γιὰ τὸ παιδί του. Γιατί, τυχαῖος δὲν εἶναι καὶ ὁ Καταρτζής. Ὅπως δλοκληρώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν συνείδησή μας ἡ προσωπικότητά του³, προβάλλει ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Αὐτὸ μᾶλλον ἀρκεῖ ὥστε νὰ ἐξηγήσει τὴν συμπεριφορά του. Ὁ Διαφωτισμός, μέσα στὸ γενικότερο ἀναθεωρητικὸ του πνεῦμα, εἶχε συμπεριλάβει νὰ ἐξετάσει καὶ τὴν στάση τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στὸ παιδί· γεννιέται μιὰ καινούρια ἐπιστήμη, πού ἀκούει στὸ ὄνομα Παιδαγωγική. Μιὰ ἐπιστήμη πού γιὰ ἓνα διάστημα προσπαθοῦσε νὰ λύνει τὰ προβλήματά της μέσα ἀπὸ τὴν παρατηρήσεις τῶν φορέων της στὰ δικά τους παιδιά. Καὶ ὡς ἐδῶ, βέβαια, τὰ πράγματα προχωροῦν κανονικά γιὰ ἓναν διαφωτισμένο Φαναριώτη. Δὲν ἀρκοῦν ὅμως γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ τὴν συνέχεια, στὴν ὁποία τὸν ὁδήγησε ἡ ἔκφραση τῆς ἀπλῆς αὐτῆς πατρικῆς στοργῆς.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἀποτολμαίει ὁ Καταρτζής καὶ βάζει τὴν νεοελληνικὴ κοινότητα μπροστὰ σὲ ἓνα κεφαλαιῶδες ἐρώτημα: πρέπει νὰ γράφουμε ὅπως μιλάμε, καὶ, ἀπλοῦστερα, νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν μοναδικότητα τοῦ κοινοῦ λόγου στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ; Γιὰ νὰ πετύχουμε ὅμως τὸν στόχο μας εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναθεωρήσουμε ριζικά τὴν ἴδια τὴν ἐκπαίδευση, μιὰ καὶ σὲ αὐτὴν ἐξακολουθοῦσε ἀκόμη νὰ περιχαρακώνεται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἡ πρώτη.

Καινούριο, βέβαια, δὲν μπορούσε νὰ εἶναι παρόμοιο ἐρώτημα. Οἱ ἀφορμὲς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν εἶχαν δοθεῖ στὸ παρελθόν. Καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν πλεόν εὐαίσθητο φορέα, τὴν Ἐκκλησία. «Οἱ διάφορες προπαγάνδες πού ἀλλάκωσαν τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀπαλλαγμένες ἀπὸ συντηρήσεις καὶ ἀπὸ ὀργανωμένη παράδοση, μεταχειρίστηκαν πάντα τὴν κοινὴ γλῶσσα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν καλύτερα τὸν σκοπὸ τους· μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἡ Ἐκκλησία ἄλλο τρόπο δὲν εἶχε νὰ ἀντιδράσει, παρὰ νὰ τὴν μιμηθεῖ... Παράλληλα θὰ δοῦμε καὶ τὴν ἀνατολικὴ Ἐκκλησία νὰ ἐνεργεῖ με τὸν ἴδιο τρόπο»⁴. Στὴν ἴδια αὐτὴ γραμμὴ θὰ ἐντάξουμε καὶ τὴν μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιπολίτη - «ἓναν ἀπὸ τοὺς πρωτεύοντες κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους λογίους Γραικοὺς»⁵, θὰ σημειώσῃ ὁ Κο-

ραῆς - πού γίνεται με τὴν συγκατάθεση τοῦ Πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρη καὶ βλέπει τὸ φῶς τὸ 1638 στὴν Γενεύη. «Τὰ ἄλλα γένη ἔχοντες καὶ σοφίαν, ἔχουσιν ἐξηγημένην καὶ τὴν θείαν γραφὴν εἰς τὰς ἐδικὰς τους γλῶσσας εἰς ἀπλῆν φράσιν»⁶, θὰ παρατηρήσει ὁ Μάξιμος, καὶ ἀσφαλῶς, ὅταν χαράξει αὐτὲς τὴν γραμμὲς ἔχει μπροστὰ του τὴν Βίβλο τοῦ Λούθηρου, τὴν Ἀγγλικὴ Βίβλο, καθὼς καὶ τὴν Γαλλικὴ⁷. «Τὸ κοινὸν τῆς ἐκκλησίας πάγει ὀλίγον κατ' ὀλίγον φθειρόμενον», θὰ διαπιστώσει, γιὰ νὰ συμπεράνει: «Δὲν πάσχει τόσον ἀπὸ τὴν τυραννίδα ὅσον πάσχει ἀπὸ τοὺς ἀχρεῖους ποιμένας». Γι' αὐτὸ, «ἐκεῖνος πού λαλεῖ με ξένην ἢ ἀγνωστον γλῶσσαν εἰς τὸν λαόν, εἰς τὸν ἄερα λαλεῖ»⁸.

Ἀπὸ τὸν ἴδιον ὅμως αὐτὸν χῶρο, τὴν Δύση πάντοτε, εἶναι φυσικὸ νὰ περιμένουμε, τουλάχιστον γιὰ τὰ πρώιμα χρόνια, ὅποιαδήποτε σχετικὴ κίνηση καὶ φωνή. Τὸ χάσμα πού ἐδημιούργησε ἡ Ἄλωση ἦταν μεγάλο καὶ οἱ ὅσες ντόπιες φωνὲς μπορούσαν νὰ ἀκουσθοῦν καὶ σκόρπιες εἶναι καὶ ἀδύναμες. Τὰ Ἀναγνώσματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἐκφράζουν, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξω ἄλλοῦ διεξοδικότερα⁹, μιὰ πρώτη ἀνήσυχη τροπὴ τῆς ἑλληνικῆς προσφυγικῆς λογιόσυνης στὴν Ἰταλία πρὸς τὰ πάτρια ἐδάφη. Τὰ κείμενα πού προσφέρουν ἀποτελοῦν δειλὰ σκιρτήματα πρὸς μιὰν ἐντελῶς ἀγνωστὴ ἀγορὰ καὶ ἀποβλέπουν στὸ εὐρὸ κοινὸ. Ἀπὸ τὴν στιγμή ὅμως πού πραγματώνεται τὸ μεγάλο αὐτὸ βῆμα με οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν δουλωμένη πατρίδα, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ περιμένουμε καὶ μιὰ δευτέρη χειρονομία, ἀπὸ τὴν μεριὰ κυρίως τῆς λογιόσυνης πού ἀναστράφηκε τοὺς κύκλους τῆς οὐμανιστικῆς Ἀναγέννησης. Καὶ τί πιὸ φυσικὸ θὰ ἦταν αὐτὴ ἡ λογιόσυνη νὰ ἀναζητήσῃ μέσα ἀπὸ τὴν δική της κληρονομία, τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα —χαϊδεμένο παιδί τῶρα αὐτῆς τῆς Ἀναγέννησης— νὰ βρεῖ τρόπους, ὥστε νὰ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικὰ τὴν δοκιμαζόμενη πατρίδα; Τῶρα ἀκριβῶς ὅπου ὁ ἐντυπος λόγος ἀρχίζει νὰ δίνει μεγάλες ὑποσχέσεις.

Λαμπρές, βέβαια, οἱ προϋποθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα μεγάλα. Καὶ κυρίως τὸ οικονομικὸ. Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ ἀναφερόμαστε σὲ ἄτομα, ἀλλὰ μόνον σὲ ὁμάδες ἢ σὲ σύνολα. Τὸ ἄτομο παίρνει ἀπλῶς τὴν πρωτοβουλία, ἀπὸ τὰ κίνητρα πού τοῦ προσφέρει πλουσιοπάροχα τὸ γενικότερο πνεῦμα καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς. Στὸ κέντρο μιᾶς τέτοιας ὁμάδας συναντᾶμε, τῶρα στὴν αὐγὴ κάποιων προσδοκιῶν γιὰ τὸν ἑλληνισμό, τὸν Νικόλαο Σοφιανό, Ἐπτανήσιο ἐγκαταστημένο ἀκριετὰ ἐνωρὶς στὴν Ἰταλία, εἴτε ὡς ἀντιγραφέα κωδίκων εἴτε

6. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, 17ος, 1, 1894, 366.

7. GEORGES GUSDORF, *L'avènement des sciences humaines au siècle des lumières*, Payot, Παρίσι, 1973, 202.

8. Ἔ.ἀ. 367.

9. Βλ. τὴν ἐκτενὴ Εἰσαγωγή μου στὸ G. C. DALLA CROCE, Ὁ Μπερτόλδος καὶ ὁ Μπερτολδίνος, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β. 1988.

2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ *Δοκίμια*, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β. 1974, 20'.

3. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ με τὰ ἀμέσως προηγούμενα δημοσιεύματα.

4. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας 1985', 49.

5. *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, 4, Μ.Ι.Ε.Τ., 1995, 338.

ὡς λόγιο μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα, γεωγραφικά καὶ ἀστρονομικά, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Μιὰν ἀρχαιότητα ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν προσεγγίσει στὸ σήμερον τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τουλάχιστον μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν χάρτη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ποὺ σχεδιάζει, ἐπιχειρώντας νὰ ταυτίσει γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ἀρχαῖα τοπωνύμια πρὸς τὰ νεότερα.

Πῶς ὁμως βλέπει τὶς σχέσεις πρὸς τὴν ἀρχαιότητα; Καταρχὴν μέσα ἀπὸ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο: «Βλέποντας ... ὅτι διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἂν ἀναθυμᾶται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν οἱ πρόγονοί μας ... ἠθέλησα πολλάκις περὶ τούτου νὰ συμβουλευθῶ καὶ νὰ κοινολογήσω τὸ πρᾶγμα μὲ ὄσους σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους καὶ κατὰ ἀλήθειαν εὐγενεῖς καὶ λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχοῦς ἀρχαίας Ἑλλάδος...», γράφει στὴν προσφώνησιν τοῦ ἔργου του *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ ἐτύπωσε τὸ 1544, γιὰ νὰ συνεχίσει: «Καὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους, ὅπου ἔτυχαν ἐδῶ, εἶχα συμβουλευθῆ μὲ ποῖον τρόπον ἤθελεν διορθωθῆ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ἀπαιδευσίας, καὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν. Καὶ ὅλοι ἀπὸ μιὰν γνώμην ἦσαν, ὅτι ἂν ἤθελαν διαβάσει καὶ νὰ γυρῆσουν τὰ βιβλία ὅπου ἀφήκαν ἐκεῖνοι οἱ παλαιοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, εὐκόλα ἤθελεν διορθωθῆ ἡ ἀπαιδευσία ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλοὺς». Καὶ ἡ κατὰ λέξιν ἀντιπροσωπεύει τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς: «Λοιπόν, ἂν γένῃ τοῦτο καὶ ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι πιάσουσιν τοῦτον τὸν δρόμον, εὐκόλα καὶ ἀπὸ δουλοσύνης καὶ ἄλλα πολλὰ πάθη ὅπου εἶναι χειρότερα καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν δουλοσύνην, ἤθελαν λυτρωθῆ»¹⁰.

Σήμερα αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν θὰ τὴν κρίναμε ἀνεδαφικὴ ὅσο καὶ μεγάλη ἢ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων κειμένων, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδεχθεῖ κανεὶς πὼς ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπενεργήσουν τόσον ἔμμεσα καὶ ἀποτελεσματικά, ὅπως πιστεῖται ὁ Σοφιανός. Ἄς μὴ βιασθοῦμε ὁμως· οἱ ἐπόμενες ἐνέργειές του εἶναι ἐντελῶς ρεαλιστικές. Τὸ 1545 ἰδρύει ἐκδοτικὸ οἶκο μὲ ὑγιεῖς βάσεις. Ἐκδίδει ἓνα ἐκκλησιαστικὸ ἔργο, τὸ *Ὡρολόγιον*, μέσα στὸ γενικότερο γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς ἐκδοτικοὺς οἴκους τῆς ἐποχῆς πνεῦμα, νὰ στηρίζουν, δηλαδή, τὴν οικονομικὴ ἐπιτυχία τους στὴν ἀσφαλὴ κυκλοφορικὴ πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐντύπου. Καὶ ἡ ἐπόμενη ἐνέργειά του εἶναι ἀνάλογα ρεαλιστικὴ, ἀφοῦ δίνει «πρῶτος εἰς ἡμᾶς τὸ παράδειγμα μεθερμηνεύσεως ἀρχαίου πονήματος ἀπὸ εὐγενοῦς καὶ διὰ τῆς γραφίδος ἐπισήμων ἀνδρῶν περιτορευμένης γλώσσης εἰς ἀγενῆ καὶ καθημαζευμένην καὶ ἀκανόνιστον», ὅπως θὰ παρατηρήσει ὁ βιογράφος του Ἄνδρέας Μουστοξύδης¹¹. Ἐνας λόγιος, δηλαδή, ποὺ ἀποφασίζει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν περιχαρᾶ κωμικὸν χῶρον τοῦ σπουδαστηρίου, ὅπου εἶχε ἀρχίσει νὰ αὐτοπεριορίζεται τώρα ἢ λογιόσυνῃ τῆς Εὐρώπης, στὴν προσπάθειά της νὰ ταξινομήσει τὸ τεράστιο ὕλικὸ ποὺ προσέφερε ἢ συνεχῶς πλουτιζομένη ἀρχαία γραμματεία.

10. LEGRAND, ἔ.δ., 16ος 1, 247-9.

11. *Ἑλληνομνημόνων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά* (1843-1853), 251.

Καὶ βγαίνει στὴν ἀγορὰ μὲ μιὰν ἀκόμη γενναϊότερη ἀπόφαση, νὰ ἐπιχειρήσει νὰ κωδικοποιήσει τόσο τὴν γραμματικὴ ὅσο καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς ὀμιλουμένης γλώσσας. Ὁ Σοφιανός λοιπὸν μοιάζει νὰ εἶναι ὁ πρῶτος Νεοέλληνας ποὺ εἶδε τὸ παιδευτικὸ πρόβλημα ὡς ρεαλιστικὸ σύνολο, ἀφοῦ ἀεμελέτα καὶ λεξιμὸν νὰ συντάξῃ καὶ ἤλπιζεν ὅτι ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ ἐν αὐτῷ πολλοὺς εἰς τὰ πολεμικά, τὰ ναυτικά, τὴν γεωργίαν καὶ τὰς ἄλλας τέχνας, ἀναγομένους ὄρους, καὶ ὀνόματα προσέτι οἰκητηρίων σκευῶν καὶ ἐπίπλων, παρ' οὐδενί, ὡς αὐτὸς λέγει, ἀπαντώμενα τῶν σωζομένων συγγραφέων»¹².

Εἶναι γνωστὴ, βέβαια, ἡ ἀπόληξιν τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Σοφιανού: τὴν ἐκφράζει ὁ ἴδιος ἔμμεσα στὴν κατὰ λέξιν τῆς προσφωνητικῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀναφέραμε ἤδη, καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴν διακήρυξιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματός του: «Καὶ ἂν οὕτω ποιήσουσι, [δηλαδή οἱ συμπατριῶτες του] ὁποῖον θέλομεν τὸ γνωρίσῃ καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τὴν πούλησιν τῶν χαρτίων, θέλομεν τοὺς δῶσῃ καὶ τὰ ἐπίλοιπα τοῦ Πλουτάρχου βιβλία, καὶ πολλοὺς καὶ χαριστάτους διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἄπειρα τῆς ἱερᾶς θεολογίας. Εἰ δ' ἄλλως, ὅπερ οὐκ οἴομαι, τὸ 'οὐ φροντὶς Ἴπποκλείδῃ' ἢ παροιμία ἐρεῖ, καὶ ἡμεῖς ἀνακάμψομεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν αὐτὴν καὶ τὴν φίλην ἡμῖν καὶ συνήθη γεωμετρίαν»¹³. Καὶ φαίνεται ὅτι τελικὰ 'ἀνέκαμψε': οὔτε τοῦ ἐκδοτικοῦ τοῦ οἴκου μαρτυρεῖται συνέχεια, οὔτε καὶ ὀλοκληρώθηκε φαίνεται, ἔστω καὶ συγγραφικὰ —παρὰ μόνον τὸ μέρος τῆς Γραμματικῆς— τὸ μεγάλο ἔργο τῆς κωδικοποιήσεως τῆς γλώσσας.

Ἄς μὴν ἀποροῦμε· αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἡ φυσικὴ συνέπεια γιὰ τὴν ἐποχὴ. Παραῆταν ὑψηλὸς οἱ ἀπαιτήσεις του, ἔτσι μάλιστα ὡς σύνολο ποὺ τίς συνέλαβε καὶ τίς προέβαλε, καὶ πολὺ ἐνωρίς. Ἐνας Ἑλληνισμὸς κατακερματισμένος καὶ ἐξουθενωμένος ψυχικά, ὅπως εἶναι ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Ἰταλίας στὸν ὁποῖον καὶ κυρίως ἀπευθύνεται ὁ Σοφιανός, δὲν ἦταν ἀκόμη ἔτοιμος γιὰ τὴν ἀνάκαμψιν. Ἐπὶ ἔτι ὁμως ὑγιεῖς οἱ προθέσεις του: θέλησε, ἀπὸ τῆ μιὰ μεριὰ νὰ στηριχθεῖ στὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ τοῦ προσφέρει μέσα ἀπὸ τὴν ζωντανὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ἓνα λόγιο μορφωτικὸ ἀνάγνωσμα, παρὰ ἄλλα πρὸς τὸ λαϊκότερο καὶ ψυχαγωγικότερο τῶν Ἀναγνωσμάτων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Μὲ αὐτὴν ὁμως τὴν εἰκόνα δὲν μποροῦμε παρὰ ὡς θύλακα καὶ μόνο, μέσα στὴν γενικὴ πορεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, νὰ θεωρήσουμε τὸ ἔργο τοῦ Σοφιανού. Ἐπιπλέον ἀσφαλῶς ἀπὸ ξένα πρότυπα, τὰ ὁποῖα ὁμως ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἔχει τὴν δύναμιν ἀκόμη νὰ ἀξιοποιήσει.

*

Ὅταν τώρα ὁ Καταρτζῆς καταπιάνεται μὲ τὸ πρόβλημα, εἶναι σχετικῶς ἀργὰ καὶ ἤδη βρισκῆται μπροστὰ σὲ μιὰ παγιωμένη παράδοση αἰώνων, ἢ ὁποῖα

12. Αὐτ., 252.

13. LEGRAND, ἔ.δ., 16ος 1, 249.

και δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀνατραπεῖ· στηρίζεται στὴν Ἐκκλησία. Ἐκείνη, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, δικαιολογημένα θεωροῦσε ὅτι ὀρθοβατοῦσε στὴν μέριμνὰ τῆς γιὰ τὴν παιδεία. Πρωταρχικὸς σκοπὸς τῆς ἦταν νὰ καταρτίσει κληρικούς γιὰ τὴν στοιχειώδη βαθμίδα τῆς ἱεροσύνης, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τις ἀνάγκες τῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ πιστεύει, ὅτι καὶ ἡ κοσμικὴ παιδεία ἔπρεπε νὰ ἔχει κυρίως θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Θὰ ἦταν δηλαδὴ ἐντελῶς ἀφύσικο, γιὰ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ὁ σύγχρονος ἱστορικὸς δέχεται γιὰ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη, πὼς τὸ χρῶμα τῆς θρησκείας εἶχε βάψει τὸ σύνολο τῆς ζωῆς, νὰ εἶχε μείνει ἀμέτοχη ἡ ἐκπαίδευση. Τὸ ἴδιο, ἄλλωστε, αὐτὸ ἀκριβῶς πνεῦμα δὲν ἐκφράζει καὶ ὁ Κοραῆς, ὅταν τὸ 1809 διαπιστώνει ὅτι «ἡ συνεχῆς αὐτῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας ἀνάγνωσις [ἐννοεῖ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Νέα Διαθήκη] ἔβαψε τρόπον τινὰ τὴν κοινῶς λαλουμένην γλῶσσαν»¹⁴; «Ὁ Καταρτζῆς εἶχε τώρα νὰ πολεμήσῃ ἕνα διπλὸ μέτωπο, καὶ τὸν τύπο καὶ τὴν οὐσία. Ἡ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση δεινοπαθοῦσε πολλαπλῶς καὶ δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο νὰ ὀρθοποδήσῃ. Ἀπειράριθμες εἶναι οἱ σχετικὲς μαρτυρίες καὶ πρὸς τις δύο κατευθύνσεις. Θὰ περιορισθῶ σὲ δύο μόνον, πὺ ἐκφράζουν τις δύο πλευρὲς ἀντιστοίχως. Καὶ γιὰ νὰ καταδείξω τὴν δύναμη ἀντίστασης ποὺ ἔκρυβαν οἱ δυνάμεις τῆς συντήρησης, θὰ τις ἀρυσθῶ ἀπὸ τὴν μετὰ τὸν Καταρτζῆ ἐποχὴ.

Εἶναι, καταρχὴν, ἡ μαρτυρία τοῦ Ἑπτανήσιου ἱστοριογράφου Ἑρμάννου Λούτντζη, καθὼς τὴν ἔχει διαφυλάξει στὴν αὐτοβιογραφία του. Εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1806 καὶ περιγράφει τις πρῶτες του σπουδὲς στὴν πατρίδα του τὴν Ζάκυνθο: «Ἀφοῦ ἐν αὐτῷ τῷ σχολείῳ ἔμαθον τὸ ἀλφάβητον, ἤρχισα καὶ τὴν ἀνάγνωσιν εἰς τὸ Ὀκτωήχι. Ἡ οὕτως δὲ λεγομένη ἀνάγνωσις συνίστατο εἰς τὸ νὰ διακρᾶτῶ εἰς τὴν μνήμην φθόγγους, τοὺς ὁποίους οὐδαμῶς ἠνθῶν. Ἐκκλῶσατε λαοί, ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἦσαν αἱ πρῶται λέξεις τοῦ τροπαρίου, πρώτου κειμένου τῆς ἀναγνώσεως. Τὸ *κκλῶσατε* διὰ τῆς ἀναλογίας τῆς φωνῆς μετὰ τὴν λέξιν *κλῶσσα*, εἶχεν ἴσα ἴσα διεγείρει εἰς τὸν νοῦν μου τὴν ἰδέαν τῆς κλῶσεως. Ψιττακίζοντος δὲ τοῦ τροπαρίου, πάντοτε παρίστατο εἰς τὴν φαντασίαν μου, κλῶσσα περιστοιχισμένη ἀπὸ τὰ κλωσσοπούλια τῆς»¹⁵. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ, ἐξάλλου, στὴν δεύτερη, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ μᾶς ἀνάγουν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα (1805). «Καθὼς τὴν σήμερον παραδίδονται εἰς πολλὰ σχολεῖα οἱ συγγραφεῖς, εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐξέρχονται καμμίαν φορὰν ἀπ' αὐτὰ νέοι στολισμένοι μετὰ χρηστὰ ἤθη. Τὸ πρῶτον μάθημα εἶναι αἱ μονόστιχοι γινῶμαι τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἤγουν συλλογὴ χωρὶς κρίσιν πολλῶν ἀφελίμων γινῶμων, μειγμένων μετὰ πολλὰς ἄλλας, ἢ παντάπασιν ἀνοήτους, ἢ καὶ βλαβεράς καὶ προετοιμαστικὰς εἰς τὴν κακίαν». Αὐτὰ παρατηρεῖ καταρχὴν ὁ Κοραῆς γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὰ παραδείγματα: «Τὸ εἰς γυναῖκα κεφάλαιον τοῦ Χρυσολωρᾶ, ἂν ἐξαιρέσης ὀλίγας τινὰς γνώμας χρησίμους, παριστάνει

14. *Προλεγόμενα*, ἔ.δ., 1, Μ.Ι.Ε.Τ., 1984, 329.

15. *Ἀνέκδοτα Κείμενα*, Εἰσαγωγή καὶ σχόλια Ντίνου Κονόμου, Σ.Ω.Β. 1962, 31.

τὰς γυναῖκας ὡς θηρία παντάπασιν ἀρετῆς καὶ παιδείας ἀνεπίδεκτα. Τοιαῦται γινῶμαι ὑποφέρονται εἰς τὰς κωμωδίας καὶ τραγωδίας... ἀλλ' ὅταν χωρὶς αἰτίας ἢ πάθους, ἐπὶ τῆς διδασκαλικῆς καθέδρας ἤσυχα καθήμενος, διδάσκει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὁ διδάσκαλος, ὅτι,

Ζῆν οὐκ ἔδει γυναῖκα κατὰ πολλοὺς τρόπους·
ὅτι,
Θηρῶν ἀπάντων ἀγριωτέρα γυνή·
ὅτι,
Θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ κακὰ τρία,
... ὅτι,
Γυναῖκα θάπτειν κρεῖσσόν ἐστι ἢ γαμεῖν,

διὰ τὴν δὲν αἰσθάνεται ὅτι κάμνει τὸ σχολεῖόν του παιδευτήριον τυραννίας, καὶ ζητεῖ νὰ καταστήσῃ τοὺς μαθητὰς του Νέρωνας ἢ Φαλάριδας;»¹⁶.

Καὶ τώρα ξαφνικὰ ἔρχεται ἡ ὥρα ὅπου ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀνατραποῦν. Γιατί; «Τὸ παιδί... βάνωντάς το ἀπὸ μικρὸ στὰ ἱερὰ γράμματα», θὰ παρατηρήσῃ ὁ Καταρτζῆς, «τὸ μαθαίνουν τὰ κοινὰ, χωρὶς νὰ τοῦ τὰ ἔξηγοῦν, ἀλλὰ μόνον τοὺς τὰ παραδίδουνε διαβαστ' ἀπὸ πουρνὸ ὡς τὸ βράδυ, χωρὶς ἄλλη διακοπή, παρὰ μόνον στὸ μεσημεριάτικο ἢ κεντιάτικο τοὺς φαγί, μήτε τὰ συντυχαίνουν ποτές τίπτες διὰ νὰ τὰ δώσουν ἰδέαις, ἀλλὰ ἐπιστατοῦν ἀπάνου τους μετὰ τὸ ραβδί καὶ ξυλιαῖς νὰ διαβάζον τὰ μαῦρ' ἀδιάκοπα καὶ μεγαλοφώνως ὅσο μποροῦν, καὶ νὰ μὴ σαλεύουν ποσῶς ἀπτόν τόπο τους»¹⁷. Πολὺ κοντὰ του, ἐξάλλου, ἀκούει μιὰ γνώριμη φωνή· εἶναι τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, γιὰ τὸν ὁποῖον θὰ σημειώσῃ ὁ Δημαρᾶς μιλώντας γιὰ τὸν Καταρτζῆ, ὅτι «συχνὰ ἀπαντοῦμε τὸν Μοισιόδακα, τὴν σκιά του σὰν σὲ διαφάνεια»¹⁸. «Ἀνατριχιάζω ὡς ἄκισ ἀνακαλῶ εἰς τὴν μνήμην μου» θὰ ἐξομολογηθεῖ «ἐκείνους τοὺς ἀτλαντικούς κόπους, καὶ ἐκείνους τοὺς ἀπεράντους καιροὺς, μετὰ τοὺς ὁποίους κατέτριβον τὴν πτωχὴν νεότητά μου ἀνὰ τὰ διάφορα γυμνάσια, διδασκομένος τὴν ἔξιν τῆς Ἑλληνικῆς»¹⁹. Ἡ μέθοδος αὐτὴ παρουσίαζε, βέβαια, ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα γιὰ τὸν διδάσκοντα καὶ δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ πολεμηθεῖ: ἐνῶ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ ἐπίμοχθο ἔργο τῆς ἐρμηνείας — μετὰ ἄλλα λόγια, ἀπλῶς ἀπὸ τὸ κυρίως ἔργο του — ἀπὸ τὴν ἄλλη, προβάλλει τοὺς τροφίμους του, κύμβαλα ἀλαλάζοντα, κατόχους μᾶς ὑπεροχικῆς τάχατες γνώσεως. Μιὰ κριτικὴ καὶ στοχαστικὴ ὅμως ἀναθεώρηση τοῦ παρελθόντος ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ; Στὴν ἀντιστροφή τῶν ὄρων: τὸ σχολεῖο νὰ λειτουργήσῃ πλέον γιὰ τὸν μαθητὴ καὶ ὄχι γιὰ τὸν διδάσκοντα. «Νὰ προσέχουμε πολλὰ π' ὅ,τι λέμε στὸ παιδί, νὰ τὸ καταλαβαίν', ἢ νὰ μορῆ νὰ

16. *Προλεγόμενα*, ἔ.δ., 1, 155-7.

17. *Δοκίμια*, ἔ.δ., 28.

18. *Αὐτ.*, νδ'.

19. *Πραγματεία περὶ παιδων ἀγωγῆς*, Βενετία 1779, 108.

τὸ καταλαβαίνει, καὶ ποτὲς νὰ μὴν τ' ἀφήνουμε μιὰ λέξι π' ἄκουσε στὴ συναναστροφή καὶ δὲν τὴν ξέρει νὰ τὴν ἔχ' ἀξήγητη στὸ μνημονικὸ του»²⁰. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀναθεώρηση ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Καταρτζῆς μὲ τὸ μανιφέστο του τὸ 1783, ὅπως πολὺ πετυχημένα χαρακτηρίσθηκε τὸ πρῶτο δοκίμιό του, μὲ τίτλο: *Σχέδιο ὅτ' ἡ ῥωμαίικα γλῶσσα, ὅταν καθὼς λαλιέται καὶ γράφεται*, ἔχει στὰ λογραφικὰ τῆς τῆ μελωδία, καὶ στὰ ποιητικὰ τῆς ῥυθμό, καὶ τὸ πάθος καὶ τὴν πειθῶ στὰ ῥητορικὰ τῆς. «Οὐί τέτοια, εἶναι σὰν τὴν ἑλληνική, κατὰ πάντα καλλίτερον ἅπ' ὄλαις ταῖς γλώσσαις. Κι ὅτ' ἡ καλλιέργειά τῆς, κ' ἡ συγγραφή βιβλίων σ' αὐτήνα, εἶναι γενικὴ καὶ ὀλικὴ ἀγωγή τοῦ ἔθνους»²¹.

Ἀπὸ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἀπλὴν ἐνέργεια τοῦ φωτισμένου Φαναριώτη, νὰ ἐνδιαφερθεῖ δηλαδὴ γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ μὲρφωση τοῦ γιοῦ του, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὅμως ἔφθασε ἐπαγωγικὰ ὄχι μόνον στὴν ριζικὴ ἀναθεώρηση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς πατρίδας του, ξεκινάει ἡ μοχθηρὴ πορεία γιὰ τὴν καλλιέργεια, τὴν κατάκτηση καὶ τὴν καθιέρωση ἐνὸς γλωσσικοῦ ὄργανου ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται ἀπὸ κάθε ἀποψη στὶς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους. Πόσο μακριὰ εἰσχωρεῖ ἡ στοχαστικὴ ματιά του, τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ δοκίμιο· εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ὅπου ἕνας λόγιος τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ βλέπει τὴν παιδεία ὡς σύνολο, καὶ ἔτσι πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ καλλιεργηθεῖ στὴν ἐκπαίδευση: «Ἡ ἐπιστήμιας κ' ἐλευθεραὶς τέχναίς, ναί, εἶναι διηρημέναις, πλὴν μόνε κατὰ τὸν λόγον· ἐπειδὴ κι ὄλαις εἶναι συμπεπλεγμέναις κι ἀναμειγμέναις, κ' ἔχουν ἐν' ἀλληλένδετ' ἀναμεταξύ τους, ποὺ διὰ τοῦτο μυθολογεῖτ' ὁ χορὸς τῶν Μουσῶν... Ταῖς ἐχώρισαν ὅμως οἱ ἄνθρωποι δι' εὐμάθειαν· μ' ὄλον τοῦτο ἡ σοφία εἶναι μία καὶ ἀμερῆς»²².

Μὲ αὐτὲς τίς πολὺ ἀπλὲς παρατηρήσεις τοῦ Καταρτζῆ μοιάζει τὸ πρόβλημα νὰ γίνεται ὁρατό. Ἐπῆρχε καὶ πρὶν, βέβαια, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ τώρα κυρίως ποὺ προβάλλεται ὡς προαπαίτηση στὴν ἐκπαίδευση — μέσα ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ πλέον — μπορεῖ καὶ παίρνει τίς πραγματικὲς του διαστάσεις. «Οὐί εἶναι τέκνο τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ὀλοφάνερο, ἀρκεῖ νὰ διαθέτεις καλὴ πίστη — εἴτε τότε εἴτε σήμερα — καὶ μπορεῖς νὰ τὸ διαπιστώσεις. Καὶ μόνον αὐτὸ ἂν ἤθελαν νὰ δοῦν οἱ ἀντίμαχοι, θὰ τοὺς ἦταν ἀρκετὸ ὥστε νὰ ἀντικρίσουν μὲ διαφορετικὴ διάθεση καὶ τὸ σύνολο θέμα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἄν παραμερίσουμε ὅμως πρὸς στιγμὴν τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴν θεωρητικὴ του τοποθέτηση στὸ θέμα τῆς γλώσσας, μποροῦμε, ὑποθέτω, νὰ ὑποβάλουμε στὸν λόγιο-ἐκπαιδευτικὸ τῆς ἐποχῆς ἕνα συναφὲς ἐρώτημα: εἶναι διατεθειμένος νὰ παραμερίσει καὶ νὰ ἀγνοήσει τὴν γλῶσσα ποὺ μεταχειρίζεται στὸν προφορικὸ

20. *Εὐρισκόμενα*, ἔ.ἀ., 27.

21. *Αὐτόθι*, 10.

22. *Αὐτόθι*, 28.

καθημερινό του λόγο, κατὰ τὴν ἀσκηση τοῦ ἔργου του; Πιστεύω πὼς ἡ ἀπάντηση πρέπει νὰ εἶναι ἀνεπιφύλακτα ἀρνητικὴ.

«Οὐί ὑπάρχουν καὶ ἄλλες γλωσσικὲς μορφές, ἀσφαλῶς καὶ τὸ γνωρίζει, ὁ καθένας ἀνάλογα πρὸς τὴν γενικότερη παιδεία του: ξέρει τὴν γλῶσσα τῆς Ἑκκλησίας καὶ γνωρίζει — ἴσως λιγότερο καλὰ — τὴν ἀρχαία. Διαβάζει διάφορα σχετικὰ κείμενα, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τοῦ ἀρνηθοῦμε ὅτι διαθέτει τὴν στοιχειώδη ἱκανότητα, ὥστε νὰ ξεχωρίσει, γιὰ τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν γραμμένα διαφορετικὰ: προϊόντα μιᾶς ἄλλης περασμένης ἐποχῆς, δὲν εἶχαν πιά σχέση μὲ τὴν ζωντανὴ γλῶσσα· γι' αὐτὸ ἔπρεπε κανεὶς εἴτε νὰ τὰ δέχεται αὐτὰ καθεαυτὰ, χωρὶς καὶ νὰ πολυεπιδιώκει νὰ τὰ ἐρμηνεύσει — αὐτὸ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα — μιὰ καὶ ἀνήκουν σὲ ἕνα πολὺ αὐστηρὸ τυπικὸ, εἴτε νὰ προσπαθήσει νὰ τὰ ἐρμηνεύσει — αὐτὸ γιὰ τὰ ἀρχαία, βέβαια — γιὰ νὰ τὰ κατανοήσει. Αὐτὲς ὅμως οἱ ἐνέργειες ἀποτελοῦσαν πολὺ βαθιὰ τομὴ ἀνάμεσα στὶς δύο γλωσσικὲς μορφές καὶ σὲ ὅ,τι ἦταν ζωντανὸ καὶ πραγματικὸ καὶ δὲν ἀπαιτοῦσαν, φυσικὰ, ὀποιαδήποτε προσπάθεια γιὰ κατανόηση. Καὶ ἐπειδὴ κανένας ἐχέφρων δὲν ἐπιδιώκει νὰ βάζει ἐμπόδια στὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τοὺς συναθρώπους του — τὸ ἀντίθετο, μάλιστα — θὰ ἦταν παράλογο νὰ διανοηθοῦμε, πὼς μποροῦσε νὰ σκεφθεῖ καὶ νὰ δράσει διαφορετικὰ, παρὰ χρησιμοποιοῦντας τὴν ζωντανὴ γλῶσσα. Εἴτε, λοιπὸν, ἐδίδασκε, εἴτε ἔγραφε — κυρίως ἀλληλογραφοῦσε — ἡ ἐπικοινωνοῦσε μὲ ὀποιονδήποτε ἄλλο τρόπο, ὁ δρόμος ἦταν μονόδρομος, ἡ ζωντανὴ γλῶσσα.

Εἰδικότερα, τώρα, στὸ θέμα τῆς διδασκαλίας, ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ βασικὸ του ἔργο καὶ ἐκεῖνο ποὺ δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιὰ τὸ μέλλον, θὰ πρέπει ὀρθοφρονοῦντες νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ἂν εἶχε τὴν διάθεσή του κείμενα γραμμένα στὴν ζωντανὴ γλῶσσα ποὺ νὰ ἐξυπηρετοῦν τὸν σκοπὸ του, αὐτὰ καὶ θὰ ἐδίδασκε. «Οὐταν ὅμως στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια φθάνει ἡ ὥρα τοῦ ἐντύπου, κανεὶς δὲν διανοήθηκε, πὼς θὰ μποροῦσε νὰ διδαχθεῖ π.χ. *Ἡ Φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*. Ἐπρεπε νὰ περάσουν περισσότεροι ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες, ὥστε μόλις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα νὰ διατυπωθεῖ παρόμοια πρόταση, ἀνορθόδοξη ὅμως πλέον καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή»²³. Τώρα, στὶς ἀπαρχὲς τῆς νέας παιδείας, ἡ ἐποχὴ ἔχει διαφορετικὲς ἀντιλήψεις, ὄχι καινούριες, ἀπλῶς παραδοσιακὲς. Τὰ κείμενα ποὺ ἔπρεπε νὰ διδαχθοῦν εἶχαν σωφρονιστικὸ χριστιανικὸ χαρακτήρα. Καὶ τέτοια δὲν ἦταν ὀποσδήποτε γραμμένα σὲ ζωντανὴ γλῶσσα.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, σὲ κάποιον ἄλλο ἀνώτερο στάδιο, ἔπρεπε νὰ διδαχθοῦν καὶ ἀρχαία κείμενα. Τὸ ἔπρεπε, βέβαια, εἶναι τρόπος τοῦ λέγειν, καὶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ περαιτέρω διερεύνησή του — στὸ σημεῖο αὐτὸ τουλάχιστον — ἀφοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ πραγματικὴ γενικὴ ἀποδεκτὴ. Ἐκεῖνο

23. Βλ. πρόχειρα *Ὁ Μπερτόλδος...* ἔ.ἀ., 130.

πού μᾶς ἀφορᾶ εἶναι οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῶν κειμένων αὐτῶν, κυρίως ὡς πρὸς τὴν καλλιέργεια τοῦ γραπτοῦ λόγου. Καταρχῆν, ἐδῶ ἡ ἐρμηνεία γινόταν ἀπαραίτητη. Ὁ δρόμος τώρα ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὴν χρῆση τῆς ζωντανῆς γλώσσας. Ἡ μέθοδος πού ἐφαρμόστηκε ὅμως — ἡ ψυχαγωγία — στάθηκε ἐμπόδιο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διαμαρτυρία τοῦ Καταρτζῆ: «Ὁμως δὲν τὸ 'ξηγοῦν τὸ ἐλληνικὸ στὴ γλώσσα πού ξέρει κ' ἔμαθ' ἀπτὴ μάνα του»²⁴.

Ἡ φράση ὅμως αὐτὴ χαράζει καὶ τὴν διακριτικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν Καταρτζῆ καὶ στοὺς ἄλλους: μαρτυρεῖ πὼς ἀγαπᾷ πραγματικὰ τὸν γιό του, καὶ δὲν θέλει νὰ τὸν βλέπει νὰ βασανίζεται ἄσκοπα χωρὶς καὶ νὰ προκόβει. Σχῆμα λόγου, βέβαια, αὐτὴ ἡ πατρικὴ ἀγάπη. Ἀπλῶς τὸν βοηθαίει νὰ συλλάβει τὸ γενικότερο πρόβλημα καὶ νὰ τονίσει τίς καθολικότερες προθέσεις του: «Μόνο νὰ ὠφελῆσω τὸ γένος μου»²⁵. Εἶναι ἡ ἴδια φωνὴ πού ἀκούει δίπλα τοῦ ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, πού πλάνης καὶ φερέοικος αὐτὸς — «ἐγὼ ἐδιέτριψα εἰς πολλοτάτους τόπους τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰξεύρω τί ὀμιλῶ»²⁶ — δὲν ἔπαυε νὰ τονίζει: «Ὁ ζῆλος τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἡ ἀληθινὴ ἐπίδοσις τῶν ἡμετέρων σχολείων ἰδοὺ κυρίως τί με κατέστησε τοσοῦτον τολμηρόν, καὶ ἰδοὺ τυχὸν τί θέλει με καταστήσει ἐν τῷ ἐξῆς ἀκόμη τολμηρότερον»²⁷. Ἀγαπᾷ ὅμως, ὅπως εἶδαμε, — «ἡ ρωμαίικια γλώσσα ... εἶναι σὰν τὴν ἐλληνικὴν»²⁸ καὶ τὴν ζωντανὴ γλώσσα, γιατί ὁ Διαφωτισμὸς τὸν ἐβοήθησε νὰ συνειδητοποιήσει τίς σπουδαῖες ἀρετές της. Χωρὶς ὅμως ἡ ἀγάπη του αὐτὴ νὰ ἀντιμάχεται τὴν ἀρχαία. Ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι ἐκεῖνος πάλι πού τοῦ ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ τὴν τοποθετήσει σωστὰ στὴν συνολικὴ παιδεία του. Καὶ ἀντλώντας τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκὲς χώρες, θὰ ὀδηγηθεῖ στὸ συμπέρασμα (καθὼς τὸ διατυπώνει συνοπτικὰ ὁ Δημαρᾶς) πὼς «καὶ ἀρνητικὰ καὶ θετικὰ, καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων τὸ παράδειγμα καὶ ἀπὸ τῶν ξένων, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις καὶ γιὰ ὅλους τοὺς σκοπούς, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία με τίς ἀρχαῖες γλώσσες, πρέπει νὰ δουλεύουμε ἀποκλειστικὰ με τίς ἐθνικὲς γλώσσες»²⁹.

«Ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, καὶ ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ πιστωθοῦν στὰ ὠφέλη ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ, μποροῦμε νὰ τὸ ἐλέγξουμε, ἀν ὀπισθοβαθίσουμε ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, στίς ἀρχές περίπου τοῦ αἵωνα, χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦμε μάλιστα ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ φαναριώτικο περιβάλλον. Εἶναι ὀργισμένη ἡ φωνὴ πού ὑψώνει στὰ παιδιὰ του ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος: «Ἐως πότε τῆ χύδην, ᾧ ποθεινότεροι, καὶ ἀγοραῖα διαλέκτω λεσηημονεύοντες οὐ παύεσθε; Δί-

24. *Εὐρισκόμενα*, ἔ.ἀ., 31.

25. *Αὐτόθι*, 332.

26. *Ἡθικὴ φιλοσοφία*, Βενετία 1761, ιη'.

27. *Ἀπολογία*, ἐπιμέλεια ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., 1976, 5.

28. *Εὐρισκόμενα*, ἔ.ἀ., 10.

29. *Δοκίμια*, ἔ.ἀ., νε'.

μηνον ἤδη, καὶ τρίμηνον παρήλακε, καὶ μηδὲν ἄχρι δεῦρο χάριτος ἀποστάζον, οὐδὲ βρῦον ἠδυτῆτος, οὐδ' ἀτικουργῆς ἐπεστείλατε γράμμα, τῆς μὲν ὑμετέρας ἐπιδόσεως ὑπόδειγμα, τῆς ἐμῆς δὲ δεινῆς ταύτης ἐκστρατείας παραμύθιον ... Ἄρα κατὰ πετρῶν ἐσπείραμεν καὶ ἀνέμους ἐγεωργήσαμεν; ὁ μὴ γένοιτο, φίλτατοι· μὴ γένοιτο τοῖς εἰς ψάμμον ἠκοδομηκόσιν ἡμᾶς εὐοικῆναι, ἀλλὰ τῆς γεωργίας ἐκεῖθεν ἀμήσασθαι μετ' ἀφθονίας!»³⁰. Ἄν συγκρίνομε τίς δύο περιπτώσεις, στὴν δεύτερη ὁ Μαυροκορδάτος μοιάζει νὰ ἀντιστρέφει τοὺς ὅρους: ἀγαπάει πρῶτα τὴν γλώσσα καὶ ἔπειτα τὰ παιδιὰ του. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἔτσι. Ἀπλῶς ὁ καθόλα σπουδαῖος αὐτὸς Φαναριώτης ζεῖ σὲ ἄλλην ἐποχῆ. Ἡ ὥρα τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν εἶχε ἀκόμη σημάει γιὰ τὸν τόπο του.

Ἄρκει ὅμως νὰ εἶναι κάποιος διαφωτισμένος γιὰ νὰ γίνεῖ καὶ ἐπαναστάτης; Φυσικὰ καὶ ὄχι, σπεῦδα νὰ ἀπαντήσω, γιατί δὲν ἀρκοῦν οἱ ἀφορμές. Ὅσο κι ἂν τὰ πράγματα εἶναι τόσο ὀλοφάνερα ὡς θεωρία, ὅσο κι ἂν εἶναι τόσο πειστικὰ ὡς ἀποτέλεσμα, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση Καταρτζῆ, αὐτὸς ἐτόλμησε γιὰ ἓνα πολὺ ἀπλό λόγο: «Τὸ κλίμα τοῦ Φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ τὸ γνωρίζουμε κιόλας: τὸν ἔχουμε δεῖ καλά ἐγκαταστημένον μέσα στὸ συλλογικὸ σῶμα, δεμένον με οἰκογενειακοὺς δεσμούς με τὴν κοινωνικὴ ἡγεσία τῶν Βλάχων, με προσωπικοὺς καὶ φιλικούς δεσμούς με τοὺς Φαναριώτες Ἡγεμόνες καὶ τὴν κληρικὴ ἱεραρχία τοῦ Φαναριοῦ. Ἐπαγγελματικὰ ἡ σταδιοδρομία του ἔχει ἀπόλυτα ἐνταχθεῖ μέσα στὸν φαναριώτικον ἀέρα τῶν Παριστρῶν Ἡγεμονιῶν, καὶ μάλιστα σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ διακινδυνεύσει μεγάλα πράγματα με τὴν ἐξόρμησή του, ἡ ὁποία, ἀπλῶς θαρραλέα ὡς πρὸς αὐτόν ... μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ βλαβερὴ σὲ λογίους ὅπως ὁ Μοισιόδακας, χωρὶς ἀξιόλογη κοινωνικὴ ἐπιφάνεια»³¹.

Ἄν αὐτὰ ἰσχύουν, τότε δικαιολογημένα ἀπέτυχε ὁ Μοισιόδακας, ἀν δεχθοῦμε τὸ ρῆμα με τὴν τρέχουσα σημασία. Ὁ Καταρτζῆς ὅμως γιατί; «Παραιτεῖται ἀπὸ τὴν πράξη, χωρὶς νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν θεωρία», θὰ παρατηρήσει συμπερασματικὰ ὁ Δημαρᾶς, γιὰ νὰ συνεχίσει: «Ὁλη ἡ συγγραφικὴ του προσπάθεια ἕως τὸν θάνατό του θὰ μείνει ἀνέκδοτη. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν δημιουργοῦν καταστάσεις νέες, πού δὲν βολεύουν τὸν Καταρτζῆ, οἱ ιδέες του δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στὰ καινούρια σχήματα, ὑπερβολικὰ ριζοτόμες γιὰ τὴν καινούρια φαναριώτικη ψυχολογία, ὑπερβολικὰ συντηρητικὲς γιὰ τὴν καινούρια, δυναμικὴ νεολαία, γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς, ἄς ποῦμε, τοῦ Κοραῆ. Ἐτσι καθέννας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὸν κύκλο του, θὰ τραβήξει τὸν δικὸ του δρόμο... Τὰ συγγράμματά του ὅλα θὰ μείνουν ἀνέκδοτα· ἡ σκέψη του, ὑποτονισμένη, θὰ περάσει σὲ κατασκευὲς τρίτων. Ἐτσι γιὰ ἄλλη

30. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ ρ', ἐκδίδονται ἐπιστasia Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, 21.

31. *Δοκίμια*, ἔ.ἀ., νζ'-νη'.

μιὰ φορά, σβήνει μέσα στὸν κόσμο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας μιὰ γενναία ἀναμορφωτική προσπάθεια»³².

Αὐτὰ ὅμως ὄλα ἀφοροῦν γενικότερα στὸ σύνολο τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Καταρτζῆ. Ἐν ὅμως ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀναγκαστικὸ αὐτὸν —χρήσιμο ὅμως— ἀλλόγυρο ἐπιστρέψουμε στὴν βάση μας, δηλαδή στὸ γλωσσικὸ, ἀναρωτιέμαι μήπως εἶναι πιὰ καιρὸς νὰ ἀσχοληθοῦμε καὶ μὲ τὶς δυνάμεις τῆς ἀντίστασης, καὶ μὲ τὸ βάρος ποὺ ἔπρεπε νὰ κουβαλᾶνε, ὕστερα ἀπὸ μιὰ παράδοση αἰῶνων. Νομίζω ναί.

*

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα τὴν ὁποῖαν ἐγνωρίσαμε λίγο πιὸ πάνω ἦταν σκληρὴ, τραγικὴ, ἀκόμη, θὰ λέγαμε. Ἀντιπροσωπεύει ὅμως τὴν μισὴ ἀλήθεια. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη, ἡ ὑπόλοιπη μισή, ποὺ προβάλλει μιὰν διαφορετικὴν εἰκόνα, πιὸ αισιόδοξη αὐτῆ. Τὴν ἐκφράζει μιὰ λογιόσυνη μὲ συγκρότηση, ποὺ μᾶς εἶχε δώσει ἀπὸ πολὺ καιρὸ λαμπρὰ δείγματα ἐπιδόσεων, τουλάχιστον γλωσσικῶν. Ὅποιος ξεφυλλίσει τὸ τομίδιο ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1734 ὁ Lamius μὲ τίτλο *Deliciae Eruditorum*, μὲ ἐπιστολὲς Ἑλλήνων λογίων τοῦ 16ου αἰώνα, θὰ διαπιστώσει ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰ λογιόσυνη ποὺ δὲν εἶχε τίποτε νὰ ζηλέψει σὲ καλλιέργεια λόγου ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες λογίους τῆς Ἀναγέννησης. Εἶναι ἡ ἐμβριθὴς γνώση τῆς ἀρχαίας γλώσσας, ὅπως αὐτὴ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὰ γραπτὰ τους, καὶ κυρίως μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τους. Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ γνώση ποὺ σὲ ξεγελάει μὲ τὴν χρῆση κάποιων φραστικῶν τρόπων ἢ κάποιων ὀνομάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα· ἀντίθετα, ἔχεις νὰ κάνεις μὲ μιὰ λογιόσυνη ποὺ κατέχει πραγματικὰ τὰ μυστικὰ τοῦ γραπτοῦ ἀρχαικοῦ λόγου. Δὲν εἶναι τόσο ἡ ἐπίδοσή τους στὰ ἐπιγράμματα ποὺ τοὺς κρίνει· ἐνῶ ἀποτελοῦν ἀδιάφυστα τεκμήρια τῆς ἀρχαιομάθειας καὶ τῆς γενικότερης καλλιέργειας, εἶχαν γίνεαι ἀφιλολογικὸς συρμός... ποὺ δὲν ἀπαιτοῦσε... μεγάλη προσπάθεια»³³. Εἶναι κυρίως ἡ ἀλληλογραφία τους, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴν συνέχεια.

Ἡ σύνδεση ὅμως ποὺ γίνεται ἐδῶ δὲν εἶναι τυχαία. Θὰ ἦταν λάθος, δηλαδή, ἱστορικὸ νὰ δεχθοῦμε, πὼς αὐτὴ ἡ λογιόσυνη ποὺ χειρίζεται ἄνετα τὸν ἀρχαϊκὸ λόγο εἶναι καρπὸς μιᾶς ὑπεροχικῆς παιδείας ποὺ πρόφθασε καὶ ἀναπτύχθηκε στὰ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση χρόνια. Τὸ χάσμα ποὺ εἶναι προφανές ὅτι δημιουργήθηκε σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ μεγάλο, ὥστε καὶ φωνές ἀπελπισίας νὰ ἀκούγονται πλέον: «Οὕτω τῆς τῶν λόγων τέχνης ἀμελουμένης, μὴ μόνον σοφίας κινδυνεύουσαν στερηθῆναι καὶ μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ τὴν φωνὴν

32. Αὐτόθι, πζ'.

33. OLIVIER REVERDIN - ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Οἱ ἐλληνικὲς σπουδὲς στὴ Γενεὴ τοῦ Καλβίνου*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1995, 98 καὶ 95 ἀντιστοίχως.

αὐτὴν ἡμῶν ἀγνοῆσαι», ἀναφωνεῖ ὁ Γεννάδιος Σχολάριος.³⁴ Πρὸς ἄλλη, συνεπῶς, κατεύθυνση θεωρῶ πὼς πρέπει νὰ στραφοῦμε, γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε μὲ τρόπο ἀληθοφανῆ αὐτὴν τὴν ἔξαρση παιδείας.

Καὶ εἶναι μιὰ ἡ κατεύθυνση: νὰ ἀντιστρέψουμε τοὺς ὅρους. Νὰ μὴ θεωρήσουμε δηλαδή τὴν λογιόσυνη αὐτὴ ὡς τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὡς τὸ τέλος μιᾶς προηγουμένης. Νὰ δεχθοῦμε, δηλαδή, πὼς πέρα ἀπὸ τὴν γνωστὴ πλειάδα λογίων ποὺ γνωρίζουμε πὼς εἶχαν καταφύγει στὴν Δύση καὶ εἶχαν σταδιοδρομήσει ἐκεῖ ἐπιτυχῶς, ὑπῆρξε καὶ ἓνας ἀπροσδιόριστος ἀριθμὸς λογίων ποὺ κινήθηκε στὶς παρυφῆς μὲν τοῦ κόσμου αὐτοῦ τῆς Ἀναγέννησης, πάντως ὅμως μέσα στὸ ἴδιο μὲ ἐκείνους πνεῦμα παιδείας. Οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶχαν κυρίως προέλευση ἀπὸ περιοχὲς ποὺ εἶτε δὲν εἶχαν ὑποταγεῖ ἀκόμη στοὺς Τούρκους, ὅπως ἦταν τὰ Ἴονια νησιά ἢ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους, εἶτε ἐξακολουθοῦσαν καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση νὰ διατηροῦν δεσμοὺς μὲ τὴν οὐμανιστικὴν Ἀναγέννηση. Καὶ εἴμαστε ἀπὸ τὰ πράγματα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὡς τέλος τὴν ἐκφανση τῆς λογιόσυνης αὐτῆς, ἐπειδὴ τὰ χρονικὰ ὅρια ἀπὸ τὴν ἄλωση ἕως τὴν παρουσία της δὲν δικαιολογοῦν τὴν ἀνάπτυξη, μέσα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀντιφατικότητα, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τῶν ἀργῶν ρυθμῶν ἀνάπτυξης τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ ὑψηλοῦ βαθμοῦ γλωσσικῶν ἐπιδόσεων, ὅπως τουλάχιστον τεκμαίρεται αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τους.

Μὲ τὶς προϋποθέσεις ὅμως αὐτές, ἡ ἐρευνά μας εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ στραφεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὶς τουρκοπατημένες περιοχὲς καὶ μέσα ἀπὸ τὸν συμπαγῆ ὄγκο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ βαλκανικοῦ καὶ μικρασιατικοῦ χώρου. Τὸ νὰ διερευνῆσει τοὺς ὅρους τοὺς ὁποίους ἐκτράφηκε ἡ νέα πιὰ λογιόσυνη. Θέμα, βέβαια, οὔτε εὐκολο εἶναι οὔτε καὶ ἡ θέση κατάλληλη γιὰ νὰ διερευνηθεῖ. Μιὰν ἀποψη διατυπώνει ὁ Ἰωάννης Βογιατζίδης ποὺ τὸ ἐμελέτησε μὲ ἐμβριθία καὶ εὐρυμάθεια προσφεύγοντας στὴν βιολογία, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν καὶ δανείζεται τὸν ὄρον *ιστογένεση*, προκειμένου νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο. Εἶναι, δηλαδή, γνωστὸ ὅτι συνήθως μετὰ τὴν διάλυση καὶ τὴν καταστροφή τοῦ μυικοῦ ἴστοῦ ἐνὸς ζῶντος ὄργανισμοῦ, ἐπακολουθεῖ νέα ἱστοπλασία, ἡ ὁποία ἀφορμᾶται ἀπὸ κύτταρα ποὺ εἶχαν παραμείνει ἀλώβητα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κυτταροφάγωσης. Καὶ καταλήγει νὰ ἀναρωτηθεῖ: «Μήπως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πνευματικοῦ χάσματος παρέμειναν ἀλώβητα πνευματικὰ τινα κύτταρα, ἐξ ὧν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναδημιουργηθῆ ἡ πνευματικὴ ζωή»;³⁵ Ἡ ἀπάντηση τὴν ὁποῖα μπορούμε νὰ δώσουμε σήμερα, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἄλλατα ποὺ σημειώσε ἡ ἐρευνα ἀπὸ τότε, εἶναι ἀπολύτως καταφατικὴ, χωρὶς νὰ παραγνωρίζουμε ἀσφαλῶς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι καὶ ἰδιαίτερος χρονοβόρα.

34. Βλ. σχετικὰ I. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, «Ἱστορικὰ Μελέται», *Ἐπετηρὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2 (1932), 245.

35. Αὐτόθι, 285.

Είτε όμως αποδεχθούμε την έρμηνεία αυτή είτε όχι, γεγονός είναι ότι μέσα στον 17ο αιώνα έχει αρχίσει να κάνει την παρουσία της μια λογιόσυνη, ή όποια χωρίς έμφανείς δεσμούς με την δυτική παιδεία, καλλιεργεί μια σταθερή γλωσσική πορεία προς τον αρχαίο λόγο. Ασφαλές τεκμήριο είναι πάντοτε, όπως τονίστηκε ήδη, ή άλληλογραφία. Ός προς τον ρόλο της για την εποχή θα προσφύγω στην μαρτυρία ξένου ιστορικού που αναφέρεται στην Δύση και όπου ο πεζός λόγος δεν είχε τον δεσμευτικό όρο τής επιστολής. «Οί ιδιωτικές επιστολές», καταλήγει ο Άμερικανός ιστορικός τής Αναγέννησης Paul Oskar Kristeller σε μια συνοπτική γενική εξέταση του θέματος, «ήσαν κυρίως προσωπικές ανακοινώσεις του αποστολέα, είχαν όμως από την αρχή ταυτόχρονα λογοτεχνική μορφή. Έγραφαν τις επιστολές τους έχοντας κατά νούν το αναγνωστικό τους κοινό, και εδώ συνεχιζόταν μια παράδοση στην τέχνη του γράφειν που μπορούμε να την παρακολουθήσουμε από την Αρχαιότητα έως όλόκληρο τον Μεσαίωνα. Ο επιστέλλων, καθώς και ο αποδέκτης, εύχαρίστως επιδεικνυαν μια ενδιαφέρουσα καλογραμμένη επιστολή, και με τον Πετράρχη άρχισε ή μακρά σειρά των ούμανιστών που συγκέντρωναν τις επιστολές τους, ενώ συγχρόνως και τις αναθεωρούσαν. Μερικές συλλογές επιστολών, άκόμη και μερικές μεμονωμένες επιστολές έβρισκαν έξαιρετικά εύρεία διάδοση, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από την χειρόγραφη παράδοση των επιστολών του Brunii, Poggio και Guarini. Ένας παράγων που συνετέλεσε ήταν το ενδιαφέρον για το πραγματικό περιεχόμενο τής επιστολής. Συχνά ή επιστολή την εποχή αυτή ήπαιζε ρόλο έφημερίδας. Την διάβαζαν γλήγορα και την άντέγραφαν για τις ειδήσεις που περιείχε. Σε πολλές περιπτώσεις ή επιστολή είχε λόγο ή φιλοσοφικό περιεχόμενο, και δεν ήταν τίποτε άλλο πραγματικά, παρά ένα έγχειρίδιο στο όποιο ή μορφή τής επιστολής έδινε έναν οικείο τόνο, όπως άρεσε στους ούμανιστές να κάνουν. Στην πραγματικότητα δεν είναι πάντοτε εύκολο να χαράξει κανείς την διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε επιστολές αυτού του είδους και σε έγχειρίδια, τά όποια άπευθύνονται φαινομενικά κατά το μεγαλύτερο μέρος σε ένα ειδικό πρόσωπο. Το μόνο μερικό σίγουρο κριτήριο είναι γενικά το μέγεθος. Κατά άλλα ή ιδιωτική επιστολή έχρησίμειε περισσότερο από την επίσημη επιστολή, και καθώς ο ρητορικός λόγος, ως φιλολογικό υπόδειγμα για σπουδαστές και άλλους ούμανιστές. Αυτός είναι επίσης ο κύριος λόγος, γιατί τις άντέγραφαν και άργότερα τις έτύπωναν»³⁶.

Έθεώρησα χρήσιμο να παραθέσω όλόκληρο το σχετικό αυτό χωρίο, επειδή, καθώς θα διαπιστώσουμε από την συνέχεια, υπάρχουν άρκετά κοινά σημεία ανάμεσα στο επιστολικό είδος, όπως εξέλιχθηκε στην Δύση και όπως στην Τουρκοκρατία, παρά το γεγονός ότι οί διαφορές ανάμεσά τους είναι τεράστιες,

36. *Medieval aspects of Renaissance Learning*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 1992, 12.

τόσο στα μεγέθη όσο και στον πολιτισμό. Αυτό σημαίνει, πώς ή διαμόρφωση του είδους είχε υπακούσει σε κάποιους κοινούς παρανομαστές, χωρίς εξάλλου, να αποκλείουμε και κάποιες μορφές επίδρασης του είδους από την Δύση προς την Ανατολή. Σε ό,τι άφορά τώρα στους κοινούς παρανομαστές, θα ήθελα εδώ απλώς να επισημάνω δύο: ο πρώτος είναι ή έντονη ανάγκη επικοινωνίας στην όποια βρίσκεται από την φύση του ο λόγιος. Είναι μεγαλύτερη παρά σε όποιοδήποτε άλλο κοινωνικό κύτταρο, επειδή αυτός καταρχήν βρίσκεται στην πλεονεκτική θέση να παράγει ιδέες. Και μια ιδέα παίρνει ύπόσταση και αξιολογείται μόνον από την στιγμή όπου κοινοποιείται. Η κοινοποίηση είναι το όζυγόνο της. Ο δεύτερος παρανομαστής είναι ή εύκολία που παρέχει στο γράψιμο ο άμεσος και οικείος τόπος τής επιστολής. Πέραν όμως από τους δύο αυτούς κοινούς παρανομαστές, μεγάλο είναι το χάσμα που χωρίζει τις δυο αυτές εποχές. Ο λόγιος τής Τουρκοκρατίας βρίσκεται σε φαινομενικά ύποδεέστερη θέση, επειδή είναι ύποχρεωμένος να προσφύγει στην επιστολή, προκειμένου να καλύψει όλες τις ανάγκες του στον πεζό λόγο. Αντίθετα δηλαδή προς τον άνθρωπο τής Δύσης. Εκεί, για τους γνωστούς λόγους, έχει άναπτυχθεί και το διήγημα, και ή περιγραφή, και ή μελέτη, και το δοκίμιο, και ο λίβελλος, και όλα γενικώς τά είδη του άμακρου πεζού λόγου. Η παντελής όμως άδυναμία —τουλάχιστον για τους τρεις πρώτους αιώνες— καλλιεργείας των επιμέρους αυτών ειδών στην Τουρκοκρατία, άνάγκασαν το λόγο να προσφύγει σταθερά και άποκλειστικά στην επιστολή. Αυτή και μόνον έγινε ο μοναδικός δίαυλος, μέσα από το όποιο μπορεί να καλλιεργηθεί ο πεζός λόγος. Από ένα πρόσφατο δημοσίευμα έχουμε τώρα την εύκαιρία να παρακολουθήσουμε ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τής εποχής.

Μέσα στον νεοελληνικό 17ο αιώνα ζει και δραστηριοποιείται ο έερομόναχος Εύγένιος Γιαννούλης ο Αίτωλος. Ο χώρος τής δράσης του είναι μια από τις πιό άπομονωμένες περιοχές τής Στερεάς Ελλάδας, τά Άγραφα. Ίδου πώς περιγράφει ο ίδιος τον τόπο του: «Κατοικούμεν όχι εις το χωρίον άλλ' εις μονύδριόν τι του ρηθέντος χωρίου [Βρανιανά] πλησίον εις όνομα τιμώμενον τής περιφήμου και θεοτιμήτου μάρτυρος Παρασκευής. Γείτονες δέ ήμιν ού μόνον οί άνθρωποι αλλά την μέν νύκτα συμβάλλουσιν ήμιν και οί μηλοφόνοι και άγριόθυμοι λύκοι και άρκτοι αι συγερώταται, σνν τουτοίς δέ και των άλωπέκων πλήθος, την δέ ήμέραν επισκιάζουν ήμιας οί γύπες και οί ικτίνοι, κορώναι τε και οί κόρακες. Ορῶμεν δέ τον ήλιον ως από κάπνης και τουτον μόλις μετά την πέμπτην και έκτην ώραν τής ήμέρας... Θεατός δέ ήμιν και ο ούρανός άλλ' ού πλείον άλώαδος [= άλών].... Άστέρας δέ όρμῶμεν μόνον την Πλειάδα...»³⁷.

Μαθητής του φιλόσοφου Θεόφιλου Κορυδαλέα και οικείος και θαυμαστής του πατριάρχη Λούκαρη, όταν αυτός πεθαίνει, ο Γιαννούλης άποτραβιέται στα

37. *Εύγένιου Γιαννούλη Έπιστολές*, κριτική έκδοση, επιμέλεια Ι. Ε. Στεφανής και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992, 113.

βουνα τῆς πατρίδας του, ὅπου διδάσκει, κατηγεῖ, ἀλληλογραφεῖ. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο εἶναι ἀποκλειστικὰ οἱ ἐπιστολές του, γραμμένες εἴτε σὲ λόγια εἴτε σὲ λαϊκὴ γλῶσσα, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες «θαυμάζει κανείς», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Δημαρᾶς, «τὴν ἀπλότητα, τὴ γλύκα, πὸ συνδυάζονται ὁμοῦς με πολλὴ φυσικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ με μιὰν ἀσκητικὴ σκληρότητα καὶ ἀλυγισιά»³⁸. Θὰ ἐπρόσθετα ἀκόμη, καὶ με πολλὸ χιούμορ. «Σίτος δὲ καὶ σταφυλὴ καὶ τὸ γλυκερώτατον σῦκον», συνεχίζει στὴν ἴδια αὐτὴ ἐπιστολή, «καὶ ἄλλα τούτοις παρόμοια εἶναι εἰς ἡμᾶς μυθικὴ μακαρία· κράμβη δὲ ἡμῖν ἐστὶν ὁ πᾶς βίος, κράμβη ἐψητὴ, κράμβη ταριχευτὴ, κράμβη μετὰ ὕδατος καὶ ἁλῶν [= ἁλάτι] ... πολλὴ δὲ ἡμῖν ἀντὶ ἄλλου ὕψου καὶ ὠμῆ προσφέρεται· παγκράμβιος ἡμῖν, φεῦ, ὁ παρῶν βίος, βατράχοις καὶ κάμπαις ὅμοιοι». Καὶ ἀμέσως λίγο πῦρ κάτω ἢ εἰκόνα συμπληρώνεται: «Ροχθεῖ δὲ πλησίον εἰς τὴν μονὴν μας καὶ ποταμὸς λιθοφόρος μόνον οὐ ψαροφόρος, ἀμοιρεῖ δὲ παντάσπασιν ὄχι μόνον ἰχθύων ἀλλὰ καὶ ἐνύδρου ζῶου παντὸς καὶ ζωοφύτου», γὰρ νὰ καταλήξει με τὸν αὐτοχαρακτηρισμὸ του: «Ταῦτα μὲν ὁ φιλοπαίγμων ἐγὼ»³⁹.

Καὶ γὰρ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης διαβίωσης τῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ τῆς γραφῆς σὲ λαϊκότερη γλῶσσα, κλείνω με ἓνα σχετικὸ κείμενο: «Ἐδῶ εἰς τὴν Γούβαν τῶν Ἀγραφῶν δὲν γίνεται μήτε ἀπίδι μήτε σταφύλι, σῦκα δὲ καὶ πεπόνι καὶ ἄλλα μυθικὴ μακαρία (καθὼς λέγεται)· καθὼς ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι τὸ πιπέρι καὶ τὰ ἄλλα ἀρώματα, ἔτσι ἔχουσιν οἱ Ἀγραφῶν τὰ πωρικὰ»⁴⁰.

Ἡ περίπτωση Γιαννούλη εἶναι ἐνδεικτικὴ: Δὲν πρόκειται γὰρ ἓναν λαμπρὸν συγγραφέα τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως ἂς ποῦμε στὴν περίπτωση τοῦ Πέτρου Κατσαίτη ἢ τῆς Ἐβγένιας, ὅπου ἡ ἀνακάλυψη τῶν χειρογράφων στὴν πρώτη καὶ ἡ ἀνεύρεση ἐνὸς μοναδικοῦ ἀντίτυπου ἐνὸς ἔργου στὴν δεύτερη, ἐπλούτισαν τὴν ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας με δύο ἀγνωστους ἕως τότε συγγραφεῖς. Ὁ Γιαννούλης ἦταν ἓνα σχετικὰ γνωστὸ ἕως τότε πρόσωπο, με μόνον καὶ κύριο συγγραφικὸ ἔργο — ἓν, βέβαια, μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἔργο συγγραφικὸ — 300 περίπου ἐπιστολές, σχετικὰ μικρὸ μέρος ἀπὸ ἓνα πολὺ ἀσφαλῶς μεγαλύτερο ἀριθμὸ πὸ συνέγραψε. Θὰ μποροῦσα ἐδῶ νὰ χρησιμοποίησω τὸν ὄρο συνέθεσε, ἀλλὰ τὸν ἀποφεύγω σκόπιμα, ἐπεὶδὴ θέλω νὰ ἀντιδιαστειλω τὸ εἶδος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γιαννούλη, ἀπὸ ἄλλες ἄλλων λογίων. Ὁ Γιαννούλης, δηλαδή, ἔγραφε τίς ἐπιστολές του, γὰρ νὰ ἐξυπηρετήσῃ πραγματικὴς ἀνάγκες του καὶ ὄχι γὰρ νὰ καλλιεπήσῃ, στὸ πλαίσιο τῶν γνωστῶν ἐπιστολικῶν τύπων. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, ἀνάλογα με τὸν ἀποδέκτη, ἄλλες εἶναι λογιότερες καὶ ἄλλες δημότερες. Καὶ δὲν θὰ εἶχα συνεπῶς κανένα λόγο, ὥστε νὰ μὴ δεχθῶ σχεδὸν ὡς

38. Ἱστορία, ἔ.δ., 62.

39. Ἐπιστολές, ἔ.δ., 115-6.

40. Αὐτόθι, 383.

ἀπολύτως εἰλικρινὴ τὴν σχετικὴ δήλωσή του, πὸ ἀφορᾶ σὲ κάποιες γλωσσικὲς ἀτέλειες ἢ ἀνωμαλίες πὸ συναντᾶει ὁ ἀναγνώστης στὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν του: «Οὐ προσανέχομεν τοσοῦτον τοῖς τοιούτοις μίξοβαρβάρους, οὔτε κατὰ γραμματικὸν τεχνολογεῖν αὐτὰ φροντίζομεν, οὔδε μελέταις τισὶν ἐνασχολοῦμεν, ἀλλὰ βία καὶ ἀμαθεία ἐλκόμενοι ἐξ ὑπογίου ὡς τὰ πολλὰ καὶ ὅπως τῆνικαῦτα ἡμῖν ἐπέλθοι τῇ μνήμῃ γράφομεν πρὸς ἐν μόνον ἀφορῶντες, τὴν κατάληψιν τῶν φίλων πρὸς οὐς τὰ γράμματα»⁴¹.

Τὸ δεῖγμα γραφῆς τοῦ Γιαννούλη ἔρχεται τώρα νὰ βεβαιώσει με τὸν τρανότερο τρόπο τὴν δυναμικὴ πὸ ἔκρυβε ἡ ἐπιστολή γὰρ τὴν ἐποχὴ. Φανερόναι πὸς ὁ συντάκτης ἦταν, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν χρῆση τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, ἓνας δυνάμει λογοτέχνης, τὸν ὅποιον ἐμπόδισε νὰ ἐκδηλωθεῖ με συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ ἔργο, ἀπλῶς καὶ μόνον ἢ συγγραμὰ τῆς ἐποχῆς. Καὶ δὲν εἶναι ὁ μόνος. Ὁ 18ος αἰώνας μᾶς προσφέρει πλούσια παρόμοια δείγματα. Εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, πάλι ἀπὸ ἐπιστολή:

«Μυρία ἄλλα καλὰ πλουτεῖ ὁ ἡμέτερος οὗτος λόφος, τὰ ὅποια λόγος οὐδεὶς ἀκριβῶς παραστήσαι δυνήσεται. Ἐδῶ καὶ ὕδατα καλῆρρα, καὶ ἀήρ εὐκραέστατος, καὶ αὔραι ποντιαδες τὸ περιέχον ἡμᾶς καταψύχουσαι. Ἄλση τε συνηρεφῆ καὶ κατάσκια, πανταχόθεν, καὶ χλόη ἀειθαλῆς τὴν ἔρασιν κατατέρπουσα· φυτῶν τε εἶδη παντεῖα, ἐλαῖαι, ἀμπέλοι, δάφναι, μυρσῖναι, τὰ μὲν εἰς τροφήν, τὰ δὲ εἰς τρυφήν συμβαλλόμενα, γῆς ὑγιαινούσης βλαστήματα. Καὶ πτηνῶν στίφη καλλικελάδων, ἐν οἷς πολλὴ ἢ ἀηδῶν, καὶ ὁ κόσσυφος, καὶ ἡ χελιδῶν, ταῖς φωναῖς τῶν τῆδε κάκεισε περιόντων καὶ ἐπ' ἀδείας μελετώντων μουσοτρόφων τούτων νεανίσκων συναμιλλώμενα. Λιμενίσκος τε ὑπὸ τὸν λόφον μικρὸς ἐν μέρει, καὶ ἐτέρωθεν ἄκρα προβλήτης· καὶ ἰχθύες ἐντεῦθεν τοὺς καταβῆναι καὶ ἀγρεύσασθαι μὴ ὀκνοῦντας ἀπαντῶντες καὶ δεξιούμενοι. Θάλασσα τε ὑπεστρωμένη κυκλόθεν, καὶ εἰς πλάτος πολὺ ἀπλουμένη, νῦν μὲν γαληνῶσα καὶ κρυσταλλίζουσα, νῦν δι' ὑποφρίσσουσα καὶ πρὸς τὸ οὔλον ὑποτραχυνομένη, νῦν δ' ἐπαφρίζουσα καὶ ἐκ μυχῶν αὐτῶν ταρασσομένη, ἄλλοις ἄλλως ποικίλον παρίσταται θέαμα. Ὅλα καλὰ, ὅλα γλυκοθυμίας οὐκ ἔχω εἰπεῖν ὅσης πρόξενον».

Καὶ ἡ περιγραφή ὀλοκληρώνεται καὶ ζωοποιεῖται με τὴν συνέχειά της:

«Εἴτ' ἐπὶ τούτοις αἱ μουσαὶ ἐλευθέρως περιχορεύουσαι... καὶ τὸ θεωρημάτιον ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ δέντρου ἢ ἐπὶ τοῦ φύλλου, με τὰ ἐρωτικὰ τῶν ὀνομάτων πάλαι, ἢ καὶ ἐπὶ τῆς ψάμμου, εἰ τύχοι, σχεδιαζόμενον... Καὶ ὑπὸ τὰς σκιάς τῶν δένδρων ἀνεπτυγμένα βιβλία τε καὶ τετράδια. Καὶ τὸ μέλαν τῆς γραφίδος ἀποστάζον μαινεῖ καὶ καταστίζει διψαλέαν ἐνίστη τὴν πόαν. Καὶ περιηγεῖ ἐνθεν κάκειθεν μέσα εἰς τὰ δάση ἢ Ἑλλάς ἀναθάλλουσα. Καὶ ἐκεῖ μὲν ἀγωνίζεται ὁ Δημοσθένης κατὰ τοῦ Μακεδόνα, ἐπιθαρρύνων τοὺς Ἀθηναίους· ἐκεῖ δὲ ραψωδεῖ ὁ Ὀμηρος τὰς ἀνδραγαθίας τὰς ὑπὸ τὸ Ἴλιον..., ἐκεῖ δὲ ἱστορεῖ μετὰ ὕψους ὁ

41. Αὐτόθι, 91.

Θουκυδίδης τῆς Ἑλλάδος τὴν στάσιν ἐκεῖ δὲ ἀφηγεῖται μετὰ γλυκύτητος ὁ πατήρ τῆς ἱστορίας ἰωνίζων τὰς τῶν ἐθνῶν ἀρχαιότητας· ἐδῶ καὶ ὁ Πλάτων θεολογεῖ, ἐδῶ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πολυπραγμονεῖ καὶ ἐξετάζει τὰς ἀρχὰς καὶ γενέσεις τῆς φύσεως. Ἐδῶ καὶ Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι προβάλλονται τὰ νεωτερικὰ αὐτῶν συστήματα...»⁴².

Εἶναι ἀκόμη ἡ φωνὴ τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, πού ἀκούγεται μέσα ἀπὸ ἓνα κείμενο ὀργῆς, τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ δοκίμιο:

«Μία βολὴ ὄμματος θλιβερὰ ἐπ' ἐκείνη τῇ πολυκροτουμένη σχολῇ τοῦ Ἀθωνος, ἡ συμφορά, ἡ ἐρημία τῆς ὁποίας, ὥστε νὰ ὀμιλήσω τοιουτοτρόπως, ἔτι καὶ νῦν ἀχνίζει ἐνώπιον ἡμῶν. Ποῦ ὁ κλεινὸς Εὐγένιος; Ποῦ ἡ πολυπληθὴς χορεία τῶν μαθητῶν, ἥτις ἐν χαρᾷ τῆς Ἑλλάδος πάσης συνεκρότει ἓνα Ἑλικῶνα νέων μουσῶν καὶ μουσοτρόφων; Ἐφυγαδεύθη ἐκεῖνος, ἐφυγαδεύθη αὐτή. Βροντὴ νεμέσεως ἐπέπεσε, καὶ ἐσκόρπισε διδάσκοντας καὶ διδασκόμενους, καὶ ἡ οἰκοδομὴ ἐκείνη, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ὁ τοσοῦτος θροῦς ἐν τῇ Βασιλευούσῃ καὶ ἐν τῇ λαιπῇ Ἑλλάδι, κατήτησεν (οἴμοι!) ἡ κατοικία, ἡ φωλεὰ τῶν κοράκιων»⁴³.

Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα, ὡς πρὸς τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖον διαμορφώνεται ἡ γλωσσικὴ πραγματικότητα μέσα στὸν κυρίως Ἑλληνισμό. Ἡ ποικιλία ὁμοίων πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὸ σύνολό του, εἶχε, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ἀντίστοιχο ἀντίκτυπο καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ του. Κλιμακώνεται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα καὶ ἐπιτρέπει ἔτσι τὴν συγκριτικὴ διερεύνηση ὁμοειδῶν φαινομένων, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ εὐκολύνεται πολλαπλῶς ἡ ἔρευνα τοῦ συνόλου, ὡς ἐνιαίου φαινομένου καὶ ὄχι ὡς διαδοχῆς καταστάσεων. Ἄν, δηλαδή, ἡ κρητικὴ πνευματικὴ ἀνθιστὴ εἶχε συνεξετασθεῖ παράλληλα καὶ συγκριτικὰ πρὸς τὴν κατάστασιν πού ἐπικρατοῦσε τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ στὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο, τὰ συμπεράσματα πού θὰ προέκυπταν θὰ ἦταν πολλαπλῶς διαφωτιστικὰ γιὰ ἀμφότερες τὶς περιοχάς. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ ἡ Κρήτη ἐμφανίζει τὰ καλύτερα ἐνδόσιμα.

Μποροῦμε νὰ ἀρχίσουμε ἀντίστροφα: Ὅταν ἡ μεγαλόνησος πέφτει στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἡ ζωὴ ἐκεῖ ἀλλάζει ριζικά. «Ἡ εἰκόνα τῆς ἀκμαίας κρητικῆς κοινωνίας... ἐξαφανίζεται. Ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ μαραίνεται, τὸ νησί ξαναγυρίζει σὲ μιὰ κλειστὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὰ πλούσια ἀστικά κέντρα παραμαζώνουν»⁴⁴. Τί εἶχε ὁμοίως προηγηθεῖ; Μιὰ ζωὴ τόσο ἀκμαία, ὥστε ὀδήγησε αὐτὸν τὸν προσεκτικὸ μελετητὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς νὰ παρατηρήσει γιὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, πῶς «δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι τότε μιὰ κοινωνία φθάνει στὶς ἀνώτατες πνευματικὲς δυνατότητές της, ὅταν ἀποκτήσῃ καὶ πολιτικὴ αὐθυ-

42. Βλ. πρόχειρα ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Τῶν Φώτων*, 1988, 111-12.

43. Ἀπολογία, ἔ.δ., 121.

44. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς*, 1985, σ. 68.

45. Αὐτόθι, 53.

παρξία, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀξιόλογη κοινωνία χωρὶς αὐτόνομη πολιτικὴ ζωὴ»⁴⁵. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ μᾶς εἶναι χρήσιμη, ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι θὰ συμφωνήσῃ μαζὺ μας ὁ ἀναγνώστης, ἂν τοῦ προτείνω ὡς συμπέρασμα ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα πορεία τῶν πραγμάτων νὰ δεχθῶμε, ὅ,τι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τουρκοπατημένη Ἑλλάδα. Ἐτσι, δύο περιοχὲς τοῦ εὐρύτερου ἑλλαδικοῦ χώρου διαμόρφωσαν μετὰ διαφορετικὸ κατακτητὴ διαφορετικὸ πολιτισμὸ. Σύγκρισις ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς διαφορετικὲς κοινωνίες δὲν ἔχει γίνῃ. Ἀστικὴ καὶ συγκροτημένη κοινωνικὰ ἢ μία, μετὰ ἐξελληνισμένο στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τὸ ξένο στοιχεῖο, θὰ ἀκολουθήσει στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ τὴν ἴδια πορεία μετὰ τὶς σύγχρονες τοῦ ἰταλικῆς πόλεις. Ἰταλοσπουδαγμένη ἢ τάξῃ τῶν «διανοουμένων» τῆς δὲν ἔχει κανένα λόγο νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν ἀνώτερη παιδεία στὸν τόπο.

Αὐτὴ ὁμοίως ἡ πολιτισμικὴ διαφορὰ, καθὼς καὶ ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖον ὀδηγήθηκε πρὸς αὐτήν, καθόρισε καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς. Βρέθηκε, καταρχήν, στοὺς ἀντίποδες ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου βρισκόταν ὁ τουρκοπατημένος Ἑλληνισμός. Ἡ ἐκπαίδευσίς τῆς ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τοὺς ὅρους πού ἐρρυθμίσαν τὴν ἀντίστοιχη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εὐδοκιμήσῃ ἐκεῖ συστηματικὴ λογιόσυνη μετὰ τὸ ἀνάλογο ἑλλαδικὸ πνεῦμα, καὶ ὁ κλασικὸς κόσμος νὰ μὴν ἀναβίωσῃ στὴν μεγαλόνησο. Ἡ ὄση λογιόσυνη κατὰ καιροὺς δημιουργήθηκε, διοχετεύθηκε στὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο. Αὐτὴ εἶναι σὲ γενικὲς καὶ ἀδρές γραμμὰς ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς περιοχάς.

Ἄν ὁμοίως θεωρητικὰ καὶ φαινομενικὰ ἡ Κρήτη παρουσιάζεται νὰ ὑστερεῖ ὡς πρὸς αὐτά, ἀπέναντι στὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐμφανίζεται νὰ ὑπερτερεῖ δυναμικὰ στὴν λογοτεχνία. Στὴν ἀνυπαρξία δηλαδή γνήσιας καὶ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου λογοτεχνίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἔχει νὰ ἀντιτάξῃ τοὺς πλούσιους καρπούς μιᾶς μακρόχρονης παράδοσης, τῆς ὁποίας οἱ ἀπαρχῆς γνωρίζουμε πλέον ὅτι μᾶς ὀδηγοῦν πολὺ πιὸ βαθιὰ ἀπ' ὅ,τι πιστεύαμε ἕως τώρα⁴⁶. Μέσα ὁμοίως ἀπὸ τὴν κοινωνία θὰ ξεπηθήσῃ —καρπὸς πετυχημένου ζευγαρώματος τῆς ντόπιας παράδοσης μετὰ τὴν ἰταλικὴ παιδεία— μιὰ λογοτεχνία, φυσιολογικὴ μὲν, ἀλλὰ μετὰ πολὺ ὑψηλὲς ἐπιδόσεις. Μιὰ λογοτεχνία ὁμοίως πού ὅσο τὴν συντηροῦσε ἡ κοινωνία τῆς ἔμεινε κλεισμένη ἐντὸς τῶν τειχῶν. Μετὰ τὴν τουρκοικὴ ὁμοίως κατάκτηση τοῦ νησιοῦ καὶ μετὰ τὴν ἐξοδὸ τῶν κατοίκων τῆς πρὸς τὶς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, θὰ σπάσῃ τὸ ρόδι καὶ οἱ σπόροι τοῦ θὰ ἀπλωθοῦν παντοῦ. Ἡ ἐκρηξὴ αὐτὴ δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ στὸ σύνολό τῆς. Εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θεματός μας. Μᾶς ἐνδιαφέρει, σχετικὰ ὁμοίως, ἡ δεξιότης τῆς, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἑλλαδικῆς λογιόσυνης.

Ἐποισιτιζομένη αὐτὴ ἕως τότε, μετὰ προϊόντα συγκριτικὰ πολὺ κατώτερα ὡς

46. Ἀναφέρομαι, φυσικὰ, στὸ ἔργο τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, *Ποιήματα (1403-1411)* πού μᾶς ἔγινε προσιτὸ μετὰ τὴν πρόσφατη κριτικὴ του ἔκδοσις ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσκα, 1995.

πρός ό,τι είχε να προσφέρει τώρα τό μεγάλο νησί, είναι μάλλον φυσικό να μη βρίσκονται σε θέση να εκτιμήσει την νέα αυτή προσφορά, καρπό ενός πολιτισμού πολύ διαφορετικού από εκείνον που είχε διαμορφωθεί στην τουρκοπατημένη Ελλάδα. Άλλά τό μεγάλο άνοιγμα ήταν επόμενο κάποια στιγμή να συμβεί. Και έγινε με τό είδος ακριβώς που μάς ενδιαφέρει: έγινε δηλαδή με ένα μυθιστόρημα, τόν *Ερωτόκριτο*, σε έμμετρη όμως μορφή. Τό έργο δέν πολιτογραφήθηκε ειδολογικά στον έλλαδικό χώρο, παρά μόνον εκδοτικά. Αυτό σημαίνει ότι δέν έχασε τίποτε από τούς χυμούς του, δέν παραποιήθηκε από ένδεχόμενες περικοπές, αλλά διατηρήθηκε άκέραιο, πέρα από την γνωστή ιστορία τής μεταγενέστερης μεταγλώτισσής του από τόν Διονύσιο Φωτεινό, ή όποια και αυτή είναι δηλωτική τής ούσιαστικής επιτυχίας του.

Ό *Ερωτόκριτος* όμως, κυρίως αυτός —χωρίς να παραγνωρίζεται ή σπουδαιότητα του συνόλου τής κρητικής λογοτεχνίας— άφησε ένα μεγάλο διδάγμα: απέδειξε πόσο δραστικός μπορεί να είναι ό ρόλος τής λογοτεχνίας στην διαμόρφωση ζωντανού γλωσσικού όργάνου, κοινό και όμολογούμενο διδάγμα και τών ευρωπαϊκών λογοτεχνιών. Στην Κρήτη δέν δημιουργήθηκε γλωσσικό πρόβλημα, άρνητικά μόν για τούς λόγους που αναφέραμε πιο πάνω, θετικά δέ από την ευεργετική επίβλη τής λογοτεχνίας. "Αν ή φωνή αυτή είχε άκουσθεί ένωρίτερα και όχι την εποχή του Βηλαρά και του Ψαλίδα, τότε διαφορετική θα ήταν και ή πορεία τής γλωσσικής ιστορίας του Νέου Έλληνισμού.

*

Η περίπτωση τής Κρήτης μάς έδειξε πολύ καθαρά πόσο πολλαπλώς άποφασιστικός μπορεί να είναι ό ρόλος τής λογοτεχνίας σε μια κοινωνία. Η άπουσία όμως τής λογοτεχνίας εκφράζει μόνον τόν άρνητικό παράγοντα στην διαμόρφωση τής γλώσσας. Λειτουργήσαν άραγε και κάποιοι θετικοί, ώστε να δρομολογηθεί άνενόχλητη ή πορεία του Νέου Έλληνισμού προς τόν μονόδρομο του άρχαϊσμού; "Ας μη διστάσουμε να άπαντήσουμε καταφατικά, ξεκινώντας από ένα φαινόμενο που δέν είναι μόνον νεοελληνικό. «Η λατινική γραμματική είναι πιο σταθερή από την γαλλική ή την άγγλική γραμματική», θα παρατηρήσει Γάλλος ιστορικός. Και θα συνεχίσει: «Ό θεωρητικός όταν άνάγει τις δεύτερες στην πρώτη, έλπίζει να τούς δώσει περισσότερη άσθηρότητα άγκυροβολώντας την χρονικότητα τής παρούσας χρήσης στην άχρονικότητα ενός ύποδειγματικού παρελθόντος»⁴⁷. Από την άλλη μεριά, «ή νεκρή γλώσσα άποτελοΰσε τεχνητό παράδεισο τής παιδαγωγικής... άφού ή άρχαία γλώσσα κέρδιζε άσύγκριτο κύρος, μια και ή γλωσσική ύποστήριξη έβρισκε δικαίωση σε ένα θησαυρό από ύποδειγ-

47. GUSDORF, *L'avènement*, έ.έ., 218.

ματικά άριστουργήματα»⁴⁸. Ποιές όμως μπορούσαν να είναι τώρα οι συνέπειες από την διδασκαλία ενός τυπικού που ήταν άσχετο προς την ζωντανή γλωσσική πραγματικότητα τής εποχής; Είναι εύκολο να τις εικάσουμε. Τό χάσμα, καταρχήν, φαίνεται μεγάλο. Όπως άνάλογα μεγάλο πρέπει να ήταν και στην σύγχρονη εποχή, όταν άπουσίαζε άκόμη από τά σχολεία ή διδασκαλία τής δημοτικής και του τυπικού της. Τό χάσμα όμως αυτό δέν ήταν τόσο όρατό, έπειδή, κατά κάποιον τρόπο, τό εκάλυπτε ή παρουσία τής καθαρεύουσας. Στην εποχή όμως που αναφερόμαστε, ό λόγιος που χρησιμοποιεί στον γραπτό του λόγο την κοινή όμιλουμένη δέν αισθάνεται κανέναν ένδοιασμό να την επενδύσει με τό τυπικό τής άρχαίας προκειμένου να έξυπηρετηθεί, εκεί όπου δέν μπορεί να τό πράξει με τό τυπικό τής όμιλουμένης. Δέν ύπάρχει τίποτε τό άσυμβίβαστο, μια και δέν άλλοιώνεται ό βασικός χαρακτήρας του λόγου του, ή άπρόσκοπτη επικοινωνία. Τό αντίθετο. Βρήκε έναν τρόπο, μέσα από ένα τυπικό παγιωμένο, να πειθαρχήσει μια ζωντανή, και φυσικά άπειθαρχη γλώσσα.

Αυτή ήταν ή πρώτη άπρόσκοπτη κατάκτηση. Τό επόμενο όμως βήμα ήταν και τό δυσκολότερο. Μια και έπιμένει, και είναι φυσικό να έπιμένει, να έξυπηρετεί όλες τις άνάγκες του στον γραπτό λόγο με την κοινή όμιλουμένη, είναι επόμενο να συναντήσει άδυναμίες και έλλείψεις στο λεξιλόγιο. Με ποιό τρόπο θα τις καλύψει; Η άπάντηση που μπορούσε να δώσει στο έρώτημά του —και φυσικά έδωσε— ήταν, με δανεισμό από τόν έναν και μοναδικό χρηματοδότη του: την άρχαιότητα. "Ας μην άνησυχούμε: κανένας ένδοιασμός και έδω. "Ισως, σε τελική άνάλυση, να είναι λάθος δικό μας να χρησιμοποιούμε τόν όρο δανεισμός. Θα ήταν προτιμότερο π.χ. να τόν άποκαλούσαμε —όπως και ήταν, άλλωστε— πλουτισμός. Τί είδους άπόγονοι θα ήταν, αν δέν κληρονομούσαν και άπλως δανείζονταν, ό,τι φυσιολογικά τούς άνήκε; Η γλώσσα τους, έξάλλου, ήταν από καιρό καλομαθημένη: άνάλογα με την περιοχή και κατακολουθία με τις κάθε είδους προσμίξεις-πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές κλπ. —δανειζόταν άπροφάσιστα από τις ξένες γλώσσες, μόνον και μόνον για να έξυπηρετήσει άνάγκες. Μόνον μια άκμαία λογοτεχνία, όπως ή Κρητική, έχει την δύναμη να άντισταθεί. Άφού, δηλαδή, ό Ξανθοιδίδης ξεκαθάρισε τό θέμα τών ιταλικών λέξεων στον *Ερωτόκριτο* και τις περιόρισε μόλις σε 45, ό Στυλιανός Άλεξίου προχώρησε πιο πέρα και απέδωσε αυτά τά όμολογούμενα πεινχρά δάνεια, για ένα τόσο πολύστιχο έργο, στην έθελγημένη αντίσταση που έδειξε ό Κορνάρος⁴⁹. Από την άλλη μεριά, ένας καθαρόαιμος λόγιος του Διαφωτισμού, ό Ευγένιος Βούλγαρης, ό άκραιφνέστερος άρχαϊστής του γραπτού λόγου στον τομέα τής φιλοσοφίας, μάς δίνει —παίζοντας άσφαλώς— σε έπιστολή του σε φιλικό του πρόσωπο από την πατρίδα του την Ζάκυνθο, τό άπεριόριστο αυτού του δανεισμού: «'Εσύ,

48. Αυτόθι.

49. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση, 1994³, πγ'.

διάτανε, a buon conto, έχεις μιὰ φαμόζα abbazia, έχεις casa propria και possessiones, ήγουν είσαι ίντραδόρος και επιθυμητός και κογορρέρον όλοι μικροί και μεγάλοι, τόμου ψάλλεις, δια να σε ακούσουν· έχεις φίλους και γνωρίμους τόσους και τόσους και είσαι παρά πάντων ρισπετάδος»⁵⁰. Τέλος, και για να κλείσει συνοπτικά τὸ θέμα, οί έννοιες 'γλωσσική καθαρότητα', 'ένότητα' και λοιπές σχετικές, είναι επιτεύξεις πολύ μεταγενεστέρων χρόνων και δέν μπορούν να άνησυχήσουν ένα άτομο που σκέπτεται τήν έξυπνότητά του και μόνο.

Αυτές όλες οί λειτουργίες συντελοούνται έξω και μακριά από οποιαδήποτε θεωρητική βάση, είτε ακόμη έξωτερική επίδραση ή επιβολή. Βρισκόμαστε ακόμη, πρέπει να τονισθεϊ και πάλι, στο στάδιο τής ίκανοποίησης πραγματικών άναγκών. Κανένα μήνυμα με δεοντολογικό χαρακτήρα δέν έχει ακόμη κυκλοφορήσει. Κάποιος άλλος, όμως, μεταβολισμός μπορεί να έχει συντελεσθεϊ, από τήν μεγάλη άναταραχή που έδημιούργησε στον εύρωπαϊκό χώρο ή 'Αναγέννηση. "Όταν, δηλαδή, τονίζει ο Κοραής, ότι κανείς δέν έχει τὸ δικαίωμα να λείπει προς τὸ "Έθνος «Όυτω θέλω να λαλής, ούτω θέλω να γράφης»⁵¹, τὸ τονίζει, ακριβώς επειδή έχει μπροστά του μιὰ άθόρυβη πραγματικότητα είτε του παρόντος είτε του παρελθόντος. Και τήν πραγματικότητα αυτή δέν είναι καθόλου δύσκολο να φαντασθοῦμε που έστιάζεται, μιὰ και ακούει στο πολύ κοινό όνομα, μίμηση.

"Όστερα από τις συνοπτικές αυτές παρατηρήσεις, δέν νομίζω να υπάρχει κανείς που να άμφιβάλλει, ότι και χωρίς να περιμένουμε τήν εμφάνιση γενικών κινημάτων που ακούνε στα πολύ ήχηρά όνόματα, κλασικισμός, νεοκλασικισμός, αναβίωση τής αρχαιότητας κλπ., ο όποιοςδήποτε έχων και μέτρια γνώση του παρελθόντος του "Ελληνας λόγιος θα μπορούσε να κατολισθήσει από μόνος του στο έλκυστικό μονοπάτι τής μίμησης και να τὸ ακολουθήσει έντελώς φυσικά. "Αν μάλιστα ή συγκυρία τής εποχής του τὸ φωτίσει και με τούς προβολείς ενός γενικότερου συνθήματος, τότε είναι βέβαιο πως θα αισθανθεϊ πολύ πιὸ άνετα.

"Όπως, άλλωστε, και έγινε. Γιατί είναι γνωστή ή κατάπληξη που έδοκίμασε ο Γκαίτε, όπως άφηγεϊται ο ίδιος τήν περίπτωση, στο ταξίδι του στην "Ιταλία τὸ 1786: «'Απόψε παραβρέθηκα σε μιὰ συνεδρίαση στην 'Ακαδημία τών "Όλυμπίων», στην Βερόνα, γράφει. «Δύσκολο να πεις σοβαρή υπόθεση' είναι πάντως επιθυμητή, γιατί προσθέτει κάποιο άρωμα στην ζωή αυτών τών ανθρώπων... "Όλοι κι όλοι θα ήταν περίπου 500 κι όλοι μορφωμένοι... 'Η πρόταση του προέδρου ήταν: Τί ωφέλησε περισσότερο τις τέχνες, ή πρωτοτυπία ή ή μίμηση; "Όχι κακή ιδέα. Γιατί, αν κανείς πραγματευθεϊ τις εναλλακτικές λύσεις ως αποκλειστικότητα, μπορεί να συζητάει για αιώνες... Γενικώς οί συνήγοροι τής μίμησης

50. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, 'Ιστορικοί διασαφήσεις επί τής πατρίδος Εύγενίου του Βουλγάρεως Ζακυνθίου, Ζάκυνθος 1854, 81.

51. Προλεγόμενα, έ.ά., 1, 49.

52. Παραπέμπω πρόχειρα στην άγγλική μετάφραση (Penguin), 67-8.

επικροτήθηκαν περισσότερο, επειδή προσέφεραν εκείνο που σκέπτεται ή κοινή άγέλη, όσο μπορεί να σκεφθεϊ»⁵².

'Η στάση αυτή του Γκαίτε, καθώς και ή κατάπληξή του, είναι για μās σήμερα εύξεγητες. Στην αισθητική τής λογοτεχνίας ή πρωτοτυπία συνάπτεται προς τήν αναζήτηση του ξεχωριστού, του φανταστικού, του παράξενου. "Έχει αποκλεισθεϊ από τις έννοιες κλασικισμός, νεοκλασικισμός και από τήν έρμηνεία τής εύτυχισμένης μίμησης. 'Αξιοποιεϊται από τήν εποχή του ρομαντισμού και συγγέει τήν πρωτοτυπία ενός έργου με τήν κατάργηση ή τήν απομάκρυνση από οποιαδήποτε σύμβαση. 'Ο συγγραφέας όφείλει να είναι πρωτότυπος ή να μην υπάρχει λογοτεχνικώς. 'Η πρωτοτυπία είναι ώστόσο άδιανόητη στην παραδοσιακή παιδεία, που δέν θεωρεί τὸ άτομο, τὸ υποκείμενο, τὸ έγω ως μέτρο του παντός.

"Ήταν όμως άδιανόητη έως τήν εποχή του, τόσο άδιανόητη, ώστε να διατυπώνονται πάνω στο θέμα τής μίμησης περίεργες —τουλάχιστον— απόψεις. «'Αν και φράσεις μιμώμεθα, τὰ καλά τών λόγων μιμούμεθα, και τών προγόνων ήμῶν μίμησιν έχομεν»⁵³. Αυτά τουλάχιστον υποστηρίζει τὸ 1813 ένας από τούς θερμότερους υποστηρικτές του αρχαϊσμού, ο Νεόφυτος Δούκας. Και πορευόμαστε ακριβώς προς τήν άκμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Με άξονα, συνεπώς, αυτήν τήν καθόλα άνυπόστατη άποψη, μπορούμε τώρα να επανέλθουμε — τουλάχιστον σοφότεροι — στο αρχικό μας έρώτημα: Πώς έρμηνεύεται αυτή ή υπέρμετρη για τις δυνατότητες τής εποχής αρχαιομάθεια, και ειδικότερα ή καλλιέργεια τής αρχαίας γλώσσας;

"Ας πάρουμε όμως τὰ πράγματα με κάποια σειρά: "Όταν μιμούμαστε κάτι συνειδητοποιούμε ότι δέν είμαστε σαν και αυτό, άλλ' ότι θέλουμε να γίνουμε. 'Υπάρχει άρα ή επιθυμία να άφομοιώσουμε ολοκληρωτικά και γνήσια έναν ξένο τρόπο. Μια άνώτερη προσωπικότητα π.χ. έχει υποδειγματική επίδραση και διεγείρει στους υπόλοιπους έμās τήν επιθυμία να διαμορφωθοῦμε στο πρότυπό της⁵⁴. "Ας παραμερίσουμε, τώρα, τόν παράγοντα θρησκεία και τόν ρόλο του έδῶ, άνασταλτικό, ασφαλώς. Θυμίζω απλώς τήν παρέμβαση τής επίσημης 'Εκκλησίας με τήν απαγόρευση τής χρήσης ονομάτων από τήν αρχαιότητα⁵⁵. "Ας περιορίσουμε λοιπόν τὸ έρώτημά μας στο θέμα γλώσσα. Στην περίπτωση Δούκα τὰ πράγματα είναι καθαρά. 'Η γλώσσα και μόνη οδηγός για να κατακτήσουμε μέσα από αυτήν τὰ υπόλοιπα. Να τήν καλλιεργήσουμε άρα στο μέγιστο. Αυτή όμως είναι μια μόνη άποψη και δέν μπορεί να είναι καθολικά αποδεκτή. 'Η πολυφωνία, άς μη τὸ λησμονούμε, άποτελεϊ και τὸ χαρακτηριστικό, και τὸ με-

53. 'Εργοῦ του λογίου άποβλήματα, 1813, 34.

54. E. R. CURTIUS, *Essays on European Literature*, Princeton, 1973, 287.

55. Για τὸ θέμα τών αρχαίων ονομάτων γενικότερα, βλ. πρόχειρα Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* 1985⁴, 59 έ.

γάλο πλεονέκτημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού —ιδίως στο θέμα γλώσσα— αλλά και μειονέκτημα ταυτόχρονα για την έρευνα. Ο Δούκας, άλλωστε, εκφράζει έναν μέσο τύπο λογίου, που ξεφεύγει μόλις από την μετριότητα, όχι για τις ιδέες του, αλλά κυρίως για την δραστηριότητά του και τον ένθουσιασμό του. Αυτό, άλλωστε, εξηγεί την άτοπία στην οποία θα μπορούσε να οδηγηθεί, αν είχε την δυνατότητα να εφαρμόσει την μίμησή του. Άλλοι που στερούνται τον ένθουσιασμόν αυτόν, καλλιεργώντας όμως με το ίδιο πάθος όπως εκείνος την αρχαιομάθεια, ξέρουν και πού μπορούν να σταματήσουν. Τέτοια είναι π.χ., όπως θα δούμε στη συνέχεια, η περίπτωση του Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη. Και ο Δούκας όμως και ο Καυσοκαλυβίτης πάσχουν από το ίδιο ακριβώς σύνδρομο, όπως και η πλειονότητα, άλλωστε, της λογιοσύνης. Δεν διαθέτουν τις κατάλληλες δυνάμεις ώστε να προχωρήσουν στην μόνη γόνιμη σχέση: να ανοίξουν, δηλαδή, διάλογο. Είναι κοινός τόπος σήμερα, ότι ποτέ η ανθρωπότητα δεν κέρδισε από το παρελθόν, χωρίς να ανοίξει διάλογο μαζί του. Σημασία όμως έχει και η μορφή και ο χαρακτήρας του διαλόγου. Η ευρωπαϊκή 'Διαμάχη' ως προς την υπεροχή των αρχαίων ή των συγχρόνων, που ξεσπάει στα τέλη του 17ου αιώνα δεν ήταν το είδος ενός επίθυμητου για την περίπτωση διαλόγου, όσο κι αν είχε αυτήν την επίφαση. Ήταν μια έριστική επίθεση με ανιστόρητα επιχειρήματα. Γι' αυτό θα ήταν λάθος μας να την εκτιμήσουμε σε σχέση προς τα ελληνικά πράγματα. Όταν μάλιστα ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός μας χάρισε μια πλειάδα εκλεκτών εκπροσώπων του, οι οποίοι είχαν την δυνατότητα να πραγματοποιήσουν ουσιαστικά γόνιμο διάλογο με την αρχαιότητα, και όχι απλώς και μόνον στο επίπεδο της γλώσσας.

Ανεξάρτητα όμως από τον ένδεχόμενο διάλογο, η γνωριμία με τα κείμενα ήταν αναπόφευκτη, και αποφασιστική όμως για την εξέλιξη των σχέσεων του Νεοέλληνα προς τον αρχαίο κόσμο. Πρόβλημα όμως γεννιέται από εκεί και έπειτα: πώς θα ρυθμίσει την συμπεριφορά του. "Ας μη κάνουμε, δηλαδή, το λάθος να μεταφέρουμε τις σημερινές αντιλήψεις μας σε ανθρώπους που ζούν κάτω από έντελως διαφορετικές προϋποθέσεις. Τα κείμενα, όχι όμως μόνον αυτά, αλλά σε συνδυασμό και με άλλα δεδομένα, αποτελούν σαφώς έκφραση πολιτισμού. Έτσι ή αλλιώς, όσον άτελής και αν συνάγεται η γνώση του πολιτισμού αυτού αποκλειστικά από τα κείμενα, αποτελούν μια στέρεη βάση και μια σίγουρη πηγή, ώστε να μπορούν να απομονωθούν κάποια διδάγματα, με την μορφή κυρίως ήθικων παραγγεμάτων, τα οποία και να εκφράζουν τον πολιτισμό αυτόν, στο μέτρο πάντα όπου μπορεί αυτός να έρμηνευθεί, και όπωςδήποτε μέσα στον όριζοντα προσδοκιών που έχει δημιουργήσει ο άνθρωπος για την εποχή του. Αυτό μεταφράζεται με την σύσταση προς τον σημερινόν αναγνώστη, να μην προσδοκᾷ από τον άνθρωπο της εποχής να οδηγηθεί προς έννοιες, όπως π.χ. της δημοκρατίας, που είναι όμως το ύψηλότερο δίδαγμα από την ελληνική κλασική παράδοση. Δεν έχει ένδοξιμο τόσο στον τόπο του, όσο και στον υπόλοιπο εύρω-

παϊκό χώρο, που να τον βοηθήσει προς την κατεύθυνση αυτή. Τι λοιπόν μπορεί να προσδοκᾷ από την νεοφανή αυτή γνωριμία;

Καταρχήν, ότι του επιτρέπει ο χριστιανικός κόσμος, ο οποίος έχει βάψει, όπως ειπώθηκε ήδη, ολόκληρη την ζωή του. Η αναφορά βεβαίως δεν γίνεται στον χώρο της φιλοσοφίας, όπου το θέμα είναι πολύ γνωστό και μελετημένο. Αυτός ο χώρος είναι πολύ περιορισμένος, ανήκει σε μιαν ελάχιστη μειοψηφία, και οι σχετικές συζητήσεις γίνονται μέσα από έναν κώδικα άσχετον προς γενικότερες εκπαιδευτικές ή άλλες ανάγκες. Ο ενημερωμένος λόγιος δεν μπορεί να μεταφέρει προς τα έξω παρά ελάχιστα από τον κόσμο της αρχαιότητας. Θα περιοριστεί λοιπόν να εκφράσει τα διδάγματά του από την γνωριμία αυτή, με τρόπον πολύ πιο απλό και δοκιμασμένο. Θα χρησιμοποιήσει τον αποφθεγματισμό. Μέσα από τα κείμενα αυτά θα επιλέξει έντυπωσιακά, ήθικα κυρίως, διδάγματα, τα οποία να συνδέονται με ιστορικά πρόσωπα και πράξεις, διδάγματα όμως που να μην προσκρούουν στο χριστιανικό δόγμα. Μια αρχή και μια γραμμή στην όποιαν εκινήθηκε και ο ίδιος ο Έρασμος με τα περίφημα Adagia. Αυτός ακριβώς ο καθορισμός έρμηνεύει και την τεράστια και σταθερή επιτυχία που είχε ο Πλούταρχος σε όλην την Ευρώπη.

Αυτά όμως τα ήθικα παραγγέλματα προσφέρονται αυτούσια και όχι μεταφρασμένα. Μέσα δηλαδή από τον τύπο προσφέρεται και η ουσία. Ήταν πρόσφορη όμως η μέθοδος αυτή για άτομα που δεν πολυκαταλάβαιναν ή δεν έκαταλάβαιναν καθόλου την γλώσσα; Ασφαλώς και δεν ήταν. Αυτό όμως ήταν το πνεύμα της εποχής, καθώς ελάχιστοι ήταν και εκείνοι που καταλάβαιναν την γλώσσα της Έκκλησίας. Και για την περίπτωση λοιπόν αυτή δεν συνέτρεχε κανένας λόγος να γίνει υπέρβαση. Αυτός όμως ο αυτόματος γλωσσικός συσχετισμός ανάμεσα στα χριστιανικά και στα κλασικά κείμενα δημιουργούσε και ανάλογο σεβασμό. Ο αρχαίος κόσμος αποκτᾷ με τον τρόπον αυτόν διαβατήριο, ώστε να περάσει και στην εκπαίδευση. Με πολλές, μάλιστα, τιμές, μια και έχει να προσφέρει και άλλα σημαντικότερα για την εποχή πλεονεκτήματα, όλα όσα ανήκουν σταθερά στις νεκρές γλώσσες: Τυπικό πλήρες, όριστικοποιημένο, πρόσφορο για σχολική χρήση. Μπορεί να υπάρξει τώρα πλέον καμιά άμφιβολία ότι ο δρόμος για την έντελέστερη γνωριμία των κειμένων αυτών ήταν ανοικτός;

Ανοικτός όμως μόνον προς ό,τι είχε την δυνατότητα να επιζητήσει η εποχή. Και τί άλλο, αλήθεια, μπορούσε να ζητήσει τότε παρά προστασία και μόνον προστασία; Σε μιαν περίοδο δηλαδή, όπου ο Νέος Έλληνισμός αρχίζει δειλά-δειλά, μετά από τον ισχυρό κλονισμό που του έπροκάλεσε η Άλωση, να συνέρχεται και να ψάχνεται, προσπαθώντας να προσανατολισθεί προς μια νέα πραγματικότητα, ο αρχαίος κόσμος έρχεται να του δώσει χείρα βοηθείας. "Ας μη κάνουμε όμως και εδώ το ίδιο λάθος και πιστέψουμε, πώς αυτός ο κόσμος έχει καμιά σχέση προς εκείνον που καλλιεργούσαν οι Έλληνες λόγιοι στην Άναγέννηση. Κόσμος κλειστός εκεί, αποκομμένος από την νεοελληνική πραγματικότητα.

Στὰ χώματα τῆς πατρίδας τώρα ἀρχίζει νὰ διαλέγεται μὲ τὸν ἀρχαῖον αὐτὸν κόσμο ἢ αὐτοδίδακτη ντόπια λογιόσυνη. Κύριος τόπος δραστηριότητος εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐκπαίδευση. Ἡ ἐκπαίδευση ὅμως ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν βάση. Γιὰ τὸν λόγιο ὅμως ποὺ ἔχει καὶ κάποια ἄλλα ἐνδιαφέροντα, πέρα ἀπὸ τὰ διδακτικά του καθήκοντα ἢ καὶ σὲ συνδυασμὸ πρὸς αὐτά, ἀνοίγεται τώρα ἕνας εὐρύτατος χῶρος σπουδῆς καὶ μελέτης. Γλῶσσα καὶ γραμματική. Τὸ ἴδιο, ἄλλωστε, κάνει καὶ ὀλόκληρη ἡ Εὐρώπη μὲ προεξάρχουσα τὴν Ἀναγέννηση. Ὅχι ἀπὸ σύστημα, νὰ μελετήσουμε, δηλαδή, καταρχὴν τὴν γλῶσσα καὶ μετὰ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν κειμένων. Συχνὰ κάνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ὁ χριστιανισμὸς ἦταν καιρία καὶ ζητοῦσε τώρα βοήθεια ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον γιὰ νὰ τὰ λύσει. Τὰ κείμενα ἄρα ἐδῶ τὰ χρησιμοποιοῦσε οὐσιαστικά.

Αὐτὴ ὅμως ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς ἐκφάνσεις τῆς Ἀναγέννησης μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμον: σὲ ἀμεση σχέση μὲ τὴν ζωὴ. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἡ ἄλλη, πιὸ γενικὴ καὶ συστηματικὴ. Ἐκεῖ προχωροῦσαν ἀργὰ καὶ συστηματικά. «Ὁ οὐμανισμὸς ἦταν ἕνας εἰδικὸς τρόπος Σύλλαβου», θὰ παρατηρήσει ξένος ἱστορικὸς «ποὺ ὡδηγοῦσε στὴν ἐπεξεργασία ρητορικῆς καὶ γλωσσικῶν θεωριῶν σὲ βάρος τῆς θεολογίας καὶ ἄλλων πρακτικῶν». Καὶ θὰ συμπληρώσει: «Καθεαυτὸν ὁ Οὐμανισμὸς δὲν ἐδημιούργησε ἕνα καινούριον τρόπο ζωῆς»⁵⁶. Καὶ οὔτε ἦταν εὐκόλο νὰ δημιουργήσει, παρὰ τίς τεράστιες δυνάμεις ποὺ διέθετε. Ἄν αὐτὸ δὲν τὸ ἐπέτυχε —ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Μεταρρυθμίσεων— ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐπέβαλλε ὡστόσο τὴν ἀνάγκη γιὰ μελέτη του. Τὰ ἀποτελέσματα στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη εἶναι γνωστὰ καὶ δὲν μᾶς ἀπασχολοῦν. Καὶ στὴν Ἑλλάδα; Τὴν ἀπάντησιν τὴν ἔδωσε ἕμμεσα, ὅπως εἶδαμε, ὁ Καταρτζῆς. «Ἄττιο πρόσοκωμα ἢ ἑλληνικὴ»⁵⁷. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν ἀφορᾷ στὴν συνολικὴ θεώρησιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφορᾷ στὴν γλωσσικὴ καὶ γραμματικὴ σπουδῆ. Τὸ ἐπόμενο βῆμα ποὺ μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ἔρχεται φυσιολογικά: εἶναι καὶ πάλι ἡ μίμησις.

Μᾶλλον ἐπιεικὴς πρέπει νὰ εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Καταρτζῆ, ὅταν πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνον ὁ Μοισιόδαξ ἦταν ἐντελῶς κατηγορηματικὸς: «Πᾶσα ἐπιστήμη ζητεῖ μιαν ζωὴν σώαν, καὶ ὁ ἑλληνισμὸς εἶτα τυχὸν δύο»⁵⁸. Καὶ εἶχε δίκιο. Ἡ κουβέντα ποὺ θὰ ἀκουσθεῖ ἀργότερα γιὰ τὸ θέμα ἀπὸ τὸν ἀρμοδιότερο, φυσικὰ τὸν Κοραῆ, τὸν δικαιολογεῖ ἀπολύτως: «Τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ ἀποκτήσεις εἶναι καθ' ἑαυτὴν δύσκολος», παρατηρεῖ στοὺς *Ἀυτοσχέδιους Στοχασμούς*, «χωρὶς τῶν δυσκολιῶν ὅσας ἐγέννησεν ἢ ἀμεθοδία τῆς παραδόσεως». Καὶ ὅσο καὶ νὰ γνωρίζει κανεὶς τὰ παιγνίδια τοῦ λόγου του μὲ τὴν ἀναμενόμενη

56. J. BRONOWSKI, *Magic, science, and civilization*, Νέα Ὑόρκη 1978, 25.

57. *Τὰ Ἐδρισκόμενα*, ἔ.ἀ., 21.

58. *Ἀπολογία*, ἔ.ἀ., 3.

ἀντίθεση, δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ προβλέψει ποῦ μπορεῖ νὰ τὸν ὡδηγήσει: «Ἄλλ' ἢ ἀμοιβὴ τῶν κόπων εἶναι ἡδονὴ ἀνέκφραστος» καὶ ὅ,τι ἔλεγον οἱ γηραλέοι Τρῶες περὶ τῆς ὠραίας Ἑλένης

Οὐ νέμεσις Τρῶας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοὺς
τοιγᾷδ' ἀμφὶ γυναικὶ πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν

ἀρμόζει πολὺ περισσότερον εἰς τὸ κάλλος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης»⁵⁹.

Ἄν ἤμουν ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοραῆ καὶ ἐδιάβαζα τὴν συγκριτικὴν ἐπιχειρηματολογία του, μπορεῖ ἐνδεχομένως τὸ χωρίο αὐτὸ νὰ γινόταν κίνητρο γιὰ νὰ σπουδάσω Ἀρχαῖα Ἑλληνικά. Πάλι ὅμως καὶ ἐδῶ μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις: ἡ αἰσθητικὴ ἐκτίμησις μιᾶς γλώσσας, ὅσες ἡδονικὲς ὑποσχέσεις κι ἂν παραθέτει στὴν συνέχεια ὁ Κοραῆς γιὰ νὰ ἐκθειάσει τίς ἀρετὲς τῆς, εἶναι δύσκολο νὰ ἀποβεῖ ἀποφασιστικὴ γιὰ ἕνα τόσο μεγάλο ἐγχείρημα, ἂν δὲν συνδράμει καὶ ὁ προσωπικὸς παράγων. Μποροῦμε ὅμως νὰ τὸν ἐντοπίσουμε;

α. Εἶναι καταρχὴν ὁ δάσκαλος, καὶ φυσικὰ δάσκαλος ἀγαθός. Ἄν τύχει, δηλαδή, καὶ πέσω σὲ καλὰ χέρια, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μυηθῶ σιγὰ-σιγὰ στὴν ὁμορφιὰ τῆς γλώσσας καὶ νὰ θελήσω κι ἐγὼ νὰ γίνω ἐραστὴς τῆς. Ἐδῶ, φυσικά, τὸ πάθος μου θὰ γίνῃ κριτὴς τῶν ἐπιδόσεών μου· καὶ εἴτε θὰ ἀρκεσθῶ ἀπλῶς στὴν τέλεια ἐμάθησις, εἴτε θὰ ἐπιδιώξω τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατάρτησιν, ποῦ θὰ μὲ ὡδηγήσει καὶ στὴν ἐντελέστερη κατὰ τὸ δυνατόν χρῆσιν τῆς.

β. Ἐρχεται, ἔπειτα, ἡ περίπτωσις νὰ εἶμαι, κατὰ Καβάφη, ἀπὸ τὴν φύσιν μου «παιδὶ φανατικὸ γιὰ γράμματα», καὶ τότε τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ μὲ σταματήσει γιὰ νὰ τὴν κατακτήσω ὀλοκληρωτικά.

γ. Περίπτωσις δὲν βλέπω ἄλλη πολὺ καθαρὰ, παρὰ μόνον ἂν συσχετίσω τὴν γνώσιν τῆς γλώσσας πρὸς τίς διασυνδέσεις ποὺ ἔχει δημιουργήσει αὐτὴ μὲ προσφιλεῖ πρόσωπα, πράξεις καὶ γεγονότα τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου.

Καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κοραῆ, θὰ ἀναρωτηθοῦμε εὐλόγως; Ἀπαντῶ ἀπερίφραστα: ἔχει κυρίως λόγιον χαρακτήρα. «Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα... ἔχει καὶ ποικίαν ἐξαίρετον γοητείαν, διὰ τῆς ὁποίας ὄχι μόνον μαλακύνει τὰ ἦθη τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ τὰ κάμνει σεμνότερα καὶ σωφρονέστερα»⁶⁰. Ἡ Ἀρχαία γλῶσσα θὰ μὲ βοηθήσει συγκριτικὰ νὰ καταλάβω καὶ νὰ καλλιεργήσω καλύτερα τὴν Νέα, καὶ ἄλλα σχετικὰ.

Ἄς μὴν αὐταπατάμαστε, ὅμως. Οὔτε τὰ πρῶτα ἐπιχειρήματα, πολὺ περισσότερο τὰ ὕστερα, εἶναι ἱκανὰ νὰ μᾶς πείσουν, πῶς ἢ πολὺ δύσκολη σπουδὴ τῶν Ἀρχαίων, ὅπως τουλάχιστον εἶδαμε νὰ τὴν ὁμολογεῖ καὶ ὁ Κοραῆς, εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς ἕνα ἀκροτελεύτιον παράγοντα: τὴν ἴδια τὴν

59. *Προλεγόμενα*, ἔ.ἀ., 1, 38-9.

60. *Ἀπόθεσις*, 38.

πράξη, τὸ παράδειγμα. Κανένα, δηλαδή, ἐπιχείρημα, ὅσο ἰσχυρὸ κι ἂν εἶναι θεωρητικά, δὲν γίνεται πειστικό, ἂν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν πράξη. Αὐτὸ ἰσχύει ιδιαίτερα γιὰ τὴν γλώσσα. Ἐντὼς γιὰ εὐκολία τοῦ ἀναγνώστη τὰ παραδείγματα μου ἀπὸ μεταγενέστερη ἐποχὴ, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς καθαρεύουσας. Ἡ περίπτωση Ροῖδη εἶναι διδακτικὴ. Αὐτὸς ὁ μὴ εἰδικὸς θερμὸς ὑποστηρικτὴς τῆς δημοτικῆς, τὴν ἀντιστρατεύθηκε ἀθελά του μὲ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του. Ἡ ἄρτια χρῆση τῆς καθαρεύουσας ἀπὸ μέρους του τὴν ἀνέδειξε τέλειο ἐκφραστικὸ ὄργανο.

Ἐνάλογη ἦταν ἡ περίπτωση τῆς ἀρχαΐζουσας στὸν 18ο αἰώνα. Ἀπὸ τὴν στιγμή, δηλαδή, ὅπου ἡ μίμηση τῆς ἀρχαιότητος περιορίστηκε, ὅπως ἦταν, ἄλλωστε, φυσικό, στὴν γλώσσα, ἡ τύχη τῆς ἀρχαΐζουσας βρισκόταν στὴν ἐξουσία τῶν χειριστῶν της. Τὸ σύνθημα πέφτει ἀρκετὰ ἐνωρὶς, ὅπως εἶδαμε ἤδη, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ ἐκείνη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου στὰ παιδιὰ του. Καὶ ἡ μὲν «δεινὴ ἐκστρατεία», ὅπως χαρακτηρίζε ὁ Φαναριώτης ἡγεμόνας τὴν συμπεριφορὰ του, βρῆκε σχετικὴν ἀνταπόκριση μόνον μᾶλλον στὸν γιό του Νικόλαο, τὸ σύνθημα ὅμως ἦταν γενικότερο καὶ εἶχε βρεῖ ὑπεράξιους ἀποδέκτες. Ποιὸς, δηλαδή, θὰ μπορούσε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν δύναμη τῆς ἀρχαΐζουσας, ὅταν τὸ τεκμήριό προέρχεται ἀπὸ τὰ χέρια ἐνὸς τέλειου δεξιότητη, ποῦ αἰτιολογεῖ μάλιστα ἀπολύτως πειστικὰ τὸ ἀπόφθεγμα του («Ἐκσυρικτέον... τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια»);⁶¹ Γιατί ποιὸς δὲν θὰ ἐζήλευε, ἀλήθεια, τὴν πυκνότητα τοῦ λόγου καὶ τὴν γλωσσικὴ εὐστοχία τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, ὅταν ἀναφέρεται στὴν τύχη τῆς ἐλληνικῆς λογιόσυνης στὴν Δύση; «Τοιγαροῦν οὕτω τὴν Ἀριστοτέλους εἰς ὑπολήψεις ἐκφύλους, καὶ δόξας ἀλλοτριῆς, παρὰ Λατίνους ἐκδεδητημένην, εὐκαίρως πάλιν ἡ Ἑλλάς χεῖρα ὀρέξασα, εἰς ἦθος τὸ ἴδιον μετήγεν αὐθις καὶ μετερρύθμιζε. Τῶν γὰρ βαρβάρων ἰσχυρῶς ἤδη καὶ ἀνυποστάτως τοῖς ἡμετέροις ἐπικειμένων, καὶ τῆς Βασιλίδος τῶν Πόλεων, ὅσον οὐδέπω, εἰς γόνου πιπτούσης, πολλῶν τε ἤδη ἐπὶ τῶν Ἰταλῶν χώρων μεταναστευόντων ἐξ αὐτῶν, ὅσοι τῶν ἐν λόγοις γνωρίμων ἐτύγχανον, ἐντεῦθεν τοῦ λοιποῦ τὸν Λόγιον Ἐρμῆν καὶ ἐμπολαῖον ἀτεχνῶς ἀποφαίνοντες, τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐπορίζοντο, τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιστημῶν τε καὶ λόγων ὄνια τὰ σπέρματα προβαλλόμενοι. Καὶ γέγονεν ἐπιεικῶς τῆς παρὰ τοῖς Δυτικοῖς τῶν Μαθημάτων διαστροφῆς ἐπανόρθωσις τε καὶ θεραπεία, ἡ τῶν Ἀνατολικῶν πραγμάτων καταστροφῆ»⁶².

Μπορῶ ὑπεύθυνα νὰ βεβαιώσω ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἕνα κείμενο μοναδικό. Μέσα σὲ δέκα ἀράδες ὅλες κι ὅλες, ὁ Βούλγαρης διατυπώνει μὲ σαφήνεια, ἀκρίβεια, καὶ πειστικότητα τὸ θέμα. Τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ τύχη της. Ὁ Ἀριστοτέλης — κύριος ἐκπρόσωπος τῆς χριστιανικῆς φιλο-

61. Ἡ Λογικὴ, Λειψία 1766, 49.

62. Αὐτόθι, 38.

σοφίας στὸν Μεσαίωνα — ἔχει ἀτυχῆσει ἐπικίνδυνα τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ παρερμηνεῖες καὶ παρεξηγήσεις. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή προβάλλει ἡ Ἑλλάδα (ἂς προσέξουμε, ὅχι τὸ Βυζάντιο), ἀπὸ ἱστορικὴ συγκυρία, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν Δύση νὰ ὀρθοποδήσῃ. Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης θὰ τρέψῃ πρὸς τὴν Ἰταλία πλῆθος ἀπὸ λογίους, οἱ ὁποῖοι εἴτε ἀπλῶς ὡς λόγιοι εἴτε ὡς λόγιοι ἐμπορευόμενοι ἀδέξια τίς γνώσεις τους, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ κερδίσουν τὸ ψωμί τους, θὰ τίς προσφέρουν. Καὶ ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ παρουσίαση κορυφώνεται μὲ τὸ εὐρηματικὸ ἐπιμύθιο. Μὲ τὸν τρόπον ὅμως αὐτὸν ἡ καταστροφὴ τοῦ ἐνὸς θὰ συντελέσει νὰ ἀνορθωθεῖ ἡ παιδεία τοῦ ἄλλου.

Ἡ ἀξία ὅμως τοῦ κειμένου αὐτοῦ δὲν ἐντοπίζεται στὴν πυκνότητά καὶ στὴν πληρότητά του. Καὶ αὐτὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὴν τέλεια κατοχὴ τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, ποῦ λὲς καὶ ἔχει μπροστὰ του ὀλόκληρο τὸν πλοῦτο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας γιὰ νὰ προβεῖ στίς κατάλληλες ἐπιλογές του, ἀναδεικνύεται κυρίως ἀπὸ τὸ φρόνημα ποῦ τὸ διακρίνει. Χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἔξαρση εἴτε λόγου, εἴτε πνεύματος, χωρὶς καμιὰ διάθεση νὰ ἀποκρύψει ἀδυναμίες, ἀποτυπώνει μιὰ πραγματικότητα. Μὲ ἀξιοπρέπεια, ἀλλὰ καὶ μὲ πίστη. Ἡ σχετικὴ ἐμφανὴς πικρία στὸ τέλος, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐκφραση τοῦ χιούμορ ποῦ χαρακτηρίζει συνήθως τὸν λόγο του, σὲ ὅποιον χώρο καὶ ἂν κινεῖται, καὶ ποῦ ἐδῶ, δικαιολογημένα γίνεται πικρό. Οὔτε θρηῆνος, οὔτε ἐκείσας καθαρὴ πίστη στὴν δύναμη τοῦ ἀρχαίου λόγου. Ἐν ὅμως ὁ Βούλγαρης εἶχε σταματήσει ἐδῶ, ἀπλῶς δηλαδή στὴν ὑπεράσπιση τῆς Ἀρχαιότητος, μὲ πλήρη ὅμως ἱστορικὴ συνείδηση, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, θὰ βαθμολογούσαμε μετρίως τὸ ὕψος τοῦ φρονήματός του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα. Σὲ ἕναν Βούλγαρη ὅμως ποῦ στέκεται τουλάχιστον γοητευμένος μπροστὰ στὸν πλοῦτο ποῦ τοῦ προσφέρει ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς, τὸ φρόνημά του πρέπει νὰ βαθμολογηθεῖ πολὺ ὑψηλά. Καὶ τὸ ὑποστηρίζω αὐτό, ἐπειδὴ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὴν συνέχεια, τὸ βάρος τοῦ φρονήματος μετατοπίζεται τώρα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴν πίστη γιὰ τὴν δύναμη τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Γιὰ τὸν Κοραή, ἂς ποῦμε, τὰ πράγματα θὰ εἶναι εὐκολότερα. Πιστεύει στὸν Διαφωτισμό, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει ἀσπασθεῖ ὀλόθερμα τὴν ἀποψη γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ κοινοῦ λόγου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἀπλῶς γιὰ νὰ ὀλοκληρώσω τὸ θέμα, ἀναρωτιέμαι: Ποιὸς θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ φαντασθεῖ, πῶς ἦταν δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἄλλη γλωσσικὴ μορφή τὸ χωρίο ποῦ ἀκολουθεῖ, χωρὶς νὰ στερηθεῖ τὸ πλῆθος ἀπὸ τίς ἀρετὲς ποῦ κρύβει τὸ βαρυσήμαντο αὐτὸ κείμενο;

«Τὰ μὲν οὖν ἔστ' ἐπ' αὐτὴν τὴν τοῦ γένους κάκωσιν, ὅσον γ' εἰς φιλοσοφίαν ἤκει, καὶ τὴν περὶ τὰς Ἐπιστήμας ἐπίδοσιν, σχεδόντι ταῦτα. Τὰ δ' ἀπ' ἐκείνου, θίνες ἀνυδροὶ καὶ θηριώδεις. Ὅθεν ἂν οὐδεὶς εὖ φρονῶν, μὴ ὅτι γε καρπῶν ἰδεῖν εὐφορίαν τῶν κατὰ τοὺς λόγους, ἀλλ' οὐδὲ τὴν τυχοῦσαν βλάστην ἐλπίσσει. Φύσει γάρ πως ὑπὸ τῆς χρείας ἄγεσθαι φιλεῖ τὸ ἀνθρώπειον. Ἐνδέον δὲ τῶν ἀναγκαιοτέρων, μόλις ἂν ἐπιστραφεῖ τῶν περιττῶν, καὶ ὧν τὴν χρῆσιν ὑπερθέσθαι

έχει υπείληφεν. Ὡς εἴπερ ἐν τοσοῦτῳ κακῶν, ἐγένοντο καὶ μεταξύ, οἷς λόγων τε καὶ παιδείας ἐμέλησεν, εἰκέναι μοι δοκοῦσιν οὗτοι ταῖς κατηπειγμέναις τῶν ὀπωρῶν, ἃς τῆς τέχνης ἐκβιαζομένης ἐν ἀήθεσι τοῖς κλίμασιν, ἢ εἰ καιροῖς μηδαμῶς συμπράττεσιν, ἀλλὰ καὶ προσισταμένοις, τοῖς τρυφῶσιν ἢ φύσιν οὐχ ἐκοῦσα προβάλλεται. Τούτων γὰρ ἡδὺ μὲν τὸ σπάνιον, ἀγαστὸν δὲ τὸ ξένον, τό, τε κάλλος, κἂν εἰς ἀκμὴν μὴ φθάνον, θαυμάσιον. Τοιούτους δὴ τινὰς φιλοσοφίας καρπούς, ἀθλίως καίτοι ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἐκβαρβαρωθεῖσα, ἐκ διαλειμμάτων ἢ Ἑλλάς ἄφθῃ φέρουσα. Ἐφ' ὧν μηδεὶς ἡμῖν τῶν Ἀλλογενῶν νεμεσήσειεν ἐπικαυχωμένοις. Οὐδὲ γὰρ ὡς τινες τῶν ἀρτιπλούτων ἀγροίκως τοῖς παροῦσιν ἡμεῖς ἐπιδεικτιῶμεν, ἀλλ' ὡς ἐκ πλουτούντων ἤδη πενόμενοι, τοῖς περιλειφθεῖσιν ἐπαγαλλόμεθα, ἅμα μὲν τῆς πάλαι ἀφθονίας τὴν μνήμην φέροντες, ἅμα δὲ καπὶ τὴν πρώτην ἐπανελεύσεσθαι οὐκ ἀπελπίζοντες εὐετηρίαν, εἶποτε τοῖς καθ' ἡμᾶς εὐμενῶς ἢ πρόνοια ἐπιβλέψειεν»⁶³.

Ποιὸς λοιπὸν νεαρὸς εἶτε ὄριμος σπουδαστὴς στὴν Ἀθωνιάδα, ὅταν θὰ ἀκουγε αὐτὸν τὸν πλούσιο σὲ νοήματα, ἀκριβολόγο στὴν διατύπωση, ἠθικὰ ἄψογο καὶ ἀναγνωστικὰ εὐρυθμο λόγο τοῦ δασκάλου, θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἀσυγκίνητος; Ποιὸ καλύτερο μάθημα δὲν θὰ ἦταν γι' αὐτὸν νὰ ἀποστηθίσει τὸν λόγον αὐτόν, καὶ ἂν ἦταν δυνατὸν νὰ τὸν μιμηθεῖ; Δὲν εἶναι ἀπολύτως φυσικὸ νὰ σκεφθοῦμε, πῶς μόνον ἓνα καθόλα ἀνάλογο ἀντίβαρο στὴν καθομιλουμένη θὰ μπορούσε νὰ τὸν ξεπεράσει; Δὲν ἦταν διόλου, μὰ διόλου εὐκολὴ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἢ ὑποστήριξη τῆς ὀμιλουμένης. Ἡ γοητεία τοῦ λόγου παραμερίζει πολὺ εὐκόλα καὶ τὰ ἰσχυρότερα θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα.

Κανείς, βέβαια, δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἀσκει ἢ γοητεία τοῦ λόγου. Πρόβλημα ὅμως ὑπάρχει ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου ἀναρωτηθεῖ, ποιὸς ἀπαιτήσεις γεννιοῦνται γιὰ νὰ κατακτηθεῖ ὁ λόγος. Ἄς πάρουμε ὅμως ἐδῶ τὰ πράγματα μὲ τὴν σειρά. Ὁ προσωποπαγὴς καὶ προσωπικὸς χαρακτήρας τὸν ὁποῖον ἔχει πάρει ἢ τριτοβάθμια ἐκπαίδευση στὴν ἐποχὴ, ὅσο κι ἂν ἢ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς ἀτομικοὺς αὐτοὺς φορεῖς εἶναι ἐνίοτε τεράστια, πάσχει σαφῶς. Ὁ σπουδαστὴς μόνον βασικὴ στοιχειώση μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει, καὶ αὐτὴν, κατὰ κανόνα, ἄνιση. Σὲ μιὰ ἐποχὴ, μάλιστα, ὅπου ἔχει ἀρχίσει ἤδη νὰ ἀμφισβητεῖται ἢ παραδοσιακὴ γνώση, εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον ἓνας διδακτικὸς φορέας καὶ μόνον, κι ἂν ἀκόμη εἶναι προικισμένος ὅπως ὁ Βούλγαρης, νὰ ἀνταπεξέλθει στὸν ἄθλο ἐνὸς ἐγχειρήματος, νὰ ἐνημερώσει δηλαδὴ ἐπαρκῶς ἓναν σπουδαστὴ του. Τότε τί ἀπομένει; Τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ μετατοπισθεῖ ἢ εὐθύνη γιὰ τὴν περαιτέρω ἐπιμόρφωση, ἀπὸ τὸν διδάσκοντα στὸν διδασκόμενο. Μιὰ μορφωτικὴ φάση, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε αὐτοδιδασκαλία ἢ αὐτομόρφωση. Δευτεροβάθμια ὅμως. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει καμία ἀπολύτως σχέση μὲ τὸν σημερινὸ αὐτοδιδασκισμό, ὅπως τουλάχιστον τὸν περιγράφει ὁ Georges Gus-

63. Αὐτόθι, 40.

dort στο βιβλίο τοῦ Pourquoi des professeurs; «Ὁ αὐτοδιδάκτος ἀντιπροσωπεύει τὸ ὄρφανὸ τῆς παιδείας, τὸν self made man ὁ ὁποῖος, καθὼς ἐμερίμνησε πολὺ ἀργὰ γιὰ τὴν γνώση, ὀφείλει μόνον στὸν ἑαυτὸν τοῦ τὴν μύησίν του. Γι' αὐτὸν ἢ παιδεία εἶναι μιὰ γνώση θησαυρισμένη μέσα στὰ βιβλία, τὸ ἀπροσδιόριστο σύνολο τῶν ἀνθρωπίνων προσκλήσεων, τίς ὁποῖες πρέπει μόνος νὰ προσεγγίσει. Κανένας δὲν τοῦ ἀνοίγει τοὺς δρόμους, κανένας δὲν τοῦ καθορίζει, στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς μάζας, τίς ἀπαραίτητες διακρίσεις καὶ ἱεραρχίες. Γνώση καὶ φρόνηση τοῦ παρουσιάζονται σὰν ἓνας σωρὸς, ἓνα σύνολο χωρὶς προοπτικὴ. Βρίσκεται χαμένος στὴν ἀπεραντοσύνη τῶν βιβλιοθηκῶν, σὰν ἓνας ταξιδιώτης ποὺ παραπλανήθηκε σὲ μιὰν ἔρημο χωρὶς ἐνδείξεις, καὶ ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ στὴν τύχη σημάδια διαδοχικὰ πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, καταδικασμένος τελοσπάντων νὰ πεθάνει χωρὶς νὰ ἔχει βρεῖ τὸν δρόμο του»⁶⁴.

Σήμερα, ὅπου ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξη τῆς ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν ἔχει ὀδηγήσει σὲ ὑπερπροσφορὰ μεθόδων καὶ συστημάτων γιὰ τὴν ἐκμάθηση ὄχι μόνον μιᾶς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶν κλάδων ἀκόμη (ἀκραῖο παράδειγμα ἢ διὰ ἀλληλογραφίας μέθοδος) ὁ αὐτοδιδασκισμὸς ἔχει καταντήσει μιὰ ἔννοια σχεδὸν ξεπερασμένη ἢ, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε, ἔχει λάβει διαφορετικὸ περιεχόμενο. Πιστεύω, δηλαδὴ, πῶς ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τίς ἀνεδαφικὲς διακηρύξεις γιὰ μιὰν ἐκπαίδευση ποὺ προσφέρει τὰ πάντα, δὲν ἔχουμε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ μιὰ παλιά, κρυπτομολογουμένη ὅμως σήμερα ἀντίληψη, ὅτι, ἀντίθετα, ἢ ἐκπαίδευση ὄχι μόνον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσφέρει τὰ πάντα, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ, σὲ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς, ἀπλὴ στοιχειώση. Πιὸ συστηματικὴ, πιὸ μεθοδευμένη, πιὸ ὀργανωμένη παρὰ πρὶν, πάντοτε ὅμως στοιχειώση. Αὐτό, ἄλλωστε, εἶναι καὶ τὸ νόημα ποὺ παίρνει σὲ εὐρύτερο πνεῦμα ὁ γνωστὸς χαριεντίζων ὀρισμὸς τῆς παιδείας, ὅταν πρεσβεύει, ὅτι «παιδεία εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἀπομένει, ἀφοῦ ξεχάσουμε ὅ,τι ἔχουμε διδαχθεῖ».

Μὲ βάση τώρα τὰ δεδομένα αὐτὰ καὶ μὲ παράλληλη ἀναγωγή στὸ παρελθὸν τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἰδεασθοῦμε τὴν σημασία ποὺ παίρνει ὁ αὐτοδιδασκισμὸς, ἃς ποῦμε ἔστω, στὸν 18ο αἰῶνα. Ἐκινᾶει ἀπὸ μιὰ ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα. Ὁ λόγιος κατὰ κανόνα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἀποδειχθῆκε ἤδη στὴν οἰκεία θέση, ἔχει τέλεια σχεδὸν γλωσσικὴ κατάρτιση, μὲ ἄξονα τὰ κλασικὰ γράμματα. Πιὸ πέρα ἀκόμη, ἀπέδειξε σὲ πολλὲς περιπτώσεις, πῶς εἶχε ἀναπτύξει σὲ τέτοιο βαθμὸ περιττῆς πολυτελείας αὐτὴν τὴν ἱκανότητα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ χειρίζεται ἄνετα τὸν κλασικὸν λόγον καὶ σὲ γραπτὰ ἀκόμη κείμενα. Ἡ ἐκπαιδευτικὴ ὅμως πραγματικότης ἦταν αὐτὴ ποὺ ξέρουμε: ἀδύναμη καὶ ἄνιση σὲ ὅλες τίς βαθμίδες. Στὴν καλύτερη περίπτωση μπορούσε ἀπλῶς νὰ βελτιώσῃ μιὰν ἤδη χλωαίνουσα κατάσταση. Ποτὲ ὅμως, δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανείς, ὅτι ἦταν δυνατὸν ἢ ἐκπαίδευση ἀπὸ μόνῃ τῆς νὰ συγκροτή-

64. Petit bibliothèque Payot, Παρίσι, χ.χ., 154.

σει γλωσσικά τὸν μαθητὴ στὸν ὑψηλὸ βαθμὸ πού γνωρίζουμε. Ποιὸς ἄλλος ὅμως παρὰ ὁ αὐτοδιδασκατισμὸς θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ ἐδῶ;

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτό, καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν γλῶσσα, πρέπει νὰ γίνουν δύο καίριες ἐπισημάνσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ στὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τοῦ αὐτοδιδασκατισμοῦ. Δὲν εἶναι, καταρχήν, εὐκόλη ὑπόθεση καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει γενικὴ ἐφαρμογή, ὡς φυσιολογικὸ συμπλήρωμα σὲ μιὰ στοιχειώδη παιδεία. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν βούληση — ἃς προσέξουμε τὴν λέξη — τοῦ ἀτόμου νὰ βελτιώσει τὴν ἐπίδοσή του, καὶ ἀφορᾷ συνεπῶς σὲ μιὰ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη μερίδα ἀτόμων, σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς στόχους στοὺς ὁποίους ἀποβλέπει τὸ ἄτομο μὲ πληρέστερη κατάρτιση. Κατακολουθίαν, ἂν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἔκταση πού παίρνει ὁ αὐτοδιδασκατισμὸς σὲ κάποια συγκεκριμένη ἐποχὴ, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διερευνήσουμε καὶ κάποιους ἄλλους εἰδικότερους ὅρους. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ εὐρύτερο πνεῦμα δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε, ὅτι αὐτὸ τὸ θερμὸ ἐνδιαφέρον πού δείχνει π.χ. κάποια ἐποχὴ ἢ πτωχότερη τάξη γιὰ τὰ γράμματα, ἀσφαλῶς καὶ θὰ τὴν τρέψει πρὸς τὸν αὐτοδιδασκατισμό· ὁ λόγος εἶναι καθαρὰ κοινωνικός. Ἔχει πιστέψει πὼς τὰ γράμματα εἶναι μιὰ καλὴ ἐπαγγελματικὴ διέξοδος (κληρικός, δάσκαλος, γραμματικὸς κλπ.), ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποκτήσει κάποια στερεότερα ἐφόδια, ἀπὸ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα τὸν εἶχε περιορίσει ἢ φοίτησή του στὸ σχολεῖο. Σὲ ἀντίθεση, ὁ ἔμπορος καὶ ὁ βιοτέχνης σπάνια θὰ ὀδηγήσει τὸ τέκνον του σὲ κάποια ὀλοκλήρωση τῆς παιδείας του μέσα ἀπὸ τὸν αὐτοδιδασκατισμό· πιστεύει ὅτι τὰ ὀλίγα γραμματικὰ ἐφόδια πού ἔχει λάβει ἀπὸ τὸ σχολεῖο, του ἀρκοῦν γιὰ τὸ ἐπάγγελμά του.

Στὴν περίπτωσιν τοῦ γλωσσικοῦ αὐτοδιδασκατισμοῦ τὰ πράγματα γίνονται περίπλοκα. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, καταρχήν, ὅτι τὸ βασικὸ περιεχόμενον τῆς ἐκπαίδευσης, τουλάχιστον ἕως κάποια βαθμίδα ἦταν ἡ γλῶσσα. Ὅχι μόνον γιὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμό καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴν Εὐρώπην γενικὰ σὲ ἀντίστοιχες ἐποχές. Σήμερα ὅμως ἡ κατοχὴ τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου θεωρεῖται ἀπλῶς τὸ ἀντίτιμο πού πληρώνει κανεὶς ὡς δικαίωμα εἰσόδου σὲ κάποιον ἢ σὲ κάποιους ἄλλους πιδ ἐξειδικευμένους χώρους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς τυπικὰ καὶ τότε δὲν ἀποτελοῦσε τὸ ἀντίτιμο εἰσόδου· μὲ μιὰ σημαντικὴ ὅμως διαφορὰ: Ἡ εἰσοδος ὀδηγοῦσε κατὰ κανόνα σὲ μονόδρομο: ἡ γλῶσσα εἶχε ἀποβεῖ αὐτοσκοπός. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἀδιέξοδο δὲν εἶναι εὐκόλο καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ, οὔτε, ἄλλωστε, καὶ μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ.

Πρὶν ὅμως ἀναλύσουμε τὸν χαρακτήρα καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτεροβάθμιου, ὅπως τὸν ἀποκαλέσαμε, αὐτοδιδασκατισμοῦ, μπορούμε ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴν ὑπαρξή του; Ἡ ἀπάντηση, θεωρῶ, πὼς εἶναι εὐκόλα καταφατικὴ. Ὁ ἐνήμερος ἀναγνώστης βασανίζεται συχνὰ ἀπὸ μιὰν ἐπιμόνη ἀπορία: Αὐτὴ ἢ τεράστια γνώση, ἢ ὁποῖα ἐπιτρέπει στὸν λόγιον τῆς ἐποχῆς νὰ κινεῖται κατὰ κανόνα μὲ πάσαν ἄνεση, τόσο στὸν χῶρον τῆς θύραθεν ὅσο καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας, εἶναι ποτὲ δυνατόν νὰ ἀποκτήθηκε στὸν περιορι-

σμένο ἔστω κύκλον τοῦ προσωπικοῦ φροντιστηρίου καὶ μὲ τίς γνωστὲς πολλαπλὲς δυσκολίες, καὶ ὄχι στὸν ἐλεύθερον στίβον τῆς προσωπικῆς σπουδῆς; Ἀσφαλῶς ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ μεγαλύτερον πλῆθος τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς κατέχει σὲ τέτοια ἐκφραστικὴ τελειότητα τὴν λόγια μορφή τῆς γλώσσας — μιᾶς γλώσσας νεκρῆς, ἄλλωστε — ὥστε εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον νὰ τὴν ἀπέκτησε μὲ ἄλλον τρόπο, παρὰ μόνον μὲ ἐπίμονη μακροχρόνια σπουδὴ καὶ ἄσκηση. Καθαρὰ προσωπικὴ ὅμως. Μὲ κάποια διαφορὰ. Προσωπικὴ μὲν, ἀλλὰ μέσα σὲ ἓνα πνεῦμα γενικῆς ἀποδοχῆς, ὅτι μιὰ ὀλοκληρωμένη παιδεία, ἔστω καὶ καθαρὰ γλωσσικὴ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ στὰ στενὰ πλαίσια τοῦ σπουδαστηρίου, παράλληλα δηλαδὴ καὶ μὲ κάποιον ἄλλο φόρτον διδακτικόν.

Μὲ αὐτὲς τίς προϋποθέσεις πιστεύω πὼς εἶναι φρόνιμο νὰ ἀποδεχοῦμε γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἓνα ὄρο δόκιμο γιὰ τὴν ἐποχὴ: στοιχειώσιν. Ὁ σπουδαστὴς μένει σταθερὰ σὲ ἓνα ὀρισμένο, περιορισμένο ποσὸν γνώσεων. Καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ ἦταν ὁ κανόνας. Ἄν τυχὸν ὀρισμένα μαθηματάρια ἀναφέρονται σὲ θεματολόγια πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτά, πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε φυσικόν. Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτήρας τῶν σχολῶν αὐτῶν, καθὼς ἐπανειλημμένα τονίσθηκε, ἐξηγεῖ τίς περιπτώσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες ὡς ἀποκλίσεις καὶ μόνον πρέπει νὰ θεωρηθοῦν. Φυσικὰ τὸν πρῶτον καὶ κύριον ρόλον στὴν στοιχειώσιν αὐτὴ παίζει ἡ γλῶσσα. Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλή: Πιστεύουν, καταρχήν, ὅτι ἡ πλήρης κατοχὴ τῆς γλώσσας ἀποτελεῖ τουλάχιστον τὸ ἥμισυ γιὰ τὴν πλήρη γνώσιν. Ἡ γνώσιν, ἐξἄλλου, στὴν συνείδησή τους σηκώνει συχνὰ καὶ ὀλοκληρὸ τὸ βάρος τῆς ἀρχαιογνωσίας. Συνεπῶς, στὴν ἀδυναμία πού βρίσκονται, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, νὰ ἐκτιμήσουν τὴν σημασίαν τῆς κατάρτησης ἑνὸς πολιτισμικοῦ συνόλου, εἶναι πολὺ φυσικόν τὸ ἐνδιαφέρον τους νὰ ἐπικεντρώνεται σὲ ὅ,τι ἀκριβῶς μποροῦν καὶ νὰ ἀποκτήσουν.

Τὸ πολὺ φυσικόν, καὶ τὸ πιδ ἐφικτό, ἄλλωστε, γιὰ τὸν μεγαλύτερον ἀριθμόν, ἀποβαίνει ἡ κατοχὴ τῆς γλώσσας. Ὅ,τι λοιπὸν εἶναι γιὰ μᾶς ἀντιστοίχως σήμερον ἀρχή, γίνεται καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐποχὴ. Πίσω τους, ἃς μὴ τὸ λησμονοῦμε, ἔχουν μιὰν ὀλοκληρὴν σχολαστικὴν παράδοσιν αἰώνων, τὴν ὁποῖαν, γιὰ πιδὸν λόγον νὰ ἀναθετήσουν καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν; Πρέπει ὅμως νὰ λάβουν καὶ κάποια μνημόματα. Αὐτὰ πολὺ λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ τὰ ἀκούσουν. Οἱ πολλοί, τρεπόμενοι στὸν ἐπαγγελματισμόν, αἰσθάνονται αὐτάρκειαν μὲ τὴν κατοχὴ τῆς γλώσσας καὶ μόνον. Ὁ ἄλλος δρόμος, γιὰ τοὺς λίγους καὶ τολμηροὺς, ὀδηγεῖ στὸν ἐλεύθερον στίβον, στὴν περιπέτειαν. Ἀπὸ ἐκεῖ πλέον ἀρχίζει ὁ πραγματικὸς αὐτοδιδασκατισμὸς, πού δὲν ἔχει κανένα ὄριον, εἶναι ἀπροσανατόλιστος καὶ ἀπαιτεῖ, κατὰ κανόνα, θυσίας.

Ἐπάρχει ὅμως καὶ ἓνα τελευταῖον ἀπόρημα — last not least — τὸ ὁποῖον καὶ θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀρχαιοπρεπῶς ἀλληλογραφοῦντες ἢ γράφοντες, ἀπευθύνονται σὲ κοινὸν τοῦ ὁποῖου γνωρίζουν, λίγο ὡς πολὺ, τίς δεκτικὰς ἰκανότητες. Ἄρα, ὅταν χρησιμοποιοῦν τὴν ἀρχαϊκὴν μορφήν τοῦ λόγου,

πιστεύουν πώς με τὸν τρόπον αὐτὸν ἐπικοινωνοῦν. Διαφορετικά, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, πὼς μιὰ δόκιληρη τάξη ἀνθρώπων γράφει ὄχι γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιδειχθεῖ ὅτι μπορεῖ καὶ χειρίζεται τὸν ἀρχαῖο λόγον. Μᾶλλον ἀδιανόητο, γιὰ μιὰ ἐποχὴ καὶ μιὰ κοινωνία ποὺ δὲν μπορεῖ μὲ κανέναν τρόπο νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἔγινε κάποια στιγμὴ precision, γιὰ νὰ προσφύγω σὲ ἕνα δόκιμο καὶ δοκιμασμένο ὄρο.

Μὲ τὴν τελευταία ὅμως αὐτὴ παρατήρηση μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ἕνα σαφὴ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα χρήσιμο ἐδῶ διαχωρισμό. Ὑπάρχουν, δηλαδή, δύο κατηγορίες μορφωμένων: ἐκεῖνοι —οἱ περισσότεροι— ποὺ μποροῦν καὶ κατανοοῦν ἀπλῶς ἕνα κείμενο τοῦ ἀρχαίου λόγου, καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ συντάξουν ἕνα παρόμοιο κείμενο. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς κατηγορίες, ἃς τὸ δηλώσουμε ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, εἶναι τεράστια, τόσο τεράστια, ὅσο δὲν εἶναι εὐκόλο σὲ μᾶς σήμερα νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε, παρὰ μόνο ἂν ἔχουμε κάποια συγκεκριμένη γνώση γιὰ τὴν ὕλική ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς. Πρὶν ὅμως ἀναφερθοῦμε στὸ θέμα, θὰ ἤθελα καὶ πάλι τὴν ἄφεση τοῦ ἀναγνώστη, ἂν παραμερίζω νὰ ἐξετάσω τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προσφυγῆς στὴν λύση αὐτῆ, πρῶτον, ἐπειδὴ θεωρῶ, πὼς τὸ θέμα ἔχει θιγεῖ, ἔστω καὶ διαβατικά, μὲ τὰ προηγούμενα, καὶ δεύτερον, ἐπειδὴ ἐπιέγομαι νὰ φθάσω στὴν ἀπάντηση.

Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ ἔρθῃ πολὺ πιὸ ἄμεσα καὶ πειστικά, ἂν ἀναφερθοῦμε στὸ παρόν. Ὅποιοσδήποτε ἐραστὴς τοῦ ἀρχαίου λόγου ἐπιθυμεῖ σήμερα νὰ τὸν κατακτήσῃ, θὰ βρεθεῖ στοὺς ἀντίποδες τῶν δυσκολιῶν μπροστὰ στίς ὁποῖες βρισκόταν ὁ λόγιος τοῦ παρελθόντος. Ἔχουμε δηλαδή, σήμερα στὴν διάθεσή μας ἕναν ὄρο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση: the embarrassment of the riches. Μέθοδος, βοηθήματα κάθε λογῆς, λεξικά πρὸς πᾶσα κατεύθυνση, μεταφράσεις, καὶ φυσικά πολὺ μεγαλύτερος πλοῦτος κειμένων, καὶ ὅ,τι ἄλλο σχετικό, ὅλα αὐτὰ εἶναι στὴν πρόχειρη διάθεση τοῦ παντός. Ἀπὸ ὅλον αὐτὸν τὸν πλοῦσιο ἀμητό, πέρα ἀπὸ κάποιο λεξικὸ καὶ γραμματικὴ, ἀπὸ τίποτε ἄλλο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ βοήθεια ὁ ἄνθρωπος τοῦ παρελθόντος. Καὶ ἐν συνόψει: εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ σταθεῖ ἐνώπιος ἐνωπίω μὲ τὸ κείμενο καὶ μὲ αὐτὸ νὰ παλαίψῃ. Δὲν παραγνωρίζω, βέβαια, πὼς ἔχει καὶ αὐτὴ ἡ πάλῃ τὴν χάρη της καὶ τὴν ὁμορφιά της, ἀλλὰ μονάχα ὅποιος τὴν ἔχει δοκιμάσει, μπορεῖ νὰ βεβαιώσει, πὼς ἀπαιτεῖ γενναία καὶ σταθερὴ ψυχὴ καὶ ὑψηλὸ φρόνημα. Μήπως ὅμως τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ κάποιους μέσους ὄρους; Καὶ χωρὶς αὐτοῦ τί ἱστορία τότε κάνουμε;

Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ὅμως ποὺ ἐξαρτᾶμε τὸ θέμα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία, ξαναγυρίζουμε στὴν ἴδια ἐκείνη βάση ποὺ τὴν ὀνοματίσαμε, τὸ φρόνημα. Εἶναι, δηλαδή, ποτὲ δυνατὸν ἕνας λόγιος ὑπὸ διαμόρφωση ποὺ κατατρυχεται ὅπως εἶναι γνωστὸν —θυμηθεῖτε ἀπλῶς τὸν γκρινιάρη, ἔστω, Μοισιόδακα— ἀπὸ μύρια βᾶσανα, οἰκονομικὰ κατὰ πρῶτον λόγον, νὰ πάρει λογικὰ τὴν ψυχρὴν ἀπόφαση καὶ νὰ ἀφοσιωθεῖ ὄχι ἀπλῶς στὴν ἐντελέστερη ἐκμάθηση τοῦ ἀρχαίου λό-

γον, ἀλλὰ καὶ στὴν χρῆση του, χωρὶς νὰ ἔχει ὑψηλὸ φρόνημα καὶ γενναία ψυχὴ; Δὲν εἶναι φυσικὸ νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποῦ ἀποβλέπει, ὅταν ἀποφασίζει νὰ θυσιάσει ἔτσι ἐν ψυχρῶ, πολλές φορές ὄχι ἀπλῶς χρόνον, ἀλλὰ καὶ υγεία; Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι, βέβαια, ἀδιανόητα ὡς πρὸς τὴν σύλληψή τους γιὰ μᾶς σήμερα, καὶ ἴσως εἶναι καὶ αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἀποφασίζαμε νὰ τὰ ὑποβάλουμε ἕως τώρα, καὶ θεωρούσαμε ὡς ἀπλὰ δεδομένα, ὅσα καὶ μόνο ἢ θέση ἀπλῶς τῶν ἐρωτημάτων σήμερα τὰ χαρακτηρίζει σχεδὸν ἀναπάντητα.

Καὶ λέω σχεδὸν ἀναπάντητα, ἐπειδὴ μᾶς ἀπομένει νὰ ἀπαντήσουμε σὲ ἕνα ἀκροτελεύτιο πλέον ἐρώτημα, ποὺ ἴσως καὶ μᾶς βοηθήσει. Μποροῦμε, δηλαδή, νὰ ἀποδεχθοῦμε σήμερα, ποὺ ἔχουμε ἀρκετὰ ἐμβαθύνει στὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ κειμένου μὲ τὸν ἀναγνώστη, πὼς ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπίμονη σπουδὴ μὲ ἄξονα κυρίως τὸ κείμενο, ποὺ ἐξωτερικὰ ἀποβλέπει στὴν τεχνολογικὴ κατάκτηση τοῦ λόγου καὶ μόνον, νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο; Ἡ, ἀντίθετα, καὶ ἀναπόφευκτα ἀκόμη, ἡ τεχνολογία συνεπάγεται καὶ τὴν κατάκτηση τοῦ πνεύματος τοῦ κειμένου; Πῶς εἶναι, δηλαδή, δυνατὸν νὰ κατακτήσουμε τὴν λέξη ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ χρῆση της, ἂν δὲν τὴν ἔχουμε κατακτήσει ἤδη μὲ τὴν μελέτη στὴν σωστὴ ἐρμηνεία της, ἢ ὅποια γίνεται πάντοτε, φυσικά, μέσα ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα; Ἡ ἀκόμη σαφέστερα: λέξεις ἢ φράσεις, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ πνεῦμα ἐσπούδαζαν; Φυσικά, καὶ χωρὶς καμιά ἀπολύτως πρόθεση νὰ ἐκβιάσουμε μιὰν ἀπάντηση, εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδιανόητο νὰ δεχθοῦμε τὴν μηχανιστικὴ λειτουργία ἐνὸς ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὅποια ἢ εἶναι πολὺ μικρὰ ἢ ἐντελῶς ἀσήμαντα τὰ κέρδη ποὺ μπορεῖ νὰ προσπορισθεῖ. Ἄν αὐτὴ ἢ συλλογιστικὴ μπορεῖ νὰ βοηθήσει νὰ σταθοῦμε γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη μπροστὰ στὴν μὴ ἱκανοποιητικὴ ἕως τώρα ἀπάντηση, γιὰ τὸ τί εἶναι παιδεία γιὰ τὴν ἐποχὴ, αὐτὸ θὰ εἶναι ἡ ὑψίστη ἱκανοποίηση τὴν ὅποια θὰ μπορούσαμε ἐνδεχομένως νὰ περιμένουμε.

Ὅταν λοιπὸν ὁ λόγιος, μὲ ἄξονα τὸν αὐτοδιδασκισμὸ, διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ τὸ ψυχοπνευματικὸ αὐτὸ κλίμα, εἶναι ἐπόμενο νὰ τοῦ ζητήσουμε καὶ ἀντίστοιχη κοινωνικὴ συμπεριφορά. Τὸ ἀνέβασμά του —ὅπως τουλάχιστον πιστεύει ὁ ἴδιος— σὲ μιὰ πληρέστερη κατοχὴ τοῦ ἐκφραστικοῦ ὄργανου, πρέπει νὰ τοῦ δημιουργεῖ καὶ ἕνα γενικότερο πνεῦμα κοινωνικῆς ὑπεροχῆς. Καὶ ὁ ὄρος κατωλίπηση χρησιμοποιεῖται τώρα, ὥστε νὰ ἐκφράσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον πραγματοποιεῖται στὴν συνείδηση τοῦ λογίου ἢ μετὰβαση ἀπὸ τὴν κοινὴ ὁμιλουμένη στὴν ἀρχαίχουσα. Οὔτε θεωρία ἀπαιτεῖται οὔτε κάποια ἀποφασιστικὴ ἀλλαγὴ. Τὰ πράγματα λειτουργήσαν φυσιολογικά. Ὁ λόγιος δηλαδή ποὺ χρησιμοποιεῖ δύο διαφορετικὰς λέξεις γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ἴδιο ἀντικείμενο (περνᾷ ἀπὸ τὸ 'παξιμάδι', καθὼς τὸ ὀνοματίζει στὸν πρῶτον του, προκειμένου νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὴν ὑπηρετριά του, στὸν 'διπυρίτη'; ὅταν ἀπευθύνεται στὸν ὁμόλογό του, λόγιον ἀλληλογραφόντας) δὲν χρειάστηκε νὰ πολυσκεφεθεῖ. Ἐθεώρησε ἀπολύ-

τως φυσικό να διαφοροποιήσει τον προφορικό από τον γραπτό λόγο. 'Η προσφυγή του στον λόγο της καθημερινότητας, υπαγορεύεται από κίνητρα καθαρά πρακτικά (πρέπει, ως μη φανεί άστείο, να φάει). Το 'παξιμάδι' λοιπόν δεν μπορεί να αποκτήσει δικαίωμα να περάσει στο άβατο του σπουδαστηρίου. Πιστεύει, με άλλα λόγια, ότι με τον γραπτό λόγο πρέπει να επικοινωνήσει μέσα από έναν κώδικα, αφού αυτός του χαρίζει το προνόμιο να διακριθεί από το πλήθος που δεν διαθέτει την δική του παιδεία. Αυτό το δικαίωμα για την διάκριση δεν είναι δίκαιο να του το παραγνωρίσουμε. Είναι δικαίωμα ανθρώπινο.

Τον κώδικα αυτόν τον απέκτησε με την σπουδή. Ποιό άλλο νόημα μπορούσε να είχε ή σπουδή, παρά την ένασχόληση με κάτι που δεν γνωρίζουμε, είτε επειδή είναι νεκρό και δεν χρησιμοποιείται, είτε επειδή ανήκει σε μιάν άλλη ανώτερη σφαίρα, ενώ ο καθημερινός λόγος είναι κοινός σε όλους, είναι γνωστός; 'Αντίθετα, ο άλλος που σπουδάζεται, του δίνει το δικαίωμα να πιστεύει, όχι μόνον ότι τον απομακρύνει από την ευτέλεια της καθημερινότητας, αλλά και ότι με τον τρόπον αυτόν εξευγενίζεται, και μπορεί να αποδείξει έτσι την ιδιότητά του. Δεν θεωρεί ότι υποτιμά κάποιον, αλλά ότι απλώς μπορεί και χρησιμοποιεί ένα εργαλείο, για το οποίο κατέβαλε κόπους, χρήματα, ώστε να μπορεί να το χρησιμοποιεί και να το εκμεταλλεύεται. Το αγαθό είναι για την συνειδησή του αποτέλεσμα μόχθου —ένα από τα πρώτα σχολικά παραγγέλματα που από μικρός έχει αποστηθίσει— γι' αυτό και πιστεύει ότι δεν υπάρχουν αυτόνοτητα αγαθά, κοινά για τον καθένα.

Κάποιο πρόβλημα θα ανακύψει, από την στιγμή όπου χρειασθεί να επικοινωνήσει με έναν εκπρόσωπο της κοινωνίας που δεν είναι κάτοχος του κώδικα, όπως π.χ. τον έμπορο. Οι γραμματικές του γνώσεις σταματούν συνήθως σε στοιχειώδη στάθμη: σε εκείνην που του επιτρέπει απλώς και μόνον να επικοινωνήσει, επαγγελματικά κυρίως, χωρίς προσκόμματα και χωρίς καμιά άλλη αξίωση ορθότητας ή ορθής γραφής. Τότε ο λόγιος, που απευθύνεται σε άτομο που δεν ανήκει στην τάξη του, θα υποχρεωθεί να επικοινωνήσει έξω από τον κώδικά του, αν βέβαια ο λόγος που τον οδηγεί στην επιστολή έχει πρακτικό χαρακτήρα. 'Αν, αντίθετα, δεν συντρέχει αυτός ο λόγος, αλλά αλληλογραφεί απλώς για να αλληλογραφήσει, τότε ενδεχομένως, για λόγους αυτόνοτους, θα χρησιμοποιήσει τον κώδικά του με πάσα δυνατή καλλιέργεια. Το συμπέρασμα είναι ότι δεν μπορούμε να συναντήσουμε κανένα γράμμα εμπόρου χωρίς ενδιαφέρον, ενώ, αντίθετα, πολλές επιστολές λογίων είναι καθαρά καλλιολογική επίδειξη.

Με αυτήν όμως την συνείδηση μπορεί να οδηγηθεί ποτέ στην αντίληψη ότι ο κώδικας είναι περιττός, προκειμένου να επικοινωνήσει σε γενική βάση με τους συνανθρώπους του; Τότε, θα πρέπει να δεχθεί πως ή σπουδή ήταν περιττή ή ότι δεν τον εξυπηρετεί απλώς στην επικοινωνία με την ζώσα κοινωνία, αλλά και με μιάν άλλη κοινωνία που είναι νεκρή και δεν είναι πλέον προσπελάσιμη παρά μόνο

μέσα από τα έργα που είχε αφήσει. 'Αν αυτός ο διαχωρισμός γίνει στην συνειδησή του, θα είναι ένα πολύ μεγάλο βήμα.

Μια κατολισθηση όμως από την στιγμή που αρχίζει επιδέχεται διάφορες βαθμίδες που οδηγούν σε ατέρμον βάθος. Και εδώ λειτουργούν πολλοί παράγοντες που την ευνουούν. Είναι λίγο ως πολύ γνωστοί σήμερα, αλλά, αν τους εντάξουμε στην εποχή, θα αποκτήσουν και διαφορετική δύναμη και χρώμα. Τον βασικό, τον εσημειώσαμε ήδη. 'Η αρχαία ή αρχαϊζουσα γλώσσα έχει ένα μεγάλο πλεονέκτημα: συνοδεύεται από σπουδαία κείμενα. Είναι λοιπόν μεγάλος πειρασμός, για όποιον ενδιαφέρεται για την γλώσσα, να μπορέσει να προσπελάσει τα κείμενα αυτά. 'Από την στιγμή όμως αυτή και έπειτα οι ανακαλύψεις στις όποιες αυτόματα σχεδόν θα οδηγηθεί, γίνονται αποκαλυπτικές. Είτε μόνος του είτε με την βοήθεια των ξένων αρχίζει και πληροφορείται, αν δε το γνωρίζει ήδη, πως τα κείμενα που σπουδάξει είναι φορείς ενός μεγάλου πολιτισμού. Και ο θαυμασμός του αυτός διογκώνεται από την στιγμή που, από την μια μεριά συγκρίνεται προς την δική του πραγματικότητα, ενώ από την άλλη πληροφορείται για την συγγενεία του με αυτόν.

Πόσοι όμως από το μέγα αυτό πλήθος της λογισύνης που κατεργάζεται τον αρχαϊκό λόγο, διαθέτουν τις δυνάμεις, ώστε να διαβούν αυτόν τον ούδο; 'Ας μη γελοιάστε πολλοί λίγοι. Γιατί, και εδώ που έφτασαν οι πολλοί, λίγο δεν είναι. 'Η διαδρομή τους μοιάζει με ένα κύμα που τους είχε παρασύρει και τους είχε συγκεντρώσει τώρα όλους εδώ —άδοξα, δεν θα μπορούσα να το πω για την δική τους αντίληψη— στην θύρα της Γραμματικής. 'Αν τα «τόσα που έκαμαν είναι μεγάλη δόξα», είναι ένα θέμα που επιδέχεται συζήτηση. «'Η γραμματική διδασκαλία», θα παρατηρήσει σχετικά ο Δημαράς, «έχει πάρει σ' εκείνα τα χρόνια έκταση καταπληκτική, τι ο ξένος συγκρατεί από την νέα ελληνική λογισύνη, είναι ή απασχόλησή της με την αρχαία γραμματική: στά μάτια του οι 'Ελληνες φιλόλογοι ταυτίζουν την έννοια του βιβλίου με την έννοια της Γραμματικής»⁶⁵.

Με τέτοια λοιπόν αριθμητικά δεδομένα, πως να μην ακουσθεί με έμφαση ο πολύ γνωστός άφορισμός του Κοραή; «Και πρώτον μὲν πρέπει να λαλήσω περί της Γραμματικής, ή μάλλον είπειν, περί των αναρίθμων Γραμματικών, αι όποιαι πολιορκούσι τα 'Ελληνικά φρονιστήρια, με τόσην βλάβην των σπουδαζόντων την γλώσσαν, ώστε (πράγμα παράδοξον, αλλά κατά δυστυχίαν αληθέστατον) περισσότερον ήθελ' ωφέλησιν το γένος σήμερον όστις καιεί παρά όστις γράφει Γραμματικάς»⁶⁶. Σήμερα, όπου ή απόσταση του χρόνου επιβάλλει να είμαστε νηφάλιοι, και αυτήν ακόμη την χαριεντίζουσα υπερβολή του Κοραή θα την χαρακτηρίσαμε μεσότητα: είναι και δίκαιη και άδικη. Προέχει ή έρμη-

65. Δοκίμια, ε.δ., σς'.

66. Προλεγόμενα, ε.δ., 1, 67.

νεία τῆς ἀδικίας, τὴν ὁποία παραδέχεται ἤδη ὁ Κοραῆς μέσα στὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενό του: «Ἐκαμαν καὶ οἱ Γραικοὶ ὅ,τι ἔκαμαν ὅλα τὰ ἔθνη κατ' ἀρχὰς τοῦ φωτισμοῦ των, ἤγουν ἠσχολοῦντο μὲ πράγματα νηπιώδη», ἀναπόφευκτα⁶⁷ ὅμως, ὅπως θὰ σπεύσει νὰ τὰ χαρακτηρίσει. Δίκαιη, τώρα: σὰν νὰ εἶχε παρατραβῆξει αὐτὴ ἡ νηπιακὴ ἡλικία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ὅταν κορυφώνεται τὸ 1768 μὲ τὸ ὀγκῶδες ἔργο τοῦ Νεόφυτου Κουσοκαλυβίτη Θεοδώρου *Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσαρα εἰς τὸ τέταρτον*.

Τί ὅμως, ἀλήθεια, νὰ δηλώνει αὐτὴ ἡ γραμματικὴ κατάχρηση ἢ, ἀκριβέστερα, οὐτιδανοσχολία⁶⁸ —ἀναφέρεται σὲ ἀνάριθμες [= ἀναρίθμητες] γραμματικὲς— ποῦ διαπιστώνει ὁ Κοραῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ του, στὴν ἀμύη δηλαδὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ; Φυσικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσει κανεὶς, ἔξαρση ἀρχαιομάθειας· διεύρυνση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελετητῶν τῶν κλασικῶν κειμένων, ἢ ὁποία ἀντανακλάται ἀντίστοιχα στὴν διεύρυνση τῆς μελέτης τῆς τεχνολογίας των. Ἀπολύτως, δηλαδὴ, θετικὸ στοιχεῖο. Ταυτόχρονα ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δηλώνει καὶ στασιμότητα: ἡ αὔξηση τῶν μελετητῶν δὲν ὀδηγεῖ, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἐνδεχομένως, καὶ σὲ διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης τῶν κειμένων, ἀλλὰ ἀπλῶς στὴν μηχανιστικὴ ἀναπαραγωγὴ ἐνὸς καὶ τοῦ ἴδιου ὄργανου τεχνολογίας, ἀφοῦ, ἂν δεχθούμε καὶ πάλι τὴν ἀποψη Κοραῆ, «πολλοὶ καυχῶνται νὰ κατεδαπάνησαν τὸ ἀξιολογώτερον μέρος τῆς ζωῆς των» στὴν σπουδὴ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ⁶⁹. Ἄρα, ἡ βλάβη ποῦ διαπιστώνεται, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ ἀριθμητικὰ παρουσία τῶν Γραμματικῶν, οἱ ὁποῖες καὶ ἀπὸ μόνες του ὄχι μόνον δηλώνουν πνεῦμα ἐμμονῆς στὴν τεχνολογία τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ καθηλώνουν τὸν ἐραστὴ τοῦ ἀρχαίου λόγου στὴν τυπολογία, χωρὶς νὰ ὀδηγοῦν πουθενὰ ἄλλοῦ δημιουργικά.

Τὸ τελευταῖο ὅμως αὐτὸ ἐπίρρημα προκαλεῖ ἓνα ἐρώτημα: μήπως οἱ σχετικοὶ φορεῖς εἶναι ἀδύναμοι, καὶ συνεπῶς τὸ βᾶρος τῆς κληρονομίᾳς δυσανάλογο γιὰ τοὺς ὅμους τους; Ἀδύναμοι ὅμως κατὰ τί; Ὅχι πάντως σὲ φρόνημα καὶ ἔφεση γιὰ σπουδὴ. Διαπιστώσεις σχετικὲς ἔχει συναντήσει ἕως τώρα ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος, περιοριζόμενος συνεπῶς ἐδῶ σὲ μιά, ποῦ ἀφορᾷ στὸν κυρίως ἐκπρόσωπο τοῦ πνεύματος αὐτοῦ στὴ σχολὴ τῆς Πάτμου, τὸν Δανιὴλ Κεραμέα, ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερους Ἐκζητῆς (= ὀπαδοὺς τῆς Γραμματικῆς τοῦ Θ. Γαζῆ) σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Ἐκζητῆς (= ὀπαδοὺς τῆς Γραμματικῆς τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη) τῶν Ἰωαννίνων⁷⁰. Ὁ Κεραμέας ἐρμήνευσε μπροστὰ σὲ Ἄγγλο ἑλληνιστὴ μιά ραψωδία τῆς Ἰλιάδας, «δι' ἄλλων κεκαλλιεπημένων στί-

67. Αὐτόθι, 166.

68. Αὐτόθι, 179.

69. Αὐτόθι, 119.

70. Δ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ, Ἄδαμάντιος Κοραῆς, τ. 1-3, Τεργέστη 1889-1890, 1, 80.

χων ἐχόντων τὸ αὐτὸ μέτρον»⁷¹. Καθένας μπορεῖ νὰ ὑπολογίσει ποιά δύναμη κρύβεται πίσω ἀπὸ παρόμοιες ἐπιδόσεις. Γιατί ὅμως αὐτὸς ὁ συσσωρευόμενος, αἰῶνες τώρα, ἀτμός ἀρχαιογνωσίας δὲν εἶχε τὴν δύναμη νὰ κινήσει τὴν μηχανή;

Ποῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἀδυναμία; Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἡ Ἀγγλίδα Elisa Marian Butler ἐκυκλοφόρησε στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ ἓναν ὄρο, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἐπίδραση ποῦ ἄσκησε ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος στὴν Γερμανία· τὴν ἐχαρακτήρισε *τυραννία*⁷². Μένοντας στὸν ὄρο καὶ μόνον, πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀντίστοιχο προκειμένου γιὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμό. Τί εἶδους ὅμως τυραννία εἶναι αὐτὴ ποῦ ἐπέβαλε ὁ ἀρχαῖος κόσμος στὴν Νεώτερη Ἑλλάδα; Τὴν διαπιστώσαμε ἀμέσως πρὶν. Μποροῦμε τώρα νὰ τὴν ἐκφράσουμε καὶ ἀριθμητικά: Πρόχειροι ὑπολογισμοί, χωρὶς ἐξαντλητικὴ ζήτηση, ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ τῶν Γραμματικῶν ὅσες ἐδημοσιεύθηκαν στὸν ΙΗ' αἰῶνα, σὲ καμία πενήνταριά· ἔχουμε ὅλο καὶ περισσότερες ὅσο προχωροῦν τὰ χρόνια: στὴν δεκαετία 1791-1800, εἶναι καμμιά δεκαπενταριά. Μὲ τοὺς μετριότερους ὑπολογισμοὺς μποροῦμε νὰ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι στὰ ἑκατὸ αὐτὰ χρόνια, 1701-1800, ἐβγήκαν τουλάχιστον 25.000 ἀντίτυπα Γραμματικῶν· καὶ τοῦτο σὲ ἓναν πληθυσμὸ ὀλιγάνθρωπο, πτωχό, ὅπου συχνὰ παιδιὰ ἀντέγραφαν τὰ σχολικά τους ἐγχειρίδια γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὴν δαπάνη τῆς ἀγορᾶς⁷³. Πῶς ὅμως ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς λόγος καθήλωσε καὶ περιόρισε σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν λογισοσύνη στὸν χῶρον αὐτόν;

Ὁ Ἑλληνας τῆς ἐποχῆς ζεῖ, καταρχήν, μιὰ γλωσσικὴ πραγματικότητα φαινομενικῶς ἄσχετη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία τοῦ ἀποκαλύπτει ὁ ἀρχαῖος λόγος. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ συνδέσει στὴν συνείδησή του τὴν πολιτικὴ πτώση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ ἀντίστοιχη πτώση τῆς γλώσσας. Τὴν θεωρεῖ, φυσικά, ξεπεσμό, καὶ ὄχι φυσιολογικὴ ἐξέλιξη, μιὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἡ γλωσσολογία γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο. Ἐπόμενο εἶναι ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄλλο στόχο —γιὰ λόγους ποῦ ἐξηγήσαμε ἤδη— παρὰ τὴν ἀρχαία γλώσσα. Ἀπὸ τὴν στιγμή ὅμως ὅπου θὰ συνδεθεῖ ὁ Νεοελληνας μὲ τὴν μελέτη τῶν κειμένων, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ἐλκυσθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν σπουδὴ τῆς γλώσσας. Τώρα ἔχει βρεῖ καὶ ἓναν σκοπὸ: νὰ βελτιώσει ἀκόμη περισσότερο τὴν σχέση του μὲ τὰ κείμενα. Ἄν μάλιστα συνδεθεῖ καὶ συναισθηματικὰ μαζύ τους, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, δὲν εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ ἐμπλακεῖ σὲ ἓνα πολὺ εὐχάριστο γι' αὐτὸν κύκλωμα. Ἡ ραστώνη ποῦ χαρακτηρίζει κατὰ κανόνα τὸν λόγιο, εὐρῆκα πλέον τὴν δικαίωσή της. Τοὺς καρπούς ποῦ ἀπέδωσε ἡ σχέση αὐτὴ τοὺς διαπιστώσαμε λίγο πρὶν πάνω. Ἡ ἐμπλοκὴ εἶναι ὅμως τώρα γενικότερη. Τὴν ἐκφράζει εἰδικότερα τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κορυφαίους γραμματικούς τῆς Ἀναγέν-

71. Αὐτόθι, 81.

72. *The tyranny of Greece over Germany*, Βοστώνη, 1958.73. *Δοκίμια*, ἔ.ἀ., σς'.

νησης, τοῦ Θεόδωρου Γαζή. Ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς ἀρχίζει τὴν ἐκπαίδευσή του μαζύ του. Κάποια στιγμή ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ὅπως εἶδαμε, θὰ θεωρηθεῖ πὼς τὸ κείμενό του χρειάζεται ἐπιβοήθεια, καὶ σπεύδει νὰ τὴν προσφέρει. Σὲ λίγο ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης θὰ κρίνει ἀνεπαρκῆ τὴν βοήθεια τοῦ φίλου του Νεόφυτου καὶ θὰ συγγράφει τὶς *Κριτικὲς Ἐπιστάσεις* στὶς *ὑπομνηματικὲς Παραβολὲς* ἐκείνου (μεταγενέστερη ἢ ἐκδοσὴ, 1805), ἐνῶ ἤδη ἔχει μεσολαβήσει ὁ Ἀθανάσιος Πάριος (1787) μὲ μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Νεόφυτου γιὰ σχολικὴ χρῆση.

Αὐτὴ ὅμως ἡ καθήλωση τῆς λογισύνης στὴν τεχνολογία τοῦ ἀρχαίου λόγου, τί ἄλλο μαρτυρεῖ, παρὰ ὅτι πιστεύει πὼς ὁ σκοπὸς ἔχει ἐκπληρωθεῖ. Ἀλήθεια, ὅμως, τί ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο τοῦ 18ου αἰῶνα ἢ σπουδὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου; Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ σκοπεύσει ἄλλοῦ, σὲ ἕτι ἀφορᾶ στὴν γενικότερη συμπεριφορά του. Τοῦ ἔχει καθορίσει ἤδη μὲ αὐστηρότητα τοὺς κανόνες ζωῆς του. Δὲν θὰ μπορούσε λοιπὸν κανεὶς νὰ τοὺς παραβεῖ, παρὰ μόνον ἂν ἀρχίζει νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν ἴδια τὴν θρησκεία. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος λοιπὸν δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ προσφέρει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ, ἂν ἐνδεχομένως ἀναζητοῦσε κανεὶς βοήθεια ἀπὸ αὐτόν.

Ποιά ὅμως βοήθεια μπορούσε νὰ ζητήσει; Τὸ σχετικὸ παράδειγμα εἶναι ἀρκετὰ γνωστό: Ὅταν οἱ μαθητὲς τοῦ Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη τοῦ «ἐζήτησαν νὰ παραδοθοῦν τὸν Ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Λυσίου», ἀφηγεῖται ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, «ἐκεῖνος ὁ σεβάσιμος ἀνὴρ τὸ ἀπέφυγε, λέγων τὴν ἀλήθειαν, ὅτι δὲν δύναται νὰ παραδώσῃ τὸν λόγον ἐκεῖνον, ὅστις τῶ ὄντι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ ἱστορίας· εἶπε δὲ νὰ τὸν παραδώσῃ μόνον γραμματικῶς, ἂν θέλωσιν». Φυσικᾶ, ἐδῶ ἔχει ἀξία τὸ σχόλιο τοῦ Σταγειρίτη: «Οὕτω λοιπὸν παρέδιδον τοὺς συγγραφεῖς τότε, ἐξετάζοντες τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν σύνταξιν, καὶ τὴν μωρολογίαν μόνον». Καὶ καταλήγει συμπεραίνοντας: «Ἡ τοιαύτη παράδοσις ὠφελεῖ τόσον τοὺς μαθητάς, ὅσον ὠφελεῖ τὸν κρεοπώλην, ἂν σφάζῃ τὸ ζῶον, καὶ λάβῃ μόνον τὰ ὀστά, τὸ δὲ κρέας καὶ τὰ λοιπά, ρίψῃ εἰς τοὺς σκύλους»⁷⁴.

Ἡ ὁμολογία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ ἓναν λόγιον ἐντελῶς μὲν ἀμελημένο σήμερα, τὸν ὁποῖον ὅμως θὰ σπεύσει νὰ ὑπερασπίσει ἓνας καθόλα ἀξίος διάδοχος τοῦ Κοραῖ, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, παρὰ τὴν ἔκφραση σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του — «ἐκ τῶν θαυμαστῶν τοῦ μακαρίτου Κοραῖ εἰς εἴμαι καὶ ἐγὼ, βέβαια»⁷⁵: «Ὁ γραμματικὸς οὗτος, καίτοι χλευασθεὶς ὑπὸ τοῦ Κοραῖ», θὰ παρατηρήσει, «ὑπερεπαινεῖται ὅμως ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων ἑλληνιστῶν»⁷⁶. Τὸν κατατάσσει στὴν χορεία ἐκείνων οἱ ὁποῖοι «τοῦτο μὲν ἀφ' ἑαυτῶν τοῦτο δὲ

74. Αὐτόθι.

75. *Περὶ ἑλληνικῆς συντάξεως*, 1848, κ'.

76. Αὐτόθι, κθ'.

τὰ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀναπτύσσοντες, ἐπροσπάθησαν νὰ ἐπεξεργασθῶσι τὰς γραμματικὰς πραγματείας των ὑπὸ φωτὶ τῆς φιλοσοφίας»⁷⁷.

Καὶ τὰ τρία ὅμως ὀνόματα ποὺ συμπτωματικὰ ἀναφέρθηκαν ἕως τώρα γιὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα περίοδο, Καυσοκαλυβίτης, Σταγειρίτης, Κοραῖς, ἐκφράζουν καὶ μὲ μόνες τὶς σχετικὲς ἐδῶ ἀναφορές, μιὰ πραγματικότητα: μᾶς προσφέρουν τὴν δυνατότητα νὰ σχηματίσουμε μιὰ στοιχειώδη ἔστω κλίμακα σχέσεων τῆς λογισύνης πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμον στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ κληρονομία ποὺ ἄφησε ὁ κόσμος αὐτὸς ἦταν τόσο πλοῦσια, ὥστε ἔδινε τὴν δυνατότητα στοὺς κατὰ καιροὺς κληροδόχους του νὰ τὴν ἐκμεταλλετοῦν κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων τους. Τὸ ἀντίθετο, θὰ μᾶς ἔβαζε σὲ ἀνησυχίες. Στὴν βάση λοιπὸν τῆς κλίμακας μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε τὸν Καυσοκαλυβίτη, στὴν δευτέρη βαθμίδα τὸν Σταγειρίτη καὶ στὴν τρίτη τὸν Κοραῖ.

Ὁ πρῶτος ἐκφράζει τὸν λόγιον ποὺ ἀρκεῖται στὸν ρόλο τοῦ τεχνολογικοῦ σχολιαστῆ τῶν κειμένων. Ἔργο ἐπίμοχθο μὲν, ὄχι ἄχαρο ὅμως — ὅπως θὰ σπεύδαμε σήμερα νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε — γιὰ τοὺς λογίους ποὺ τὸ πραγματώναν. Κανένας δὲν ἀσκει, γενικᾶ — ἐκτὸς ἀπὸ παθολογικὲς περιπτώσεις — ἐθελουσίως ἔργο ἐπίμοχθο, χωρὶς νὰ ἀπολαμβάνει ὁ ἴδιος τέρψεις, ἀδιανόητες συνήθως γιὰ τοὺς τρίτους. Αὐτὸς ὅμως ὁ ἐθελημένος ἐγκλωβισμὸς τῆς περιπτώσεως Καυσοκαλυβίτη, μαρτυρεῖ καὶ τὴν γενικότερη ψυχολογία του, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰδικότερη σχέση ποὺ μπορεῖ, καὶ ἐπιδιώκει νὰ καλλιεργήσει μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμον. Σὲ αὐτὴν τὴν βαθμίδα σταματοῦν καὶ οἱ περισσότεροι. Χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ καθαρὰ ἑλληνικὸ φαινόμενο. Οὐτε, ἐξάλλου, καὶ νὰ ἀφορᾶ στὴν γραμματικὴ καὶ μόνον πλευρὰ τῶν κειμένων. Ὁ ἀντίστοιχος θεσμὸς τῶν σχολιαστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη, τί ἄλλο μαρτυρεῖ; Ὁ δεύτερος, μὲ τὴν παραβολὴ πρὸς τὸν κρεοπώλη, δείχνει ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ πραγματοποιήσει ἓνα γενναῖο βῆμα πρὸς τὰ ἔμπροσθ: ὁδεύει πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου. Πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀντικείμενο τεχνολογικῆς ἐπεξεργασίας καὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενο ἐρμηνείας. Ἡ δευτέρη αὐτῆ βαθμίδα συγκεντρώνει σαφῶς ὀλιγότερους ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἡ περίπτωση τοῦ τρίτου, τέλος, παρουσιάζεται ὀλοκληρωμένη. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἡ βαθμίδα τῶν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν. «Οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες», παρατηρεῖ ὁ κατεξοχὴν ἀρμόδιος γιὰ τὴν περίπτωση κριτῆς, ὁ Ἀσώπιος, «καίτοι ζήσαντες εἰς καιροὺς ἀτυχεῖς οὐστυνας μετὰ φρίκης θέλομεν ἀναπολεῖ, οὐ καταπιεσθέντες παντελῶς ὑπὸ τῆς βαρείας πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀτμοσφαιρας, εἶναι φαινόμενα πολλῆς προσοχῆς ἀξία, ὡς παριστῶντα ὑπὸ μίαν μὲν ἔποψιν τὰς γηραιὰς δρυς αἵτινες, ἀντέχουσαι εἰς λαίλαπας, πλημμύρας καὶ εἰς ὅλα τὰ δεινὰ τῶν δριμυτάτων χειμῶνων, περιμένουσι τὸ ἔαρ ἵνα δώσωσι πάλιν νέα σημεῖα ζωῆς, ἢ καὶ τὰ ἐν μέσῳ τῶν τῆς Ἑλβετίας παγετῶνων ἀπαντῶμενα ἄνθη, ὑπὸ ἄλλην δὲ ἔποψιν εἰκονίζοντα ἱερεῖς σεβασίους οἴτινες, ὡς ἱερὰν παρα-

77. Αὐτόθι, κη'.

καταθήκη φυλάσσοντες και περιποιούμενοι τους σπινθήρας της προγονικής παιδείας, θρησκευτικώς και οϊον δια πιστοκληρίας και διαπιστεύσεως παρέδιδαν αυτούς εις τους διαδόχους των, ἐπ' ἐλπίδι πάντοτε ὅτι θέλουσι γέννη, προϊόντος τοῦ χρόνου ζώπυρον φωτεινοῦ λαμπτήρος, ἱκανοῦ και τὴν περικυκλοῦσαν ὁμίχλην νὰ διασκεδάσῃ και τὰ ἐπικεκαλυμμένα προγονικὰ πλεονεκτήματα λαμπρότερα νὰ καταστήσῃ»⁷⁸. Ὁ Ἀσώπιος ὅμως εἶδε μετὰ τὸ χωρίο αὐτὸ τὴν μίαν μόνον πλευρὰ τοῦ προβλήματος. Καὶ ὑπῆρχε πραγματικὰ πρόβλημα. Ὁ λόγιος πού ἐπιθυμεῖ νὰ σταθεῖ σὲ αὐτὴν τὴν βαθμίδα, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πραγματοποιήσῃ ἓνα πολὺ γενναῖο βῆμα· πρέπει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ σπουδαστήριό του και νὰ περάσῃ στὴν ἀγορὰ, συντροφιά πάντοτε μετὰ τους ἀρχαίους. Ἔργο ἰδιαίτερο δύσκολο. Ἡ ἀνθρωπότητα εἶχε περάσει κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν φάσιν αὐτὴν. Πρόσφατο τὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Δὲν εἶχε βγεῖ ὅμως πάντοτε μετὰ ἐπιτυχίαν στὴν ἀγορὰ. Ὁ ρητορισμὸς και ἡ ἐξωτερικὴ ἐκμετάλλευση τῶν συμβόλων ἦταν τὰ κύρια αἷτια τῆς ἀποτυχίας. Τώρα ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἐξοδὸν αὐτὴ μετὰ σχετικὴ ἐπιτυχίαν. Ἀφήνοντας λοιπὸν κατὰ μέρος τους πρωτεργάτες αὐτῆς τῆς ἐξόδου, μπορούμε νὰ σταθοῦμε στὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ και μόνον και νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ὡς κύριο ἐκφραστὴ τῆς κίνησης.

Ἀπὸ τὴν στιγμή ὅμως αὐτὴ δικαιούμαστε νὰ ἐρμηνεύσουμε και τὴν συμπεριφορά του ἀπέναντι στὸν Καυσοκαλυβίτη, και φυσικὰ νὰ δεχθοῦμε πόσο δίκιο εἶχε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του πάντοτε. Γιὰ τὸν Κοραῆ ἡ ἀρχαιότητα δὲν εἶναι ἀντικείμενο, μεταβάλλεται σὲ ὄργανο. Καὶ ὄχι ἀπλῶς ὄργανο παιδείας, ἀλλὰ ὄργανο ἐλευθερίας. Ἡ μεγάλη, δηλαδή, ἀπόσταση πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν Νεόφυτο εἶναι, ὅτι ὁ Κοραῆς εἶναι μαχόμενος. Καὶ ἐδῶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ πράξις, ἀλλὰ ὁ λόγος. Κάτι πού — ὅσο τουλάχιστον μπορούμε νὰ εἰκάσουμε ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Νεόφυτου — δὲν μαρτυρεῖται μετὰ κανέναν τρόπο. Φυσικὰ, δὲν εἶναι ἡ θέση γιὰ νὰ ἀναλύσουμε τίς προϋποθέσεις πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἐξοδὸν αὐτὴ· εἶναι μεγάλες. Οὔτε, δηλαδή, στὴν ἔκτασιν και στὸ εἶδος τῶν γνώσεων σχετικὰ μετὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον πού ἀπαιτοῦνται μπορούμε νὰ ἀναφερθοῦμε, οὔτε πολὺ περισσότερο στὸ ὄραμα πού διαμορφώνει μέσα ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτὸν στὴν συνείδησή του γιὰ τὴν σκλαβωμένη πατρίδα του, οὔτε καν στὴν ψυχικὴ ἀγωνιστικότητα πού χρειάζεται νὰ διαθέτῃ γιὰ ἓνα παρόμοιο ἐγχείρημα, οὔτε, τέλος, σὲ μύρια ἄλλα συνακόλουθα, ὅσα μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ μιὰ προσεκτικὴ μελέτη π.χ. τοῦ ἔργου τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ.

Τὸ ὄνομά του ὅμως πέφτει ἐπάνω στὴν ὥρα, τώρα πού ὀλοκληρώθηκε πλέον ὁ κύκλος τῶν παραγόντων πού εἶχαν βοηθήσει στὴν καλλιέργεια τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, και ξαναγυρίζουμε — ὀριστικὰ πλέον — στὸν Καρατζῆ γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὴν καταληκτικὴ τύχη τοῦ ἔργου του. Καὶ ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ τὴν ἀνα-

78. Αὐτόθι, λ'.

ζητᾶμε τὰ ἐνδεχόμενα ὀχήματα πού ἀπαιτοῦνται στὴν πράξις. Ἐνας σύγχρονος ξένος ἱστορικός, ὁ Timothy Reis, δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπιγράψῃ τὸ κεφάλαιο πού ἀφορᾷ στὴν λογοτεχνία τοῦ 18ου αἰώνα, «Ἡ ἐφεύρεση τῆς λογοτεχνίας». Θεωρεῖ, δηλαδή, ὅτι ἦταν τόσο μεγάλη ἡ ἀνατροπὴ πού ἐπέφερε ἡ σκέψις στὴν δημιουργικὴ λογοτεχνία, και ἰδιαίτερα στὸν πεζὸ λόγο, ὥστε ἐμοιαζε ὡσὰν ἡ Εὐρώπη νὰ ἐφεύρε τότε τὴν λογοτεχνία. Φυσικὰ, τὸν πρῶτο λόγο εἶχε τὸ μυθιστόρημα. «Ἐνα εἶδος καθυστερημένο και περιθωριακὸ στὴν ἑλληνολατινικὴ ἀρχαιότητα (πού δὲν φηγοῦράρει στίς μεγάλες διαμάχες τοῦ 16ου και 17ου αἰώνα γιὰ τὴν ποιητικὴν) γίνεται τώρα «περισσότερο κι ἀπὸ τὴν ποίησιν κι ἀπὸ τὸ θέατρο, ἡ πραγματικὴ ζωντανὴ ἐκφραση τοῦ αἰσθήματος και τῆς σκέψης, ἡ μόνη ἱκανὴ νὰ τὰ περιλάβῃ και νὰ τοὺς δώσει χῶρον και διάρκεια. Χωρὶς κανένα καταναγκασμὸν και περιορισμὸν, ἱκανὸν νὰ λάβῃ ὅλες τίς μορφές, νὰ διπλωθεῖ σὲ κάθε ὕλη, νὰ ἐρεθίσῃ τὴν πιδὸ ἐξειδικευμένη ὄνειροπόλησιν ἢ τὴν πιδὸ ἄγρια εὐαίσθησιν, νὰ δεχθεῖ τὴν ἀνάλυσιν ἢ τὸν λυρισμὸν, νὰ κάνῃ ἐνδιαφέρουσα» κάθε πραγματικότητα, ἔγινε τελικὰ τὸ οὐσιῶδες εἶδος»⁷⁹.

Τὸ 1804 λοιπὸν ὁ Κοραῆς ἔχει δεῖ καθαρὰ τὸ θέμα: «Ἐγὼ πάλιν σὲ τὸ λέγω, ὅτι εἶναι εὐτυχία τὸ νὰ μὴν ἐδυνήθη ἀκόμη κανεὶς ἀπὸ τους Φιλοχουδαίους νὰ γεννήσῃ μίαν μυθιστορίαν, ὡς ἐκείνην φέρ' εἰπεῖν τοῦ Ἡλιοδώρου» και τότε ἤθελες ἰδεῖ μετὰ πόσιν εὐκολίαν ἤθελεν ἀνατρέψῃ ὅλους τους ἡμετέρους κανόνες και τεχνολογίας. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐγὼ δὲν θέλω γένω μάρτυς τοιαύτης λυπηρᾶς μεταβολῆς, ἐπειδὴ αἱ ἡμέραι μου ἐπαλαιώθησαν. Φαντάζομαι ὅμως ἀπὸ τοῦ νῦν και γελῶ μόνος μου ἐνθυμούμενος πόσον ἔχω νὰ γελᾶσω, ὅταν λάβω εἰς τὰ Ἡλύσια πεδία (διότι εἰς τὸν τάρταρον βέβαια δὲν εἶναι ἡ γνώμη μου νὰ ὑπάγω) ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου γραμμένην μετὰ ὅλην τὴν Φιλιππιδικὴν κομφεῖαν και φκιασμένην Dieu sait comment· διότι εἰπέ με ἐν συνειδήσει, τί ἔχεις ἢ τί δύνασαι νὰ κάμῃς, ὅταν μίαν τοιαύτην μυθιστορίαν γένῃ κοινὴ ἀνάγνωσις ἀνδρῶν και γυναικῶν, σπουδαίων και μὴ σπουδαίων, εἰς ὀλίγα λόγια ὅλων τῶν τάξεων τῆς πολιτικῆς κοινωνίας; ἐξ ἀνάγκης ἡ κήλησις τῆς ἀναγνώσεως ἔχει νὰ ποιῶσιν τὴν φράσιν και τὸν χαρακτήρα ὅλου τοῦ ἔθνους, και πόσον εὐκολώτερον, ὅσον τὰ ἐννέα δεκατημόρια τοῦ ἔθνους ὄντες χουδαῖοι κατὰ δυστυχίαν θέλουν δημαγωγῆθῃ περισσότερο ἀπὸ τὸν χουδαϊσμὸν αὐτὸν τοῦ γράφοντος. Ἡ μὴ φωνή τῶν γλωσσῶν, φίλε, κρέματα ἀπὸ διαφοροὺς περιστάσεις και δὲν νικᾷ πάντοτε ἢ μᾶλλον εἰπεῖν σπανιὰκις νικᾷ ὅστις λαλεῖ δικαιότερα»⁸⁰.

Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο πρόβλημα ἀπὸ ὅσα ἔχει τώρα μπροστὰ του ὁ Καταρτζῆς· δὲν τοῦ ἀρκεῖ ὅμως ὅτι ὑποστηρίζει ἀυταπόδεικτες ἀλήθειες μέσα σὲ ἓνα

79. *The meaning of literature*, Cornell University Press, 1992.80. Βλ. γενικότερα στὴν ἐκτενὴ Εἰσαγωγή *Τὸ ρομάντσο τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος* (Γρηγόριος Παλαιολόγος, Ὁ Πολυπαθής, ἐπιμέλεια Ἀλκῆς Ἀγγέλου) Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., 1989, 25*.

μᾶλλον εὐνοϊκὸ κλίμα, πού εἶχε προπαρασκευάσει ὁ ἀναπτυσσόμενος Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Χρειάζεται καὶ ἐπικουρία. Οἱ γλωσσικοὶ ἀγῶνες κατεξοχὴν ἀπαιτοῦν καὶ ἀντίστοιχες πραγματώσεις γιὰ νὰ εὐοδοθοῦν. Κυρίως στὴν δημιουργικὴ πεζογραφία. Ὁ Ψυχάρης, ἀργότερα, θὰ διακηρύξει ἐμπράκτως τὴν ἐπανάστασή του μέσα ἀπὸ ἓνα λαμπρὸ λογοτεχνικὸ κείμενο, *Τὸ Ταξίδι μου*. Ὁ Καταρτζῆς ὑστέρησε· εἶτε δὲν τὸ ἐσκέφθηκε εἶτε δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ τὸ πραγματοποιήσει ὁ ἴδιος. Δὲν ἀρκοῦσαν συνεπῶς τὰ ὅσα σχετικὰ θεωρητικὰ κείμενα συνέγραψε, οὔτε ἀκόμη τὰ ἄλλα παραπλήσια. Τὸν λόγον εἶχε ἡ λογοτεχνία, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐποχὴ, τὸ μυθιστόρημα. Οἱ προϋποθέσεις ὑπῆρχαν, καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος πού θὰ μπορούσε νὰ καλλιεργηθεῖ καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἐνδεχόμενους φορεῖς. Ἀκόμη καὶ οἱ γλωσσικὲς, πρὶν κἀν ἀπὸ τὴν διακήρυξη τοῦ Καταρτζῆ. Ὑπῆρχε ἤδη μιὰ γλώσσα σὲ ἄξια χέρια, τῆς ὁποίας ἡ διαμόρφωση εἶχε προβληματίσει ἤδη τὴν λογιόσυνη. Μὲ βάση τὴν κοινὴ ὀμιλουμένη, εἶχε ἐμπλουτισθεῖ μὲ τὸν καιρὸ ἀπὸ λόγια στοιχεῖα, ὅπως ἦταν ἡ φυσιολογικὴ τῆς ἐξέλιξη, μιᾶς καὶ ἔπρεπε νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ ἐκφράσει τὶς ἐπιτεύξεις τῆς ἐποχῆς τῆς.

Ὁ λογοτέχνης ὅμως ἀπουσιάζει ἀκόμη ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς. Καὶ κυρίως ὁ πεζογράφος. Ἀκούγονται ἀπλῶς τὰ πρῶτα σκιρτήματα, μέσα μᾶλλον ἀπὸ ἀδιαμόρφωτα κείμενα. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ μεταφραζομένη πεζογραφία, τώρα μὲν ἀρχίζει νὰ κινεῖται. Πῶς λοιπὸν νὰ μπορέσει νὰ σηκώσει ὁ λόγιος ὀλόκληρο τὸ βᾶρος τῶν σχετικῶν εὐθυνῶν, ὅσο καὶ ἂν εἶναι κεντρομόλος ὁ ρόλος του στὴν διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου; Πῶς μπορεῖ νὰ παίξει τὸν ρόλο τοῦ μοναχικοῦ χειραγωγοῦ; Φρόνιμο λοιπὸν εἶναι νὰ μὴ δημιουργοῦμε ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις, ἔστω ἀπὸ μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἐποχὴ, ἔστω καὶ ἀπὸ ἄτομα ἰδιαίτερα προικισμένα, γιὰ τὰ ὁποῖα τολμῶ νὰ ὑποστηρίξω, πῶς ὅλα λίγο ὡς πολὺ διακατέχονται ἀπὸ ἓνα πνεῦμα μεσαιωνισμοῦ. Ἔτσι τὸ μυθιστόρημα θὰ μείνει γιὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμὸ στὸν 18ο αἰῶνα ἡ «διαφυγὸν» κέρδος καὶ μόνον.

Ἡ ἀδυνατότητα τῆς λογοτεχνίας νὰ συνεπικουρήσει στὴν διαμόρφωση ἑνὸς συγχρονικοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ γλωσσικοῦ ὄργανου, ἐκφράζει ἀπλῶς τὴν μίαν πλευρὰ τοῦ προβλήματος. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη, ἡ ἀρνητικὴ. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς φορέα πού, ἔπαιξε ἐντελῶς ἀρνητικὸ ρόλο πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴν κατεύθυνση. Ἀναφέρομαι στὴν μεγάλη διάδοση τῶν *Ἀναγνωσμάτων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*⁸¹. Τὸ εἶδος, μετὰ τὴν ἀνανέωση πού ἐδέχθηκε στὸν 17ο αἰῶνα ἀπὸ τὴν δραστικὴ παρέμβαση ἑνὸς ξένου ἐκδότη, ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμὴ στὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ὥστε ἐκάλυψε σὲ ἓνα πολὺ μεγάλο ποσοστὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀναγνωστικὸς κύκλους. Τὸ σῶμα ὅμως τῶν ἔργων ὑποτάχθηκε, ὅπως ἦταν φυσικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ, στοὺς γενικὸς κανόνες τοῦ εἴδους γιὰ ὅλον τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἡ προχειρότη-

81. Τὰ σχετικὰ στὴν Εἰσαγωγή στὸ *Μπερτόλδος*, ἔ.ἀ.

τα καὶ ἡ εὐτέλεια πού τὸ ἐχαρακτήριζε γενικῶς, βρῆκε ἀνάλογη ἀνταπόκριση καὶ στὴν γλωσσικὴ ἐπέδωση τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἔργων πού τὸ συγκροτοῦσαν. Γλώσσα ἄστοχη, ἀνάμικτη ἀπὸ πολυειδῆ στοιχεῖα, ξενικὰ καὶ ἰθαγενῆ, ἀνεπιτυχεῖς ἀποδόσεις ξένων κειμένων, μὲ λάθη καὶ βαρβαρισμοὺς καὶ σολοικισμοὺς, ἦταν ὅ,τι πῶ ἀκατάλληλη ὥστε νὰ βοηθήσει, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ πάντοτε, νὰ καλλιεργηθεῖ ὑγιὲς γλωσσικὸ αἰσθητήριο. Πολὺ περισσότερο, μάλιστα, ἀφοῦ ἀπευθύνεται στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό. Τὴν ἔκταση τῆς ἀδιόρατης βλάβης πού μπορούσε νὰ προκαλέσει, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὴν ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία πού ἐδοκίμασε ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰταλοῦ *Julio Cesare Croce* Ὁ Μπερτόλδος. Ἴσως, χωρὶς ὑπερβολή, νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀτυχέστερη ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀπόδοση ξένου κειμένου στὰ νέα ἑλληνικά⁸².

*

Ἦστερα ἀπὸ τὴν σύντομη αὐτὴ περιδιάβαση, μπορούμε συμπερασματικὰ νὰ ποῦμε, ἀναφορικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Καταρτζῆ, πῶς τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς γλώσσας εἶχε βρεθεῖ σὲ καλὰ χέρια, τὰ καλύτερα ἴσως γιὰ τὴν ἐποχὴ. Γιὰ νὰ εἶμαστε, ἄλλωστε, δίκαιοι, ὀφείλουμε νὰ δεχθοῦμε πῶς ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς παρουσιάζεται στὶς Ἡγεμονίες πῶς ὀριμος, πῶς ὀργανωμένος. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑπόθεση ἀτόμων· μπορούμε νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ ἀσφάλεια, ἂν ὄχι σὲ κάποια σύνολα, τουλάχιστον σὲ κάποιες ομάδες καὶ σὲ κάποια συνέχεια. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, δηλαδή —ὅ,τι ἐπισημάνθηκε ἤδη— πῶς καὶ πίσω ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Καταρτζῆ φεγγρίζει ἡ σκιὰ ἑνὸς ἐπαναστάτη, τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, καὶ ὡς συνέχεια τοῦ Καταρτζῆ βλέπουμε τὸ δίδυμο τῶν Δημητριάων. Μὲ ποιά προοπτικὴ εἶδε στὴν *Ἀπολογία* του τὸ 1780 ὁ Ἰώσηπος τὸ θέμα τῆς γλώσσας στὴν συνάρτησή του μὲ τὴν ἐκπαίδευση, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν σύσταση πού κάνει στοὺς διδάσκοντες στὶς ἀνώτερες σχολὲς πλέον: «Ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος ὀφείλει πρὸς τοὺς λοιποὺς νὰ εἶναι ἀμφιτεροδέξιος, καὶ ἐνῶ παραδίδει τὰ φιλοσοφικά, τηρᾷν τοὺς ὀρισμένους ὄρους τῶν πραγμάτων καὶ τὴν λοιπὴν ζητούμενην ἀκρίβειαν, δὲν ἀμελεῖ μῆτε τὴν φιλομάθειαν τῶν λοιπῶν ἀκροατῶν, λέγων αὐτοῖς ὅσα μόνον εἶναι καταληπτὰ τοῖς αὐτοῖς καὶ ὀμιλῶν αὐτοῖς μετὰ τοῦ ὕφους τοῦ συνηθισμένου τοῖς αὐτοῖς». Γιὰ νὰ καταλήξει: «Πόσοι ὀμιλῶνται περισσότεροι δὲν ἐμελλον νὰ συχνάζωσι τὰ σχολεῖα, πόσοι ἀκροαταὶ ἄλλοι δὲν ἐμελλον νὰ παρεγγωρῶσιν ἀνὰ τὰς παραδόσεις, ἂν αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἡρμηνεύουν τὴν Φιλοσοφίαν, ὡς προεῖπον ἀνωτέρω, μετὰ τῶν προσηκουσῶν πράξεων, καὶ ἂν μετέφερον αὐτὴν, καθὼς καὶ τὰ εὐρωπαϊκά, διὰ τῶν πειραμάτων ἐπὶ τὸ αἰσθητότερον; Ἐγὼ νομίζω, πῶς καὶ πολλοὶ τῶν κρατούντων, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπισημότατοι

82. Αὐτόθι.

κατὰ τόπους, ἤθελον ἐνίστε νὰ βλέπωσιν αὐτὰ τὰ ἐνδοξότατα θεάματα καὶ νὰ ἐπαινῶσι, νὰ προστατεύωσιν αὐτὰ»⁸³.

Ἑλλάδα ὅμως δὲν εἶναι μόνον οἱ Ἑγεμονίες. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰώσηπος εἶχε δηλώσει: «Ὅταν λέγω Ἑλλάδα ἐννοῶ ὅλας τὰς διασπορὰς τῶν Ἑλλήνων»⁸⁴. Μὲ ὅλα συνεπῶς τὰ προβλήματα, ὅσα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἐγέννησεν ἡ πολυποικιλία τῶν πολιτικῶν περιπετειῶν τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ δυσχέρειες ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς μὲ συμπαγεῖς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ στὸ σύνολό του. Στὴν θεώρηση αὐτή, καὶ μὲ ἄξονα τὸ θέμα τῆς γλώσσας, διακρίνουμε πέντε ἐνότητες: Ἡ ἐνότητα τῆς Κωνσταντινουπόλης - Μ. Ἀσίας - Ἑγεμονιῶν, τῆς κυρίως Ἑλλάδας, ἡ Κρήτη, τὰ Ἐπτάνησα καὶ ὁ παροικιακὸς κύκλος μὲ κέντρο τὸ Παρίσι. Πόσο μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει στὸ θέμα τῆς γλώσσας ἡ συνεξέταση τῶν πέντε αὐτῶν ἐνοτήτων, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ πραγματοποιεῖται, θὰ τὸ δείξει ἡ συνέχεια.

Ἄν ἡ ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων δὲν εἶχε προχωρήσει στὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια μὲ γοργὸ πόδι, ἡ ἐντύπωση ποὺ θὰ εἴχαμε ἀκόμη γιὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα θὰ στηριζόταν ἀποκλειστικὰ στὴν ριζοτόμο προσπάθεια τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά μὲ τὴν *Ρομέηκη γλῶσσα* (1814). Ἡ πρόσφατη ὅμως σχετικὰ δημοσίευση ἐνὸς κώδικα μὲ τίτλο *Ἐπιστολαὶ διαφόρων* (1964)⁸⁵ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διαμορφώσουμε μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴν ἀντίληψη. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ κίνηση πολὺ πολὺ σωστὰ ὀνοματίστηκε *Ἑλλαδικὸς Δημοτικισμὸς*⁸⁶. Μὲ κέντρο τὴν Θεσσαλία, μὲ ἄξονες τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Πελοπόννησο, καὶ βασικοὺς ἀλληλογράφους τὸν Ἰωάννη Βηλαρά, τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου, τὸν Γεώργιο Καλαρὰ καὶ τὸν Χριστόδουλο Κονομάτη, διαμορφώνεται μιὰ γλωσσικὴ θεωρία ποὺ ἀεξελίσσεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θεωρίες τῶν ἐπιγόνων τοῦ Καταρτζῆ⁸⁷. Ἄν ἡ ἀποψη αὐτὴ χωράει συζήτηση, δὲν εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσε ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἐμελέτησε γενικότερα τὸ θέμα. Ἐκεῖνο ποὺ προέχει νὰ τονισθεῖ τώρα ἐδῶ, εἶναι ἡ διαπίστωση στὴν ὁποῖαν ὀδηγεῖται ὁ ἴδιος αὐτὸς μελετητής, ὅτι «βασικὸ κίνητρο τῆς γλωσσικῆς τῶν καινοτομίας παραμένει ἡ ἐκπαίδευση»⁸⁸. Μιὰ παρατήρηση ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἴδια βᾶση μὲ ἐκείνην τοῦ Καταρτζῆ, ἡ ὁποία ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ σταθερὰ ἀπὸ τοὺς ἀλληλογράφους, ὅταν ἐπαναλαμβάνεται μὲ ἔμφαση οἱ ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις τοῦ Καταρτζῆ: «Να γραφῆ, καθὸς προφέρνῃ»⁸⁹ ἢ «Σκο-

83. *Ἀπολογία*, ἔ.δ., 32-3.

84. *Ἡθικὴ φιλοσοφία...* Βενετία 1761, ιδ'.

85. Γενικὴ ἐπιμέλεια Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη - Μ. Μ. Παπαϊωάννου.

86. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.δ., *Ἡ δημοτικιστικὴ ἀντίθεση στὴν Κοραϊκὴ «Μέση Ὀδὸς»*, 1981, νς'.

87. Αὐτόθι, νζ'.

88. Αὐτόθι, νθ'.

89. *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἔ.δ., 263.

πὸς τῆς γλώσσας εἶναι ἡ κατάληψις»⁹⁰. Ὁ Βηλαράς ὅμως, καὶ ὁ θεωρητικὸς τοῦ κινήματος, εἶναι μέσα στὴν γραμμὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ αεῖναι πιά ὁ καινούριος ἄνθρωπος μὲ τὸ γενναῖο φρόνημα»⁹¹.

Τὸ ὄνομά του ὅμως προκαλεῖ αὐτόματα καὶ διαφορετικοὺς συνειρμούς: ὁ Βηλαράς εἶναι κατὰ βᾶση λογοτέχνης· εἶναι ποιητής, πεζογράφος καὶ δοκιμιογράφος. Μπορεῖ, συνεπῶς, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν γλώσσα νὰ ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν παιδεία, δὲν σταματᾷ ὅμως ἐκεῖ· ἀπλώνεται πρὸς τὴν λογοτεχνία, ὅχι ὅμως πιά ὡς ὑψηλὴ θεώρηση καὶ θεωρία, καθὸς στὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ, ἀλλὰ ὡς πράξη. Διαφορετικὰ λοιπὸν ὡς δημιουργὸς μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσει ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο, παρὰ ὅπως ἓνας λόγιος στὴν περίπτωση Καταρτζῆ. Καὶ ἀκόμη περισσότερο διαφορετικὰ, μιὰ καὶ μὲ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο του εἶναι φυσικὸ νὰ θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ καινούριος λοιπὸν ἄνθρωπος ποὺ εἶδαμε δὲν ἐκφράζεται ἀπλῶς μὲ τὸ γενναῖο φρόνημα, ἀλλὰ τὸ φρόνημα αὐτὸ ἔχει τώρα τρόπους νὰ ἐκδηλωθεῖ πληρέστερα, συνεπῶς καὶ κοινωνικότερα. Ὁ κεντρομόλος, δηλαδή, ρόλος γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, τὸν ὁποῖον εἶχε ἐπιβάλλει ἕως τότε στὸν λόγιο νὰ παίξει ἢ ἴδια ἢ πραγματικότητα, ὡς μοναδικὸς πνευματικὸς χειραγωγὸς — ἀφοῦ τοῦ ἔλειπε ἡ πρωτοβάθμια συμπαράσταση ἀπὸ τὸν λογοτέχνη — τώρα διευρύνεται, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ ἀναλάβῃ καὶ τοὺς δύο ρόλους. Τὰ πλεονεκτήματα ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ διπλὴ αὐτὴ ιδιότητα, λίγα δὲν εἶναι. Ἡ θεωρία ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ γίνῃ καὶ πράξη ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄτομο, καὶ νὰ περάσῃ ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴν γοητεία ποὺ ἀσκεῖ ὅπωςδήποτε ἡ λογοτεχνία, καὶ στὸ εὐρύτερο κοινό. Ἄρκει ἀπλῶς νὰ θυμίσω γιὰ τὴν περίπτωση, πόσο θαυμαστὰ ἐκμεταλλεύθηκε τὸ δαιμονικὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῖ τις ἀναμφισβήτητες λογοτεχνικὲς του ἱκανότητες — πρὸς ἐντελῶς ἄλλη κατεύθυνση, ὅχι τὴν καθαρὰ γλωσσικὴ — μὲ τὸν διαβόητο Παπατρέχα.

Μπροστὰ τῆς ἡ ομάδα τοῦ Ἑλλαδικοῦ Δημοτικισμοῦ ἔχει τὰ ἐπιτεύγματα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καὶ κυρίως τὸν *Ἐρωτόκριτο*. Μπροστὰ τοὺς ὅμως ἀντιστοίχως ἔχουν δύο ἀρνητικὲς συμπεριφορές, μὲ στόχο πάντοτε τὴν γλώσσα του: ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Κοραῖ. Γράφει τὸ 1805: «Ὁμολογῶ ὅτι δὲν εἶναι νόστιμος διατριβὴ ν' ἀναγινώσκῃ τις τὸν Ἐρωτόκριτον καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐξαμβλώματα τῆς τάλαιπώρου Ἑλλάδος»⁹². Ἡ δεύτερη προέρχεται ἀπὸ τὴν σταθερὴ ἀντιπάθεια τῶν Φαναριωτῶν, ποὺ θὰ καταλήξῃ ἀργότερα νὰ λάβῃ συγκεκριμένη μορφή μὲ τὴν μεταγλώττιση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Διονύσιο Φωτεινὸ τὸ 1818. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνα τρίτο δεδομένο, ποὺ καὶ αὐτὸ, μέσες-ἄκρες, ἔπρεπε νὰ τὸ γνωρίζουν. Τὴν ἀγάπη μὲ τὴν ὁποία περιέβαλε ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς στὸ σύνολό του τὸ ἔργο, καὶ ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ, μὲ τὴν πυκνότητα κυ-

90. Αὐτόθι, 271.

91. *Ἱστορία...* ἔ.δ., 190.

92. *Ἀλληλογραφία*, ἔκδοση Ο.Μ.Ε.Δ., τ. 2, 1966, 234.

κλοφορία του, (αναφέρονται από το 1713, α' έκδοση, έως το 1819, δεκαεννέα τουλάχιστον γνωστές έως σήμερα εκδόσεις με τρεις εκδόσεις)⁹³, και από την Άλλη, με την ταχύτατη ένταξη του έργου στον θεματικό χώρο των *Αναγνωσμάτων του Νέου Έλληνισμού*.

Σε μίαν έκρηξη λοιπόν ένθουσιασμού ο Αθανάσιος Ψαλίδας ξεσπάει με μίαν μακροσκελέστατη επιστολή του προς έναν άπρόσμενο — για μας, σήμερα — αποδέκτη, τον Νεόφυτο Δούκα, όχι μόνο για να αναπτύξει την γλωσσική θεωρία της ομάδας, αλλά και για να δηλώσει τὰ λογοτεχνικά γλωσσικά τους πρότυπα: «Βηβληα ρομειακα δεν εχομε πολα, χορια απο τεσερα τον Εροτόκητο, οπού ηνε αλος Όμηρος, για να μην ηπο καλητερος, τον Χρηστόπουλο, οπουνε νεος Ανακρέοντας, την Εροφήλη, κε την Βοσκοπούλα, κι' αν ηνε κι' αλο κανενα, δεν το ηδα, τα τρηα απ' αφτα στην νησιοτηκη διαλεκτο, κε ο Χρηστόπουλος στη στεριοτηκη»⁹⁴. Και συμπληρώνει: «Τ' αλα ομος, οπού γκηλιουντε εδο κε κη, κε οπού λεγοντε ρομειακα, χορια απο ρομειακα, κε εληνηκα, ό,τη αλο θελης, ηνε, επηδης σ' αφτα καθε κατεβατο εχη κι' άλη γλοσα, ή διο τρης, ηγουν ψεφτοατηκη, Φραντσεζικη, κε Ηταληκη, κε χρηαζοντε κε διο τρης γραματηκες, κε ος τετια βηβληα ξανατηπομα δε θελουν, αλ' οποιος τάχη, ή ας τα καψη, ή ας τα δοκη να κλουριασουν τηρη, κε χαβγιαρη, αν δεν τα θελη για στολη της βηβληοθηκης του»⁹⁵. «Η γλωσσική θεωρία ολοκληρώνεται τώρα από την συνέχεια: «Η γλοσα για ν' ανε φησηκη θελη ν' αχη κε τες λεξες της τες φησηκες, κε το σχηματησμο αφτονόν το φησηκο, κε τες φρασες της τες φησηκες, κε το γηφασμα τον στοχασμον το φησηκο»⁹⁶. Και ο άποφθεγματισμός οδηγεί πλέον στα άκρα: «Η γλόςα μας ηνε ζοντανή κε τή γραματηκή δέω τή χρηάζετε άλλος, παρά ό ξένος»⁹⁷.

Για ένα όμως πρόβλημα με συγκεκριμένη άφετηρία δεν σημαίνει, ότι πρέπει υποχρεωτικά ή λύση του να άφορα στην συγκεκριμένη αυτή άφετηρία και μόνο. Άν, δηλαδή, ή εκπαίδευση είναι ό πρωταρχικός στόχος τής γλωσσικής μεταρρύθμισης, οι προεκτάσεις που μπορεί να λάβει ή μεταρρύθμιση αυτή για τὸ κοινωνικό σύνολο είναι μεγάλες. Ποιές μπορεί να είναι αυτές για την εποχή, είναι δύσκολο να τις έπισημάνει κανείς. Οι σχετικές ένδείξεις από τὰ τεκμήρια που έχουμε στην διάθεσή μας, δεν μαρτυρούν για ένδεχόμενες προεκτάσεις. «Όταν λοιπόν κρίνουμε τὸ παρελθόν, τουλάχιστον τὸ άδικούμε, αν μεταφέρουμε τις προσωπικές μας σημερινές αντιδράσεις στους ανθρώπους τής εποχής. Ποιός λοιπόν ό λόγος να άπομακρυνθοῦμε από τὸ στερεό έδαφος τών τεκμηρίων και να βιασθοῦμε να άπογειωθοῦμε; Συνεπώς, όχι μόνο ή άπουσία σχετικῶν τεκμη-

93. Μπερτόλδος, έ.ά., 42.

94. Έπιστολαί, έ.ά., 251.

95. Αὐτόθι.

96. Αὐτόθι, 254.

97. Η δημοτικιστική αντίθεση..., έ.ά., κζ'.

ρίων, αλλά και αυτές οι δυνατότητες τής συλλογιστικής μας άποτρέπουν να άποδεχθοῦμε την άποψη ότι «οι παιδευτικές ανάγκες τών λαϊκῶν μαζῶν που άποβαίνουν όξύτερες και επιτακτικότερες καθώς μορφοποιείται ή έθνικοαπελευθερωτική ιδεολογία, αναγκάζουν έναν άριθμό διανοουμένων που ζει και κινείται στον ήπειρωτικό έλλαδικό χώρο να ξεπεράσει την άστική του προέλευση και όχι μόνο να ύποστηρίξει την άμεση άποδοχή και χρήση τής διλουμένης με τις τοπικές της ιδιομορφίες, αλλά και να προτείνει λύσεις ριζοσπαστικές, όπως ή κατάργηση τής ιστορικής όρθογραφίας, και να άποπειραθει έσπευσμένα γραμματικές παγιοποιήσεις του συστήματός του»⁹⁷. «Η άζημίωτη, δηλαδή, μετατόπιση από τις πρωτογενείς εκπαιδευτικές ανάγκες σε άνύπαρκτες για την εποχή 'παιδευτικές' (με την εύρύτητα που έχει ό όρος σήμερα) ανάγκες, ή επιβάρυνση τών λογίων αυτών με συνείδηση για την άστική τους προέλευση, ή συνειδητοποίηση τών αναγκῶν από μέρους τους, καθώς. τέλος, και ή προσφυγή τους όχι άπλώς σε λύσεις, αλλά σε ριζοσπαστικές λύσεις για την ίκανοποίηση τών αναγκῶν, όλα αυτά μπορεί να είναι γοητευτικά ως γενικό έρμηνευτικό σχήμα, δέν άθωώνονται όμως από τον χαρακτηρισμό του σχήματος και μόνον, όταν αυτό είναι άσχετο από οποιαδήποτε ιστορική πραγματικότητα.

Ό δεύτερος όμως, και ουσιαστικότερος λόγος, για τὸν όποιον θεωρώ περιττές παρόμοιες άπογειώσεις, είναι ότι τὰ κείμενα αυτά καθ' έαυτά είναι έρμηνευτικῶς αὐτάρηκη και έχουν την δυνατότητα να μας δώσουν τις σχετικές άπαντήσεις. Τόσο, δηλαδή, ό Καταρτζής και ό κύκλος του, όσο και ό κύκλος του Έλλαδικού Δημοτικισμού έμπνέονται από ένα κοινό τόπο του Εὐρωπαϊκού Διαφωτισμού: να γράφουμε όπως μιλάμε, ή, αν θά θέλαμε να τὸ εκφράσουμε διαφορετικά, να δίνουμε στον γραπτό λόγο προβάδισμα στην έθνική γλώσσα. Αυτό είναι τὸ πρώτο κοινό δεδομένο, που θέτει σε κινητοποίηση και τους δύο κύκλους με άφετηρία την εκπαίδευση. Τὸ δεύτερο δεδομένο, που ισχύει μόνον για τὸν δεύτερο κύκλο, είναι τὸ παράδειγμα τής Κρήτης, για τὸ όποιο μιλήσαμε ήδη έκτενώς. Και στις δύο περιπτώσεις ή μεταρρύθμιση θά μπορούσε να έξελιχθει όμαλά, για οποιαδήποτε εύρωπαϊκή χώρα που θά άντιμετώπιζε ανάλογο πρόβλημα στην εκπαίδευση. Η περίπτωση όμως τής Ελλάδας παρουσιάζει σχετική ιδιοτυπία. Τὸ κίνημα ξεσπάει όχι μόνον σε μίαν εποχή όπου ό Νέος Έλληνισμός άρχίζει να άνασυνδέεται ουσιαστικά με τὸν άρχαίο κόσμο, αλλά όταν ή επανασύνδεση αυτή πέφτει έγκαιρα στα χέρια του Κοραή. Άν, δηλαδή, είχε πέσει στα χέρια π.χ. του Βούλγαρη, τὸ πρόβλημα δέν θά ήταν όξύ. Ό Κοραής όμως που έθεμελίωσε όλο τὸ μεταρρυθμιστικό του έργο στον άρχαίο κόσμο, έδημιούργησε κάποιες μορφές άναταραχή. Ό λόγος είναι προφανής. Οι δύο κύκλοι συνεπαρμένοι από τις δυνατότητες που βλέπουν να ξανοίγονται μπροστά τους από την άξιοποίηση τής μεταρρύθμισης, δέν έχουν την δυνατότητα να σκεφθοῦν και να μελετήσουν σε όλο τὸ εύρος τὰ προβλήματα που δημιουργεί για τὸν Νέο Έλ-

ληνισμό οποιαδήποτε ριζική και έσπευσμένη λύση. Φυσικά, όπως μαρτυρείται από τις συγκεκριμένες προτάσεις που καταθέτει άμεσα ή έμμεσα κάθε κύκλος, ο Καταρτζής παρουσιάζεται περισσότερο οργανωμένος, περισσότερο συγκροτημένος και με καθολικότερη αντίληψη των πολλαπλών σχετικών προβλημάτων. Είναι, άλλωστε, και ο λογιότερος από όλους τους λογίους του δεύτερου κύκλου.

Η περίπτωση του Κοραή είναι γνωστόν ότι είναι ιδιαίζουσα. Λογιότερος, βέβαια, από όλους και πολλαπλώς έκφραστικότερος, δέν άφησε καμιά πτυχή του συνολικού θέματος άδιερεύνητη. Καταρχήν στην βάση είναι σύμφωνος μαζί τους. Στοχαστικός, πιό διορατικός και με περισσότερα πνευματικά εφόδια, διαθέτει διαφορετικό τρόπο που βλέπει το θέμα και το πρόβλημα στο σύνολό του. Είναι η γενικότερη πολιτική του συνείδηση που μιλάει και που χαρακτηρίζει το έργο του. Καμιά αντίρρηση λοιπόν για την μητρική γλώσσα. Στις αρχές του 19ου αιώνα, σε δύο διαφορετικά κείμενα, διατυπώνει δύο άφορισμούς για την γλώσσα: «Η γλώσσα είναι έν από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του έθνους κτήματα». Και έπεξηγεϊ στην συνέχεια το επίθετο: «Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτως, ισότητα κανείς, όσον ήθελεν είσθαι σοφός, ούτ' έχει, ούτε δύναται ποτε να λάβη το δίκαιον να λέγη προς το έθνος, 'ούτω θέλω να λαλής, ούτω να γράφης'»⁹⁸. Και ο δεύτερος: «Η γλώσσα είναι αυτό το έθνος· σε συγχωρεί να την καλλωπίζης και να την στολίζης, άλλ' όχι και να βάλλης εις τόπον αυτής άλλην γλώσσαν ιδιικήν σου. Μας ύποφέρει να την κτενίζωμεν, άλλ' όχι και να τής πληγώνωμεν την κεφαλήν»⁹⁹. «Όταν, συνεπώς, ο Γ. Χατζηδάκις συμπεραίνει το 1884, ότι «Ο Κοραής λοιπόν παρέπλεε τρόπον τινά παρά την δημοτικήν», η κρίση του αυτή αποτελεί πλήρη κατάφαση, αφού έρχεται ως άπόληξη στην γενικότερη παρατήρησή του, ότι «γράφων έφρόντιζε πάντοτε και ως προς την έκλογην των λέξεων και τύπων, και ως προς την πλοκήν του λόγου και έκφρασιν να μη άπομακρύνεται από τής λαλουμένης ή ορθότερον από τής κοινής καταλήψεως»¹⁰⁰.

Τα επιχειρήματά του, με άφοριστικό χαρακτήρα τα περισσότερα, δέν αφήνουν καμιάν άμφιβολία για την θέση του, ώστε είναι περιττή εδώ η επανάληψή τους. Οί διαφορές αρχίζουν από την πράξη. Και καταρχήν το λεξιλόγιο. Στα 1805, όταν έξορμά με την Έλληνική Βιβλιοθήκη, μέσα από τα μακρότατα προλεγόμενα τής οποίας θα διατυπώσει τις γενικότερες προγραμματικές αρχές του και για την παιδεία και για την γλώσσα, εκδίδει ως πρόγευση τον Πρόδρομο τής Έλληνικής Βιβλιοθήκης, που περιέχει κείμενα του Κλαύδιου Αίλιανου, του Ηρακλείδη Ποντικού και του Νικολάου Δαμασκηνού. Το βάρος των ενδόσεων

98. Προλεγόμενα, έ.ά., 1, 49.

99. Ατακτα, 2, Παρίσι 1829, κα'.

100. Μελέτη επί τής Νέας Έλληνικής..., 1884, 62.

αυτών ξέρουμε ότι το ρίχνει στον έκτεταμένο σχολιασμό τους, ο όποιος μάλιστα γίνεται —όπως το δηλώνει ο ίδιος— σε λόγον έλληνίζοντα. Έντελώς άπροσδόκητα όμως, δέν άρκεϊται να συνοδεύσει τον τόμο από λεπτομερή πίνακα εύρετηρίου (πίνακα έλληνικό τον ονοματίζει) με κύρια όνόματα και λέξεις, αλλά θεωρεί ύποχρέωσή του και να τον κλείσει με ένα δεύτερο πίνακα: Λέξεων τής σημερινής γλώσσας. Είναι, θεωρώ, η πρώτη άποθησαύριση τής ζωντανής γλώσσας την όποιαν έπιχειρεί. Τι δηλώνει με την ένεργεία του αυτή; Τίποτε άλλο από την άμέριστη στοργή του για την ζωντανή γλώσσα, όπως αυτή θα έκδηλωθε λίγα χρόνια άργότερα (το 1809) με μιάν αντίληψη, την σοβαρότητα τής οποίας εξέτιμησε δεόντως ο Γεώργιος Χατζηδάκις, όταν εισηγούμενος την ανάγκη έκδοσης Έστορικού λεξικού τής έλληνικής γλώσσας, αναφέρθηκε στην άνάλογη σχετική προετοιμασία του Κοραή. Και να μόν τονίζει τον ίδιο χρόνο, ότι «δέν είναι καιρός ακόμη να συντεθίη», προσθέτει όμως «ότι είναι ανάγκη να συντεθίη καν λεξικόν τοιοϋτον»¹⁰¹. Η μέθοδος την όποιαν προτείνει ξεπερνάει τα κοινά ευρωπαϊκά μέτρα τής εποχής, όπου το λεξικό διένυε ακόμη το στάδιο του προσωπικού και όχι όμαδικού έργου. Η περίπτωση του Samuel Johnson με το λεξικό του τής Άγγλικής γλώσσας ήταν έπιτευγμα ενός, και μάλιστα σε σχετικά σύντομο διάστημα. Θαυμάστηκε, και δικαιολογημένα, αλλά έσήμανε ίσως και το τέλος των προσωπικών λεξικών. Ο Κοραής, ενώ μας άφησε θαυμαστά δείγματα τί θα μπορούσε να έπιτύχει (όπως είχα την εύκαιρία να αναπτύξω πρόσφατα) αν είχεν άφιερώσει την ζωή του στην σύνταξη παρόμοιου έργου, είναι άπολύτως σαφής ως προς τις προϋποθέσεις που άπαιτούνται για την σύνταξη παρόμοιου έργου. «Διά να συναχθίη τοιαύτη ύλη, ανάγκη είναι να περιέλθωσι την Ευρωπαϊκήν και Άσιανήν Ελλάδα, και τας νήσους αυτών, δύο νέοι λόγιοι, εις του άλλου χωριστά, έχοντες δύο Λεξικά τής κοινής γλώσσας, με προσκολλημένον φύλλον έν άγραφον εις έκαστον φύλλον τυπογραφημένον· και να συνάξωσι με την έσχάτην ακρίβειαν όχι μόνον τας λέξεις, όσαι λείπουν ακόμη από τα κοινά Λεξικά, αλλά και τας φράσεις τής γλώσσας, και αυτάς τας παροιμίας, όσας έχει καθημέραν εις το στόμα ο κοινός λαός»¹⁰². Και έχει άπόλυτη συνείδηση τής προσφοράς του. «Ένθυμού», γράφει στα 1811, «όταν άποθάνω, ότι έκατάστησα νέαν μόδαν μεταξύ των κριτικών τής Ευρώπης, να έρευνώσιν και την κοινήν ήμων γλώσσαν και το τυραννικότερον να την μανθάνωσιν»¹⁰³. Με αυτές όμως τις προϋποθέσεις δέν έπρεπε ήδη να αρχίσει να παίρνει αυτόματα τις άποστάσεις του, από τον τρόπο με τον όποιον έχει συλλάβει ο ίδιος προσωπικά, σε άντιπαράθεση

101. Βλ. γενικότερα την Εισαγωγή μου στο Άδαμάντιος Κοραής, Υλη Γαλλογαϊκικού Λεξικού, Έστία, Ν.Ε.Β., 1994, 16*.

102. Αδτόθι.

103. Βλ. πρόχειρα Χ. Χαριτωνίδης, «Λόγος εις Άδαμάντιον Κοραήν», στο Η Έκατονταετηρίς του Άδαμαντίου Κοραή, 1955, 159.

πρὸς τοὺς ἄλλους δύο κύκλους, τὸ γενικότερο θέμα τῆς γλώσσας; Νομίζω, ἀδίστακτα, ναι.

Τὸ λεξιλόγιο τῆς ὁμιλουμένης εἶναι, βέβαια, ἡ βάση, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ καθολικότητα στὴν χρῆση του, καὶ μάλιστα σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ νεολογία ἀποτελεῖ παγιωμένο καθεστῶς, χρειάζεται νὰ πλουτισθεῖ. Ὁ ἐμπλουτισμὸς ἔχει δύο δρόμους νὰ ἀκολουθήσει. Μιὰ καί, ὅπως πιστεύει, «ἡ σήμερον λαλουμένη εἶναι κληρονόμος παλαιᾶς πλουσιωτάτης γλώσσης»,¹⁰⁴ ὁ δανεισμὸς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὸ παρελθόν, χωρὶς ὅμως νὰ δημιουργεῖ προβλήματα. Τὸν κίνδυνο εἶχε ἐπισημάνει ἀπὸ ἄλλη ἀφορμὴ. «Συγχωρεῖται ὁ λαλῶν ἢ γράφων νὰ κανονίζῃ καὶ νὰ καλλωπίζῃ ἐπὶ τὸ εὐσχημότερον τὰς συνηθισμένας λέξεις, ἀλλ' ὅχι νὰ βάλῃ εἰς τόπον αὐτῶν ἄλλας παλαιὰς διὰ τοῦτο μόνον, ὅτι εἶναι ἀρχαιότεραι»¹⁰⁵. Καὶ τὸ τέλος τῆς ἀποστροφῆς του εἶναι ἡ γνωστὴ σταθερὴ ἐπωδός του: «Γράφομεν ὅχι διὰ τοὺς πρὸ πολλῶν ἑκατονταετηρίδων ἀποθανόντας προπάτορας, ἀλλὰ διὰ τοὺς σημερινούς ὁμογενεῖς καὶ συγχρόνους ἡμῶν "Ἑλληνας»¹⁰⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάγκη γιὰ μεταγλώττιση τῆς νέας ὀρολογίας, πρέπει καὶ αὐτὴ νὰ ικανοποιηθεῖ μὲ ἰδιαίτερη μέριμνα. Ἀπόδειξη; τὸ σῶμα ἑνὸς ἔργου πού μᾶς ἀφήσε — τοῦ ὁποίου εἶχε ἐπιθυμήσει ζῶν ἀκόμη τὴν ἐκδοσὴ — μὲ τὸν ἀφιλόδοξο τίτλο "Υψη Γαλλογραικικοῦ Λεξικοῦ. Ἐκεῖνο, δηλαδή, πού ἀνησυχεῖ τὸν Κοραῆ ὡς πρὸς τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ γραπτοῦ λόγου στὴν 'λαλουμένη' ἢ 'καθωμιλημένη'¹⁰⁷ — δύο ὅρους πού χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως — εἶναι τὸ φαινόμενο τοῦ Μακαρονισμοῦ, τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὁποίου μᾶς δίνει ὁ ἴδιος: «Ποίησιν ἢ χαρακτηῖρα λόγου Μακαρονικόν (Poesia maccheronica) ὀνομάζουσιν οἱ Ἴταλοι τὴν γελοῖαν σύμμειξιν τῆς Λατινικῆς μὲ τὴν Ἰταλικὴν γλῶσσαν»¹⁰⁸.

Οἱ ἀποστάσεις ὅμως, στὶς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε ἤδη, γίνονται ἀκόμη μεγαλύτερες τώρα, ἀν ἀναφεροῦμε στὴν γνώμη τὴν ὁποῖαν ἔχει σηματίσει ὁ Κοραῆς ὡριμος πλέον στὰ 1811, γιὰ τὸν γραπτὸ λόγον. Μιὰ γνώμη πού διατυπώνεται ὅχι ὡς ἀπόφθεγμα, ἀλλὰ μέσα στὴν ρύμη τοῦ λόγου μιᾶς συνηθισμένης οἰκειᾶς ἐπιστολῆς. «Ἡ τέχνη τοῦ γράφειν εἶναι ἀναντιρρήτως μέρος φιλοσοφίας»¹⁰⁹, θὰ παρατηρήσει. Αὐτὸς τώρα ὁ ἀναβαθμὸς στὸν ὁποῖον μᾶς παραπέμπει ὁ Κοραῆς, μᾶς ἐπιβάλλει πλέον νὰ ἀναζητήσουμε κάποιες ἄλλες ἀκόμη ἀπαιτήσεις του. «Δὲν εἶναι μόνος ὁ μακαρονισμὸς, ὅστις ἐκπλήττει καὶ ταραττεῖ τῆς ἀκοῆς τὸ τύμπανον, ἀλλὰ παρὰ τὸν μακαρονισμὸν ἀηδέστερον ἢ παντελῆς

104. Ἄτακτα 4α, Παρίσι 1832, σ'.

105. Αὐτόθι.

106. Προλεγόμενα ἔ.δ., 4, 1995, 426.

107. Βλ. σχετικὰ Χ. Χαριτωνίδης, «Λόγος...», 193.

108. Προλεγόμενα, ἔ.δ., 1, 148.

109. Αὐτόθι.

ἔλλειψις τοῦ ρυθμοῦ. Δὲν ἐξεύρουν οἱ ἄθλιοι ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν λέξεων εἶναι μουσικῆς ἔργον». Καὶ ἡ παρατήρησή του συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀκόλουθη σύστασις: «Σὲ εἶπα, νομίζω, καὶ ἄλλην φοράν, ἀφοῦ γράφῃς μιάν περίοδον ἢ σελίδα, νὰ τὴν ἀναγινώσκῃς τρανά, καὶ νὰ γίνεσαι ἀκροατῆς τῶν ἰδίων σου»¹¹⁰. Γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὅμως ἡ σύνθεσις, εἶναι ἀνάγκη ἐκεῖνος πού χρησιμοποιεῖ στὸν γραπτὸ λόγον τὴν ζωντανὴ γλῶσσα νὰ λάβει ὑπόψη του κάτι ἐπιπροσθέτως: «Δύο πράγματα μάλιστα εἶναι σπουδῆς καὶ προσοχῆς ἄξια εἰς τὴν Ρ ω μ α ἰ κ ι α ν μας γλῶσσαν, τόνος καὶ γλυκύτης, ἐπειδὴ εἶναι (ὡς ὄλαι αἰ βάρβαροι γλῶσσαι) παραλυμένη καὶ πολλὰ ἄνοστος εἰς τὴν ἀκοήν»¹¹¹.

Τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο μᾶς μεταφέρει αὐτὴ ἡ σύντομη ἔστω περιδιάβαση στὴν ἀναζήτησις τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ, μπορεῖ τώρα νὰ ὀριστικοποιηθεῖ μὲ τὴν ἀποψη πού διατυπώνει ὡς πρὸς τὶς μεταφράσεις. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ παροχετευθεῖ στὸν Νεοελληνικὸ μέσα κυρίως ἀπὸ τὶς μεταφράσεις εἶναι φυσικὸ νὰ ἀνησυχεῖ ὁ Κοραῆς γιὰ τὴν ποιότητα τῶν μεταφράσεων, μιὰ καὶ ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἐξαρτηθεῖ ἡ διαμόρφωσις τοῦ νεοελληνικοῦ πεζοῦ λόγου. Προέχει τώρα ὁ στοχαστικὸς λόγος. Χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα του, πού κατευθύνει τὸ βλέμμα του πρὸς κάθε κατεύθυνση, δὲν θὰ στραφεῖ ἀργότερα καὶ στὸν δημιουργικὸ λόγον.

Τὸ θέμα ὅμως τῆς μετάφρασης εἶναι ἐπόμενο νὰ μᾶς φέρι πολὺ κοντὰ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους δύο κύκλους. Ἡ σύγκριση ὅμως δὲν σημαίνει καὶ κρίσις. Ὁ μεταφραστῆς, ὅταν ἔχει τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια, ἔχει καὶ δική του θέσις. Στὴν περίπτωση θὰ περιορισθῶ στὸν κύκλο Βηλαρᾶ, ἐπειδὴ οἱ ἀποστάσεις πού δημιουργοῦνται ἐδῶ εἶναι μεγαλύτερες. Ὁ Χαρίτων Χαριτωνίδης πού ἐστάθηκε πρῶτος στὸ θέμα, ἔχει τὸν λόγον: «Δὲν πιστεύω νὰ ὑποληφθῇ ἀπόμαξις [= ἀποτύπωση] χαρακτηῖρος ἢ ὑπὸ τοῦ Βηλαρᾶ γενομένη μετάφρασις τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους, ἔνθα ὁ βροντῶν καὶ συγκυκῶν τὴν Ἑλλάδα ρήτωρ παρίσταται ἐν τέλει λέγων, ἔώρα σὰν ἀποκλάψετε τοὺς δικούς σας καθένας, σῦρτε', οὐδὲ ἢ ὑπὸ τοῦ Βηλαρᾶ μετάφρασις τοῦ Κρίτωνος, ἔνθα ὁ Σωκράτης ὡς Χιμαριώτης χωρικὸς ἀφυπνισθεὶς λέγει Ἐπὶ ὡς ἤρθες τέτοιαν ὥραν Κρίτωνα ἢ δὲν εἶναι τόσο πουρνό; — Θιαμαίνομαι πῶς ἔστρεξε ὁ ἐπιστάτης τῆς φυλακῆς νὰ σ' ἀφήκῃ'. Καὶ ὁ Κρίτων Ἄμ μὲ γρονιζεῖ, Σωκράτη, ἀπὸ τὸ συχνὸ ἐρθεῖ μου· καὶ ἀπὲ κάτι τὸν χαιδεύω κιόλα»¹¹².

Ἀπὸ ἐδῶ ὅμως καὶ πέρα ἀρχίζει μιὰ ἄλλη ἱστορία: ἡ μεγάλη παρεξήγησις.

110. Ἀλληλογραφία, ἔ.δ., 3, 240.

111. Αὐτόθι.

112. Χαριτωνίδης, ἔ.δ., 227.

*Υστερόγραφο ή πρωτόγραφο;

Έχω την εντύπωση ότι εξακολουθούμε ακόμη να καλλιεργούμε μια σχετική μυθολογία γύρω από θέματα της Τουρκοκρατίας, από ένστικτώδη φόβο, μήπως τυχόν και η έρευνα αποκαλύψει, πόσο λεπτός ήταν ο πολιτισμικός φλοιός που είχε δημιουργήσει η εποχή. Σήμερα όμως όπου, αντιθέτως, έχουμε πεισθεί, ότι κάθε άλλο παρά εύθραυστος ήταν ο φλοιός αυτός, γίναμε κατά πολύ τολμηρότεροι. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός, ότι τώρα πλέον, στηριζόμενοι και στην πρόοδο της ιστορικής έρευνας στην Δύση, αποτολμάμε και εισχωρούμε και σε άβατους έως πριν από λίγο ακόμη χώρους. Τα πρώτα δηλαδή και διστακτικά βήματα στην έρευνα έχουν υποκατασταθεί από στέρεους και γενναίους βηματισμούς. Προς αυτήν την κατεύθυνση επιθυμεί να βοηθήσει το δοκίμιό μου.

ΣΤΕΦ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ

ΜΥΡΜΙΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΦΑΡΑΟΝΙΑ ΕΝΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩ ΚΑΙ Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΕΡΥΣΙΧΘΟΝΟΣ

Το παραμύθι αυτό μαζί με 44 άλλα από την Δωδεκάνησο έχει δημοσιεύσει, με μετάφραση στα Άγγλικά και έκτενη κάπως σχόλια, για πρώτη φορά το 1950 ο γνωστός Άγγλος έρευνητής της νεοελληνικής διαλεκτολογίας και λαογραφίας αείμνηστος καθηγητής R. M. Dawkins. Το παραμύθι προέρχεται από τα κατάλοιπα του γνωστού επίσης παλαιού συλλογέα γλωσσικής και λαογραφικής ύλης λογίου Δωδεκανησίου Ίακ. Ζαρράφτη, τα όποια ο Dawkins βρήκε κατατεθειμένα στη βιβλιοθήκη της Κλασικής Σχολής του πανεπιστημίου του Cambridge από τον W. H. D. Rouse. Ο Ζαρράφτης κατέγραψε το παραμύθι στις αρχές του αιώνα στο χωριό Άσφενδιού της Κω από την Χατζή-Γιαβρούδα, τον μοναδικό αφηγητή του που μνημονεύει ονομαστικά, όπως αναφέρει ο Dawkins. Τίτλος του παραμυθιού, που φαίνεται να είναι και ο αυθεντικός του συλλογέα, «Μυρμιδονία και Φαραονία». Ο Dawkins μεταφράζει τον τίτλο όπως έχει προσθέτοντας όμως, κατά την συνήθειά του και σε άλλες περιπτώσεις της ίδιας συλλογής, για να υπάρχει προφανώς ανταπόκριση στο περιεχόμενο του παραμυθιού, «better called The fairy's revenge».

Το παραμύθι αυτό, όπως το παραθέτει ο Dawkins, έχει ως εξής:

«Τόμ παλαιόγ καιρόν είχε δυο βασίλεια, και τα δυο μειάλα και τρανά τῶνα λέετο της Φαραονιάς και τᾶλλο της Μυρμιδονιάς.

Της Μυρμιδονιάς ο βασιλιάς αγάπησε μια κόρη παράμορφη της χώρας, που τήλ λέαν Δημητρούλα. Μά εκείνη αγαπούσεν ένα ζευγαδόπουλο, παράμορφο παλληκάρι, καματερό και το πκιό πλούσιο της χώρας, και δέν ήθελεν ούδὲ να τὸν ιδῆ τὸβ βασιλιά... Ο βασιλιάς δέν ήπόδειχνε τήν ὀργήν του.

Είχε μιάν ὄξοριά, Παραδείσι τήλ λέασι, μ' ἀλήθια σὰμ παράδεισος ήτο... Οὐλα του τα μέρη, ποπάνω ποκάτω, γύρω τριγύρω, ήσαν γεμάτα ἀπό μειάλα ὄμορφα και πυκνά λογιῶδ λογιῶδ δέντρα... Σὲ κείνην τήν ὄξοριά ἔπροσκάλεσεν ὁ βασιλιάς τὸ ζευγαδόπουλο, να τὸ βάλῃ να μπαλέση μ' ἕνα του καλό παλληκάρι.

Ἡ Δημητρούλα τῶμαθε, και τὸμ περίκοβγε με πολλὰ φρόνιμα λόγια της. Μά τὸ φιλότιμο δέν ήφινε τὸ ζευγαδόπουλον να μῆμ πάη».

Ο βασιλιάς προσπαθώντας με ἀπάτη να ἐξουδετερώση τὸ ζευγαδόπουλο

πέφτει σὲ ἓνα πηγᾶδι καὶ πνίγεται μαζί με ὄσους τὸν ἀκολουθοῦσαν πλὴν ἑνός... «Φαίνεται πὼς ἡ Δημητρούλα ἔχει καμμιά συγγενολογία με τὰ Στοιχιᾶ· γιὰ τοῦτο καὶ τὸ β βασιλιᾶν ἐπῆραν κι ἔρριψαν ἐδῶ μέσα γιὰ τὴν ἀπάτην του, κι ἐκεί- νους ποὺ τὸν ἐσκότωσαν».

Αὐτὸς ποὺ διασώθηκε ἀτρέχει σὰδ δαιμονισμένος ἔς τὴν Χώρα, καὶ δίνει εἴ- δησιν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ βασιλιᾶ. Ἄμέ, μόλις πρόφταξε κι ἤδωσε τὴν εἶδησιν, εὐτὺς ἤπεσε πλανταμένος χάμαι καὶ πέθανε. Ἐβούησε τότες εὐτὺς εἰς τὴν Χώ- ραν οὐλὴ πὼς ἀδικα ἠσκότωσε τὸν ἀρμαστὸν τῆς παράμορφης Δημητρούλας ὁ βασιλιάς, καὶ τὰ Στοιχιᾶ θυμώσανε καὶ πνίξαν κι ἐκείνονε καὶ τὰ παλληκάρια του. Ὁ γιὸς τοῦ βασιλιᾶ τότες ἤτρεξε με τὰ κλάματα καὶ ἤβγαλε ἔξω τὸ παλιο- πῆγιάδο καὶ τὸ β βασιλιᾶ πατέρα του πνιμένο καὶ τοὺς ἄλλους. Μὰ ἔς τὸ θ θυμὸν του μώνει νὰ κόψη τὸ δάσος ἐκεῖνο σύρριζα καὶ δλότρελα γιὰ τὸ πείσμα τῶ Στοι- χιῶν, ποὺ τιμώρησαν τὸν πατέρα του ἐτσά σκληρά... καὶ κατόπιν παίρνει κάμ- ποσα παλληκάρια με κοφτερὰ μαυᾶρια· πάει καὶ δίνει πελέκι ἔς τ' ἀμίλητα κα- κόμοιρα δέντρα, ποὺ ἦσα σὰν ὤμορφες κοπελοῦδες καὶ σὰν ἐλληνόπουλα. Ἄλ- λοι κόβγαν ἀπεδῶ, ἄλλοι ἀπεκεῖ, ἄλλοι παραπέρα, καὶ δέκα καλὰ παλληκάρια με τὸ βασιλόπουλον ἔκοβγαν ἓνα μεῖαλον ἀδρῦν, ὅπου οἱ μανναριές τος ἔκαμναν ἓνα κρότον τρομερόν. Σὲ λίγην ὥραν τὸ μισόκοψαν γύρου γύρου, καὶ ξανάρρι- ψαν οὐλοὶ ἀπὸ μιὰδ δυνατὴμ μαυᾶριᾶν. Τότες ἀκούστη ἓνα «Ὡχ!» ἔπομέσα ἔξω τὸν ἀδρῦ, καὶ τὰ παλληκάρια ἐστάθησαν τρομασμένα. Μὰ ὁ σκληρὸς υἱὸς τοῦ βασιλιᾶ τοὺς φωνάζει· «Χτυπάτε, καὶ μὴν ἀκούετε ψευτογογγυσμούς καὶ ψευ- τονεσεστενασμούς Στοιχιῶν.» Τὰ παλληκάρια ξαναρρίχτουν μανναριές πικὰ δυ- νατές, κι ἔξεπετάχθη γαῖμα ἔξω μέσα ἔξω μιάμ μανναριᾶν ἑνός· ἐτσαμπούρα πέ- ρα καὶ νά, νά, καὶ ἄχνιζε κεῖ ποῦππεφτε. «Ἀθεόφοβοι» ἀκούστη τότες, ἄλλη φωνὴ ἔξω μέσα ἔξω τὸ γαῖμα, καὶ τὰ παλληκάρια ἔρριψαν γαιμαῖς τὰ μαυᾶρια τος χάμαι κι ἐκυττάζοντο μέσ' ἔξω τὰ μμάτια ἀναμεταξὺ τος τρομασμένοι. Ὁ σκληρὸς υἱὸς τοῦ βασιλιᾶ τοὺς εἶδε καὶ καταθύμωσε καὶ τοὺς φωνάζει ἄγρια· «Χτυπάτε, σκυλιά, μὴ στέκεστε.» Καὶ ξανάρκεψαν οὐλοὶ ἔξω τὸ φ φόβον τος. Μόνον ὁ ἓνας ἐδίσταξε ποὺ ἔτρεχε μπρός του τὸ γαῖμα. Μὰ ὁ ἀδρῦς ἄρχισε νὰ τρίζη με ἀθθρωπινούς γογγυσμούς. Καὶ σὲ λίες τος ἀκόμα χτυπιές ὁ ἀδρῦς ἔγυρε καὶ ἤππεφτε... Τὸ γαῖμα δὲν ἤπαψε νὰ τρέχη, καὶ σὰν ἠπέρασαν ὁ βρόντος τοῦ ππεσίματος, ἠκούστη πάλιν ἡ φωνὴ ἔξω τὸ γ κομμένο κορμὸ τῆς ρίζας τοῦ δέν- τρου, κι ἤλεγε· «Ὡς ἠτιμώρησε ὁ Θεὸς τὸ γ κακοῦργο σου ἀφέντη, ἐτσά καὶ τρις- χειρότερα καὶ σὲ θὰ τιμωρήσῃ». Ἐστρεψαν τότες οὐλοὶ ἔξω τῆ φωνὴ καὶ εἶδανε μιανῆς κόρης κεφάλη καταματωμένη μέσ' ἔξω τὰ ξέπλεγα μαλλιά της ποκεῖ που σουλοῦσε τὸ γαῖμα. Τὰ παλληκάρια κατατρόμαξαν, νετρίχιασε τὸ ππετσὶ τος, καὶ πομείνανε στεγνά. Καὶ ὁ σκληρὸς υἱὸς τοῦ βασιλιᾶ χλώμιασε ἔξω τὸ φ φό- βον του καὶ ἔξω τὸ θ θυμὸν του μαζή, κι ἠφώναξε σὰμ μανιακός· «Ὅπιο κιὰν εἶσαι ἔξω τὰ θηλικὰ Στοιχιᾶ, σκυλάκιασε καὶ φάγε τὴν λυσσιασμένη γλῶσσα σου.» Βγάξει τὸ σπαθί του, τὸ σηκώνει πάνω ψηλὰ ψηλὰ, ποτρέχει καταπάνω

τῆς ἐτσά σὰν τρελλός, καὶ με οὐλὴν του τὴν δύναμι κατεβάζει τὴ σπαθιάν του ἔξω αὐτῆν· καὶ πόκα ζητᾶ νὰ βγάλῃ τὸ σπαθί του, καὶ δὲν ἔμπορεῖ. Δὲν ἔμπορεῖσε, γιὰτὶ ἔξω τὸ μ πολὺν του καὶ μανιακὸ θυμὸν, ἀντὶ νὰ τὸ κατεβάσῃ εἰς τὸ κορμὶ τῆς κόρης, τὸ κατέβασε ἔξω τὸ γ κορμὸν τοῦ δέντρου, δίχως νὰ τὸ καταλάβῃ, καὶ σφηνώθη...

Μόνον ἓνας πόμεινε κειδὰ λίγο, ποὺ τοῦ φάνη σὰν νὰ καὶ γρόνισε πὼς ἦτον ἡ Δημητρούλα, καὶ πόμεινε σὰμ κουτσούρι ξερός, καὶ τὴν κύταζε σὰμ παρωρια- σμένος, χωρὶς νὰ καταλάβῃ τοὺς ἄλλους πὼς ἤφυγαν καὶ χωρὶς νὰ μιλά. Σὲ λιᾶκι ἔρκεται ἡ ἐμιλιά του καὶ λέει φοβισμένα· «Σὺ εἶσαι, Δημητρούλα, γιὴ καμμιά κόρη Στοιχιῶν, καμμιά ἀνεραδοπούλα, γιὴ καμμιά ἔξω τὸς καλὲς γεναιῖες;» Καὶ τὸν ἐδιᾶκοψεν ἔξω «Ἄχ!» τῆς κόρης βαρὺ βαρὺ, ποὺ βγήκε βαθυὰ ἔξω πονε- μένο καὶ ραῖσμένο στῆθος. Ὁ φόβος του ἔπεσε ἔξω τὴν λύπη μοναχά, καὶ με μι- σοπνιμένη φωνὴν του ρωτᾶ· «Πὼς ἦτυχες ὡδά;» — «Ἡμουγ κρυμμένη ἔξω τὴν κουφάλα τοῦ δέντρου ψηλά, νὰ βλέπω τὸ ζευγαδόπουλόμ μου· μὰ σὰν ἔξαφνα μοῦ τὸν ἠσκότωσαν, κι ἤππεσεν, ἠφώναξα, κι ἤππεσα κι ἐγὼ λιγοθυμισμένη κάτω μέσα ἔξω αὐτῆν τὴν κουφάλα. Ἡμεν' ἀναίστητη ὡδά. Μ' ἔξαφνα χτυπιές δυνατές, οἱ μανναριές σου, μ' ἔφερα ἔξω αἴστησιν. Ἡφώναξα· μὰ ποῦ; Ἄχ!» Πο- λὺ ἀργὰ καὶ πολὺ σιγὰ εἶπε τοῦτα καὶ σώπασεν, ὡς νᾶθελε νὰ ξεκουραστῇ. Σὲ λιᾶκι ξανακούστη· «Ὁ Θεὸς νὰ τὸ μ πεθάνῃ με λυσσιασμένημ πεῖναν!» Καὶ ξα- νασώπασε· μὰ γιὰ πάντα πικιό. Τὸ παλληκάρην ἤφυε καταλυπημένο· πῆε ἔξω τὸ β βασιλιᾶν του, τᾶπεν, ἀμέ δὲν ἤθελε νὰ τὰ πιστέψῃ, οὔτε κείνος οὔτε κανέναν ἄλλον.

Ἄμ' οὐλοὶ λέγανε πὼς ἦτο καμμιά, γιὴ ἔξω τὸς ἀνεράδες γιὴ ἔξω τὸς καλὲς γεναιῖες γιὴ τέλος καμμιά κόρη τῶ Στοιχιῶν μ' ἀλήθεια ἡ Δημητρούλα, ὅλοι λέγανε πὼς ἦτο νεραῖδοπούλα. Καὶ τοῦτο δὲ καὶ βεβηώθη, γιὰτὶ ἤπαθεν ἓνα μεῖα- λο κι ἀδιαλόιστο κακὸ τὸ βασιλόπουλον, ἔξω αἰτίας ποῦκοψε τὰ δέντρα τῆς μάνας τῆς κι ἠσκότωσε κι αὐτῆν. Τὸ μεῖαλο κακὸ κι ἀδιαλόιστο ποῦπαθεν, ὄξω κι ἀπομάκρυνε ἔξω δῶ, ἦτον ἡ λυσσιασμένη πεῖνα, ποὺ τοῦ καταράστηκε καὶ τὴν ἤπαθε.

Τὴν νύχτα κεῖ ποὺ κοιμᾶτο τὸ βασιλόπουλον, εἶδεν ὄνειρο, πὼς ἦτε μιὰ νεραῖδα... τὸ φουᾶ σὰν παπὰς τρεῖς βολές... τὸ σηκώνει σὰν ἀντρογεναιῖκα καί... τοῦ λέει· «Ἐγῶμαι ἡ λυσσιασμένη Πεῖνα»... Εὐτὺς ἠστάθησε πεῖνα... ἤρκεσε νὰ αἰσθάνεται δίψαν ἄσβηστον καὶ πεῖναν ἀχόρταγον... εὐρίσκειται μέσα σὲ πο- ταμούς, πηγιάδια καὶ γιστέρνες με νερά. Μὰ χορτασμὸν ἡ δίψα του δὲν ἠῦρισκε. Οὐλα τοῦ κόσμου τὰ φαγητὰ μπροστά του ἦσαν, καὶ ἀκόμα ἤθελε καὶ ἄλλα, νὰ ἔσφαξῃ τὴμ πεῖναν του... Ἄμα ξύπνησεν, ἡ πρώτη του λέξις ἦτο «Πεινώ». Καὶ ἀμέσως τοῦ ἐτοίμασαν διάφορα φαγητὰ, καὶ τὰ ἔφαγεν ὅλα... Οἱ πιστικοὶ του καθεμέραν τοῦ κουβαλοῦσαν γάλατα, γιανούρτια, βωτύρους, σφαχτὰ, μυζή- θρες, καὶ τυριά λογιᾶν λογιῶν. Οἱ χασάπιδες του ἀπὸ τὰ κοπάδια τῶ β βοδιῶν του καθεμέραν τοῦ σφάζαν τὰ καλλιότερα, καὶ τοῦστελλαν. Οἱ πουλάδες του που-

λιά, οί κυνηγοί του κυνήγια διάφορα... Κι έτσι δὲ σὲ λίγα χρόνια κατάφαεν οὐλα του τὰ ἔχη, κι ἠπόμεινε φτωχὸς πεινασμένος, πάντα. Δὲν εἶχε νὰ πουλήσῃ τίποτε πικρό, γιὰ ν' ἀγοράσῃ φαγιά νὰ φάγῃ, μόνο μιὰ κόρη κι ἓνα υἱόν... Ζήτησε νὰ πουλήσῃ καὶ τὴν κόρη· μὰ δὲν ἤβρισκεν ἀγοραστήν. Τότες ἀπὸ τὴν λυσσιασμένην του πείναν χυμίζει 'ς τὴν κόρην του νὰ τὴν φάγῃ, ἡ ὁποία ὅμως σώζεται. «Τότες ἐκεῖνος ἤρρισε νὰ ξεσκᾶ τὰ κρηάτα του καὶ νὰ τρώῃ ὅσοι πού πέθανε μὲ αὐτὰ 'ς τ' ἀνύχια του καὶ 'ς τὸ στόμα του»¹.

Γιὰ τὸν ἀρχαῖο μῦθο τοῦ Θεσσαλοῦ ἤρωα Ἐρυσίχθονος ἔχομε ἀρκετὲς μαρτυρίες, παλαιότερες καὶ μεταγενέστερες, ἀλλὰ ὁ μῦθος αὐτὸς παραδίδεται ἐκτενῶς καὶ πρὸ παντὸς ὀλοκληρωμένα μόνο ἀπὸ δύο συγγραφεῖς, τὸν Καλλιμάχο καὶ τὸν Ὀβίδιο.

Κατὰ τὸν Καλλιμάχο, ὁ Ἐρυσίχθων δὲν σέβεται τὸ ἱερὸ ἄλλος τῆς Δήμητρος, μέσα στὸ ὅποιο ὑπῆρχαν «πίτυς, μεγάλαι πετελείαι καὶ ὄχυναι». Ἀντίθετα στὸ ἄλλος αὐτὸ ὁ Ἐρυσίχθων:

σεύατ' ἔχων θεράποντας εἰέκοσι, πάντας ἐν ἀκμᾷ,
πάντας δ' ἀνδρογίγαντας ὄλαν πόλιν ἀρκίος ἄραι,
ἀμφοτέρων πελέκεσσι καὶ ἀξίναισιν ὀπλίσας
ἔς δὲ τὸ τᾶς Δάματρος ἀναιδέες ἔδραμον ἄλλος.
Ἦς δὲ τις αἰγείρος, μέγα δένδρον αἰθέρι κῦρον
τῷ ἐπι ταὶ νόμφαι ποτὶ τῶνδ' ἐπιόωντο
ἃ πρᾶτα πλαγεῖσα κακὸν μέλος ἴαχεν ἄλλαις.
Ἄσθετο Δαμάτηρ, ὅτι οἱ ξύλον ἱερὸν ἄλλει,
εἶπε δὲ χωσαμένα «τίς μοι καλὰ δένδρεα κόπτει;»

Ἄσθετο Ἐρυσίχθων προτρέπεται νὰ παύσῃ νὰ ἀνοσιουργῇ, γιὰ νὰ μὴν προκαλέσῃ τὴν ὀργὴν τῆς θεᾶς:

Παύεο καὶ θεράποντας ἀπότρεπε, μὴ τι χαλευθῆ
πότνια Δαμάτηρ, τᾶς ἱερὸν ἐκκερατίζεις,

ἀλλ' αὐτὸς ἀπειλώντας ἀγνοεῖ ὑπερφίαλα τὴν προειδοποίησιν:

Χάζεν, ἔφα, μὴ τοι πέλεκυν μέγαν ἐν χορῷ πάξω.

1. R. M. DAWKINS, *Forty-five stories from the Dodekanese*. Edited and translated from the mss. of Jacob Zarrattis by ... , Cambridge 1950, σ. 334-340, ἀρ. 33. Ἀκολουθεῖ τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ παραμυθιοῦ (σ. 340-345), στὸ ὅποιο περιγράφονται οἱ περιπέτειες τῆς κόρης πού διασώθηκε μέχρι πού νὰ παντρευθῆ τελικὰ τὸ βασιλόπουλο τῆς Φαραωνιάς, τὸν Ἐφτακίτη, ὅπως ἀποκαλεῖται. Τὸ μέρος ὅμως αὐτὸ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθονος, γι' αὐτὸ καὶ παραλείπεται. Ἀπὸ τὴν σ. 345 μέχρι τὸ τέλος (σ. 349) τὰ σχόλια τοῦ Dawkins γιὰ τὸ παραμῦθι.

Μὲ τὴν συμπεριφορὰ του ἐξοργίζει πράγματι πολὺ τὴν Δήμητρα, ἡ ὁποία τὸν καταδικάζει νὰ πεινᾷ ἀκόρεστα μέχρι τὸν θάνατό του:

αὐτίκα οἱ χαλεπὸν τε καὶ ἄγριον ἔμβαλε λιμὸν
αἰθωνα κρατερόν, μέγала δ' ἐστρέγγετο νοῦσῳ
ἅμαι ἀπειρήκοντι τράπεζαι.
Χῆραι μὲν μάνδραι, κενεαὶ δὲ μοι αἰλίες ἤδη
τετραπόδων· οὐδὲν γὰρ ἀπαρήσαντο μάγειροι.
Ἄλλὰ καὶ οὐρῆας μεγαλᾶν ὑπέλυσαν ἄμαξαν,
καὶ τὰν βῶν ἔφαγεν, τὰν Ἐστία ἔτρεφε μάτηρ,
καὶ τὸν ἀεθλοφόρον καὶ τὸν πολεμήϊον ἵππον,
καὶ τὰν μάλορην, τὰν ἔτρεμε θηρία μικκά» κλπ.²

Σύμφωνα μὲ τὸν Ὀβίδιο, πού ἔχει κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὡς πηγὴ τὸν Καλλιμάχο, ἡ τὸν μιμεῖται, ἀλλὰ ἔχει καὶ ἐνδιαφέρουσες μικρές, ἔστω, ἀποκλίσεις ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες, στὸ ἄλλος αὐτὸ τῆς Δήμητρος βρισκόταν ἔξοχη γιὰ τὴν πολυετῆ της σταθερότητα μεμονωμένη ἱερὴ βελανιδιά, τῆς ὁποίας τὸ πάχος τοῦ κορμοῦ ἦταν 15 ὄργυιες. Ὁ Ἐρυσίχθων προστάζει τοὺς δούλους νὰ κόψουν τὴν ἱερὴ δρῦ, οἱ τελευταῖοι διστάζουν καὶ ἔτσι ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος τὸ ἔργο προφέροντας ἀνοσίους λόγους. Στὰ κτυπήματα μὲ τὸν πέλεκυν ἐτρόμαξε καὶ ἀναστέναξε τὸ δένδρο, ἀπὸ τὴν πληγὴ τοῦ φλοιοῦ ἔτρεξε αἷμα, ὅποτε ἀπὸ τὴν μέση τοῦ δένδρου ἀκούεται ἡ φωνὴ Νύμφης, ἡ ὁποία πεθαίνοντας μαζὶ μὲ τὸ δένδρο μαντεύει ὅτι ἐπικεῖται ἡ τιμωρία τοῦ ἱεροσύλου, πρᾶγμα πού καὶ τελικὰ συμβαίνει. Ὁ Ἐρυσίχθων καταδικάζεται ἀπὸ τὴν Πείνα, ἡ ὁποία μὲ ἐντολὴ τῆς Δήμητρος παρουσιάζεται στὸν ὕπνο του, νὰ πεινᾷ ἀκατάπαυστα μὲ αὐξανόμενον ρυθμὸ, νὰ τρώγῃ καθετὶ γιὰ νὰ κορέσῃ τὴν πείνα του. Τρώγοντας ἀκατάπαυστα ἔξαντλεῖ ὅλη τὴν περιουσία του. Ἀπομένει μόνο ἡ κόρη του, πού θέλει νὰ πουλήσῃ, γιὰ νὰ ἀγοράσῃ τροφή. Ἡ τελευταία μεταμορφώνεται ἀλληλοδιαδόχως σὲ διάφορα ζῶα, πρᾶγμα πού διευκολύνει τὸν πατέρα της νὰ τὴν πουλήσῃ

2. Τὸ κείμενο τοῦ Καλλιμάχου μὲ τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθονος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ θέμα ἐνὸς ὀλοκληροῦ ὕμνου, τοῦ ὕμνου εἰς Δήμητρα, βλ. στὴν ἐκδ. τοῦ N. HOPKINSON, (*Callimachus, Hymn to Demeter*, ed. with an introduction and commentary by ..., Cambridge 1984). Γιὰ τὸν μῦθο καὶ τὸ κείμενο εἶναι διαφωτιστικώτατα ὅσα γράφονται στὴν εἰσαγωγὴ καὶ στὰ σχόλια. Ἐκτεταμένη εἶναι καὶ ἡ προτασσόμενη βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία πάντως σημειῶνω ἰδιαιτέρως τὴν βασικὴν εἰδικὴν πραγματεία τοῦ K. J. Mc KAY, *Erysichthon, A Callimachean comedy*, Leiden 1962 (*Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava, Suppl.* 7). Ἐννοεῖται ὅτι ὁ μῦθος ἀναφέρεται καὶ κάποτε μάλιστα ἐκτενῶς σὲ ὅλα τὰ μυθολογικὰ λεξικά κλπ. Γιὰ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. καὶ τὶς ἀκολουθοῦσες ὑποσημειώσεις.

και να εξοικονομη τροφές. Τελικά ο Έρυσίχθων τρέφεται από τις ίδιες του τις σάρκες μέχρι τον θάνατό του³.

“Όπως φαίνεται και από πρόχειρη σύγκριση του παραμυθιού με τον αρχαίο μύθο, το πρώτο έχει στενή συνάφεια με τον δεύτερο, την συνάφεια δε αυτή έχει επιστημονικά και σχολιάσει πρώτος ο Dawkins. Η συνάφεια μάλιστα αυτή, για την οποία κανείς δεν αμφιβάλλει, είναι, όπως θα δείξω παρακάτω, ακόμη στενότερη, από όσο μέχρι σήμερα, πιστευόταν. Εκεί που έχει αναπτυχθεί μεγάλος προβληματισμός σπανιότητας, αν όχι απόλυτα άγνωστος, για ανάλογες περιπτώσεις, είναι στο κατά πόσο το παραμύθι αυτό είναι λαϊκό. Ταυτόν είπειν κατά πόσο έχει διασωθεί μέχρι την καταγραφή του από τον Ζαρράφτη μέσω της προφορικής παραδόσεως στον συγκεκριμένο χώρο της Κω. Πιστεύω ότι το έντονο ενδιαφέρον που έχει προκληθεί οφείλεται τόσο στην προσωπικότητα του κατηγορητή Dawkins, που το δημοσίευσε και το σχολίασε με το κύρος του ειδικού, όσο και στην πιστή αγγλική του μετάφραση από τον ίδιο, πράγμα που διευκόλυσε τους ξένους να προσεγγίσουν άνετα το διαλεκτικό αυτό κείμενο. “Αν λάβη κανείς υπ’ όψη του ότι το παραμύθι αυτό σχετίζεται με ένα τόσο ελκυστικό μύθο, όπως ο μύθος του Έρυσίχθωνος, μπορεί πάλι εύκολα ακόμη να ερμηνευθεί το έντονο ενδιαφέρον των διαφόρων ερευνητών⁴. Το ενδιαφέρον αυτό έχει ακόμη περισσότερο ένταξη από το γεγονός ότι τόσο ο Καλλιμάχος (“Υμνοι) όσο και ο Όβιδιος (Μεταμορφώσεις), οι δύο δηλ. κυριότερες αρχαίες πηγές που παραδίδουν τον μύθο του Έρυσίχθωνος, έχουν γνωρίσει τελευταία επανειλημμένες εκδόσεις με σχετικά σχόλια.

3. ΟΒΙΔ. *Μεταμ.* 8, 729-869. Δεν παρατίθεται τό, μακρότατο έλλωστε, λατινικό κείμενο για λόγους πρακτικούς.

4. Το οποίο επεκτείνεται πολλές φορές σε όλοκληρο το έργο. Για το έργο αυτό γράφει ο Στίλβων Κυριακίδης σε σχετική βιβλιοκρισία του (*Λαογραφία*, τόμ. 13 [1950-51], σ. 381, ολόκληρη ή βιβλιοκρισία σ. 380-389): «Η λαμπρά εις εμφάνισιν εκδοσις αυτή αποτελεί δια μέν την καθόλου σπουδήν του παραμυθιού, δια τὰ σοφὰ ἰδίᾳ κεφάλαια, τὰ προτασσόμενα τῶν κειμένων, συμβολὴν γενναιοτάτην, δια δὲ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἔρευναν τοῦ νεοελληνικοῦ παραμυθιοῦ ἔργον αὐτόχρονον μνημειῶδες, ἐτι δὲ καὶ τῶν δωδεκανησιακῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων μνημειὸν σπουδαιότατον». Βλ. καὶ ἄλλες, ἐγκωμιαστικὲς πάντοτε, βιβλιοκρίσεις, ὅπως τοῦ Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη (*Ἐπειρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν*, τόμ. 21 [1951], σ. 315-320), τοῦ Κων. Α. Διαμάντη (*Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, τόμ. 1 [1955], σ. 197-208, στήν σελ. 197-198, σημ. 3 οἱ μέχρι τότε ἀναλύσεις καὶ κριτικὲς σὲ ἄλλα περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες), τοῦ Ἀν. Μ. Καραναστάση (*Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, ὁ.π., σ. 209-212), καὶ ἄλλων Ἑλλήνων καὶ ξένων, γὰρ τίς ὅποιος βλ. ΜΗΝΑ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗ, «Ο Richard M. Dawkins καὶ ἡ Δωδεκανησιακὴ λαογραφία», *Δωδώνη*, τόμ. 14, 1 (1985), σ. 15, σημ. 5. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ (ὁ.π., σ. 9-27) εὐρύτερα ἐνδιαφέρον καὶ ἀναλυτικὸ γὰρ τὴν προσωπικότητα, τίς ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες καὶ ἰδίως γὰρ τὴν σημαντικώτατην πράγματι συμβολὴν τοῦ Dawkins στὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τῆς λαογραφίας τῆς Δωδεκανήσου (στὴ σ. 14-15 γίνεται λόγος καὶ γὰρ τὸ ἔργο πού μᾶς ἀπασχολεῖ).

“Όπωςδήποτε το ζήτημα της καταγωγής και διασώσεως του παραμυθιού είναι κρίσιμο, επειδή, αν το παραμύθι έχει διασωθεί μέσω της στοματικής παραδόσεως, κινείται παράλληλα προς συναφεῖς δημώδεις παραδόσεις — που μπορεί να έχουν καταγραφη τελευταία είναι όμως παλαιές — και θα έπρεπε να συζητάζεται μ’ αυτές. Η διαφορά μεταξύ της εκδοχής αυτής και της άλλης που θα υποστήριζε ότι το παραμύθι έγινε γνωστό στους κατοίκους του νησιού (ή ίσως μόνον στην πληροφοριοδότηρα του Ζαρράφτη) από κάποιον λόγιο που γνώριζε τον μύθο του Έρυσίχθωνος, όπως εκτενώς τον παραδίδουν ο Καλλιμάχος και ο Όβιδιος, είναι τεράστια, γιατί, εκτός των άλλων, το ζήτημα έχει να κάνει με την σχέση γραπτής και προφορικής παραδόσεως, που αποτελεί ή μάλλον οφείλει να αποτελέσει σήμερα ζητούμενο της Έλληνικής λαογραφίας. Πρόχειρα σημειώνω ότι η παλαιά θέση που είχαν και εξακολουθούν να έχουν πολλοί από τους Έλληνες ειδικούς ότι «δλα» είναι λαϊκά, και αυτό το εκφράζουν με απόλυτη βεβαιότητα, πρέπει, εν μέρει τουλάχιστον, να αναθεωρηθεί.

Οι κρίσεις πάντως για την σχέση και εξάρτηση αρχαίου μύθου και παραμυθιού στηρίζεται κυρίως, αλλά όχι μόνο, στις παρατηρούμενες ομοιότητες μεταξύ των κειμένων, εμφανείς και άφαντες, εξαρτάται πώς κανείς τις εκτιμά, αλλά και στα συμφραζόμενά των, καθώς και σε ειδήσεις από άλλες πηγές που κινούνται κάποτε επέκεινα του μύθου, όπως τον παραδίδουν ο Καλλιμάχος και ο Όβιδιος.

“Όπωςδήποτε στην περίπτωση του παραμυθιού της Κω έχουν υποστηριχθεί σοβαρά και οι δύο εκδοχές. Συγκεκριμένα την πρώτη εκδοχή για τον δημόδη χαρακτήρα του παραμυθιού έχει διατυπώσει ο Dawkins — ο οποίος εξ άλλου αποτελεί σημείο αναφοράς όλων των μεταγενεστέρων — στην αρχή επίφυλακτικά, έπειτα πάλι κατηγορηματικά.

“Αλλά ως έλλωμε στα επί μέρους στοιχεία του παραμυθιού, τα οποία εξ άλλου έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον του Dawkins και των άλλων ερευνητών.

Και πρώτα πρώτα για τα βασίλεια, τα οποία είναι ή Μυρμιδονία και ή Φαραονία, όπως γίνεται σαφές ήδη από τον τίτλο του παραμυθιού. Με βάση τα κύρια ονόματα, από τα οποία τα ονόματα των βασιλείων αυτών προέρχονται ή φαίνονται ότι προέρχονται (Μυρμιδών, Φαραώ), πρόκειται για τή χώρα των αρχαίων Μυρμιδόνων, δηλ. τὴν Θεσσαλία καὶ τῶν Φαραώ, δηλ. τὴν Αἴγυπτο. Στὴν ἐπισήμανση αὐτὴ προβαίνει ὁ Dawkins ἀγνοώντας ὅμως ἄλλα στοιχεία. Ἡ ἀγνοία μάλιστα αὐτὴ τὸν ὠθεῖ νὰ προχωρήσει ἕνα βῆμα παρακάτω καὶ νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι τόσο τὸ πρῶτο ὅσο καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ἄπλως ὀνόματα ρομαντικά πού ἔχουν πλασθῆ κατὰ τὸ πρότυπο ἄλλου ὀνόματος (they are simply romantic names like Ruritania). Ἡ σύνδεση τοῦ Μυρμιδονία με τὸν Θεσσαλικὸ χῶρο εἶναι ὅμως λογική, καὶ ὄχι ρομαντική, ἀφοῦ τελικὰ ἐκεῖ ἐπιχωριάζει σταθεροποιημένος ὁ μῦθος τοῦ Έρυσίχθωνος. “Αν μάλιστα ληφθῆ υπ’ ὄψη, ὅπως καὶ ἔχει συμβῆ, ὅτι κατὰ τὸν Ἑλλάνικο ὁ πατέρας τοῦ Έρυσίχθωνος ἦταν

υίδος τοῦ Μυρμιδόνος⁵, τότε ἡ ἀνωτέρω σύνδεση στηρίζεται καὶ σὲ γραπτὴ μαρτυρία καὶ γι' αὐτὸ τώρα κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει.

Ἐκεῖ πού τὰ πράγματα γίνονται, κατὰ τὴν γνώμη μου, δύσκολα εἶναι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου βασιλείου, τὸ Φαραονιά, γιὰ τὸ ὁποῖο ὄλοι ὅσοι μέχρι τώρα ἔχουν ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα συμφωνοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Αἰγύπτου (Φαραονιά < Φαραώ). Ἀλλὰ γι' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Ἄλλα ζητήματα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται καὶ τὰ ὁποῖα σχολιάζει ὁ Dawkins, εἶναι μεταξὺ πολλῶν πού δὲν ἐνδιαφέρουν τὰ ἀκόλουθα:

Ὡς πρὸς τὸ πρωτεύον μέρος τῆς ἱστορίας, πού ἐμπεριέχει καὶ τὴν τιμωρία μὲ τὴν πείνα λόγῳ τῆς ἐκκοπῆς τοῦ δένδρου. Γι' αὐτὸ δὲν βρίσκει παράλληλα σὲ δόλοκληρη τὴν Ἑλληνικὴ λαογραφία, ἐνῶ ἡ ἱστορία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερο μέρος τοῦ ὕμνου εἰς Δῆμητρα τοῦ Καλλιμάχου, πού ἀπαντᾷ κατόπιν καὶ στὶς *Μεταμορφώσεις* τοῦ Ὄβιδίου μὲ μερικὲς ἀλλαγές καὶ προσθήκες. Ὁ Dawkins διερωτᾷται ἂν τὸ παραμῦθι εἶναι προῖον προφορικῆς διαδικασίας ἢ ἂν πρέπει νὰ προϋποθέτῃ κανεὶς γραπτὴ λόγια ἐπίδραση ἀπὸ τὸν Καλλιμάχο καὶ τὸν Ὄβιδιο. Τὸ δεύτερο ἀποκλείεται, γράφει ὁ Dawkins, προβάλλοντας τὸ κατ' αὐτὸν βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Καλλιμάχος δὲν εἶναι πολὺ κατάλληλος συγγραφέας, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ ἔχη ἐπαφή μὲ τὴν λαϊκὴ λογοτεχνία, καὶ ὁ Ὄβιδιος, μὲ τὴ διήγησιν τοῦ ὁποίου ἔχει πολὺ πιὸ στενὴ σχέση τὸ παραμῦθι, ἦταν γνωστὸς στὴ Δύση καὶ ὄχι στὴν Ἀνατολή. Καὶ ἀκόμη, ἐπειδὴ τὸ παραμῦθι συνάπτεται θεματικὰ καὶ μὲ τίς δύο ἀρχαῖες πηγές, εἶναι προτιμότερο νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶναι ἐπιβίωμα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, παρὰ ὅτι ἔχει ὑπάρξει διπλὴ λογοτεχνικὴ ἐπαφή. Σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὀδηγεῖ καὶ ἡ ἀπουσία παραλλαγῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, πού δείχνει ὅτι ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ μιὰ τοπικὴ ἱστορία, ἢ ὁποῖα εἶναι ἀρχαῖα κληρονομιά. Τὸν χαρακτήρα ἀποδεικνύει ὁ τόπος ὅπου ἡ ἱστορία κινεῖται, ἡ Κνίδος στὴν Ἀρχαιότητα καὶ ἡ Κῶς στὴ νεώτερη ἐποχῇ, ὅπου ἀδιάλειπτα κατοικοῦσαν Ἕλληνες. Παρὰ τὸ ὅτι, συνεχίζει ὁ Dawkins, πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς ἐπιφυλακτικὸς καὶ προσεκτικὸς στὰ βήματά του, ἀποκλίνω στὸ νὰ θεωρῶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ παραμυθιοῦ μιὰ πραγματικὴ ἐπιβίωση (a real survival) μιᾶς ἱστορίας, πού γνωρίζομε ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἐποχῇ καὶ εἶναι ἐντοπισμένη στὴν περιοχὴ τῆς Δωδεκανήσου⁶.

Ἄναφορικά τέλος μὲ τὸ ὄνομα Δημητρούλα τοῦ παραμυθιοῦ, κατὰ τὸν Daw-

5. Βλ. ΑΘΗΝ. Δειπν. I 416b: «Ἑλλάνικος δ' ἐν ἄ Δευκαλιωνείας Ἐρυσίχθονα φησι τὸν Μυρμιδόνος, ὅτι ἦν ἄπληστος βορᾶς, Αἴθωνα κληθῆναι». Ἡ εἶδηση ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Αἰαϊάνο (*Ποιμ. Ἰστ. Α*, 27), ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν πολλῶν ἑλλων ἀδηφάγων, ὅπως ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἀθήναιον, κατατάσσει καὶ «Ἐρυσίχθονα τὸν Μυρμιδόνος» καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο (*Σχόλ. ἸΑ*. 862. 7 κ.ἐξ.) κατὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρξε πάλιν «Ἐρυσίχθων ὁ Μυρμιδόνος... βορᾶς ἄπληστος». Βλ. καὶ K. J. MC KAY, *ὁ.π.*, σ. 8 κ.ἄ.

6. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 347 κ.ἐξ.

kins εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ Δημήτριος, δὲν ἔχει δηλ. καμμιά σχέση μὲ τὸ Δημήτηρ τοῦ ἀρχαίου μύθου⁷.

Μὲ πιὸ κατηγορηματικὸ ὅμως τρόπο, ὅπως ἔχω ὑπαινιχθῆ, ἐπανέρχεται ὁ Dawkins στὸ ἴδιο θέμα ἀλλὰ πολὺ συνοπτικά. Συγκεκριμένα ἀναφερόμενος στὸ προηγούμενο ἔργο του κάνει ξανά λόγο γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθονος, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἐμφανίσθηκε ἀρχικὰ στὴν Θεσσαλία φαίνεται νὰ ἐπιχωριάζῃ στὸ ἀκρωτήριο τῆς Κνίδου (ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Καλλιμάχος), πού εἶναι χῶρος κλειστὸς καὶ ὁμοιος μὲ τὰ νησιά τῆς Δωδεκανήσου. Κατὰ τὸν Dawkins φαίνεται ὅτι ὁ μῦθος εἶναι ἀναπόδραστα τοπικὸ ἐπιβίωμα⁸.

Ὅτι τὸ παραμῦθι τῆς Κῶ εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα γνήσιο ἐπιβίωμα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Dawkins, ἔχουν δεχθῆ ἀρκετοὶ ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κρίνει τὸ ἔργο του συνολικά, ὅπως ὁ William Halliday⁹, ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης¹⁰ καὶ ὁ Στίλπων Κυριακίδης¹¹, καὶ αὐτὸ ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ. Μὲ περισσότερο ὅμως συστηματικὸ τρόπο καὶ μὲ μεγαλύτερο ἐνθουσιασμὸ ἔχει δεχθῆ τὴν ἀποψη Dawkins ὁ K. J. Mc Kay στὸ σημαντικὸ ἔργο του Ἐρυσίχθων¹².

Ὁ Mc Kay δέχεται συγκεκριμένα ὅσα ὁ Dawkins ὑποστηρίζει γιὰ τὰ ὀνό-

7. *Ὁ.π.*, σ. 348.

8. R. M. DAWKINS, *More Greek folktales*, Oxford 1955, σ. 17-18: «The conclusion seems inescapable that the story has not been taken from some learned man who had been reading Callimachus but is a local survival of the ancient legend». Ὡς πρὸς τίς σχέσεις Κνίδου - Κῶ - Θεσσαλίας, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρξαν στενὸτατες, μὲ φυσικὸ ἀποτέλεσμα νὰ δικαιολογῆται πλήρως ἡ μεταφορὰ πολλῶν παλαιότερων παραδόσεων καὶ μύθων, ὅπως ὁ μῦθος τοῦ Ἐρυσίχθονος, στὴν Κῶ κλπ. Ἡ Κῶς ὑπῆρξε μέλος τῆς Δωρικῆς ἐξαπέλευσιν (ἀργότερα πενταπόλεως) μαζί μὲ τὴν Κνίδο, ὅπου ὁ Τριόπας, πατέρας τοῦ Ἐρυσίχθονος, ἐμφανίζεται στὴν τοπικὴ μυθολογία, ὁ Θεσσαλὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σαρκικῆς συμμειζέως Ἡρακλῆ-Χαλιόπης στὴν Κῶ κ.ἄ.π., γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. R. M. DAWKINS, *Forty-five stories*, σ. 347 καὶ κυρίως MC KAY, *ὁ.π.*, σ. 33 κ.ἐξ., (βλ. καὶ παρακάτω σημ. 13), πρβλ. καὶ ΒΑΣ. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ, *Μηροτραφῆς. Μελέτη περὶ τῆς γονιμοποιῦ τρώσεως ἢ δεσμεύσεως τοῦ ποδὸς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ*, Ἀθήναι 1971, σ. 50 κ.ἐξ.

9. *Folk-Lore*, τόμ. 66 (1955), σ. 300. Ὁ Halliday, εἰδικώτατος στὰ σχετικὰ θέματα, σημειώνει συγκεκριμένα ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Dawkins *Forty-five stories* περιέχει μερικὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα παραμῦθια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα εἶναι «almost certainly a local survival from classical antiquity».

10. *The Journal of Hellenic Studies*, τόμ. 73 (1953), σ. 197. Ἡ βιβλιοκρισία εἶναι σύντομη ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ πιὸ μεγάλο μέρος τῆς ἀναλύεται στὸ παραμῦθι πού μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ περιοδικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ προφανῶς θεωρεῖται σπουδαῖο. Ὁ Τρυπάνης δὲν ἔχει ἐπιφυλάξεις: «in the Coan story we see a survival of the original local myth».

11. *Ὁ.π.*, σ. 387. Ὁ Κυριακίδης φαίνεται νὰ ἀποδέχεται τὴν παραπάνω ἀποψη μόνον ἔμμεσα, ἀφοῦ δὲν γράφει τίποτα γιὰ τὸ ἀντίθετο.

12. *Ὁ.π.*

ματα τῶν βασιλείων Μυρμιδονιά και Φαραονιά. Για τὸ ὄνομα Δημητρούλα, τονίζει τὴν ἀξία τῆς εἰδήσεως τοῦ Ἑλλαντικοῦ και πιστεύει ὅτι τὰ στοιχεῖα και τὰ παράλληλα μεταξύ τῶν ἀρχαίων παραλλαγῶν τοῦ μύθου και τῶν παραμυθιῶν ἐπιτρέπουν νὰ ὑπερκερασθοῦν οἱ ἐνδοιασμοὶ τοῦ Dawkins ὡς πρὸς τὸ Δημητρούλα κττ. Ἐξ ἄλλου ἐπιμένει στὴν ἀναφορὰ τῶν μυθολογικῶν σχέσεων Κνίδου, Κῶ και Θεσσαλίας, πού, ὅπως ἐσημείωσα παραπάνω, πράγματι ὑπάρχουν, προφανῶς γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρουσία τοῦ παραμυθιοῦ στὴν Κῶ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα και ἐκμεταλλεύεται ποικίλα ἀκόμη στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, γιὰ νὰ στηρίξῃ κατὰ τρόπο ἀπόλυτο τὴν ἀποψή του, πού συνίσταται, ἐπιναλαμβάνω, στὸ ὅτι τὸ παραμῦθι εἶναι γνήσιο λαϊκὸ ἐπιβίωμα και ὄχι παράγωγο τοῦ μύθου τοῦ Ἑρυσίχθονος, ὅπως παρουσιάζεται στα ἀντίστοιχα κείμενα τοῦ Καλλιμάχου και τοῦ Ὀβιδίου¹³.

Εἰδικὴ ὅμως σχετικὴ και ἀναλυτικὴ μελέτη γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἔχει δημοσιεύσει δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ Detlev Fehling¹⁴, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴ τὴν φορὰ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀποψή, ὅτι δηλ. τὸ παραμῦθι τῆς Κῶ —πρόκειται πάντοτε γιὰ τὸ πρῶτο μέρος του— εἶναι δημιούργημα ἀνθρώπου πού γνώριζε τὸν μῦθο τοῦ Ἑρυσίχθονος ἀπὸ τὸν Καλλιμάχο και τὸν Ὀβίδιο. Ὁ Fehling, στηριζόμενος στὴν προηγούμενη βιβλιογραφία¹⁵ και στὶς πηγές¹⁶ θεμελιώνει τὰ ἐπιχειρήματά του λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη, ὅπως και ὁ Dawkins και ἄλλοι, κυρίως τὶς πολλὲς ἐμφανεῖς και ἰσχυρὲς ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν μεταξύ τοῦ ἀρχαίου μύθου τοῦ Ἑρυσίχθονος και τοῦ παραμυθιοῦ και ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Τὶς σπουδαιότερες ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες αὐτὲς ἀπαριθμεῖ ὁ Fehling (μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρονται: Δημητρούλα-Δημήτηρ, τὸ εἶδος τοῦ δένδρου, ἡ βελανιδιά, ἡ προσωποποίηση τῆς πείνας, ἡ ἐμφάνισή της στὸ ὄνειρο, ἡ πώληση ἐνὸς παιδιοῦ, ὁ αὐτοκατακλιτισμὸς τοῦ ἱεροσύλου, τὸ αἰμάτωμα, τὸ παράπονο και ἡ κατάρα τοῦ δένδρου, τὸ Μυρμιδονιά-Μυρμιδῶν κ.ά., γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. παρακάτω), και τὶς ἀξιολογεῖ ἐπενδύοντάς τις μὲ εὐρύτερες σκέψεις και ἀπόψεις πού διατυπώνει. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀναλυτικὸς λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς παρὰ τὸ ὅτι τὶς θεωρῶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς, ἐπιβάλλεται ὅμως σύντομη ἀναφορὰ σὲ μερικὲς, ἔστω, πού συνίσταται στὸ ὅτι ὁ Fehling ἀποκρούει γενικὰ, ὅ-

13. Βλ. κυρίως δ.π., σ. 33-60 και σ. 5 κ.εξ. καθὼς και ἄλλου, passim, ὅπου ὁ λόγος ἐκτενὴς και πάντοτε στηριζόμενος στὶς πηγές, τὶς ὁποῖες ὁ McKay συχνὰ παραθέτει.

14. DETLEV FEHLING, «Erysichthon oder das Märchen von der mündlichen Überlieferung», *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, τόμ. 115 (1972), σ. 173-196.

15. Σημειώνει τὰ σπουδαιότερα δημοσιεύματα, δ.π., σ. 174, σημ. 1 και 2.

16. Στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται και κάπως ἐκτενῶς κατὰ χρονολογικὴ σειρά, δ.π., σ. 174 κ.εξ.

πως ἔχει σημειωθῆ, ὡς τολμηρὴ τὴν θέση ὅτι ἡ νεώτερη πηγὴ (δηλ. τὸ παραμῦθι) εἶναι πάλι ἡ ἀρχαιότατη πηγὴ τοῦ ὄλου μύθου, ἐπειδὴ:

α') Τὸ παραμῦθι δὲν ἐπιφέρει βελτιώσεις στὶς ἀρχαῖες κατευθύνσεις τῆς παραδόσεως (πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο κλπ.).

β') Ἡ τόσο τυπικὴ γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Ὀβιδίου και τόσο ἀτυπικὴ γιὰ τὸ παραμῦθι προσωποποίηση τῆς πείνας εἶναι ἀδύνατο νὰ μπορῆ νὰ προέρχεται ἀπὸ προφορικὴ πηγὴ (ἰσχυρότατο στοιχεῖο, σημειώνει).

γ') Δὲν εἶναι δυνατόν ἓνα παραμῦθι νὰ ἔχῃ διασωθῆ μέτρια ἀλλαγμένο μὲσω 60 τουλάχιστον γενεῶν σὲ ἓναν τόπο, εἰδικὰ στὴν Κῶ, και πουθενὰ ἄλλου, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν μεγάλη κινητικότητα τοῦ παραμυθιοῦ και τὴν εὐκολία διαδόσεώς του.

δ') Μὲ δυσκολία μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβῃ ὅτι τὸ παραμῦθι πού δῆθεν ἔχει διασωθῆ τόσο πιστὰ δὲν εἶχε καμμιά ἐπίδραση σὲ ἄλλες διηγήσεις τῶν νεωτέρων χρόνων, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο ἔχει συμβῆ κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα (ὀρθότατη λαογραφικὴ παρατήρηση).

ε') Δὲν ὑπάρχει τίποτα παρόμοιο πού νὰ δείχνῃ ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπάνοδος στὴν προφορικὴ παράδοση ἀρχαίου ὕλικου μὲ τόσο πολλὲς λεπτομέρειες.

ς') Οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Dawkins ὅτι ὁ Ὀβίδιος ἦταν γνωστὸς μόνο στὴν Δύση δὲν ἰσχύουν, διότι, ὅπως ἔχει γίνει γνωστὸ, οἱ Μεταμορφώσεις εἶχαν μεταφρασθῆ στα Ἑλληνικὰ ἤδη ἀπὸ τὸν ἸΔ' αἰῶνα ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη. Ἀλλὰ και ἡ σύνθεση θεμάτων παραλλήλων διηγήσεων δύο ἀρχαίων συγγραφέων δὲν ἦταν κάτι τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν λόγια γραμματεία τοῦ ἸΘ' αἰῶνα¹⁷.

Μὲ ἐνδιαφέροντα τρόπο ἀναφέρεται στὸ θέμα, μεταξύ ἄλλων¹⁸, και ὁ Ἀγγλος φιλόλογος Ν. Hopkinson στὴν ἐκδοση τοῦ ὕμνου εἰς Δῆμητρα τοῦ Καλλιμάχου, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Ὁ Hopkinson σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου του ἀπαριθμεῖ και θὰ ἔλεγε κανεὶς κωδικοποιεῖ τὶς ὑπάρχουσες ὁμοιότητες και σχέσεις μεταξύ τοῦ κειμένου τοῦ Καλλιμάχου, ἀλλὰ και τοῦ Ὀβιδίου, και τοῦ κειμένου τοῦ παραμυθιοῦ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

17. D. FEHLING, δ.π., σ. 187-195. Ὡς πρὸς τὴν εἶδηση γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Πλανούδη, ὁ Fehling τὴν παραλαμβάνει ἀπὸ προγενέστερους του, ἀλλὰ τὴν προβάλλουν ὡς σημαντικὸ πράγματι ἐπιχειρήμα και οἱ μεταγενέστεροι, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Margaret Alexiou (βλ. κατωτέρω), ἡ ὁποία προσθέτει ὅτι ἡ μετάφραση κυκλοφόρησε σὲ βιβλίον τὸ 1822 μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γάλλου φιλόλογου Boissonade. Γιὰ τὴν μετάφραση αὐτὴ βλ. ἐκτενέστερα, ISABELLE O. TSAVARI, Ἡ μετάφραση τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου. Ἡ χειρόγραφη παράδοση. Δωδώνη, τόμ. 3 (1974), σ. 388-405, πρβλ. ISABELLE O. TSAVARI, Deux nouveaux temoins de la metaphrase Planudeenne des «Metamorphoses» d'Ovide, δ.π. τόμ. 15 (1986), σ. 223-228, THE ΙΔΙΑΣ, Deux nouveaux autographes de Maxime Planude, δ.π., τόμ. 16 (1987), σ. 225-229.

18. Βλ. π.χ. τὴν ἐκδ. τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου ἀπὸ τὸν Hollis βιβλ. 8, σ. 28 κ.εξ. (Oxford 1968).

1. Αἶμα τρέχει ἀπὸ τὸ δένδρο. 2. Ὑπὴρέτης διατάζει, ἀφοῦ τὸ ἔχει δεῖ. 3. Ἐιστομίζεται ἀρὰ ἀπὸ τὸ κορίτσι-νύμφη τοῦ δένδρου. 4. Ὁ ἱερόσυλος βλέπει ὄνειρο γιὰ πείνα. 5. Ἡ πείνα προσωποποιεῖται σὰν γριά. (Πεῖνα). 6. Ἡ Πείνα φουᾶ τὸν ἱερόσυλο καὶ τοῦ χώνει «τὸ σπαθί 'πὸ τὸ στόμα του μέσα 'ς τὴν κοιλιάν του καὶ εὐτὺς ἤσταθθηκε πείνα». 7. Ὁ ἱερόσυλος πουλεῖ τὴν κόρη του. 8. Πεθαίνει τρώγοντας τὶς σάρκες του.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τοῦ μύθου τοῦ Ὀβιδίου καὶ τοῦ παραμυθιοῦ. Ὡς πρὸς ἐκεῖνες τοῦ ὕμνου τοῦ Καλλιμάχου καὶ τοῦ παραμυθιοῦ. 1. Τὸ Δημητρούλα ταυτίζεται ἀκουστικὰ μὲ τὸ Δημήτηρ. 2. Τὸ Ἐρυσίχθων μπορεῖ νὰ μεταφρασθῆ ζευγαδόπουλο. 3. Τὸ Μυρμιδονιά ἐνθυμίζει τὸ «Ἐρυσίχθωνα τὸν Μυρμιδόνου» τοῦ Ἑλληνικοῦ. 4. Τὸ Παραδείσι εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν locus amoenus τοῦ Καλλιμάχου παρὰ σ' αὐτὸ πού περιγράφει ὁ Ὀβίδιος. 5. Τὸ σπαθί τοῦ βασιλόπουλου χώνεται στὸ δένδρο, πού ἰσοδυναμεῖ πρὸς ὅ,τι παραδίδεται γιὰ τὸν Ἐρυσίχθωνα, τοῦ ὁποίου οἱ δούλοι ἀπομακρύνονται «ἐνὶ ὄρυσι χαλκὸν ἀφέντες». 6. Ἡ δίψα προστίθεται ὡς ἓνα μαρτύριο στὸν Καλλιμάχο καὶ στὸ παραμῦθι ἀλλὰ ὄχι στὸν Ὀβίδιο. 7. Ὁ Ἐρυσίχθων στὸν Ὀβίδιο παρουσιάζεται ἀδηφάγος, ἐπειδὴ ἡ προσβεβλημένη Δημήτηρ εἶναι θεὰ τῶν δημητριακῶν (τῆς τροφῆς). Στὸν Καλλιμάχο καὶ στὸ παραμῦθι ὁ ἔνοχος τιμωρεῖται ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ στόμα¹⁹.

Ὁ Hopkinson συμφωνώντας μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Fehling δέχεται ὅτι εἰδικὰ αὐτὸ τὸ παραμῦθι εἶναι ὑποπτα ἐγκλωβισμένο στὶς γραμματειακὲς πηγές. Ὁ μῦθος τοῦ Ἐρυσίχθωνος, γράφει, πρέπει νὰ ἔχη τοπικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Κνίδο καὶ τὴν Κῶ ἀλλὰ ὡς ἐπιβίωμα τὸ παραμῦθι δὲν περιλαμβάνει τοπικὲς ἀναφορές, γιὰ νὰ καταλήξῃ ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Fehling εἶναι κοντὰ στὴν κοινὴ λογικὴ, κατακρίνοντας τὴν ἀπαίτηση τοῦ Κωακοῦ παραμυθιοῦ νὰ ἔχη σχέση μὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ λέγοντας τέλος ὅτι ὁ ἀφηγητὴς τοῦ παραμυθιοῦ εἶχε μάθει τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθωνος ἀπὸ κάποια λογοτεχνικὴ πηγὴ²⁰.

Στὸ ἴδιο θέμα τέλος ἐπανερχεται ἡ Margaret Alexiou σὲ σύντομη, εὐρύτερη, ἀνακοίνωσή της στὴν Ἑλληνικὴ ἀλλὰ μὲ βιβλιογραφία πολὺ ἐλλιπῆ²¹. Τὴν ἀνακοίνωσή αὐτὴ δημοσιεύει πάλιν ἡ ἴδια στὴν Ἀγγλικὴ γλῶσσα μὲ διαφορετικὸ τίτλο, βελτιωμένη κυρίως βιβλιογραφικά²². Ἡ συγγραφέας ἔπειτα ἀπὸ σχετικὴ ἀναφορὰ στὰ ἤδη γνωστὰ της ὑποστηρίζει τελικὰ ὅτι «δὲν ἀποκλείεται νὰ

19. N. HOPKINSON, *δ.π.*, σ. 28, βλ. καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

20. *Ὁ.π.*, σ. 29-30.

21. MARGARET ALEXIOU, «Τί εἶναι — καὶ πὺ βιδίξει — ἡ (Ἑλληνικὴ) λαογραφία», *Πρακτικὰ Τετάρτου Συμποσίου Ποίησης. Ἀφιέρωμα στὸ δημοτικὸ τραγούδι*, Ἀθήνα 1985, σ. 51-52 καὶ 58-59 (Πανεπιστήμιο Πατρῶν).

22. MARGARET ALEXIOU, «Folk-lore: An Obituary?», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τόμ. 9 (1984-85), σ. 20-22 (Centre for Byzantine Studies and Modern Greek, University of Birmingham).

μπήκαν στὸ παραμῦθι εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα μερικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο», ἐνῶ οἱ ὁμοίωτες μεταξὺ τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τοῦ μύθου τοῦ Καλλιμάχου δὲν εἶναι τόσο ἔντονες, ὥστε νὰ προϋποθέτουν ἄμεση σχέση²³. Στὸ ἴδιο περίπου συμπέρασμα καταλήγει καὶ στὸ δεύτερο δημοσίευμα ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ ὑπόθεση, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ, εἶναι περισσότερο πιθανὴ ἀπὸ τὴν προφορικὴ²⁴.

Γεννᾶται τώρα τὸ ἐρώτημα ἂν, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν λεπτομερῆ καὶ ἐμπεριστατωμένη κάποτε ἔρευνα καὶ τὰ σχετικὰ πορίσματα, ὑπάρχουν ἀκόμη περιθώρια παραπέρα διερευνησεως τοῦ παραμυθιοῦ τῆς Κῶ. Ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατικὴ γιὰ τοὺς λόγους πού ἀναφέρονται εὐθὺς ἀμέσως. Καὶ πρῶτο θέμα πρὸς συζήτηση εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ ἐνὸς βασιλείου, τὸ Φαραονιά, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἦδη ἔχω ἀναφέρει, ὁ Dawkins συνδέοντάς το μὲ τὸ ὄνομα Φαραὼ τὸ θεωρεῖ ὡς ὀνομασία τοῦ βασιλείου τῆς Αἰγύπτου²⁵.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ παραμυθιοῦ κινεῖται συνήθως ἐλεύθερα καὶ ἀνεξέλεγκτα μὲ τὴν φαντασία του, προὶόν τῆς ὁποίας εἶναι τὸ δημιούργημα του. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ παραμυθιακὴ ἄδεια ἀπαλλάσσει τὸν δημιουργὸ ἀπὸ δεσμεύσεις, ἔτσι ὥστε τὰ πάντα μπορεῖ νὰ δικαιολογηθοῦν. Ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις, σὰν αὐτὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅπου τελικὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ μῦθο καὶ ὄχι γιὰ μαγικὸ παραμῦθι, ὑπάρχουν ἴσως καὶ ὅρια. Στὴν προκειμένη περίπτωση δηλ. ὑπάρχουν δύο βασίλεια, πού φαίνεται νὰ δροῦν ἀνταγωνιστικὰ καὶ νὰ ἔχουν πολὺπλοκες σχέσεις. Τὸ ἓνα εἶναι ἔτσι καὶ ἀλλιῶς ὀρισμένο. Εἶναι τὸ βασίλειο τῶν Μυρμιδόνων στὴν Θεσσαλία, γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ὀμηρικὴ ποίηση, ἐπειδὴ μεταξὺ ἄλλων ὁ σημαντικώτερος ἥρωας τῆς Τρωϊκῆς ἐκστρατείας εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μυρμιδόνων, ὁ Ἀχιλλεύς. Τὸ ἄλλο ὅμως;

Πέρα ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ Φαραονιά ἀναφέρεται μερικὲς φορὲς στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ παραμυθιοῦ, πού τὸ κείμενό του δὲν δημοσιεύεται. Ὅπως δὴποτε κατὰ τὴν διήγηση διάδοχος τοῦ ἱερόσυλου βασιλόπουλου εἶναι ὁ γιὸς του, ὁ ὁποῖος κάποτε ἐνδιαφέρεται νὰ παντρεύῃ τὴν ἀδελφὴ του, παιδί καὶ αὐτὴ τοῦ ἴδιου πατέρα²⁶. Ἡ τελευταία ἐρωτεύεται «τῆς Φαραονιάς τὸ βασιλόπουλο... ἀπὸ πολὺ περήφανο βασιλεῖο». Ὁ ἀδελφὸς ἔχει διαταγμοὺς νὰ ζητήσῃ γι' αὐτὴν τὸ βασιλόπουλο τῆς Φαραονιάς καὶ ἡ ἀδελφὴ του προσπαθεῖ νὰ τοὺς τοῦ ἄρῃ. «Ἄν ἦν' ἐ-

23. *Ὁ.π.*, σ. 52.

24. *Ὁ.π.*, σ. 22. Ἡ Alexiou σημειώνει προηγουμένως (σ. 20) ὅτι ἡ ἀναφορὰ τῶν ἡρωϊκῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ τὴν πρώτη παρουσία τῆς λογοτεχνικῆς ἀναμείξεως, ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἰσχυρό.

25. Καὶ ὄχι μόνο ὁ Dawkins ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πού τὸν ἀκολουθοῦν. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ MC KAY γράφει (*δ.π.*, σ. 35) ὅτι δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τίποτα περισσότερο γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ὀνόματος Φαραονιά.

26. Εἶναι περίεργο ὅτι ὁ γιὸς τοῦ βασιλιά, γιὰ τὸν ὁποῖο στὸ παραμῦθι δὲν ἀναφέρεται τίποτα ἄλλο, παρουσιάζεται ξαφνικὰ καὶ ἀπροσδόκητα νὰ ἔχη δύο παιδιά, γιὸ καὶ κόρη.

κεινος βασιλόπουλον τῆς Φαραονιάς, δὲν εἶναι καὶ ἡ ἀφεδιά σου τῆς Μυρμιδο-
νιάς;», τοῦ ὑπενθυμίζει. Ἡ κόρη τελικά, ἐξ αἰτίας μιᾶς διαβολῆς ὅτι δὲν εἶναι
ἠθικὴ, ρίχεται κλεισμένη σὲ ἓνα σεντούκι στὴ θάλασσα, ὅπως συνέβη γιὰ ἄλλο
λόγο μὲ τὴν Δανάη καὶ τὸν Περσέα τοῦ Ἀρχαίου μύθου. Τὰ κύματα ὅμως τὴν
ὀδηγοῦν στὴν Φαραονιά, στὸ περιγιάλι. Ἡ κόρη ἀποδεικνύει τὴν ἀθωότητά της
καὶ ὁ βασιλιάς τῆς Φαραονιάς τὴν παίρνει γυναῖκα του.

Ἡ διήγηση, παρὰ τὴν κατ' ἐπανάληψη μνεία τῆς Φαραονιάς, δὲν προσφέρει
τίποτα τὸ διαφωτιστικὸ ὡς πρὸς τὸ ποιά εἶναι ἡ χώρα γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται,
πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Φαραονιά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ δύο βασίλεια πού ἔχουν
κάποιες σχέσεις μεταξύ των καὶ πού ἐνδεχομένως δὲν ἀπέχουν καὶ πολὺ τὸ ἓνα
ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Πέρα ὅμως τοῦ κυρίου ὀνόματος Φαραονιά, πού εἶναι ἡ χώρα, ὑπάρχει καὶ
ἡ λέξη φαραωνιά ὡς προσηγορικὸ, πού εἶναι μάλιστα πολὺ γνωστὴ, σὲ σχέση μὲ
ἄλλοῦ, στὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τοῦ δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος.

Τὴν λέξη ὡς προσηγορικὸ γνωρίζει καὶ ὁ Dawkins καὶ τὴν ἐρμηνεύει ὀρθὰ
ὡς μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων, πού μπορεῖ, ὅπως γράφει, νὰ προϋποθέτῃ τὴν
θέση καὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ βασιλείου, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ στρατεύματα
τοῦ Φαραῶ²⁷. Μὲ τὴν ἴδια ἢ ἀνάλογη σημασία ἀπαντᾷ ἡ λέξη καὶ στὴν Κάρπα-
θο²⁸, στὴν Ρόδο²⁹, στὴν Κάλυμνο³⁰, στὴν Κρήτη³¹, στὴν Κύπρο³², στὴν Κάτω
Ἰταλία³³ κ.ἀ. ἴσως.

Ἀλλὰ καὶ τὸ προσηγορικὸ, πού καὶ αὐτὸ συνδέεται μὲ τὴν χώρα τῶν Φα-
ραῶ, δηλ. τὴν Αἴγυπτο, δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι περισσότερο διαφωτιστικὸ
ἀπὸ τὸ κύριο ὄνομα Φαραονιά. Ἐπομένως ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἐρμη-
νεύα τοῦ ὀνόματος Φαραονιά. Ἡ δική μου ἄποψη εἶναι ὅτι τὸ Φαραονιά εἶναι πα-
ρεφθαρμένος τύπος ἐνὸς ἄλλου ὀνόματος, πού πρέπει νὰ ἦταν τὸ Φεραιονιά, ἀπὸ

27. Ὁ.π., σ. 346.

28. ΕΜΜ. ΜΑΝΩΛΑΚΑΚΗ, Γλωσσικὴ ὕλη τῆς νήσου Καρπάθου, *Ζωγράφειος Ἀγών*
1, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1891, σ. 327, ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΟΥΑΡΟΥ, *Λεξικὸν*
τῆς Καρπαθιακῆς διαλέκτου, Ἀθήναι 1972, λ. φαραωνιά. «Προφανῶς ἐκ τοῦ Φαραῶ δηλ.
στρατῶς τοῦ Φαραῶ τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν κατάληξιν ἰὰ τὴν σημαίνουσαν πλησμονήν», ση-
μειώνει ὁ Νουάρου.

29. ΧΡ. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Λεξικὸν Ροδίτικων ἰδιωμάτων*, Ἀθήνα 1986, λ.
φαραωνιά καὶ φαραωνιά.

30. Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, χφ. Κων/λεως.

31. Πρβλ. καὶ ΓΕΩΡΓ. ΕΜΜ. ΠΑΓΚΑΛΟΥ, *Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρή-
της 4*, Α' ἡμίτ., ἐν Ἀθήναις 1964, λ. φαραωνία.

32. Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, χφ. 429, σ. 9· χφ. 908, σ. 42.

33. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων*
τῆς Κάτω Ἰταλίας, τόμ. 5, 1992, λ. καὶ GERHARD ROHLFS, *Lexicon Graecanicum Ita-
liae Inferioris*, 1964², λ. φαραωνιά. Ὁ Rohlfis συνδέει, μόνος αὐτός, μὲ ἐπιφύλαξιν τὴν λέξιν
μὲ τὸ Ἰταλικὸn baranda (= confusione) καὶ τὴν θεωρεῖ ἀγνώστου προελεύσεως, πού ἔχει
διαπλασθῇ πάντως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλλ. Φαραῶ.

τὸ Φεραῖ, τὴν ἀρχαία καὶ ἐνδοξὴ κατὰ τοὺς μυθολογικοὺς χρόνους ἔδρα τοῦ βα-
σιλείου τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου πλησίον τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου, τὴν πόλιν
τοῦ ἥρωα τῆς Ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας Ἀδμήτου, στὴν αὐτὴ τοῦ ὁποίου ἐθή-
τευσε ὡς βοσκὸς ὁ θεὸς Ἀπόλλων, τὸ βασίλειο τέλος πού στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν
«μειάλιο καὶ τρανὸ» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ παραμυθιοῦ καὶ πού κατὰ τὴν ἴδια ἐ-
ποχὴ, συναγωνιζόταν, θὰ ἔλεγε κανεὶς, σὲ μεγαλεῖο καὶ δόξα τὸ παρακείμενο
«μειάλιο καὶ τρανὸ βασίλειο» τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τῶν Μυρμιδόνων.

Ἀπὸ τὸ Φεραῖ νὰ παραχθῇ τὸ Φεραιονιά κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ Μυρμιδο-
νιά καὶ στὴν συνέχεια νὰ γίνῃ Φαραονιά μὲ ψευδῆ ἐτυμολογικὴ σύνδεση πρὸς τὸ
πολὺ γνωστὸ καὶ στὰ λαϊκὰ πνευματικὰ δημιουργήματα κύριο ὄνομα Φαραῶ
καὶ τὸ προσηγορικὸ τῶν Δωδεκανησιακῶν κυρίως ἰδιωμάτων φαραωνιά θὰ ἦταν,
νομίζω, εὐκόλῃ ὑπόθεση. Ἐξ ἄλλου θὰ διευκόλυνε πολὺ τὸ Φεραιονιά, ὥστε νὰ
ὑπάρχῃ τὸ δίδυμο τῶν βασιλείων στὸν Θεσσαλικὸ χῶρο, πού θὰ ἐξυπηρετοῦσε
τις ἀνάγκες τῆς ὑποθέσεως τοῦ παραμυθιοῦ. Ὅτι ἡ λογικὴ τοῦ ὀποιοῦδήποτε
ἀφηγητῆ ἐνὸς καθαρὰ Θεσσαλικοῦ μύθου θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ τέτοια λύση εἶναι,
νομίζω, αὐτονόητο. Πολὺ περισσότερο, ἔν, ὅπως πιστεύω, ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ
λόγιον δημιουργὸ τοῦ παραμυθιοῦ, ὁ ὁποῖος, πέρα ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὁ Καλλι-
μαχος καὶ ὁ Ὀβίδιος, θὰ γνώριζε καὶ τὰ λοιπὰ ἱστορικὰ καὶ ἰδίως μυθολογικὰ
δεδομένα τῆς περιοχῆς, ὅπως τὴν συμμετοχὴ στὴν Τρωϊκὴ ἐκστρατεία μὲ ἀρι-
θμὸ πλοίων τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀδμήτου Εὐμήλου³⁴.

Ὅτι τὰ δύο βασίλεια πρέπει νὰ εἶναι πλησιόχωρα, νὰ ὑπάρχουν δηλ. καὶ νὰ
δροῦν μέσα σὲ ἓνα ἐλεγχόμενο κατὰ κάποιον τρόπο χῶρο, ἐνισχύεται κάπως, ἂν
δὲν κάνω λάθος, καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ παραμῦθι, στὸ μέτρο βέβαια πού μπορεῖ κα-
νεὶς νὰ τὸ ἐμπιστευθῇ, γιὰ αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο. Πουθενὰ δηλ. μέσα σ'
αὐτὸ δὲν παρέχεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ δύο βασίλεια ἦταν ἀπομακρυσμένα, ὅπως
θὰ συνέβαινε ἀσφαλῶς ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα βασίλειο στὴν Θεσσαλία καὶ ἓνα ἄλλο
στὴν Αἴγυπτο. Τὸ παραμῦθι βέβαια μπορεῖ νὰ στερεῖται μέτρου ἀλλὰ σὲ ὀρι-
σμένες περιπτώσεις ἔχει καὶ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς. Ἔτσι,
ὅταν ὁ παραμυθᾶς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δηλώσῃ τὸ ἀπόμακρο, μπορεῖ νὰ τὸ
κάνῃ μὲ ἄνεση. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὸ δεύτερο μέρος τοῦ παραμυθιοῦ, ἔστω
σὲ μιὰ μόνο περίπτωση. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἓνας ἀράπης, ἀρχιφύλακας καὶ
πρῶτος σύμβουλος τοῦ Ἐφτακῆπη, βασιλόπουλου τῆς Φαραονιάς, καταβάλλει
προσπάθεια νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὸ νὰ παντρευθῇ τὴν ἀδελφὴν τοῦ βασιλόπουλου
τῆς Μυρμιδονιάς «γιατὶ εἶχε ᾿ς τὸν νοῦν του νὰ μεσιτέψῃ γιὰ μιὰ βασιλοπούλα
'πὸ τὰ Τετραπέρατα Χίντικη»³⁵. Τὸ τελευταῖο δίνει πράγματι τὴν αἴσθησιν τοῦ

34. Πού παραδίδεται στὸν Νηῶν κατάλογο (ΟΜΗΡ. Ἰλ. Β' 681 κ.ἐξ. καὶ 711 κ.ἐξ.
ἀντίστοιχα) καὶ βέβαια σὲ μεταγενέστερους συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀπολλόδω-
ρος, ὁ Ὑγίνος κλπ.

35. Ὁ.π., σ. 343. Χίντικη εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ Ἰνδική, ἡ χώρα τῶν Ἰνδῶν.

μακρινού, που πρέπει να νοηθῆ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Φεραιονιά, δηλ. τελικά ἐνὸς τόπου κοντινού.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ παραμυθιοῦ εἶναι, ὅπως ἔχω ἤδη ἀναφέρει, τελείως ἄσχετο πρὸς τὸ πρῶτο. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶναι ἓνα ἄλλο παραμῦθι μὲ ἐπὶ μέρος ἐπεισόδια, ὅπως αὐτὸ τῆς ἀθώας κόρης ποῦ συκοφαντεῖται καὶ τελικά δικαιώνεται, ποῦ ἀπαντοῦν εὐρύτερα στὰ παραμῦθια τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλλὰ καὶ ἄλλων λαῶν. Τὸ μόνο ποῦ ἐνδιαφέρει τὴν παρούσα ἐργασία εἶναι τὸ ὄνομα Ἑφτακῆτης, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος ἀμέσως παραπάνω, λόγω τοῦ ὅτι εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ βασιλόπουλου τῆς Φαραονιάς.

Ὁ Dawkins ἀδυνατώντας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ὄνομα κατέφυγε στὴν βοήθεια τοῦ φίλου του γνωστοῦ Ἑλληνα καθηγητῆ τῆς Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης Μαυροκορδάτου. Ὁ τελευταῖος τὸν πληροφοροῦσε ὅτι τὸ ὄνομα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχῃ συγχυθῆ μὲ τὸ Ἑφταπήχης, τὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ παραβάλλῃ μὲ τὸ Σαραντόπηχος, μὲ τὸ ὄνομα δηλ. τῶν γνωστῶν γιγάντων τῆς νεοελληνικῆς μυθολογίας. Τὸ ὄνομα αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα Ταρτάνα τῆς ἀδελφῆς τοῦ βασιλιά τῆς Μυρμιδονιάς, ποῦ τελικά ὁ Ἑφτακῆτης (Ἑφταπήχης) θὰ νυμφευθῆ, δίνουν κατὰ τὸν Dawkins στὸν ἀκροατῆ τοῦ παραμυθιοῦ τὴν ἐντύπωση τῆς ἀρρενωπῆς ἐμφάνισης τοῦ νέου καὶ τῆς τρυφερῆς γοητείας τῆς νέας³⁶.

Ὁμολογῶ ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνο καὶ γιὰ ἄλλους λόγους καὶ ἐπειδὴ στὸ παραμῦθι δὲν καταβάλλεται προσπάθεια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Ταρτάνα, νὰ ἐξαρθῆ ἡ σωματικὴ ἐμφάνιση τοῦ βασιλόπουλου τῆς Φαραονιάς, γιὰ νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ παραδιδόμενο Ἑφτακῆτης. Παραμένοντας λοιπὸν στὸ ὄνομα, ὅπως τὸ ἔχει καταγράψῃ ὁ Ζαρράφτης, θὰ ἤθελα νὰ προτείνω μιὰ νέα ἐρμηνεία, τὴν ὁποία θεωρῶ ὅτι βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα.

Πρὸς. πρόχειρα ὅσα ἀναφέρονται εἰσαγωγικά σὲ ἓνα Ἑπειρωτικὸ παραμῦθι τῆς ἐκδόσεως Ρίο (σ. 16, ἀρ. 5, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ αὐτῆ τῶν παραμυθιῶν ποῦ ἔχουν συλλεχθῆ ἀπὸ τὸν Hahn βλ. παρακάτω σημ. 45): «Ἦταν ἓνας πραγματευτής, ὅπου πραγματεύονταν σ' τῆς Ἰνδίας ... Κι' ὄντας κίνησε μιὰ φορὰ νὰ πάῃ σ' τῆς Ἰνδίας...».

36. Ὁ.π., σ. 346. Τὸ Σαραντόπηχος μὲ τὸν τύπο Σαραντάπηχος, Σαραντάπηχος κ.ἀ. μαρτυρεῖται καὶ ὡς ἐπάνωμο στοὺς Βυζαντινοὺς ἀλλὰ καὶ ὡς τοπωνύμιο ἀργότερα. Περισσότερο γνωστὸ εἶναι ὡς ὄνομα τῶν Σαραντάπηχων γιγάντων, ποῦ ἀπαντοῦν σὲ εὐρέως διαδεδομένες λαϊκὲς παραδόσεις τῆς Κρήτης, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα συνθετικά μὲ πρῶτο συνθετικὸ ἓνα ἀριθμὸ καὶ δεύτερο συνθετικὸ τὸ πῆχης, ὅπως ἐνεάπηχος (πρβλ. καὶ ἐνεόργυιος), τετράπηχος, δίπηχος καὶ ἐπτάπηχος, πάντοτε γιὰ τὴ δῆλωση διαστάσεων τοῦ σώματος, δὲν εἶναι ἄγνωστα, ἀφοῦ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια (βλ. σχετικὰ ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΑΚΗ, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλησι, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 96 κ.ἐξ., ὅπου ἡ βιβλιογραφία καὶ οἱ παραπομπὲς στοὺς συγγραφεῖς). Ὅπως δὲ τὸ Ἑφταπήχης ὡς ὄνομα ἥρωα τοῦ παραμυθιοῦ δὲν εἶναι γνωστὸ, δὲν θὰ ἦταν ὅμως καὶ ἀπίθανο.

Τὸ Ἑφτακῆτης προσδιορίζει φυσικά ἐκεῖνον ποῦ ἔχει ἑφτά κήπους καὶ κατ' ἐπέκταση, λόγω τῆς γνωστῆς ἐπιτακτικῆς σημασίας τοῦ ἀριθμοῦ ἑπτὰ ὡς πρῶτου συνθετικοῦ οὐσιαστικῶν ἢ ἐπιθέτων, ἐκεῖνον ποῦ ἔχει πολλοὺς κήπους, ποῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι λόγω πολλῶν περιουσιακῶν στοιχείων πλούσιος³⁷. Ὡς ὄνομα ἥρωα παραμυθιοῦ ἐγὼ τουλάχιστον δὲν τὸ γνωρίζω, θὰ μπορούσε ὅμως νὰ σταθῆ πολὺ ἀνετα, ἀν κρῖνῃ κανεὶς ἀπὸ τὰ ἀνάλογα ποῦ ὑπάρχουν. Ἔτσι ἥρωας παραμυθιοῦ ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο, ὁ πρωταγωνιστῆς ὅπως καὶ στὴν περίπτωσή ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀποκαλεῖται Σαρανταμπέλης³⁸, ἐνῶ ἄλλου παραμυθιοῦ ἥρωας ὀνομάζεται Πενταμπελᾶς³⁹ καὶ ἄλλου Τριαντάμπελος κ.ἀ.⁴⁰

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος Ἑφτακῆτης καὶ ἐφ' ὅσον τὸ δεύτερο συνθετικὸ εἶναι ἡ λέξις κῆπος θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προστρέξῃ στὰ ἰσχύοντα τοπικῶς ἀπὸ ἀποψη διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἢ ἐκμεταλλεύσεως τῆς γῆς. Αὐτὸ καὶ ἔκαμα μὲ μιὰ, ὁμολογῶ ὅχι ἐνδελεχῆ ἔρευνα, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ὅτι στὴν περιοχή τοῦ χωριοῦ Ἀσφενδιοῦ, ἀπὸ ὅπου καταγόταν (;) ἡ παραμυθοῦ Χατζῆ-Γιαβρουδά, ὑπάρχουν χωράφια καλλιεργούμενα (ποστάνια), ποῦ ὀνομάζονται κοινῶς κῆποι. Ὁ ἥρωας τοῦ παραμυθιοῦ λοιπὸν, ποῦ εἶναι βασιλόπουλο, θὰ μπορούσε νὰ ἔχῃ στὴν κατοχὴ του καὶ νὰ τοὺς ἐκμεταλλεύεται γιὰ νὰ ἀπολαμβάνῃ τοὺς καρπούς των ὅχι ἀπλῶς ἓνα ἀλλὰ ἑφτά κήπους, δηλ. πολλοὺς, καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο σὲ ἐνδειξὴ θαυμασμοῦ νὰ ὀνομάζεται Ἑφτακῆτης, κάτοχος δηλ. μεγάλης ἐκτάσεως γῆς μὲ ἀναλόγους κήπους.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πειστικὴ, ἀν τὸ παραμῦθι εἶχε διασώσει καὶ ἄλλα τοπικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Κω, πρᾶγμα ποῦ, ὅπως ἔχω ὑπαινιχθῆ καὶ ὅπως θὰ ἐκθέσω καὶ παρακάτω, δὲν ἰσχύει.

Ἄν ὅμως αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν Κω, ἰσχύει, ὅπως φαίνεται, γιὰ τὴν Φαραονιά-Φεραιονιά, δηλ. τὶς ἀρχαῖες Φερὲς τῆς Θεσσαλίας, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ ἀρχαῖος μῦθος τοῦ Ἑρυσίχθονος καὶ τὸ νεώτερο, ὅπως πιστεύω, παραμῦθι. Γιὰ τὶς Φερὲς λοιπὸν παραδίδει ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος ὅτι τὰ Ρωμαϊκὰ στρατεύματα ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Τίτου Φλαμίνου καὶ τὰ Μακεδονικὰ ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' κατὰ τὴν ἀποφασιστικῆς σημασίας μάχη τῶν Κυνὸς Κεφαλῶν (197 π.Χ.) στὶς Φερὲς, κατὰ τὴν ὁποία ἠττήθηκαν κατὰ κράτος οἱ Μα-

37. Βλ. σχετικὰ ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ, «Ἐπταδικαὶ ἔρευνα», Ἀθῆναι, τόμ. 33 (1921), σ. 188 κ.ἐξ.

38. ΜΑΡΙΕΤΤΑΣ ΜΙΝΩΤΟΥ, «Παραμῦθια ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο», Λαογραφία, τόμ. 11 (1934-37), σ. 471, ἀρ. 20. («Ἦτονα ἓνας καὶ εἶχε τὰ σαράντα ἀμπέλια»), πρβλ. καὶ ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΑΚΗ, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα, ὁ.π., σ. 104.

39. Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα Παργασσοῦ 2, 1874, σ. 66 (Νάξος) καὶ ΚΩΣΤΑ ΚΑΦΑΝΤΑΡΗ, Τὸ φιλόδοξο 1988, σ. 105, ἀρ. 15 («Ἑλληνικὰ λαϊκὰ παραμῦθια, ἐκδ. Ὀδυσσεύς»). («Ἦταν ἓνας κ' εἶχεν ἓνα ἀμπελάκι μὲ πέντε ρίζες»).

40. ΚΑΛΑΙΟΠΗΣ ΜΟΥΣΑΙΟΥ-ΜΠΟΥΓΙΟΥΚΟΥ, Παραμῦθια τοῦ Λιβισιοῦ καὶ τῆς Μάκρης, Ἀθῆνα 1976, σ. 261, σχόλιο Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΗ.

κεδόνες και οι σύμμαχοί των Ἀκαρνανες, οἱ ἀντίπαλοι στρατοὶ «κατὰ δὲ τὴν ἐπιούσαν ἀμφοτέρωθεν δυσσεστούμενοι τοῖς περὶ τὰς Φερὰς τόποις διὰ τὸ καταφύτους εἶναι καὶ πλήρεις αἱμασιῶν καὶ κηπίων...»⁴¹.

Τὴν ἰδιομορφία τῆς περιοχῆς τῶν Φερῶν δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνῃ καὶ ὁ Ρωμαῖος ἱστορικός Τίτος Λίβιος σὲ ἀναφορά τοῦ στὴν ἴδια μάχη: *Magnum utris(que) impedimentum ad rem gerendam fuit ager consitus crebris arboribus hortique, ut in suburbanis locis, et coartata itinera maceris et quibusdam locis interclusa*⁴².

Ἡ ὑπαρξὴ λοιπὸν μικρῶν κήπων (κηπίων), τοὺς ὁποίους περιέβαλλαν αἱμασιῆς (ξερολιθιῆς)⁴³ ποὺ τοὺς ἔκαναν νὰ ξεχωρίζουν, συνιστοῦσαν τὴν ἰδιομορφία τῆς περιοχῆς τῶν Φερῶν. Καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι στὴν συνείδηση τοῦ ἀφηγητῆ (λογίου) τὸ βασιλόπουλο τῶν Φερῶν θὰ ἦταν κάτοχο ὄχι ἐνὸς μόνο κηπίου ἀλλὰ περισσοτέρων, ἔτσι ὥστε νὰ μπορῆ νὰ ὀνομασθῆ Ἐφτακλήπης, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὡς ἄρχοντας τοῦ τόπου θὰ διέθετε, ὅπως εἶπα, πλῆθος ἀπὸ αὐτά. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι ἕνας τέτοιος ὅπως ὁ παραπάνω ἀφηγητῆς θὰ γνώριζε τὴν πληροφορία τοῦ Πολυβίου γιὰ τὴν ἰδιομορφία τῆς περιοχῆς Φερῶν, ἀφοῦ αὐτὴ συνδέεται στὴν διήγησή τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὴν ταπεινωτικὴ ἤττα ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖους τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν συμμάχων των στὶς Κυνὸς Κεφαλές, ποὺ εἶχε τόσο δυσμενεῖς συνέπειες ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἠττημένους ἀλλὰ γενικώτερα γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ πράγματα.

Ἐπανερχόμενος στὸ πρῶτο καὶ βασικὸ μέρος τοῦ παραμυθιοῦ, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν τιμωρία τοῦ ἱεροσούλου λόγω τῆς ἐκκοπῆς τοῦ δένδρου, θὰ ἤθελα νὰ διευκρινίσω καὶ ἐγὼ τὰ ἐξῆς, ἀναφορικά μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Dawkins ὅτι δὲν βρῆκε παράλληλα σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἑλληνικὴ λαογραφία. Ἄν ὁ ἐμπειρότατος αὐτὸς ἐρευνητῆς τῶν Ἑλληνικῶν λαογραφικῶν πραγμάτων ἐννοῆ παράλληλα παραμύθια, καὶ αὐτὸ, νομίζω, ὅτι συμβαίνει, πράγματι τέτοια παράλληλα δὲν εἶναι γνωστὰ καὶ στὴν μέχρι τώρα ἔρευνα. Ὑπάρχουν μόνον πολλὲς νεώτερες, εὐρύτερα γνωστὲς, παραδόσεις, βυζαντινὲς ἀγιολογικὲς διηγήσεις καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι μῦθοι συναφεῖς πρὸς τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθονος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θέμα τῆς τιμωρίας εἰδικὰ μὲ τὴν πείνα⁴⁴. Καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις μιὰ παράδοση, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τῆς διακρίνεται γιὰ τὸν δεσμό τῆς μὲ τὸν τόπο, τὸ χρόνο κλπ., γιὰ

41. ΠΟΛΥΒ. 18, 20, 1.

42. TITI LIVI, *Ab urbe cond.* 33, 6, 7.

43. Βλ. F. W. WALBANK, *A Historical Commentary on Polybius*, τόμ. 2, Oxford 1967, σ. 575.

44. Γιὰ τίς διηγήσεις αὐτὲς καὶ τίς μεταξὺ των σχέσεις ἔχω ἔτοιμη πρὸς δημοσίευση εἰδικὴ μελέτη. Δὲν γνωρίζω ἂν ὁ ἀρχαῖος μῦθος εἶχε περιληφθῆ σὲ κάποιον ἔντυπο μὲ διδακτικὸ χαρακτῆρα. Ἀργότερα πάντως περιλαμβάνεται στὴν ὕλη ἐνὸς σχολικοῦ ἀναγνωστικοῦ γιὰ τὴν Εἴ Δημοτικοῦ (βλ. ΔΗΜΟΣΘ. Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, Ἀναγνωστικὸν Καθαρευούσης Εἴ Δημοτικοῦ, 1930, σ. 34-37, ἀρ. 19. Τίτλος: Ὁ Ἐρυσίχθων).

τὸν ρεαλισμὸ καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς, δὲν ἀποκλείεται διευρυνόμενη καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα νὰ ἀποβάλλῃ τὰ βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ, νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ κάποια ἀοριστία, τὴν ἀστάθεια καὶ ἀβεβαιότητα τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τελικὰ νὰ γίνῃ παραμύθι, ὅπως δὲν ἀποκλείεται καὶ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ στὴν προκειμένη περίπτωσή δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύῃ αὐτό.

Καὶ ἀφοῦ αὐτὸ δὲν ἰσχύει, ἐπιτρέπεται νὰ γίνῃ ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἐφόσον τὸ παραμύθι τῆς Κῶ παρουσιάζεται μεμονωμένο εἶναι, ὅπως καὶ ἕνα τραγούδι κλπ., κατ' ἀρχὴν ὑποπτο, σύμφωνα μὲ ἕνα κατὰ κάποιο τρόπο ἀξίωμα ποὺ ἰσχύει γιὰ τὰ λαογραφικὰ πράγματα. Τὸ μεμονωμένο δηλ. ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ «λαϊκὸν» προῖον ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ λαϊκὰ χαρακτηριστικὰ του, ποὺ εἶναι τὸ ὁμαδικό. Τὰ λαογραφικὰ φαινόμενα εἶναι κτῆμα τῶν πολλῶν, ἔχουν διάδοση, παρουσιάζονται μὲ παραλλαγὲς καὶ μόνον ἔτσι λειτουργοῦν μέσα σὲ ἕνα κοινωνικὸ σύνολο. Αὐτὸ ἰσχύει, ὅπως ἀνέφερα, κατ' ἀρχάς, γιὰτὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται νὰ ἔχωμε καὶ ἐξαιρέσεις μὲ λαογραφικὰ φαινόμενα ἀπομονωμένα, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται καὶ ὡς ἀπολιθώματα, ἐπειδὴ ὀρισμένες εἰδικὲς συνθηκὲς (γεωγραφικὲς, ἱστορικὲς κ.ἄ.) ἐμπόδισαν τὴν διάδοσή των πέραν τοῦ χώρου δημιουργίας καὶ διαμορφώσεώς των. Τὰ γενικῶς ἰσχύοντα ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ποὺ ἔχει διατυπωθῆ ἀπὸ τὸν Fehling καὶ τοὺς λοιποὺς ὅτι τὸ παραμύθι ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι νεώτερο δημιούργημα κάποιου (ἡμί)λογίου ποὺ γνώριζε τὸν μῦθο τοῦ Ἐρυσίχθονος, στὶς ἐξαιρέσεις ὅμως θὰ μπορούσε νὰ συγκαταριθμηθῆ ἡ Κῶς λόγω τῆς ἀπομονώσεώς της, ὅποτε θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύῃ καὶ τὸ ἀντίθετο, καὶ ὄχι μόνο. Ὅπως ἔχει ἡδη ἀναφερθῆ, στὴν περιοχὴ τῆς Κῶ εἶχε μεταφερθῆ ὁ Θεσσαλικὸς μῦθος τοῦ Ἐρυσίχθονος.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ θὰ εἶχε, πιστεύω, τὴν θέση του ἐδῶ καὶ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κάπως ἀναλυτικώτερη διευκρίνιση εἶναι ὅτι ἕνα νεοελληνικὸ παραμύθι ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα θεωρεῖται ἀπὸ μερικοὺς ἐπιβίωμα ἐνὸς ἀρχαίου Ἡπειρωτικοῦ μύθου, ποὺ εἶναι συναφὲς μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἐρυσίχθονος καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι τελικὰ μὲ τὸν μῦθο τοῦ ἴδιου, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ, τοῦ Ἐρυσίχθονος. Στὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται ὁ Dawkins, ἴσως ἐπειδὴ δὲν τὸ ἔκρινε ἀναγκαῖο ἢ ἴσως ἐπειδὴ τὸ ἀγνοοῦσε. Ὅπωςδήποτε τὸ θέμα ἔχει ἀπασχολήσῃ παλαιότερα τὴν ἔρευνα καὶ μάλιστα σοβαρά. Τὸ παραμύθι ἔχει καταγραφῆ γύρω στὰ 1850 (1848;) ἀπὸ τὸν ἀπὸ τὸ 1847 γενικὸ πρόξενο τῆς Αὐστρίας στὰ Ἰωάννινα I. G. v. Hahn καὶ ἔχει δημοσιευθῆ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ 1864 σὲ Γερμανικὴ μετάφραση μὲ τὸν τίτλο *Das Bärenkind*⁴⁵. Τὸ αὐθεντικὸ ὅμως παραμύθι στὰ Ἑλληνικὰ ἐξέδωσε μεταξὺ ἄλλων παραμυθιῶν ὁ Δανὸς λόγιος νεοελληνιστῆς καὶ

45. J. G. v. HAHN, *Griechische und albanesische Märchen*, Gesammelt, übersetzt und erläutert von..., τόμ. 2, 1864, σ. 72-74, ἀρ. 75. Ὁλόκληρη ἡ συλλογὴ αὐτῆ τοῦ Hahn ἔχει ἐπανεκδοθῆ μὲ τὸν τίτλο *Griechische Märchen* στὸ Nördlingen 1987, τὸ παραμύθι στὴν σ. 378-381, ἀρ. 75 (Die Andere Bibliothek, hrsg. v. Hans Magnus Enzensberger).

γνωρίζω του Hahn Jean Pio 15 χρόνια αργότερα με τον τίτλο: Το παιδί της ἀρκούδας και έχει ως εξής:

«Ήταν ένας παπᾶς και μιὰ παπαδιά και πήγαν νὰ κόψουν ξύλα. Πηγαίνοντας ἤδραν ἕναν ἀργάτη, και με τὸν ἀργάτη ἐπῆγε ἡ παπαδιά· κι' ὁ παπᾶς κάθισε κι' ἔκοψε μιὰ γκορτσιὰ με τὸ σκεπάρι του. Ἀφοῦ ἔκοψε πολὺ μέρος, κι' ἔμεινε μιὰ πιθαμὴ νὰ ἔρθ' ἡ παπαδιά νὰ τὴν κόψῃ, ἡ γκορτσιὰ ἦταν χονδρὴ και δὲν ἤμπορεσε νὰ βασταχτῆ κι' ἔπεσε. Ἀπὸ μέσα βῆκε μιὰ ἀρκούδα και λέει τοῦ παπᾶ· θέλω, νὰ μ' ἀγγαστρώσῃς... Χωρὶς νὰ θέλῃ ὁ παπᾶς τὴν ἀγγάστρωσε, και φεύγοντας ἀλησμόνησε τὸ σκεπάρι του ἐκεῖ. Ἀφοῦ γεννήθηκε τὸ παιδί κι' ἔγινε σὲ καλὴν ἡλικίᾳ, τὸν ἔλεγαν τᾶλλα παιδιὰ μπάστο (= μπάσταρδο). Αὐτὸ ἐρώτησε τὴ μάνα, ἀν εἶνε ἔτσι, καθὼς τὸν λέγουν τᾶδέρφια του. Κι' αὐτὴ τοῦ εἶπε· ἔχεις τὸ σκεπάρι πατέρα. Και πῶς ἤμπορεῖ νὰ κάμῃ παιδιὰ τὸ σκεπάρι; Πάρε το, τοῦ λέει, και σῦρε σ'τὴν ἐκκλησιά... κι' ὅποιος τὸ γνωρίσῃ, ἐκεῖνος εἶν' ὁ πατέρας σου. Ἀφοῦ ἐβῆκαν ὅλοι οἱ ἄθρωποι, ἐβῆκε κι' ὁ παπᾶς και λέει τοῦ παιδιοῦ· ποῦ τὸ ἤδρες τὸ σκεπάρι; εἶνε 'δικό μου. 'Δικό σου εἶνε κι' αὐτό, 'δικός σου εἶμαι κι' ἐγώ, τοῦ λέει... σ' ἔχω πατέρα. Πῆγε λοιπὸν κοντὰ του τὸ παιδί. Πηγαίνοντας ὁ παπᾶς σ' τὸ σπίτι εἶπε τῆς παπαδιάς· νά, ἔφερα ἄθρωπο νὰ σὲ δουλεύῃ... Τὴν πρώτη μέρα τὸ παιδί τρώγει ἕνα καρβέλι ψωμί. Τὴ δεύτερη τρώγει ὅσα θὰ ἔτρωγε κι' ὁ παπᾶς σ' ἕνα μῆνα. Ἄ, δὲ μάς κάνει, εἶπ' ὁ παπᾶς, κι' ἔτσι τὸν ἔβαλαν σ' ἕνα ψωμά, κι' ἐκεῖ ἔτρωγε μόνος του τὸ ψωμί, ὅσο ζύμονε. Πῆγ' ὁ μάγειρας τοῦ βασιλεῖα και τοῦ λέει, πῶς εἶνε ἕνας τέτοιος ἄθρωπος. 'Εθάμμασ' ὁ βασιλεῖας, και λέει τοῦ παιδιοῦ· εἶσαι ἄξιον νὰ φορτόνης ἐξῆντα μουλάρια ξύλα; Εἶμ' ἄξιον ἕκατό, τοῦ εἶπε· φκειάσε μου ἕνα τσεκούρι!.. Τοῦ φκειάνει ἕνα πενταχόσιαις ὀκκάδες... Κ' ἔτσι παίρνει τὰ μουλάρια και πηγαίνει σ' ἕνα λόγγο, κι' ἐκεῖ ρίχνει τὸ τσεκούρι του, κι' εὐτὺς φορτώθηκαν τὰ μουλάρια. Σ' τὸ δρόμο, ποῦ ἔρχονταν, ἦταν ἕνας πλάτανος· τὸν πιάνει με τὰ χέρια του, τὸν ξεριζώνει και πηγαίνοντας σ' τὸ δρόμο ἐκρέμιζε τῆς σιέπαις ἀπ' τὰργαστήρια. Τότες τὸν εἶδ' ὁ βασιλεῖας και θάμμασε, κι' εἶπε σ' τὸ ψωμά· τρώει πολὺ, ἀλήθεια, μὰ δουλεύει και πολὺ! Καὶ φοβούμενος ὁ βασιλεῖας, μὴν τὸν σκοτώσῃ αὐτὸς ὁ ἄθρωπος, τὸν ἔστειλε νὰ πάρῃ γρόσια ἀπ' τοὺς Σκυλοκεφάλους, κι' ἴσως ἐκεῖνοι τὸν φάγουν. Κ' ἔκαμε συμφωνία με τὸ βασιλεῖα, ὅτι μόν' πάρῃ τὰ γρόσια ἀπ' τοὺς Σκυλοκεφάλους, νὰ τοῦ δώσῃ τὸ μισό του τὸ βασιλεῖο. Πῆγε, τοὺς ἐνίκησε κι' ἔτσι πῆρε τὸ μισὸ βασιλεῖο...⁴⁶».

Τὸ παραμῦθι αὐτὸ ἀναδημοσιεύει ἀπὸ τὰ Γερμανικά, στὸ εἰσαγωγικὸ του κυρίως μέρος, ποῦ ἐνδιαφέρει, ὁ γνωστὸς κλασσικὸς φιλόλογος Albin Lesky σὲ μιὰ παλαιὰ ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία του⁴⁷. Σκοπὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ

ἀνασυστήσῃ κατὰ τρόπο ποῦ συστηματικὸ ἀπὸ ἄλλους ποῦ ἔχουν προηγηθῆ, τοὺς ὁποίους μνημονεύει, και νὰ διαφωτίσῃ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ μυθικοῦ προγόνου τῶν Ἑλλῶν ἢ Σελλῶν και ἰδρυτῆ τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης, ποῦ ἦταν και γιὸς τοῦ μυθικοῦ ἐπίσης Θεσσαλοῦ. Ἡ ἀποψη τοῦ Lesky εἶναι, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, ὅτι τὸ παραμῦθι ἔχει διασωθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέσω τῆς προφορικῆς παραδόσεως στὸν χῶρο τῆς Ἠπείρου, ἐκεῖ δηλ. ἀκριβῶς ὅπου ἐπιχωρίαζε ὁ ἀρχαῖος, ἀλλὰ λίγο σκοτεινός, μῦθος και ἔνεκα αὐτοῦ τοῦ λόγου ἡ ἀξία του γιὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς μορφῆς τοῦ Ἑλλοῦ, τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο τῶν Ἑλλῶν τοῦ περιφήμου μαντείου με τὴν ἱερὴ και προφητικὴ βελανιδιά, εἶναι προφανής⁴⁸. Ἄν αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἴσχυε στὴν κάπως ἀπόλυτη, ἀν καταλαβαίνω καλά, διάστασιν ποῦ θέλει ὁ Lesky, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ ἐπικαλεσθῆ ὡς σοβαρὸ ἐπιχείρημα, γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν σχέση «ἀνεξαρτησίας» μεταξὺ τοῦ νεώτερου παραμυθιοῦ τῆς Κῶ και τοῦ ἀρχαίου μῦθου τοῦ Ἐρυσίχθονος. Θὰ μπορούσε δηλ. κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ παραμυθιοῦ τῆς Κῶ, τὸ ὁποῖο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Dawkins και ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν, ἐπιβίωσε ἀκολουθώντας ἀνεξάρτητη, ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴ, πορεία μέσω στο χρόνον δὲν εἶναι μοναδικὴ ἀλλὰ ἔχει και τὸ παράλληλό της στὸν Ἠπειρωτικὸν χῶρον, ὅπου πάλιν ἕνα παραμῦθι, και μάλιστα συναφοῦς περιεχομένου, ἐπιβίωσε μέσω τῆς στοματικῆς παραδόσεως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν συναφῆ πάλιν πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Ἐρυσίχθονος μῦθον τοῦ «δρυτόμου» Ἑλλοῦ ἢ Σελλοῦ τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης. Αὐτὸ θὰ μπορούσε ὡς γεγονὸς νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀποψη Dawkins. Ἐχουν ὅμως τὰ πράγματα ἔτσι ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Lesky; Προσωπικὰ διατηρῶ ἐπιφυλάξεις. Σημειῶνω κατ' ἀρχὴν ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἠπειρωτικὸς μῦθος δὲν εἶχε τὴν τύχην τοῦ μῦθου τοῦ Ἐρυσίχθονος νὰ τὸν ἐπεξεργασθῶν ποιητικὰ συγγραφεῖς τῆς ἀξίας μάλιστα τοῦ Καλλιμάχου και τοῦ Ὀβιδίου, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποτελοῦσαν γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους τῶν μέχρι τὴν νεώτερη ἐποχὴ προσφιλῆ διδακτικὰ και τερπνὰ ἀναγνώσματα.

Ὁ μῦθος αὐτὸς παραδίδεται σὲ δύο παραλλαγές ἀλλὰ σὲ ἀπλὴ μορφή, ὅπως μιὰ σημερινὴ παράδοσιν, και μάλιστα σὲ κείμενα τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος. Συγκεκριμένα κατὰ τὴν πρώτη παραλλαγὴν, τὸ Ἑλλοί, ὅπως ὀνομάζονταν οἱ ἀποτελοῦντες τὸ ἱερατεῖο τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης, προέρχεται «ἀπὸ τοῦ Ἑλλοῦ τοῦ δρυτόμου, ὃ φασὶ τὴν περισσετέραν πρῶτην καταδείξει τὸ μαντεῖον»⁴⁹, ἢ «ἢ μὲν χρυσὴ πέλεια ἔτ' ἐπὶ τῆς δρυὸς ἐν λογίοις ἢ σοφῇ και χρησιμοί, οὗς ἐκ Διὸς ἀναφθέγγεται, κείται δ' οὗτος ὁ πέλειος, ὃν μεθῆμεν Ἑλλός ὁ δρυτόμος, ἀφ' οὗ κατὰ Δωδώνην οἱ Ἑλλοί».⁵⁰ Κατὰ τὴν ἄλλη παραλλαγὴν, τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθῆσῃ μέχρι τὰ Ἠπειρωτικὰ τοῦ Προξένου,

46. JEAN PIO, *Neοελληνικά παραμῦθια. Contes populaires grecs, publiés d'après les manuscrits du Dr. J.-G. de Hahn et annotés par...*, Copenhagen 1879, σ. 75-76, ἀρ. 24.

47. ALBIN LESKY, «Hellos-Hellotis», *Wiener Studien*, τόμ. 46 (1928), σ. 55.

48. *Ο.π.*, σ. 54 κ.εξ.

49. Σχόλ. Ὁμ. Ἰλ. II 234d² (Erbse 4, σ. 222).

50. ΦΙΛΟΣΤΡ. *Εἰκ.* 2, 31, 1.

ιστορικού του βασιλιά Πύρρου, ένας βοσκός, ο Μαροδύλας (ή και Μανδύλας), έπειδή ή μαντική βελανιδιά εφάνερωσε ότι αυτός εκλεψε τὰ πρόβατα ενός άλλου βοσκού «τότε πρώτον, φασί, τήν δρυῖν φωνήν ἀφείναι» «τούτον λέγεται προσοργισθέντα τῇ δρυϊ θέλησαι αὐτήν ἐκκόψαι νύκτωρ. Πελειάδα δέ ἐκ τοῦ στελέχους ἀνακύψασαν ἐπιτάξαι μὴ τοῦτο δρᾶν. Τὸν δὲ δευματοθέντα μηκέτι τοῦτο τολμῆσαι, μὴ θιγεῖν τοῦ ἱεροῦ τούτου δένδρου. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τόλμημα μηνῆσαι αὐτῷ τοὺς Ἡπειρώτας. "Θθεν καὶ λαβόντας δίκην ταύτην εἰσπράξασθαι τῆς ἀπ' αὐτοῦ ὑπομονῆς τὸν μάντιν προάγει»⁵¹.

Ὁ σχολιασμός πού χρειάζεται ὁ μῦθος αὐτός, ὄχι ἀπὸ μόνος του πού ἐπιχειρεῖται γενικά ἐπιτυχῶς ἀπὸ τὸν Lesky, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους συναφεῖς μῦθους (Ἐρυσίχθονος κλπ.), μὲ τοὺς ὁποίους ἐπίσης τὸν συνδέει ὁ Lesky, ἀλλὰ καὶ μὲ μεταγενεστέρους θὰ γίνῃ σὲ ἄλλη εὐκαιρία. Ἐδῶ θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ παρατηρήσω μόνον ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Ἡπειρωτικοῦ παραμυθιοῦ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο δὲν ἐξαρτᾶται δεσμευτικά ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο μῦθο ὅπως ἐκεῖνο τῆς Κῶ. Ἄν ἔχη διασώσει τὴν ἀνάμνηση ἐκείνου τοῦ «δρυτόμου» Ἐλλοῦ, ὅπως γράφει ὁ Lesky, αὐτὸ δὲν εἶναι παράδοξο. Ὁ Lesky ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅπου αὐτὸ συμβαίνει, στίς ὁποῖες δηλ. νεώτερα, Ἡπειρωτικὰ μάλιστα, παραμύθια ἔχουν διασώσει στοιχεῖα ἀπὸ ἀρχαίους μῦθους σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸς⁵², ὅπως πολὺ καλύτερα μὲ τίς ἐργασίες τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ (Πολίτη, Κυριακίδη, Μέγα κλπ.) ἀλλὰ καὶ κλασσικῶν φιλολόγων (Κακριδῆ κ.ἄ.) ἔχει ἀποδειχθῆ. Ἡ πίστη αὐτὴ μάλιστα πού ἐπεκτείνεται σὲ πολλὰ καὶ διάφορα στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ὕλικοῦ βίου τοῦ λαοῦ τοῦ εὐρύτερου Ἑλληνικοῦ χώρου ἔχει δημιουργήσει μέχρι τώρα τοὺς λαογράφους τῆς συνέχειας, στοὺς ὁποίους ἀνήκει καὶ ὁ γράφων, σ' ἐκείνους δηλ. πού πιστεύουν μὲ ἄλλα λόγια ἀκράδαντα στὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὅμως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ ἐνδελεχῆ καὶ σοβαρὴ ἔρευνα καὶ ὄχι ἀπὸ ἐπιπόλαιες δογματικὲς κρίσεις καὶ συλλογισμούς, πού στηρίζονται στὴν ἀνακάλυψη ὁμοιοτήτων καὶ συναφειῶν ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχουν. Εἶναι βέβαια πάντοτε καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ ἀναγκαίου ὕλικοῦ, πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀμφίβολης ἀξίας συμπεράσματα, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἡπειρωτικοῦ παραμυθιοῦ, ἐξ αὐτοῦ κυρίως καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις μου, πού εἶναι μᾶλλον ἐνδεικτικὲς. Συγκεκριμένα:

51. Σχόλ. Ὁμ. Ὀδ. ξ, 327. «Ἡ ἱστορία παρὰ τῷ Προξένῳ», συμπληρώνουν τὰ σχόλια. Τὰ κείμενα τῶν δύο παραλλαγῶν τοῦ μῦθου παραθετῆται ὁ Lesky, ὁ.π., σ. 54 καὶ 60 ἀντίστοιχα. Βλ. πρόχειρα τοὺς μῦθους στοῦ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Ὀδηγὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου Δωδώνης, 1971, σ. 22. Γιὰ τὴν δυσκολία τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ χωρίου βλ. ALBIN LESKY, ὁ.π., σ. 61.

52. Ὁ.π., σ. 54-55.

α') Ὁ Lesky ὑπερεκτιμᾷ, νομίζω, τὸ γεγονός τῆς τοπικῆς προελεύσεως τοῦ νεωτέρου παραμυθιοῦ, ἐπειδὴ συμπίπτει μὲ τὴν τοπικὴ προέλευση τοῦ ἀρχαίου μῦθου. Δὲν ὑποψιάζεται καθόλου, καὶ δικαιολογημένα ἴσως, ὅτι ἡ καταγραφή τοῦ παραμυθιοῦ στὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ παρουσία του στὸν χῶρον αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴν τύχη. Κατὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφει ὁ Lesky, κάποτε ἀκόμη καὶ μέχρι τὰ νεώτερα χρόνια, λείπουν δυστυχῶς οἱ συστηματικὲς καὶ ἐπίμονες συλλεκτικὲς προσπάθειες, πού θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν τὴν πραγματικὴ, ὅσο αὐτὸ εἶναι ἐφικτό, εἰκόνα διαδόσεως τοῦ ὅποιου λαϊκοῦ στοιχείου καὶ ἔτσι νὰ προφυλάξουν τὸν ἐρευνητὴ ἀπὸ τοῦ νὰ θεωρῆ ὡς μεμονωμένα, καὶ νὰ τὰ ἀξιολογῆ ἀνάλογα, φαινόμενα καὶ στοιχεῖα πού παρουσιάζονται εὐρύτερα διαδομένα, ὅπως, ὅπως θὰ δοῦμε, συμβαίνει καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο παραμῦθι.

β') Ἀπὸ τὸν Lesky δὲν διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι τὸ παραμῦθι ἀνήκει σὲ ομάδα εὐρύτερα διαδομένων ἱστοριῶν, πού χαρακτηρίζονται ὡς παραμύθια, γιὰ τὸν δυνατὸν Γιάννη, τοῦ ὁποῖου ἡ σωματικὴ δύναμη ὀφείλεται στὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν ζῶο⁵³. Πρόκειται γιὰ παραμῦθι, προσθέτω ἐγώ, πού ἔχει καταχθῆ στὸν 301B τύπο τοῦ διεθνῶς ἀναγνωρισμένου καταλόγου τῶν Aarne-Thompson (AaTh)⁵⁴ μὲ 52 πρὸς τὸ παρὸν παραλλαγῆς στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο⁵⁵. Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς διηγήσεις, συμπληρώνει ὁ Lesky, ὅπου ὁ ἥρωας εἶναι παιδὶ τῆς ἀρκούδας, μιὰ φτωχὴ γυναίκα συνέρχεται στὸ δάσος μὲ τὴν ἀρκούδα καὶ γίνεται μητέρα. Ἐντελῶς ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἀντιστροφή αὐτοῦ τοῦ θέματος στὸ παραμῦθι τῆς Ἡπείρου, ὅπου ἀναφέρεται ἄνδρας σὲ μεῖξη μὲ τὴν ἀρκούδα⁵⁶. Ὅπως ὅμως τώρα ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν νεώτερη ἔρευνα, ἡ περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι μοναδική. Σὲ μιὰ παραλλαγή μάλιστα τοῦ παραμυθιοῦ ἀπὸ τὴν ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν Ἡπειρὸ Κύπρο ἢ ἴδια περίπτωση σαρκικῆς μεῖξεως ἄνδρα μὲ ἀρκούδα, καὶ μάλιστα παπᾶ, περιγράφεται σαφέστατα καὶ χωρὶς περιστροφές⁵⁷.

53. Ὁ.π., σ. 55. Τὸ ἐπισημαίνει ἤδη καὶ ὁ ἴδιος ὁ HAHN (ὁ.π., σ. 301).

54. ANTTI AARNE - STITH THOMPSON, *The types of the Folktales, A Classification and Biography*. Folklore Fellows Communications (FFC) 184, Helsinki 1963³ (φωτ. ἀνατ. 1964).

55. Τίς ὁποῖες σημειώνει καὶ ἐξετάζει ὁ ΜΗΝΑΣ ΑΛ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ στὴν διδακτορικὴ του διατριβή: *Οἱ Ἑλληνικὲς παραλλαγῆς γιὰ τὸν δρακοντοκτόνο ἥρωα (Aarne-Thompson 300, 301A καὶ 301B), Παραμυθολογικὴ μελέτη*, Ἰωάννινα 1982, σ. 108-128. Ὁ πίνακας τῶν παραλλαγῶν μὲ τοὺς τόπους διαδόσεως, πού ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν Πόντο μέχρι τὴν Κύπρο στίς σελ. 108-117.

56. Ὁ.π., σ. 56.

57. «Μῖαν φορὰν τζι' ἕνα τζιαιρὸν εἴσιεν ἕναν παπᾶν, τζι' ἐπῆεν νὰ κόψῃ ξύλα στ' ὄρος. Πάνω στ' ὄρος ἤδρεν μῖαν ἀρκούδαν πού 'ταν γυρισμένη τζι' ἔκαμεν τῆς ἕναν παιδίν» (Μ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, ὁ.π., σ. 118). Σὲ ἄλλες 2 παραλλαγῆς ὁ ἥρωας ἀναφέρεται ὡς γιὸς ἀρκούδας (ὁ.π., σ. 112, ἀρ. 19 καὶ 21), πού προϋποθέτει, νομίζω, τὴν μεῖξη μὲ ἄνδρα τῆς ἀρκούδας (τὸ παραμῦθι τιτλοφορεῖται Ἀρκουδογιάννης), ἐνῶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες ὁ ἥρωας εἶναι γιὸς πα-

γ') Στο παραμύθι γενικά εμφανίζονται φτωχοί ύλοτόμοι —ένας ύλοτόμος εμφανίζεται ήδη στην αρχή κοντά στην παπαδιά— στο παραμύθι τής 'Ηπειρου εμφανίζεται ένας παπᾶς ὡς πατέρας, γράφει ὁ Lesky⁵⁸. 'Εδῶ ἰσχύει πάλιν ἡ ἴδια παρατήρηση, ὅπως ἀμέσως παραπάνω. 'Ο παπᾶς ὡς πατέρας τοῦ ἀνδρειωμένου ἥρωα εμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλες παραλλαγές ἄμεσα ἢ ἔμμεσα⁵⁹. 'Απομένει βέβαια πάντοτε ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ παραμύθι, ποῦ γνώρισε τόσο πρῶιμη καταγραφή, νὰ εἶναι πράγματι 'Ηπειρωτικὸ καὶ κατοπιν νὰ ἔχη διαδοθῆ καὶ φθάσει μέχρι τὴν Κύπρο, ἀλλὰ αὐτὸ θὰ χρειαζόταν ἴσως ἄλλη, συμπληρωματικὴ, ἔρευνα.

Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ὑπαισθῶ σὲ ἄλλες λεπτομέρειες⁶⁰ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι, ὅπως πιστεύω, μὲ τὶς ἐπισημάνσεις ποῦ ἔκαμα ἔδειξα ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ συμπέρασμα ποῦ προκύπτει ἀπὸ μιὰ πρόχειρη σύγκριση τοῦ 'Ηπειρωτικοῦ παραμυθιοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο 'Ηπειρωτικὸ μῦθο, ἂν στὸ σύνολο τοῦ εἶναι καὶ 'Ηπειρωτικὸς⁶¹, οὔτε ὁ τόπος, οὔτε τὸ περιεχόμενο, οὔτε ἄλλα στοιχεῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς στενῆς σχέσεως παραμυθιοῦ καὶ ἀρχαίου μῦθου. 'Οτι τὸ παραμύθι γενικὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου μῦθου γιὰ τὸν

πα (δ.π., σ. 112, ἀρ. 22, 113, ἀρ. 25, 29) ἀκόμη καὶ παπαδιάς (δ.π., σ. 114, ἀρ. 41). 'Ετσι καὶ ἄλλιῶς ἡ παρουσία τοῦ παπᾶ στὰ παραμύθια τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀσυνήθιστη.

58. "Ο.π., σ. 57.

59. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση 57.

60. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συζητήσῃ ἀκόμη καὶ τὴν σχέση τῆς ἀρκούδας μὲ τὸ δένδρο, ὅπως ἐκτίθεται στὸ παραμύθι. 'Ο Lesky δέχεται ὅτι ἡ ἀρκούδα εἶναι τὸ πνεῦμα (numen) τοῦ δένδρου, ἀφοῦ βγήκε μέσα ἀπὸ αὐτὸ μετὰ ἀπὸ τὸ κόψιμό του. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπολύτως συναφὲς παραμύθι ἀπὸ τὴν Κύπρο ὁ ξυλοκόπος παπᾶς πάνω στὸ ὄρος ἀπλῶς «ἠῶρεν μιὰν ἀρκούδαν» καὶ κατὰ τὶς ἄλλες παραλλαγές ἡ ἐμφάνιση τοῦ ζώου εἶναι δικαιολογημένη περίπτου μόνον ἐπειδὴ τὸ δάσος εἶναι τὸ ἐνδιαίτημά του (βλ. Μ. ΑΛΒΕΙΔΑΝ, δ.π., σ. 118 κ.ἐξ.). 'Εξ ἄλλου, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Ρίο, ἐκείνοι ποῦ ἐργάστηκαν γιὰ τὴν συλλογὴ τοῦ Hahn ἀπείχαν πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποδώσουν τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ τόπου ὅπου ἔκουσαν τὰ παραμύθια, ἐπέφεραν φορτὸς σ' αὐτὰ κτλ. (Βλ. σχετικὰ Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, τόμ. 1, 1920, σ. 201). 'Ο Hahn πάντως, ὁ ὁποῖος συνέλεξε εἰδικὰ τὰ 'Ηπειρωτικὰ παραμύθια μὲσω μιᾶς δωδεκάδας καλῶν μαθητῶν τοῦ γυμνασίου 'Ιωαννίνων, ποῦ μὲ τὴν σειρά των χρησιμοποίησαν ὡς πληροφοριοδότες των τὶς μητέρες καὶ γιαγιάδες των, δὲν παρέλειψε νὰ συστήσῃ μὲ αὐστηρότητα στοὺς συλλογεῖς του νὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ τοῦ νὰ προβοῦν σὲ ἄλλαγες καὶ δῆθεν βελτιώσεις, ἔτσι ὥστε νὰ διατηρηθῆ κατὰ τὸ δυνατὸ τὸ τοπικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα (Hahn δ.π., 1, 1864, σ. ν).

61. 'Ο Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, δ.π., ὑποστηρίζει ὅτι καὶ οἱ δύο μυθικὲς διηγήσεις ἔχουν ἐπινοηθῆ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα ἐπὶ βασιλιᾶ Πύρρου. Γιὰ τὴν πρώτη ὅμως δέχεται ὅτι εἶναι Θεσσαλικῆς προελεύσεως καὶ ἀποσκοποῦσε νὰ στερεώσῃ τὴ δοξασία ὅτι τὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης ἰδρύθηκε ἀπὸ Θεσσαλοῦς, ἀφοῦ ἰδρυτῆς του ὑπῆρξε ὁ γιὸς τοῦ Θεσσαλοῦ, ὁ 'Ελλός, ἐνῶ ἡ δεύτερη μυθικὴ διήγησι μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Μαρδύλα εἶναι 'Ηπειρωτικὴ, καὶ ἐπινοήθηκε ὡς ἀπάντησι στὴν παραπάνω Θεσσαλικὴ δοξασία γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ μαντείου. Τὶς ἀπόψεις τοῦ Δάκαρη, ποῦ λόγῳ καὶ τῆς φύσεως τοῦ βιβλίου ἐκτίθενται πρόχειρα, προσ-

δρυτόμο 'Ελλῶ (Erinnerung an jenen «Holzfäller» Hellos erhalten hat, κατὰ τὸν Lesky, δ.π. σ. 58) καὶ εὐρύτερα γιὰ τὸν ἱερόσυλο ποῦ τιμωρεῖται ἐπειδὴ ἐκκόπτει τὰ ἱερὰ δένδρα ἢ τὸ ἱερὸ δένδρο, ὅπως εἶναι ἡ περίφημη μαντικὴ δρῦς τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης, αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει, αὐτὸ ὅμως θεωρεῖται γεγονός συνηθισμένο ἀπὸ ὅσους μάλιστα πιστεύουν στὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ ἡ ἀπόλυτη σχεδὸν ταύτιση τοῦ παραμυθιοῦ τῆς Κῶ μὲ τὸν ἀρχαῖο μῦθο τοῦ 'Ερυσίχθονος, τὸν ὁποῖο οὐσιαστικὰ μὲ διαφορετικὴ μορφὴ ἀναπαράγει, εἶναι ἀσυνήθιστη, ἐκτὸς καὶ ἂν τὸ νεώτερο εἶναι προῖον γραπτῆς πηγῆς, ποῦ γίνεται γνωστὴ μὲσω τῶν (ἡμι)λογίων ἢ τῆς σχετικῆς διδασκαλίας, πρῶγμα ποῦ προσπάθησα ἐνισχύοντας ἀπόψεις παλαιότερων καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα νὰ δείξω παραπάνω.

'Ανακεφαλαιώνοντας θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω μετὰξὺ ἄλλων ὅτι:

α') Παρὰ τὴν ἀντικατάστασι μερικῶν ἀρχαίων ὀνομάτων ἀπὸ νεώτερα χριστιανικὰ κ.ἄ., ἄλλαγες φυσιολογικὲς καὶ συνηθισμένες, τὸ παραμύθι τῆς Κῶ παρουσιάζει οὐσιαστικὰ ἐξάρτησι σχεδὸν δουλικὴ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο μῦθο τοῦ 'Ερυσίχθονος.

β') Τὸ παραμύθι οὔτε ἔχει ἐπηρεάσει ἄλλες διηγήσεις οὔτε ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ αὐτὲς οὔτε καὶ θυμίζει τίποτα ἀπὸ τὴν Κῶ, τὸν χῶρο τῆς καταγραφῆς του, ὅπως θὰ ἦταν φυσικὸ —καὶ ὅπως συμβαίνει μὲ ἄλλα παραμύθια— ἂν ἐπιβίωνε στὸ νησί γιὰ περισσότερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. 'Ας προστεθῆ καὶ ὅτι, ἂν σήμερα δημιουργοῦνται προβλήματα γιὰ τὴν φυσιογνωμία του, αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸν καταγραφέα του (καὶ αὐτὸ ἔχει σχέση καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ καταγραφῆς του), ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὰ τότε δεδομένα ἐνδιαφέρθηκε μόνον γιὰ τὸ κείμενο καὶ ὄχι, ὅπως ἀπαιτοῦν οἱ νεώτερες ἐπιστημονικὲς μέθοδοι, καὶ γιὰ τὴν λεγόμενη «βιολογία» του. 'Αν ὁ Ζαρράφτης εἶχε τὴν πρόνοιαν νὰ ἐρωτήσῃ τὴν πληροφοριοδότην του ἀπλῶς καὶ μόνον ποῦ, τότε καὶ ἀπὸ ποιὸν ἔμαθε τὸ παραμύθι, πιθανῶς σήμερα νὰ μὴν εἶχαμε λόγο νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς του.

γ') 'Αφοῦ τώρα λείπουν τέτοιες, καθοριστικὲς ἐνδεχομένως, εἰδήσεις γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ παραμυθιοῦ, ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦμε στὶς ἐνδείξεις. Καὶ ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν, ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέτασι τῶν παλαιῶν καὶ τὴν προσαγωγῆ νέων στοιχείων, ὅτι ἔχουν δίκιο ὅσοι ἔχουν ὑποστηρίξει μὲ κυριώτερο τὸν Fehling, ἔστω καὶ μὲ ὅσα στοιχεῖα διέθετε ὁ καθένας, ὅτι τὸ παραμύθι τῆς Κῶ εἶναι νεώτερο δημιούργημα. 'Ο δημιουργὸς του, λόγιος ἢ ἡμιλό-

παθεῖ νὰ ἀντικρούσῃ ὁ ΚΩΣΤΑΣ ΡΩΜΑΙΟΣ (*Λαβύρινθος*, τόμ. 2 [1976], σ. 45-47) ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶναι φυσικώτερο νὰ ὑπῆρχε ἀρχικὸς ἐπιχώριος 'Ηπειρωτικὸς μῦθος μὲ τὶς δύο παραλλαγές, τὶς ὁποῖες δὲν ἐπηρέασαν οἱ μεταγενέστερες πολιτικὲς ἀντιθέσεις μετὰξὺ Θεσσαλῶν καὶ 'Ηπειρωτῶν. Γιὰ νὰ ἰσχύουν ὅμως αὐτά, ἔστω καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ μῦθου ποῦ συνήθως δὲν ἐλέγχεται εὐκόλα, χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ πηγές ποῦ θὰ τὰ στηρίξουν, καὶ ὁ Ρωμαῖος δὲν στηρίζεται σὲ καμμιά πηγὴ, ἀπλῶς τὰ θεωρεῖ ὡς πιὸ φυσικὰ.

γιος, θά γνώριζε, πιστεύω, όχι μόνο τὸν Καλλίμαχο καὶ τὸν Ὀβίδιο, τὸ κείμενο τῶν ὁποίων ἀναπαράγει συνδυαστικά, ἀλλὰ καὶ μερικούς, ἔστω, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πού, ὅπως υπαινίχθηκα παραπάνω, ἐντοπίζουν τὸν ἀρχαῖο μῦθο στὴν Κῶ⁶², πρᾶγμα πού γιὰ μερικούς καὶ κυρίως γιὰ τὸν Dawkins δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἐπιβίωσή του στὸ νησί γιὰ τόσο μακρὸ χρονικὸ διάστημα.

δ') Τὸ παραμῦθι διατηρεῖ τὸ μοτίβο τῆς τιμωρίας μὲ τὴν πείνα, ἐπειδὴ ὁ δημιουργὸς του εἶναι προσκολλημένος στὴν ἀρχαία παράδοση. Καὶ βέβαια ὁ ἀρχαῖος ἀκροατὴς τοῦ μῦθου, πού γνώριζε τὴν ιδιότητα τῆς θεᾶς τῆς γεωργίας Δήμητρος, δὲν εἶχε κανένα πρόβλημα νὰ κατανοήσῃ τὸ εἶδος τῆς τιμωρίας. Ἡ δότεира τῶν ἀγαθῶν σ' ἐκείνους πού τὴν τιμοῦν καὶ τὴν σέβονται προσλαμβάνει κατὰ φυσικὸ λόγον τὴν ἀντίθετη ιδιότητα, ὅταν πρέπει νὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἀσεβεῖς⁶³. Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὸν νεώτερο λαϊκὸ ἀκροατὴ ἢ ἀφηγητὴ τοῦ παραμυθιοῦ, στὸν ὁποῖο ὁ ρόλος αὐτὸς τῆς Δήμητρος δὲν εἶναι γνωστὸς καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγον τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς τιμωρίας ὡς ἔωλο ἔπρεπε κανονικὰ τὸ παραμῦθι νὰ τὸν ἀποβάλλῃ. Ὅπως ἔχω ἀναφέρει, ὑπάρχει πλῆθος ἀπὸ παραδόσεις μὲ θέμα τὴν ἐκιοπὴ ἐνὸς ἱεροῦ-στοιχειωμένου δένδρου. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ μῦθου τοῦ Ἐρυσίχθονος καὶ τῶν ἄλλων συναφῶν ἀρχαίων μῦθων, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ στηρίξῃ αὐτὴν τὴν συνέχεια στὴν στενὴ διαχρονικὴ παρακολούθησι τοῦ σχετικῆς ὕλικου. Τὸ πνεῦμα τοῦ δένδρου, πού, ἂν εἶναι ἱερό, μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ Ἅγιο προστάτη καὶ τιμωρὸ, τιμωρεῖ κατὰ ποικίλους τρόπους τὸν ἱερόσυλο, ποτὲ ὅμως, ὅσο γνωρίζω, μὲ τὴν ποινὴ τῆς πείνας.

ε') Τέλος, καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, πιστεύω ὅτι ἡ γνώμη ὅσων ὑποστήριξαν ὅτι τὸ παραμῦθι τῆς Κῶ εἶναι νεώτερο δημιούργημα, πού προήλθε ἀπὸ τὴν γνώση τοῦ ἀρχαίου μῦθου τοῦ Ἐρυσίχθονος, ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο καὶ μὲ ὅλα ὅσα ἔχω ἐκθέσει παραπάνω.

62. Βλ. τὴν ἀνωτ. σημ. 8.

63. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἶδησι τοῦ ΑΙΔΑΝΟΥ (βλ. ἀνωτ., σημ. 5), τὴν ὁποία ἐπισυνάπτει σὲ κατάλογον ἀδηφάγων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγει, ὅπως ἔχω ἀναφέρει, καὶ «Ἐρυσίχθονα τὸν Μυρμιδόνο»: «λέγεται δὲ ἐν Σικελίᾳ Ἀθηναγίας ἱερὸν εἶναι καὶ Σιτοῦς ἄγαλμα Δήμητρος». Τὸ ἴδιο παραδίδει καὶ ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ (βλ. ἀνωτ., σημ. 5) μὲ ἀφορμὴ τὴν πληροφορία τοῦ Ἑλληνικοῦ γιὰ τὸν «Ἐρυσίχθονα τὸν Μυρμιδόνο», ὅτι ἦν ἀπληγτος βορᾶς», μεταξὺ ἄλλων ἀποδίδοντας τὴν μαρτυρίαν στὸν παλαιότερον Πολέμωνα: «παρὰ Σικελιώταις φησὶν Ἀθηναγίας ἱερὸν εἶναι καὶ Σιτοῦς Δήμητρος ἄγαλμα».

ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥΣ

Α'

Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς Νεοελληνικὰς διαλέκτους καὶ τὰ ιδιώματα διεσώθησαν πλεῖστα ἀρχαῖαι λέξεις, τύποι, φθόγγοι καὶ σημασίαι. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐφθασαν μέχρις ἡμῶν διὰ τῆς Κοινῆς. Πάντα ταῦτα, ὀρθῶς καταγραφόμενα, δύνανται νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν γνώσιν καὶ μελέτην τῶν παλαιότερων φάσεων τῆς γλώσσης. Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) εἶναι πλουσιώτατον εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτά¹.

Τὴν ἀξίαν τῶν διαλεκτικῶν στοιχείων ἐπεσήμανεν ἤδη ὁ Γ. Χατζιδάκις, ὁ ὁποῖος παρετήρησεν² ὅτι «οἱ νῦν διαλεκτικοὶ τύποι εἶναι λείψανα μικρὰ εὐρείας ἄλλοτε χρήσεως» καὶ ὅτι «κατ' ἀλήθειαν οὔτε τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς εἶναι δυνατόν νὰ συνταχθῇ Λεξικὸν πλήρες καὶ τέλειον, ἂν τεθῶσι δοῦναι διαστέλλοντα αὐτὴν ἀπὸ τῆς μεταγενεστέρης ἢ τῆς μεσαιωνικῆς ἢ τῆς νέας Ἑλληνικῆς, οὔτε τῆς μεταγενεστέρης, μέσης καὶ νεωτέρας δύναται νὰ νοηθῇ ἐπιστημονικὸν Λεξικὸν ἄνευ ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς ἀρχαίας καὶ ἄνευ ἀδιαλείπτου ἀνὰ πᾶσαν σιγμὴν ἐπαναλαμβανομένης ἀναφορᾶς εἰς αὐτήν»³.

Εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτὴν ἄλλωστε στηρίζεται καὶ ἡ σύνταξις τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, δηλ. εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν νεωτέρων γλωσσικῶν στοιχείων πρὸς τὰ, ὅσον εἶναι δυνατόν, ἀρχαιότερα τοιαῦτα. Αὐτὸ εἶναι τὸ *praecceptum aureum* τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ὅστις διὰ τὴν ἀξίαν τῆς μελέτης τῶν ιδιωμάτων ἀπεφάνθη ἀκόμη ὅτι «τὰ συντηρητικὰ ιδιώματα χρησιμεύουσιν ἡμῖν ὡς πρεσβυταί τινες προσκαλοῦ-

1. Τὸ ὕλικόν αὐτὸ ἐχρησιμοποιήθη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοῦ Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ σύνταξιν τῶν ἀρχαῖσμων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς: *Lexikon der Archaismen in Neugriechischen Dialekten*, Wien 1974. Ὑπάρχει ὅμως πλούσιον ἀκόμη ὕλικόν ἀπὸ διαφόρων νεοελληνικῶν διαλέκτους.

2. *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 39.

3. *Γλωσσολογικαὶ Ἐρευναι*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1980, σ. 471, πρβ. σσ. 487, 488.

μενοι να μαρτυρήσωσι και τρόπον τινά να καταθέσωσιν εν τῇ ἐξετάσει τῆς γλώσσας ὅ,τι διασώζουσιν, ἀπομνημονεύουσιν ὡς εἶπεν ἐκ τῶν παλαιότερων ἐκείνων χρόνων, ἢ κατ' ἄλλην εἰκόνα δύνανται να θεωρηθῶσιν ἀρχαιότερα ἔγγραφα, διαφυλάττοντα πιστῶς τὴν ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένην γλωσσικὴν φάσιν»⁴.

Τῆς ἀληθείας αὐτῆς μάρτυρες ἔστωσαν και τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα διαλεκτικά γλωσσικά ἐκ διαφόρων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου.

μήκων - μάκος

Τὸ ἀρχαῖον οὖσ. ἡ μήκων (γεν. τῆς μήκωνος), τὸ φυτὸν ἢ κοινῶς λεγομένη παπαρούνα (ἰταλ. *paraverone*, *paravero*, *paragina*) σώζεται σήμερον εἰς διάφορα γλωσσικά ἰδιώματα ὑπὸ τὸν δωρικὸν τύπον και κατὰ τὰ τρία γένη μάκος ὁ, μάκος ἢ, μάκων, τό.

Ὁ τύπος μάκος ἐσχηματίσθη κατὰ μεταπλασμόν, φαινόμενον σύνηθες εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν. Ὁ Ἄ. Κοραῆς⁵ παρετήρησεν ὅτι ἡ ὀνομαστικὴ εἰς -ν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἀντέβαινε εἰς τὸ γλωσσικὸν ἡμῶν αἰσθημα, διὸ ἔχομεν μεταπλασμόν αὐτῆς εἰς -ς.

Κατόπιν τούτου, τῶν πλείστων τριτοκλίτων ἀρσενικῶν και θηλυκῶν ὀνομάτων ὁ ἐνικὸς μετέβη διὰ μεταπλασμοῦ εἰς τὴν β' κλίσειν, ὡς τά: ὁ γέρων - γέρος, Χάρων - Χάρος, δρόκων - δρόκος, ἄρχων - ἄρχος, Χαρίτων - Χαρίτος, διάκων - διάκος κ.ἄ. Οὕτω, και τὸ μήκων ἢ, μετεπλάσθη εἰς μήκος, ὁ. Ὁ τύπος τοῦ οὐδ. τὸ μάκος νομίζω ὅτι μετεπλάσθη ἀναλογικῶς πρὸς ἄλλα οὐδ. οὖσ. εἰς -ος, ὡς τὸ μάκρος, τὸ ὕψος, τὸ πλάτος κ.ἄ. Ὁ Γ. Χατζιδάκις⁶ θεωρεῖ ὅτι ὁ δωρικὸς τύπος μάκος εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κοινὴν και δι' αὐτῆς, ὡς και πολλαὶ ἄλλαι λέξεις, ἔφθασε μέχρι σήμερον.

Τὴν παρουσίαν τοῦ διαλεκτικοῦ μάκος ὁ, ἐπεσήμαναν παλαιότερον οἱ ξένοι βοτανολόγοι Sibthorp⁷ (1786, 1794) και C. Fraas⁸, οἱ ὅποιοι ἐπεσκέφθησαν τὴν Ἑλλάδα και ἐμελέτησαν τὴν χλωρίδα αὐτῆς. Ἐκ τοῦ ἔργου αὐτῶν ἀντλῶν

4. Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάγκης ἐνὸς Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας, *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηρέσεως Κ. Σ. Κόντου*, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 11.

5. Ἄτακτα, τ. Α', ἐν Παρισίοις 1828, σσ. 51-52 και τ. Β', σσ. 69, 417. Πρβ. Σ. ΜΕΝΑΡΑΟΥ, «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου», Ἀθηναί, τ. 18 (1906), σ. 333. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 9.

6. [Καταγωγή τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς]. Ἀνακοίνωσις, Ἀθηναί, ἐν Ἀθήναις τ. 2 (1890), σ. 158. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Einleitung in die Neugriechische Grammatik*, Leipzig 1892, σ. 99. *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α' (1905), 80.

7. *Flora Graeca, sive plantarum rariorum historia, quas in provinciis aut insulis Graeciae legit, investigavit et depingi curavit Johannes Sibthorp*, Londini 1806-1840, τόμοι 10.

8. *Synopsis plantarum Florae classicae*, München 1845.

ὁ Σ. Μηλιαράκης⁹ ἀναφέρει: «P(apaver) officinalis πηγονιά (Παρνασ. Χ.), μάκος (Sibthorp, Fraas) και P(apaver) corallina, ληγονιά (Ζάκ., Sibthorp, Ὀρφανίδης, Margot), μάκος (Fraas)».

Γράφων μετὰ τὸν Σ. Μηλιαράκην ὁ Δ. Ν. Ζαγανιάρης¹⁰ περὶ τῆς χλωρίδος τῆς Μάνης, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Μάκος. Κυρίως ἡ *Paraver somniferum* (τὸ γνωστὸν ἀφίονι). Ἐπειτα και ἡ *Paraver rhoeas*. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ ἀρχαίου Δωρικοῦ τύπου μάκων. Οὐδαμοῦ ἐν Μάνη ἤκουσα να λέγεται μάκος ἢ *Raeonia*, ὡς ἀναγράφει ὁ Μηλιαράκης κατὰ τοὺς Sibthorp και Fraas». Ὁ αὐτὸς¹¹ εἰς νεωτέραν μελέτην του περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος γράφει: «*Paraver rhoeas* κ. μακουνίδα, μάκος, πανταχοῦ τῆς Μάνης».

Σήμερον, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν, διαλεκτικῶς, κατὰ πληροφορίας τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης και τῶν ἰδιωμάτων (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ἔχομεν τοὺς τύπους:

μ ά κ ο ς ὁ, Λακωνία, Μάνη, Πελοπόννησος (Δυρράχιον)¹², ὁ ζωμὸς τῆς παπαρούνας, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκοιμίζουσι τὰ κλαυθυρίζοντα βρέφη: *μὴν ἀφήνης τὸ παιδί να κλαίη, δῶσε του μία κουταλιά μάκο ν' ἀποκοιμηθῇ*, Μάνη.

μ ά κ ο υ ς ὁ, Θάσος, Μακεδονία (Βελβεντός, Βογατσικόν, Νάουσα, Σιάτιστα, Σέρραι, Χαλκιδική, Στερ. Ἑλλάς (Μεσολόγγι), ἡ παπαρούνα και ὁ ζωμὸς τῆς, ὁ διδόμενος ὡς ὑπνωτικόν. Εἰς τὴν Χαλκιδικὴν και ἡ παροιμία: «ἐλα παπποῦ να σὶ δείξου τ'ς μάκους», ἐπὶ τῶν ὀμιλούντων περὶ γνωστῶν πραγμάτων. Εἰς τὸ Μεσολόγγιον ἢ λ. σημαίνει τὸ χασίσι (Τουρκ. *hasis*)¹³.

μ ά κ ο ὁ, Προποντις (Χαβουτσί)¹⁴, ἡ μήκων, τὸ ἀφίονι: *Ἄ μάε σὶ δίνα τὰ να μάκο, γὰ να κασῆ* (ἡ μητέρα του τοῦ ἴδιου μάκο, γὰ να κοιμηθῇ).

μ ά κ ι ο ς ὁ, Λεξικὸν Alessio da Somavera.¹⁵

9. Θ. ΧΕΛΔΡΑΓΧ - Σ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, *Τὰ δημόδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, Ἀθήναι 1926, σσ. 4.

10. «Τὰ δημόδη ὀνόματα τῶν φυτῶν τῆς Μάνης», Ἀντύπωσις ἐκ τοῦ *Γεωργίου Δελτίου*, Ἀπριλίου-Μαΐου 1933, Ἀθήναι 1933, σ. 15.

11. *Ἡ χλωρίς τῆς Μάνης*, ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 18.

12. Θ. ΜΑΥΡΟΕΙΑΝ, «Λέξεις ἐκ τοῦ χωρίου Δυρραχίου τέως δήμου Φαλαισίας, ἐπαρχίας Μεγαλοπόλεως νομοῦ Ἀρκαδίας», Ἀθηναί, τ. 56 (1952), σ. 363.

13. Ἀρχεῖον Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ε. ΜΠΟΥΝΤΩΝΑ, *Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Βελβεντοῦ και τῶν περιχώρων αὐτοῦ*, Ἀρχεῖον Συλλόγου Κοραῆς, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 94. Πρβ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός*, τ. 5, Ἀθήναι 1952, σ. 91. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Θεσσαλονίκης Ἐὐσταθίου τὰ λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 305.

14. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Λεξικὸ τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, Ἀθήνα 1986, τ. Β', σσ. 205-206.

15. Ἰησαυρὸς τῆς Ρωμαϊκῆς και Φράγκικῆς γλώσσας, Parigi 1709, ἐν λ. [Tesoro della lingua Italiana e greca volgare, Parigi 1709].

μάκιους ὁ, Θεσσαλία (Καρδίτσα), ἡ παπαρούνα.
μάκουσ ἡ, Μακεδονία (Μυριάφυτον), ἡ παπαρούνα, ζωμός ἀπὸ παπαρούνας ὡς ὑπνωτικόν.

μακὸ τό, Προποντίς (Χαβουτσι)¹⁶. Ὁ Ἄ. Κοραΐης ("Ατακτα 4, 304) διὰ τὸν δξυτονούμενον τύπον παρατηρεῖ: «Ὅπως ἂν εἶναι πιστεύω ὅτι τὸ μάκος ἢ μᾶλλον δξυτόνως μακός εἶναι λείψανον ἀρχαίας τινὸς ἐλληνικῆς διαλέκτου».

μάκου τό, Προποντίς (Νέα Ἀρτάκη): Τὸ πόνσι μάκου τὸ π' δι.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἔχομεν κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ παραγωγή ἐπὶ τῆς αὐτῆς σημασίας:

μακωνία ἡ, Ρόδος (Βάτι)¹⁷.

μακ-κωνία ἡ, Ρόδος ("Ἅγιος Ἰσιδώρος)¹⁸.

μαχ-χωνία ἡ, Ρόδος ("Ἀπολακκιά)¹⁹.

μακουνία ἡ, Τσακονία (Μέλανα, Τυρός)²⁰: Του μακουνίλε σ' ἔμε βάντε του κί ἔε, τίς μακουνίδες τίς βάζομε (μαζί με ἄλλα λάχανα) στίς (λαχανό-πίττες. Νιὰ μακουνία νιὰ ἀγκαλία, μιὰ μακουνία μιὰ ἀγκαλιά (μεγάλη) Μέλανα.

μακουρία ἡ, Τσακονία²¹. Ὁ Σ. Δεινάκις²² παρετήρησεν ὅτι ἀξία σημαίσεως ἢ ἐν τούτῳ κατάληξις οὔσα ἢ αὐτὴ πιθανῶς ἢ ἐν τοῖς ἀρχαίοις ὀνόμασι βρουνία, ἀσφαραγωνία καὶ ἐν τῷ περιεκτικῷ ροδωνία».

μακουρία ἡ, Τσακονία (Καστάνιτσα, Σίταινα)²³. Ὁ τύπος δι' ἀνάπτυξιν π παρὰ τὸ μ, ἀναλογικῶς πρὸς ἄλλα, ὡς μπαζουνία (τὰ ξηρὰ φύλλα τῆς καλαμιᾶς καὶ τὰ ἄλλα ξηρὰ ζιζάνια, τὰ ὁποῖα παραμένουν εἰς τὸ χωράφι μετὰ τὴν συγκομιδὴν), μπρακαῖα (τὸ χόρτον ἢ πικραλῖς, *chichorium pumilum* ἢ *chichorium intilus*)²⁴.

μακουρίδα ἡ, Μάνη²⁵.

μαγκούνα ἡ, Δουκάγγιος ἐν λ. μαγγούνα. κόνειον, τὸ σπέρμα τῆς μαγγούνας. κόνειον, ἡ μαγκούνα. Ὁ τύπος μαγγούνα ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Α.

16. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Λεξικό*, σ. 205.

17. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Λεξικογραφικὰ καὶ Λαογραφικὰ Ρόδου*, Ἀθήναι 1969, σ. 268. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων*, Ἀθήνα 1986, σ. 341.

18. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ.

19. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ.

20. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Σύντομη γραμματικὴ τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, Ἀθήνα 1951, σ. 46.

21. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Λεξικό*, σ. 206.

22. Μ. ΔΕΦΝΕΡ, *Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου*, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 222.

23. «Παρατηρήσεις εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου ὑπὸ τοῦ Μ. Δέφνερ», Ἀθηνᾶ, τ. 39 (1927), σ. 201.

24. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Λεξικό*, σ. 206.

25. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Σύντομη Γραμματικὴ*, σ. 49.

26. Δ. Ν. ΖΑΓΑΝΙΑΡΗ, *Ἡ γλωσσὴ τῆς Μάνης* σ. 18.

Delatte²⁶ «κόνειον τὸ τῆς μαγγούνας σπέρμα», καὶ ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου βοτανολόγου Sibthorp²⁷ εἰς τὸν κατάλογον τῶν φυτῶν. Ὁ Ἄ. Κοραΐης, Ἄτακτα 5, 176, ἀναφέρει: «μαγκούνα καὶ μαγγούνα, καὶ κικούτα καὶ βαβάθη ἢ βαβάθν τὸ *conium maculatum*. Λέγεται καὶ βρωμόχορτον, μαρτυρούμενον ἀπὸ τὸν Διοσκορίδην (IV, 79) μετὰ ἀφύλλα βαρύσομα». Τὸ κικούτα φανερὰ ἀπὸ τὸ *cicuta*, Ρωμ. ὄνομα τοῦ κωνείου. Τὸ βαβάθν ἀναδιπλασιασμός ἀπὸ τὸ βαθύ, δὲν ἤξεύρω τί σημαίνει». Καὶ εἰς σ. 177 παρατηρεῖ: «Τὸ δὲ μαγκούνα δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι ἐχυδαῖσθη ἀπὸ τὴν αἰτ. μήκωνα, τοῦ θηλ. μήκων - μηκοῦνα, μακοῦνα καὶ μαγκοῦνα». Ὁ τύπος μαγκούνα ἐκ τινος τύπου μακούνα δι' ἀνάπτυξιν ἐρρίνου²⁸.

μαγκωνίδα ἡ, Λακωνία²⁹.

μαγκουρίδα ἡ, Εὐβοία (Κουρούνη), Θεσσαλία, Θράκη (Καστανιές), Κορσικὴ (Καργέζε), Πελοπόννησος (Γορτυνία, Λάστα, Λιγουριό, Μάνη, Τρίκαλα)³⁰. Ὁ τύπος ἐκ τοῦ μακουνίδα δι' ἀνάπτυξιν ἐρρίνου.

μοκ-κωνία ἡ, Ρόδος (Λάεσμα)³¹.

μακουρία(ι)θι τό, Τσακονία (Μέλανα, Τυρός), ὑποκορ. τοῦ μακωνία³².

μακουριέσα ἡ, Τσακονία (Μέλανα, Τυρός) μεγθ. τοῦ μακωνία³³.

μαγκούτα ἡ, *conium maculatum*³⁴, *Torilis arvensis* Ἡπειρος³⁵ *Chaerophyllum*, Οἴτη³⁶, Ρόδος³⁷, φυτὸν ναρκωτικόν, τὸ ὁποῖον ρίπτουν εἰς τοὺς ποταμούς διὰ νὰ συλλαμβάνουν τὰ χέλια.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἔχομεν καὶ ῥῆμα τὸ ὁποῖον σημαίνει χορηγῶ μάκων (ὑπνωτικόν) εἰς τὸ παιδί διὰ νὰ κοιμηθῇ:

26. *Anecdota Atheniensia et alia*, τ. 2 (1933), σ. 288. Βλ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, «Ὄνόματα φυτῶν», Ἀθηνᾶ, τ. 52 (1948), σ. 64.

27. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ξενοὶ ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 622.

28. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, «Περὶ ἀναπτύξεως ἐρρίνου ἐν τῇ νεωτέρῃ Ἑλληνικῇ», Ἀθηνᾶ τ. 49 (1939), σ. 113.

29. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Ἐδδαθίου τὰ γραμματικὰ*, ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 38-39.

30. ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ-ΣΑΡΑΝΤΗ, «Ἀπὸ τὰ φυτὰ τῆς Θράκης», *Θρακικά*, τ. 20 (1944), σ. 48. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Ἐδδαθίου τὰ λαογραφικὰ*, Ἀθήναι 1950, τ. Β', σ. 305. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Ἀθήναι 1952, τ. 5, σ. 305.

31. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ.

32. Θ. ΚΩΣΤΑΚΗ, *Λεξικό*, σ. 206.

33. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, αὐτόθι.

34. Θ. ΧΕΛΔΡΑΪΧ - Σ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, *Τὰ δημόδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, Ἀθήναι 1926, σ. 213.

35. αὐτόθι, σ. 48.

36. αὐτόθι, σ. 52.

37. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Λεξικογραφικὰ καὶ Λαογραφικὰ Ρόδου*, Ἀθήναι 1969, σ. 268 καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων*, Ἀθήνα 1986, σ. 337.

μακρόνω, Μάνη³⁸.

μακ-κόν-νω³⁹, Κάτω Ίταλία. Καλαβρία (Βουνί, Γαλλικιανό, Μπόβα, Ροχούδι, Χωρίο Ροχούδι).

εμάκ-κωα άορ. Καλαβρία (Βουνί, Γαλλικιανό, Μπόβα, Ροχούδι, Χωρίο Ροχούδι).

μακ-κόν-νονδα μετοχή ένεστ. Καλαβρία (Βουνί, Γαλλικιανό, Μπόβα, Ροχούδι, Χωρίο Ροχούδι).

μακ-κώσσονδα μετοχή άορ. Καλαβρία (Βουνί, Γαλλικιανό, Μπόβα, Ροχούδι, Χωρίο Ροχούδι).

μακ-κωμένο, -η-ο μετοχή παρσκ. Καλαβρία (Βουνί, Γαλλικιανό, Μπόβα, Ροχούδι, Χωρίο Ροχούδι).

Τò ρήμα εις τὰς άνωτέρω περιοχάς έχει τὰς σημασίας:

α) Κοιμῶμαι βαθειά: Μακ-κόν-νω άν δήμ βρα-δειάν ἤμ βουρ-ρη = κοιμῶμαι βαθειά άπό τò βράδυ ώς τò πρωί Βουνί. Τὸμ βήρε ὀ ἔπλο π̄ εμάκ-κωε = τὸν πῆρε ὀ ἕπνος και κοιμήθηκε. Ἄμ βιάη τὸν γαφέ, ἔ μ-μακ-κόν-νει τῆ βραδεΐα = άν πιάσης (πιῆς) καφέ, δέν κοιμᾶσαι τò βράδυ Χωρίο Ροχούδι.

2) Κατακαθίζω κάτι, κάνω άκίνητο κάτι, Μπόβα: Μακ-κόν-νω τὰ χαλιπά = πατῶ, κατακαθίζω τὸς βάτους.

Τò φυτὸν ἢ μήμων (papaver)⁴⁰ εἶναι τῆς τάξεως τῶν μηκωδῶν, τοῦ ὁποῖου ὀ γαλακτώδης ὀπὸς εἶναι οὐσία φαρμακευτικῆ και ναρκωτικῆ, καλουμένη εις τὴν άρχαιότητα ὀπὸς μήμωνος (Ίπποκράτης 670, 24), μηκῶνιον (Θεοφρ., Φυτῶν Ίστορ. 9, 8, 2, Ίπποκράτης 407, 39), ὀπιον (ὑποκορ. τοῦ ὀπὸς). Τοῦ φυτοῦ τούτου ὑπάρχουν διάφορα εἶδη (μήμωνες δ' εἰσὶν άγρια πλείους, Θεοφρ., Φυτῶν Ίστορ. 9, 12, 4), τὰ ὀποῖα διακρίνονται εις δύο κατηγορίας, άναλόγως τοῦ χρώματος τοῦ σπέρματος αὐτῶν, εις λευκοσπέρμους και μελανοσπέρμους. Ὁ Διοσκορίδης (4, 14) σχετικῶς γράφει: «μήμων ἢ μὲν τίς εἰσὶν ἡμερος και κηπευτῆ επίμηκες ἔχουσα τὸ κεφάλιον και τὸ σπέρμα λευκόν ἢ δέ τις άγρία, ἐγκαθημένη ἔχουσα τὴν κωδύαν, σπέρμα μέλαν». Ὁ Ἄριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι «τῆς μήμωνος τὸ μὲν άθος Φωικισῶν, ὀ δὲ καρπός, ὀ μὲν μέλας, ὀ δὲ λευκός». Εἰς τὸν Ἀθήναιον (476β) άναφέρονται «λευκοὶ και πυροὶ σπόροι μήμωνος».

Ἐκ τῶν εἰδῶν τῆς μήμωνος ἐξετάζομεν κατωτέρω δύο μόνον, τὰ ὀποῖα εἶναι:

³⁸ Ὁ Μ. ΦΙΑΗΝΤΑΣ, *Γλωσσονομία*, τ. 4, σ. 46 ἐτυμολογεῖ τὴν λ. ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ μαγκούνα (μάμων + κικούτα, λατ. cicuta = κώνειον. Πρβ. και Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 192.

³⁹ Δ. Ν. ΖΑΓΑΝΙΑΡΗ, *Τὰ δημόδη ὀνόματα φυτῶν τῆς Μάνης*, σ. 15.

³⁹ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, *Ίστορικὸν Λεξικὸν τῶν Ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ίταλίας*, Ἀθήναι 1988, σ. 416.

⁴⁰ Περὶ τοῦ φυτοῦ τούτου, βλ. Π. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, *Λεξικὸν φυτολογικόν*, ἐν Ἀθήναις 1914, σσ. 613-616.

1) Μήκων ἢ ῥοιᾶς (Papaver Rhoeas), ἢ κοινῶς παπαρούνα, ἢ ὀποῖα σήμερον κατὰ τόπους καλεῖται: Παπαρούνα πανταχοῦ, κοκκινάδα ἢ Πάρος, κοτσινιά ἢ (κοκκινιά), κουκουράγγλος (τὸ άθος) Μάνη, κοτσινιά ἢ, κοτσινίδα ἢ, κουκουλ-λ^α-θήρα ἢ, κουτσουνία ἢ, κουμπάρδα ἢ, τακουνάρδα ἢ, κούναρος ὀ, παπάουλλ^α ἢ, ἀλαλᾶς ὀ, Ρόδος⁴¹, κουτσουνάδα ἢ, Κουβούκλια Μικρᾶς Ἀσίας^{41α}, Κρήτη, Σίφνος, κουτσουνίδα Λέρος^{41β}, πετεινός ὀ, κουτσοπετεινός ὀ, τσάρκα ἢ Κύπρος, ποῖλοι οἱ (τὰ άνη) Σίφνος, λουλικούκι τὸ (κόκκινα άνη, Ἀλβανικόν) Καλύβια Χασιᾶς Ἀττικῆς, λαλῆς ὀ Βόρειος Μ. Ἀσία⁴², λελέντα ἢ Παρνασσός.

Ἡ ὀρθῆ γραφῆ εἶναι ῥοιᾶς - ῥοιᾶς, ὀ, ἢ, τὸ, ὀ ρευστός, ὀ ἐκπίπτων, αὐτὸς τοῦ ὀποῖου πίπτουν τὰ φύλλα, ὀ μαδῶν (παρὰ τὸ ρ. ῥέω), ὡς ῥοιᾶς ἄμπελος, ἢ ρίπτουσα, ἢ μὴ διατηροῦσα τὸς ἑαυτῆς βότρους. Διὰ τούτο και ὀ Διοσκορίδης (4, 63, 1, 1) γράφει: «μήμων ῥοιᾶς ὀνόμασαι διὰ τὸ ταχέως τὸ άθος ἀποβάλλειν» και «φύεται δὲ ἐν ἀρούραις ἤρος, ὅτε και συλλέγεται ἔοικε δὲ τὰ φύλλα [ὀριγάνω ἢ εὐδῶμω ἢ] κηροῖω ἢ θύμω ὀπεσχισμένα, μακρότερα δὲ και τραχύτερα . . . ταύτης κεφαλᾶς πέντε ἢ ἕξ ἐν οἶνου κῶθις τρισὶν ἐψησας, ὡστε εις δύο ἀγαγεῖν, πότιζε σὸς άν βούλη ὀπνῶσαι». Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως ἀλλαχοῦ ὀ Διοσκορίδης (4, 64, 10) γράφει: «μήμων άγρία . . . ὕπ' ἐνίον δὲ ῥοιᾶς και αὐτῆ διὰ τὸ ῥεῖν ἕξ αὐτῆς τὸν ὀπόν».

Ἄλλὰ διὰ τὴν μήκωνα και ὀ Θεόφραστος ἀκόμη (Ίστορ. Φυτῶν, 13, 4) παρατηρεῖ: «ὀμοιάζει κηροῖω τῶ άγρίω διὸ και ἐσθίεται, ἐν τοῖς ἀρουραῖς δὲ φύεται, μάλιστα ἐν ταῖς κριθαῖς, άθος δ' ἔχει ἐρυθρόν, κωδύαν δ' ὀσην ὀνυχα τοῦ δακτύλου. Συλλέγεται δὲ πρὸ τοῦ θερισμοῦ τῶν κριθῶν ἐγγλωροτέρα δὲ μᾶλλον». (κηροῖον = άγριον ραδίκι, ἢ πικραλῆς).

2) Μήκων ἢ ὕπνοφόρος ἢ ὕπνοποιός (Papaver Somniferum), κοινῶς παπαρούνα, ὕπνος, ὕπνο, ἄφιόνι (τουρκ. afyon). Εἶναι ἔλαιοφόρος και ἔχει φαρμακευτικὴν ιδιότητα. Κατὰ τὸν Θεόφραστον (Φυτῶν Ίστορ. 9, 8, 2) άπό τῆς κεφαλῆς αὐτῆς, ἢ ὀποῖα καλεῖται κωδία ἢ, ἐγένετο ὀ ὀπισμός, δηλ. ἢ ἕξαγωγή τοῦ πολτώδους ὀποῦ: «ἔστι δὲ ὀ ὀπισμός ἢ ἀπό τῶν κωλιῶν ἢ ἀπό τῶν ῥιζῶν ἢ τρίτον ἀπό τῆς κεφαλῆς ὡσπερ μήμωνος ταύτης γὰρ μόνης οὔτω και τοῦτ' ἴδιον αὐτῆς». Ἐν συνεχείᾳ ἐκθέτει τὸν τρόπον τῆς παρασκευῆς τοῦ ὀπιου.

Τὸ φυτὸν μήμων πολλάκις άναφέρεται εις τὴν άρχαίαν γραμματείαν. Ἡ πρώτη μαρτυρία τῆς λέξεως εὑρίσκεται εις τὸν Ὅμηρον (Θ 306). Ἐκεῖ άναφέ-

⁴¹ ΛΟΥΛΑΣ ΠΑΠΑΜΑΝΩΛΗ, Ἄρχαία και βυζαντινά ὀνόματα τῆς σύγχρονης Ροδίτικης χλωρίδος», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. 14 (1991), σ. 82.

^{41α} Χ. ΑΓΕΡΙΑΝ-ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΣ ΦΙΝΤΙΚΙΔΟΥ, *Κουβουκλιώτικα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 77.

^{41β} Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεβιακά*, ἐν Καῖρω 1888, σ. 196.

⁴² Θ. ΧΕΛΔΡΑΓΧ - Σ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, *ἔνθ' άνωτ. και Α. ΚΟΡΑΗ*, Ἄτακτα 5 (1835), σ. 265.

ρεται ότι ο Τεῦκρος, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ κτυπήσῃ μὲ τὸ βέλος του τὸν Ἑκτορα, ἀπέτυχε καὶ ἐκτύπησεν εἰς τὸ στήθος τὸν γενναῖον καὶ εὐμορφον υἱὸν του Γοργυθίωνα, ὁ ὁποῖος, ἀποθνήσκων, ἔγειρε τὴν κεφαλὴν του ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ κράνους, ὅπως κλίνει τὴν κεφαλὴν τῆς ἡ παπαρούνα ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ καρπού καὶ τῆς δρόσου τῆς ἀνοιξέως:

- 303 Τεῦκρος . . . ἀμύμονα Γοργυθίωνα,
υἱὸν ἐὼν Πριάμοιο, κατὰ στήθος βάλεν ἰφῶ.
306 μήκων δ' ὡς ἐτέρωσε κάρη βάλεν, ἢ τ' ἐνὶ κήρω,
307 καρπῶ βριθομένη νοτίησί τε εἰαρηήσων
308 ὡς ἐτέρωσ' ἤμυσε κάρη πῆλημι βαρυνθέν.

Εἰς Ἀριστοφάνους Ὀρνίθας (160) παρουσιάζεται ὁ ἔποψ λέγων:

νεμόμεθα δ' ἐν κήποις τὰ λευκὰ σήσαμα
καὶ μύρτα καὶ μήκωνα καὶ σισύμβρια.

(σισύμβριον = ἡδύσμος ἢ θύμος). Τὰ σπέρματα αὐτῆς —οἱ *μηκωνόσποροι*— τὰ ὁποῖα λαμβάνονται ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ φυτοῦ —τὴν *κωδίαν*— ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἰς τὴν ἀρτοποιίαν. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (4, 26), ἔχοντα σχέσιν μὲ τὸν ἐπισιτισμὸν τῶν ἐν τῇ νήσῳ Σφακτηρίᾳ Λακεδαιμονίων, πολιορκουμένων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων: «Ἐν δὲ τῇ Πύλῳ ἐπολιόρκουν τοὺς ἐν τῇ νήσῳ Λακεδαιμονίους Ἀθηναῖοι . . . Ἐπένεον δὲ κατὰ τὸν λιμένα κολυμβηταὶ ὑψυδροὶ, καλωδίῳ ἐν ἄσκοις ἐφέλκοντες μήκωνα μεμελιτωμένην καὶ λίνου σπέρμα κεκομμένον». Ἀλλὰ καὶ ὁ Διοσκορίδης (4, 65) διὰ τὴν χρῆσιν τῶν σπερμάτων τῆς μήκωνος παρατηρεῖ ὅτι «τὸ σπέρμα ἀρτοποιεῖται εἰς τὴν ἐν ὑγιείᾳ χρῆσιν» καὶ σὺν μέλιτι δὲ ἀντισησάμης αὐτῇ χρῶνται». Σημειώνομεν πρὸς τοῦτοις ὅτι καὶ ἄρτοι μετὰ μήκωνος παρεσκευάζοντο, οἱ *μακωνίδες* ἄρτοι, ὡς ἀναφέρει ὁ Ἀλκμᾶν (61) παρ' Ἀθηναίῳ (3, 111): *μακωνίδων δ' ἄρτων μνημονεύει Ἀλκμᾶν ἐν τῷ ε' οὕτως:*

κλῖναι μὲν ἐπτὰ καὶ τόσαι τράπεσσαι
μακωνίδων ἄρτων ἐπιστέφοισαι
λίνῳ τε σασάμῳ τε κῆρ πελίχραις
πέδεσσι χρυσόκολλα
ἐστί[δὲ] βρωμάτιον διὰ μέλιτος καὶ λίνου,

(*πελίχρη* = πέλλα, ἀγγεῖον σκυφοειδές, πυθμένα ἔχον πλατύτερον, εἰς ὃ ἤμελλον τὸ γάλα, Ἀθήναιος 495c, τὸ σημερινὸν καρδάρα. *χρυσόκολλα* κατὰ τὸν Ἡσύχιον, «βρωμά τι ἐκ λινოსπέρμου καὶ μέλιτος». *πέδον* = ἔδαφος).

Ὅτι ἡ μήκων προεκάλει ὕπνον καὶ ἐτίθετο καὶ εἰς τοὺς ἄρτους βεβαιούται

καὶ ἐξ ὧσων ἀναγράφει ὁ Φιλόστρατος, *Εἰκόνες* (ἐκδ. *Welcker*, *Philostratorum imagines*, Lipsiae 1825, βιβλίον Β, σ. 95): (ἄρτους) «*ζυμίας· εἰ μὲν ὄφου τι χρήσεις, αὐτοὺς ἔχεις, τοῦ τε γὰρ μαράθου μετέχουσι καὶ τοῦ σελίνου καὶ ἐτι τῆς μήκωνος, ἥπερ ἐστὶν ἡδύσμα τοῦ ὕπνου*».

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ἄρτοι καλούμενοι *ἀφρατίτζια* ἢ *σεμιδαλαφράτα* ἐπεπάσσοντο διὰ σησάμου ἀλλὰ καὶ διὰ κόκκων μήκωνος. Κατὰ μαρτυρίαν Συμεῶνος Σηθι^{42α} «*Τῆς ἡμέρου μήκωνος τὸ σπέρμα χρήσιμὸν ἐστὶν ἐπιπαττόμενον ἄρτοις ὡς ἡδύσμα καθάπερ καὶ τὰ σήσαμα*».

Τὸ Εἰδύλλιον τὰ «Θαλύσια» (στίχ. 156-157), ἑορτὴν τοῦ θερισμοῦ, τελειώνει ὁ Θεόκριτος μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀγάλματος τῆς Δήμητρος, ἡ ὁποία, γελῶσα, ἐκράτει στάχεις καὶ μήκωνας, ἐνδεικτικὰ τῆς εὐφορίας καὶ τῆς πλουσίας παραγωγῆς:

ἃ δὲ γελίσσαι
δράγματα καὶ μάκωνας ἐν ἀμφοτέροισιν ἔχοισα.

Ἀναφέρω ἀκόμη μίαν μαρτυρίαν τοῦ Θεοκρίτου. Εἰς τὸ Εἰδύλλιον «Κύκλωψ» (στ. 56) παρουσιάζεται ὁ Κύκλωψ, ἐρωτευμένος τὴν Γαλάτειαν, νὰ λέγῃ ὅτι θὰ ἤθελε νὰ προσφέρῃ πρὸς αὐτὴν συγχρόνως λευκὰ κρίνα καὶ μήκωνας, ἔχουσιν πλατέα ἐρυθρὰ φύλλα, τὰ ὁποῖα, καταλλήλως πληττόμενα, κροτοῦν καὶ δεικνύουν οὕτω ἐπιτυχίαν ἢ ἀποτυχίαν εἰς τὸν ἔρωτα, δὲν δύναται ὁμως νὰ πράξῃ τοῦτο, διότι αὐτὰ τὰ φυτὰ ἀνθοῦν εἰς διαφορετικὴν ἕκαστον ἐποχὴν:

ἔφερον δὲ τοὶ κρίνα λευκὰ
ἢ μάκων' ἀπαλὰν ἐρυθρὰ πλαταγῶνι' ἔχοισαν,
ἀλλὰ τὰ μὲν θέρεος, τὰ δὲ γίνεταί ἐν χειμῶνι,
ὥστ' οὐκ ἂν τοὶ ταῦτα φέρειν ἄμα πάντ' ἐδυνάθην.

Περὶ αὐτοῦ ὁ Σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «. . . *μήκων* δὲ ἡ κεφαλὴ καὶ ἀνθηφόρος βοτάνη ἢ κοινῶς λεγομένη κούδεα. *Πλαταγῶνια* τὰ τῆς μήκωνος φύλλα φησὶ καὶ τὰ τῆς ἀνεμόνης, ἀπὸ τοῦ πλατάσσειν, ὃ ἐστὶ φορεῖν τιθέντες γὰρ αὐτὰ κατὰ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν λιχανὸν δάκτυλον, τύπτουσι τῇ ἐτέρᾳ χειρὶ καὶ οὕτω σημειοῦνται, εἰ ἀγαπῶνται ὑπὸ τῶν ἐρωμένων· ὥσπερ καὶ ἀπὸ τοῦ τῆς πλαγῶνος ψόφου, εἰ ἀψόφως ἐπικροουσθεῖη».

Ἐνθυμοῦμαι ὅτι αὐτὴν τὴν πρακτικὴν μέθοδον μαντείας μὲ φύλλα παπαρούνας ἐχρησιμοποιοῦμεν ἐν εἴδει παιδιᾶς καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μου πατρίδα Μάνην (Κοίταν) κατὰ τὴν παιδικὴν μας ἡλικίαν, προκειμένου νὰ ἐξακριβώσωμεν τὴν ἐπιτυχίαν ἢ ἀποτυχίαν μιᾶς σκέψεώς μας.

42α. Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων (ἐκδ. Langkavel) 135, 10. Πρβ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. 5 (1952), 18.

Ἐνάλογος πρακτικὴ μαντεία μαρτυρεῖται καὶ εἰς τὸν Ἀρχάγγελον τῆς Ρόδου μὲ τὸ φυτόν βάσιλας - τριβάσιλας ἢ βάσιλας καὶ ποικιλόφυτι (*arisaema vulgare*). Ὁ βάσιλας εἰς τὴν Ρόδον χρησιμοποιεῖται εἰς παιδικὸν παιχνίδι διὰ νὰ προλέγη τὸ γένος τοῦ παιδιοῦ ἢ τοῦ ζώου, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ γεννηθῇ. Κρατοῦν τὸ ἄνθος μὲ τὸ ἀριστερὸν χέρι καὶ τὸ κτυποῦν μὲ τὸν δείκτην τοῦ δεξιοῦ, ἐνῶ λέγουν «βάσιλα - τριβάσιλα» πὲς καὶ φανέρωσε τί θὰ κάνῃ ἡ μάνα μου ἢ ἡ κασίκα μου, θηλυκὸν ἢ ἀρσενικόν. Ἐὰν κοπῇ τὸ ἄνθος, ἐνῶ λέγουν τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ θηλυκὸν ἢ ἀρσενικόν, τότε προμαντεύουν τὸ γένος. Εἰς τὸ Γύθειον τῆς Μάνης χρησιμοποιεῖται διὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν καὶ κυρίως διὰ νὰ προμαντεύσουν τὸ γένος τοῦ παιδιοῦ. Κτυποῦν τὸ ἄνθος κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ λέγουν «κοῦρο - κόττα» δηλ. ἀρσενικόν ἢ θηλυκόν⁴³ (κοῦρος, ὁ εἰς τὴν Μάνην λέγεται τὸ ἀρσενικὸν παιδί, ἀρχαία ἐπιβίωσις τῆς λέξεως καὶ τῆς σημασίας τῆς).

Πλήθος εἶναι τὰ χωρία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ κυρίως τῶν ἰατρῶν εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ μήκων ὡς ὑπνωτικὸν ἢ θεραπευτικὸν φάρμακον. Γεύματος χάριν μερικὰ τούτων παραθέτομεν:

—«Υπνοποιὰ δὲ καθέστηκεν καταπλασσομένα κατὰ τοῦ μετώπου καὶ μυκτῆρσιν προσαγόμενα καρπὸς ἀκίμου, ἀτρακτυλίδος, μήκωνος ὀπός, ὑοσκυάμου· καρπὸς καὶ φύλλα».

(Διοσκορίδου, Περὶ Ἐπιπορίστων 1, 11, 1,3)

—«Ἀνάγουσι δὲ οἱ ἄλυνθοι καὶ ὀστᾶ σὺν μήκωνος ἀγρίας φύλλοις, δοθιῆνάς τε σὺν κηρῶ διαλύουσι, σὺν ὀρόβῳ δὲ καὶ οἴνω καταπλασθέντες πρὸς μυογαλῆς δῆγματα καὶ σκολοπένδρας ἀρμόζουσιν».

(Διοσκορίδου, Περὶ Ἰατρικῆς 1, 128, 6, 2)

—«Τὸ δὲ σπέρμα τῆς μελαίνης μήκωνος λεῖον ποτίζεται σὺν οἴνω πρὸς ῥεῦμα κοιτίας καὶ γυναικείον ῥοῦν καταπλάσσεται δὲ ἐπὶ τῶν ἀργυπνούντων μετὰ ὕδατος ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων. Ὁ δὲ ὀπὸς καὶ αὐτὸς ψύχων ἐπὶ πλεόν καὶ παχύνων καὶ ξηραίνων ληφθεὶς βραχὺς ὅσον ὄροβος, ἀνώδυνός ἐστι καὶ ὑπνοποιὸς καὶ πεπτικὸς, βοηθῶν βηξί καὶ κοιλιακαῖς διαθέσεσι· πλείων δὲ ποθεὶς βαπτίζει ὑπὸν ληθαργωδῶς καὶ ἀναιρεῖ, ποιεῖ δὲ καὶ κεφαλαγίαις σὺν ῥοδίῳ ἐμβροχόμενος, ὠταλγοῦσι δὲ σὺν ἀμυγδαλίῳ καὶ κρόκῳ καὶ σμύρῃνῃ ἐγγεόμενος, ἐπὶ δὲ φλεγμονῆς ὀφθαλμῶν σὺν λεκίθῳ φῶς ὀπτῇ καὶ κρόκῳ πρὸς, ἐρυσιπέλατα δὲ καὶ τραύματα σὺν ὄξει, ποδάγραις τε σὺν γάλακτι γυναικείῳ καὶ κρόκῳ. Προστεθεὶς δὲ δακτυλίῳ ἀντὶ βαλανίου ὑπνον ποιεῖ».

(Διοσκορίδου, Περὶ Ἰατρικῆς 4, 64)

—«Πρὸς κατάρροον καὶ ῥεῦμα ὀφθαλμῶν καὶ περιωδυνίαν, πρὸς τε ῥοῦν γυναικείον καὶ τὰς ἄλλας αἱμορραγίας ὅσον ὀβολός σὺν μήκωνος σπέρματι καὶ μελι-

43. ΛΟΥΤΑΣ ΠΑΠΑΜΑΝΩΛΗ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 71.

κράτῳ ποθέν· ἀρμόζει καὶ πρὸς ποδάγρας, ὄρχεις πεφυσημένους, μαστοὺς ἐν τοκετῶ ἐπαιρομένους, λεῖον μετ' οἴνον καταπλασσομένο καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἀνώδυνα καταπλάσματα μείγνεται ὠφελίμως».

(Διοσκορίδου, Περὶ Ἰατρικῆς 4, 68, 4, 5)

—«Ἦν γυναῖκα ὑστέρας ἀλγέουσιν ἀσπίτη τε καὶ πυρετὸς καὶ ῥίγος λαμβάνη, μήκωνος λευκῆς ὅσον πεμπτημόριον ἡμιχοινικίου, καὶ κνίδης καρποῦ τὸ ἴσον καὶ τυροῦ αἰγείου ὅσον ἡμιχοινικίον ξύσας, ὁμοῦ μίξας, διεῖς οἴνω παλαιῶ, ἔπειτα ἐψῆσας διδοῖναι ῥοφάνειν».

(Ἱπποκράτους, Περὶ γυναικείης φύσεως 50, 2)

—«Ἐπὶ μᾶλλον δὲ ὑπνωτικὸν μήκων ἀφεψηθεῖσα ἐν λίπαι ἕξ τε τὸ τῆς κεφαλῆς βρέγμα ἢ ὕδατι ἕξ τὸ πρόσωπον ξὺν σπογγίῃ».

(Ἀρεταίου, Περὶ ὀξέων νόσων θεραπευτικῶν (θεραπεία φρενιτικῶν) βιβλ. Α', σ. 163 [ἐκδ. Fr. Zacharias Ermeins])

—«Ἐννεχὲς δὲ τουτέοισι τὸ πλευρὸν καταιονεῖν· ἡδὲ ἐπιπλάττειν πρὸ τῆς προσάρσιος· πρὸς δὲ τοῖσι ξυνήθεσι πλάσμασι μελίλωτον ἐψηθὲν ξὺν μελικρῆτῳ ξυμμίγοντα μήκωνος τῆς σαρκὸς ἐνηψημένης καὶ μάννης ἄλιτον ἐπιπλάσσειν».

(Ἀρεταίου, Περὶ ὀξέων νόσων θεραπευτικῶν βιβλ. Α', σ. 193 (θεραπεία πλευρίτιδος))

—«Τοιάδε δὲ χρῆ καὶ τὰ ἐπιπλάσματα τιθέναι ἄρτον ξὺν ἀρογλώσσου χυλῶ τῆς βοτάνης καὶ στρύχνῳ καὶ σέριδι καὶ φύλλοις μήκωνος καὶ τοῖς ἄλλοισι, ὅσα νάρκη καὶ ψύξιας ἐμποιεῖ».

(Ἀρεταίου, Περὶ ὀξέων νόσων θεραπευτικῶν, βιβλ. Β', σ. 234 (θεραπεία σατυριάσεως, δηλ. πριαπισμοῦ))

—«Ἐπιθήματα δέ, ἢ τῶν ἐπιπλάσμάτων ὕλη μελίλωτον καὶ μήκωνος καὶ τερμίνθου δάκρον καὶ ὑσσωπῶν^{43α} καὶ λίπας τὸ ἀπὸ ῥόδων ἢ τῆς οἰάνθης κηρὸς δὲ τουτέων πάντων πάγος».

(Ἀρεταίου, Περὶ χρονίων νόσων θεραπευτικῶν, βιβλ. Α', σ. 258 (θεραπεία μελαγχολίας))

—«Περιχρίσματα δὲ δι' ὁποῦ μήκωνος ἢ μανδραγόρου χρηστῆς, ὑπνωτικοῖς τροχίσκοις χρῆσόμεθα· προποτιστέον δὲ καὶ τοῖς διὰ μανδραγόρου καὶ ὁποῦ μήκωνος ἀνώδυνους».

(Ανωνύμων ἰατρῶν, Διάγνωσις περὶ τῶν ὀξέων καὶ χρονίων νοσημάτων 1, 75)

43α. Περὶ τούτου, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «Γλωσσικὸν φυσιογνωστικὸν ἐράνισμα», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 13 (1978) σ.σ. 5-9.

—«Τὰ φύλλα τῆς μήκωνος τὰ ἀπαλά λειοῦται, καὶ ἔστι τοῦτο ἐπίπλασμα φλεγμαίωντων τε καὶ ὀδονωμένων ὀφθαλμῶν καὶ ἔδρας καὶ εἰς τὰς ὀδύνας τῆς κεφαλῆς ἀγαθὸν τοῦτο ἐπίπλασμα ἔστι, καὶ ὀδονωμένῳ ποδαλγῶ· συλλειοῦται καὶ λεκίθῳ ῥῶν ἐφθῶν, καὶ γίνεται εἰς τὰ αὐτὰ ἐπίπλασμα ἐπιτήθειον».

(Medicorum Graecorum, Varia opuscula, Mosqua 1808, σ. 271)

—«Μήκων κερατίτις . . . δύναται καθαίρειν κοιλίαν, τὸ δὲ φύλλον ἄργεμα προβάτοις ἀφαιρεῖν».⁴⁴

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 12, 4)

—«Μήκων ἡ ῥοιάς . . . καθαίρει τὰ κάτω».

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 12, 4)

—«Μήκων ἡρακλεία . . . καθαίρει ἄνω· χρωῖνται δὲ τινες πρὸς τοὺς ἐπιλήπτους ἐν μελικράτῳ».

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 12, 5)

—«Καὶ τὸ τῆς μήκωνος ἀπορρέον πνεῦμα μὴ φυλασσομένοις τοῖς τὸν ὀπὸν τρυγῶσι συνέβη καταπεσεῖν».

(Πλουτάρχου, Συμποσιακῶν προβλήματα 648, 14)

—«Μήκων πᾶσα ψυκτικῆς ἔστι δυνάμεως· τῆς μὲν κηπευομένης . . . μετρίως ὀπνώδες τὸ σπέρμα, τῆς δὲ ῥοιάδος ἰσχυρότερον ψύχει τὸ σπέρμα».

(Ἄετιου, Βιβλία ἱατρικά, βιβλ. Α', σ. 109 (ἔκδ. Α. Olivieri, Lipsiae 1935))

—«Πρὸς ὕπνον κτήνους· μήκωνος τὸ γάλα ὡσεὶ ὀβολὸν ἀνήθου τὸ αἰρόμενον τριεὶ δακτύλοις, λειοτριβήσας εἰς ἓν καὶ προσμείξας κνάθιον ὄλους δὸς πιεῖν».

(Irriatrica Berolinensia 129, 16, 1)

Τέλος ἀναφέρω καὶ ἓν ἀπόσπασμα ἐκ τῶν τοῦ Νικάνδρου Ἀλεξίφαρμάκων (433):

Καὶ τε σύ μήκωνος κεβληγόνου ὀππότε δάκρυ
πίνωσιν, πεπύθιοιο καθυπνέας ἀμφὶ γὰρ ἄκρα
γυῖα καταψόχουσι, τὰ δ' οὐκ ἀναπίνονται ὅσσο
ἄλλ' αὐτῶς βλεφάροισιν ἀκινήηεντα δέδην.

44. Ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον ἄργεμα τὸ, ἀλλὰ καὶ ἄργεμα. Ὁ γραμματικὸς Ἑρωτιανὸς (60 μ.Χ.), Συλλογὴ Λέξεων Ἱπποκρατικῶν, σ. 63 γράφει: «ἄργεμον, πάθος τι περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς λευκοματώδες, δὲ δὴ ἐκ τῆς παρεπομένης λευκότητος ὀνομάσθη». Κατ' ἄλλους ὀρισμοὺς (Λεξικὸν Liddell-Scott-Kωνσταντινίδου ἐν λέξει: «ἄργεμον ἔλκωσις κατὰ μὲν τὸ μέλαν τοῦ ὀφθαλμοῦ λευκὴ φαινομένη, κατὰ δὲ τὸ λευκὸν ὑπέρυθρος»). Καὶ ἀκόμη «ἄργεμόν ἔστιν ὅταν γίνεται στρογγύλον καὶ ὑπόλευκον». Ὁ Πολυδεύκης (B 65) ἔχει τὸν τύπον ἄργεμός ὁ, τὸ καλούμενον λεύκωμα καὶ ὁ τοῦτ' ἔχων [ἄνθρωπος] ἐπάργεμος».

(κεβλήγονος, -ον, ὁ ἔχων τὸν γόνον ἐκ τῆς κεφαλῆς, ἐπὶ τῆς μήκωνος ὅτι ἐν τῇ κεφαλῇ τὸ σπέρμα ἔχει. Κατὰ τὸν Σχολιαστὴν καὶ ἡ Ἀθηναῖα οὕτως ἐκαλεῖτο ὡς ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ Διὸς κνοφορηθεῖσα. (πύθω, κάμνω τι νὰ σαπῆ, κάθυπνος βυθισμένος εἰς τὸν ὕπνον ὡς μήκωνα φάρμακον πίνων. γυῖον, τὸ μέλος τοῦ σώματος. ἀναπίντημι - ἀναπετάννυμι, ἀπλώνω, ἀνοίγω, ἀναπτύσσω. ὅσσο δυϊκὸς οὐδ. οἱ δύο ὀφθαλμοί).

Ἐνδιαφέρον εἶναι τμήμα τῆς μεταφράσεως τῶν Ἀλεξίφαρμάκων τοῦ Νικάνδρου ὑπὸ Εὐτεχνίου Σοφιστοῦ, διότι μᾶς περιγράφει μὲ λεπτομέρειαν τὴν κατάστασιν τοῦ ἀτόμου, τὸ ὅποιον ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τῆς μήκωνος (βλ. Fr. Dübner, Scholia in Theocritum et paraphrases Nicandrum et Oppianum, Parisiis 1878, σ. 240):

«Μήκωνος δὲ τῆς ἐν κεφαλῇ φερούσης τὸ σπέρμα οἱ τοῦ ὀποῦ πεπωκότες πάσχουσι τοιαῦδε: καθυπνοῦσι πολλὰ, ἐπεισι τὰ ἄρθρα αὐτῶν ψυχρά, τοὺς ὀφθαλμοὺς κεκλεισμένους ἔχουσι, ἰδροῦσιν ἄθροον καὶ δυσάδες· ὅποιαν τῆς μήκωνος ὀπὸς ἀφήσιν ὀδμήν, τοιαύτην ὁ ἰδρὸς παρέχεται πνοήν· ὠχροί τε τὰ πρόσωπα τυγχάνουσι, τὰ γένεια ἀρέχειν οὐχ οἷοί τ' εἰσὶ, τῶν ἐπὶ τούτοις σφίσι χαλασθέντων δεσμῶν· κεχήναι δ' οὐκ ἀποκρίνεται καὶ τὰ χεῖλη τὴν προτέραν αὐτῶν οὐ φυλάττει τάξιν, ψυχρὸν δὲ διὰ τοῦ ἀχένης σφῶν διέρχεται πνεῦμα. Πελοιδνωθέντων δὲ τῶν ὀνύχων ἢ διαστρόφου φανείσης ὀποτοῦν τῆς ῥιός, παρὰ πόδας ὁ θάνατος ἐφίσταται τούτοις, ἀλλὰ σύ, ταῦτα μὲν ὀρῶν καταπληγῆς μηδὲν, ἀλλ' ἐπάμυνε, καὶ μετὰ τοῦ καρποῦ τῶν μελιττῶν ὄλον μειγνὸς παραπόδας τῷ πάσχοντι δίδου».

Ἀναφέρεται τέλος ὅτι οἱ μελισσοκόμοι ἐτοποθέτουν πρὸ τῶν κυψελῶν μήκωνα διὰ νὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ αὐτὰς τοὺς ἐχθροὺς τῶν μελισσῶν: «Οἱ οὐκ μελιττοργοὶ (τοὺς ἐχθροὺς) ἐλαίνουσιν ἀπ' αὐτῶν ἢ κόνυξαν ἐπιθυμιάσαντες ἢ χλωρὰν μήκωνα πρὸ τῶν σίμβλων καταστήσαντες». (σίμβος = ἡ κυψέλη).

(Αἰλιανῶ, Περὶ ζῴων, Βιβλ. 1, 58)

Φαίνεται ὅτι ἡ μήκων ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς θανατηφόρον δηλητήριον. Ὁ Στράβων (486) ἀναφέρει ὅτι τοὺς ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα ἔτη ἔχοντας κατοίκους τῆς νήσου Κέω θανάτωνον διὰ κωνείου: «Προτέτατε γὰρ, ὡς εἰσικεν, ὁ νόμος τοὺς ὑπὲρ ἐξήκοντα ἔτη γεγονότας κωνειάζεσθαι καὶ τοῦ διαρκεῖν τοῖς ἄλλοις τὴν τροφήν. Καὶ πολιορκουμένους δὲ ποτε ὑπ' Ἀθηναίων ψηφίσασθαι φασὶ τοὺς πρῆσβυτάτους ἐξ αὐτῶν ἀποθανεῖν».

Ὁ Ἑρακλείδης ὁμοίως ὁ Ποντικὸς (Περὶ Πολιτειῶν Θ') ἀναφέρει ὅτι καὶ διὰ λήψεως μήκωνος ἀπέθνησκον οἱ γέροντες οὗτοι: «ἐν ταύτῃ τῇ νήσῳ . . . καὶ εὐγῆρων τῶν ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ τῶν γυναικῶν, οὐ περιμένουσι γεραῖοι τελευτᾶν, ἀλλὰ πρὶν ἀσθενῆσαι, ἢ πηρωθῆναι τι οἱ μὲν μήκωνι, οἱ δὲ κωνεῖῳ ἑαυτοὺς ἐξάγουσι»⁴⁵.

45. Α. ΚΟΡΑΗ, Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, ἐν Παρισίοις 1805, σσ. 210-211. Πρβ. Π. Γ. ΚΑΣΤΡΩΜΕΝΟΥ, Ἀρχαιολογικὴ περιγραφή τῆς νήσου Κέω, Ἑβδομάς 1 (1884), 252.

Ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν χρῆσιν τῆς μήκωνος ὡς δηλητηρίου εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 16, 8: «Θρασύας δ' ὁ Μαντινέος εὐρήκει τι τοιοῦτον, ὡσπερ ἔλεγεν, ὥστε ῥαδίαν ποιεῖν καὶ ἄπονον τὴν ἀπόλωσιν τοῖς ὁποῖς χρώμενος κωνεῖοι τε καὶ μήκωνος καὶ ἐτέρων τοιούτων ὥστε εἶδογον εἶναι σφόδρα καὶ μικρὸν ὅσον εἰς δραχμῆς ὀλίγη».

Τὴν μήκωνα τέλος ἀναφέρουν καὶ οἱ Λεξικογράφοι: Ὁ Ἡσύχιος: μήκωνες· πῶς τις λήθην ἐμποιοῦσα. Ἀναφέρει δὲ τὸν τύπον μήκων ὡς ἐρμηνεῦμα τῆς λέξεως κώδων: κώδων· σάλπιγξ, ἡγεῖον, κύμβαλον, μήκων, κάλυξ. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τινὸς ἀντικειμένου παρεμφοροῦς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα, καὶ ἔχοντος τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς —κωδείας— τῆς μήκωνος. Ὁ Σουΐδας: μήκων . . . σημαίνει καὶ εἶδος σπέρματος. Τὸ Μέγα Ἐτυμολογικόν (583, 55): μήκων δὲ βοτάνη παρὰ τὸ μῆκος ἐστί, μῆκος δὲ τὸ ἐπὶ πολὺ ἦκον μακρόν.

Τὴν ὑπνωτικὴν καὶ θεραπευτικὴν ιδιότητα τῆς μήκωνος ἐγνώριζον οἱ ἄνθρωποι τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ ὡς θεὸν ἐλάτρευον αὐτήν, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ ὑπάρχον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης πῆλινον εἶδωλον τῆς μινωϊκῆς θεᾶς τῶν μηκώνων», τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Γάζι, πλησίον τοῦ Ἡρακλείου. Τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς παρίσταται μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, ἔχον κυλινδρικὸν ἔνδυμα καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν τρεῖς κάλυκες —κωδοῖαι— μήκωνος⁴⁶. (Εἰκόνα βλ. εἰς τὸ τέλος τῆς μελέτης).

Καὶ διὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως μήκων οἱ παλαιοὶ ἔγραψαν. Οὕτω, ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Νικάνδρου (Ἀλεξιφάρμακα στίχ. 433) παρατηρεῖ: «μήκων δ' εἴρηται παρὰ τὸ μῆ κονεῖν, ὃ ἐστί μῆ ἐνεργεῖν· κονεῖν γὰρ λέγεται τὸ ἐνεργεῖν, κωλυτικὸν δὲ τοῦτο τῶν κατὰ φύσιν ἐνεργειῶν», (βλ. Fr. Dübner, Scholia in Theocritum, Nicandron, Oppianon, Parisiis 1849, σ. 214).

Ὁ δωρικὸς τύπος μάκος ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου (1160 μ.Χ.). Σχολιάζων οὗτος τὸν Ὅμηρον (Π 714, 40) διὰ τὸν στίχον Θ 306 παρετήρησε τὰ ἑξῆς: «Ταῦτα γὰρ λογίζεσθαι δίδωσι ἢ παραβολὴ τῆς μήκωνος, ἥτις ἐκ τοῦ μήκους παρωνομασμένη μάκων εἰσέτι καὶ νῦν παρ' ἐνίοις λέγεται βαρβάρους μὲν, εὐκόσοι δὲ ἀπήχημα φυλάττειν γλώσσης Ἑλληνίδος παλαιᾶς».

Τὰ ἀνωτέρω τοῦ Εὐσταθίου ἀναφέρει ἄνευ οὐδενὸς σχολίου καὶ ὁ Δουκάγγιος (σ. 855).

Ἐξετάζων ὁ Φ. Κουκουλῆς⁴⁷ τὰ Σχόλια τοῦ Εὐσταθίου, παρατηρεῖ διὰ τὴν ἀνωτέρω ἐτυμολογίαν ὅτι αἶν τὸ μάκων ἐκ τοῦ μήκους ἀνωμάσθη, δὲν εἶναι βέβαιον, καθ' ὅσον τὸ φυτὸν μῆκος μὲν μέγα δὲν ἔχει, ὕψος δὲ μικρόν. Ὁ Εὐστάθιος βαρβάρους ἐννοεῖ ἐνταῦθα τοὺς Τσάκονας, τῶν ὁποίων τὴν δωρικὴν διάλεκτον δὲν ἀντιλαμβάνεται.

46. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνος, Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν τ. Α', Ἀθήναι 1970, σ. 335.

47. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Τὰ γραμματικά, ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 112.

Σχετικῶς καὶ ὁ Ἄ. Κοραῆς, Ἀτακτα 5 (1835), 179, ἀναφερόμενος εἰς τὸν Εὐστάθιον, ὅστις, κρίνων τὸ μάκων, βάρβαρον ἀντὶ τοῦ μήκων ἔκρινε, παρετήρησεν: «ἐλησμόνησεν, ὡς φαίνεται, ὁ Εὐστάθιος, ὅτι οἱ Δωριεῖς τὸ ἐπρόφεραν μάκων».

Ὡς πρὸς τὸ μέγεθος δὲ τῆς μήκωνος ἔχομεν μαρτυρίας. Ὁ Διοσκορίδης, Περὶ Ὑγῆς Ἱατρικῆς 4, 66, 1, 1 παρατηρεῖ: «μήκων ἀφρώδης· ὑπὸ δὲ τινων Ἡρακλεία κληθεῖσα καυλίον ἔχει σπιθαμιαῖον καὶ τὸ φύλλον σφόδρα μικρόν». Ὁ Λουκιανός, Ἀληθεῖς Ἱστορίαι 2, 33, 2, ἐπίσης ἀναφέρει: «Τὰ δένδρα δὲ ἐστί μήκωνες ὑψηλαὶ καὶ μανδραγόροι ἐπ' αὐτῶν πολὺ τι πλῆθος νυκτεριδίων».

Ἡ ἐτυμολογία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν λέξεων καὶ τῶν παραγώγων αὐτῶν ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐρεῦνης καὶ τῶν ξένων γλωσσολόγων, οἱ ὅποιοι ἀνεζήτησαν τὰς ρίζας ἀπὸ τὰς ὁποίας αἱ λέξεις αὐταὶ ἐσχηματίσθησαν καὶ προσεπάθησαν νὰ συνδέσουν τὰς ἐλληνικὰς λέξεις μὲ τὰς ἀντιστοιχοῦς ἐκ τῆς αὐτῆς ρίζης καὶ σημασιολογικῶς συγγενεῖς λέξεις τῶν ἄλλων Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Πάντως ἡ σαφὴς ἐτυμολογία εἶναι δυσκολωτάτη καὶ πολλὰκις ἀδύνατος. Ἰδωμεν πῶς ἐτυμολογοῦν τὰς εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν ἐξεταζομένας ἀρχαίας ἐλληνικὰς λέξεις. Ὡς πρὸς τὴν λέξιν «μήκων»:

Ὁ Émile Boisacq⁴⁸ παρατηρεῖ ὅτι τὸ φυτὸν τοῦτο εἶναι τῶν μεσογειακῶν χωρῶν, σχετίζει δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ μὲ τὸ παλαιογερμανικὸν māgo, μεσαιωνικὸν γερμανικὸν māge καὶ mahen mān, γερμανικὸν mohn (= παπαροῦνα) παλαιοσλαβικὸν makū (= παπαροῦνα), παλαιοπρωσικὸν moke, πολωνικὸν mak, ἱρλανδικὸν mecum - meacat. Ρίζα *megn - meqon.

Ὁ J. B. Hofmann⁴⁹ ἀνάγει τὸ ὄνομα εἰς τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν ρίζαν *māq(en) = μήκων καὶ χαρακτηρίζει αὐτὴν ἀρχαίαν λέξιν νομαδικοῦ βίου, ἀγνώστου προελεύσεως. Θεωρεῖ αὐτὴν συγγενῆ πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν γερμανικὴν man (ἀρχαιοστ. māhen), ἀγγλοσαξωνικὴν māho καὶ πρὸς τοὺς μεταπτωτικὸς τύπους ἀρχ. γερμ. māgo, νεογερμ. βαυαρ. Magen = μήκων, καὶ ἀρχ. ἐκκλ. σλαβ. makr = μήκων.

Ὁ H. J. Frisk⁵⁰ ἀναφέρει τὴν λέξιν καὶ τὰ παράγωγα αὐτῆς, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι φυτὸν τῶν μεσογειακῶν χωρῶν καὶ τὸ ὄνομά του εἶναι ἐν Ἰνδοευρωπαϊκῶν δάνειον μεταφερόμενον. Συνδέει αὐτὸ πρὸς τὸ γερμανικὸν Mohn (παπαροῦνα), πρὸς τὸ σλαβ. makr, τὸ ρωσικὸν mak, τὸ ἀρχ. γερμ. maho, μεσαιων. γερμ. mahen mān καὶ τὸ ἀρχ. γερμ. mago.

Ὁ P. Chantraine⁵¹, μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ τύπου τῆς λέξεως καὶ τῶν

48. Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris 1938, σ. 632.

49. Etymologisches Wörterbuch, München 1950, σ. 199. [Ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ ΑΝΤ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, J. B. HOFMANN Ἐτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἐν Ἀθήναις 1994, σ. 240].

50. Griechisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1970, τ. 2, σ. 225.

51. Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris 1974, σ. 694.

παραγώγων αὐτῆς, ἀναφέρει ὅτι ἡ λέξις *μήκων* σχετίζεται μετὰ τὸ ὄνομα τῆς παπαρούνας εἰς τὴν γερμανικὴν καὶ σλαβικὴν γλῶσσαν, ὡς: παλαιογερμανικὸν *maho*, μεσαιωνικὸν γερμανικὸν *mahen*, *mān*, γερμανικὸν *mazo*, παλαιοσλαβικὸν *makū*. Παρατηρεῖ δὲ ὅτι οἱ ποικίλοι αὐτοὶ τύποι ὀδηγοῦν εἰς τὸ νὰ θέσῃ κανεὶς δάνεια ἀνεξάρτητα εἰς μίαν ὄχι Ἰνδοευρωπαϊκὴν γλῶσσαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται δι' ἐν φυτὸν μεσογειακόν.

Πλὴν τῆς ἀνωτέρω σημασίας ἡ *μήκων* δηλώνει ἐπίσης 1) ἀρχιτεκτονικὸν κόσμημα ὅμοιον τῷ σχήματι τῆς *μήκωνος*, Πaus. 5, 20, 5: «Ἐπὶ τῇ κορυφῇ δὲ ἐστὶ τοῦ Φιλιππείου *μήκων* χαλκῆ σύνδεσμος ταῖς δοκοῖς». 2) Τὴν κύστιν τῶν μαλακίων καὶ ὀστρακοδέρμων, Σουΐδας: «*μήκων* μέρος τι τῶν ἐντοσθίων τοῦ πολύποδος τοῦ ἰχθύος, ὃς κεῖται ἐπάνω τῆς κοιλίας οἰοῦναι κύστις. Ἐν αὐτῇ ἔχουσα τὸν θολόν, ὡς φησὶν Αἰλιανὸς ἐν τῷ περὶ ζῴων». 3) Μεταλλικὴν ἄμμο, Πολυδ. 7, 100: «*μήκων* δὲ ἦν τι ψάμμον», καὶ Φώτιος: «*μήκων* ἄμμος μεταλλικῆ». 4) Τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τοῦ ὠτός, Πολυδ. 2, 86: «*μήκων* τὸ κατὰ τὴν εἴξιν ὠτός ὑπὸ τὸν λοβόν». 5) Κατὰ τὸν Ἡσύχιον: «κρατηρίσκι οἱ τοῦ ὀφθαλμοῦ, οἱ καὶ *μήκωνες* λέγονται».

Διὰ τὰ ὀλοκληρώσωμεν τὴν παρουσίαν τῆς *μήκωνος* εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Γραμματείαν παραθέτομεν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς παράγωγα οὐσιαστικά καὶ ἐπίθετα. Οὕτω:

μηκώωνιον τό, ὁ ὀπὸς τῆς *μήκωνος*, τὸ ὄπιον.

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 8, 2)

Ἔχει καὶ τοῦτο τὰς ιδιότητας τῆς *μήκωνος*:

—«Ἦν δὲ μεζόνων δέονται καὶ αὐτὸ τὸ *μηκόνιον* ἐς τὰ μέτωπα ξὺν ὕδατι χρίειν, ἥδὲ ὑπαλείφειν τὰς εἴνας καὶ ἐς τὰ ὄτα ἐγχέειν».

(Ἀρεταίου, Περὶ ὀξέων νοσημάτων θεραπευτικόν, βιβλ. Α', σ. 164 (θεραπεία φρενιτικῶν))

—«Ἦν καρδίη πνίγηται ὑπὸ ὀστέρης, ἀναθλίβεται καὶ πνεῦμα ἔχει καὶ ἄσθμα δεῖ τὸν καρπὸν τῆς ἄγνου καὶ γλυκυσίδης ἐν ὄνω πίνειν ἢ ἀβρότονον καὶ πάνακες καὶ ἀμμωνιακὸν ἢ πῆγανον ἢ ὑπνωτικὸν *μηκόνιον*».

(Ἱπποκράτους, Γυναικεία 201, 28)

—«Ψυκτικὰ τὰ πλεῖστα τῶν ὑπνωτικῶν φαρμάκων ἐστίν, ὡς ὁ μανδραγόρας καὶ τὸ *μηκόνιον*».

(Πλουτάρχου, Συμποσιακῶν προβλήματα 652c)

—«Καὶ πρὸς *μηκόνιον* πόσω μετὰ ἑοδίνου θερμὸν λαμβανόμενον».

(Ἱπποκράτους, Περὶ Ἑλλης Ἱατρικῆς 2, 82, 3, 2)

μηκωνίς ἡ, δωρικὸν *μακωνίς*: εἶδος θρίδακος (μαρουλίου), ἔχοντος ὀπὸν ὀ-

μοιον πρὸς τὸν τῆς *μήκωνος*. Νικάνδρου, Θηριακὰ 630. Καὶ ὡς ἐπίθετον ὁ παρεσκευασμένος μετὰ *μήκωνος*: «Τράπεσθαι *μακωνίδων* ἄρτων ἐπιστέφουσαι».

(Ἀλκιμῶν 61 παρ' Ἀθηναίων 3, 111)

μηκωνίτης, ὁ ὅμοιος πρὸς *μήκωνα*. Ὄνομα πολυτίμου λίθου, ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Πλινίου 37, 63.

μηκωνικός -ῆ-ός, ὁ ἀνήκων εἰς τὴν *μήκωνα* ἢ ὁ ὅμοιος πρὸς *μήκωνα*: «*μήκων* καὶ ὄσα *μηκωνικά*», «σπέρματα *μηκωνικά*», «Τὸ πέπερι καρπὸς μὲν ἐστὶ, σπερμάτια *μηκωνικά* ἔχον».

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 20, 1, 5)

μηκωνοειδής, ὅμοιος πρὸς *μήκωνα*. Σουΐδας. Εἶναι δὲ τὰ *μηκωνοειδῆ* τὰ: ἀγρεμόνη (Agremene), γλαύκιον (Glaucium), ὑπήκοον (Hypocoum), χελιδόνιον (Chelidonium).

μηκωνάριος -αρία-άριον, Γαληνὸς 14, 130, 2.

μηκωνεῖος -α-ον, Φιλοστράτου, Περὶ γυμναστικῆς: «ἄρτοις τε *μηκωνεῖοις* καὶ ἀπεπτημένοις ἐστιῶσα».

(C. L. Kayser, Philostrati libri de Gymnastica quae supersunt, Heidelberg 1840, σ. 6)

μηκωνοφόρος (γῆ), ἐκ παπύρων, γῆ παράγουσα *μήκωνας*.

μηκωνοψίς (meconopsis), φυτὸν δικότυλον τῆς οἰκογενείας τῶν παπαβερίδων (papaveraceae)⁵².

μηκωνέλαιον, τὸ ἐκ τῆς ἐκθλίψεως τῶν σπερμάτων τῆς *μήκωνος* τῆς ὑπνοφόρου λαμβανόμενον ἔλαιον.

Ἄλλὰ καὶ μετὰ *Τοπωνύμια* ἔχει σχέσιν ἡ *μήκων*. Οὕτω, *Μηκόννη* ἐκαλεῖτο ἡ Σικυῶν, ὡς ἀναφέρει ὁ Ἡσίοδος, Θεογονία 536:

Καὶ γὰρ ὅτ' ἐκρίνοντο θεοὶ θνητοὶ τ' ἄνθρωποι
Μηκόννη, τότε ἔπειτα μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῷ
δασσάμενος προῦθηκε, Διός, νόον ἐξαπαφίσκων.

Ὁ δὲ Στράβων (382) ἀναφέρει: «Τὴν δὲ Σικυῶνα πρότερον *Μηκόννη* ἐκάλουν, ἔτι δὲ πρότερον *Αἰγιαλεῖς*».

Καὶ ὁ Σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «οὕτως ὠνόμαζον οἱ παλαιοὶ Ἑλληνας τὴν Σικυῶνα, εἴτε πιστεύειν χρὴ Στράβωνι».

52. Δ. ΚΑΒΒΑΔΑ, Εἰκονογραφημένον βοτανικὸν φυτολογικὸν λεξικόν, Ἀθήναι τ. 6, σ. 2593.

Και ὁ Στέφανος Βυζάντιος παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦτο: «*Σικωνῶν, πόλις Πελοποννήσου . . . ἢ δ' αὐτὴ ἐκλήθη καὶ Μηκώνη*».

Ὁ Σουΐδας ἐπίσης γράφει: *Μηκώνη* ὄνομα πόλεως.

Διὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ τοπωνυμίου τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν (583) λέγει: «*Μηκώνη* εἴρηται οὕτως, ὅτι ἐνταῦθα πρῶτον εὔρε τὸν τῆς μήκωνος καρπὸν ἢ *Δημήτηρα*», καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Σχολιαστῆς: «*Μηκώνη* ἐστὶ κώμη τῆς *Σικωνῶνος*· εἴρηται ὅτι ἐνταῦθα (πρῶτον) καρπὸν τῆς μήκωνος ἢ *Δημήτηρα* εὔρε».

Καὶ σήμερον εἰς τὴν Κύπρον ἔχομεν τὸν δωρικὸν τύπον *Μακοῦντα* ἢ, ὁποῖος δηλώνει τόπον, ὅπου φύεται ἀφθόνως ἡ μήκων. Κατ' ἀρχὴν ἔχομεν τὴν περιεκτικὴν κατάλ. -οῦς -οῦντος εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὡς τοπωνυμίου δηλωτικῆν: ὁ Ἄγροῦς, ὁ Θριοῦς, ὁ Ραμνοῦς, ὁ Σελιωῦς, ὁ Σκιλλοῦς, ὁ Φοινικοῦς δηλ. τόπου, ὅπου ἐν ἀφθονίᾳ φύεται ἡ ἄγνος, τὸ θρίον, ἡ ράμνος, τὸ σέλινον, ἡ σκίλλα, ὁ φοῖνιξ⁵³. Εἰς τὴν Κύπρον σήμερον τὰ ἀρχαῖα εἰς -οῦς φυτῶνυμα μετεπλάσθησαν εἰς θηλυκὰ εἰς -οῦντα, ὡς τὰ: *Κυπεροῦντα* ἢ, *Μακοῦντα* ἢ, *Μαριθοῦντα* ἢ, ὄροβοῦντα ἢ, *Πιτυοῦντα* ἢ, *Πεπεροῦντα* ἢ δηλ. τόπος κυπείρου, μαράθου, ὄρβου, πιτύων, πεπερέως.

Καὶ ὡς δηλωτικὸν Ὀνοματὸς ἡ λέξις:

Μηκωνίς ἢ. Ὁ Ἀθηναῖος (13, 5, 87) ἀναφέρει τοῦτο ὡς ὄνομα μιᾶς ἐταίρας:

Θεόφιλος Φιλάλω (Π 476 κ)
 Τοῦ μήποτ' αὐτὸν ἐμπεσεῖν εἰς Λαῖδα
 φερόμενον ἢ *Μηκωνίδ'* ἢ *Σισύμβριον*
 ἢ *Βάραθρον* ἢ *Θάλλουσαν* ἢ τούτων τινά,
 ὧν ἐμπλέκουσι τοῖς λίνοις αἱ μαστροποὶ
 ἢ *Ναύσιον* ἢ *Μαλθάκην*.

κώδεια, κωδέα — γουδέια, γουδέα

Εἰς τὴν Εὐβοίαν σήμερον ὁ σπόρος τῆς μήκωνος, ὁ διδόμενος ὡς ὑπνωτικὸν εἰς τὰ βρέφη καλεῖται *γουδέια* εἰς τὴν Κύμην καὶ *γουδέα* εἰς τὸ Αὐλωνάρι⁵⁴.

Ἐνταῦθα πρόκειται ἡ Ὀμηρικὴ λέξις *κώδεια*, *κεφαλή*. Εἰς Ἰλιάδος Ξ 499 ὁ Ἀργεῖος Πηνέλαος, φονεύων μὲ τὸ δόρυ τὸν Τρῶα Ἴλιονέα καὶ ἀφοῦ μὲ τὸ ξίφος ἀπέκοψε τὸν λαιμὸν αὐτοῦ, παρουσιάζεται νὰ σηκῶν ἡνίκα τὴν κάτω πεσοῦσαν μετὰ τῆς περικεφαλαίας κεφαλῆς του ὡς κεφαλῆν κωδείας (μήκωνος) καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃ αὐτὴν εἰς τοὺς Τρῶας:

53. Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΥ, «Τοπωνυμικὸν Κύπρου», Ἀθῆναι, τ. 18 (1906), σ. 349.

54. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Ἐδσταθίου τὰ λαογραφικά*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1950, σ. 305. Ν. ΑΝΔΡΙΟΤΙΣ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 342.

- 496 Πηνέλεως δὲ ἐρυσσάμενος ξίφος οὐδ',
 ἀρχένα μέσσον ἔλασσειν, ἀπήραξεν δὲ χαμᾶζε,
 αὐτῇ σὺν πῆλημι, κάρη· ἔτι δὲ ὄμβριμον ἔγχος
 499 ἦεν ἐν ὀφθαλμῷ· ὁ δὲ φῆ, κώδειαν ἀνασχών,
 πέφραδὲ τε Τρῶεσσι, καὶ εὐχόμενος ἔπος ἦῦδα.

Τὴν σημασίαν τῆς «κεφαλῆς» ἔχει ἡ λέξις καὶ εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν, στίχ. 37:

σμήριγγας ἐστάλαξε κωδείας πέδω

διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Σχολιαστῆς γραμματικὸς Τζέτζης (Σχόλια, σ. 30) σημειώνει: «*σμήριγγας*· τὰς τῆς κεφαλῆς τρίχας . . . κώδεια ἢ κεφαλή . . . οὕτω λέγεται κώδεια ἢ ἀπὸ τῆς ὁμοιότητος τῆς κωδείας βοτάνης, ἥτις κώδεια λέγεται».

Ἡ λέξις εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν συναντᾶται ὡς οὐσιαστικὸν θηλυκοῦ γένους ὑπὸ τοὺς τύπους: κώδεα, κώδεια, κωδία, κωδῖς, κωδία, κώδουα, κώδουα, κώδη, κούδεα, κουνδία καὶ ὡς οὐδ. κώδουον.

Ἡ κυρία σημασία «τῆς κεφαλῆς» μετεφέρθη καὶ ἐπὶ τῶν φυτῶν διὰ τὴν δολώση τὴν κεφαλὴν τῆς μήκωνος καὶ μάλιστα ὑπὸ διαφόρους τύπους χρησιμοποιουμένην καὶ ὡς ὑπνωτικὸν καὶ ὡς θεραπευτικὸν φάρμακον, ὡς:

Κώδεια. α) Ἡ κεφαλή τοῦ σκορόδου, εἰς Νικάνδρου Ἀλεξιφάρμακα, 432:

ἤρκεσε δ' αὐτὴν
 εὐαγγίς κώδεια νέον σκορόδοιο ποθεῖσα.

Περὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ σκορόδου ὁ Σχολιαστῆς γράφει: *καλὰς ἀγλιθας ἔχουσα, ἀγλιθες οἱ κόκκοι, ἐξ ὧν αἱ κεφαλαὶ τῶν σκορόδων σύγκεινται, ἀπερ σκελῖδια ἢ συνήθειά φησι*».

β) Ἡ κεφαλή τοῦ φυτοῦ «ἡ μήκων». Τὴν σημασίαν ἀναγράφουν καὶ οἱ Λεξικογράφοι, ὡς:

Ὁ Σουΐδας: *κώδεια*· εἶδος φυτοῦ, ἡ τῆς μήκωνος κεφαλή.

Ὁ Ἀρποκρατίων (Λεξικὸν τῶν δέκα Ἀττικῶν Ρητόρων 188, 11): *κώδεια* τὴν τοῦ μήκωνος κεφαλὴν οὕτω καλοῦσι. Ὑπερείδης καὶ Ἀριστοφάνης Γεωργοῖς «ἀγαθὴν γε κώδειαν».

Τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν (549, 1): *Κώδεια*· ἡ τοῦ μήκωνος κεφαλή, ἡ εἶδος βοτάνης.

Τὴν θεραπευτικὴν ιδιότητα τῆς κωδείας ἀναφέρει καὶ ὁ Ψευδο-Γαληνὸς (Περὶ Εὐπορίστων φαρμάκων 14, 468, 2) γράφων: *καὶ μήκωνος κωδειῶν τὸ ἐπιχειμένον ὡς πῶμα δίδου*. Ἐχρησιμοποιεῖτο ὁμοίως ἡ κώδεια καὶ ὡς προφυλακτικὸν ἀπὸ τὰ δῆγματα δηλητηριωδῶν ὄψεων, ὡς παραδίδει «Νικάνδρος ἐν δευτέρῳ Γεωργικῶν» κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Ἀθηναίου (ΙΕ, 683f):

«ἄβρωτον κώδεια ὄφρα κνώπεσσι φυλάξῃ

(κνώψ-ωπός = κνώπετον, ὄφρι δηλητηριώδης).

Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος κώδεια ἀντὶ μήκων ἐλέγετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (1160 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος, σχολιάζων τὸν Ὅμηρον (Π 715, 8) καὶ δὴ τὴν λέξιν κώδεια (Ξ 499), παρατηρεῖ: «Ὅτι δὲ ἡ μήκων καὶ κώδεια λέγεται, ὃ δὴ καὶ αὐτὸ λαλεῖται μέχρι καὶ νῦν, δηλοῖ ἀλλαχοῦ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ φῆ κώδειαν ἀνασχών»⁵⁵.

Ἡ κώδεια θὰ ἐλέγετο καὶ κούδεα, ἀφοῦ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Θεοκρίτου (Εἰδ. 11, 56) παρατηρεῖ: «μήκων λέγεται ἡ κεφαλὴ καὶ ἀνθηφόρος βοτάνη, ἡ κοινῶς λεγομένη κούδεα». Τοῦτο σημειώνει καὶ ὁ Δουκάγγιος ἐν λ. κούδεα.

κ ω δ υ α, ἡ κεφαλὴ τῆς μήκωνος. Τὸν τύπον αὐτὸν χρησιμοποιοῦν ὁ Θεόφραστος, ὁ Διοσκορίδης κ.ά. Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἰατρῶν ἀναφέρεται ἡ κωδύα ὡς ὑπνωτικὸν καὶ θεραπευτικόν, ὡς:

—«μήκων ροιάς καλουμένη . . . ἄνθος ἔχει ἐρυθρὸν κωδύαν δὲ ὄσπρ ὄνυχα δακτύλου». Θεόφραστον, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 9, 12, 4, 1.

—«ποιεῖ μέχρις ἂν ἡ κωδύα ἐκτελεσθῇ καὶ τὰ ἄνθη περιρροῇ τῆς δὲ κωδύας τὸ μέγεθος ἡλικίον μήκωνος τῆς μεγίστης». Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 4, 8, 10, 2.

—«μήκωνος κωδυῶν ἀφέψημα προσαντλούμενον καὶ αὐταὶ αἱ κωδύαι λείαι καταπλασσομένηαι».

(Διοσκορίδου, Περὶ Εὐπορίστων 1, 30, 2, 1)

—«ὠφελεῖ τοὺς πλευριτικὸς κριθίων ἄλευρον σὺν μελιλήτῳ καὶ κωδυαῖς μήκωνος ἐψηθὲν ἐν μελικράτῳ».

(Διοσκορίδου, Περὶ Εὐπορίστων 2, 37, 4, 2)

—«χρησώμεθα . . . καὶ καταντήμασιν ἐπιλωμένης κεφαλῆς, ἀποζέματι κυπαρίσσου, δάφνης, μήκωνος κωδυῶν ξηρῶν, ἄγνον φύλλον καὶ καρποῦ μήκωνος τῆς ροιάδος τῶν κεφαλῶν — χρώμεθα δὲ τούτοις καὶ ἐπὶ τῶν φρενιτικῶν, ὑπνωτικὰ γὰρ ἄγαν καθεστήκασιν».

(Διοσκορίδου, Περὶ Εὐπορίστων 1, 6, 1, 5)

—«Μήκων ἡ μὲν τίς ἐστὶν ἡμερος καὶ κηπευτικὴ . . . ἡ δὲ τίς ἀγρία . . . κοινῆ αὐτῶν δύναμις ψυκτικὴ, ὅθεν τὰ φύλλα καὶ αἱ κωδύαι καθεψηθεῖσαι ἐν ὕδατι καὶ προσαντλούμεναι ὑπνοποιοῦσι πίνεται δὲ πρὸς ἀγροπυλῖαν τὸ ἀφέψημα καὶ εἰς καταπλάσματα δὲ λείαι αἱ κωδύαι μετὰ ἀλφίτου πρὸς φλεγμονὰς καὶ ἐρυσιπέλατα μειγνόμεναι ἀρμόζουσι . . . καθ' ἑαυτὰς δὲ ἐψηθεῖσαι αἱ κωδύαι ἐν ὕδατι ἄχρι ἡμίσεος, εἶτα σὺν μέλιτι πάλιν ἐψηθεῖσαι μέχρι ἂν συστραφῇ τὸ ὑγρὸν ποι-

55. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, ἐνθ' ἄνωτ.

οῦσι φάρμακον ἐκλεικτὸν ἀνώδυνον πρὸς βήχας καὶ ρευματισμούς, ἀρτηρίας καὶ κοιλιακὰς διαθέσεις».

(Διοσκορίδου, Περὶ Ὑγῆς Ἱατρικῆς 4, 64)

(ἐκλεικτὸν = φάρμακον, ὅπερ δύναται τις νὰ λείψῃ ἢ τιθέμενον εἰς τὸ στόμα διαλύεται).

Πλὴν τῆς κεφαλῆς τῆς μήκωνος κωδύα καλεῖται καὶ ἡ κεφαλὴ, ὁ καρπὸς τοῦ φυτοῦ νυμφαίας τοῦ Νείλου, ὁ ὁποῖος, καταλλήλως παρασκευαζόμενος, χρησιμοποιεῖται πρὸς τροφήν: «Τὰς δὲ κωδύας ταύτας Αἰγύπτιοι συνθέντες εἰς τὸ αὐτὸ σήπουσιν· ἐπὰν δὲ σαπῇ τὸ κέλυφος ἐν τῷ ποταμῷ κλώζοντες ἐξαιροῦσι τὸν καρπὸν, ξηράναντες δὲ καὶ πτίσαντες ἄρτους ποιοῦσι καὶ τούτῳ χρῶνται σιτίῳ» (πτίσσω = ἐκλεπίζω, ξεφλουδίζω),

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 4, 8, 11)

Ἐδήλου ἀκόμη ἡ λέξις καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Αἰγυπτιακοῦ κυάμου: «ὁ κύαμος . . . (αὐτοῦ) ἡ κωδύα παρομοία σφηκίῳ περιφερεῖ . . . τὸ δὲ ἄνθος διπλάσιον ἢ μήκωνος, χρώμα δὲ ὅμοιον ῥόδῳ κατακορεῖ, ἐπάνω δὲ ὕδατος ἡ κωδύα» (σφηκίον = κυψελίδιον ἐν τῇ φωλεᾷ σφηκῶν, κατακορῆς = τελείως γεμᾶτον).

(Θεοφράστου, Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 4, 8, 7)

Ὁ Εὐστάθιος (Π 1635, 11) σχετικῶς πρὸς τὴν γραφὴν τῆς λέξεως ἀναφέρει: «μήκων δὲ αὕτη ἢ καὶ κωδύα ἢ κώδεια τὸ φυτόν, ἧς τὸ σπέρμα εἰς ὕπνον εὐοδοῦν, ἀλλαχοῦ (Π 999).

Ἄλλὰ καὶ ἀπομίμησιν κεφαλῶν ἢλων σημαίνει πρὸς στολισμὸν, ὡς μαρτυρεῖται ἐξ ἐπιγραφῆς Ἀττικῆς (IG Π² 1457₁₁₄): (οἱ ἦλοι οἱ ἐν τοῖς κ[ατω-τ]ά[τω] ζυγοῖ[ς τ]ῶν θυρῶν δέονται κωδυῶν).

κ ω δ υ α ἢ τῆς μήκωνος κεφαλῆ. Φώτιος.

κ ω δ ι α, κεφαλὴ τῆς μήκωνος ὡς φάρμακον θεραπευτικόν: «μήκωνος κωδυῶν ἐν οἴνῳ παλαιῷ καθεψησας καὶ ὀλίγα ῥόδα προσμίξας λειοτριβήσας ἐπλασσε εἰς ὀθόνιον καὶ ἐπίθες· οὕτως ὑπνωτικόν ἐστὶ καὶ τὸ ῥεῦμα στέλλει».

(Ἱππιατρικὰ, Excerpta Lugdunensia 139, 2)

Δηλοῖ πρὸς τούτοις ἡ λέξις καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς κλεψύδρας, ὡς ἀναφέρεται εἰς Ἀριστοτέλους Προβλήματα 16, 8: «ἐάν τις αὐτῆς αὐτὴν τὴν κώδειαν ἐμπλήσας ὕδατος ἐπιλαβὼν τὸν αὐλόν, καταστρέψῃ ἐπὶ τὸν αὐλόν, οὐ φέρεται τὸ ὕδωρ διὰ τοῦ αὐλοῦ ἐπὶ τὸ στόμα».

κ ω δ ι α, ἡ κεφαλὴ τῆς μήκωνος. Εἰς Ἀριστοφάνους Ἀποσπάσματα (166) ἀναφέρεται:

κ ω δ ι α, τὴν τῆς μήκωνος κεφαλὴν οὕτω καλοῦσιν. Ἀριστοφάνης Γεωργοῖς.

Ἄγαθὴν τε κωδίαν.

Ὁ καρπὸς τῆς μήκωνος ὑπνοφόρου ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φάρμακον:

«ἐφθὰς λείας τὰς κωδίας ἀναλαμβάνοντες
ἄρτω μετὰ ροδίνης κηρωτῆς καταπλάσσομεν».

(*Γιατρῶν ἀνωμόμων*, Διάγνωσις περὶ τῶν ὀξέων καὶ χρονίων νοσημάτων, 1, 75)

Ὁ Δουκάγγιος (ἐν λ. *παπαρούνα*) σημειώνει: «μήκων, ἢ κωδία, ἢ λεγομένη παπαρούνα».

Τὸν τύπον ἔχει καὶ ὁ Ἑσύχιος: κωδία κωδὶς κεφαλὴ χωρὶς σώματος.

κ ο υ δ ί α. Ὁ Δουκάγγιος (ἐν λ. *παπάβερ*) σημειώνει καὶ: «παπάβερ ἢ κωδία». κ ω δ η, ἢ: Τοῦτο ἀναφέρει ὁ E. Bekker, *Anecdota Graeca* 1, 274: «κώδη δ καρπὸς τῆς μήκωνος».

κ ω δ υ ο ν, τό. Ἡ κεφαλὴ, τὸ ἄνθος, ἐπὶ τοῦ φυτοῦ βοτρυάνθου τοῦ βοτρυώδους.

Ὁ Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* 6, 8, 1 ἀναφέρει: «δ νάρκισσος καὶ τὸ λείριον καὶ τὸ τοῦ βολβοῦ κώδουον».

κ ω δ ε α, ἢ. Ποτήριον ἔχον τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς τῆς μήκωνος⁵⁶.

Νεώτερα παράγωγα ἐν χρήσει εἰς τὴν Φαρμακευτικὴν εἶναι:

κ ω δ α μ ί ν η, ἀλκαλοειδὲς τοῦ ὀπίου.

κ ω δ ε ί ν η ἢ, ἀλκαλοειδὲς τοῦ ὀπίου, ὁ μεθυλικὸς αἰθὴρ τῆς μορφίνης.

κ ω δ ε λ α ι ο ν, τό. Τὸ διὰ καυστικῆς νατρῆς κατεργασθὲν καὶ διὰ γύψου διαυγασθὲν ῥητινέλαιον.

Ὡς πρὸς τὴν ἔτυμολογίαν τοῦ τύπου κώδεια ὁ Σχολιαστὴς εἰς Λυκόφρονος (*Ἀλεξ.* 37) παρατηρεῖ: «κώδεια ἢ κεφαλὴ παρὰ τὸ κείσθαι ἐν αὐτῇ τὰ δέοντα τὸ γὰρ λογιστικὸν ἐν αὐτῇ κὰν ἕτεροι περὶ τὴν καρδίαν φησίν. Οὕτω λέγεται κώδεια ἢ ἀπὸ τῆς ὁμοιότητος τῆς κωδείας βοτάνης, ἥτις κώδεια λέγεται, ὅτι κώματι καὶ ὕπνῳ δέει τοὺς ταύτην φαγόντας ὑπνωτικὸν γὰρ τὸ φυτόν».

Ὁ Ἐ. Boisacq⁵⁷ ἔτυμολογεῖ τὴν κώδειαν ἐκ τοῦ κῶος, συνήθως κατὰ πληθ. κῶοι τὰ σπήλαια καὶ ἀποκλείει τὴν προταθεῖσαν σύνδεσιν αὐτοῦ μετὰ τὸ Λιθουανικὸν *koades* = λοφίον, πτηνοῦ. Σχετικῶς μετὰ τὸ κῶος ὁ Στράβων (367) ἀναφέρει: «ἐνιοὶ δὲ κῶους μᾶλλον τὰ τοιαῦτα κοιλώματα λέγεσθαι φασιν» δηλ. τὰ σπήλαια. Ὁ δὲ Στέφανος Βυζάντιος παρατηρεῖ: «Κῶς, τὸ ὄρυγμα ἐν Κορίνθῳ, οὗ καθεύδοντες τοὺς φῶρας καὶ τοὺς δραπέτας λέγεται καὶ κῶος, κῶες δὲ οἱ ἐν αὐτῷ ἀνατραφέντες κῶους γὰρ τὰ κοιλώματα τῆς γῆς καὶ πάντα τὰ σπήλαια ἔλεγον».

Ὁ J. B. Hofmann⁵⁸ ἔτυμολογεῖ ἐπίσης τὴν κώδειαν καὶ τοὺς ἄλλους τύπους τῆς λέξεως ἐκ τοῦ κῶος καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν λ. κώδων.

Ὁ H. J. Frisk⁵⁹ συνδέει τὴν λ. πρὸς τὸ κῶος (σπήλαιον), παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἀρχαιότερος τύπος εἶναι κώδουα καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν λέξιν κώδων. Θεωρεῖ ὁμοίως τὴν ἔτυμολογίαν τῆς κωδείας ἀνεξήγητον (Unerklärt).

56. ΔΗΜ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἐν λ.

57. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 452.

58. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 168. [Εἰς ἑλλην. ἔκδοσιν ὑπὸ ΑΝΤ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, σ. 197].

59. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, τ. 2 (1970), σ. 59.

Ὁ P. Chantraine⁶⁰ τέλος ἀναφέρει τοὺς τύπους τῆς λέξεως καὶ παρατηρεῖ ὅτι αἱ προταθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Frisk ἔτυμολογίαι εἶναι «ruineuses» καὶ ὅτι ἡ ἔτυμολογία τῆς λέξεως εἶναι «inexpliquée», ἀνεξήγητος. Συνδέει τὴν λέξιν μετὰ τὴν λέξιν κώδων.

θεήλατος — θεοήλατος

Εἰς τὴν Ἡπειρον⁶¹ λέγεται τὸ ἐπίθ. θεοήλατος, εἰς τὴν Μακεδονίαν (Σιάνιον) καὶ Θράκην (Μάδυτον) θιονήλατος, εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Μάνην⁶² θεονήλατος μετὰ τὴν σημασίαν τῆς κατάρας, ἐκεῖνος τὸν ὁποῖον εἶθε νὰ καταδιώξῃ ὁ θεός: θεονήλατος νὰ καταστήσῃ, ἀρά.

Τὰ ἀνωτέρω ἐπίθ. εἶναι τύποι τοῦ ἀρχ. ἐπίθ. θεήλατος, τὸ ὁποῖον εἶναι σύνθετον ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ ἐκ παραγωγῆς τοῦ ρήμ. ἐλαύνω καὶ σημαίνει τὸν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐλαυνόμενον, πεμπόμενον, καταδιωκόμενον λέγεται καὶ ἐπὶ πραγμάτων κακῶν ἢ ἐχόντων κακὸν ἀποτέλεσμα. «Θεήλατον τὸ θεόθεν ἐλθόν λέγεται δὲ αἰεὶ ἐπὶ κακοῦ, οἷον θεήλατος πληγῆ· εἰ δὲ εὐρηταί που ἀντι τὸ ὑπὸ θεοῦ ἐλαβεῖς καὶ ἀποδιωχθεῖς ἀλλ' οὐκ ἔστιν ἑλληνικόν»⁶³. Ἡ σημασία τῆς λέξεως «κατὰ τινα μοῖραν, θεόθεν» εὐρίσκεται εἰς Εὐριπίδου Ἴωνα (στ. 1392), ὅπου ὁ Ἴων λέγει ὅτι κατὰ τινα μοῖραν τὸ περιβάλλυμα τοῦ στρογγυλοῦ πλεκτοῦ λίκνου δὲν ἔχει παλαιωθῆ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ δὲν ὑπάρχει μούχλα εἰς τὰ πλέγματα:

Ἴδὸν περιπτνυγμ' ἀντίπηγος εὐκύνιλον
ὡς οὐ γεγήρακ' ἐκ τινος θεηλάτου,
εὐρῶς τ' ἄπεστι πλεγμάτων.

Ἡ λέξις εἶναι ἐν χρήσει κυρίως εἰς τοὺς τραγικοὺς ποιητάς. Οὕτω, εἰς Αἰσχύλου Ἀγαμέμνονα (στ. 1297) παρουσιάζεται ὁ χορὸς λέγων πρὸς τὴν Κασσάνδραν:

ὦ πολλὰ μὲν τάλανα, πολλὰ δ' αὖ σοφῆ
γύναι, μακρὰν ἔτεινας· εἰ δ' ἐτητύμως
μόρον τὸν αὐτῆς οἶσθα, πῶς θεηλάτου
βοὸς δίκην πρὸς βωμόν εὐτόλμως πατεῖς;

60. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 605.

61. Θ. ΠΟΥΣΙΟΥ, «Σύλλογὴ λέξεων τοῦ ἐν Ζαγορίῳ τῆς Ἡπείρου Ἑλληνικοῦ λαοῦ», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Κων/πολις 14 (1884), 251. Πρβ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, «Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν ρηματικῶν ἐπιθέτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς», *Ἀθηνᾶ*, τ. 44 (1933), σ. 200. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Lexikon der Archaismen*, σ. 274. Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, «Νεοελληνικὰ γλωσσικὰ ἀνάλεκτα», *Ἀθηνᾶ*, τ. 46 (1935), σ. 133.

62. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

63. ΘΩΜΑ ΜΑΓΙΕΤΡΟΥ, *Κατ' ἀλφάβητον ὀνομάτων ἄττικῶν ἐκλογαί*, Lugduni Batavorum 1540, σ. 437. FR. ELLENDT, *Lexicon Sophocleum*, Lipsiae 1835, τ. Α', σ. 785.

Εἰς Σοφοκλέους Οἰδίποδα Τύραννον (στ. 992) παρουσιάζεται ὁ Οἰδίπους λέγων εἰς τὸν Χορόν, ὅτι ὁ εἰς τὸν ἑαυτὸν του ἀναφερόμενος χρησμὸς «*θεήλατον μαντεύει δεινόν*», εἰς δὲ τὴν Ἀντιγόνην (στ. 278) ὁ Χορὸς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Κρέοντα, παρατηρεῖ:

*Ἄναξ, ἐμοί τοι μὴ τι καὶ θεήλατον
τοῦργον τοδ' ἢ ξύννοια βασιλεύει πάλαι,*

ἀλλὰ καὶ εἰς Ἀποσπάσματα τοῦ αὐτοῦ (ἀριθμ. 680) φέρεται:

νόσους δ' ἀνάγκη τὰς θεηλάτους φέρειν.

Καὶ εἰς Εὐριπίδου Ἀνδρομάχην (στ. 851) ἢ τροφὸς παρουσιάζεται λέγουσα πρὸς τὴν Ἑρμιόνην:

*Τί ταῦτα μοχθεῖς; συμφοραὶ θεήλατοι
πᾶσιν βροτοῖσιν.*

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς σημασίας χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τῶν πεζογράφων. Ὁ Ἡρόδοτος (7, 18) παρουσιάζει τὸν Ἀράβανον, κατόπιν ὄνειρου τὸ ὅποῖον εἶδε, νὰ λέγῃ πρὸς τὸν Ξέρξην: «*Ἐπεὶ δὲ δαιμονίη τις γίνεται ὁρμή, καὶ Ἕλληνας, ὡς οἶκε, φθορὴ τις καταλαμβάνει θεήλατος, ἐγὼ μὲν αὐτὸς τράπομαι καὶ τὴν γνώμην μετατίθεμαι*».

Τὴν λέξιν ἔχει καὶ ὁ Ἀπολλώνιος Ῥόδιος, Ἀργοναυτικά (2, 487):

*Ἐνθ' ἐπεὶ ἔφυγε πῆρα θεήλατον οὐποτ' ἐμεῖο
ἐκλάθεται οὐδ' ἀθέρισσε*

(ἐκλανθάνω = λησιμονῶ, ἀθερίζω = περιφρονῶ)

καὶ (3, 939)

*«... μείδῃσε δὲ Μόψος ἀκούσας
ὀμφὴν οἰωνοῖο θεήλατον».*

ὅπου ὁ Σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «*ὀμφὴν φήμην θεήλατον τὴν ὑπὸ τῆς θεᾶς Ἥρας ἐλασθεῖσαν καὶ λεχθεῖσαν*».

Εἰς τὸν Πλούταρχον (2, 830, 10) ἀναφέρονται: «*οἱ θεήλατοι καὶ οὐρανοπετεῖς ἐκείνοι τοῦ Ἐμπεδοκλέους δαίμονες*».

Καὶ εἰς Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικά (2, 4) ἀναφέρεται: «*κὰν τούτῳ τραγικόν τι καὶ γοερὸν ὁ Θεαγένης βρυχώμενος ὡ πάθους ἀτλήτου φησίν, ὡ συμφορᾶς θεηλάτου*».

Αὐτόθι (8, 10) ἀναγράφει καὶ τὸ ρῆμα θεηλατοῦμαι, πλήττομαι, καταδιώ-

κομαι ὑπὸ τοῦ θεοῦ: «*τὸ δὲ ἐν τούτοις ἐξετάζεσθαι δυστυχήμασιν ἀδιασπάρκτως καὶ κολάσεσιν αἰκίζεσθαι ποικίλως τε καὶ ὑπερβαλλόντως, θεηλατουμένων εἶναι καὶ δυσμενείας κρείττονος πειρωμένων*».

Εἰς Σχόλιον εἰς Σοφοκλέους Τραχινίας (στ. 1237) ἀπαντᾶται τὸ οὖσ. *θεηλασία*, τιμωρία ἐκ θεοῦ, κακὸν προερχόμενον ἐκ θεοῦ.

Τὴν λέξιν *θεήλατος* καταγράφουν καὶ οἱ Λεξικογράφοι:

Ἡσύχιος: «*θεήλατος* ὑπὸ τοῦ θεοῦ πεπ(λ)ηγμένον ἢ πεμφθέν».

Σουΐδας: «*θεήλατος* ὑπὸ θεοῦ πεμφθεῖς· Μένανδρος· «*ὁ δὲ Ναρσῆς δὲ εἰώθει τῶν πολεμίων ἀεὶ κρατεῖν, κατὰ τινα θεήλατον ὁργὴν ἔφυγε προτροπάδην*».

Μέγα Ἐτυμολογικόν (444, 20): «*θεήλατος*· παρὰ τὸ θεὸς καὶ τῷ ἐλάω, ἐλῶ, ὁ ὑπὸ τοῦ θεοῦ πεμφθεῖς».

Φώτιος: «*θεήλατος*· ὑπὸ θεοῦ πεμφθεῖς».

Ἐκ τοῦ ἐπιθ. ἔχομεν καὶ τὸ ἐπίρρ. *θεηλάτως*^{63α}: «*ἀμνημόνως ἢ ἀταλαφρόνως ἢ θεηλάτως... ἀντικαταράσσοντος*».

Ἡ σημασία τῆς ἀρχαίας λέξεως *θεήλατος*, πλὴν τῶν ἀναφερθέντων διαλεκτικῶν τύπων, ἐκφράζεται σήμερον εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ περιφραστικῶς, ὡς «*ἀπὸ θεοῦ*», ἐκ θεοῦ, θεῖα δύναμις ἢ βουλήσει. Σχετικαὶ εἶναι αἱ κατὰ τύπους ἐκφράσεις, ὡς ἀναφέρονται εἰς τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς (ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τ. 2, σ. 415α: *Σὰν ἐν' ἀπὸ θεοῦ νὰ ζήση κἀνεῖς, ἀπὸ μέσα ἀφ' τῆ φωτιά γλυτῶνει Χίος* (Καρδάμυλα). *Ἦε θεοῦ ἐν' αὐτό, δὲν πρέπει νὰ λυπάσαι Θράκη* (Σαράντα Ἐκκλησία). *Εἶμι ἀπὸ Θεοῦ κὶ φανερῶθ' κὶ αὐτὸ τοῦ ἀρνὶ Θράκη* (Ἀδριανούπολις). *Ἀπὸ θεοῦ ἔρθεν ἀτον ἀτὸ τὸ κακὸ Πόντος* (Τραπεζοῦς, Χαλδία). *Ἀπὸ θεοῦ νὰ σᾶς ἔρχη!* (δηλ. τὸ κακόν, ὁ θεὸς νὰ σᾶς τιμωρήσῃ! ἀρὰ) Σίφνος. *Ἀπὸ θεοῦ νὰ βρῖσκης ἀτο* (ἀρὰ) Πόντος (Οἰνὴ). *Ἦτα ἀπὸ τὸ θεὸ* (θεῖθεν προήλθε τὸ κακόν) *Ἀπὸ τὸ θεὸ νὰ ντὸ βρῆς* (νὰ σὲ τιμωρήσῃ ὁ θεός, ἀρὰ) Μάνη (Κοίτα).

σπαργάω — σπαργάου, σπαργώνω

Εἰς τὰς Νεοελληνικὰς διαλέκτους ἔχομεν διαφορετικοὺς τύπους ρήματος εἰς -άω, -ιάζω, -ώνω πρὸς δῆλωσιν τῆς πλησιμονῆς γάλακτος τῶν μαστῶν τῶν γυναικῶν εἴτε τῶν αἰγοπροβάτων καὶ ἄλλων θηλαστικῶν ὡς κάτωθι:

σ π α ρ γ ά ο υ, Μακεδονία (Κοζάνη).

σ π α ρ κ ά ω, Κύπρος^{63β}.

σ π α ρ γ ι ά ζ ω, Σέριφος.

63α. ΕΜΜ. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἀθησαύριστοι λέξεις (σύνθετα ἐκ τοῦ θεός-θεῖος)», *Βυζαντις*, τ. 2 (1911), σ. 127.

63β. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Τὰ Κυπριακά*, ἐν Ἀθήναις, τ. Β', 1890-1891, σ. 388.

σπαργώνω, Ἄνδρος⁶⁴, Δ. Εύβοια, Κύθνος, Χίος (Πισπιλοῦ)⁶⁵.

σπαργών-νω, Κῶς⁶⁶, Νίσυρος⁶⁷.

σπαργώνου, Θεσσαλία (Ζαγορά), Θράκη (Αἶνος, Μάδυτος, Συληβρία), Ἴμβρος, Μακεδονία, Σάμος⁶⁸.

σπαρκών-νω, Ἀστυπάλαια⁶⁹, Κύπρος⁷⁰.

σπαργών-νω, Κύπρος, Κῶς (Ἀντιμάχεια, Ἀσφενδιοῦ, Καρδάμενα, Πυλῶνα).

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ρηματικῶν τύπων ἔχομεν καὶ παράγωγα οὐσιαστικά, ἐκ τοῦ ρημ. σπαργώνω, τὰ ὅποια δηλώνουν τὴν ἐξόγκωσιν, τὴν διαστολὴν τῶν μαστῶν, ὅταν οὗτος πληρωθῇ γάλακτος, ὡς:

σπαργωμά τό, Κύθνος.

σπαργοῦμα τό, Θράκη (Αἶνος).

σπαργωμά τό, Κῶς.

σπαργωμάν, τό, Χίος (Πισπιλοῦ).

σπαρκωμάν τό, Κύπρος.

σπαρκωμός ὁ, Κύπρος⁷¹.

Μερικὰ χαρακτηριστικὰ διαλεκτικὰ παραδείγματα εἶναι τὰ: Ἐσπαρκῶσαν τὰ βυζιά μου καὶ πονῶ, Κύπρος. Τὰ βυζιά τῶν αἰγῶν μου ἐν' σπαρκωμένα, αὐτόθι. Τὰ βυζιά τῆς προατίνας εἰς' σπαργωμένα, Πισπιλοῦ. Τὸ μαστάρι ν-ἀῆς κατσίκας εἶναι σπαρκωμένο, Ἀστυπάλαια. Ἐσπάργωσεν ἡ κατσίκα, Νίσυρος. Δὲ γλέπεις, εἶναι σπαργωμένα τὰ βυζιά τῆς. Ἐσπάργωσεν τὸ γάλα στὸ βυζί τῆς, Ἄνδρος. Φράσις: Ἐπάθαμεν σὺν τὴν γαούραν τὴν σπαρκωμένην, δηλ. βιαζόμεθα, σπεύδομεν γρήγορα. Ἡ γαῖδούρα, ἔχουσα πῶλον, παρὰ τὸν κόπον τῆς ἡμέρας κατὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἐπιστρέφουσα εἰς τὸν στάβλον, τρέχει, βιάζεται νὰ φθάσῃ διὰ νὰ ἐλαφρώσῃ τοὺς μαστούς τῆς ὁ πῶλος, βυζαίνων αὐτὴν

64. Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ, «Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου» (Ἀνδριανὰ Χρονικά 3 (1957), σ. 50.

65. Ἀρχεῖον Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

66. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Ἡ φωνητικὴ τῶν ἰδιωμάτων τῆς Κῶ», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον*, τ. 10 (1964-65), σ. 63. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, «Ποιμενικὰ τῆς Κῶ», *Λαογραφία*, τ. 16 (1956), σ. 62, 104.

67. Γ. Δ. ΧΑΡΤΟΦΥΛΗ, «Ὁ ἀγροτικὸς καὶ ποιμενικὸς βίος στὴ Νίσυρο», *Νισυριανά*, τ. 9 (1984), σ. 261. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Γλωσσικὴ ἕλη ἐκ Νισύρου», *αὐτόθι*, τ. 10 (1987), σ. 128.

68. Ν. ΑΝΔΡΙΟΤΙΣ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 505.

69. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Τὸ ἰδίωμα τῆς Ἀστυπάλαιας», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον*, Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 8 (1958), σ. 99-100.

70. Π. ΕΙΟΥΤΑ, *Κυπριακὴ λαογραφία τῶν ζῶων*, Λευκωσία 1973, σσ. 79-80. Γ. ΔΟΥΚΑ, *Γλωσσάριον (Κυπριακόν)*, Λευκωσία 1979, σ. 440. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Γλωσσάριον (Κυπριακόν)*, Λευκωσία 1983, σ. 495.

71. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 389.

Κύπρος. Τὸ σπάρκωμα τοῦ βυζίου ἔχει μέλλον πόνον, Κύπρος. Τὰ βυζιά τῆς κατσίκας σου ἔχουν ἕνασ σπάρκωμαν, Πισπιλοῦ. Τί σπαργωμὸ ἔχουν τὰ βυζιά τῆς, Ἄνδρος. Μεταφ. ὁ σπαρκωμὸς σημαίνει ὄργανον πρὸς συνουσίαν, Κύπρος. Ἐν χρήσει καὶ τὸ ἐπίθ. σπαργωτός, ἐπὶ μαστῶν, ὁ πλήρης γάλακτος, ὁ πλήρης σφρίγγους: «Μεσημέρι σημάδευε ὁ ἥλιος, ὅταν ὁ Χάλανος ἔφτασε κι αὐτὸς ἐκεῖ. Τὸ φῶς τοῦ μεγάλου ἄστρου σπαργωτὸ σὺν κόρφος μεστωμένης κόρης ἔψαχνε κουφάλες καὶ ραγὲς τῆς γῆς καὶ ρεματιὲς νὰ τρυπώσῃ ἐκεῖ τὸ περίσσευμά του»^{71α}. Ἐκ τοῦ ἐπίθ. τούτου καὶ τοῦ στερητικοῦ α ἔχομεν εἰς Κύπρον τὸ ἐπίθ. ἀσπάργωτος⁷², ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου οἱ μαστοὶ δὲν ἔχουν γάλα: *Αἴγια ἀσπάργωτη*.

Τὸ σημερινὸν διαλεκτικὸν σπαργάω εἶναι τὸ ἀρχ. σπαργάω, τὸ ὁποῖον μετὰς αὐτὰς σημασίας εὐρίσκεται καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν. Οὕτω, εἰς Εὐριπίδου Βάκχας φέρονται οἱ στίχοι 669-701:

αἶ δ' ἀγκάλαισι δορκάδ' ἢ σκύμους λύκων
ἀγρίους ἔχουσα λευκὸν ἐδίδοσαν γάλα,
δσαις νεοτόκοις μαστὸς ἦν σπαργῶν ἔτι
βρέφη λιπούσας.

Εἰς τοῦ αὐτοῦ «Κύκλωπα» (στ. 55) λέγεται:

σπαργῶντας μοι τοὺς μαστοὺς χάλασον.

Εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν (460c) ἐπίσης ἀναγράφεται: «Οὐκοῦν καὶ τροφῆς οὗτοι (οἱ φύλακες) ἐπιμελήσονται, τὰς τε μητέρας ἐπὶ τὸν σηκὸν ἄγοντες, ὅταν σπαργῶσιν».

Ἡ σημειωθεῖσα Κυπριακὴ φράσις «ἐπάθαμεν σὺν τὴν γαούραν τὴν σπαρκωμένην» ἐνθυμίζει τὸ Σχόλιον εἰς τὰ ἀνωτέρω τῆς Πλάτωνος Πολιτείας (640c): «Τοὺς μαστοὺς πλήρεις ἔχουσι γάλακτος καὶ σπαράττονται ὑπὸ θλίψεως, δέονται δὲ τοῦ ἐκρυῆναι αὐτό».

Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι διὰ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως ὅσα γράφει ὁ Πλούταρχος, Περὶ τῆς Ρωμαίων τύχης (Ἡθικὰ 1, 8) σχετικῶς μετὰ τὴν ἀνατροφὴν ὑπὸ λυκαίνης τοῦ Ρωμύλου καὶ τοῦ Ρέμου: «Γεννηθέντας αὐτούς, τοῦ τυράννου αἰτοῦντος ἀνελεῖν, παρέλαβε κατὰ τύχην οὐ βάρβαρος οὐδὲ ἄγριος ὑπηρέτης, ἐλήμων δὲ τις καὶ φιλόθρωπος, ὥστε μὴ κτεῖναι, ἀλλὰ τοῦ ποταμοῦ τις ἦν ὄχθη χλοερῶ λεμιῶν προσκλύζουσα καὶ περισκιαζομένη χθαμαλοῖς δένδροισιν. Ἐνταῦθα κατέθηκε τὰ βρέφη πλησίον ἐρινεοῦ τινος, δὴ ἑομυνάων ὀνόμαζον. Εἶτα λύκαινα μὲν νεοτόκος, σπαργῶσα καὶ πλημμυροῦσα τοὺς μαστοὺς γάλακτι, τῶν σκύμων ἀπολλομένων,

71α. ΙΩ. ΖΕΡΒΟΥ, *Μῦθοι τῆς ζωῆς*, ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 68.

72. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 3 (1942), 193β.

αὐτὴ χρῆζουσα κουφισμοῦ, περιέπυξε τὰ βρέφη καὶ θηλὴν ἐπέσχεν ὡσπερ ὠδῖνα δευτέραν ἀποτιθεμένη τὴν τοῦ γάλακτος».

Καὶ ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, (Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιολογίας, λόγος πρῶτος (79) ἀναφέρει ὅτι εἰς τὰ ἐκτεθειμένα ἐντὸς σκάφης βρέφη (Ρωμύλον καὶ Ρέμον) «λόκαινα ἐπιφανεῖσα νεοτόκος, σπαργῶσα τοὺς μαστοὺς ὑπὸ γάλακτος, ἀνεδίδον τὰς θηλὰς τοῖς στόμασιν αὐτῶν καὶ τῇ γλώττῃ τὸν πηλόν, ᾧ κατάπλεοι ἦσαν, ἀπελίχμαν»^{72α}.

Τὸ ρῆμα καὶ ἐπὶ φυτῶν. Ὁ Πολυδεύκης (I, 230) ἀναφέρει: «καὶ ἐπὶ φυτῶν καὶ δένδρων καρποφόρων ἐρεῖς . . . ὄργα, σπαργᾶ, βρύειν».

Εἰς μεταφορικὴν χρῆσιν σημαίνει ἐξογκοῦμαι, φλέγομαι ὑπὸ σφοδρᾶς ἐπιθυμίας ἢ πάθους. Εἰς Πλάτωνος Φαῖδρον (256) λέγεται: «σπαργῶν δὲ καὶ ἀπορῶν περιβάλλει τὸν ἐραστὴν καὶ φιλεῖ ὡς σφόδρ' εὖνον ἀσπαζόμενος». Ὁ Πλούταρχος, Ἀρτοξέρξης (3, 3) λέγει δι' αὐτόν: «καὶ δι' ὄργην σπαργῶντα μᾶλλον ἢ πρότερον ἐπὶ τὴν βασιλείαν».

Τὴν σημασίαν αὐτὴν ἀναφέρει ἐν χρῆσει εἰς τὸν Ἱπποκράτην ὁ Ἑρωτιανός, Συλλογὴ λέξεων Ἱπποκρατικῶν (ἐκδ. Ernst Nachmanson, Upsaliae, σ. 76: «σπαργᾶ· ἀντὶ τοῦ ὀρέγεται, ἐπιθυμεῖ».

Τὸ ρῆμα κατέγραψαν καὶ οἱ Λεξικογράφοι:
Ὁ Ἡσύχιος: σπαργαί· ὄργαί· ὄρμαί.

72α. Καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, κατὰ μαρτυρίαν συγγραφέων, παραδόσεις ἔλεγαν ὅτι νόθα ἐκθετα βρέφη ἐπέζησαν, διότι θηλυκὰ ζῶα ἔτρεφον αὐτὰ μὲ τὸ γάλα των. Ὁ Πασανίας (2, 26, 4) ἀναφέρει ὅτι ὁ Φλεγύας, τοῦ ὁποῦ ἢ θυγάτηρ ἔτεκε νόθον (τὸν Ἀσκληπιὸν ἐκ τοῦ Ἀπόλλωνος), ἀφῆκε τὸ βρέφος εἰς τὸ ὄρος Μύρτιον, ὅπου, μία αἰξὶ ἐκ τῶν ἐκεῖ ποιμαιομένων, ἔτρεφε αὐτό, ὁ δὲ κύων τοῦ ποιμνίου ἐφρούρει τὸν ἐκθετον παῖδα. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου τὸ ὄρος μετωνομάσθη εἰς Τίτθιον (τιτθὸς μαστός, τροφός, τιθίζω, θηλάζω, τίτθη, τροφός): («Ὅτε δὲ (Φλεγύας) παρεγένετο ἐς Πελοπόννησον, εἶπετο ἡ θυγάτηρ αὐτῷ, λεληθυῖα ἐτι τὸν πατέρα ὅτι ἐξ Ἀπόλλωνος εἶχεν ἐν γαστρὶ· ὡς δὲ ἐν τῇ γῇ τῇ Ἐπιδαυρίων ἔτεκεν, ἐκτίθησι τὸν παῖδα ἐς τὸ ὄρος τοῦτο ὃ δὴ Τίτθιον ὀνομάζουσιν ἐφ' ἡμῶν, τῆνικαῦτα δὲ ἐκαλεῖτο Μύρτιον· ἐκκειμένον δὲ ἐδίδου μὲν οἱ γάλα μία τῶν περὶ τὸ ὄρος ποιμνομένων αἰγῶν, ἐφύλασσε δὲ ὁ κύων ὁ τοῦ αἰπολίου φρουρός».

^{72β} Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει καὶ ἄλλας παραδόσεις.

Κατὰ τὸν Ἀπολλόδωρον, ἀπόσπασμα τοῦ ὁποῦ διέσωσεν ὁ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Θεοδώρητος, μία κύων ἐφρούρει τὸ βρέφος καὶ ἦτο συνάμα καὶ τροφὸς αὐτοῦ. Κατ' αὐτὴν τὴν παράδοσιν κυνηγοὶ ἀνεῦρον τὸ βρέφος, καὶ παρέδωκαν αὐτὸ εἰς τὸν κένταυρον Χείρωνα, ὁ ὁποῖος ἀνέθρεψεν αὐτὸ καὶ τοῦ ἐδίδαξε τὴν ἰατρικὴν: «τοῦτο δὲ κυνηγέτας τινὰς εὐρικότας ὑπὸ κυνὸς τρεφόμενον λαβεῖν καὶ κομίσει Χείρωνι τῷ κενταύρῳ. Εἶτα ἐκεῖ τραφήναι τε καὶ ἀσκηθῆναι τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην, ἐν Τρίκῃ δὲ πρῶτον καὶ Ἐπιδαύρῳ δοῦναι πείραν τῆς τέχνης». Ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Ὁ Ἀσκληπιὸς «οὐ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις παραπλησίως ἐτράφη, ἀλλὰ καὶ παρὰ κυνὸς τῆς πρώτης ἀπῆλανε τροφῆς καὶ τῷ τῶν θηγευόντων οἴκῳ διεσώθη». *Edelstein Emma, I and Edelstein Ludwig, Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimones, vol. 2, Baltimore 1945. Πρβ. Σπ. Γ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ Ἀσκληπιεῖα τῆς Πελοποννήσου, Πάτρα 1996, σ. 37.*

σπαργῶν· ὅτε οἱ μασθοὶ πλήρεις ὄσι γάλακτος.

σπαργούσι (-ῶσι. Πλάτ. Πολιτ. 460c) πλημμυροῦσιν, ἀποστάζουσιν.

σπαργῶν· (Ἐδρ. Βάκχ. 701) ὁ πλήρης καὶ δεόμενος ἐκκρίσεως.

καὶ σποργαί· ἐρεθισμοὶ εἰς τὸ τεκεῖν.

Ὁ Σουῖδας: σπαργῶσα· ἀνθοῦσα ἢ σπαραττομένη ὑπὸ θλίψεως καὶ δεομένη ἐκκρίσεως τινος «πάλαι βουλομένους καὶ σπαργῶντας βοηθεῖν τοῖς οἰκείοις» καὶ αὖθις «οἷα πάλαι σπαργῶντες ἐπὶ τοὺς πολεμίους».

Ὁ Φώτιος: σπαργῶσα· ἀνθοῦσα ἢ σπαραττομένη ὑπὸ θλίψεως καὶ δεομένη ἐκκρίσεως τινος».

σπαργῶσιν· ὀρεκτικῶς καὶ ἐπιθυμητικῶς ἔχουσιν.

Παρὰ τὸν ἐπικρατοῦντα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τύπον εἰς -άω, σπαργάω καὶ τὸν σημερινὸν σπαργάω (Μακεδονία), σπαρκάω Κύπρον, ἐλέγετο καὶ τύπος εἰς -έω, σπαργέω, ἀφοῦ εἰς Κόδιντον Συμωναῖον, Τῶν μεθ' Ὁμηρον λόγοι, (14, 283), ἀναφέρεται μετοχὴ σπαργεῦσα:

Ἐῶτε κύων προπάροικε κινυρομένη μεγάροιο
μακρὸν ὕλαγμόν ἦσι, νέον σπαργεῦσα γάλακτι,
τῆς ἄπο νήπια τέκνα πάρος φάος εἰσοράσθαι
νόσφι βάλωσιν ἄνακτες ἔλωρ ἔμεν οἰωνοῖσιν.

(εῶτε=ὅτε, κινύρομαι=θρηγῶ, ἔλωρ=λεία, σπάραγμα, νόσφι=μακρὰν, χωρὶς).

Εἰς τὸν Διοσκορίδην (3, 34) ἐπίσης ἀναφέρεται οὗσ. σπάργησις ἢ, διόγκωσις, ἐξοίδησις ἐκ ζωικῶν χυμῶν, γάλακτος ἢ ὑπεραιμώσεως, ἀνευ φλογώσεως, ὀργασμός: «ἠδύοσμον, οἱ δὲ μίνθη· γνώριμον βοτάνιον, δύναμιν ἔχον θερμαντικὴν . . . κεφαλαλγίαν παρηγορεῖ ἐπιτεθὲν τῷ μετώπῳ μαστῶν τε περιτάσιν καὶ σπάργησιν πραῦνει».

Καὶ ὁ Ἐφέσιος ἰατρὸς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Σώρρακος, Περὶ γυναικείων παθῶν, βιβλ. Β', 76 (ἐκδ. J. Pberg 1927, σ. 55) γράφει: «Περὶ σπαργήσεως μαστῶν: «κατὰ γὰρ τὴν ἐπιφορὰν τοῦ γάλακτος διογκούμενοι συντόνωσ οἱ μαστοὶ βαροῦνται τὸ πρῶτον, ὅπερ λέγεται χόνδρωσις· εἶτα ἀλγοῦσιν καὶ διατεινόμενοι πυροῦνται καὶ τὸ τοιοῦτον καλεῖται σπάργησις».

Τὸ νεοελληνικὸν ρῆμα σπαργῶνω προϋποθέτει ἀρχ. τύπον σπαργῶω καὶ ἐξ αὐτοῦ παρὰ γ. οὗσ. σπάργωσις. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Σωράνου κατὰ τὴν ἐκδοσιν ὑπὸ Fr. Zacharias Ermerins, σ. 111. Ἐπίσης εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ Διοσκορίδου (3, 34).

Ὁ Νόννος, Διονυσιακά (14, 187) ἀναφέρει καὶ ὄνομα Σπαργεὺς ὡς ὄνομα ἐνὸς τῶν ἡγεμόνων τῶν Κενταύρων:

Δώδεκα δὲ ξόμπαντας ἐκόσμεον ἡγεμονῆες
Σπαργεὺς τε, Γληνεὺς . . .

Τὴν ἑτυμολογίαν τοῦ ρῆμ. *σπαργάω* ἐπιχειροῦν τὰ νεώτερα ἑτυμολογικά λεξικά, χωρὶς ὅμως νὰ δίδουν σαφῆ καὶ βεβαίαν ἑτυμολογίαν. Οὕτω, ὁ Ἐ. Boisacq⁷³ ἑτυμολογεῖ αὐτὸ ἐκ τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς ρίζης **sprēg* ἢ **sp̥herēg* μὲ τὴν σημασίαν τοῦ σφαδάζειν, ἀναβλαστάνειν, ραντίζειν, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ λατινικὸν *spargo* ραίνω, σκορπίζω καθὼς καὶ τὸ λιθουανικὸν *sparginti* = διασκορπίζω ἀλάτι εἰς ὑγρὸν, τὸ λεττονικὸν *surgti* κάμνω γαργάραν μὲ νερόν, *spriđ-fināt* βρέχει, *spřęgat* ἀναβρύω, ἀναβλύζω. Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ζωηρᾶς κινήσεως τὸ νορβηγικὸν *sparket*, τὸ λιθουανικὸν *spirgs spirgts* ζωηρός, κλ. Συγγενεῖς ἀκόμη λέξεις ἀναφέρει τὸ λεττονικὸν *spřęsti spręgt* ραγίζω, τρίζω, ἐκρήγνυμι, τὸ λιθουανικὸν *spřęsti spręgti* βλαστάνω, *spūrgas* βλαστός, *spragū spragėti* βλαστάνω κ.ἄ. Ἀναφέρει ὅμως καὶ σχετίζει πρὸς τὸ *σπαργάω* καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἀσπάραγος, ἄττικ. ἀσφάραγος καὶ σφαραγεῖσθαι.

Ἐκ τούτων, τὸ οὐσ. ἀσπ(φ)άραγος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου: ἀσπάραγος τὸ ἐκ τῶν ἀκανθῶν φυόμενον τραχύ. Πρόκειται διὰ τὸν τρυφερὸν βλαστὸν ἀσφάραγον, Θεόφρ. Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας 1, 10, 6. Ὑπερισχύει ὁ μετὰ τοῦ π. τύπος σφάραγος ὅμως εἶναι καὶ ἡ μετὰ ψόφου ἔκρηξις, τὸ δὲ σφαραγέομαι σημαίνει σφριγῶ, σπαργῶ, εἶμαι πλήρης εἰς ὑπερβολήν. Εἰς τὸν Ὅμηρον (ι, 439-440) ὑπάρχουν οἱ στίχοι:

θήλειαι δ' ἐμέμηκον ἀνήμελκτοι περὶ σηκούς
οὔθατα γὰρ σφαραγεῦντο,

οἱ μαστοὶ τῶν ἦσαν πλήρεις γάλακτος. Ὁ Σχολιαστὴς γράφει: «ἐβαροῦντο διὰ τὸ πρωίας μὴ ἀμελχθῆναι». Τὸ ρῆμα σημαίνει ἀκόμη τσιτσιρίζω, σίζω, (ὁ θόρυβος ὑγροῦ εἰς τὴν πυράν). Καὶ ἡ σημασία αὐτὴ εἰς τὸν Ὅμηρον (ι 390): σφαραγεῦντο δὲ οἱ περὶ ῥίξαι (αἱ ρίζαι τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ Κύκλωπος ἔσιζον μετὰ βρασμοῦ τινός, ὅτε ὁ Ὀδυσσεὺς ἐνέπηξεν εἰς αὐτὰς τὸν πυρωμένον μοχλόν). Ἐχομεν καὶ ρῆμα σφαραγίζω δονῶ, ἠχῶ μετὰ θορύβου. Ὁ Ἡσύχιος ἔχει καὶ τὰ δύο ρήματα: σφαραγεῦντο κατεπονοῦντο, ἐφλέγοντο, ἐφόφουν καὶ σφ(α)ραγίζει βροντᾶ, ταράττει, ψοφεῖ. Εἶναι προφανῆς ἡ σχέσις αὐτῶν μὲ τὸ σπαργῶ.

Ὁ J. Hofmann⁷⁴ ἑτυμολογεῖ τὸ σπαργῶ ἐκ τῆς ρίζης **sp(h)erag* = σφαδάζειν, σπείρειν, ἐκφύεσθαι, ἀναβλαστάνειν. Ἀναφέρει δὲ ὡς συγγενεῖς λέξεις τὰς: ἀρχ. Ἰνδικὴν *sp̥hūrjati* = ἐξορμᾶ, ἐκπηδᾶ, τὴν ἀβεστικὴν *fra-sparga* = βλαστός, κλάδος, τὴν λατινικὴν *spargo* = σπείρω, ραντίζω τὴν κυμβρικὴν *ffraeth* (**spraktos*) = εὐγλωττος, τὴν ἀρχ. γερμαν. *sprehan*, τὴν νέαν γερμαν. *sprechen* = ὁμιλεῖν, τὴν ἀρχ. σκανδ. -ἰσλανδ. *sparkr* = ζωηρός, τὴν ἀγγλοσαξ. *spearca* = σπινθήρ, τὴν λιθουαν. *spūrgas* = βλαστός, *spřęg-sti, -ti* =

73. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 891.

74. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 326 [Ἑλληνικὴ ἔκδοσις, ὑπὸ Ἄντ. Παπαニコλάου, σ. 391].

ἐρηγνύεσθαι, κροτεῖν, ἐκβλαστάνειν, *spragū-ēti* = κροτεῖν. Συσχετίζει τὸ σφαραγέομαι καὶ σπαράσσω.

Ὁ Hj. Frisk⁷⁵ σχετίζει τὸ ρῆμα μὲ τὸ λατιν. *spargo*, λιθουαν. *spūrgas* = βλαστός, τὸ γερμαν. *sparkr* = ζωηρός, δραστήριος, *spark* = λάκτισμα, *sprō-giti* = συζήτησις κλπ. Ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸ σφαραγέομαι καὶ σπαράσσω. Παρατηρεῖ πρὸς τούτους ὅτι δὲν ἔχει ἀντιστοίχους ἐξωελληνικὰς λέξεις.

Ὁ P. Chantraine⁷⁶ σημειώνει ὅτι ἡ λέξις ἐνθυμίζει τὸ λατιν. *spargo* καὶ τὸ ἀβεστικὸν *sparga*. Διὰ τοὺς ἄλλους τύπους παραπέμπει εἰς τὸν Hj. Frisk καὶ εἰς τὸν J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, München 1959-1969, σ. 999, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρῇ κανεὶς μίαν εὐρεῖαν οἰκογένειαν λέξων, ἀλλὰ ἡ σχέσις τῶν εἶναι συγκεχυμένη. Ἐχει τὴν γνώμην ὅτι τὸ σπαργῶ περισσότερο δύναται νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ Ἑλληνικὰ ἀσφάραγος, ἀσπάραγος, σφαραγέομαι, περὶ τῶν ὁποίων βλέπε ἀνωτέρω.

λαφύσσω — λαφάσσω

Τὸ ρῆμα λαφάσσω λέγεται εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους μὲ διαφόρους τύπους καὶ μὲ διάφορα παράγωγα ἐξ αὐτοῦ, ἔχον τὴν αὐτὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα, δηλ. λάπτω, ροφῶ διὰ τῆς γλώσσης ἐπὶ κυνῶν, καὶ ἔπειτα ἐπὶ ἀνθρώπων ἀσθμαίνω, ἀναπνέω μετὰ σπουδῆς εἴτε ἕνεκα δίψης ἐπὶ κυνῶν εἴτε ἕνεκα κόπου ἢ ἀσθενείας ἢ βαδίσματος εἰς ἀνωφερῆ τόπον ἐπὶ ἀνθρώπων.

Οἱ γνωστοὶ διαλεκτικοὶ τύποι⁷⁷ εἶναι:

λαφάσσω, Θήρα^{77α}, Ἰωνία (Βουρά⁷⁸, Κρήτη⁷⁹, Κύθηρα, Κύθνος, Κυκλάδες, Ρόδος⁸⁰).

λαφάσσω, Εὐβοία (Κύμη, Ὁξύλιθος).

75. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 757.

76. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 1032.

77. Ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ τύποι, οἱ ἀποκείμενοι εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς νέας Ἑλληνικῆς (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

77α. Ν. ΠΕΤΑΛΑ, Θηραϊκῆς γλωσσικῆς ὕλης τεύχος Α', Ἀθήνησι 1876, σσ. 88-89. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευνα τῶν ποιητικῶν λέξεων (Αἰ γλώτται), Ρόδος 1949, σ. 28.

78. Χ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. Π. ΔΕΜΕΡΤΖΗ, «Τραγοῦδια καὶ παραμῦθια τῆς Ἀνατολῆς», Μικρασιατικὰ Χρονικά, τ. 4 (1948), σ. 250.

79. Γ. ΠΑΓΚΑΛΟΥ, Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης, Ἀθήνησι 1971, τ. 6 (Α' ἡμίτομος), σ. 83.

80. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ιδιωμάτων, Ἀθήνησι 1986, σ. 316.

λ α φ ά ζ ω, Ἄνδρος^{80α}, Εὐβοία (Μετόχι, Θήρα, Κύθηρα^{80β}, Μήλος, Μ. Ἀσία (Ἀλάτσατα)^{80γ}). Νάξος (Ἀπύρανθος), Χίος.

λ α φ - φ ά τ σ ω, Ἀστυπάλαια⁸¹.

λ - λ α φ ά σ σ ο υ, Εὐβοία (Κουρούνη, Κύμη).

ά λ λ α φ ά σ σ ω, Θήρα.

ά λ - λ α φ ά σ - σ ω, Μεγίστη.

ῥ α φ ά ζ ω, Νάξος (Βόθροι).

λ ε φ ά σ σ ω, Χάλκη (Δωδεκανήσου)⁸².

λ ε φ ά σ - σ ω, Νότιος Ρόδος.

λ ε φ - φ ά σ - σ ω, Νίσυρος⁸³, Τήλος.

ν ε φ ά σ σ ω, Χάλκη (Δωδεκανήσου)⁸⁴.

λ ο φ - φ ά σ - σ ω, Κῶς⁸⁵.

λ ο φ ά ζ ω, Λέρος^{85α}.

λ ο υ φ - φ ά σ - σ ω, Σύμη⁸⁶.

λ ο υ φ ά ζ ω, Κάρπαθος^{86α}.

λ ο υ π ά ζ ω, Κύθνος^{86β}.

Μερικά διαλεκτικά παραδείγματα είναι τά: Ἐλάφαξε ὁ σκύλλος ἀπὸ τὴν κάφα, Κύθνος. Ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι καὶ λαφάσσεις τσεδά; Ὡστε ν' ἀνεβῶ τοὶ σιάλες, ἠλάφαξα, Θήρα. Ἐλάφαξε σάν τὸ σκυλλί, Ρόδος. Μόνο-μόνο νὰ τρέξω, λαφάσσω. Ἐλάφαξα ν' ἀνέβω πάνω, Ρόδος. Ἐλάφαξε τὸ παιδί ἀπὸ τὰ δρομίδια, Κύμη. Ἐλάφαξα ὅσον ν' ἀνιβῶ ἔς τὸ βουνό, Μεγίστη. Τὸ σκυλ-λὶν ἀλαφάσσει, αὐτόθι. Ὁ σκύλλος λαφάσσει, ἐγλάκησα, ἐλάφαξα, Κύθηρα. Ἐνήβη — δ' ἀνηφάξι — γ ἐλουφ-φαξα (ἀνέβην τὸν μικρὸν ἀνήφορον καὶ ἐλαχάνιασα), Σύμη. Πάει τρεχάτος ἔστὸ βασιλεῖ λαφασμένος (λαχανιασμένος), Βουρλά. Μή-μ-πίνης

80α. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, Ἄνδριακὸν γλωσσάριον, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 72.

80β. Κυθηραϊκὸ Λεξικόν, ἐπιμ. Δ. Λ. Κόμη, Ἀθήνα 1996, σ. 220.

80γ. Φ. ΚΛΕΑΝΘΟΥ, «Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῶν Ἀλατσάτων», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 19 (1995), σ. 224.

81. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Τὸ ἰδίωμα τῆς Ἀστυπάλαιας», ἐνθ' ἀνωτ., σ. 81.

82. ΑΓ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, *Τὸ ἰδίωμα τῆς Χάλκης (Δωδεκανήσου)*, Ρόδος 1949, σ. 82.

83. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Γλωσσικὴ ὕλη ἐκ Νισύρου», *Νισυριακὰ* τ. 10 (1987), σ. 147. Α. Σ. ΚΟΥΡΖΗ, «Διαλεκτικὸ ὕλικὸ Μανδρακίου Νισύρου Δωδεκανήσου», *Νισυριακὰ Χρονικά*, τ. 13 (1994), σ. 305.

84. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 85.

85. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, «Τὸ ἰδίωμα τῆς Ἀστυπάλαιας», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 8 (1958), σ. 81.

85α. Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικά*, ἐν Καίρῳ 1888, σ. 69.

86. Α. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, «Ἀρχαῖοι στὸ Συμαϊκὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα», *Συμαϊκὰ*, τ. 3 (1977), σ. 78.

86α. ΕΜΜ. ΜΑΝΩΛΑΚΑΚΗ, *Καρπαθιακὰ*, Ἀθήναι 1896, σ. 200.

86β. Α. ΒΑΛΛΗΝΔΑ, *Κυθηραϊκὰ*, Ἐρμούπολις Σύρου 1882, σ. 141.

νέρο λαφαμ-μένος, γιατί ἄ σ-σέ πιάσ' ἡ τσουλιά σου, Κουρούνη. Λαφασμένος, ἀσθμαίνων, Ρόδος. λαφάσμένος πάλι μοῦ ἔρχεσαι, Θήρα. λαφασμένος, ἀσθμαίνων, Κῶς.

Ὁ τύπος λαφάσσω ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ μεσαιωνικὸν ποίημα *Στεφάνου Σαχλίτη*, *Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι* (ἐκδ. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Λειψία 1874), στίχ. 681:

ἔδε· τροπὴν εἰς τὴν κερὰν ποῦ πῆγεν κ' ἠηματώθη
κορατζωμένη ἐλάφασεν καὶ πῶς δὲν ἐσκοτώθη;

(κορατζωμένη = θωρακισμένη, φοροῦσα θώρακα. κοράτζα ἢ, βεντ. corazza = θώραξ).

Ἄλλὰ καὶ εἰς *Μάρκον Ἀντωνίου Φοσκόλου*, *Φορτουᾶτον Δ 201* (ἐκδ. Alf. Vincent, Ἑράκλειον Κρήτης 1980, σ. 79):

Ἐλάφαξε! Γροικᾶτε του, πλιόν του ἀναπνιά δὲν ἔχει!

Τὸ ρῆμα λαφάσσω σχηματίζεται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ρ. λαφύσσω δι' ἐξακολουθητικὴν ἀφομοίωσιν, καθ' ὅσον τὸ α ὡς ἰσχυρότερον φωνῆεν ἔλκει καὶ ἀφομοιώνει πρὸς αὐτὸ τὸ παρακείμενον ⁸⁷.

Ὁ τύπος λαφάξω συνέπεσε μὲ τὸν λαφάσσω διὰ τὸν κοινὸν ἀόριστον εἰς -ξα⁸⁸. Τὸν τύπον τοῦτον ὁ Ἄ. Κοραῆς⁸⁹ ἠρμηνεύσεν ἐκ τοῦ ἀρχ. ἀλλοφάσσω γράφων: «Λαφάξω, συχναπνιάξω, ἀσθμαίνω. Ἀπὸ τὸ ἀλλοφάσσω τοῦ Ἴπποκράτους, τὸ ὁποῖον διαφόρως ἐξηγούμενον ἀπὸ τοὺς παλαιούς, σαφηνίζεται τρόπον τινὰ ἀπὸ τὴν σημερινὴν γλωσσάν». Συνεχίζων ἀναφέρει τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Ἴπποκράτους: «Ἐκθέτα πρῶτον τὸ κείμενον τοῦ Ἴπποκράτους (Προγνωστ. XXI, σελ. 461, Lind), οἱ δὲ ἀπολλόμενοι (γρ. ἀπολούμενοι) δύσπνοοι γίνονται, ἀλλοφάσσοντες, ἀγρυπνέοντες τά τε ἄλλα σημεῖα κάκιστα ἔχοντες».

Ἡ σημερινὴ κατὰ τόπους σημασία τοῦ πνευστιῶ, ἀσθμαίνω συνδυάζεται ἄριστα μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ «δύσπνοοι γίνονται καὶ ἀγρυπνέοντες», διότι οἱ πάσχοντες ἀπὸ ἀσθμα δὲν δύνανται νὰ κοιμηθοῦν. Εἰς τὸ ἀλλοφάσσοντες οἱ ἀρχαῖοι, ὡς ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὁ Κοραῆς, ἀποδίδουν διαφόρους σημασίας. Οὕτω, «ὁ Γαληνὸς εἰς μὲν τὴν ἐξήγησιν τῶν Ἴπποκρατικῶν γλωσσῶν ἐρμηνεύει τὴν λέξιν, «ἀλλοφάσσοντες, παραπαίοντες, παραφρονούντες», εἰς δὲ τὸ εἰς τὸ Προγνωστικὸν ὑπόμνημα λέγει: «τὸ δὲ ἀλλοφάσσοντες . . . οὐδὲν ἄλλο ἢ σὺν ἡσυχίᾳ ὄν, ἦτοι τοὺς μεταρριπιούντας ἑαυτοῦς, ὅπερ ἐστὶν ἀσωμένους, ἐνδείκνυται. Βέλτιον δ',

87. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α' (1905), σ. 234. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἀκαδημειακὰ Ἀναγνώσματα*, τ. Α' (1924), σ. 407.

88. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α' (1905), σ. 280.

89. Ἄτακτα, τ. 4 (1832) ἐν Παρισίοις, σ. 284.

δσον ἐξ αὐτῆς τῆς φωνῆς οἷόν τε τεκμαίρεσθαι, τὸ πρότερον, ἢ ἢ γεγενημένον τοῦνομα τὸ ἀλλοφάσσοντες ἐκ τοῦ ἄλλοτε φάσκων ἄλλα. Τινὲς δὲ ἀπὸ τοῦ μεταβάλλειν ἄλλοτε εἰς ἄλλο σχῆμα τὰ φάη, τουτέστι τοὺς ὀφθαλμούς, γεγενῆσθαι φασὶ τὴν προσηγορίαν».

Τοῦ Ἑρωτιανοῦ ἡ ἐξήγησις εἶναι ἀλλοφάσσοντες, ἀπορούμενοι καὶ τεθορυβημένοι, ὡς φησι Βακχεῖος.

Ἐενόκρινος δὲ ὁ Κῶς φησὶ παρὰ τοῖς Ἴωσι λέγεσθαι τὸ ἀλλοφάσσειν ἐπὶ τοῦ τῆς διανοίας παραφύρου, πιθανῶς ἰστορῶν παρὰ τὸ ἄλλο φάσσειν καὶ ἄλλο φωνεῖν».

Δὲν ἠμέλησε τὴν λέξιν οὐδ' ὁ Εὐστάθιος (Εἰς τὸ Ἰλιάδ. Ψ, σ. 1324), «οἱ δὲ παρὰ τοῖς ἰατρικῶς ἰωνίζουσιν ἀλλοφάσσοντες... σημαίνουσι τοὺς ἄλλοτε ἄλλα φράζοντας καὶ μηδὲν ὅλως διασαφούντας».

Τοῦ Ἑσυχίου ἡ γλῶσσα δὲν συμφωνεῖ κατὰ πάντα, «ἀλλοφάσσειν, ἕτεροφρονεῖν, ἢ οὐχ ὑποφέρειν βάρους» ἀφοῦ πρότερον ἐσημείωσε καὶ ὄνομα «ἀλλοφάσις, θόρυβος ταραχώδης».

Ὁ δὲ Ἑτυμολόγος (σ. 69) ἀλλοφάσσειν, θορυβεῖσθαι, ἀλλαχοῦ δὲ τὰ φάη περιφέρειν».

Ὁ Σουτῆδης ἀλοφάζω (γρ. ἀλλοφάζω ἢ ἀλλοφάσσω) σμικρῶ, παρουνῶ». Τὰ ἀνωτέρω ἀναφέρει ὁ Ἄ. Κοραῆς.

Εἰς ὑποχωρητικὴν ἀφομοίωσιν ἀνάγει τὸν τύπον ὁ Μ. Φιλῆντας⁹⁰ καὶ ὁ Ἄ. Τσοπανάκης⁹¹: ἀλλοφάσσω > λαφάσσω.

Ὁ σημερινὸς διαλεκτικὸς τύπος λοφάσσω δι' ἀφαίρεσιν τοῦ α καὶ ἐκ τοῦ λοφάσσω ὁ τύπος λουφάσσω διὰ τροπὴν τοῦ ο εἰς ου^{91α}. Ὁ τύπος νεφάσσω δι' ἐναλλαγὴν τῶν ἡμιφώνων λ-ν.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ρηματικῶν τύπων ἔχομεν καὶ παράγωγα οὐσιαστικά, δηλοῦντα τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀναπνοῆς, τὸ ἄσθμα, τὸ λαχάνιασμα. Τύποι κατὰ διαλέκτους⁹² εἶναι γνωστοὶ οἱ:

λαφασμοῦς ὁ, Μῆλος, Νάξος (Ἀπύρανθος).

ἀλαφασμοῦς ὁ, Μεγίστη.

λάφαξη ἡ, Νάξος (Ἀπύρανθος).

λάφασμα τό, Κρήτη, Μῆλος, Ρόδος. *Π. Βλαστοῦ*, Συνώνυμα καὶ συγγενικά,

Ἀθήναι 1931, σ. 388.

ἀλάφασμα τό, Θράκη, Μεγίστη.

90. Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσολογία Ἑλληνική, Ἀθήναι, τ. 3 (1984), σ. 150.

91. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Athen 1940, σ. 33.

91α. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ποιητικῶν λέξεων «Αἰ γλώτται», Ρόδος 1949, σ. 28.

92. Ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ τύποι, οἱ ἀποκείμενοι εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ἀλάφασμαν τό, Λυκία (Λιβύσσιον).

ἀλάσφασμαν τό, Λυκία (Λιβύσσιον).

λαφατὸς ὁ, Ρόδος⁹³.

λαφατὸ τό, Κύθηρα^{93α}, Ρόδος⁹⁴.

λαφαχτὸ τό, Εὐβοία (Κουρούνη).

λαφακισμοῦς ὁ, Νάξος (Ἀπύρανθος).

λαφάκισση ἡ, Νάξος (Ἀπύρανθος).

ἀλαφάτσι τό, Μεγίστη.

λεφατὸς ὁ, Τῆλος⁹⁵.

λεφατὸ τό, Τῆλος.

ἀλεφατὸ τό, Χάλκη (Δωδεκανήσου)⁹⁶.

λόφ-φασμα τό, Κῶς (Καρδάμενα), καὶ

λαφάσσης, Κρήτη, ὁ ἀσθματικὸς, ὁ δυσκόλως ἀναπνέων.

λαφατὸς, ἐπίθ. Ρόδος⁹⁷.

Μερικὰ διαλεκτικὰ παραδείγματα, ὡς τά: ἸΠοὺ τὸλ-λαφατὸν ἔν ἐμπόρειεν νὰ μιλῆση. Ὁ λαφατὸς τοῦ ἔπαυε, Ρόδος. Λαφατῆ ἤστει πάνω (λαχανιασμένη), Ρόδος. Εἶντα λάφαξη ἢ αὐτῆ! γιάντα καὶ χτυπᾷ ἡ καρδιά σο τσά; — Τσῆ λάφαξης εἶναι, Ἀπύρανθος. Εἶντα λαφασμοῦς εἶν' τοῦτος; Μῆλος. Μ' ἔπισε λαφατὸ γιὰ νὰ βγῶ τὸν ἀνήφορο, Κύθηρα. Εἶντα λαφαχτὸ εἶναι τ-τοῦνο κακόμοιρε; Ἐποῖος σὲ τσυνήγαγε; Ἀ' τ-τοῦ χάμου! μ-μαύρισε ἔπο τὸ λαφαχτὸ (μαύρισε, μελάνιασε ἀπὸ τὴν δυσκολίαν τῆς ἀναπνοῆς), Κουρούνη. ἸΠοὺ τὸ λαφατὸ ἔν ἤπορει νὰ πάρη τὴν ἀνεσία τοῦ, Τῆλος. Εἶναι λαφάσσης καὶ κουράζεται (εἶναι ἀσθματικὸς, δυσκόλως ἀναπνέει), Κρήτη. Ἐν' λαφάτσι (εἶναι ἀσθματικὸς), Μεγίστη.

Τὸ ρῆμα λαφύσσω ἀναφέρει ὁ Ὀμηρὸς (Α 176) μετὰ τὴν σημασίαν τοῦ λάπτω, καταβροχθίζω περιγράφων τὴν καταδίωξιν τῶν Τρώων ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος, μετὰ τὸν φόνον τοῦ Ἐκτορος. Δίδεται μία εἰκὼν εἰς τὴν ὁποίαν λέων, καταδιώκων δαμάλεις, συλλαμβάνει μίαν ἐξ αὐτῶν, συντρίβει τὸν λαιμὸν τῆς, κατασπαράσσει τὰ ἐντόσθιά τῆς καὶ ροφᾷ τὸ αἷμα τῆς:

Οἱ δ' ἔτι καὶ μέσσον πεδίον φοβέοντο, βόες ὡς,
ὡς τε λέων ἐφόβησε, μολῶν ἐν νυκτὸς ἀμολγῶ,
πάσας τῆ δὲ τ' ἰῆ ἀναφαίνεται αἰτὺς ὄλεθρος
τῆς δ' ἐξ αὐχέν' ἔαξε, λαβὼν κρατεροῖσιν ὁδοῦσιν,

93. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

93α. Κυθηραϊκὸ Λεξικόν, ἐπιμέλεια Δ. Α. Κόμη, Ἀθήνα 1996, σ. 220.

94. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ἔνθ' ἀνωτ.

95. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ἔνθ' ἀνωτ.

96. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, ἔνθ' ἀνωτ.

97. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων, σ. 317.

πρῶτον, ἔπειτα δὲ θ' αἶμα καὶ ἔγκατα πάντα λαφύσσει.
ὡς τοὺς Ἀτρείδης ἔφεπε κρείων Ἀγαμέμνων,
αἰὲν ἀποκτείνων τὸν ὀπίστανον οἱ δ' ἐφέβοντο.

Τὸ σχετικὸν Σχόλιον γράφει: «λαφύσσει μετὰ σκυλμοῦ (σπαραγμοῦ) ἐσθίει μετὰ ποιοῦ ἤχου, ἀναρροφεῖ ἢ κenoῖ ἐσθίων». Τὸ ρῆμα ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐ-πολις (Fragmenta 148): «λαφύσσειται λαφυγμὸν ἀνδρείον πάνν». Ἐκτὸς τῶν ἄλλων συγγραφέων καὶ ὁ Αἰλιανός, Περὶ ζῴων ιδιότητος (4, 45) ἀναφέρει: «τὴν ἄρκτον . . . ἐκθριωθῆναι καὶ ἐμπεσεῖν τῷ κνὶ καὶ λαφύξαι τοῖς ὄνυξι τοῦ δευλαίου τὴν γαστέρα καὶ διασπᾶσθαι αὐτόν». Προκειμένου περὶ ὄρνέων ὁ Εὐνάπιος (Fragmenta 1, 211, 31) λέγει ὅτι: «Σελευκίς ὄρνέον ἐστὶ εὐπεπτον καὶ ἀκόρεστον καὶ πανοῦργον καὶ τὰς ἀκριδας χανδὸν λαφύσσειν». (χανδὸν = ἀπλήστως). Κατὰ Ἡσύχιον: «σελευκίς ὄρνεον ἀκριδοφάγον».

Διὰ τὴν σημασίαν τοῦ ρήματος ὁ Ἀθήναιος (8, 362f) παρατηρεῖ: «λαφύττει γὰρ καὶ λαπάζειν τὸ ἐκκενοῦν καὶ ἀναλίσκεν» καὶ ἀλλαχοῦ (8, 363a): «λαφύττειν δὲ ἐστὶ τὸ δαφυλῶς καὶ ἐπὶ πολὺ λαπάττειν καὶ ἐκκενοῦν» (λαπάσσω -ττω = κενῶ, ἀδειάζω). Ἔχει ἀκόμη καὶ τὴν σημασίαν τοῦ καταστρέφω, ἐξαφανίζω. Ὁ Ἀρεταῖος, Ὁξέων νοῦσων θεραπευτικόν, Β (σ. 213) ἀναφέρει «ἰκανὴ γὰρ ἢ νοῦσος τὰ πάντα λαφύξαι».

Τὸ ρῆμα ἀναφέρουν καὶ οἱ Λεξικογράφοι.

Ὁ Ἡσύχιος ἔχει τὰς γλώσσας: λ α φ ὄ σ σ ε ι μετὰ σκυλμοῦ ἐσθίει, σπαράσσει.

λάπτει, καταπίνει, σπένδει. μετὰ θυμοῦ ἐσθίει.

λ α φ ὄ ξ α ι καταπιεῖν, ἀναλῶσαι.

λ α φ ὄ ξ α ι διασπαράξας, ἀφειδῶς θωηησάμενος.

Ὁ Σουΐδας: λ α φ ὄ ξ α ι διασπαράξας, ἀφειδῶς θωηησάμενος. Αἰλιανός «οὗτοι οἱ ἀετοὶ λαφύξουσι τῶν ἐλεφάντων τὰ σπλάγχνα».

λ α φ ν γ μ ὄ ς ἢ ἀδηφαγία καὶ ἢ πρὸς τὰ ἐδέσματα πολυτέλεια· τουτέστιν ἐκ-δεδητημένη, πολυτελῆς τροφή τὸ ἀπλήστως ἐσθίειν. Εὐπολις ἐν Κόλαξι «λαφύσσειται λαφυγμὸν ἀνδρείον πάνν».

Ὁ Φώτιος: λαφύξας· διαρπάξας· ἀφειδῶς θωηησάμενος. λαφύττειν· ἀναλίσκεν ἀθρόως καὶ ἀσώτως· καὶ λαφυγμὸς ἢ τοιαύτη δαπάνη· οὕτως Ἀριστοφάνους.

Τὸ ρῆμα καὶ ὡς σύνθετον ἐπιλαφύσσω, καταβιβρώσκω ἐπιπροσθέτως εὐρη-ται καὶ εἰς κείμενον τοῦ φιλοσόφου τοῦ 6 μ.Χ. αἰ. Τιμοθέου τοῦ Γαζαίου (103, 29).

Ὡς πρὸς τὴν ἔτυμολογίαν τοῦ λαφύσσω ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Π 838, 58), σχολιάζων τὸν Ὅμηρον, γράφει: «λαφύσσει ὅπερ ὀνοματοποιίας τροπῶν τὸ δαυδαίως καταπίνειν δηλοῖ, γενόμενον ἐκ τοῦ λάπτω⁹⁸ λάφω, λέλαφα» καὶ (Π 65, 27): «ἔστι δὲ τὸ λάπτειν κυρίως τὸ ὄφεῖν ὀνοματοποιηθὲν καὶ κυρολεκτηθὲν ἐπὶ τῶν κνῶν καὶ λύκων καὶ τοιούτων ζῴων καρχάρων». Ἀλλαχοῦ δὲ (Π 1413, 6) παρατηρεῖ: «ὁ μέντοι Ἀθήναιος ἐκ τοῦ λάπτειν τὴν λέξιν ἔτυμολογεῖ διὰ τὸ λαπτικὸν τῆς τοιαύτης λαμπρῆς παρασκευῆς καὶ διάπανον. λαφύττειν γὰρ φησι καὶ λαπάζειν ὡσπερ καὶ ἀλαπάζειν κατὰ πλεονασμὸν τοῦ α, τὸ ἐκκενοῦν καὶ ἀναλίσκεν ἐστίν». Ἀναφέρει (Π 944, 30) ἀκόμη ὅτι καὶ ἀφύσσειν καὶ νῦν τὸ ἀπαντλεῖν καὶ ἐκκενοῦν, ἐξ οὗ φασι, καὶ τὸ λαφύσσειν».

Ὁ Ε. Boisacq⁹⁹ ἀνάγει τὴν ἔτυμολογίαν εἰς τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν ρίζαν *larh καὶ πλησιάζει τὸ ἀρμενικὸν larhel = λείχω, τὸ ἄλβαν. lar λείχω τὸ νερὸ λεγόμενον ἐπὶ κυνὸς καὶ γαλῆς, ἐπίσης τὸ διαλεκτικὸν ρωσικὸν loraĩ = καταβροχθίζω, lora = λαίμαργος ἀδηφάγος. Τὸ Ἰνδοευρωπαϊκὸν *labhuk-ιο εἶναι πλησιέστερον πρὸς τὸ παλαιοσλαβικὸν lobŭzati = φιλεῖν. Ἡ Ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα *lab εὐρίσκεται εἰς τὸ λατίν. lambō = λείχω, τὸ παλαιογερμανικὸν laffan = λείχω κλπ.

Ὁ J. Hofmann¹⁰⁰ ἀνάγει τὸ ρῆμα εἰς τὸ *larhuk-ῑο ἢ labhuk-ῑο καὶ παρατηρεῖ ὅτι συγγενεῦει μὲ τὸ ἀρμεν. lar'el = λείχειν, τὸ ἄλβαν. lar = πίνω διὰ τῆς γλώσσης ὕδωρ, καὶ τὸ ἀρχ. ἐκκλησ. σλαβ. lobrzati = φιλεῖν. Ἡ ρίζα *lab εὐρίσκεται εἰς τὸ λατίν. lambō = λείχω.

Ὁ H. J. Frisk¹⁰¹ μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ἑλληνικῶν τύπων τῶν οὐσιαστικῶν καὶ ἐπιθέτων παραγῶγων ἐκ τοῦ ρήματος, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ρῆμα ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν εἰς -ύσσω^{101α} καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ λάφω, λάπτω. Σχετίζεται μὲ τὸ ἀρμεν. lar'el = λείχειν.

Ὁ P. Chantraine¹⁰², μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν ἑλληνικῶν τύπων, τοῦ ρήματος καὶ τῶν ὀνομάτων, ἀναφέρει ὡς παράγωγον καὶ τὸ τοῦ Ἡσυχίου λάφωξ· δάπανος ἢ βορῆς καὶ συνδέει μὲ τὸ ρῆμα τὸ ἐπίθ. τοῦ Διὸς Λαφύστιος καὶ ἀρμεν. lar'em = λείχω καὶ τὸ λατίν. lambō = λείχω.

Συνώνυμα τούτου σήμερον τὰ: λάπτω, λαφταμάζω (ροφῶ, τρώγω λαίμαργως), ἀγκομαχῶ, ἀσκομάχομαι, ἀσκομαχιάζω, ἀσκομαχιαζυνέσκω, ἀσκομαχοῦ, λαχανιάζω.

98. Περὶ τοῦ λάπτω - λάφτω βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «Ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικά», Ἀθηνᾶ, τ. 55 (1951), σ. 51-54.

99. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 561.

100. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 175. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἔκδοσιν, σσ. 205-206.

101. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 91-92.

101α. Περὶ τῶν ρημ. τούτων, βλ. ED. SCHWYZER, Griechische Grammatik, München, σσ. 716, 733^b. P. CHANTRAINE, Grammaire Homérique, Paris 1948, σ. 335.

102. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 623.

Παράγωγα ἐκ τοῦ ρημ. λαφύσσω ἔχομεν καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὡς: λαφύγμοδος ὁ, λαίμαργία, ἀπληστία. Εἰς Ἀριστοφάνους Νεφέλας (52) ὁ Στρεψιάδης, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐρωτικὴν ἐπαφήν του μετὰ τῆς ἀνεψιᾶς Μεγακλέους τοῦ Μεγακλέους, λέγει:

Ἐγὼ | ὄζων τρυγός, τρασιᾶς, ἐρίων περιουσίας,
ἢ δ' αὖ μύρον, κρόκον καταγλωττισμάτων
δαπάνης, λαφυγμοῦ Κωλιάδος, Γενετυλλίδος

Ἡ λέξις καὶ ὡς ὄνομα ἀναφέρεται εἰς ἐπίγραμμα Λεωνίδου, Ἀνθολογία Παλατινὴ (6, 305):

Λαβροσύνα τάδε δῶρα φιλευχύλω τε Λαφυγμῶ
θήκατο δεισόζου Δωριέος κεφαλά

(φιλεύχυλος διορθοῦται εἰς φιλεύλειχος, ὁ ἀγαπῶν τὰ ἡδύσματα).

λαφύματα τό, ἀδηφάγος προσβολή, δεισόζος = ρυπαρός.

λαφύξις ἡ, λαίμαργία, ἀπληστία. Ὁ Ἀθήναιος (362f) ἀναφέρει: «τὰ διαπραττόμενα κατὰ τὴν λάφυξιν λάφυρα (λέγεται). Παρόμοια ἀναφέρει καὶ ὁ Εὐστάθιος (Π 1413, 6): «τὰ διαρπαζόμενα ἐν τῷ ἀλαπάζεσθαι ἦγον πορθεῖσθαι πόλιν λάφυρα λέγεται παρὰ τὴν λάφυξιν».

Ὁ Γ. Βλάχος^{102α}, δίδων τὸν ὀρισμὸν τῆς ἀσωτίας γράφει: «ἀσωτία ἐστὶ λάφυξις χρημάτων».

λαφύκτης ὁ, λαίμαργος. Περὶ τῆς λέξεως ὁ Ἀθήναιος (485α) ἀναφέρει: «λεπαστής (ἀφ' ἧς ἐστὶ, λάψαι, τουτέστιν ἀθρόως πίνειν). Τοῦτο τὸ ποτήριον ὀνομάσθη ἀπὸ τῶν εἰς τὰς μέθας καὶ τὰς ἀσωτίας πολλὰ ἀναλισκόντων, οὗς λαφύκτας καλοῦμεν». Ἀλλὰ καὶ ὁ Εὐστάθιος (Π 1246, 33) παρατηρεῖ: «λαφύκται οἱ μέθυσοι παρὰ τὸ λάπτειν» καὶ «οἱ παλαιοὶ, τοὺς ἐπὶ μέθῃ ἀναλίσκοντας πολλὰ, λαφύκτας ἐκάλεον».

λαφύκτης, πρόθυμος εἰς λαφυραγωγίαν. Εἰς Γεώργιον Παχυμέρη (Α 309) ἀναγράφεται: «τὰς μὲν γε ναῦς ἄνδρες ἐπλήρουν νεανικοί, τὰς ὁρμὰς καὶ τὰς προθυμίας λαφυκτικοί».

λαφύστιος - α - ο ν, λαίμαργος, ἀδηφάγος. Εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν φέρονται οἱ στίχοι 214-215:

σχίσει τὸ μὴ πρόρριζον ἄστῶσαι στάχυν
κείροντ' ὀδόντι καὶ λαφυστίαις γνάθοις

(ἄστῶσαι = ἀιστῶσαι - ἀϊστώ, ἀφανίζω, καταστρέφω).

Αὐτόθι ἐπίσης στίχ. 791 λέγεται:

102α. Ἀρμονία Ὀριστικῆ τῶν Ὀντων κατὰ τοὺς Ἑλληνας σοφοὺς, ἐν Βενετίᾳ 1661, σ. 197.

ὡς κόγχος ἄλμη πάντοθεν περιτριβείς
κτῆσίν τε θοίνας Πρωνίων λαφυστίαν.

(κόγχος = πρᾶγμα ὅμοιον πρὸς ὄστρακον κογχυλίου. θοίνα = φαγητόν, δεῖπνον, εὐτυχία).

Ὁ Ἡρόδοτος (7, 197) ἀναφέρει εἰς τὴν Βοιωτίαν «ἰρὸν τοῦ Λαφυστίου Διός». Ὁ Ζεὺς ὡς λαφύστιος ἦτο θεὸς ἐμπνέων τὸν φόβον, καὶ ἐξημενίζετο μόνον με ἀνθρωποθυσίας. Ὁ Πausanias (1, 24, 1) ἀναφέρει τὸν θεόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Φρίξος ὁ Ἀθάμαντος ἐθυσίασε τὸν κριόν, ὁ ὁποῖος τὸν μετέφερεν εἰς τὴν χώραν τῶν Κόχλων: «Φρίξος ὁ Ἀθάμαντος ἐξημενισμένος ἐς Κόχλους ὑπὸ τοῦ κριοῦ θύσας δὲ αὐτὸν ὄτω δὴ θεῶ, ὡς δὲ εἰκάσαι τῷ Λαφυστίῳ καλουμένῳ παρὰ Ὀρχομενίοις, τοὺς μηροὺς κατὰ νόμον ἐκτεμὼν τὸν Ἑλλήνων ἐς αὐτοὺς καιομένους ὄρᾱ».

Περὶ σφόδρα σαφὴς εἶναι ὁ Pausanias γράφων (9, 34, 4) «ἐς δὲ τὸ ὄρος τὸ Λαφύστιον καὶ ἐς τοῦ Διός τοῦ Λαφυστίου τὸ τέμενος εἰσὶν ἐκ Κορωνείας στάδιοι μάλιστα εἴκοσι. λίθου μὲν τὸ ἄγαλμα ἐστὶν Ἀθάμαντος δὲ θύειν Φρίξον καὶ Ἑλλήν ἐνταῦθα μέλλοντος πεμφθῆναι κριὸν τοῖς παισὶ φασι ὑπὸ Διός, ἔχοντα τὸ ἔριον χρυσοῦν καὶ ἀποδρᾶναι σφᾶς ἐπὶ τοῦ κριοῦ τούτου». Ὁ Λαφύστιος Ζεὺς ἐλατρεύετο καὶ ὡς θεὸς τῆς βροχῆς, διὸ καὶ εἰς ἐποχὴν ξηρασίας προσέφερον θυσίας εἰς αὐτόν.

Κατὰ τὸ Μέγα Ἑτυμολογικόν (557, 51) «Λαφύστιος· ὁ Διόνυσος· ἀπὸ τοῦ ἐν Βοιωτίᾳ Λαφυστίου ὄρους».

Ὁ Λυκόφρων (Ἀλεξάνδρα, στ. 1237) ἀναφέρει «Λαφυστίας | κερασφόρους γυναῖκας». Τὸ σχόλιον παραδίδει: «Λαφύστιος ὁ Διόνυσος ἀπὸ τόπου, ἐξ οὗ Λαφυστίας λέγει τὰς Βακχικὰς τὰ κέρατα φορούσας γυναῖκας Βάκχας, ἐκ πόλεως ἢ τόπου Μακεδονίας». Καὶ «Λαφύστιαί αἱ ἐν Μακεδονίᾳ Βάκχαι, αἱ καὶ μιμνῶνες ἐκαλοῦντο διὰ τὸ μιμεῖσθαι αὐτὰς τὸν Διόνυσον· κερατοφοροῦσι γὰρ καὶ αὐταὶ κατὰ μίμησιν Διονύσου».

Ὁ Ἡσύχιος ἔχει τὴν γλῶσσαν: Λαφύστιον· ὄρος τῆς Βοιωτίας· καὶ Λαφύστιος ὁ ἐντεῦθεν». Ἐκεῖτο δὲ τὸ ὄρος αὐτὸ πρὸς δυσμὰς τῆς Κοπαίδος μετὰξὺ Λεβαθείας καὶ Κορωνείας. Ἐκαλεῖτο καὶ βουνὸς τῆς Γρανίτσας. Τὸ χωρίον Γρανίτσα μετωνομάσθη σήμερον εἰς Λαφύστι.

Τέλος Λαφύστιος παραδίδεται ὡς ὄνομα δημαγωγοῦ εἰς τὰς Συρακούσας. Ὁ Πλούταρχος (Τιμολέων 37) ἀναφέρει: «ἐπεχείρησαν καὶ Τιμολέοντι δύο τῶν δημαγωγῶν Λαφύστιος καὶ Δημαίνετος».

στηρνιάω - στηρνιάω

Εἰς τὰς Νεοελληνικὰς διαλέκτους ὑπὸ διαφόρους τύπους καὶ ὑπὸ διαφόρους,

ἀλλὰ ἐξελικτικῶς συγγενεῖς σημασίας, εὑρηται τὸ ρῆμα *στρηνιάω*¹⁰³, ὡς: *στρηνιάω* Ἰκαρία, Μάνη (Γέρμα, Λεῦκτρον)¹⁰⁴, Ρόδος¹⁰⁵, Φοῦροι. *στρηνιάω*, Κύπρος¹⁰⁶.

στρηνιοῦ, Μάνη (Κοίτα)¹⁰⁷.

στρηνιάζω, Κύπρος¹⁰⁸, Λακωνία, Μάνη (Καρέα, Λεῦκτρον), Μεγίστη,

Μεσσηνία, Φολέγανδρος.

στρηνιάζ-ζω, Κύπρος.

στρηνιάντζω, Μεγίστη.

στρηνιάζου, Σάμος.

στρηνίζω, Ρόδος.

στρηνάω, Κορσική (Καργέζε)¹⁰⁹, Λεῦκτρον, Οἴτυλον.

στρηνέω, Ρόδος¹¹⁰.

Τὸ ρῆμα καὶ εἰς τὰς Ἑλληνικὰς διαλέκτους τῆς Κάτω Ἰταλίας¹¹¹, ὡς:

στρηνιάδζω, Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Στερνατία).

στρηνιέω, Ἀπουλία (Καλημέρα, Καστριλιάνο, Μαρτᾶνο, Τσολλῆνο).

στέω στρηνιάδζοντα, Ἀπουλία (Κοριλιάνο).

στρήνιασα ἀόριστος, Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Μαρτᾶνο, Στερνατία).

ἐστρηνιέτσα ἀόριστος, Ἀπουλία (Καλημέρα).

εἶχα στρηνιάσοντα ὑπερσυντ., Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Μαρτᾶνο, Στερνατία).

στρηνιάσει ἀπαρέμφατον ἀορίστου, Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Μαρτᾶνο, Στερνατία).

στρηνιάδζοντα μετοχή ἐνεστ., Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Μαρτᾶνο, Στερνατία).

103. Ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ σχετικὰ λήμματα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

104. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

105. Γ. ΔΡΑΚΙΔΟΥ, *Ροδιακοὶ ἀντίλαλοι*, Ἀθῆναι 1930, σ. 264, Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, *Κοινή - Ροδιακὰ ἰδιώματα*, Ρόδος 1948, σ. 49.

106. Α. ΣΑΚΕΒΛΛΑΡΙΟΥ, *Τὰ Κυπριακά*, ἐν Ἀθῆναις, τ. Β', 1891, σσ. 394, 803. Γ. ΛΟΥΚΑ, *Κυπριακαὶ λέξεις, Γλωσσικαὶ περὶ Κύπρον πραγματεῖαι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος*, ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Μενελάου Ν. Χριστοδοῦλου, ἐν Λευκωσίᾳ 1978, σ. 254. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Γλωσσάριον*, Λευκωσία 1979, σ. 450. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Γλωσσάριον*, Λευκωσία 1983, σ. 279.

107. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

108. Γ. ΛΟΥΚΑ, *Κυπριακαὶ λέξεις*, ἐνθ' ἄνωτ.

109. Ν. ΦΑΡΑΥ, *Ἦλη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ Ἑλληνικῆς ἀποικίας*, ἐν Ἀθῆναις 1888, σ. 200. G. BLANKEN, *Les Grecs de Cargèse (Corse)*, τ. 1, Leyde, 1951, σσ. 187, 246, 284. Γράφει ἐσφαλμένως *στρινῶ* καὶ λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει τὸ ρῆμα εἰς ἄλλην διάλεκτον. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν διάλεκτον τῆς Κορσικῆς, ἐνθ' ἀγνωεῖ τὴν διάλεκτον τῆς Μάνης.

110. Γ. ΔΡΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ.

111. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας*, Ἀθῆναι 1992, σσ. 88-89.

στρηνιάσοντα μετοχή ἀορ., Ἀπουλία (Κοριλιάνο, Μαρτᾶνο, Στερνατία). *ἀτρηνιέμ-μένο-η-ο*, μετοχή παθητ. παρακ. Ἀπουλία (Καλημέρα).

Καὶ ὡς σύνθετον ὑπὸ τοὺς τύπους:

στρηνιοβολοῦ, Μάνη (Κοίτα)¹¹².

στρηνοβολάω, Μάνη (Γέρμα, Λεῦκτρον)¹¹³.

στρην-νολοῶ, Κύπρος¹¹⁴.

Εἰς τὸ μεσαιωνικὸν ποίημα «Φυσιολόγος»^{114α} (σ. 50, στίχ. 112) ἔχομεν τὸ ρῆμα *στρηνιάζω* μὲ τὴν σημασίαν τοῦ εὐρίσκομαι εἰς σεξουαλικὸν ὄργανισμὸν:

Καὶ δταν στρηνιάσουσιν τὰ ψάρια τοῦ θαλάσσου
πορεύονται στὸν ὕδρωπα ἐκ νότον καὶ βορέως
αἱ θῆλαι πᾶσιν ἔμπροσθεν, οἱ ἄρρενες ὀπίσω
ἀκολουθοῦσιν ἔμπροσθεν τὰ μέρη τῆς Ἐόας,
ἐκεῖ ἐστὶν ὁ βασιλεὺς ἰχθύων τῶν ἀπάντων.

Καὶ κατωτέρω (σ. 93, στίχ. 886):

ὄλας τὰς γλώσσας ἤξευρεῖ, τὰς φωνὰς τῶν θηρίων,
δταν στρηνιάση γὰρ αὐτὴ πρῶτον τὸν λέων κράζει,
ἐκεῖνος διὰ τὸν θάνατον ἐκεῖ οὐδὲν σιμῶνει.

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ ρῆμα καὶ ὡς ἀπλοῦν καὶ ὡς σύνθετον ἀπαντᾷται καὶ εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα, ὡς:

στρηνιάζ-ζω φλέγομαι ὑπὸ ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας Κύπρος¹¹⁵ «Καὶ πολομοῦν (αἱ γυναῖκες) ὡς πολομᾶ ἢ ἀρκούδα, τὸ νὰ στρηνιάση, κολακεύει τὸν ἄνθρωπον ἢ τὸ ζῶον τὸ ἀρσενικόν, καὶ τὸ νὰ π-πέση εἰς ἔσμιξιν μετὰ τῆς».

ἀποστρηνιάζ-ζω, παύομαι νὰ ἔχω ὄργανισμὸν πρὸς συνουσίαν Κύπρος¹¹⁶ «νὰ π-πέση εἰς ἔσμιξιν μετὰ τῆς, καὶ νὰ ἀποστρηνιάση, τότε θανατώ-νει το».

καταστρηνιάζω, φλέγομαι ὑπὸ ἐρωτικοῦ πάθους, Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντος¹¹⁷, στίχ. 584:

112. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

113. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

114. Γ. ΛΟΥΚΑ, *Γλωσσάριον*, Λευκωσία 1979, σ. 450.

114α. Ἐκδ. Ε. Legrand, Paris 1873.

115. Α. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Χρονικὸν τῆς Κύπρου* (ἐκδ. R. M. DAWKINS), τ. Α', Oxford 1932, σ. 574, Β', σ. 268. Ὁ τύπος διὰ μετάθεσιν, βλ. G. MEYER, «Il dialetto delle Chronache di Cipro di Leonzio Machera e Giorgio Bustron», *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*, IV 1876, σ. 286, βλ. εἰς «Γλωσσικὰ περὶ Κύπρον Πραγματεῖαι τοῦ ΙΘ' αἰ. ἐκδιδόμενα ὑπὸ Μενελάου Ν. Χριστοδοῦλου, ἐν Λευκωσίᾳ 1978, σ. 120.

116. Α. ΜΑΧΑΙΡΑ, ἐνθ' ἄνωτ.

117. Γ. ΖΩΡΑ, «Πτωχολέων», *Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν*, τ. 28 (1958), σ. 433.

Νὰ μὲ ἐπιχαρῆς, πατέρα,
τὴν ἀγάπην μου νὰ ἔχῃς
πῶς ἐνόησας αὐτίκα
ὅτι καταστρηιάσει θέλει
τὸ κορίττι τὸ σὲ εἶπα.

Ἡ σύγχυσις τῶν ἀνωτέρω ρηματικῶν τύπων εἰς -άω μετὰ τῶν εἰς -άζω, -έω καὶ -ίζω (στρηιάω - στρηιάζω - στρηιέω - στρηιίζω) προῆλθε, διότι ταῦτα ἔχουν κοινὸν μέλλοντα καὶ ἀόριστον¹¹⁸. Οἱ εἰς -βολάω, -βολοῦ (βολῶ) τύποι (στρηιολοῦ - στρηιολοῦ) ἔχουν ὡς β' συνθετικὸν τὴν κατάληξιν -βολῶ, ἡ ὅποια ἀπεσπάσθη ἐκ παλαιῶν παρασυνθέτων ρημάτων εἰς -βολῶ καὶ ἀπετέλεσε ἰδιαιτέραν παραγωγικὴν κατάληξιν ἔχουσαν θαμιστικὴν ἢ ἐπιτατικὴν ἐνέργειαν ἢ πρᾶξιν¹¹⁹. Ὁ τύπος στρηιεύω παρὰ τὸ στρηιῖ ἢ τὸ στρηιῖος. Οἱ μεσαιωνικοὶ Κυπριακοὶ τύποι στρηιάζ-ζω καὶ ἀποστρηιάζ-ζω προῆλθον ἐκ τοῦ στρηιάζω δι' ἀντιμετάθεσιν τῶν η καὶ ρ. Διὰ τὸν μετασχηματισμὸν τῶν εἰς -ιαω ρημάτων εἰς -ιάζω ἔχομεν ἐκ τοῦ μεταγ. καταστρηιάω τὸ καταστρηιάζω^{119α}.

Εἰς τὸ ποίημα «Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας», Λόγος τέταρτος (τοῦ κώδικος Κρυπτοφῆρης) § 321, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς ἵππικῆς ἰκανότητος τοῦ Διγενοῦς, εἰς τὸν ὅποιον ἀνετέθη νὰ τιθασεύσῃ ἓνα τῶν ἀδαμάστων ἵππων τοῦ βασιλέως, ἀναφέρονται οἱ στίχοι 1055-1065:

Ταῦτα εἰπὼν ὁ βασιλεύς, εὐθύς ὁ νέος προστάξας
ἓνα τῶν ἵππων αὐτῶν σιδήροις δεδεμένον
ὄν λύσαι ἔφη τοῖς παισὶν καὶ «Ἀφετέ τον τρέχειν».
Καὶ τὰς ποδέας ὀχυρῶς πῆξας εἰς τὸ ζωνάριον,
ἤρξατο τρέχειν (ὁ Διγενῆς) ὀπισθεν τοῦ καταλαβεῖν τοῦτον
καὶ εἰς ὀλίγον διάστημα τῆς χαίτης τε κρατήσας
ὀπισθεν τὸν ἐγύρισε τὸν ἀγροικὸν καὶ μέγαν,
1062 λακτιζῶν, σ τ ρ ο ι ν ι ἄ ζ ω ν τ ε, φνγεῖν ὄλωσ εἰκάζων
καὶ ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως ἐλθόντος τοῦ γεννάδα
κάτω τὸν ἐκατέρραξεν εἰς γῆν ἐφηπλωμένον,
καὶ πάντες ἐξεπλάγησαν τῇ παραδόξῳ θέᾳ».

Ὁ Π. Καλονάρος¹²⁰, ἐκδότης τοῦ ποιήματος, σχολιάζων τὴν λ. στρηιιά-

118. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 1 (1905), σ. 272, 2 (1907), 450.

119. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, «*Νεοελληνικά*», Ἀθῆναι 22 (1910), σ. 243 κέξ.

119α. Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 1 (1905), σσ. 276-277.

120. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, Ἀθήναι, τ. Β' 1941, σ. 72.

ζων, παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «στρουιάζω» = ὀρθότερον ἴσως στρηιάζω, ἐκ τοῦ στρηιῖος. Λέγεται ἐπὶ ἤχου διαπεραστικοῦ καὶ ὀξυτάτου. Λείψανα τοῦ μεσαιων. ρήματος στρουιάζω εἶναι καὶ τὰ ἐν Μάνη στρηιουῖ = παίζω, καὶ στρηιουῖ = παιχνίδι. Ἀμφότερα λέγονται ἐπὶ παιγνίων παιδικῶν ἐξαιρετικῶς ζωηρῶν καὶ συνοδευομένων ὑπὸ φωνῶν καὶ θορύβου». Νομίζω ὅτι ἡ παρατήρησις εἶναι ὀρθή καὶ ὅτι ἡ ὀρθή γραφή εἶναι στρηιάζω, ὡς μετοχὴ ὁμοῦ τοῦ ρήματος στρηιάζω, μετασχηματισθέντος ἐκ τοῦ ἀρχαίου στρηιιάω, μὲ τὴν σημασίαν τοῦ χοροπηδῶ ἐπὶ ζῶων, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ ρῆμα ὑπὸ τὸν τύπον στρηιιάζω εἰς τὰς Ἑλληνικὰς διαλέκτους τῆς Κάτω Ἰταλίας: Τ' ἀμπάρι ἐστρηῖασε π' ἐνκλίνας νὰ σύρη λαφτε = τὸ ἄλογον χοροπηδοῦσε καὶ ἄρχισε νὰ σέρνῃ κλοτσιῆς (ἀμπάρι τό, τὸ βυζαντ. ἀππάριον (Δουκάγγιος ἐν λ. ἱππάριον. ἀππάριον' οἱ τέλειοι ἱπποὶ τὰ τελειωμένα ἀππάρια) καὶ τοῦτο ἐκ τοῦ ἀρχ. ἱππάριον. Εἰς τὴν Κύπρον¹²¹ καὶ σήμερον οἱ τύποι ἀπ-παρος καὶ ἀπ-πάρω (ὁ ἵππος).

Κατὰ διαλέκτους σήμερον τὸ ρῆμα στρηιιάω ἔχει διαφόρους σημασίας, ὡς:

1) Ἀκολασταίνω, ἔχω ὀργανισμὸν πρὸς συνουσίαν, φλέγομαι ὑπὸ ἐρωτικοῦ πάθους, ἀκολασταίνω, Ἰκαρία, Κύπρος, Μεγίστη, Ρόδος, Φοῦρνοι: *Στρηῖασε ἡ γίδα — ἡ προβάτα* (ὄργᾳ πρὸς συνουσίαν), Φοῦρνοι. *Ἡ γουρούνα στρηιῖ νὰ τὴν πᾶς στὸν κάπρω*, Ἰκαρία. Παροιμ. φράσις: *Ἐγὼ στρηιῖ τοῦ γαμησιοῦ καὶ ὁ ἄντρας μ' ἔχει κάρικαν* (ἐπὶ τῶν διαθετόντων τὰς ἰκανότητάς των πρὸς ἐξυπηρέτησιν ξένων, ἐνῶ τῶν ἰκανότητων αὐτῶν ἔχουν ἀνάγκην οἱ οἰκεῖοι των), Κύπρος.

2) Χοροπηδῶ, Ἀπουλία (Καλημέρα, Κοριλιᾶνο, Μαρτᾶνο): *Οὐτ' τ' ἀμπάρι στρηιῖει ποδ-ἀν* = αὐτὸ τὸ ἄλογο χοροπηδαίει πολὺ, Καλημέρα: Τ' ἀμπάρι ε' στρηῖνιεμ-μένο = τὸ ἄλογο τὸ ἔχει πιάσει οἴστρος, χοροπηδαίει αὐτόθι. *Στρηῖιάζει τ' ἀμπάρι* - τὸ παιδί = χοροπηδαίει τὸ ἄλογο, τὸ παιδί, Κοριλιᾶνο. *Στρηῖιάζουνε τὰ πρόβατα* = χοροπηδοῦν τὰ πρόβατα, αὐτόθι.

3) Παίζω διάφορα παιχνίδια μετὰ θορύβου καὶ ἰσχυρῶν φωνῶν, θορυβῶ, ἀτακτῶ Μάνη (Κοίτα, Λευκτρον, Οἴτυλον): *Στρηιουῖσι τὰ παιδιά καὶ δὲν ἀκοῦ τί λέεις Κοίτα*. Τὰ ἄγγονα τῆς ὄλης τὴν ἡμέρα στρηιουολοῦσι στὸ δρόμο αὐτόθι. *Στρηιῖει τὸ παιδί Λευκτρον, Οἴτυλον*. Πρβ. τὴν γλῶσσαν Σουΐδα: *στρηιῖω ἀτακτῶ*.

* Ἀσμ.: *Πρώτ' ἐν' ἡ Ληγορία*
*ποὺ στρηιῖ μὲ τὰ παιδιά*¹²², Κοίτα.

4) Τρέχω Κορσική, Μάνη (Καρέα): *Μὰ δόμου ἦτα ὄλο ἀλάργου, ὁ ἀφέν-*

121. Περὶ τῆς λέξεως βλ. R. DAWKINS, «Cyprus and the Asia Minor dialects of Asia Minor, α' Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκην, ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 45. Π. ΕΙΟΥΤΑ, *Κυπριακὴ λαογραφία τῶν ζῶων*, Λευκωσία 1978, σσ. 21-27.

122. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Ἠθρογραφικὰ Μάνης*, Ἀθήναι 1934, σ. 33.

τη του τόν εἶδε καὶ ἔλαβε σπλαγνία. Καὶ στρηνῶντα ἐρρίχτη στὴν ἀγκαλιά του καὶ τὸν ἐφίλησε, Κορσική. Στρίνε παδά, τρέξε ἐδῶ αὐτόθι. Στρηνιάζουν τὰ παιδιά, ποῖο θὰ περάση τὸ ἄλλο, Καρέα.

5) Εἶμαι ζωηρός, εὐθυμος, κινουῖμαι διαρκῶς Ἀπουλία (Καστρινιᾶνο, Τσολλῖνο): Στέ στρηνῖέει, εἶναι διαρκῶς ζωηρός, Τσολλῖνο. Σήμε-μερα στρηνῖέω ποῶ-δύ = σήμερα εἶμαι πολὺ εὐθυμος, Καστρινιᾶνο.

6) Φέρομαι ἀναιδῶς, ἀθαδιάζω, ἀντιλέγω Λακωνία, Ρόδος.

7) Δέρνω Φολέγανδρος: Κάτσε ἤσυχα, γιατί θὰ σέ στρηνιάσω.

8) Δυστροπῶ, γκρινιάζω Μάνη (Λεῦκτρον), Μεσσηνία: Σήμερα τὸ παιδί οὐλο στρηνιάζει, Μεσσηνία. Γιατί στρηνιάζεις ἔτσι; Λεῦκτρον.

9) Ἀδυνατίζω σωματικῶς Σάμος.

Ἐκτός τῶν διαλεκτικῶν τύπων τοῦ ρήματος στρηνῖάω ἔχομεν κατὰ διαλέκτους καὶ οὐσιαστικά καὶ ἐπίθετα, ἔχοντα ἄμεσον σχέσιν μὲ αὐτό, ὡς:

στρην-νός ὁ, Κύπρος¹²³, Ρόδος¹²⁴. 1) ἡ ἰσχυρὰ ἐπιθυμία, ὄργασμός πρὸς συνουσίαν, Κύπρος, Ρόδος. 2) ὁ ἀσελγής Ρόδος.

στρην-νὰ ἡ, Μάνη (Οἶτυλον)¹²⁵: Τὸ γρήγορον τρέξιμον.

στρην-νὰ ἡ, Ρόδος¹²⁶. Ἡ ἀκόλαστος γυνή, ἡ ἔχουσα σφοδρὰν ἐπιθυμίαν πρὸς συνουσίαν.

στρην-νίο-στρηνί, πληθ. τὰ στρηνία, Μάνη¹²⁷ (Κοίτα, Λαγκαδά, Λεῦκτρον κ.ά.).

στρην-νί, Κύπρος¹²⁸.

Οἱ τύποι τοῦ οὐδ. ὡς ὑποκορ. τοῦ οὐσ. στρηνός. Σημαίνουν: 1) Ὁ ὄργασμόν πρὸς συνουσίαν Κύπρος: Ἔχει στρην-νὴν καττήσιμον ἔχει ὄργασμόν ὡς ὁ γάτος. Φράσις: Ὁ θεός νὰ σέ φυλάη (νὰ σέ γλέπη) πὸν γεροντικὸν στρην-νὴν. Ἐπὶ γερόντων καὶ ἰδία ἐπὶ γραιῶν, αἱ ὁποῖαι, ἀφοῦ ἀπαξ συνουσιασθοῦν, θέλουν καὶ ἐπιδιώκουν τοῦτο συνεχῶς. 2) Τὸ θορυβῶδες παιχίδι Μάνη: Ὁξου τὰ παιδιά παίζουσι τὰ στρηνία. Φράσις: Τί, τὰ στρηνία θὰ παίξωμε; Ἐπὶ μὴ ἀντιμετωπίσεως σοβαρῶς μιᾶς ὑποθέσεως. 3) Τὸ τρέξιμον Λεῦκτρον. 4) Ἐπιρρηματικῶς, ταχέως Λαγκαδά: Ἐλα φύγε - νὰ πάης στρηνίο (μὲ σημασ. ἐπιρρ., τροχάδην).

στρην-νισμαν τό, Κύπρος. Ἐκ τοῦ ρήμ. στρηνιάζω, ὁ ὄργασμός.

123. Ξ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 278.

124. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Λεξικὸ τῶν Ροδίτικων ἰδιωμάτων, Ἀθήνα 1986, σ. 592.

125. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

126. Γ. ΔΡΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 264.

127. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

128. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Τὰ Κυπριακά, τ. 2, σ. 394. Γ. ΛΟΥΚΑ, Γλωσσάριον, σ. 450. Ξ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 278.

στρην-νισμαν τό, Κύπρος. Ἐκ τοῦ ρήμ. στρηνίζω. Ἡ ἀκόλασία, ὁ ὄργασμός.

στρην-νὰ ἡ, Κύπρος¹²⁹. Ὡς μεγεθυντικὸν τοῦ στρην-νός. Ἡ μεγάλη ἀκόλαστος ἐπιθυμία, ὁ ὄργασμός.

στρην-νολόημα τό, Κύπρος¹³⁰. Ἐκ τοῦ ρ. στρη-νολο(γ)ᾶ. Τὸ στρηνιασμα, ὁ ὄργασμός.

στρην-νολά ἡ¹³¹, γυνή σείουσα προκλητικῶς τὰ ὀπίσθια τῆς, ἡ σεισπηγίς, ἡ κουνηστοκῶλα, ἡ κάμνουσα ἀσέμνους κινήσεις, ἡ ἐρωτομανής. Πρβ. ἀνάλογον σημερινὴν κοινὴν ἔκφρασιν, ἐπὶ τῆς αὐτῆς γυναικός: τὰ θελε ὁ κωλαράκος τῆς (ἦτο προκλητικῆ).

στρην-νολόουδον τό, Κύπρος¹³², τὸ νεανικὸν ἐπὶ τοῦ προσώπου ἐξάνθημα, τὸ καυλόσπυρον. Τὸ δεύτερον συνθετικὸν κορδούλιν τό, μικρὸν ἐξόγκωμα πρηξίματος, σπυρί, φῦμα, ἀρχαῖον κορδύλη¹³³, ἡ.

Ἡ Ἡσύχιος: «κορδύλη (ἀπόστημα) κορόνη. ῥόπαλον ἢ τὸ ἐπάνω τῆς κλειδός». Τὸ Μέγα Ἐτυμολογικόν (310, 51): «κορδύλη ἔστιν ὁ ἴδιον τῆς κεφαλῆς ὑπὸ πληγῆς γενόμενον» . . . καὶ γὰρ κορδύλην Κύπριοι λέγουσι τὸ ἐνείλημα τῆς κεφαλῆς, ὅπερ Ἀθηναῖοι μὲν κροβύλον καλοῦσιν, Πέρσαι δὲ κιδαρν».

στρηνιάρης ὁ, στρηνιάρη ἡ, στρηνιάρικο τό, Λακωνία, Μάνη¹³⁴, καὶ στρηνιαρκὰ ἡ, Κύπρος.

στρην-νιάρης ἡ στρηνιάρη, στρην-νιαρκὰ ἡ, στρην-νιαρέτιν - στρην-νιαρέτικον τό, Κύπρος¹³⁵.

Ἐκ τοῦ οὐσ. στρην-νός καὶ τῆς παραγωγ. καταλ. -ιάρης.

1) Ὁ πλήρης ὄργασμός, ἀκόλαστος Κύπρος: Ἐγέννη ἐξήντα χρονῶν καὶ τρέχει ἔς τὴν γυναικὴς ὁ στρην-νιάρης. Τούτη ἡ στρην-νιάρη ἐν σιεροκουτάλα πὸ τὴν λ-λίε. Ποίημα: Ἡ ἀθασιά, ἡ στρην-νιαρκὰ, ἀθμειε πὸν τὸν Γεν-νιάρη.

2) Ὁ παιχιδιάρης Κύπρος, Μάνη: ἐν στρην-νιαρέτικον τὸ παιδί, Κύπρος. Ἐναι στρηνιάρικο τὸ παιδάκι τῆς, Μάνη. 3) Ὁ ἄτακτος, ὁ ἀθαδιάζων, Λακωνία.

Τὸ νεώτερον καὶ κατὰ διαφόρους διαλεκτικούς τύπους ἀναφερθὲν ρῆμα στρηνιάω εἶναι τὸ ἴδιον τὸ ἀρχαῖον ρῆμα στρηνιάω, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ποιητῶν τῆς νέας κωμωδίας μὲ τὴν σημασίαν τρυφάω:

129. Γ. ΛΟΥΚΑ, ἐνθ' ἀνωτ.

130. Γ. Λεξικόν, ἐνθ' ἀνωτ.

131. ΧΡ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Λεξικόν, σ. 592.

132. Γ. ΛΟΥΚΑ, ἐνθ' ἀνωτ.

133. Γ. ΛΟΥΚΑ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 246.

134. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

135. Γ. ΛΟΥΚΑ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 450. Ξ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 279.

(Θησεύς: ἄρ' οὐ τρυφῶμεν θεοῦ κατασκευὴν βίω
δόντος τοιαύτην, οἷσιν οὐκ ἀρκεῖ τάδε;

Εὐριπίδου, Ἰκέτιδες, στίχ. 214-215). Ἦδη ὁ Φρόνιχος¹³⁶ ἀναφέρει: «στρωιῶν τούτω ἐχρήσαντο οἱ τῆς νέας κωμωδίας ποιηταί, ᾧ[οὐκ] ἂν μανείς τις χρεῖσαιο παρὸν λέγειν τρυφᾶν». Ἀλλὰ καὶ ὁ Δίφιλος γράφει: «στρωιῶν καθ' οὐδ' ὁ βίος τάσσει»¹³⁷.

Ὁ Σώφιλος ἐπίσης ἀναφέρεται λέγων:

χορτασθήσομαι
νῆ τὸν Διώνυσον, ἄνδρες, ἤδη στρωιῶ.

Καὶ ὁ Ἀθήναιος (420b) παρουσιάζει τὸν Σιληνὸν λέγοντα πρὸς τοὺς σατύρους:

Παῖδες κρατίστου πατρὸς ἐξωλέστατοι,
ἐγὼ μὲν ὑμῖν, ὡς ὄρατε, στρωιῶ
δειπνον γὰρ οὐτ' ἐν Καρία μὰ τοὺς θεούς,
οὐτ' ἐν Ρόδῳ τοιοῦτον οὐτ' ἐν Λυδία
κατέχω δεδειπνηκώς, Ἀπολλον, ὡς καλόν.

Τὸ ρῆμα εἶναι ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Οὕτω, εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν (18, 7) ἀναγράφεται: «ἐν τῷ ποτηρίῳ ᾧ ἐκέρασεν, κεράσατε αὐτῇ (τῇ φωνῇ) διπλοῦν ὅσα ἐδόξασεν αὐτήν καὶ ἐστρωιάσεν, τοσοῦτον ὅτε αὐτῇ βασανισμὸν καὶ πένθος». Καὶ αὐτόθι (18, 9): «καὶ κλαύσουσιν καὶ κόψονται ἐπ' αὐτήν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς οἱ μετ' αὐτῆς πορνεύσαντες καὶ στρωιάσαντες, ὅταν βλέπωσι τὸν καπνὸν τῆς πυρώσεως αὐτῆς».

Σχόλιον εἰς Ἀριστοφάνους, Πλοῦτον (176, 40) ἀναφέρει: «πέρδεταί δέ, στρωιῶ πλουτῶν, ἐπὶ τοῖς πολυφάγοις παρέπεται τὸ πέρδεσθαι».

Καὶ εἰς μεταγενέστερον κείμενον¹³⁸ ἀναγράφεται: «τῶν δὲ κληρικῶν πᾶν οἰνοποτούντων εἰς τὰ ἄριστα, τὸν μὲν ἐθεώρει πλαγιάζοντα, τὸν δὲ στρωιῶντα ἀπὸ εὐφρασίας ὡς ἐν ἀγρῷ καὶ τοὺς κοσμικοὺς μὴ ὠφελουμένους καὶ πᾶν ἀηδίετο». Καὶ κατωτέρω¹³⁹: «ὀφείλει δὲ ἡ ψυχὴ δουλαγωγεῖν τὸ σῶμα, ἵνα, ὅταν ἀπονήσῃ, μικρὸν αὐτῷ ἀποδώσῃ, ὅταν πάλιν στρωιῶ, ἐπισφιξῇ».

136. CHR. AUG. LOBECK, *Phrynichii eclogae nominum et verborum atticorum*, Lipsiae 1820, σ. 381.

137. E. BEKKER, *Anecdota Graeca*, τ. 1, σ. 113, 25.

138. CALLINICI, *De vitae S. Hyratii*, Lipsiae 1895, σ. 60, 7.

139. Αὐτόθι, σ. 91, 11.

Ἐπὶ τῶν ἀναιδῶς φερομένων ἐλέγετο καὶ ἡ παροιμία¹⁴⁰: «στρωιῶ· ἐπὶ τῶν ἀναίδην σκωπτόντων».

Τέλος, εἰς παπυρικὸν κείμενον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἔχομεν τὸ ρῆμα μὲ τὴν σημασίαν τοῦ ἀτακτῶ, παίζω παιχνίδια: «μὴ στρωιῶτω Λουκίας, ἀλλὰ ἐργαζέσθω»¹⁴¹.

Δὲν παρέλειψαν νὰ καταγράψουν τὸ ρῆμα καὶ οἱ Λεξικογράφοι:

Ὁ Ἡσύχιος ἔχει τὰς γλώσσας: στρωιῶνεται· στρωιῶ
στρωιῶτες· πεπλεγμένοι¹⁴², δηλοῖ δὲ καὶ τὸ διὰ πλοῦτον ὑβρίζειν καὶ βαρέως φέρειν.

σιληπορδεῖν¹⁴³: σιληπορδεῖσαι· στρωιῶν, ἀβρύνεσθαι, θρόπτεσθαι, χλιδᾶν.

Ὁ Σουΐδας: στρωιῶ· ἀτακτῶ.

Ὁ Ζωναράς, δίδων καὶ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ρήματος, γράφει: στρωιῶν· ἀτακτεῖν καὶ στρωιῶντες· παρὰ τὸ στερεῖν καὶ ἀποσπᾶν τὰς ἡνίας· ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἀλόγων ζώων.

Τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν (730, 17) σημειώνει ἐπίσης: στρωιῶν· παρὰ τὸ στερεῖν καὶ ἀποσπᾶν τὰς ἡνίας· ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἀλόγων ζώων· τινὲς δὲ παρὰ τὸ στρωῖν τὸ σκληρόν· στρωῖν δὲ περιστυφελὴ γίνεται· ἀκτῆ, γίνεται τὸ στρωιῶν.

Καὶ τὸ ἀναφερθὲν μεσαιωνικὸν ρῆμα καταστρωιῶζω εὐρίσκεται εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην (ἀ' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴ 5, 11): «νεωτέρας δὲ χήρας παραιτοῦ· ὅταν γὰρ καταστρωιῶσωσιν τοῦ Χριστοῦ, γαμῶν θέλουσιν, ἔχουσαι κρῖμα ὅτι τὴν πρώτην πίστιν ἠθέτησαν».

140. Ἑλληνες Παροιμογράφοι, τ. 2, σ. 209.

141. P. MEYER, *Griechische Texte aus Agypten*, Berlin 1916, σ. 20²³. πρβ. W. F. ARDIT - F. W. GINGRICH, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other early Christian Literature*, Chicago 1952, σ. 779. JAMES HOPE MOULTON and GEORGE MILLIGAN, *The vocabulary of the Greek Testament*, London 1952, σσ. 593, 594. P. KRETSCHMER, «Literaturbericht für das Jahr 1916», *Glotta* τ. 10 (1920), σ. 225.

142. Ὁ Ἱ. Βογιατζίδης, «Λεξικογραφικὰ Σύμμικτα», Ἀθηνᾶ, τ. 29 (1917), Λεξ. Ἀρχ. 81, τὸ ἐρμηνεῦμα τοῦ Ἡσυχίου πεπλεγμένοι εἰς τὴν λ. στρωιῶντες, προτείνει νὰ διορθωθῇ εἰς πεφλεγμένοι στρωιζόμενος εἰς τὸ Ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκου, ὅπου τῶ ἐρᾶν συνωνυμεῖ τὸ: «φλέγεσθαι τῷ πόθῳ, ἐκφλέγεσθαι, ὁ δὲ ἐραστής λέγεται καὶ ἀδιάπυρος, φλεγόμενος».

Παρατηρεῖ δὲ ὅτι «συγγενὲς πρὸς τὸ ἀρχ. ἐπιθ. στρωῖν εἶναι καὶ τὰ ἀρχ. στρωῖν, ἐνστρωῖν, ἀστρωῖν, ἐστρωῖν. Ἐκ τούτων τὸ μὲν ἀστρωῖν ἐσχηματίσθη ἐκ τοῦ στρωῖν διὰ τοῦ προθετικῆ α τὸ δὲ ἐστρωῖν, ἴσως καὶ τοῦτο διὰ τοῦ προθετικῆ ε, τὸ δὲ ἐνστρωῖν ἐκ τοῦ παρ' Ἡσυχίου στρωῖν».

143. Περὶ τῆς γλώσσης αὐτῆς τοῦ Ἡσυχίου ὁ Β. ΦΑΒΗΣ, «Κριτικὰ καὶ Παλαιολογικὰ εἰς Ἡσύχιον», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον*, τ. 5 (1950), σσ. 116-117, ἀναφέρει ὅτι «ἐν σχολίῳ τοῦ Ἀρέθα εἰς Λεξιφάνην 21 τοῦ Λουκιανοῦ παρέχεται: «σιληπορδεῖν παρὰ Σώφρονι τὸ στρωιῶν καὶ ἀβρύνεσθαι». Πλείονα βλ. αὐτόθι. Εἰς Λουκιανῶν Λεξιφάνην 21: ἡ γοῦν σιληπορδία μέγαν τὸν πόθον ἐργάσεται συνεκπεσοῦσα μετὰ τοῦ πνεύματος».

Τέλος παραδίδεται και ρήμα στρηνώζω, ἤχῳ ὡς σάλπιγξ, φωνάζω τραχέως και ἤχηρῶς, ἐπὶ ἐλεφάντων. Ὁ Πολυδεύκης ἐπίσης ἀναφέρει: «στρηνῶν ἐπὶ δὲ τῶν ἐλεφάντων στρηνώζουσιν».

Ὁ Ἡσύχιος ἔχει και τὴν γλῶσσαν: «στρηνύεται στρηνῶν». Ὑπονοεῖται δηλ. και ρήμα στρηνώω.

Τὸ σημερινὸν διαλεκτικὸν οὖς. στρηῖν-νος ὁ, ἡ σφοδρὰ ἐπιθυμία, εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ἀρχαῖον στρηῖνος ὁ, και σημασιολογικῶς. Οὕτω, μὲ τὴν σημασίαν τῆς θερμῆς ἐπιθυμίας, τοῦ σφοδροῦ πόθου εὕρηται ἡ λέξις εἰς συγγραφέα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τὸν Λυκόφωνα εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Ἀλεξάνδρα, στίχ. 438:

ἦμος ξυναίμους πατρὸς αἱ Νυκτὸς κόραι
πρὸς αὐτοφόντην στρηῖνον ὤπλισαν μόρον,

ὅπου ὁ Σχολιαστὴς παρατηρεῖ: «Ὁμηρικά τοὺς ἀδελφοὺς Ἐπεικλέα και Πολυνείκην τοῦ ἰδίου πατρὸς Οἰδίποδος αἱ τῆς νυκτὸς θυγατέρες Μοῖραι πρὸς πύθον και ἔρωτα τοῦ ἑαυτοὺς ἀποκτεῖναι ὤπλιζε» (αὐτοφόντης = φονεὺς).

Ἄλλὰ και εἰς τὸν Κύπριον ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα τοῦ 367 μ.Χ. Ἐπιφάνιον (Πανάριον, ἀρ. 37, σ. 19, στίχ. 6) ἀναφέρεται ὁ τύπος στρηῖνος μὲ τὴν σημασίαν τοῦ σφοδροῦ πόθου: «ἐνὸς και μονάρχου τοῦ αἰεὶ ὄντος και μὴ διαλείποντος τοῦ εἶναι πατρὸς και τοῦ αὐτοῦ υἱοῦ και τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἠθέλησε, περιττοτέρῳ τινὶ φερόμενος ἠδυναθεῖα και κατὰ τὸν ἰδιωτικὸν αὐτοῦ νοῦν ἐπιτωθάζων (ἐμπαιζων, ἐπισκώπτων) και β α ρ ε ἰ σ τ ρ ῖ ν ο ς ἐν ἑαυτῷ ἀγόμενος στέλλεσθαι τὴν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα περὶ τοὺς χρόνους τῶν ἀποστόλων, ὡς δῆθεν ἐκεῖσε ποιούμενος τὸν λόγον πρὸς τοὺς τὰ περὶ μοναρχίας (θεοῦ) κηρύττοντας και τῶν τοῦ θεοῦ κτισμάτων».

Τὴν λέξιν στρηῖνος, ὁ Fr. Guil. Sturzius¹⁴⁴ θεωρεῖ probabilliter Alexandrinam.

Μαρτυρεῖται ὁμοίως και ὁ οὐδ. τύπος τὸ στρηῖνος μὲ τὴν σημασίαν τῆς ἀλαζονείας, τῆς ὑπερηφανείας, ὡς τὸ ὕβρις. Οὕτω, εἰς τὴν Κ. Διαθήκην (Ἀποκάλυψις 18, 3, 5): «Ἄγγελος καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ . . . ἔκραξεν ἐν ἰσχυρῶ φωνῇ λέγων ἔπεσεν ἔπεσεν Βαβυλὼν ἡ μεγάλη . . . και ἐκ τοῦ οἴνου τοῦ θυμοῦ τῆς πορνείας αὐτῆς πέπωκαν πάντα τὰ ἔθνη, και οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς μετ' αὐτῆς ἐπόρνευσαν, και οἱ ἔμποροι τῆς γῆς ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ στρηῖνος αὐτῆς ἐπλούτησαν»¹⁴⁵.

Ὑπὸ τὴν αὐτὴν σημασίαν ἀναφέρει τὴν λέξιν και ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἰς Ἐπιστολὴν πρὸς Φιλίμονα (Τεκμήριον και Ὁμιλία 1-3, 62, 706, 13) γρά-

144. *De dialecto Macedonia et Alexandrina*, Lipsiae 1808, σ. 195.

145. Περὶ τῶν λ. στρηῖνος, στρηνῶν βλ. J. H. MOULTON - W. FR. HOWARD, *A Grammar of New Testament Greek*, τ. 2, Edinburgh 1929, σσ. 127, 381, 385.

φων: «Εἰ μὲν γὰρ μὴ ἐξῆν γυναικὶ κεχρησθαι εικότως φλόξ τὸ πρᾶγμα ἦν νυνὶ δὲ ὕβρις και σ τ ρ ῖ ν ο ς».

Ἐπίσης ἡ σημασία ὑπάρχει και εἰς Ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (7, 686):

Γέσσιε, πῶς, τί παθὼν κατέβης δόμον Ἀἴδος εἶσω
γυμνός, ἀκήδεστος, σχήματι καινοτάφω.
Τὸν δὲ μέγ' ὀχθήσας προσέφη και Γέσσιος εὐθὺς
«Βαύκαλε, τὸ σ τ ρ ῖ ν ο ς και θάνατον παρέχει».

Εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (Βασιλ. Δ' 19, 28) ἡ λέξις ἔχει και τὴν σημασίαν τοῦ ἰσχυροῦ, τοῦ τραχέος, τοῦ ὀξέως, ἐπὶ ἤχου: «και τὴν καθέδραν σου και τὴν ἐξοδὸν σου και τὴν εἴσοδόν σου ἔγνων και τὸν θυμὸν σου ἐπ' ἐμέ, διὰ τὸ ὀργισθῆναι σὲ ἐπ' ἐμέ και τὸ σ τ ρ ῖ ν ο ς σου ἀνέβη ἐν τοῖς ὤσιν μου».

Ὁ Ἄ. Κοραῖς (Ἄτακτα Α, 184) παρατηρεῖ: «Τὸ οὐδέτερον ὄνομα στρηῖνος ἐμεταχειρίσθησαν οἱ Ὁ' (Δ' Βασιλ. ιθ', 28) εἰς σημασίαν θορυβώδους και ἀτάκτου κραυγῆς».

Ὁ Σουΐδας ἔχει τὴν γλῶσσαν: σ τ ρ ῖ ν ο ς εἰς τὴν παλαιὰν τοῦτο κεῖται. «Τὸ στρηῖνος σου ἀνέβη ἐν τοῖς ὤσιν μου, τουτέστι και στρηνῶ ἀτακτῶ».

Παραδίδεται ἀκόμη και τὸ ἐπίθετον στρηῖνης - στρηῖνῆς ἰσχυρός, δυνατός, ἐπὶ ἤχων, εἰς Ἀπολλώνιον Ρόδιον (Ἄργον. 2, 323):

Ἐπερθε δὲ πολλὸν ἄλός κορθύεται ὕδωρ
βρασσόμενον, σ τ ρ ῖ ν ἔ ς δὲ πέρι στυφελῆ βρέμει ἀκτῆ».

Ὁ Σχολιαστὴς γράφει: «στρηῖνῆς ἐστὶ τὸ ἀναπεπταμένον και μέγα και ὀξὺ και διάτορον, ὄνομα δὲ ἀντὶ ἐπιρροήματος κεῖται στυφελῆ δὲ ἡ ταραχώδης ἀκτῆ» (κορθύεται = ὑψοῦται, στυφελῆ = τραχεῖα).

Μὲ ἐπιρρηματικὴν σημασίαν εὐρίσκεται τὸ οὐδ. ἐπίθ. και εἰς ἐπίγραμμα Ἀντιπάτρου (Παλατινὴ Ἀνθολογία 7, 287):

Και νέκυν ἀπρήντος ἀνήσει με θάλασσα,
Λῦσιν ἐρημαίῃ κορυπτόν ὑπὸ σπιλάδι,
σ τ ρ ῖ ν ἔ ς αἰεὶ φωνεῦσα παρ' οὔατι και παρὰ κωφὸν
σῆμα. τί μ', ὄνθρωποι, τῆδε παρῳκίσατε...

(ἀπρήντος = ἀνεξίλαστος, οὔατι = ὦτι).

Ὁ Ἡσύχιος ἔχει και τὴν γλῶσσαν: «στρηῖνῆς· σαφές. ἰσχυρόν. τραχύ. στυγνόν. ὀξύ. ἀνατετα(γ)μένον». Ἄλλὰ και τὰ σύνθετα: «ἀστρηῖνῆς· δύσθετον. σζαῖόν. ὀξύ». «ἐνστρηῖνῆς· ἰσχυρόν ἢ σαφές».

Ὑπὸ τῶν κωμικῶν ποιητῶν ἐχρησιμοποιήθη καὶ τὸ ἐπιθ. *στρηρός-ῆ-όν* = *στρηρός*.

Οἱ Λεξικογράφοι καταγράφουν τὸ οὐσ. *στρηρόν*, ὡς:

Ἡσύχιος: *στρηρόν βοῶν τὸ σκληρόν*.

Φώτιος: *στρηρόν οἱ μὲν τὸ δὲ καὶ τὸ ἀνατεταμένον. Νικόστρατος δὲ τὸ τραχὺ καὶ πρόσαντες τῇ ἀκοῇ φθέγμα*.

Μέγα Ἑτυμολογικόν (730, 21) ἀντιγράφει τὸν Φώτιον.

Καὶ τῶν *στρηρός*, *στρηρός* ἐπεχειρήθη ἡ ἑτυμολογία. Οὕτως, ὁ Ἐ. Boisacq¹⁴⁶ ἀντιπαραθέτει εἰς αὐτὰ τὸ λατινικὸν *strenuus* = ἐνεργητικὸς, ἀνδρεῖος. Εἰς τὴν ρίζαν *[s]trend* ἀνάγει τὸ νορμανδικὸν *stridr strid* = τολμηρός, αὐστηρός, τὸ ἀγγλοσαξωνικὸν *styrne* = αὐστηρός, σκληρός, τὸ νορβηγικὸν *sterra* = προσπαθῶ πάσῃ δυνάμει, τὸ λεττονικὸν *starigs* = ἐπιδέξιος, τὸ παλαιοπρωσσαικὸν *sturnawiskan* = σοβαρός, τὸ ρωσικὸν *starátisja* μοχθεῖν, καταπονεῖσθαι. Ἀναφέρει τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν ρίζαν **sterēi-* ἐπεκτεταμένην ἐκ τῆς **ster*, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὸ *στερεός*.

Ὁ J. Hofmann¹⁴⁷ ἀναφέρει τοὺς τύπους τῶν λέξεων τῆς οἰκογενείας αὐτῆς καὶ παραθέτει τὰς συγγενεῖς λέξεις, ὡς τὸ λατίν. *strenuus* ἰσχυρός, φιλόπονος, δραστήριος, τὸ κυμβρικὸν *trin* = μόχθος (*[s]trēna*), τὸ ἀγγλοσαξ. *stierne* = σοβαρός, σκληρός, τὸ λεττονικὸν *starigs* = δραστήριος, τὸ ρωσ. *starátisja* μοχθεῖν, τὸ ἀρχ. ἐκκλ. σλαβ. *strada* = σκληρὰ ἐργασία. Ἐπίσης ρίζαν **sterē(i)* = ἐργάζεσθαι ἐντατικῶς, ἐκτεταμένος τύπος τῆς **ster* ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς τὸ *στερεός*.

Ὁ Hj. Frisk¹⁴⁸ ἀναγράφει ἐπίσης τοὺς τύπους τῶν λέξεων τῆς οἰκογενείας αὐτῆς καὶ παρατηρεῖ ὅτι σημασιολογικῶς τὰ *στρηρός* -*ῆς* καὶ *στρηρός* εἶναι ποιητικὰ δημῶδη καὶ σχεδὸν μόνον μετακλασικῶς μαρτυρούμενα, εὐρίσκονται δὲ σχεδὸν εἰς ἀπόστασιν μεταξύ των. Περαιτέρω σύνδεσις των μὲ τὸ *στερεός* δὲν εἶναι δυνατή.

Ὁ P. Chantraine¹⁴⁹, μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν λέξεων τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, παρατηρεῖ ὅτι ἂν καὶ ἡ παρουσία των εἶναι μεταγενεστέρα, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀρχαῖαι καὶ ἔχουν γενικῶς τὴν σημασίαν τῆς βιαιότητος. Ἡ χρῆσις τοῦ *στρηρός* διὰ τὴν φωνὴν ἐπιτρέπει κάποιον περιορισμὸν.

Ὡς πρὸς τὴν ἑτυμολογίαν παρατηρεῖ ὅτι αὕτη εἶναι σκοτεινὴ, φαίνεται δὲ ὅτι πλησιάζει πρὸς τὸ λατινικὸν *strenuus*, ἀλλὰ ἡ σημασιολογικὴ προσέγγισις δὲν ἰκανοποιεῖ. Τὸ ἑλληνικὸν *στρηρός* δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν οἰκογένειαν

146. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 919.

147. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 341 καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἔκδοσιν, σσ. 408-409.

148. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 809-810.

149. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 1064.

νειαν τοῦ *στερεός*, ἐὰν ἔχωμεν τὴν ρίζαν **str-egi* μετὰ τῆς καταλήξεως *-*ηος*, ὅπως εἰς τὰς λέξεις *κτῆνος*, *σκῆνος* κλπ.

Τῶν κωμικῶν εἶναι καὶ τὸ ἐπιθ. *στρηρόφωνος* -*ον* ἐπὶ τῶν ὑποκριτῶν, ὁ ἔχων τραχεῖαν ἢ ὀξεῖαν καὶ διαπεραστικὴν φωνήν. Ὁ Πολυδεύκης (4, 114) γράφει ὑποκριτῶν ὀνόματα ἐκ τῆς φωνῆς: *στρηρόφωνος*, *λεοντόφωνος*, *λαρυγγίζων*, *γυναικόφωνος* κ.ἄ.

Τέλος ὁ Στέφανος Βυζάντιος ἀναφέρει ὅτι καὶ πόλις τῆς Κρήτης ἐκαλεῖτο *Στρήνος*: «*Στρήνος. Ἡρωδιανὸς ἐβδόμη... «[Στρήνος] πόλις Κρητικῆ. τὸ ἔθνικόν Στρήνιος»*.

Σήμερον εἰς τὴν Δαύλειαν τῆς Λεβαδείας ἔχομεν τοπων. ἡ *Λυκοστρηναία*, πιθανῶς ἐκ τῆς ἐκεῖ παρουσίας ὠρουμένων λύκων.

στρήνα

Ὁ τύπος τῆς λέξεως ταυτίζεται φωνητικῶς πρὸς τὸν τύπον τοῦ θηλ. *σ τ ρ ῆ ν α* τοῦ ἀρχ. ἐπιθ. *σ τ ρ ῆ ν ο ς*, ἀλλ' ὅμως ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει ἄλλην ἀρχὴν καὶ ἄλλην σημασίαν.

Ἰδωμεν πρῶτον εἰς ποίας περιοχὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου συναντᾶται καὶ ποία ἡ σημασία της.

Ἡ λέξις *σ τ ρ ῆ ν α* λέγεται εἰς τὰς νήσους¹⁵⁰ καὶ σημαίνει:

1) Νόμισμα ἢ ἄλλο δῶρον, διδόμενον κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους Ἄνδρος¹⁵¹, Κέρκυρα, Κέως¹⁵², Λευκάς, Σέριφος, Σίφνος, Φολέγανδρος, Χιμάρρα (Β. Ἡπείρου)¹⁵³. Εἰς τὴν Ἄνδρον «τινὲς ἐκ τῶν ἐπισκεπτῶν συγγενῶν κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ νέου ἔτους ἐστρηναῖζον τὰ παιδιὰ τῆς συγγενικῆς οἰκογενείας διὰ τὸν καλὸν χρόνον, ἡ δὲ *στρήνα* συνίστατο συνήθως εἰς δῶρον μιᾶς σφάντζικας (γερμανικὸν νόμισμα *Zwansider* = εἰκοσάρι) ἢ μιᾶς δραχμῆς μεταλλικῆς τοῦ Ὄθωνος ἢ ἐνὸς μετζίτιου ἢ καὶ ἐνὸς ταλλήρου πολλάκις»¹⁵⁴.

2) Τὸ νόμισμα, τὸ τιθέμενον εἰς τὴν πίτταν τῆς πρωτοχρονιάς, εἰς τὴν βασιλόπιτταν Εὐβοῖα (Κάρυστος)¹⁵⁵. Σ' ὅποιον πέσει ἡ *στρήνα* θὰ εἶναι ὁ τυχερὸς τῆς χρονιάς.

150. Ἀρχεῖον τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ν. ANDRIOTIS, *Lexikon der Archaismen*, σ. 516.

151. MIX. Ν. ΚΑΤΡΗ, «Ἡ πρωτοχρονιά ἐν Ἄνδρῳ», Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον 1929, σ. 67.

152. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΛΙΑ, «Τὸ γλωσσικὸν ἰδιῶμα τῆς νήσου Κέως», Ἀθηνᾶ, τ. 45 (1933), σ. 284.

153. Ἐξ ἡμετέρας συλλογῆς.

154. Μ. Ν. ΚΑΤΡΗ, ἔνθ' ἀνωτ.

155. Γ. ΣΑΚΚΑ, «Γύρω ἀπ' τὴν Κάρυστο καὶ τὰ περίχωρά της», Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. 3 (1955), σ. 116.

- 3) Τὸ δῶρον εἰς τοὺς νεονύμφους κατὰ τὸν γάμον Σίφνος.
- 4) Τὸ φιλοδώρημα Ἄνδρος, Παξοί.
- 5) Τὸ φιλοδώρημα εἰς τοὺς ὀργανοπαίκτης Σίφνος.
- 6) Ἀρτίδιον μετὰ σησάμου, μικρὸν σησαμόψωμον Σίφνος.

Τὴν σημασίαν τοῦ δώρου κατὰ τὴν πρωτοχρονιανᾶν ἔχει ἡ λέξις καὶ εἰς τὴν Χιμαράν Βορείου Ἡπείρου, ὅπου νομίζω ὅτι ἐπέδρασεν ἡ διάλεκτος τῆς ἀπέναντι κειμένης Κερκύρας μετὰ τῆς ὁποίας οἱ Χιμαριῶται ἔχουν συγγὴν ἐπικοινωνίαν ἢ καὶ τὸ ἀντίθετον.

Εἰς τὴν Ἀπουλίαν τῆς Κάτω Ἰταλίας λέγεται καὶ ὁ τύπος ἀστρήνα¹⁵⁶ ἢ, εἰς δὲ τὴν Λευκάδα στρούνα ἢ, ὁ μπουναμάς.

Εἰς τὴν Εὐβοίαν (Αἰδηψὸν) ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον οὐστρήνοὺς δηλώνει τὸν καλὸν οἰωνόν, «τὸ καλὸ ποδαρικό», ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τοῦ νέου ἔτους.

Εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν Φολέγανδρον τὸ ὑποκορ. στρήνάκιτό, σημαίνει τὸ κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους παρασκευαζόμενον γλύκισμα ἀπὸ ζύμην.

Λέγεται πρὸς τούτοις καὶ ῥῆμα στρήνιαζω εἰς τὰς ἀνωτέρω νήσους καὶ στρήνιαντζω εἰς Σίφνον, στρήνιαζοῦ εἰς Εὐβοίαν (Αὐλωνάρι) καὶ σημαίνει:

1) Προσφέρω κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους χρηματικὸν φιλοδώρημα εἰς παιδιὰ συγγενικῆς οἰκογενείας Ἄνδρος.

2) Προσφέρω κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους δῶρον, κυρίως ἐπὶ ἀναδόχου πρὸς ἀναδεκτόν: Σὲ στρήνιασε φέτος ὁ νοός σου; Σίκιος Τί σὲ στρήνιασε ὁ νοός σου; Σίφνος.

3) Ἐπισκέπτομαι πρώτος οἰκίαν κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους καὶ κάμνω «καλὸ ποδαρικό»: Ποιὸς σὶ στρήμισι φέτου; Αἰδηψός. Αὐτός πού βρήκε τὴ στρήνα, θὰ στρήνιαση τὸ σπίτι δηλ. πρωτ-πρωτὶ θὰ προσκομίση τὸ ἀμίλητο νερό καὶ θὰ ραντίση με αὐτὸ τὸ σπίτι, Κάρυστος. Ἐστρήνιαζαν τὰ παιδιὰ τὰ σπῖτια ἐπεσκέπτοντο κατὰ τὴν πρωτοχρονιανᾶν τὰ σπῖτια κάμνοντα καλὸν ποδαρικὸν καὶ ἐλάμβανον ὡς δῶρον χρήματα Ἄνδρος.

4) Μεταφορικῶς, ξυλοκοπῶ Ἄνδρος.

Ἡ πρᾶξις τοῦ στρήνιαζειν, τὸ πρωτοχρονιάτικον δῶρον, ἐλέγετο καὶ στρήνιασμα τό.

Ἐχομεν ὅμως καὶ συνθέτους τύπους, τοὺς:

καλιστρήνα ἢ, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ G. Meyer¹⁵⁷ καὶ τοῦ A. Somavera¹⁵⁸, ὁ ὁποῖος μεταφράζει αὐτὴν διὰ τοῦ *strena, mancia* = δῶρον, μπουναμάς.

Σημαίνει δὲ ἀκόμη εἰς τὴν Ἰταλικὴν καὶ συλλογὴν ποιητικὴν, ἐκδιδομένην ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ νέου ἔτους.

μπουλιστήνα, ἢ. Λέγεται εἰς τὴν Κάρπαθον¹⁵⁹, Κῶ, Σύμην¹⁶⁰ καὶ σημαίνει χρηματικὸν δῶρον ἢ ἄλλο τι διδόμενον κατὰ τὴν πρωτοχρονιανᾶν: «ὁ νουν-νός μου ἤκαμεμ μου μπουλιστήνα μ-παπούτσια, Κῶς Εἰς τὴν Κάρπαθον δηλοῦται καὶ τὸ εἰς ἐρωμένην προσφερόμενον κατὰ τὴν πρωτοχρονιανᾶν δῶρον. Λέγεται δὲ καὶ ἡ φράσις: «ἤκαμές μου πάλι τὴ μπουλιστήνα», ἐν εὐμενεῖα διὰ τι κακὸν ἢ ζημίαν (ὅταν σπάση τις δοχεῖον ἢ ἄλλο τοιοῦτον) δηλ. τὴν ἔκαμες πάλι τὴ ζημίαν. Εἰς τὴν Κύπρον ἔχομεν τοὺς τύπους: μπουνοστρήνα, μπουνοστρήνα, μπουνοστρήνα, μπουλουστρήνα καὶ μπουλουστρένα, πουλουστρένα, πουλουστρήνα¹⁶¹. Ἐχομεν δηλ. τροπὴν τοῦ ν εἰς λ καὶ τὴν προφορὰν τοῦ μπ(β) εἰς π, φαινόμενον τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου¹⁶².

Ὁ G. Meyer¹⁶³ ἀναφέρει καὶ τύπον *istripa* εἰς Σαρδηνίαν διὰ τὸ δῶρον κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους. Ἐχομεν ἐπίσης καὶ ἄλλον τύπον τὰστρήνα ἐκ τοῦ Ἰ. Λυδοῦ.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, οἱ κάτοικοι τῆς Λέρου καλοῦν στρήνας (θηλ.) τοὺς ἀλλαχοῦ καλουμένους καλλικαντζάρους, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν Χριστουγέννων μέχρι τῶν Φώτων δωδεκαήμερον ἐν εἴδει ἀσκῶν κινουμένων ἢ ἀνδρειακῶν ὑψηλῶν καὶ λευχειμῶνων¹⁶⁴.

Διὰ τὴν λέξιν στρήνην ὁ Ν. Πολίτης¹⁶⁵ παρετήρησεν ὅτι αὐταὶ εἶναι τὸ Ρωμαϊκὸν ὄνομα τῶν Καλενδῶν (*Strenae*), ὁ δὲ K. Dieterich¹⁶⁶ παρήγγε τὴν ἔτυμολογίαν τῆς λέξεως ἐκ τοῦ ἀρχ. ἐπιθ. στρήνος = δύναμις, ἐπαρσις (*Kraft, Übermut*).

Ὡς πρὸς τὴν ἔτυμολογίαν καὶ τὴν σημασίαν τῶν στρηναῶν τῆς Λέρου ὁ μετὰ ταῦτα ἀσχοληθεὶς μετὰ τὴν λέξιν Ἰω. Βογιατζίδης¹⁶⁷ παρετήρησεν ὅτι, ἀφοῦ αἱ στρήνην παρουσιάζονται λευχειμωνοῦσαι, ταυτίζονται μετὰ τὰς ἀσπροφόρους

159. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΟΥΑΡΟΥ, *Λεξικὸν τῆς Καρπαθιακῆς διαλέκτου*, Ἀθήναι 1972, σ. 254.

160. Ν. ANDRIOTIS, ἐνθ' ἀνωτ.

161. Μ. ΒΟΛΟΝΑΚΗ, «Περὶ τοῦ παρὰ Κυπρίους πλουμιστήρα καὶ τοῦ ἔθους τῶν δῶρων κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ νέου ἔτους», *Παλμοὶ τῆς Κύπρου*, ἐν Ἀθήναις 1913, 227. Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Γλωσσάριον*, Λευκωσία 1983, σ. 90.

162. ΣΙΜΟΥ ΜΕΝΑΡΑΟΥ, «Φωνητικὴ τῆς διαλέκτου τῶν σημερινῶν Κυπρίων», Ἀθηνᾶ, τ. 6 (1894), σ. 155 [= ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Γλωσσικαὶ μελέται*, Λευκωσία 1969, σ. 9.

163. Ἐνθ' ἀνωτ.

164. Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Λερισκά*, ἐν Καίρῳ 1888, σ. 97.

165. *Παραδόσεις*, τ. Β', σ. 1276.

166. K. DIETERICH, *Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden im Vergleich mit denen der übrigen Inseln des agaischen Meeres*, Wien 1908, 514.

167. «Σύμμικτα Λεξικογραφικὰ», Ἀθηνᾶ, τ. 29 (1917) Λεξ. Ἀρχ., σσ. 77-81.

156. Ν. ANDRIOTIS, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 516.

157. *Neugriechische Studien III*, Wien 1895, σ. 64.

158. *Θησαυρὸς τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Φράγκικῆς γλώσσας*, Parigi 1700, σ. 157α.

Νεράιδας και μάλιστα τὰς θαλασσίας, τὰς καλουμένας Σειρήνας, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. ἐκαλοῦντο ἐστρῆνες. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἡσύχιος ἔχει τὴν γλῶσσαν Ἐστρῆνες Σειρήνες ἐταύτισε πρὸς τὸ Σειρήνες τὸ Λατινικὸν στρήνες, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ προθετικῆ εἰσχημάτισε τὸ τοῦ Ἡσυχίου Ἐστρῆνες. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι γνωστὴ ἕκ τῶν περὶ Σειρήνων μύθων ἡ ἀσέλγεια αὐτῶν, νοεῖται εὐκόλως διατὶ αἱ Σειρήνες ἐκλήθησαν ἐστρῆνες, δηλ. ἀσελγεῖς. Ἐπομένως αἱ Λατινικαὶ στρήναι ἐτυμολογικῶς καὶ σημασιολογικῶς δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὰς στρήνας, αἱ ὁποῖαι σημαίνουν τὰς Καλένδας, ἐτυμολογοῦνται δὲ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν στρήνος, ἀσελγῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Λατινικὸν *strenae* Καλένδαι.

Διὰ τὴν παρουσίαν καὶ ἐπικράτησιν εἰς τοὺς Ρωμαίους τῆς συνηθείας νὰ προσφέρουν μετὰ τῶν δῶρα κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους ὁ Μ. Βολονάκης¹⁶⁸ ἔγραψεν ὅτι «ἐκ παλαιωτάτων χρόνων ἀπὸ τοῦ βασιλέως Τατίου παρὰ Ρωμαίοις ἐπεκράτει τὸ ἔθος ἵνα δωρῶνται ἀλλήλοις *boni ominis causa* (= χάριν αἰσίου οἰωνοῦ) κατὰ τὴν ἀρχὴν ἐκάστου νέου ἔτους ἰδιάζοντα δῶρα, ἅτινα *strenae* εἰς μνημόσυνον τῆς θεᾶς *Strenuae* ἐκαλοῦντο. Μνημονεύεται δὲ τὸ ἔθος τοῦτο παρὰ Πλάτων: *bona scaeva strenaque obnivium accessit mihi*, καὶ παρὰ Φῆστον λέγοντι τάδε: *strenum vocamus, quae datur die religioso ominis boni gratia*.

Τὰ δῶρα ταῦτα, ὡς ὁ Ὀβίδιος μνημονεύει, ἦσαν τὸ πρῶτον ἀπλά, πλακοῦντες ἢ καρποί, οἷς προσετίθετο καὶ *stips*, ἤτοι κερμάτιον προοιωνιζόμενον πλοῦτον· οἱ καρποὶ δ' ἐπεχρίοντο διὰ τοῦ παρὰ Γερμανοῖς καλουμένου ἀφροῦ τοῦ χρυσοῦ.

Τοὺς καρποὺς καὶ τὰ τοιαῦτα ἀντικατέστησαν καθόλου ἤδη χρήματα, ἐξ οὗ καὶ αὐτὸς ὁ Αὐγουστος παρὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ δήμου τοιαῦτα χρηματικὰ δῶρα ἔλαβεν ἀρχομένου τοῦ νέου ἔτους. . . Τὸ ἔθος τοῦτο κατέστη θεσμὸς πρὸς πλουτισμὸν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου, ἀλλὰ ὁ Τιβέριος καὶ ὁ Κλαύδιος δὲν ἀπεδέξαντο τὴν τοιαύτην προσφοράν. Παρὰ ταῦτα ὁ θεσμὸς οὗτος τῶν δῶρων ἐκράτησε καὶ παρὰ τῷ λαῷ μετὰ τῶν φίλων καὶ γνωστῶν . . . καὶ διεδόθη καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος».

Ἐκτενέστερον περὶ τοῦ θέματος τούτου ἔγραψε μετὰ ταῦτα ὁ Ἐμμ. Πεζόπουλος¹⁶⁹: «Οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου, ἀφιερωμένην εἰς τὸν θεὸν Ἰανόν, ἔδιδον δῶρα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο στρήναι, ἑλληνιστὶ δὲ μετεφράσθησαν ἐπινομίδες. Ὁ Σύμμαχος ἀνάγει τὸ ἔθος εἰς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Τίτου Τατίου, ὅστις πρῶτος ἔλαβε δῶρον θαλλοῦς ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς τοῦ νέου ἔτους ἐκ τοῦ ἄλλοις τῆς θεᾶς Στρονίας ἢ Στρήνης.

Ὁ σκοπὸς τῆς δόσεως τῶν στρηνῶν ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Ὀβιδίου· ἐδίδον-

168. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 226-227.

169. Καλένδαι - στρήναι καὶ ἀγυρμοί, Ἐφημ. Ἀθῆναι 1 Ἰανουαρίου 1920, σ. 3.

το τὰ δῶρα, λέγει οὗτος, ἵνα τὸ ἔτος διέλθῃ τόσον γλυκὺ ὅσον ἦσαν καὶ τὰ δῶρα. Ἐδίδοντο μετὰ τῶν εὐχῶν ἐπὶ τῷ νέῳ ἔτει *μπόνι ὄμνις κάουζα*, τουτέστιν ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς. Παρὰ τοῦ Ὀβιδίου μανθάνομεν ὅτι οἱ καρποὶ (φοινίκων δάκτυλοι) καὶ μέλι ἦσαν τὰ δῶρα ταῦτα. Ὁ δὲ Μαρτιάλιος, συμφωνῶν μετὰ τοῦ Ὀβιδίου, λέγει ὅτι οἱ καρποὶ ἦσαν δῶρα τῶν πτωχῶν. Παρὰ τούτου διδασκόμεθα ὅτι οἱ καρποὶ οὗτοι περιεβάλλοντο ὑπὸ λεπτοῦ φύλλου χρυσοῦ, ὡς νῦν παρὰ Γερμανοῖς τὰ μῆλα καὶ τὰ κάρυα τοῦ δένδρου τῶν Χριστουγέννων. Ὁ Ἰωάννης Λαυρέντιος ὁ Λυδὸς (Περὶ μνηῶν Δ', 3 κέξ.) λέγει ὅτι ἡ πρώτη τῶν Καλενδῶν ἦτο ἑορτὴ τοῖς Ρωμαίοις σεβασμιωτάτη, ὅτι πάλαι μὲν ξηρὰ σῦκα ἐπέδιδον ἀλλήλοις ἀπὸ γλυκειᾶς τροφῆς ἀπαρχόμενοι καὶ φύλλα δάφνης, ἅπερ ἐκάλουν στρήνα, εἰς τιμὴν θεᾶς τινος οὕτως ὀνομαζομένης, ὅτι ὁ Ἑλπιδιανὸς ἔλεγεν ὅτι στρήνα ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν Σαβίνων ἐσήμαινε τὴν υγείαν, δι' ἣν φύλλα δάφνης ἐπέδιδοντο εἰς τοὺς ἀρχοντας παρὰ τοῦ δήμου τῇ πρώτῃ τοῦ Ἰανουαρίου μηνός, διότι ἡ δάφνη παρεῖχεν υγείαν.

Τέλος, λέγει ὁ Λυδός, ἐπειδὴ καὶ φύλλα δάφνης ἐδίδοντο μετὰ τῶν σύκων, ἐπεκράτησε μέχρι καὶ νῦν ἡ συνήθεια νὰ ἐμβάλλωνται ἐν τοῖς ἀγγείοις τῶν σύκων καὶ φύλλα δάφνης. Διέμεινε ὅμως τὸ ἔθος ἐκ μόνης τῆς εὐπορίας μεταβληθέν, διότι ἀντὶ τῶν σύκων ἐπιδίδουσι πλακοῦντια, ἀντὶ δὲ τῶν φύλλων δάφνης χρυσίον.

Ὀντως, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, μνημονεύει ὁ Ὀβίδιος, ὅτι αἱ στρήναι ἦσαν παρὰ τοὺς καρποὺς καὶ χρήματα. Καὶ αὐτὸς ὁ Αὐγουστος δὲν ἀπηξίου νὰ δέχεται παρὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δήμου χρηματικὰ δῶρα, δι' ὧν ἠγόραζεν εἰδώλια χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ καὶ ἐκόσμηε τοὺς ναοὺς. Τουναντίον ὁ Τιβέριος κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπέδιδε τετραπλάσια δῶρα, ἔπειτα περιώρισε τὴν δόσιν μόνον εἰς τὴν πρώτην ἡμέραν καὶ τέλος διέτριβε, κατὰ τὸν Κάσσιον Δίωνα, ἕξ τῆς Ρώμης ἐν ταῖς νομινίαις, ἵνα λαμβάνῃ παρὰ τῶν πολιτῶν ἀργῦριον. Τὸ ἔθος τοῦτο ἀνεπέωσεν ὁ Καλιγόλας, ὁ δὲ Κλαύδιος ἀπηγόρευσε αὐτὸ διὰ διατάγματος, ἀλλ' ὅμως ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενον οὐ μόνον μετὰ τῶν ἰδιωτῶν πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ δήμου. Ἄλλα δὲ δῶρα ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἦσαν ποτήρια καὶ λίχνοι πήλινοι καὶ πινάκια πήλινα καὶ μετάλλινα καὶ κρυστάλλινα, οἷον τὸ σωζόμενον τοῦ Κομμόδου, ἐν ᾧ παρίστανται καρποί, φύλλον δάφνης καὶ νομίσματα κύκλω δὲ ἡ ἐπιγραφή «*ἄννουμ νόβουμ φάουστουμ φελίσερ φελίτσι ἱμπερατόρου*» τουτέστι, τὸ νέον ἔτος αἶσιον καὶ εὐτυχῆς τῷ εὐτυχῆι αὐτοκράτορι.

Ὁ Χριστιανισμὸς ὅμως, νομίζων τὰς ἑορτὰς τῶν Καλενδῶν ἀπρεπεῖς καὶ εἰδωλοατρικὰς, ἀπηγόρευσε αὐτὰς διὰ διαφόρων Συνόδων καὶ τέλος διὰ τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου τὸ 692, ἀλλὰ αὐταί, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις, ἔζησαν καὶ τελοῦνται μέχρι σήμερον καὶ δῶρα δίδονται, ἅτινα πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καλοῦνται ἐτι στρήνες καὶ ἄσματα ἄδονται τὰ λεγόμενα κάλαντα, ἀνάλογα πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἀνεργμοὺς ἢ ἀγυρμούς».

Ἡ λέξις *στρήνα* ἦτο γνωστὴ καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν χώρον, ὅπου εἶχε ἀντι-κατασταθῆ διὰ τῆς λέξεως «ἐπινομίς». Ὁ Ἀθήναιος (3, 97 D) γράφει: «ἢ οὐδὲν εἶδ' ἢ κατὰ τὴν ὑπὸ Ῥωμαίων καλουμένην *στρήναν* κατὰ τινὰ πατρίαν παράδοσιν λεγομένην καὶ διδομένην τοῖς φίλοις ἐπινομίδα καλῶν».

Ἡ ἐπινομίς κυρίως σημαίνει τὴν προσθήκην εἰς τὸν νόμον, παράρτημα. Οὕτω καλεῖται καὶ πραγματεία ἀποδιδομένη εἰς τὸν Πλάτωνα (Φίλων 1, 495).

Σημασιολογικῶς συγγενὴς πρὸς τὴν *στρήναν* - *μπουλουστρήναν* εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Κυπρίων καλουμένη *π λ ο υ μ ι σ τ ῆ ρ α* ἢ, καὶ *π λ ο υ μ ι σ τ ρ ῆ ν α*, ¹⁷⁰.

Τὸ ρῆμα *π λ ο υ μ ῖ ζ ω* ἐκτὸς τῆς κοινῆς σημασίας τοῦ κεντῶ ὕφασμα διὰ πολυχρῶμων νημάτων εἰς τὴν Κύπρον ἔχει καὶ τὴν σημασίαν τοῦ δωρίζω χρήματα εἰς τοὺς βικιολάρηδες (βιολιτζήδες) ἐνῶ παίζουν τὰ βιολιά διὰ νὰ χορεύουν οἱ χορευταί: *ἀπάμην νὰ πλουμίσωμεν τὸν βικιολάρη». Σημαίνει ὅμως καὶ δίδω χρήματα εἰς τοὺς παῖδας κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους: «ἐμέναν ἐπλουμίσέν με ὁ τζύρης μου ἕναν σελίην». Εἰς τὰ Λεύκαρα τὰ δῶρα τῆς Πρωτοχρονιάς καλοῦνται *πλουμιστίτζια*, τὰ.*

Εἰς τινὰ μέρη τῆς Κύπρου τὰ δῶρα (χρήματα), τὰ διδόμενα κατὰ τὰ Φῶτα εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους τὰς οἰκίας παῖδας διὰ νὰ εὐχηθοῦν, καλοῦνται *πλουμιστήρα*, ἢ. Ἐκ τινος σχετικοῦ ἔσματος λέγονται οἱ στίχοι:

*Καλημέρα καὶ τὰ Φῶτα
καὶ τὴν π λ ο υ μ ι σ τ ῆ ρ α ν* πρώτα.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πάφου ἀπαντᾷ ὁ τύπος *πλουμιστήρα*, ἢ.

*Καλημέρα καὶ τὰ Φῶτα
καὶ τὴν π λ ο υ μ ι σ τ ρ ῆ ν α ν* πρώτα.

Πλουμισμένοι ἄρτοι (πίττες), δηλ. ἔχοντες ποικίλα *πλουμῖδια*-στολῖδια προσφέρονται καὶ σήμερον κατὰ τὸν γάμον ἢ κατὰ τὰ Χριστούγεννα καὶ τὸ Νέον Ἔτος εἰς πλεῖστα μέρη τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου. Γενικώτερον *πλουμίζουσι* καὶ τὸν βαφτιστικὸν καὶ τὰ μικρὰ παιδία κατὰ τὴν πρώτην τοῦ Νέου Ἔτους καὶ κατὰ τὰ Φῶτα.

Λέγουν ἐπίσης: «ἐπλουμίσαν τὸ ἀντρούγγον οἱ καλεσμένοι δηλ. ἔδωσαν δῶρα. Παραλλήλως πρὸς τὸ *πλούμισαν* (τὸ πολυχρῶμον κέντημα) καλεῖται

ἐπίσης *πλούμισαν* καὶ τὸ δῶρον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς δευτέρας ἡμέρας τοῦ γάμου δίδουν οἱ καλεσμένοι εἰς τὸ ἀντρούγγον.

Πῶς ὅμως τὸ ρῆμα *πλουμίζω* σημαίνει καὶ *δωρίζω*; Πιθανὴ φαίνεται ἡ παρατήρησις¹⁷¹ ὅτι ἡ τοιαύτη σημασία τοῦ ρήματος προῆλθεν ἐκ τῶν κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους ὡς δῶρων πεμπομένων *πεποικιλμένων*, *πλουμισμένων* δηλ. ἄρτων ἢ ἄλλων τοιούτων *πεμμάτων*, ὡς καὶ εἰς ἄλλα τοῦ βίου γεγονότα, ὡς π.χ. εἰς γάμον. Ἐκ δὲ τοῦ *δωρίζω* - *πλουμίζω* *πουλουστρήναν* διὰ συμφυρμὸν προέκυψεν ὁ τύπος *πλουμιστήρα*.

Ἡ κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον ἐξέτασις μερικῶν διαλεκτικῶν λέξεων, ἡ ἀναζήτησις δηλ. τῆς μορφολογικῆς, φωνητικῆς καὶ σημασιολογικῆς παρουσίας των, ἢ παραγωγή καὶ ἡ σύνθεσις αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γραμματείαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον νομίζω ὅτι προβάλλει τὴν προσωπικότητα ἐκάστης τῶν λέξεων αὐτῶν, τὴν γλωσσοπλαστικὴν ἰκανότητα τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τὴν γλωσσικὴν συνέχειαν καὶ συμβάλλει εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.

Τὴν σημασίαν τῆς μελέτης τῶν λέξεων τοῦ ἀνωτέρω τύπου ἐπεσήμανεν ὁ Γ. Χατζιδάκις¹⁷² γράφων ὅτι ἐρευνῶντες τὰ κατὰ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν πρέπει νὰ προσέχωμεν τὸν νοῦν «μόναίς ταῖς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων διὰ τῆς ἐκ στόματος παραδόσεως ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν διασωθείσαις λέξεσι καὶ ταῖς σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ ἐπελθούσαις μεταβολαῖς τῶν τε φθόγγων καὶ τῆς κλίσεως καὶ τῶν σημασιῶν, τ.ἔ. τῇ λαλουμένῃ. Διότι μόνα τὰ κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ ὄντα καὶ ἀδιαλείπτως μεταρρυθμιζόμενα κατὰ τὰς ἐκάστοτε χρεῖας καὶ ῥοπὰς κρῖνονται ὡς αὐτόπται τινὲς μάρτυρες, ἰκανὰ νὰ παράσχωσι ἐνοιῶν τινὰ τῶν ἐν τῷ παρελθόντι παθημάτων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης».

Τὸ νὰ λέγωμεν ἀπλῶς ὅτι μία λέξις εἶναι ἀρχαϊκὴ ἢ ἀρχαιοπινὴς χωρὶς τὴν εὐρεῖαν κατὰ τὸ δυνατόν διαχρονικὴν μελέτην αὐτῆς εἰς οὐδὲν συμβάλλει, — ἄλλη βεβαίως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς χρήσεως ἀπλῶς τῆς λέξεως κατὰ τὴν μελέτην διαφόρων γλωσσικῶν φαινομένων —, διότι εἰς τὸ σύνολόν της ἡ νέα Ἑλληνικὴ εἶναι ἀρχαιοπινῆς, δηλ. ἔχει ἄμεσον δεσμὸν μὲ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο Ἑλληνικὴ. Οἰαδήποτε διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν δὲν σημαίνει διακοπὴν ἀπ' αὐτῆς, ἀλλὰ ἐξέλιξιν. Καὶ αὐτὴν τὴν ἐξέλιξιν ὀφείλομεν νὰ μελετῶμεν, διότι «ἢ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἐν σύνολον καὶ δὲν δύναται νὰ μελετηθῇ καὶ νὰ νοηθῇ *κεχωρισμένως* εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν». Ἐπειδὴ, ὡς γράφει ὁ Γ. Χατζιδάκις¹⁷³: «πολλὰ μὲν ἀρχαῖα φαινόμενα διασώζονται μέχρι

171. Μ. ΒΟΛΟΝΑΚΗ, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 228-229.

172. *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 193.

173. *Αὐτόθι*, σ. 387.

170. Μ. ΒΟΛΟΝΑΚΗ, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 228-230. Γ. ΛΟΥΚΑ, *Γλωσσάριον*, Λευκωσία 1979, σ. 382. ΕΞΕΝ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, ἐνθ' ἄνωτ.

σήμερον, πολλά δὲ πάλιν νεωτερικὰ νομιζόμενα ἐξικινούνται εἰς τοὺς ἀρχαίους ἢ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ οὕτω τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα διασταυροῦνται, διὰ τοῦτο δὲν δύναται ἀληθῶς νὰ χαραχθῇ ὄριον ἀκριβὲς μεταξὺ ἀρχαίας καὶ νέας γλώσσης».

Διὰ τὴν ἀξίαν τῶν διαλεκτικῶν στοιχείων ἀκόμη παρετήρησε¹⁷⁴: «τὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα, σωθέντα ἐν διαφοροῖς Ἑλληνικαῖς χώραις κειχωρισμένα ἀπὸ τε ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τῆς λαλουμένης καὶ γραφομένης Κοινῆς εἶναι ἀρίστη καὶ ἰσχυροτάτη ἀπόδειξις ὅτι αἱ χώραι αὗται οὐδέποτε ἐξεβαρβαρώθησαν, ὡς ὁ Fallmeiyer ἐδίδαξεν, διότι ἡ ὑποτιθεμένη ἐκ Βυζαντίου ἀθις ἐξελληνιστικὴ ἐργασία κατ' οὐδένα λόγον ἠδύνατο νὰ διδάξῃ τοὺς ἀγρότας Ἑλλήνας τῶν χωρῶν τούτων τὰ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων, ἀφοῦ ταῦτα ἦσαν ὅλως ἀγνωστα εἰς τοὺς Βυζαντινούς».

Εἰς τὸν διαλεκτικὸν θησαυρὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης εὐρίσκομεν μέγα πλῆθος λέξεων ἀπλῶν καὶ συνθέτων, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν καὶ παρουσιάζουν ἰδίαν μορφήν, σημασίαν καὶ ἐνίοτε μοναδικότητα εἰς αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν διάλεκτον. Αἱ λέξεις αὗται ἐπέζησαν διὰ τῆς Κοινῆς καὶ ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν ὡς ἀρχαῖα γλωσσικὰ κατάλοιπα λίαν ἐνδιαφέροντα διὰ μελέτην.

Τοιούτων λέξεων —γλωσσῶν— ἔχομεν, ὡς εἶπομεν, μέγαν ἀριθμὸν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐκ διαφορῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ πολλαὶ κατὰ καιροὺς ἔχουν τύχει εἰδικῆς μελέτης¹⁷⁵.

Βεβαίως δὲν ἀποτελοῦν αἱ λέξεις αὗται τὸ σύνολον, διότι ἡ πλήρης καταγραφή τοῦ διαλεκτικοῦ νεοελληνικοῦ προφορικοῦ λόγου εἶναι ἀδύνατος καὶ κυρίως ἡ καταγραφή λέξεων ἀφηρημένων ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν δύναται νὰ ἐκμεινεθοῦν διὰ καταλλήλων ἐρωτήσεων, ἀλλὰ καταγράφονται ἐπ' εὐκαιρίᾳ. Ἄλλωστε δὲν ἔχομεν δυστυχῶς κατορθῶσει νὰ συγκεντρώσωμεν τὸν διαλεκτικὸν πλοῦτον ἐξ ὅλων τῶν περιοχῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου. Ἐκάστη τῶν σπανίων αὐτῶν λέξεων εἶναι μία «γλώσσα». Καλεῖται δὲ «γλώσσα» λέξις ἀπηρχαιωμένη ἢ ἰδιωματικὴ ὅπωςδῆποτε οὐχὶ γνώριμος εἰς τοὺς πολλοὺς τῶν ὁμογλώσσων

174. *Αὐτόθι*, σ. 192.

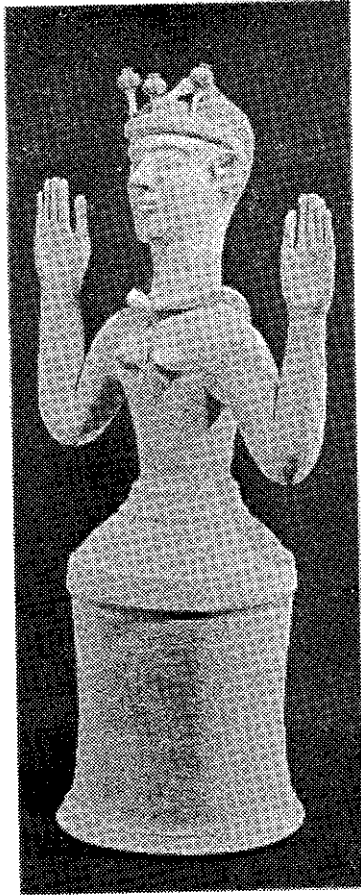
175. Α. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ, *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν ποιητικῶν λέξεων. «Αἱ γλώτται»*, Ρόδος 1949. Ἐκτενὴς θὰ ἦτο ἡ βιβλιογραφία τῆς μελέτης ἀρχαῖων λέξεων - γλωσσῶν. Πολλὰς τῶν μελετῶν τούτων κατεγράψαμεν εἰς τὴν «Γλωσσικὴν Βιβλιογραφίαν 1937-1977», δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ *Λεξικογραφικὸν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 4 (1942-1948), σ. 155-176, τ. 12 (1972), σ. 81-256. Ἀθηνᾶν τ. 61 (1957), σ. 104-222. τ. 64 (1960), σ. 247-332. τ. 68 (1965), σ. 262-332. τ. 70 (1968), σ. 383-421. τ. 72 (1971), σ. 282-331. Πολλὰ ὅμως μελέται ἐγράφησαν καὶ παλαιότερον.

176. Β. ΦΑΒΗ, «Κριτικὰ καὶ παλαιογραφικὰ εἰς τὸν Ἑσσύχιον», *Λεξικογραφικὸν Δελτίον*, τ. 5 (1950), σ. 54.

καὶ ἐπομένως ἔχουσα ἀνάγκην ἐξηγήσεως»¹⁷⁶. Ἡ λέξις αὐτὴ λέγεται καὶ «γλώσσημα»¹⁷⁷.

Ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. 21, 6) ὡς ἐξῆς ὀρίζει τὴν «γλώσσην»: «Λέγω δὲ κύριον (ὄνομα) ὃ χροῶνται ἕκαστοι, γλώτταν καὶ κύριον εἶναι δυνατὸν τὸ αὐτό, μὴ τοῖς αὐτοῖς δέ· τὸ γὰρ σῆγρον Κυπρίους μὲν κύριον ἡμῖν δὲ γλώτταν». Κύρια ὀνόματα ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὰς κοινὰς λέξεις, τὰς ὁποίας διαχωρίζει ἀπὸ τὰς «γλώσσας», δηλ. τὰς διαλεκτικὰς.

177. Χ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, «Ἐλεγχος Βερναδάκειου λεξικοῦ», *Ἀθηνᾶ*, τ. 24 (1912), σ. 237.

Η ΘΕΑ ΤΩΝ ΜΗΚΩΝΩΝ (βλ. σ. 224-240 τής μελέτης)
Πήλινον ειδώλιον τής μινωϊκής «Θεᾶς τῶν μηκώνων» (Μουσείον
Ἡρακλείου Κρήτης) ἐπὶ τοῦ στέμματος τῆς ὁποίας ὑπάρχουν 3 κω-
δαὶ παπαρούνας ὀπίου, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθη-
νῶν) τόμος Α', σ. 335.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ «ΜΕΓΑ ΝΟΜΙΜΟΝ» ΚΑΙ Ο ΔΟΣΙΘΕΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ

I

Τὸ γεγονός ὅτι μιὰ χειρόγραφη νομικὴ συναγωγὴ εἶχε προσλάβει, τὸν 17ο αἰώνα, τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐπίσημης νομοκανονικῆς συλλογῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ξεχαστεῖ ἐντελῶς. «Ἐπίσημη» διότι κανεὶς βέβαια δὲν ἀμφέβαλε ποτὲ ὅτι ἡ ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας γὰρ νὰ ἐκπληρῶσει τὰ διοικητικὰ τῆς καθήκοντα καὶ κυρίως τὴν δικαιοδοτικὴ τῆς ἀρμοδιότητα μετὰ τὴν ἄλωση ἀπὸ κάποιες συλλογές ἀντλοῦσε τὰ κείμενα «τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων» ἢ ὅτι συμβουλευόταν τὰ διάφορα νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς βυζαντινῆς ἢ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς γὰρ νὰ διαμορφώσῃ τὴν δικανικὴ τῆς πεποίθησι. Νομοκανονικὴ ὅμως συλλογὴ ποὺ νὰ ἔχει χαρακτηριστεῖ ἐπίσημη, νὰ ἔχει περιβληθεῖ τὴ νομιμότητα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τὸν 17ο αἰώνα δὲν γνωρίζαμε.

Τὸ λησμονημένο αὐτὸ γεγονός εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸ ἐπισημάνω καὶ νὰ τὸ ξαναφέρω στὴ μνήμη πρὶν ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια, ὅταν συνδύασα ὅσα περιέχονταν σὲ ἓναν συνοδικὸ νόμο τοῦ 1663 σχετικὰ μὲ μιὰ πηγὴ ποὺ οἱ συντάκτες τοῦ νόμου χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ ἴδιοι ὀνόμαζαν «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»¹. Ὑποστήριξα τότε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ ἐπίσημος χαρακτῆρας τῆς συλλογῆς ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὀνομασία ποὺ τὸ ἴδιο τὸ Πατριαρχεῖο ἀπέδιδε στὴν πηγὴ ποὺ χρησιμοποιοῦσε², μιὰ πηγὴ ποὺ, σύμφωνα

1. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μέγα Νόμιμον. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου* (Διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μὲ εἰσηγητὴ τὸν καθηγητὴ Ἀναστάσιο Χριστοφίλοπουλο), Ἀθῆνα 1978, ὅπου σημειώνονται καὶ κάποιες ἄλλες, προγενέστερες ἀναφορὲς στὸ θέμα.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 18-19: «ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου γνωρίζουμε ἀρκετὲς ἰδιωτικὲς νομοκανονικὲς συλλογές, δὲν ἔχουμε ὅμως ἐντοπίσει οὔτε μιὰ ἐπίσημη, δηλαδὴ μιὰ συλλογὴ ποὺ νὰ γνωρίζουμε ὅτι συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴν περίοδο ἢ ὅτι ὑπῆρχε στὰ χέρια του καὶ ἀποτελοῦσε τὸ ἐπίσημο νομικὸ του ἐγχειρίδιο. Ἄν πιστέψουμε στὸν τίτλο τῆς συλλογῆς ποὺ ἐντοπίσαμε, τὸ «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι

μέ κάθε πιθανότητα, δεν ήταν κάποια από τις γνωστές νομοκανονικές συλλογές³.

Έκτοτε τα αντίγραφα της συλλογής που έντοπιστήκαν έπιβεβαίωσαν την υπόθεση πως τὸ «Μέγα Νόμιμον» δεν είναι ένας από τους γνωστούς νομοκανόνες με άλλο όνομα: ὅ,τι ἀποκλήθηκε «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» προήλθε ἀπὸ τὴ συμπίληση δύο, ἀγνωστων στὴ βιβλιογραφία, νομοκανονικῶν συλλογῶν⁴. Παράλληλα ὁ ἐπίσημος χαρακτήρας τῆς νομικῆς αὐτῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ συνοδικὸ τόμο τοῦ 1611⁵ δίνεται ρητὰ ἡ ἐντολὴ νὰ καταχωριστεῖ ἡ ἀπόφαση καὶ στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου καὶ στὸ «θεῖον καὶ ἱερὸν νόμιμον... τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» — τὸ «Μέγα Νόμιμον»⁶.

ἱκανοποιεῖται σήμερα αὐτὸ τὸ desideratum· διότι ἔχουμε μία συλλογὴ ποὺ δὲν περιεῖχε μόνον «θεῖους καὶ ἱεροὺς κανόνες» ἀλλὰ καὶ βυζαντινὴ νομοκανονικὴ ὕλη.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 100: ἀπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ «Μέγα Νόμιμον» δὲν μοιάζει με κανένα βυζαντινὸ συλλεκτικὸ ἔργο, με κανένα ἰδιωτικὸ συμπληματικὸ βυζαντινὸ ἢ μεταβυζαντινὸ ἔργο. Ὡστόσο ἡ περιεχόμενη ὕλη του — ὅση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε μᾶς παρέχουν — δὲν εἶναι ἀγνωστὴ. Ἐπομένως, ἔχουμε ἕνα Νομοκάνονα ὄχι ἀγνωστῆς ὕλης ἀλλὰ ἀγνωστῆς σύνθεσης καὶ δομῆς».

4. Τὴ μελέτη στὴν ὁποία ἀναφέρω ἀναλυτικὰ τὰ συμπεράσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν τὴν ἔχω ἐξαγγεῖλει ἐδῶ καὶ καιρὸ. Ἀπὸ διάφορες ὡστόσο αἰτίες δὲν ἔχει δεῖ ὡς σήμερα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας· βλ. πάντως ὡς τὴ δημοσίευσή της, Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἐνα ἴσον» «ἐκβλήθην ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Νομίμου», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Γ. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σ. 25-35 (ὅπου καὶ ἡ ἐξαγγελία τῆς μελέτης, σ. 25 σημ 1). Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι ὑπῆρξαν καὶ σημεία ἀπὸ τὸ δημοσίευσμά μου τοῦ 1978 ποὺ δὲν ἐπιβεβαιώθηκαν. Γιὰ παράδειγμα, τὴν ὑπόθεσή μου ὅτι τὸ «Μέγα Νόμιμον» εἶναι πιθανὸ νὰ συγκροτήθηκε τὴν περίοδο ποὺ προηγῆθηκε ἀπὸ τὴ τελικὴ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1483/1484 τὴν εἶχα στηρίξει σὲ χωρίο ἐνὸς συνοδικοῦ ψηφίσματος τοῦ 1497 ὅπου ἀναγραφόταν, κατὰ τὸν ἐκδότη τοῦ κειμένου, ὅτι ἀντικείμενο τῶν πρώτων ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ 1483/1484 ἦταν καὶ ἡ «προσθήκωσα διαλύσις τε καὶ διόρθωσις» τῶν ἐκκλησιαστικῶν... (βλ. *Τὸ Μέγα Νόμιμον...*, σ. 113 ὅπου καὶ παραπομπὴ στὴν ἐκδόση Ἐπ. Σταματιάδη). Ὡπως ὁμως διαπίστωσα ἀργότερα ἀπὸ αὐτοψία τοῦ χειρογράφου ὁ Ἐπ. Σταματιάδης δὲν εἶχε διαβάσει ὀρθὰ καὶ εἶχε μετατρέψει τὴ λέξη «διεσπύτωσις» σὲ «διαλύσις» (βλ. τὴ νέα ἐκδόση τοῦ ψηφίσματος στὸ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ αἱερὸς κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 16' αἰῶνα. Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992, σ. 151-162· τὸ ἐπίμαχο χωρίο στὴ σ. 153 στ. 19).

5. Πρόκειται γιὰ τὸν λεγόμενον «τόμο τοῦ Νεοφύτου» τοῦ Μαΐου 1611 ποὺ συνυπέγραψε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Θεοφάνης (βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν πράξη αὐτὴ στὴ μελέτη μου «Ἐνα ἴσον»...), ἔ.ἀ., σ. 25 ἐπ.).

6. Βλ. πρόχειρα ὅσα ἀναφέρονται στὴ μελέτη ποὺ δηλώνεται στὴν προηγούμενη σημείωση, σ. 25-28. Ἡ ὀνομασία ἄλλωστε τῆς συλλογῆς ἔχει σωθεῖ καὶ σὲ μὴ ἐπίσημα κείμενα, ὅπως ἔδειξε ὁ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Φιλίππου τοῦ Κυπρίου μία μαρτυρία γιὰ τὸ «Μέγα Νόμιμον»», *Πρακτικὰ Β' διεθνῶς Κυπριολογικοῦ συνεδρίου*, τ. 2, Λευκωσία 1986, σ. 361-374 καὶ ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἀναφέρεται στὴ μαρτυρία τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων γιὰ τὴ συλλογὴ αὐτὴ.

Σήμερα ὁμως θὰ προσπαθήσουμε νὰ φέρουμε στὸ φῶς κάποιες ἀκόμα μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπίσημη αὐτὴ συλλογὴ, μαρτυρίες ποὺ ἔχουν μείνει ἀθησαύριστες καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν Δοσιθεὸ Ἱεροσολύμων.

II

Ὁ Δοσιθεὸς συντάσσοντας τὴν κεντρικὴ ἀρτηρία τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς, ὅπως ὠραῖα ἔχει χαρακτηριστεῖ τὸ ἔργο του *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*⁷, χρησιμοποίησε τρεῖς φορές τὴν μαρτυρία, τὴν ἀθεντία τοῦ «Μεγάλου Νομίμου» γιὰ νὰ στηρίξει τὴς θέσεις του. Ὡπως ὁμως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἔργο τοῦ Δοσιθέου δὲν δημοσιεύθηκε ὅσο ζοῦσε καὶ ἡ μεταθανάτια ἐκδόσή του δὲν ἀποδίδει μὲ ἀκρίβεια τὸ κείμενο ποὺ εἶχε συντάξει. Στὸ θέμα αὐτὸ πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο γιὰ νὰ γνωρίζουμε τί εἶδους κείμενο θὰ χρησιμοποιήσουμε.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Δοσιθέου τὸ 1707, ὁ ἀνεψιὸς καὶ διάδοχός του στὸ θρόνο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὁ Χρῦσανθος Νοταράς, θέλησε νὰ ἐκδώσει τὴς ἀνέκδοτες συγγραφές τοῦ Δοσιθέου. Τὸ ζήτημα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε ἦταν ἂν τὰ ἔργα μπορούσαν νὰ τυπωθοῦν αὐτούσια, χωρὶς προσθήκες ἢ ἀλλαγές. Τὴς ἀνησυχίες τοῦ Χρυσάνθου τὴς μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, καθὼς σὲ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ, μὲ ἡμερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1709, ὁ ἐξ ἀπορρήτων τοῦ γράφει: «ὀρίζεται [ἡ] ὑμετέρα μακαριότης] νὰ διαβάσω τὰ συγγράμματα τοῦ μακαρίτου καὶ ἀοιδίμου κυρ Δοσιθέου· κατὰ τὸ παρὸν εἶναι ἀδύνατον. Ὅσα ὁμως ἐδιάβασα καλὰ καὶ ἄξια καὶ ἀνεπίδεη προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως, πάλιν δὲ Θεοῦ εὐδοκούντος καὶ εὐχαῖς αὐτῆς σὰν ὑγιάνω θέλω διαβάσῃ καὶ τὰ λοιπὰ»⁸. Παρόλη ὁμως τὴν κατ' ἀρχὴν θετικὴ κρίση

7. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὀφείλεται στὸν Γ. Π. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟ, «Ἡ Δωδεκάβιβλος τοῦ Δοσιθέου εἰς τὴν Τυπογραφίαν τοῦ Βουκουρεστίου», *Θεολογία* 24 (1953), 250. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι τὸ ἔργο καλύπτει πολὺ μεγαλύτερο φάσμα θεμάτων ἀπὸ ὅ,τι ὁ τίτλος του (*Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*) ὑπονοεῖ: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ ἐγκυκλοπαίδεια, στὴν ὁποία ἀναχωνεύονται οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἀντιλατινικὴ φιλολογία, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπιτελεῖ τὸ ρόλο ἀπομνημονευματικῆς συγγραφῆς γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του — ὅπως ὀρθὰ νομίζω ἐκτιμᾷ ὁ Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΔΗΣ, *Πρόμνη Νεοελληνικὴ Ἱστοριογραφία (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 87-88.

8. Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ πρόσφατα ἐντοπίστηκε βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκοπυλοπελεκητής* 1 (1989), 32-33. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δὲν διαφαίνεται μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια σὲ ποιά ἔργα τοῦ Δοσιθέου ἀναφέρεται ὁ Μαυροκορδάτος· γεγονός πάντως εἶναι ὅτι τὸ σημαντικότερο ἀνέκδοτο ἔργο του ἦταν ἡ *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν ἡ *Ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ*.

του Μαυροκορδάτου, ο Χρυσάνθος προέβη τελικά σε άλλες στο έργο που έδωμάς ενδιαφέρει, άλλες που αφορούσαν και το ύφος και το περιεχόμενό του. Έτσι η έκδοση που έγινε αργότερα στο Βουκουρέστι⁹ δεν αποδίδει με ακρίβεια το κείμενο που έγραψε ο Δοσίθεος.

Ένα μέρος από όσα είχε παραλείψει η έκδοση του Χρυσάνθου το δημοσίευσε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα ο Αθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς¹⁰, χρησιμοποιώντας ένα από τα χειρόγραφα που παραδίδουν τις τελευταίες επεξεργασίες του έργου από τον Δοσίθεο: το αρ. 11 της μονής Τιμίου Σταυρού των Ίεροσολύμων¹¹.

III

Ας παρουσιάσουμε τώρα όσες πληροφορίες αντλεί ο Δοσίθεος ρητά από το «Μέγα Νόμιμον».

α) Στο ιη' κεφάλαιο του Η' βιβλίου της *Ιστορίας* του ο Δοσίθεος πραγματεύεται το θέμα «Περὶ τῶν ἐν Νικαίᾳ βασιλέων καὶ πατριαρχῶν» μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1204 ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Ἡσαΐα: «ἐπὶ Μανουὴλ Δ' πατριάρχου Κων(σταντινου)πόλεως ἐν τῇ Νικαίᾳ», γράφει ὁ Δοσίθεος, «ἤλθεν εἰς Νικαίαν ὁ Κύπρου ἀρχιεπίσκοπος Ἡσαΐας καὶ ἐζήτησεν ὑπὸ τῆς ἐκείσε συνόδου συγχώρεσιν, διατὶ ἔστερξαν πρὸς καιρὸν τὴν πρὸς τὸν πάπαν ὑποταγὴν καὶ εἰ βιαίως καὶ διὰ τοὺς ὄρκους ὁποῦ ἐκάμασιν ἵνα μένωσιν εἰς τὸν παπισμὸν, καὶ ἔτυχον τῆς αἰτήσεως» καὶ ἴδε ταῦτα εἰς πλάτος ἐν τῇ νομικῇ συναγωγῇ τοῦ ἐπισκοπέου Κων(σταντινου)πόλεως¹².

Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Χρυσάνθου στὸ κείμενο τοῦ Δοσίθεου εἶναι ἐλάχιστες καὶ χωρὶς σημασία: τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Βουκουρέστι¹³ ἀποδίδει κατ' ἀρχὴν ἐκεῖνο ποὺ παραδίδουν τὰ χειρόγραφα.

9. Στὸ βιβλίον σημειώνεται ὡς χρονολογία ἐκδόσεως τὸ 1715, σύμφωνα ὅμως μετὰ τὸν ΚΟΥΡΝΟΥΤΟ (ἔ.δ., 255 καὶ 261 ἐπ.), ὁ Χρυσάνθος παρέδωσε τὸ ἐπεξεργασμένο κείμενο στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βουκουρεστίου τὸ 1715 ἀλλὰ ἡ ἐκδόσή του ὁλοκληρώθηκε τὸ 1722-1723.

10. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Πητρούπολη 1891, σ. 231-307: «Δοσίθεου... παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων».

11. Γιὰ τὰ ἄλλα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο βλ. Γ. Π. ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ, ἔ.δ., σ. 251.

12. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ χφ. ΜΠΤ 242, σ. 1348.

13. *Ἱστορία...*, Βουκουρέστι 1715, σ. 826, στ. 45-50: «... ἤλθεν εἰς Νικαίαν ὁ Κύπρου Ἀρχιεπίσκοπος Ἡσαΐας, καὶ ἐζήτησεν ὑπὸ τῆς ἐκείσε Συνόδου συγχώρεσιν, διὰ τὸ ὁμολογῆσαι πρὸς καιρὸν τὴν πρὸς τὸν Πάπαν ὑποταγὴν, εἰ καὶ βιαίως, καὶ γιὰ τοὺς ὄρκους οὓς ἐποίησαν οἱ Κύπριοι ἵνα μένωσιν εἰς τὸν παπισμὸν, καὶ ἔτυχον τῆς αἰτήσεως, καὶ ἴδε ταῦτα εἰς πλάτος ἐν τῇ νομικῇ συναγωγῇ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ Κωνσταντινουπόλεως».

β) Στὸ ἴδιο ἔργο του ἀλλὰ στὸ ια' κεφάλαιο τοῦ ΙΑ' βιβλίου ὁ Δοσίθεος πραγματεύεται θέματα σχετικὰ μετὰ τὰ «ἐκκλησιαστικά» («τῶν Μοσχόβων»). Ἐκεῖ ἀφηγεῖται ὅσα συνέβησαν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πρώην πατριάρχου Μόσχας Νίκωνα: ὁ τσάρος Θεόδωρος (ἐζήτει νὰ ταφῆ) σὰν πατριάρχης, ἐνῶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ἀντιδρούσε ὑποστηρίζοντας ὅτι ἦταν «καθρημέρος ἀπὸ τὴν σύννομον καὶ ἦτον καὶ μεγαλόσχημος». Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἐπέβαλε τὴν ἀποψή της· ὁ τσάρος ὅμως γιὰ νὰ ἀποφύγει περαιτέρω διαμάχες μετὰ τὴν ἐκκλησία ζήτησε ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς νὰ δώσουν συγχώρεση μετὰ θάνατον στὸν Νίκωνα. Ἐκεῖνοι τὸ ἔκαναν, καὶ ὁ Δοσίθεος ποὺ διηγεῖται τὰ γεγονότα καὶ θέλει νὰ θεμελιώσῃ τὸ σύννομο τῆς πράξεως τους στὴν ἐκκλησιαστικὴ νομολογία γράφει: «σημειωτέον δὲ ὅτι κεῖται σχόλιον εἰς τὸ μέγα νόμιμον τοῦ ἐπισκοπέου Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι ὁ Φιλιππουπόλεως καὶ παραιτησάμενος καὶ γενόμενος μεγαλόσχημος μετὰ ταῦτα γέγονε πατριάρχης Τορνόβου· ἐπὶ δὲ τῆς πατριαρχείας Ἀντωνίου ἐν ἔτει ρωζζ' ὁ Οὐγκροβλαχίας Ἀνθιμος φορέσας τὸ σχῆμα ἐν ἀσθενείᾳ καὶ ὑγιάνας ἐσυγχωρήθη εἶναι οἶος ἦν».

Ἀντίθετα μετὰ τὴν προηγούμενη περίπτωση, ἡ ἐπέμβαση τοῦ Χρυσάνθου στὸ κείμενο τοῦ Δοσίθεου ἦταν ἐδῶ ριζικὴ: ἔκοψε ὁλόκληρη τὴ σχετικὴ διήγηση, κατὰ συνέπεια ἀπαλείφθηκε ἀπὸ τὴν έκδοση τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸ «Μέγα Νόμιμον»¹⁴.

IV

Ας ἀναζητήσουμε τώρα τὴν φιλολογικὴ ταυτότητα τῶν πληροφοριῶν ποὺ κατὰ τὸν Δοσίθεο περιέχονται στὸ «Μέγα Νόμιμον τοῦ ἐπισκοπέου Κωνσταντινουπόλεως» ἢ, κατὰ τὴν δική του εὐστοχη περίφραση, στὴ «νομικὴ συναγωγὴ τοῦ ἐπισκοπέου Κωνσταντινουπόλεως».

α) Ὁ V. Laurent καταγράφοντας τὶς πράξεις τοῦ Πατριαρχείου ποὺ ἐκδόθηκαν τὸν 14ο αἰώνα καταχωρίζει τὴν συνοδικὴ ἀπόφαση μετὰ τὴν ὁποία ἔτυχαν συγγνώμης ὁ Κύπρου Ἡσαΐας καὶ οἱ περὶ αὐτὸν στὴν πατριαρχία τοῦ Μιχαὴλ Δ' τοῦ Αὐτωρειανοῦ (1208-1214) — δηλώνοντας τὶς ἀμφιβολίες του γιὰ τὴν γνησιότητά της. Ἡ regeste N. 1218 ποὺ ἀναφέρεται στὴν πράξη δηλώνεται μετὰ ἕνα ἀστερίσκο (*), siglum ποὺ δηλώνει τὰ ἀμφίβολα ἀθεντικότητας τεκμήρια¹⁵. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλει ὁ Laurent εἶναι πὼς μόνον ὁ Δοσίθεος παραδίδει τὴν πληροφορία αὐτή¹⁶. Ὡστόσο ὁ διακεκριμένος βυζαν-

14. Τὰ σχετικὰ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ἔ.δ., σ. 274.

15. V. LAURENT, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, 4, Παρίσι 1971, σ. 21-22.

16. «Le patriarche de Jérusalem, Dosithée, est le seul à en parler», ἔ.δ., σ. 21. Ὁ Laurent σημειώνει ὀρθὰ ὅτι καὶ σὲ ἄλλη ἐργασία τοῦ Δοσίθεου γίνεται λόγος γιὰ τὴν

τινολόγος άποσιωπά από τόν άναγνώστη του τó γεγονός ότι ό Δοσίθεος δίνει καί τήν πηγή τής πληροφορίας του: αὐτήν πού όνομάζει «νομική συναγωγή τοῦ έπισκοπέιου Κωνσταντινουπόλεως». Ό Laurent —προφανώς έπειδή δέν γνωρίζει περί τίνος πρόκειται— μένει άμήχανος καί άναζητᾶ άλλου τεκμήρια για τή γνησιότητα ή μη τής πράξεως πού, τελικά, τήν καταχωρίζει όπως είπαμε στην πατριαρχία τοῦ Μιχαήλ Δ' τοῦ Αὐτωρειανού, έκφράζοντας πάντα τίς άμφιβολίες του για τήν άυθεντικότητά της.

Υπάρχει όμως κάποια άλλη πηγή —πέρα από τó «Μέγα Νόμιμον» πού περιφραστικά κατονομάζεται— ή όποία νά παραδίδει όσα ό Δοσίθεος διηγείται στην *Ίστορία του*;

Αν άνατρέξουμε στη «Νομική Συναγωγή» τοῦ ίδιου τοῦ Δοσιθέου, στόν χειρόγραφο δηλαδή κώδικα πού συγκρότησε περί τó 1680¹⁷, θά βρούμε μιᾶ ένότητα πού τήν άποτελοῦν άποσπάσματα από διάφορα έργα προκειμένου νά στοιχειοθετηθεῖ ή άποψη ότι δέν τίγεται τó κύρος τής χειροτονίας τών ιερωμένων εκείνων πού έλαβαν τó άξίωμα τους από ιεράρχη ό όποιος έκ τών ύστέρων άποδείχθηκε αίρετικός¹⁸. Ἀνάμεσα στα άποσπάσματα συγκαταλέγεται καί ένα τμήμα από τόν λεγόμενος «Τόμον τής Ἐνώσεως»¹⁹ στο όποιο άκολουθεῖ, ός σχόλιο, τó εξής κείμενο.

Ίστέον ότι επί τών ήμερῶν τοῦ άγιωτάτου πατριάρχου εκείνου κῦρ Γερμανοῦ τοῦ ἐν τῇ Νικαίᾳ, έποίησεν ύποταγήν εἰς τόν πάπαν ό άρχιεπίσκοπος Κύπρου εκείνος κῦρ Νεόφυτος καί οἱ ὑπ' αὐτόν ιερωμένοι πάντες ὅσον δέ έπισφαλεστέρα ή ύποταγή παρά τής προκαιροῦ καθ' ήμᾶς γενομένης κακῶς, ός μη ὠφείλει, οικονομίας, ἴσασι οἱ εἰδότες, εἰς [= ἦς] ήμεῖς δια τήν πολυλογίαν λέγειν φειδόμεθα, πρότερον ὄρκους φρικώδεσι καί άφορισμοῖς έαντοῦς καί τοῦς λαϊκοῦς Σύρους τε καί Γραικοῦς έμπεδώσαντες, μήποτε παρατραπήναι τής ένστάσεως καί ποιῆσαι τοῦτο, κἄν θάνατος πρόκειται μετανοήσας δέ έδέχθη καί αὐτός καί οἱ σὺν αὐτῷ εἰς τοῦς οικείους βαθμούς παρά τοῦ ἡθέντος πατριάρχου καί τής κατ' αὐτόν συνόδου άγίας. — Καί πρὸ τούτου Ἡσαΐας τις Κύπρου, τὰ ὁμοια πράξας, έδέχθη παρά τοῦ άγιωτά-

Ίδια υπόθεση: στην *Ίστορία τής έπισκοπῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ*, δημοσιευμένη στα *Palestinskij Sbornik* 58 (1908), 1-167· ή σχετική παραπομπή τοῦ Δοσιθέου στη σ. 129.

17. Βλ. πρόσφατα Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομική Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή καί ένα τεκμήριο*, τ. 1, Ἀθήνα 1987, σ. 33 έπ.

18. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, έ.ά., λήμμα 6, όπου καταγράφονται όσα άποσπάσματα συγκροτοῦν τήν ένότητα αὐτή, σημειώνονται οἱ βιβλιογραφικές παραπομπές καί δημοσιεύεται ό,τι δέν είχε εκδοθεῖ.

19. Για τόν «τόμον» τοῦ 920 βλ. τήν regeste [Grumel/Darrouzès] N. 715· για τó περιεχόμενο στη συλλογή άπόσπασμα βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, έ.ά., σ. 69.

του πατριάρχου εκείνου κυροῦ Μανουήλ, μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ, μετανοήσας, έκαστος εἰς τó οικεῖον άξίωμα, ός δηλοῦσι τὰ τότε προβάνα συνοδικά γράμματα. — Ἔτι καί ιερομονάχους τρεῖς, ὧν τὰ όνόματα Μάρκος, Νεκτάριος καί Ἰσαάκιος μετὰ τής Ἀλαμανῶν δεσποίνης έλθόντας από Σικελίας καί από λατίνων τήν χειροτονίαν έχοντας, ό αὐτός πατριάρχης κῦρ Μανουήλ έδέξατο, καί ιεροδύγον ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν τοῦ Ἰακίνθου μονῇ ένασκούμενοι ός μοναχοί. Ἐδέξατο καί ό κῦρ Ἀρσένιος τόν Κύπρου Γερμανόν, ός οἱ πρὸ αὐτοῦ πατριάρχαι τοῦς πρὸ τούτου Κύπρου άρχιερεῖς.

Τό κείμενο πού διαβάσαμε συγκροτήθηκε πιθανότατα από περισσότερα τοῦ ένός παρασελίδια σχόλια· κάποτε ένσωματώθηκε στη συλλογή άποσπασμάτων πού άναφέραμε. Ἔτσι προφανώς σωζόταν καί στη «νομική συναγωγή τοῦ έπισκοπέιου Κωνσταντινουπόλεως», στο «Μέγα Νόμιμον», από τó όποιο, όπως θά δοῦμε, ό Δοσίθεος τó άντέγραψε στη δική του «Νομική Συναγωγή»²⁰, — καί έτσι άντιγράφηκε καί σε άλλα χειρόγραφα.

Συμπέρασμα· ή άποψη πού έκφράζει ό Δοσίθεος στην *Ίστορία του* δέν εἶναι κατασκευασμένη, έχει φιλολογική υπόσταση καί βιβλιογραφική άναγωγή.

β) Στο «σχόλιο» πού κατὰ τόν Δοσίθεο «έκειτο», καί αὐτό, στο «Μέγα Νόμιμον τοῦ έπισκοπέιου Κωνσταντινουπόλεως» συνυπῆρχε νομολογία για δυό περιπτώσεις πού είχαν κοινό σημείο αναφοράς τó ότι άναγκάζον τήν νομιμότητα τής άνάκτησης τής ιεροσύνης, μολοντί καί ό Φιλιππουπόλεως καί ό Οὐγγροβλαχίας είχαν γίνει μεγαλόσχημοι μοναχοί.

Ό J. Darrouzès καταγράφοντας τίς πράξεις τοῦ Πατριαρχείου πού εκδόθηκαν τόν 14ο αἰώνα καταχωρίζει, στην regeste N. 2846, μιᾶ συνοδική άπόφαση πού εκδόθηκε επί Ἀντωνίου Δ', τόν Φεβρουάριο τοῦ 1389, καί με τήν όποία ή πατριαρχική σύνοδος έπέτρεπε στόν Οὐγγροβλαχίας Ἀνθιμο νά πάρει ξανά τó άξίωμα τής άρχιεροσύνης, μολοντί είχε καρεῖ μεγαλόσχημος μοναχός²¹. Ἡ συνοδική άπόφαση εἶναι γνωστή μόνο από μιᾶ «υπόμνησιν» πού συνέταξε ό μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρος Γλαβάς, λίγο πριν από τó 1396²², καί στην όποία άναπαράγει όσα άποφασίστηκαν τó 1389.

20. Βλ. πῶς κάτω στο κείμενο.

21. J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, 6, Παρίσι 1979, σ. 138-139.

22. Τό κείμενο τοῦ Γλαβά άρχίζει με τή φράση: «Ἐπί τῶν ήμετέρων ήμερῶν, πατριαρχέοντος κυρίου Ἀντωνίου ἐν ἔτει ρωζ' ό Οὐγγροβλαχίας κῦρ Ἀνθιμος...». Ἐπειδή γνωρίζουμε ότι οἱ ήμέρες τοῦ Ἰσιδώρου Γλαβά τελείωσαν στις 11 Ἰανουαρίου τοῦ 1396 (βλ. σημείωμα στο συναϊτικό χειρόγραφο 141 (V. BENESEVIC, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, 1, Πετρούπολη 1911, σ. 127) καί Ν. ΒΕΗΣ, «Αἱ πασχάλια έπιγραφᾶι τοῦ Ἁγίου Δημη-

Ὁ Δοσίθεος ἔχει ἀντιγράψει τὸ κείμενο τῆς «ὕπομνήσεως» τοῦ Γλαβᾶ στὴ «Νομικὴ Συναγωγὴ» του· καὶ μπορούμε, χωρὶς νὰ ἀνατρέξουμε σὲ ἄλλα στοιχεῖα, νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ὑπῆρχε ὡς «σχόλιο» καὶ στὸ «Μέγα Νόμιμον»: σὲ αὐτὸ ὁ Δοσίθεος ἀναφέρεται στὴν Ἱστορία του καὶ αὐτὸ βρῆκε στὸ «Μέγα Νόμιμον» καὶ τὸ ἀντέγραψε στὸ προσωπικὸ του χειρόγραφο²³.

Στὴ μαρτυρία του ὅμως ὁ Δοσίθεος συνδέει τὴν περίπτωση τοῦ Οὐγγροβλαχίας Ἀνθίμου μὲ ἐκείνη τοῦ «Φιλιππουπόλεως [ὁ ὁποῖος] καὶ παραιτησάμενος καὶ γενόμενος μεγαλόσχημος μετὰ ταῦτα γέγονε πατριάρχης Τορνόβου». Ἡ συνύπαρξή τῶν δύο αὐτῶν περιπτώσεων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ συνδυαστικὴ φαντασία τοῦ Δοσιθέου ἀλλὰ στὸ γεγονὸς ὅτι στὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς «ὕπομνήσεως» τοῦ Ἰσιδώρου Γλαβᾶ ὑπάρχει συχνά, μεταξύ ἄλλων, καὶ ἡ μνεία τῆς περιπτώσεως τοῦ Φιλιππουπόλεως, ἀρχιερέως ποὺ ἀνέκτησε τὸ ἀξίωμα τῆς ἱεροσύνης μολοντί εἶχε καρεῖ μεγαλόσχημος μοναχός²⁴. Προφανῶς τὸ κείμενο ποὺ ὑπῆρχε στὸ «Μέγα Νόμιμον» δὲν περιεῖχε μόνο τὴν ὑπό-

τρίου Θεσσαλονίκης καὶ ὁ μητροπολίτης αὐτῆς Ἰσιδῶρος Γλαβᾶς († 1396)», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 7 (1928-1929), 143), μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ θεωρήσουμε τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ ὡς terminus ante quem γιὰ τὴ σύνταξη τῆς μαρτυρίας του. Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος, ὁ ἀπομνημονευματικὸς, μὲ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει τὴν «ὕπομνησιν» του («Ἐπι τῶν ἡμετέρων ἡμέρων») μᾶς ὀδηγεῖ στὴν πεποίθησή ὅτι τὸ terminus post quem γιὰ τὴ σύνταξη τῆς πρέπει νὰ εἶναι κάπως ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ 1389, τὸ χρόνο ποὺ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος πῆρε τὴν ἀπόφασή της γιὰ τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἀνθιμο.

23. Θυμίζω ὅτι ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ κειμένου τοῦ Ἰσιδώρου ἔγινε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ «Νομικὴ Συναγωγὴ» (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, 1, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 21-23· βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ἔ.ἀ., λήμμα 98, σ. 133). Δὲν γνωρίζω γιατί ὁ J. DARROUZÈS, ἔ.ἀ., διστάζει νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ρητὴ διαβεβαίωση τοῦ Γεδεῶν γιὰ τὴν πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε (ἔ.ἀ., σ. 23 σημ.: «ἡ ὑπόμνησις... ἔστι μεταγεγραμμένη ἀπὸ τῆς *Νομικῆς Συναγωγῆς* Δοσιθέου Ἱεροσολύμων») καὶ διερωτᾶται μήπως χρησιμοποιήθηκε τὸ χειρόγραφο Λαύρας Ζ 64 ποὺ παραδίδει καὶ αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰσιδώρου. Μιὰ παραβολὴ ποὺ ἔκανα στὰ δύο κείμενα μὲ ἔπεισε ἀπολύτως πὼς τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὁ Γεδεῶν ἦταν ὄντως ἡ «Νομικὴ Συναγωγὴ».

24. Ἴδου ὀλόκληρο τὸ κείμενο γιὰ τὸν Φιλιππουπόλεως ὅπως σώζεται στὸ χειρόγραφο Λαύρας Ζ 64 (φ. 207^ρ-^ν), ἀνάμεσα σὲ κείμενα - περιπτώσεις ποὺ συγκροτοῦν μιὰ συλλογὴ μὲ τὴν ἐπιγραφή «Περὶ παραιτήσεως ἐπισκόπου»: «Ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλιππουπόλεως ἐκβληθεὶς παρὰ τῶν Ρωμαίων, ἀπελθὼν εἰς τὸν Τόρνοβον ἐφόρεσε τὸ μέγα σχῆμα, μετονομασθεὶς Ἰγνάτιος, καὶ ἡγούμενος γεγονὼς τῶν ἁγίων Μ' [Μαρτύρων] ὕστερον ἐγένετο καὶ πατριάρχης Τορνόβου. Ἐκβληθέντος δὲ παρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Τοίχου, γέγονεν ὁ Μεσημβρίας Λεόντιος ὄντινα καὶ διὰ σεβάσματος μεγάλου ἦγον καὶ οἱ ἡμέτεροι βασιλεῖς, καὶ οἱ τῆς Ζαγοράς ἄρχοντες, καὶ πατριάρχης ἐλειτούργησε τὸ χρεῶν». Δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἐδῶ τὸ θέμα τῆς ἱστορικότητος τῆς πληροφορίας· σημειῶνω μόνο ὅτι ἔχει ἀμφισβητηθεῖ καὶ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι κατασκευάστηκε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα. Κατὰ συνέπεια ἡ συνύπαρξή της μαζί μὲ τὴν «ὕπομνησιν» τοῦ Ἰσιδώρου Γλαβᾶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα.

μνηση τοῦ Γλαβᾶ ἀλλὰ ἀνέτρεχε στὴν χειρόγραφη παράδοση στὴν ὁποία συνυπῆρχαν περισσότερες μαρτυρίες γιὰ τὸ θέμα.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τῆς δεύτερης ἀναφορᾶς τοῦ Δοσιθέου στὸ «Μέγα Νόμιμον» εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔδωσε ἡ μελέτη τῆς πρώτης περιπτώσεως: οἱ ἀναφορᾶς του ἔχουν φιλολογικὴ ὑπόσταση καὶ βιβλιογραφικὴ ἀναγωγή.

V

Ἡ μαρτυρία τοῦ Δοσιθέου γιὰ τὸ «Μέγα Νόμιμον» ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὄχι μόνο ἐπειδὴ ζοῦσε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ συλλογὴ φέρεται νὰ εἶναι σὲ ἐπίσημη χρῆση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε ἐπειδὴ, μολοντί πατριάρχης Ἱεροσολύμων, βρισκόταν συχνά στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ διέμενε στὸ Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, λίγα μέτρα ἀπὸ τὸ «Ἐπισκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως» ὅπου βρισκόταν ἡ ἐπίσημη συλλογὴ τοῦ Πατριαρχείου· ἔχει κυρίως σημασία ἐπειδὴ ὁ Δοσίθεος, ὅταν ἦταν ἀκόμη νεαρός, ἀρχιδιάκονος τοῦ τότε πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ συλλογὴ αὐτὴ. Ἄς δοῦμε μὲ συντομία τὴ γνωριμία τοῦ Δοσιθέου μὲ τὴν ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²⁵.

Στὰ 1663, ὅταν ὁ τσάρος τῆς Ρωσίας ζήτησε ἀπὸ τοὺς τέσσερις πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς νὰ γνωμοδοτήσουν γιὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τότε ἔντονα τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρωσίας, ὁ τότε πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος ἔστειλε τὸν νεαρὸ ἀρχιδιάκονό του Δοσίθεο νὰ παρακολουθήσει τὴν σύνταξη τοῦ κειμένου ποὺ θὰ ἐξέδιδε ὡς συνοδικὸ γράμμα ἡ σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ θὰ τὸ συνυπέγραφαν καὶ οἱ ἄλλοι πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ θεμελίωση καὶ ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου εἶχε ἀνατεθεῖ, ὅπως ἦταν φυσικό, στὸν μεγάλο χαρτοφύλακα τοῦ Πατριαρχείου, ἀξίωμα ποὺ τότε κατεῖχε ὁ Ἰωάννης Καρσοφύλλης. Ὁ πατριάρχης ὥστόσο Ἱεροσολύμων ἔκρινε σκόπιμο — ἴσως καὶ γιὰ λόγους παιδευτικoύς — νὰ στείλει τὸν Δοσίθεο νὰ παρακολουθήσει τὴν σύνταξη ἐνὸς δύσκολου καὶ λεπτοῦ στίς διατυπώσεις του πατριαρχικοῦ κειμένου. Ἐκεῖ εἶδε ὁ Δοσίθεος, γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ στὴ ζωὴ του, τὴν ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τὴν ὀνόμαζαν «Νόμιμον — ἡ Μέγα Νόμιμον — τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»²⁶, καὶ παρακολούθησε τὸν μ. χαρτοφύ-

25. Ἀντὶ τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν ὑπὸ ἐκδοσὴ δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου μας *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*.

26. «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» ἀποκαλεῖται σὲ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1611 (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐνα ἴσον» ...», ἔ.ἀ.)· «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» στὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ 1663 (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μέγα Νόμιμον*..., ἔ.ἀ.)· ἐνῶ ὁ πρωτονοτάριος τοῦ Πατριαρχείου Φίλιππος Κύπριος ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 1644 προστρέχει στὴ μαρτυρία του, τὸ ἀποκαλεῖ καὶ αὐτὸς «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» (βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, ἔ.ἀ.).

λακα, στο έπισκοπεῖο τοῦ Πατριαρχείου, νά τήν χρησιμοποιεῖ προκειμένου νά βρεῖ νομικά ἐρείσματα γιά νά θεμελιώσει ἀπαντήσεις σέ θέματα πού ἀπασχολοῦσαν τήν ἐκκλησία τῆς Ρωσίας²⁷.

Τότε ἴσως νά δημιουργήθηκε καί στόν Δοσίθεο, γιά πρώτη φορά, ἡ ἐπιθυμία νά ἀντιγράψει τήν ἐπίσημη νομική συναγωγή τοῦ Πατριαρχείου, γιά νά τήν ἔχει καί αὐτός στή διάθεσή του. Τήν ἐπιθυμία του ἐν μέρει μόνο θά κατορθώσει νά τήν ἱκανοποιήσει — καί πολύ ἀργότερα: γύρω στό 1680 ὁ γραφέας χειρογράφων καί ὀφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Βυζάντιος θά ἀντιγράψει γιά λογαριασμό του ἕνα μεγάλο τμήμα ἀπό τὸ δεύτερο μέρος τοῦ «Μεγάλου Νομίμου» πού θά ἐντάξει στή «Νομική Συναγωγή» του²⁸, ἐνῶ

27. Αὐτὰ συμβαίνουν στά 1663, ὅταν ὁ Δοσίθεος εἶναι 23 χρονῶν ἕνας νέος πού εἶχε ἀσφαλῶς πολλές φιλοδοξίες, μεγάλη δίψα γιά μάθηση, ἀλλά διέθετε ἐλάχιστες — ἂν ἔχι μηδαμινές — νομικές γνώσεις. Ἡ αὐθεντία, λόγω τῆς θέσης πού κατεῖχε ἀλλά καί ἀπό τήν ἡλικία καί ἀπό τίς νομικές του γνώσεις, ἦταν ὁ Ἰωάννης Καρσοφύλλης. Ὅταν ὠστόσο ὁ Δοσίθεος συγγράφει, στήν *Ἱστορία* του, τίς ἀναμνήσεις του ἀπό τήν ἐποχή ἐκεῖνη ἔχουν μεσολαβήσει ἀρκετά γεγονότα: δέν εἶναι πιά ὁ νεαρός ἀρχιδιάκονος ἀλλά ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ἔχει πιστέψει στήν ἐπάρκεια τῶν νομικῶν του γνώσεων καί ἀκόμα, καί κυρίως, μιὰ σφοδρὴ διαμάχη ἔχει ξεσπάσει ἀνάμεσα σέ κείνον καί στόν Ἰωάννη Καρσοφύλλη. Ἔτσι νομίζω μποροῦν νά δικαιολογηθοῦν κάποιες ἀνακρίβειες πού προφανῶς ὑπάρχουν στήν ἀφήγηση τοῦ Δοσίθεου ὅταν, στήν *Ἱστορία* του, ἀναφέρεται στήν ἐποχή τοῦ 1663 καί στή σύνταξη τοῦ κειμένου τοῦ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πού θά τὸ ὑπογράψουν καί οἱ ἄλλοι τρεῖς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀναφορά καί μόνο στό ὄνομα τοῦ Καρσοφύλλη καί ἡ ἀνάγκη νά ἀναγνωρίσει τήν προσφορά πού εἶχε στή σύνταξη τοῦ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ 1663 δημιουργεῖ στό Δοσίθεο μιὰ ἐκρηξὴ ἐμπάθειας πού τὸν ὀδηγεῖ στήν ἄρνηση τῶν αὐτονόητων.

28. Ὁ Ἰωάννης Βυζάντιος τοῦ ἀντέγραψε ὅ,τι ἔχουμε συμπεριλάβει, περιγράφοντας τὴ «Νομική Συναγωγή» τοῦ Δοσίθεου, κάτω ἀπὸ τήν ἐπιγραφή: «Ἀπὸ ἕνα Νομοκάνονα τοῦ ΠΓ' αἰῶνα» (Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 61-130). Γιά τήν ιδιότητα τοῦ Ἰωάννη ὡς γραφέα χειρογράφων βλ. ὅσα ἀναφέρουμε, ἔ.ἀ., σ. 54-56 καί ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ - ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ Καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καί Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* ζ' (1988-1992), Ἀθήνα 1994, σ. 482. Τὸ 1680 ὁ Ἰωάννης κατεῖχε τὸ ὀφίκιο τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τήν πληροφορία ἀντλούμε ἀπὸ ἕνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πού ὁ ἴδιος ἔγραψε σέ ἕνα χειρόγραφο καί ἀντέγραψε τὴν χρονιὰ ἐκεῖνη: «Ἐῖλθε τέλος ἡ παρούσα βίβλος Συμεῶν Θεσσαλονίκης ἔτει αχπ', ἐν μηνί ἰουνίῳ δ', ἰνδικτιῶνος γ'· ἀντεγράφη δὲ παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου ἱερέως, τάχα μεγάλου πρωτοπαπᾶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τῆς Βυζαντιδος πόλεως ὄντος γέννημα· καί ἐγράφη ὄντος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ, ἐν τῇ Ἁγίᾳ». Τὸ χειρόγραφο πού περιεῖχε ἔργα τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης τὸ ἐντόπισε ὁ Μ. Γεδεὼν στήν Ἀφουσία, στή μονὴ Ἁγ. Γεωργίου· βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἐπίσκοψις εἰς Ἀφουσίαν», *Ἑβδομαδιαία Ἐπιθεώρησις Νεολόγου* 2 (1892), 861-864 [= *Προκόννησος: ἐκκλησιαστικὴ παροιμία, ναοὶ καὶ μοναί, μητροπολίται καὶ ἐπίσκοποι*, Κωνσταντινούπολη 1895, σ. 58-68] καθὼς καί τὴν παρουσίαση τοῦ ἄρθρου τοῦ Γεδεὼν ἀπὸ τὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ ΚΕΡΑΜΕΑ στό *Vizantijskij Vremennik* 1 (1894), 744-745.

ἕνας ἄλλος γραφέας, ἕνας ἀπὸ ἐκείνους πού χρησιμοποίησε γιά νά τοῦ γράψουν τὰ πατριαρχικά τοῦ 16ου καί 17ου αἰῶνα, θά τοῦ ἀντιγράψει, ἐπιλεκτικά, μερικὰ μόνο κομμάτια ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ «Μεγάλου Νομίμου».

Ὅταν πάντως «συντάσσει τὴν κεντρικὴ ἀρτηρία τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς», τὴν *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, ἔχει στήν διάθεσή του, ἀντιγραμμένες στή «Νομικὴ Συναγωγή» του, τίς μαρτυρίες πού χρησιμοποιεῖ ἀπὸ τὸ «Μέγα Νόμιμον» — καί ὅπως εἶδαμε τίς χρησιμοποιεῖ ὀρθά²⁹.

Τέλος, ἀπὸ τίς μαρτυρίες τοῦ Δοσίθεου γιά τὸ «Μέγα Νόμιμον» ἔχουμε ἄλλο ἕνα κέρδος: μᾶς ἐπιβεβαιώνουν πῶς στή νομικὴ συναγωγή πού τὸν 17ο αἰῶνα ἦταν σὲ ἐπίσημη χρῆση στοῦ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως περιέχονταν καί οἱ δύο συλλογές πού ἀναφέραμε³⁰. Τὸ ἐπιβεβαιώνουν, καθὼς οἱ δύο περιπτώσεις γιά τίς ὁποῖες χρειάστηκε νά προσφύγει στήν αὐθεντία τοῦ «Μεγάλου Νομίμου» προκειμένου νά στηρίξει τίς θέσεις του, ἀνατρέχουν, συμπτωματικά, ἢ μία σὲ πρῶτο του μέρος καί ἡ ἄλλη σὲ δεύτερο.

29. Δέν ἔχει ὅμως τὴν ἴδια καθαρὴ μνήμη ὅταν θέλει νά χαρακτηρίσει γενικὰ τὴ συναγωγή τοῦ Πατριαρχείου (βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ἔ.ἀ., σ. 270). Ἴσως καί στήν περίπτωσιν αὐτῇ τὴ μνήμη του τὴ συσκότισε τὸ πάθος ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καρσοφύλλη, γιά τὸ ὅποιο μιλήσαμε στή σημ. 27.

30. Στὴ σ. 284.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΟΛΙΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ
(1663 ἢ 1683;)

Ὁ κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος (ΕΒΕ) ἀρ. 2188¹ καὶ ὁ κώδικας τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (ΓΑΚ) ἀρ. 171² περιλαμβάνουν τὶς δύο μεγαλύτερες συλλογές ἐπιστολῶν τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου³: εἶναι δὲ ὅμοιες ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν σειράν τῶν παρατιδομένων ἐπιστολῶν ἢ ὅποια, μὲ ἐλάχιστες παρεκκλίσεις, εἶναι χρονολογική. Καὶ οἱ δύο κώδδ. πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλην συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γορδίου παρατίθουν ἐπιστολὰς τοῦ διδασκάλου τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ⁴. Πιθανότατα εἶχαν κοινὸ πρότυπο, ἀπ' ὅπου ἔγινε χωριστὰ ἡ ἀντιγραφή τῶν κειμένων, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα:

α) ὁ κώδ. ΕΒΕ 2188 φέρει στὸ φ. 36α βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα «Χριστὸ προηγού Ζαχαρίου⁵ γραφίδος ,αψπγ' [1783] ποσειδεῶνος εἰκάδι».

β) ὁ κώδ. ΓΑΚ 171 στὴ σ. 1 φέρει τὸ σχεδὸν σβησμένο καὶ δυσανάγνωστο

1. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ κώδ. βλ. Α. ΠΟΛΙΤΗ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος (ἀρ. 1857-2500)*, Ἀθῆναι 1991 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 54], σσ. 220-221. Ἡ χειρόγραφη σημείωσις τῆς δωρεᾶς τὸ 1913 στὴν Βιβλιοθήκην ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰάκωβο Χασαπόπουλο, στὸ φ. 352α τοῦ χειρογράφου.

2. Σύντομη περιγραφή του ἀπὸ τὸν Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. 11, Ἀθῆναι 1972, σ. 506.

3. Ὅπως καὶ ἄλλοῦ σημειώσαμε (*Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 3, 1990, σ. 215) ἓνα ἀπὸ τὰ προγράμματα σὲ ἐξέλιξη στὸ Κέντρον Ἑρεῖνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἡ συγκέντρωσις ἀπὸ χειρογράφα τῶν ἐπιστολῶν (περ. 700) τοῦ διδασκάλου τοῦ 17ου/18ου αἰ. ἱερομονάχου Ἀναστασίου Γορδίου, ἡ μεταγραφή, ἡ μελέτη καί, τελικὰ, ἡ συγκεντρωτικὴ δημοσίευσίς τους σὲ corpus, σὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς τόμους.

4. Βλ. Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗ καὶ Νίκης ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ Ἐπιστολές*, Θεσσαλονίκη 1992 [Παράρτημα ἀρ. 1 τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης].

5. Ζαχαρίου· τὴν ἀνάγνωσις τοῦ κακογραμμένου στὸν κώδικα ὄνοματός τοῦ βιβλιογράφου ὀφείλω ἀπὸ ἐτῶν στὴν Μαρία Πολίτη, ἡ ὅποια ἐπιμελήθηκε καὶ τὴν ἀνωτέρω (σημ. 1) ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Λίνου Πολίτη.

σήμερα κτητορικό σημείωμα ακτήμα του Λητζᾶς και Ἀγράφων Δοσιθέου του Θετταλοῦ· 1793 Ἰουλίου 18)⁶.

Μία ἀπὸ τίς παρεκκλίσεις πού σημειώσαμε, μελετώντας πρὶν ἀπὸ καιρὸ και συγκρίνοντας τὰ κείμενα στὰ δύο χειρόγραφα, ἔχει σχέση με τὴν χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς πού περιλαμβάνεται στοὺς κώδδ. EBE 2188, φφ. 37β-38β και ΓΑΚ 171, σσ. 155-158. Ὁ πρῶτος στὸ φ. 38β δίνει ὡς χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς *αχξγ'* (1663) και ὁ δεύτερος στὴν σ. 158, *αχπγ'* (1683).

Ἐκτὸς τῶν δύο αὐτῶν ὑπὸ σύγκριση παλαιῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα, ὅπως σημειώσαμε, φέρουν σαφείς ἐνδείξεις γιὰ τὴν χρονολόγησή τους, ἐννέα ἀκόμη ἄλλα, τοῦ τέλους τοῦ 18ου και ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., παραδίδουν τὸ κείμενο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς, τὰ ἐπτὰ χωρὶς χρονολογία: τὰ μετωρικὰ Βαρλαάμ 203 (φ. 6α), Ἀγ. Στεφάνου 29 (φ. 2β), Ἀγ. Τριάδος 38 (φ. 5αβ)· τὰ ἀθηναϊκὰ EBE 1335 (φ. 5β), EBE 2390 (σ. 506)· τὸ ἀγιορειτικὸ τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος 792 (σσ. 496-498)· και τῆς δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης, ἀρ. 2 (φφ. 176β-177β)⁷.

Δύο μόνο χειρόγραφα, ὁ κώδ. Ἀγ. Παντελεήμονος 693 και ὁ κώδ. ΓΑΚ 242⁸, παραδίδουν, και αὐτὰ, τὴν χρονολογία 1683 στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς, ὡς ἐξῆς:

6. Γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Λητζᾶς και Ἀγράφων Δοσίθεο [Παναγιωτίδη] (1793-1842) βλ. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἡ ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς και Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1960, σσ. 191-203. Τὸ κτητορικὸ σημείωμα εἶχε ἀναγνώσει παλαιότερα και δημοσιεύσει ὁ Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', ἐν Βενετία 1872, σ. 4' (Προλεγόμενα)· ἐκεῖ σημειώνει γιὰ τὴν τύχη τοῦ χφ. «ταυτὸν δὲ ἀποκειμένον παρὰ τῷ ἐλλογίμῳ Γ. Α. Ἰατρῖδῃ ἐν Καρπενήσιον». Βεβαίως ἢ εἰσαγωγή του στὰ ΓΑΚ ἔγινε ἀργότερα. Ὁ κώδ. ΓΑΚ 171 ἀνῆκε γιὰ πολλὰ χρόνια στὸν Καρπενήσιο λόγιτο, ἀφοῦ διαβάζομε στὴν σ. 1842 τὴν χειρόγραφη ἐνδειξὴ «αωμθ' τῆς η' Φεβρουαρίου χειρ. Γ. Α. Ἰ.» (= 1849, τῆς 18ης Φεβρ. χειρ. Γεωργίου Ἀναγνώστου Ἰατρῖδου).

7. Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων ἔχει γίνῃ ἀπὸ αὐτοψία ἢ ἀπὸ φωτογραφίες και μικροταινίες, πού ἀπόκεινται στὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ και Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τὴν περιγραφὴ τους βλ. στοὺς γνωστούς Καταλόγους τοῦ Ν. Βέη, γιὰ τὸ χφ. τῆς μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων· τοῦ Δημητρίου Σοφιανοῦ, γιὰ τὰ χφφ. τῶν μονῶν Ἀγ. Στεφάνου και Ἀγ. Τριάδος τῶν Μετεώρων· τοῦ Ἰ. Σακελιωνος, γιὰ τὸ χφ. EBE 1335 και Α. Πολίτη, γιὰ τὸ χφ. EBE 2390· Σπ. Λάμπρου γιὰ τὸ χφ. Ἀγ. Παντελεήμονος τοῦ Ἀγίου Ὄρους· τέλος βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Παλιὰ χειρόγραφα», ἐφημ. *Ἐλευθερία* Λαρίσης, Νο 7833 και 7834 (1950 Νοεμ.) γιὰ τὰ χφφ. τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς πόλης· τὴν περιγραφὴ τοῦ κώδ. 2 βλ. και Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἐκδ. Ἀθήνα 1964, σ. 632 (ἐπιμ. Γ. Α. Ἀντωνιάδη και Μ. Μ. Παπαϊωάννου).

8. Βλ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὄρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Β' (ἐν Κανταβριγία τῆς Ἀγγλίας 1900), σσ. 415-416 (κώδ. Ἀγ. Παντ. 693) και Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, ὁ.π., σ. 512 (κώδ. ΓΑΚ 242)· ἐπίσης ἄρθρο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κώδιξ Ἰατρῖδου (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, χφ. ἀρ. 242)», περ. *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. Β', Ἀθήναι 1969-1970, σσ. 281-296.

Τὸ χφ. Π. 693 στὰ φφ. 113α-180α παραδίδει 97 ἐπιστολές τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, ἀριθμημένες α'-43'· ὁ ΓΑΚ 242 (κώδιξ τῆς σχολῆς τοῦ Καρπενήσιου τοῦ 1816) στίς σσ.

(Π. 693, φ. 121β) *ἐκ τῆς ἀνηλίου και σκοτεινῆς Γούβης τῶν ἐν Ἀγράφους Βραβιανῶν. αχπγ'. ἡμετέρος ἐν Χριστῷ ἀδελφός και εὐχέτης, ὁ ἐν ἱερομονάχοις ἐλάχιστος Ἀναστάσιος και* (ΓΑΚ, 242 σ. 78) *αχπγ'. ἐκ τῆς ἀνηλίου και σκοτεινῆς Γούβης τῶν ἐν Ἀγράφους Βραβιανῶν, Ἀναστάσιος.*

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι και τὸ χειρόγραφο EBE 2188 παραδίδει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ μεταξὺ ἄλλων πού φέρουν τὴν ἐνδειξὴ ὅτι συντάχτηκαν ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο κατὰ τὸ ἔτος *αχπγ'* — 1683.

Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι και ἡ σωστὴ.

Ἡ χρονολόγηση *αχξγ'* τοῦ κώδ. EBE 2188 πού μᾶς δημιούργησε τὴν πρώτη ἐντύπωση, ὅτι ἔχομε μπροστά μας τὴν παλαιότερη παραδιδόμενη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, ὀφείλεται σὲ παρανόηση τοῦ ἀντιγραφέα, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας κακογραφίας τοῦ προτύπου του. Ὁ ἀντιγραφέας ὅμως τοῦ κώδ. ΓΑΚ 171 μᾶς παρέδωσε σωστὰ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς.

Ἡ χρονολογία 1663 (*αχξγ'*) κρίνεται ἀπαράδεκτη, γιὰ τὸ Ἀναστάσιος Γόρδιος, γεννημένος τὸ 1654 και ὄντας τὸ 1663 μόλις ἐννέα ἐτῶν, δὲν θὰ μπορούσε, τότε, νὰ ἀπευθύνει τῷ *ἐδλαβεστάτῳ πρεσβυτέρῳ και λογιωτάτῳ κυρίῳ Γεωργίῳ* τὴν ἐπιστολὴ τῆς ὁποίας τὸ κείμενο δημοσιεύεται πῶς κάτω.

Ἄλλωστε τὸ ὄνομα Ἀναστάσιος εἶναι τὸ μοναχικὸ ὄνομα τοῦ Γορδίου μετὰ τὸ ὁποῖο παρακολουθοῦμε ὅτι ὑπογράφει τίς ἐπιστολές του ἀπὸ τὸ 1676 και μετὰ. Δύο σωζόμενες ἐπιστολές τοῦ 1675 (10 Ἰανουαρίου και 13 Δεκεμβρίου) πού μᾶς παραδίδει ὁ κώδ. τῆς Ἀκαδημίας τῶν Βρυξελλῶν Π 2406⁹, στὰ φφ. 199β-200α τὴν πρώτη και 250α-251α τὴν δεύτερη, φέρουν τὸ κοσμικὸ ὄνομά του Ἀλέξιος· και στὸ περιθώριο τὴν σημείωση τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα οὗτός *ἐστὶν ὁ νῦν Ἀναστάσιος Γόρδιος.*

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς:

ΓΑΚ 171, σσ. 155-158· EBE 2188, φφ. 37β-38β· Π. 693, φ. 121 αβ· ΓΑΚ 242, σ. 78
Βραβιανὰ 1683 Ἀν. Γόρδιος πρὸς ἱερέα Γεώργιο (Κων/πολη)

*Τῷ ἐδλαβεστάτῳ πρεσβυτέρῳ και λογιωτάτῳ κυρίῳ Γεωργίῳ,
εὐ πρᾶττειν.*

*Διὰ τοῦ ἐδλαβεστάτου συμπρεσβυτέρου, τοῦ κατὰ τὸν σεπτέμβριον
μῆνα τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐκ Βυζαντίδος πρὸς ἡμᾶς κατελθόντος,*

71-97 (φφ. 35α-48α) παραδίδει τίς 44 πρῶτες ἐπιστολές (ὅπως ὁ Π. 693, ἀρ. α'-μδ') και στὴ συνέχεια τίς ἀντίστοιχες μη', μθ', οε', οστ', πη', πθ', σύνολο 50 ἐπιστολές, χωρὶς ἀρίθμηση.

9. Βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Νίκης ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΑΝ, «Μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη και ἄλλων λογίων τοῦ 17ου αἰῶνος», περ. *Ἑλληνικά*, τ. 24 (1971), σσ. 65-93.

ᾧ κλήσις Σάπφειρος, ἐδεξάμην, ᾧ φίλτατε καὶ λογιώτατέ μοι προσβύτερε κύριε Γεώργιε, τὸ πάντιμον καὶ φιλικώτατον γράμμα τῆς ἱερᾶς σου χειρός, τὸ πολλῶν ἐμοὶ σαπφείρων καὶ λίθων τιμίων ἀντάξιον, καὶ ἵνα κατὰ τὸν Κυρηναῖον εἶπω Συνέσιον, «τὸ τιμαλφέστατον τῶν ἀπὸ Θράκης ἀγώγιμον». Οἷος δὲ ἐγενόμην, καὶ ὅπως περὶ αὐτὸ διετέθη τῷ παραντίκα τῆς ἐγκειρίσεως ἔγωγε ἐκ τοῦ σύνεγγυς οὐκ ἂν δυναίμην εἰπεῖν, ἕτερος δὲ τις τῶν τάληθῆ διπλῆς ἄνευ τινὸς κρινόντων, καὶ τὴν ἄδολον καὶ εὐαγγελικὴν φιλίαν περὶ πολλοῦ τιθεμένων, ἐν πείρᾳ μᾶλλον τοῦ τοιούτου γενόμενος, ἰδοὺ μὲν ἀληθέστατος, ἰδοὺ δὲ καὶ σαφέστατος γένοιτ' ἂν ἄγγελος.

Σὺ δὲ ἀλλὰ πόθεν, ᾧ φιλότης, τὸ ἐνδόσιμον λαβῶν, παρ' ἐλπίδα πᾶσαν οὕτω τὴν ἡμετέραν, μνήμης ἅμα καὶ γραμμάτων ἡμᾶς τῶν παρὰ σου ἠξίωσας; Εἰ μὲν γὰρ τις εἶποι ὡς ἐκ τῆς πρὸς ὀλίγον ἐκείνης διατριβῆς, τῆς ἐκ πολλοῦ γενομένης ἡμῖν ἐν Καρπενησίῳ τῆς σῆς πατρίδος ἐγγύς, ἐν παιδικῇ ἔτι ὄντος μου τῆ ἡλικία, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο τῶν λίαν ἐστὶ πιθανόν. Πολλοὶ γὰρ ἡμῖν ἐκείσε τε καὶ ἄλλοι συνέβαλον, καὶ ἄλλων καὶ τραπέζης (ὡς λέγεται) τῶν αὐτῶν μετέσχον, οὐ μὴν δὲ καὶ μνήμης τινὸς ἢ λόγου ἠξίωσαν τὰ ἡμέτερα, ἀπνευστί δὲ τὸ τῆς λήθης πόμα πιόντες ἐς κόρον τούτου ἐνεφορήθησαν, σοῦ ἄρα καὶ μόνου, ἢ μετ' ὀλίγον τουτὶ προτέρημα, πάντως δὲ ἐξ ἰδίας καλοκαγαθίας καὶ μετριωτάτου φρονήματος.

Ἰσθι δ' ἔμπης ὡς οὐ μόνον εὖνοις σοι γενομένους ἡμᾶς τῆ τῶν γραμμάτων ἐντυχία, ἀλλὰ δὴ καὶ χάριτας οὐ τὰς τυχοῦσας ὁμολογοῦντας τούτων τε ἕνεκεν καὶ ὧν πρὸς τούτοις πέπομφας ἡμῖν δωρεῶν, αἷς τισι καὶ ἐκ περιουσίας, ὡς ἂν τις φαίη, πεφιλοτίμησαι, τὰς τε ἐμβάδας λέγω, βάσιμον ὄντως καὶ στερέμνιον τὴν πρὸς ἡμᾶς σου δηλοῦσας φιλίαν, καὶ τὸ τεταριχενόμενον ἰχθυῶδες ὄν, δ δὴ καὶ χανδιάρι νῦν ὁ πολλὸς ὀνομάζει ἀνθρωπος, σύμβολον πάντως καὶ τοῦτο σαφὲς τῷ λόγῳ τῆς κατὰ τὴν γεῦσιν ἠδύτητος τῆς κατὰ νοῦν φιλικῆς σου ἠδίστης πρὸς ἡμᾶς διαθέσεως. Ἐρωσο. Καὶ εἰ συνεχῶς ἐπιστέλλοις ἡμῖν, ἐπιστελοῦμέν σοι συνεχέστερον.

Ἐκ τῆς ἀηλίου καὶ σκοτεινῆς Γούβης τῶν ἐν Ἀγραφαῖς Βραβιανῶν.

Προσειρήσθω μοι διὰ τῆς ἱερᾶς σου φωνῆς, παρακαλῶ ἐκ μέσης ψυχῆς, ὁ λογιώτατος κύριος Γεράσιμος, μεθ' οὗ καὶ ὁ εὐλαβέστατος ἐν ἱερεῦσι κύριος Θεοδόσιος ὁ ἐκ Πενιανῶν τῶν Ἀγραφῶν καὶ εἴ τις ἄλλος ἐστὶ τὰ ἐς τὴν πρὸς ἡμᾶς φιλίαν οὐκ ἄτεγκτος.

αχπγ'.

ΣΧΟΛΙΑ

Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱερέα Γεώργιο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος μᾶς δίνει μερικά στοιχεῖα μέσα στὴν ἴδια αὐτὴ ἐπιστολή. «...τῆς πρὸς ὀλίγον ἐκείνης διατριβῆς, τῆς ἐκ πολλοῦ γενομένης ἡμῖν ἐν Καρπενησίῳ τῆς σῆς πατρίδος ἐγγύς, ἐν παιδικῇ ἔτι ὄντος μου τῆ ἡλικία». Καταγόταν λοιπὸν καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία καὶ ἴσως μαθήτευσε στὸ Καρπενήσι, στὴν γνωστὴ σχολὴ τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη, ὅπου γνωρίστηκε καὶ συνυπῆρξε μὲ τὸν Ἀναστάσιο, ὁ ὁποῖος μαθήτευε ἐπίσης ἐκεῖ σὲ νεαρῇ τότε ἡλικία (πρὶν ἀπὸ τὸ 1670).

Ἐχουν νὰ συναντηθοῦν πολλὰ χρόνια, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἱερέας Γεώργιος, προφανῶς ἐγκατεστημένος στὴν Κωνσταντινούπολη τῶρα, τὸν θυμήθηκε καὶ τοῦ ἔστειλε γράμμα καὶ δῶρα, συγκινεῖ τὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο.

Ἐχομε πέντε ἀκόμη ἐπιστολὲς πού, ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1707 ἕως 1716, ἀπευθύνει ὁ Γόρδιος πρὸς τὸν «εὐλαβέστατο» καὶ «λογιώτατο» ἱερέα κύριο Γεώργιο: μία τοῦ 1707, δύο 1713 καὶ ἀπὸ μία 1714 καὶ 1716, γραμμένες πάντοτε μὲ ἀνάλογη συγκίνηση καὶ φιλικὴ διάθεση· συχνὰ δὲ τοῦ ζηταίει τὴν ἀποστολὴ βιβλίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔφταναν εὐκόλα ἕως τὴν Αἰτωλία.

Σάπφειρος ἱερέας· πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν ἀργότερα οἰκονόμο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀνατολικοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ συχνὰ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος, ἐγκαταστημένος πλέον στὰ Βαβιανᾶ· παραδίδονται 10 ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Σάπφειρο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1717 καὶ 1723.

Ὁ λογιώτατος κύριος Γεράσιμος· ὁ Ἀκαρνάν, ὁ γνωστὸς διδάσκαλος στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, στὴν Κωνσταντινούπολη. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Γεράσιμο βλ. στοῦ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμος Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 260-263, καὶ ἄλλοῦ. Βλ. ἐπίσης Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εὐγενίος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός...*, Ἀθήνα 1957, σ. 77 (καὶ Ἀθήνα 1985², σ. 160).

Δὲν ξέρομε ἂν ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος εἶχε ἄμεση ἀλληλογραφία μὲ τὸν Γεράσιμο· δὲν μᾶς παραδίδονται ἐπιστολὲς.

Θεοδόσιος ἱερέας ἐκ Πενιανῶν (ἄλλη ὀνομασία τῶν Βραβιανῶν) τῶν Ἀγραφῶν, ἄρα συμπατριώτης καὶ αὐτὸς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου· δὲν γνωρίζομε κάτι περισσότερο γι' αὐτόν.

Τοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου πρὸς τοὺς κοινούς γνωστοὺς παραδίδει ὁ κώδ. ΓΑΚ 171, ὡς ἀνωτέρω, καὶ ὁ κώδ. ΕΒΕ 2188, ὡς ἐξῆς:

(Handwritten Greek text in a cursive script, likely a letter or document fragment)

Εκλ. 4. Κώδ. 'Αγ. Πεντέλεσιμονος 693, φ. 121B (τέλος επιστολής)

(Printed Greek text in a formal script, likely a chronology or commentary on the letter fragment on the previous page)

Εκλ. 5. Κώδ. ΓΑΚ 242, σ. σ. 78 (ή φ. 380)

ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΛΙΚΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΔΙΚΑΡΗ. ΜΕΛΕΤΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ

Τὸ γένος τῶν Λικινίων τῆς Μονεμβασίας ὑπῆρξε μιὰ σημαίνουσα οἰκογένεια λογίων ἱερωμένων καὶ γιατρῶν. Τὸ παλαιότερο γνωστὸ μέλος τῆς τοποθετεῖται στὸν ΙΒ' αἰώνα, ἐνῶ τὰ τελευταῖα μέλη ἐνὸς κλάδου τῆς, ποὺ ἐμεῖς τουλάχιστον γνωρίζουμε, εἶναι τῶν μέσων τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Ἡ οἰκογένεια Λικινίου διακλαδώθηκε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, στὴν Κρήτη, τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Μακεδονία, ὀρισμένα μέλη τῆς, ὅμως, συνέχισαν νὰ διατηροῦν τοὺς δεσμούς τους μὲ τὴν ἀρχική τους κοιτίδα μέχρι μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα*.

Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τοὺς παλαιότερους Λικινίους προέρχονται κυρίως ἀπὸ σημειώματα, ἐνθυμήσεις χειρογράφων καὶ βιβλίων, ἀπὸ ἔγγραφα, ἐπιγραφές, τὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, κ.ἄ. Τῆς πληροφορίας μεγάλου μέρους τῶν γνωστῶν τους πηγῶν ἀξιοποίησαν κυρίως ὁ Σ. Λάμπρος¹, ὁ Ν. Βέης², ὁ Κ. Ζησιού³, ὁ Κ. Ἀμαντος⁴ μέσα στὸ πλαίσιο ἐρ-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ σὲ μιὰ πρώτη μορφή παρουσιάστηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ Α' Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ Τέχνης «Ἡ Μονεμβασία καὶ ὁ βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς κόσμος» (Μονεμβασία, 6-8 Σεπτεμβρίου 1988).

1. Ἱστορικὰ μελετήματα, Ἀθῆναι 1884, σ. 120-2. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων, Κανταβριγία τῆς Ἀγγλίας, 1895, 1900, τ. Α', σ. 301, τ. Β', σ. 313. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τρεῖς παραδοξογραφικαὶ διηγήσεις περὶ Πελοποννήσου, Πουλχερίας καὶ Θεοδοσίου τοῦ Μικροῦ», Νέος Ἑλληνομῆμων, τ. 4 (1907), σ. 151. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον (Collegio Greco) καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες», Νέος Ἑλληνομῆμων, τ. 10 (1913), σ. 16-17. Τὰ σημειώματα τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ κώδικα (περὶ Λικινίων) πρῶτος ἐξέδωσε ὁ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΛΕΩΝ, «Μνημεῖα Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, τ. Γ' (1882-3), σ. 201-2.

2. «Τὸ Ἐπεὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότης αὐτοῦ, Βυζαντίς, τ. 1 (1909), σ. 99, 101, 103, 104. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ Ἐλκόμενος Χριστὸς τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρεμβάσεων περὶ τῆς αὐτόθι Παναγίας τῆς Χρυσοαφίτισης», Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, (στὸ ἐξῆς BNJ), τ. 10 (1932-4), σ. 241-5.

3. Σύμμικτα. Πελοποννήσου Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν χρόνων. Χρυσόβουλα Μυστρῶν. Ἔρευνα περὶ τῆς πολιορκίας καὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Βενετῶν. Καπνικαρέα-Καμουκαρία, Ἀθῆναι 1892, σ. 5-9. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς Μονεμβασίας», Ἀθηνα, τ. 3 (1891), σ. 422-4.

4. «Ἡ αἰχμαλωσία τοῦ Νικολάου Λικινίου», Ἑλληνικά, τ. ΙΑ' (1939), σ. 151-6.

γασιών τους που σχετίζονται με άλλα θέματα, κυρίως το περίφημο χρονικό το αποκαλούμενο *Περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας*, ἢ ἄλλες δημοσιεύσεις σχετικές με τὴ Μονεμβασία.

Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παλαιότερα μέλη τῆς οἰκογένειας ὑπάρχουν μόνο σποραδικές καὶ ἀποσπασματικές πληροφορίες. Πολὺ συχνὰ οἱ ἀκριβεῖς οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα σὲ διάφορα πρόσωπα δὲν εἶναι ξεκαθάροι καὶ ἀναγκαστικὰ ὀρισμένες συσχετίσεις καὶ ὑποθέσεις πού γίνονται εἶναι αὐθαίρετες, βασιζόμενες κυρίως σὲ χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἄλλοτε πάλι, παρὰ τὶς ἀσάφειες τῶν πηγῶν, οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν μελῶν ἀναδύονται ἀρκετὰ καθαρά. Τὰ προβλήματα εἶναι περισσότερα μετὰ τοὺς κλάδους τῆς οἰκογένειας πού μετανάστευσαν στὴν Κρήτη καὶ τὴν Κέρκυρα. Ἀντιθέτως, οἱ πληροφορίες αὐξάνονται ἀρκετὰ κατὰ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Μακεδονία, γιὰ τὰ ὅποια διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα, ἂν καί, ὅπως εἶναι φυσικό, παραμένουν ἐρωτηματικά καὶ προβλήματα. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς οἰκογένειας εἶναι γενικὰ πενιχρότατες.

Τὸ πραγματικὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειας ἦταν Λιχίνας (δηλαδὴ λειχηνιάρης, αὐτὸς πού πάσχει ἀπὸ λειχῆνες) καὶ μετὰ αὐτὸ ἀναφέρονται τὰ πιδὸν πολλὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα μέλη τῆς μέχρι τὸν 17ο αἰώνα⁵. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθεῖ με βεβαιότητα τὸ ποῦς καὶ πότε ἀκριβῶς μετέτρεψε τὸ ὄχι καὶ τόσο κολακευτικὸ ἐπώνυμο Λιχίνας στὸ πιδὸν εὐήχο ἠχητικὰ Λικίνιος, πού σημασιολογικὰ φαίνεται νὰ παραπέμπει στὸ περίφημο ρωμαϊκὸ γένος τῶν Λικινίων καὶ νὰ ταιριάζει μετὰ τὴ δημόσια εἰκόνα καὶ τὴ λογικότητα τῆς οἰκογένειας.

Τὸ παλαιότερο μέλος τῆς οἰκογένειας πού μνημονεύεται καὶ μετὰ τοὺς δύο τύπους, καὶ ὡς Λιχίνας καὶ ὡς Λικίνιος, εἶναι ὁ Νικόλαος ἱερέας καὶ οἰκονόμος Χανίων. Σὲ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα τῆς 17ης Μαΐου τοῦ 1547 στὸ χειρόγραφο Coislin 14 τῆς Bibliothèque Nationale⁶, ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτοῦ «Νικόλαο Λιχίνα». Τὸ ἴδιο πρόσωπο ὅμως ἀποκαλεῖται καὶ «Λικίνιος» σὲ σημεῖωμα πού συνοδεύει δύο στιχοῦργήματα στὸ τέλος τοῦ κώδικα 8 τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης⁷, ὅπου ἀναγράφεται: *Νικολάου ἱερέως τοῦ Λικινίου τοῦ ἐκ Μονεμβασίας*. Προφανῶς, ὁ ἀναφερόμενος ταυτίζεται μετὰ τὸν Νικόλαο Λιχίνα ἀπὸ τὴ Μονεμβασία πού ζοῦσε στὰ Χανιά τῆς Κρήτης τὸ 1547. Οἱ στίχοι τοῦ

5. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορικά μελετήματα*, σ. 121. Ν. Α. ΒΕΗ, «Ὁ Ἐλκόμενος Χριστὸς τῆς Μονεμβασίας», *BNJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 241.

6. Η. ΟΜΟΝΤ, «Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de France», *Revue des Bibliothèques*, τ. 2 (1892), σ. 165, ἀνάτυπο σ. 53.

7. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Τὸ ἐν Ρώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον (Collegio Greco) καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχεῖφ αὐτοῦ ἑλληνικοὶ κώδικες», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 10 (1913), σ. 16-17.

Νικολάου ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα τῆς πόλης αὐτῆς καὶ γιὰ τὸ ἕνα, τουλάχιστον, ἀπὸ αὐτὰ διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες· πρόκειται γιὰ τὸν λόγιό θεολόγο καὶ καθηγητὴ Ἰωάννη Σαῖτη, πού καὶ αὐτὸς τοποθετεῖται στὸν 16ο αἰώνα⁸. Ὁ Νικόλαος Λιχίνας πέθανε τὸ 1571⁹. Κατὰ τὸν Σ. Λάμπρο ὁ κώδικας εἶναι τοῦ 15ου αἰώνα, ἄλλα τὰ στιχοῦργήματα καὶ τὸ σημεῖωμα πού βρίσκονται σὲ μικρότερο παρένθετο φύλλο στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου εἶναι ἀπὸ ἄλλο χέρι. Ὁ Σ. Λάμπρος δὲν διευκρινίζει σὲ ποῖον αἰώνα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἡ γραφή. Ἄν ἡ γραφή εἶναι μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τῶν στίχων πιθανὸν χρησιμοποίησε τὸ ἐπώνυμο Λικίνιος ἐπειδὴ ἡ οἰκογένεια εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται εὐρύτερα γνωστὴ μετὰ τὸ ὄνομα αὐτό. Ἄν πάλι τὸ σημεῖωμα γράφτηκε στὸ β' μιστὸ τοῦ 16ου αἰώνα, τότε εἶναι πιθανὸν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἐπωνύμου νὰ εἶχε συντελεστεῖ ἤδη ὅσο ζοῦσε ὁ Νικόλαος Λιχίνας, στὸν ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε πιδὸν κάτω. Πάντως, ἡ χρῆση τοῦ νέου ἐπωνύμου εἶχε ἀρχίσει στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα. Τὸ 1587 ἀναφέρεται καὶ ἕνας νοτάριος μετὰ τὸ ὄνομα Ἀνδρέας Λικίνιος στὰ Χανιά¹⁰.

Ἡ διπλὴ χρῆση τοῦ ἐπωνύμου Λιχίνας καὶ Λικίνιος συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 17ου αἰώνα, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι τὸ Λιχίνας συνέχισε νὰ σχετίζεται κυρίως, ἄλλα ὄχι ἀποκλειστικὰ, μετὰ τὸν κρητικὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας. Τὸ 1606 ἀναφέρονται ἕνας Γεώργιος Λιχίνας καὶ ὁ συγγενὴς του Ἀνδρέας Λιχίνας σὲ ἔγγραφο πού σχετίζονται μετὰ ἐμπορικὴ διένεξη στὸ Ναύπλιο. Ὁ Ἀνδρέας αὐτὸς μερικὰ χρόνια ἀργότερα στὴν Κρήτη ἀναφέρεται καὶ ὑπογράφει ὡς Λικίνιος. Πιδὸν συγκεκριμένα ἀκόμη, τὸ 1616 στὴν Κρήτη ὁ ἴδιος αὐτὸς Ἀνδρέας ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὑπογράφει σὲ ἐπιστολὴς τοῦ Λικίνιος, ἐνῶ ἀποκαλεῖ τὸν συνωνόματο ἐξάδελφο Ἀνδρέα στὰ Χανιά «Λιχίνα». Φαίνεται ἐπίσης ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του ὁ γιὸς τοῦ Ἀνδρέα Λιχίνα Ἰωάννης υἱοθέτησε καὶ ἐκεῖνος τὸν τύπο Λικίνιος, διότι τὸ 1616 ὑπογράφει καὶ αὐτὸς ὡς Λικίνιος¹¹.

Ἐπομένως, εἶναι φανερό ὅτι ὀρισμένα μέλη τῆς οἰκογένειας υἱοθέτησαν νωρίτερα τὸ ἐπώνυμο Λικίνιος ἐνῶ, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ, ἄλλα διατηροῦσαν ἀκόμη τὸν ἀρχικὸν τύπο τοῦ ὀνόματος. Αὐτὸ συνέβη τόσο στὸν κρητικὸ ὅσο καὶ στὸν μονεμβασιάτικο κλάδο τῆς οἰκογένειας. Ἐναν «Ἰωάννη Λικινίδιο», πού

8. Βλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας (Ἁγίας, Κυδωνίας καὶ Κισιάμου) καὶ Ἀποκορώνου», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 11 (1957), σ. 37. PAUL CANART, «Les épigrammes de Thomas Trivizanos», *Θησαυρίσματα*, τ. 8 (1971), σ. 206, 210, 224-5, 243-4.

9. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορικά μελετήματα*, σ. 121.

10. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ὁ Μαρκαντώνιος Βιάρος (1542 - μετὰ τὸ 1604) καὶ ὁ χρόνος συγγραφῆς τῶν δραμάτων τοῦ Γεωργίου Χορτάτση», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 17 (1962), σ. 279.

11. Βλ. πιδὸν κάτω σ. 365-6.

άνηκε στην οικογένεια τής Μονεμβασίας, άπαντούμε σε δύο σημειώματα, τὸ ἓνα κωδικογραφικὸ καὶ τὸ ἄλλο κτητορικὸ, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν φέρουν χρονολογία. Ὅπως θὰ ἔκτεθεῖ πῶς κάτω, ὑπάρχει πρόβλημα στὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ Ἰωάννη, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τὸν πρεσβύτερο, πὸς πέθανε τὸ 1610, ἢ τὸν ἔγγονό του, πὸς ἔδρασε περὶ τὸ 1630. Ὁ νεότερος Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο Λικίνιος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ Λιχίνας γιὰ ὅλα τὰ προγενέστερα μέλη τῆς οἰκογένειάς του¹².

Οἱ εἰδήσεις γιὰ τοὺς παλαιότερους γνωστοὺς Λικίνιους τῆς Μονεμβασίας προέρχονται ἀπὸ σημειώματα γραμμένα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λικίνιο, τὸν νεότερο Ἰωάννη, πρωτοπαπᾶ καὶ οἰκονόμο Μονεμβασίας, γιὸ τοῦ ἱερέα καὶ ἐξάρχου Ἀνδρέα Λιχίνα. Τὰ σημειώματα περιέχονται στὸν Κουτλουμουσιανὸ κώδικα 220, πὸς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πὸς διασώζουν τὸ περίφημο *Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας* Χρονικὸ. Τὰ σημειώματα πὸς ἀφοροῦν τὸν Ἰωάννη Λικίνιο εἶναι αὐτόγραφα τοῦ ἴδιου καὶ ἀνήκουν στὸν 17ο αἰῶνα (1626, 1630, 1631, 1633, 1640). Παράλληλα ὅμως μὲ αὐτὰ ἀναγράφει καὶ ἄλλα σημειώματα πὸς μνημονεύουν τὸ χρόνο θανάτου τόσο διαφόρων παλαιότερων Λικινίων ὅσο καὶ ἄλλων συγχρόνων του συγγενικῶν προσώπων¹³. Ἐπειδὴ συχνὰ ἀναφέρεται ὅτι κάποιος πρόσωπο ἦταν γιὸς ἐνὸς ἄλλου, εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις πὸς αὐτὸ δὲν ἀναγράφεται ρητῶς, ἐφόσον, βεβαίως, τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα τὸ ἐπιτρέπουν καὶ δὲν δίνεται κάποια ἄλλη πληροφορία πὸς νὰ ἀντικρούει τὴν ἐκδοχὴ αὐτῆ. Προφανῶς ὁ Ἰωάννης Λικίνιος κατέγραφε τὰ γνωστὰ σ' αὐτὸν ἔτη θανάτου τῶν στενότερων ἀνιόντων καὶ ἐκ τοῦ πλαγίου συγγενῶν του.

Τὸ παλαιότερο γνωστὸ μέλος τῆς οἰκογένειας εἶναι ὁ Ἀνδρέας Λιχίνας, ἱερέας καὶ οἰκονόμος Μονεμβασίας πὸς πέθανε τὸ 1493, ὅπως ἀναφέρει ἓνα ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Ἰωάννη στὸν Κουτλουμουσιανὸ κώδικα¹⁴. Γι' αὐτὸν δὲν εἶναι γνωστὸ τίποτε περισσότερο. Στὴ συνέχεια ἀναγράφεται τὸ ἔτος θανάτου, 1511, τοῦ Μιχαὴλ Λιχίνα, ἱερέα καὶ χαρτοφύλακα Μονεμβασίας. Ἐπειδὴ ἀμέσως κατόπιν ἀκολουθοῦν τὸ ἔτος θανάτου διαφόρων Λιχινῶν ἢ Λικινίων, πὸς ἔχουν σχέση πατέρα καὶ γιοῦ, ὑποθέτουμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ Λιχίνας ἦταν γιὸς τοῦ Ἀνδρέα Λιχίνα πὸς πέθανε τὸ 1493. Χρονολογικὰ πάντως θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ ἀδελφός του. Ὁ Μιχαὴλ εἶχε γιὸ τὸν Γεώργιο Λιχίνα, ἱερέα καὶ οἰκονόμο Μονεμβασίας¹⁵.

Ἐνδεχομένως, ὁ Νικόλαος Λιχίνας, ὁ ἱερέας καὶ οἰκονόμος Χανίων στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε, καὶ ὁ ὁποῖος πέθανε τὸ 1571, νὰ ἦταν καὶ αὐτὸς γιὸς τοῦ

12. Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορικὰ μελετήματα*, σ. 121.

13. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ.π., σ. 120, 121.

14. Ὅ.π., σ. 121.

15. Ὅ.π., σ. 121.

Μιχαὴλ καὶ ἀδελφός τοῦ Γεωργίου¹⁶. Ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, ὁ Νικόλαος εἶναι τὸ πρῶτο μέλος τῆς οἰκογένειας πὸς μετανάστευσε ἀπὸ τὴ Μονεμβασία στὴν Κρήτη. Τὸ γεγονός θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ τέλος τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου (1537-1540) καὶ τὴν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τότε παρατηρεῖται ἓνα σημαντικὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα ἀπὸ τὴν Κρήτη βενετοκρατούμενες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου πὸς εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους πρὸς τὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ τὰ Ἰόνια νησιά¹⁷, καθὼς οἱ Βενετοὶ βοήθησαν μὲ διάφορα εὐεργετήματα τοὺς πιστοὺς ὑπηκόους τους νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ μεγάλη νήσο καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς¹⁸. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς ἐγκαταστάθηκε ὁ Νικόλαος Λιχίνας στὴν Κυδωνία (Χανιά) τῆς Κρήτης. Ἡ ἐγκατάστασή του πάντως πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1545, διότι τὸ ἔτος αὐτὸ ὁλοκλήρωσε ἐκεῖ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα Barberianus gr. 400. Ἄν καὶ ἡ ὑπογραφή στὸν κώδικα δὲν περιλαμβάνει καὶ τὸ ἐπώνυμο Λιχίνας, ἀλλὰ εἶναι μόνον «Νικόλαος Μονεμβασιώτης», ἡ ταύτιση τοῦ κωδικογράφου μὲ τὸν ἱερέα Νικόλαο Λιχίνα θεωρεῖται βεβαία. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1547, τελείωσε στὴν Κυδωνία τὴν ἀντιγραφὴ ἐνὸς ἀκόμη χειρογράφου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ χειρογράφου Coislin 14: *Πέρασ εἴληφεν σὸν Θεῶ ἡ παροῦσα βίβλος ἐπ' ὠφελῆς λίαν πρὸς πίστωσιν τῆς πρὸς ἡμᾶς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἐπιδημίας, ἣτις πρόσθεν ἐτυπώθη παρὰ Δαβὶδ τοῦ βασιλέως, ἀρτίως δὲ κατ' ἐκλογὴν παρὰ τοῦ Χρυσορρήμονος Ἰωάννου ἐξηγησαμένη, καὶ τοῖς πᾶσιν Χριστιανοῖς ὠφέλιμος: Μετεγράφη ὑφ' ἐτέρας παλαιᾶς ἤδη διὰ πολλοῦ μόχθου καὶ κόπου ἐμοῦ ἐλαχίστου Νικολάου Λιχίνα τοῦ Μονεμβασιώτου, ἐς νῦν πρὸς Κυδωνίαν πέλοντος: Οἱ δ' ἀναγνώσκων μέλλοντες ταύτην εὐχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ ἅπαντες τῷ Θεῷ: Ἐν ἔτει αμζ' μαῖω ιζ': ἐκ τῆς Θεογονείας, ἀπὸ δὲ τῆς τοῦ κόσμου στάσεως ζνε', ἰνδ. ε:τ¹⁹.*

Ὁ Νικόλαος Λιχίνας, προφανῶς, διακρίθηκε τόσο στὰ Χανιά, ὥστε ἀπέκτησε καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ οἰκονόμου τῆς πόλης αὐτῆς. Ὅπως προαναφέρθηκε, σῶζονται δύο στιχοιργήματά του, τὸ ἓνα πρὸς τὸν κήρυκα Κυδωνίας Μιχαὴλ

16. Ὅ.π., σ. 121.

17. Α. Σ. ΒΡΟΚΙΝΗ, *Ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐν Κερκύρα ἀποικίσεις τῶν Ναυπλιέων καὶ τῶν Μονεμβασιέων. Ἱστορικὴ Πραγματεία*, Κέρκυρα 1905· ἀναδημοσιεύτηκε στὰ *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, τ. 17 (1973), σ. 235-261.

18. Βλ. ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΚΟΛΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ - ΕΡΡΙΚΟΥ ΜΟΑΤΣΟΥ, «Ἀποκατάσταση Ναυπλιωτῶν καὶ Μονεμβασιωτῶν προσφύγων στὴν Κρήτη τὸ 1548», *BNJ*, τ. 22 (1983), 375-452. ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Ἀγνωστοὶ εἰδήσεις (1539-1540) περὶ Μητροφάνους Μονεμβασίας ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης», *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), σ. 32-44.

19. MARIE VOGEL und VICTOR GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 350. PAUL CANART, ὁ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 8 (1971), σ. 243. Η. ΟΜΟΝΤ, ὁ.π., *Revue des Bibliothèques*, τ. 2 (1892), σ. 165, ἀνάτυπο σ. 53.

Βοτανειάτη, και τὸ ἄλλο πρὸς τὸν καθηγητὴ Ἰωάννη Σαῖτη, τὸ κῶδος τῆς Κυδωνίας.

Φαίνεται ὅτι ὁ Νικόλαος εἶχε μιὰ θυγατέρα, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἀγνοοῦμε, παντρεμένη μὲ τὸν Νικόλαο Σαραντίτη, ἱερέα ἐπίσης καὶ οἰκονόμο Μονεμβασίας, ὁ ὁποῖος πέθανε τὸ 1594. Τὸ ζευγάρι ἀπέκτησε ἕνα τουλάχιστον γιό, τὸν ἱερομόναχο καὶ πρωτοσύγκελλο Ἰωακείμ Σαραντίτη πού πέθανε τὸ 1619²⁰. Ἡ μόνη ἄλλη μνεία γιὰ τὸ πρόσωπό του γίνεται σὲ μιὰ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ Σβηροῦ, στὸν ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε, πρὸς τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο. Ἡ ἐπιστολὴ, γραμμένη στὶς 5 Μαΐου 1612 πιθανὸν ἀπὸ περιοχὴ κοντὰ στὴ Μονεμβασία, ἀφορᾷ ἐμπορικὰ θέματα, στὸ τέλος τῆς, ὅμως, ἀναφέρει: *Δια τὴν Ἁγία Ἄνα ἐπροέγραψά σου με τὸν Μιχαήλ καὶ γράψε ἀν ὁρήσης τοῦ ἱερομονάχου Σαραντίτη καὶ τοῦ κῆρ Γιανη τοῦ Γρικῶ του Γληγόρη του γιοῦ, ἀν θελή νὰ ἱεροουγείται ολοχρονίας.* Ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ Ἁγία Ἄνα πού μνημονεύεται εἶναι, ἴσως, ἡ ὁμώνυμη ἐκκλησία στὴν Ἀγκώνα, πού ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας καὶ τὴν περίοδο ἐκείνη ὑφίστατο πιέσεις ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία²¹. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, θὰ μπορούσε εὐκόλα, ἴσως, νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Ἰωακείμ Σαραντίτης βρισκόταν τὸ 1612 στὴν Ἰταλία, στὴν Ἀγκώνα, ἢ κάπου σχετικὰ κοντὰ σ' αὐτήν. Ὁ Ἰωακείμ εἶναι τὸ τελευταῖο μέλος τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς οἰκογένειας πού μᾶς εἶναι μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα γνωστό. Τὸ ὄνομα Σαραντίτης πάντως δὲν ἐξέλειψε ἀπὸ τὴ Μονεμβασία. Τὸ 1715 ἕνας Γιαν(ν)άκης Σαρα(ν)τήτης ὑπογράφει μαζὶ μὲ ἄλλους 76 κατοίκους τῆς Μονεμβασίας μακροσκελὲς ὑπόμνημα πρὸς τὴ Βενετία, στὸ ὁποῖο ἀναλύονται τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ ἀπειλούμενη ἀπὸ τοὺς Τούρκους πόλη²². Πενήντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1758, συναντᾶμε κάποιον μὲ παραπλήσιο ἐπώνυμο, τὸν Κοσμᾶ Σαραντινάκη, ἐπίτροπο τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας²³, ἀλλὰ εἶναι ἀγνωστο ἀν ἀνῆκε στὴν ἴδια ἢ σὲ διαφορετικὴ οἰκογένεια.

Ὁ Νικόλαος πρέπει νὰ εἶχε καὶ ἄρρενες ἀπογόνους πού ἔμειναν στὴν Κρήτη. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι γιὸς τοῦ Νικολάου Λιχίνα ἦταν ὁ προαναφερθεῖς νοτάριος Ἄνδρέας Λικίνιος, ὁ ὁποῖος τὸ 1587 συνέταξε ἕνα προικοσύμφωνο

20. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ.π., σ. 121.

21. ΕΡΕΝΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, «Ἐμπορικὲς περιπέτειες τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου. Μία ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ Σβηροῦ (1612)», *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σ. 317, 318.

22. ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΑΓΓΑ, «Μονεμβασία: Ἀπὸ τὴν εὐξία τοῦ 1690 στὴν καταστροφὴ τοῦ 1715», *Περιηγητὲς καὶ ἀξιωματοῦχοι στὴν Πελοπόννησο. Περιγραφές - ἀναφορές - στατιστικὲς. Πρὸς τιμὴν τοῦ Σέρ Στήβεν Ράνσιμαν*, Μονεμβασία 1994, σ. 143.

23. Ν. Α. ΒΕΝ, «Ὁ τρίτος κώδιξ τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 6 (1957), σ. 11.

στὴν πόλη αὐτὴ²⁴ καὶ ἀναφέρεται ὡς γιὸς τοῦ *quondam Domino Nicolo*. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα ταιριάζουν, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἔγγραφο δὲν ἀναφέρεται πῶς ὁ Νικόλαος ἦταν ἱερέας καθιστοῦν τὴν εἰκασία αὐτὴ ἐπισφαλῆ.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴ συνέχεια τοῦ κρητικοῦ κλάδου τῆς οἰκογένειας, μολονότι γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα, καὶ ἐν μέρει τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς, ὀρισμένων μελῶν τῆς. Στὸ Παλαιὸ Ἀρχεῖο, Registro 120, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου στὴ Βενετία (Ἀρχεῖο Γαβριήλ Σεβήρου), ἀπαντοῦν ἀρκετὲς πληροφορίες, ἄλλες δημοσιευμένες καὶ ἄλλες ἀδημοσίευτες, γιὰ κάποια μέλη τῆς οἰκογένειας. Ἀπὸ σποραδικὲς πληροφορίες πού περιλαμβάνονται σὲ δημοσιευμένα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου αὐτοῦ γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ δύο μελῶν τῆς οἰκογένειας, τοῦ Γεωργίου Λιχίνα καὶ τοῦ Ἀνδρέα Λιχίνα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα. Τὸ 1606, ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ δύο αὐτοὶ Λικίνιοι ἦταν μέλη μιᾶς ἐμπορικῆς συντροφίας στὸ Ναύπλιο, στὴν ὁποία συμμετεῖχε καὶ ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρος καὶ ὁ ἀνιψιὸς του Μιχαήλ Σβήρος ἢ Σβηρός²⁵. Γιὰ τὸν Γεώργιο δὲν ἔχουμε ἄλλη μνεία, οὔτε ἀναφέρεται κάποιος ἄλλος σύγχρονός του Γεώργιος Λικίνιος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαμε, ἐνδεχομένως, νὰ τὸν συνδέσουμε. Ἀντιθέτως, γιὰ τὸν Ἀνδρέα, ὁ ὁποῖος λίγα χρόνια ἀργότερα ἀναφέρεται πᾶ ὡς Λικίνιος καὶ κατοικεῖ στὸν Χάνδακα, διαθέτουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα. Πιθανὸν ὁ Γεώργιος νὰ ἦταν στενὸς συγγενής, ἀδελφὸς ἴσως, τοῦ Ἀνδρέα, καὶ ἐπομένως νὰ ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸν κρητικὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας. Ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς μάρτυρας μὲ τὸ ἐπώνυμο Λιχίνας σὲ ἔγγραφο ἐμπορικῆς φύσεως πού δὲν φέρει χρονολογία²⁶, ἀλλὰ χρονικὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ 1606²⁷. Ὁ ἴδιος θεωρεῖται, μὲ βάση τὴ σύγκριση τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα, ὅτι τὸ 1612 ἔγραψε τὸ πρῶτο καὶ μεγαλύτερο μέρος μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαήλ Σβηροῦ πρὸς τὸν Γαβριήλ Σεβήρο²⁸. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1616, ἐνυπόγραφα γράμματα τοῦ Ἀνδρέα Λικίνιου, ὄχι πᾶ Λιχίνα, ἀπὸ τὸν Χάνδακα μᾶς παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὶς ἐμπορικὲς του δραστηριότητες καὶ γιὰ συγγενικά του πρόσωπα²⁹. Ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος

24. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, ὁ.π., *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 17 (1962), σ. 279.

25. ΕΡΕΝΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, «Ἐγγραφο αἰρετοκρισίας σχετικὸ μὲ ἐμπορικὴ διένεξη (Ναύπλιο, 1606)», *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 171, 176, 183, 196, 199.

26. Ὁ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 19, (1982), σ. 196.

27. Ἡ ἐκδότρια τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ σὲ προηγούμενο δημοσίευσμά τῆς, ὅπου μνημονεύει τὸ θέμα, χρονολογεῖ τὸ ἔγγραφο τὸ 1608, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τοὺς λόγους, βλ. ΕΡΕΝΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, ὁ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σ. 308, σημ. 6.

28. Ὁ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σ. 308.

29. Οἱ ἐπιστολές, πού προέρχονται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὸ Παλαιὸ Ἀρχεῖο, Registro 120, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, ἐκδίδονται πᾶ κάτω, σ. 359-366.

ήταν ανιψιός του Μιχαήλ Σβηρού ή Σβήρου³⁰ και συγγενής του Γαβριήλ Σεβήρου που ήταν και αυτός από τη Μονεμβασία. Έπομένως, η οικογένεια Σβηρού της Μονεμβασίας, μέλη της οποίας ήταν ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Μητροφάνης και ο ανιψιός του, ο λόγιος μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ, είχε συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια των Λικινίων, αλλά η συγγενική σχέση δεν μπορεί να προσδιορισθεί επακριβώς. Έξάλλου, και ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Άρσένιος Άποστόλης, θείος του Γαβριήλ Σεβήρου και αυτός, πρέπει να συνδεόταν με συγγένεια, έστω και μακρινή, με τους Λικινίους³¹.

Ο Άνδρέας Λικίνιος ήταν έμπορος με κοινωνική θέση και οικονομικά συμφέροντα άπλωμένα και εκτός Κρήτης. Ήδη πριν από το 1606 συμμετείχε στη «συντροφία» του Γαβριήλ Σεβήρου και Μιχαήλ Σβηρού στο Ναύπλιο. Από την άλληλογραφία του με τον κουμπάρο του Γεώργιο Ρούσο³², τους θείους του Μι-

30. Ο Μιχαήλ Σβήρος ή Σβηρός, όπως ήταν κανονικά το οικογενειακό όνομα πριν μετατραπεί σε Σεβήρος, επί το άρχαιοπρεπέστερον, από τον λόγιο μητροπολίτη Φιλαδελφείας, ήταν ανιψιός του Γαβριήλ Σεβήρου. Μας είναι γνωστές διάφορες εμπορικές του δραστηριότητες καθώς και η «συντροφία» που είχε με τους Γαβριήλ Σεβήρο, Γεώργιο και Άνδρέα Λιχίνα κ.ά. Βλ. ΕΡΕΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σ. 307-324. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 167-203. Το 1614 (μ.ν. 1613) ο Μιχαήλ κινδύνευε να πεθάνει στη φυλακή για χρέη από τις εμπορικές του επιχειρήσεις, τότε ο Γαβριήλ Σεβήρος είχε χρεωθεί για να τον αποφυλακίσει. Ο Μιχαήλ υπήρξε μέλος της Έλληνικής Κοινότητας της Βενετίας στα χρόνια 1592-1618. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, «Η διαθήκη του Γαβριήλ Σεβήρου (1616) και η ρύθμιση των χρεών του», *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ. 190, 194. ΚΡΙΣΤΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Το τελευταίο αυτόγραφο σημειωματάριο (1613-1616) του Γαβριήλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα*, τ. 13 (1976), σ. 135-6. Το 1583 ο Μιχαήλ διέμενε και εκείνος στην Κρήτη, στα Χανιά, και ο Γαβριήλ Σεβήρος του έστειλε χρήματα για να τα δίνει στη μητέρα του, η οποίαμόναζε στη μονή του Αγίου Γεωργίου του Κερατιδιώτη. Βλ. ΜΑΡΙΑΣ ΧΑΙΡΕΤΗ, «Η εν τῷ Ακρωτηρίῳ τῆς Κυδωνίας γυναικεία μονή του Αγίου Γεωργίου του Κερατιδιώτη και η οικογένεια του Γαβριήλ Σεβήρου. Έλληνικά έγγραφα (1596-1615)», *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ. 158. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Αυτόγραφον τεύχος χρονικῶν σημειωμάτων και δοσοληψιῶν (1578-1588) του Γαβριήλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα*, τ. 9 (1972), σ. 49-50. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τον Γαβριήλ Σεβήρο βρίσκεται στο έργο του Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας και τὴν ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 20 σημ. 3 και στο νεότερο άρθρο της ΕΡΕΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σ. 307.

31. Βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Συλλογή ανεκδότων εγγράφων (1578-1685) αναφερομένων εις τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ. 13-14. Για τον Μητροφάνη Μονεμβασίας βλ. και ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Άγνωστοι εἰδήσεις (1539-1540) περὶ Μητροφάνους Μονεμβασίας ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης», *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), σ. 32-44.

32. Ο Γεώργιος Ρούσος, μαζί με τοὺς ἀδελφούς του Ἀναστάση, ο οποίος επίσης μνημονεύεται στην ὑπ' ἀρ. 1 ἐπιστολή, βλ. πὺδ κάτω, σ. 359-363, και Κωνσταντῖνο ἦταν μέλος και τῆς συντροφίας τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου, τοῦ Μιχαήλ Σβηρού και τῶν δύο Λικινίων Γεωργίου και Ἀνδρέα. Για τοὺς ἀδελφούς Ρούσου, βλ. ΕΡΕΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*,

χαήλ Σβηρό και τὸν γιατρὸ Κωνσταντῖνο Μέδικο (Medici) στὴ Βενετία, ἀλλὰ και τὸν ἴδιο τὸν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο βλέπουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχε κάποια ἐμπορικῆς φύσεως οἰκονομικὰ προβλήματα. Οἱ ἐπιστολὲς ἀφοροῦν κυρίως τὴ ρύθμιση οἰκονομικῶν διαφορῶν με τὸν κουμπάρο του Γεώργιο Ρούσο. Στὰ γράμματα αὐτὰ ἀναφέρονται και κάποιες φήμες ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν Κρήτη γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου, φήμες ποὺ τάραξαν ιδιαίτερα τὸν Ἀνδρέα Λικίνιο. Ἐντούτοις φαίνεται ὅτι δὲν τὶς πίστεψε ἀπολύτως, διότι, τὴν ἴδια ἀκριβῶς μέρα κατὰ τὴν ὁποία σὲ ἄλλο γράμμα του πρὸς τὸν γιατρὸ Κωνσταντῖνο Μέδικο ἐξέφραζε ἀνησυχία γιὰ τὴν πληροφορία περὶ τοῦ θανάτου τοῦ λογίου μητροπολίτη, ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ και πρὸς τὸν Γαβριήλ Σεβήρο. Στὴν πραγματικὴ οὗτος ὁ Γαβριήλ πέθανε λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 21/31 Ὀκτωβρίου 1616, στὸ νησί Λέζενα τῆς Δαλματίας³³. Κατὰ μία πληροφορία ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος ἀναφέρεται στὰ βιβλία τῆς Ἀδελφότητας στὴ Βενετία μόνο μία φορά, τὸ 1619³⁴. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ γεγονός ποὺ μνημονεύεται και σὲ ἄλλο δημοσίευμα με μία μικρὴ ὅμως χρονολογικὴ διαφορὰ, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος ἔλαβε τὸ 1620 ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας τὸ ποσὸ τῶν 50 δουκάτων γιὰ χρήματα ποὺ εἶχε δώσει στὸν Γαβριήλ Σεβήρο ἄγνωστο πότε³⁵.

Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐπιστολὲς μαθαίνουμε ἐπίσης, ὅπως προαναφέρθηκε, ὅτι ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος εἶχε ἓναν ἐξάδελφο ὀνομαζόμενο Ἀνδρέα Λιχίνα, ὁ ὁποῖος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν κατοικία τοῦ παιδιοῦ του, ζοῦσε στὰ Χανιά. Ο Ἀνδρέας Λιχίνας πρέπει νὰ πέθανε τὸ 1615, ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1616, ἀφήνοντας ἓνα γιό, τὸν Ἰωάννη. Ο Ἀνδρέας Λικίνιος ἀπὸ τὸν Χάνδακα γράφοντας πρὸς τὸν θεῖο του Κωνσταντῖνο Μέδικο και τὸν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας παρακαλοῦσε νὰ μεσιτεύσουν στὸν νέο ρέκτορα Χανίων γιὰ νὰ προσλάβει τὸ «φτωχὸ» αὐτό, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, παιδί ὡς γραφέα στὴν καντζιλλερία τῶν Χανίων. Διευκρινίζει μάλιστα ὅτι ὁ νέος ἦταν πολὺ καλὸς και «σὲ γράψιμο και σὲ κάθε μάθημα». Ο πατέρας του ὁ Ἀνδρέας Λιχίνας εἶχε σκοπὸ νὰ τὸν στείλει στὴν Πάδοβα νὰ σπουδάσει ἱατρικὴ και δὲν ἀπέβλεπε στὸ νὰ κάνει τὸ παιδί του ὑπάλληλο στὴν καντζιλλερία, ὅμως, μετὰ τὸ θάνατο ἐκείνου ἡ ἀνάγκη ἐξεύρεσης ἐργασίας ἐγίνε ἐπιτακτικὴ και ἡ ἰδέα τῶν σπουδῶν ἐγκαταλείφθηκε. Στὸ ἴδιο Ἀρχεῖο σώζονται ἐπίσης δύο ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου τοῦ νεαροῦ Ἰωάννη. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ δύο φιλοφρονητικὲς ἐπιστολὲς σὲ πρόσωπα με τὰ ὁποῖα συνδεόταν ὁ πατέρας του και τῶν ὁποίων τὴν εὐνοια ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐξασφαλίσει και αὐτός, ὑπενθυμί-

τ. 18 (1981), σ. 311, 314, 316, 317, 318. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 175, 180, 188, 191, 192, 194, 195, 197. ΚΡΙΣΤΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 13 (1976), σ. 131, 142, σχολ. 40.

33. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 6 (1969), σ. 182-3.

34. ΕΡΕΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 199.

35. Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, δ.π., *Θησαυρίσματα*, τ. 6, (1969), σ. 196.

ζοντας την αγάπη του θανόντος πατέρα του προς αυτούς και τονίζοντας πώς και ο ίδιος έτρεφε παρόμοια αισθήματα. Και οι δύο επιστολές είναι γραμμένες από την Κυδωνία, τα Χανιά, στις 13 Μαΐου 1616· ή μία απευθύνεται στον Γαβριήλ Σεβήρο ενώ ή άλλη στον γιατρό Κωνσταντίνο Μέδικο. Θεματικά είναι σχεδόν ταυτόσημες, με τη διαφορά ότι ή επιστολή προς τον Γαβριήλ Σεβήρο είναι γραμμένη στα έλληνικά, ενώ ή άλλη στα Ιταλικά. Και στις δύο αναφέρεται πώς πρόκειται για τη δεύτερη επιστολή που έστειλε ο Ίωάννης Λικίνιος, αφού στην πρώτη που τους είχε γράψει δεν είχε λάβει απάντηση.

Με τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ποιά ακριβώς συγγενική σχέση είχαν οι δύο εξάδελφοι Άνδρέας Λικίνιος και Άνδρέας Λιχίνιας με τον Νικόλαο Λιχίνα τον πρωτοπαπά και οικόνομο Χανίων, ή τον νοτάριο Χανίων Άνδρέα Λικίνιο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Άνδρέας Λιχίνιας και ο νοτάριος Άνδρέας Λικίνιος, που και οι δύο ζούσαν στα Χανιά, ήταν το ίδιο πρόσωπο και ή διαφορά στο όνομα οφείλεται στην ταυτόχρονη χρήση των δύο τύπων του την εποχή εκείνη. Στην περίπτωση αυτή ο Άνδρέας Λικίνιος του Χάνδακα θα μπορούσε να ήταν έγγονος του πρωτοπαπά Νικολάου Λιχίνα, από κάποιον άλλο γιό του, του οποίου αγνοούμε το όνομα. Οι δυνατότητες για παρόμοιους συνδυασμούς είναι αρκετές, αλλά, έλλειψει άλλων στοιχείων, τίποτε δεν μπορεί να υποστηριχτεί με βεβαιότητα.

Στα σημειώματα με τις χρονολογίες θανάτων μελών της οικογένειάς του ο Ίωάννης Λικίνιος της Μονεμβασίας περιλαμβάνει και ένα πρόσωπο που, από το επώνυμό του τουλάχιστον, δεν φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με αυτήν. Πρόκειται για τον «σοφώτατον» πρωτοπαπά Χανίων Γεώργιο Μαραφαρά, που απεβίωσε το 1624³⁶. Ο Γεώργιος Σκορδύλιος-Μαραφαράς είχε κάποια όχι απολύτως εξακριβωμένη συγγένεια με τον ιερέα, συγγραφέα, εκδότη και διορθωτή Ζαχαρία Σκορδύλιο και μάς είναι γνωστός από τις επιστολές που του απηύθυνε ο Μελέτιος Πηγάς, από ένα σχόλιό του στον Ίωάννη τον Γεωμέτρη και από ένα λόγο του στον Εὐαγγελισμό της Θεοτόκου³⁷. Ποιός ακριβώς ήταν ο δεσμός του Γεωργίου Μαραφαρά με τους Λικίνιους παραμένει άγνωστο³⁸. Θα ήταν λογικό να υποθέσει κανείς ότι δεν θα είχε περιληφθεί στα σχετικά σημειώματα, αν δεν

36. Σ. ΔΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σ. 121.

37. Βλ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *δ.π.*, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 11 (1957), σ. 34-35. Γ. Π. ΕΚΚΕΚΑΚΗ, «Λόγος Γεωργίου Σκορδύλιου του Μαραφαρά σε κώδικα δια (χειρός) Ίερεμίου του Τζαγκαρόλου», *Πεπραγμένα του Ζ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β¹, Ρέθυμνο 1995, σ. 257-270. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Γεωργίου Σκορδύλη Μαραφαρά ανέκδοτος λόγος στον Εὐαγγελισμό της Θεοτόκου», *Βενετοκρητικά μελετήματα (1971-1994)*, Ήράκλειο 1996, σ. 421-475.

38. Στα παλαιότερα σημειώματα του Γαβριήλ Σεβήρου αναφέρεται ένας παπά Μαραφαράς και ο γιός του που είχαν κάποιες οικονομικές δεσοληψίες με αυτόν. Τα σημειώματα δεν φέρουν χρονολογία αλλά ανήκουν σε σημειωματάριο των ετών 1578-1588. Στο δεύτερο μάλιστα από τα σημειωματάρια αυτά ο παπας αναφέρεται ως μακαρίτης, βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥ-

υπήρχε κάποια συγγένεια. Με το σκεπτικό αυτό θα μπορούσε να υποθεθεί ότι ήταν εκ θηλυγονίας απόγονος κάποιου από τους Λικίνιους των Χανίων, ή ότι είχε νυμφευθεί θυγατέρα των Λικινίων. Όπως είδαμε πιο πάνω, ο Ίωάννης Λικίνιος αναφέρει και έναν άλλο γαμβρό της οικογένειας, τον ιερέα Νικόλαο Σαραντίτη, γαμβρό του Νικολάου Λιχίνα.

Επιστρέφοντας στον κύριο κλάδο της οικογένειας στη Μονεμβασία, βλέπουμε ότι ο ιερέας και οικόνομος Γεώργιος Λιχίνας, στον οποίο αναφερθήκαμε και πιο πάνω, πέθανε το 1569. Αυτός είχε ένα γιό, τον Άνδρέα, που πέθανε στο Ροβίνιο³⁹ τον ίδιο χρόνο με τον πατέρα του, δηλαδή το 1569⁴⁰. Για τον Άνδρέα αυτόν τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό.

Υποθέτουμε πάλι, καθώς οι χρονολογίες το επιτρέπουν, ότι γιός του Άνδρέα ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, ο πανευλαβέστατος και λογιώτατος και των ιερέων άριστος Ίωάννης ιερέας ο Λιχίνας, ο πατριαρχικός έξαρχος και νοτάριος και ταβουλάριος Μονεμβασίας, που πέθανε το 1610⁴¹. Πρόκειται για τον Ίωάννη τον πρεσβύτερο στον οποίο προαναφερθήκαμε. Ο Ν. Βέης⁴² θεωρούσε ότι αυτός ο Ίωάννης φιλοπόνησε το τμήμα του κώδικα 220 της Μονής Κουτλουμουσίου που περιέχει το *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικό*. Άλλα τμήματα του ίδιου κώδικα, όπως οι *Τρείς παραδοξογραφικαί διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουλχερίας και Θεοδοσίου του Μικρού*, κ.ά. έχουν γραφτεί από τον Ίωάννη Λικίνιο, τον ιερέα και οικόνομο Μονεμβασίας, τον έγγονό του, σύμφωνα με τον Σ. Λάμπρο⁴³. Άσαφής είναι ή διατύπωση του Σ. Λάμπρου όσον αφορά τον γραφέα του τμήματος εκείνου του κώδικα που περιέχει το περίφημο χρονικό. Δεν διευκρινίζει απολύτως αν θεωρεί ως κωδικογράφο τον πρεσβύτερο ή τον νεότερο Ίωάννη, φαίνεται όμως ότι μάλλον αναφέρεται στον νεότερο, τον ιερέα και οικόνομο Μονεμβασίας, που έγραψε τα χρονικά σημειώματα, τον οποίο τοποθετεί έσφαλμένα στον 16ο αιώνα⁴⁴.

ΣΑΚΑ, «Αυτόγραφον τεύχος σημειωμάτων και δεσοληψιών (1578-1588) του Γαβριήλ Σεβήρου», *Θησαυρίσματα*, τ. 9 (1972), σ. 25, 35. Και αυτό το γεγονός είναι επίσης ένδεικτικό ότι υπήρχε γενικότερη σχέση ανάμεσα στις οικογένειες, μολοντί ή μεταξύ τους συγγένεια παραμένει άσαφής. Ο παπά Μαραφαράς των σημειωμάτων, όμως, δεν ταυτίζεται με τον πρωτοπαπά Γεώργιο Μαραφαρά, ο οποίος πέθανε πολύ αργότερα σύμφωνα με το σημείωμα του Ίωάννη Λικινίου.

39. Το Ροβίνιο (Rovigno) είναι πόλη της Ίταλίας στην Ίστρια, στην Αδριατική, ανάμεσα στην Τερζέστη και στην Πόλα.

40. Σ. ΔΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σ. 121.

41. Σ. ΔΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σ. 121.

42. Το «Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας» χρονικό. Αί πηγαι και ή ιστορική σημαντικότης αυτού», *Βυζαντίς*, τ. 1 (1908), σ. 99, ύποσημ.

43. «Τρείς παραδοξογραφικαί διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουλχερίας και Θεοδοσίου του Μικρού», *Νέος Έλληνομνήμων*, τ. 4 (1907), σ. 131.

44. «Ο.π., Νέος Έλληνομνήμων», τ. 4 (1907), σ. 131. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Κατάλογος των εν

Στήν προκειμένη περίπτωση είναι φανερό ότι υπήρξε κάποια σύγχυση, που ήταν άλλωστε σχετικά εύκολο να συμβῆ. Οἱ δύο Λικίνιοι, παππούς και ἔγγονός, είχαν και οἱ δύο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κοινὸ ὄνομα Ἰωάννης και ἴδιο πατρώνυμο, Ἄνδρέας. Ὁ Ἄνδρέας Λιχίνας ὁ νεότερος, ὅμως, ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο γιους τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου, νοταρίου και ταβουλαρίου Ἰωάννη, ἦταν και ὁ ἴδιος ἐξάρχος και πέθανε τὸ 1640. Ἦταν δηλαδή ἔγγονός τοῦ Ἄνδρέα Λιχίνα που πέθανε στὸ Ροβίνιο τὸ 1569. Ὁ Ἄνδρέας ὁ νεότερος εἶχε ἀδελφὸ τὸν Γεώργιο Λιχίνα, λαμπαδάριο, που πέθανε δέκα χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του, τὸ 1630⁴⁵. Γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς γιους τοῦ Ἰωάννη Λικινίου τοῦ πρεσβύτερου δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες.

Ἐνα πρόσθετο στοιχεῖο που περιπλέκει τὸν διαχωρισμὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ πρεσβύτερου ἀπὸ τὸν νεότερο εἶναι ἡ μνεία τῶν ἀξιωματῶν που ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Λικινίδιο σὲ δύο σημειώματα που δὲν φέρουν χρονολογία και στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἐν συντομίᾳ προηγουμένως. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι κτητορικὸ και ἀναφέρει: *Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Λικινίδου πατριαρχικοῦ ἐξάρχου νῦν δὲ αὐτοῦ, οἰκονόμου Μονεμβασίας πρώτου ἱερέως*. Τὸ σημείωμα βρῖσκεται στὸν κώδικα Α-13 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης που εἶναι τοῦ 16ου αἰώνα, δηλώνεται ὅμως ὅτι τὸ κτητορικὸ σημείωμα εἶναι ἀπὸ νεότερο χέρι⁴⁶. Τὸ δεύτερο σημείωμα, που εἶναι κρυπτογραφικὸ, εἶναι ταυτόχρονα κτητορικὸ και βιβλιογραφικὸ και ἀπαντᾶται στὸν κώδικα 23 τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου Ἀδριανουπόλεως (σήμερα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀνταλλαξίμων 226). Ὁ Β. Κ. Στεφανίδης στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων αὐτῶν δὲν εἶχε μπορέσει νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τὸ σημείωμα, οὔτε χρονολόγησε τὸν κώδικα ἢ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ σημειώματος ἔγινε ἀπὸ τὸν Ν. Βέη, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται μὲν στὸ σημείωμα αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὸν Ἰωάννη Λικίνιο, ἀλλὰ δὲν δημοσίευσε τὸ ἀποκρυπτογραφημένο κείμενό του⁴⁷. Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τοῦ σημειώματος δημοσιεύτηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα Τσελίκα⁴⁸: *Ἦδε ἡ βιβλος αὐτῆ κτῆμα και μόχθος ὑπάρχει ελαγχιστου θύτου Ιωανου ἱερέως του Λικινιδου π(ατ)ριαρχικοῦ τε ἐξάρχου*. Ἄν συγκρίνουμε τὰ ὀφείκια τοῦ Ἰωάννη Λικινίδου μὲ ἐκεῖνα που ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη τὸν πρεσβύτερο ἀφ' ἑνός, και στὸν νεό-

ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδικῶν, τ. Α', σ. 301. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὰ μελετήματα*, σ. 120-1.

45. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἱστορικὰ μελετήματα*, σ. 121.

46. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΩΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνη Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς μετὰ παραρτήματος περιέχοντος και τινα ἀνεκδοτα*, Σμύρνη 1877, σ. 13, 18.

47. Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, «Οἱ κώδικες Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. XIV (1905), σ. 595. Ν. ΒΕΗ, ὁ.π., *Βυζαντίς*, τ. 1 (1908), σ. 99.

48. *Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς (9ος-19ος αἰ.)*, Μουσεῖο Μπενάκη, Συλλογὴ χειρογράφων, Ἀθήνα 1977, σ. 41.

τερο ἀφ' ἑτέρου, στὸν Κουτλουμουσιανὸ κώδικα, βλέπουμε ὅτι ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης φέρεται μόνον ὡς πατριαρχικὸς ἐξάρχος, νοτάριος και ταβουλάριος, και ὄχι ὡς οἰκονόμος ἢ πρωτοπαπᾶς. Τὰ δύο τελευταῖα ἀξιώματα τὰ ἔφερε ὁ ἔγγονός του ὁ Ἰωάννης Λικίνιος ὁ νεότερος, που εἶναι και ὁ συγγραφέας τῶν χρονικῶν σημειωμάτων τοῦ ἀγιορειτικοῦ κώδικα, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος πουθενὰ δὲν γράφει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅτι ἦταν και ἐξάρχος.

Ἐὰν ἦταν ἐφικτὴ μιὰ προσεκτικὴ παραβολὴ τῶν γραφικῶν χαρακτήρων ὄλων τῶν σχετικῶν χειρογράφων και σημειωμάτων θὰ διευκολυνόταν ἴσως ἡ διάκριση ἀνάμεσα στους δύο Ἰωάννηδες, ἂν δὲν ἀποκαλυπτόταν ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς τρίτου, τὸν ὁποῖο σήμερα ἀγνοοῦμε, και ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως συγκέντρωνε ὅλα αὐτὰ τὰ ὀφείκια.

Παρὰ τὸ πρόβλημα που παρουσιάζει ἡ διάκριση τῶν δύο συνωνύμων Λικινίων, γιὰ τὸν Ἰωάννη Λικίνιο τοῦ 17ου αἰώνα ἔχουμε σχετικῶς περισσότερες βιογραφικὲς πληροφορίες, που δίνονται μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο: Χειροτονήθηκε ἱεροδιάκονος τὴν Κυριακὴ 18 Νοεμβρίου 1626 στὴν πρώτη λειτουργία που χοροστάτησε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Νεόφυτος⁴⁹. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στίς 21 Νοεμβρίου 1630, χειροτονήθηκε «τέλειος ἱερεὺς» στὴν Κρεμαστὴ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἐλους Διονύσιο τὸν Μαυρέα. Τὴν ἐπόμενη Κυριακὴ ὁ Ἰωάννης «ἐπρωτολειτούργησε», ὅπως γράφει, στὴ μητρόπολη και τὸν ἐπόμενο χρόνο, στίς 16 Δεκεμβρίου 1631, ἔγινε πρωτοπαπᾶς Μονεμβασίας ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Νεόφυτο. Τέλος, στίς 24 Μαρτίου 1633 ἔγινε οἰκονόμος Μονεμβασίας. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωάννη Λικινίου δὲν τὸ γνωρίζουμε, ὅπωςδὴποτε ὅμως πέθανε μετὰ τὸν Δεκεμβριὸ τοῦ 1640, ὁπότε και ἀπεβίωσε ὁ πατέρας του, γεγονὸς που τὸ σημειώνει ὁ ἴδιος στὸν Κουτλουμουσιανὸ κώδικα⁵⁰.

Ὅπως ἔχει ὑπογραμμιστεῖ τόσο ἀπὸ τὸν Σ. Λάμπρο ὅσο και ἀπὸ τὸν Ν. Βέη, τὸ πιὸ πάνω χειρόγραφο ἀνήκε ἀρχικὰ στὴν οἰκογένεια τῶν Λικινίων και ἡ συμπλήρησι τοῦ χρονικοῦ *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας* που περιέχεται σ' αὐτὸ συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὴν ἴδια οἰκογένεια. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Βέη οἱ Λικίνιοι *ἐλέγχονται μὲν φιλόστορες ἐκλογεῖς, ἀλλ' ἅμα ἐλέγχονται ἀμέθοδοι, εὐπιστοὶ και ἄκριτοι, συλλέγοντες ἱστορικὰς εἰδήσεις περὶ Πελοποννήσου και ἀδιακρίτως και ἀσυλλογίστως θουλλήματα και μυθάρια περὶ ταύτης*⁵¹.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Λικινίων εἶχε τὴ δική της βιβλιοθήκη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κουτλουμουσιανὸ χειρόγραφο, που περιέχει τὸ χρονικὸ και τὰ σημειώματα που ἀποτελοῦν τὴν κύρια πηγὴ γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς οἰκο-

49. Πρόκειται γιὰ τὸν Νεόφυτο τὸν Καράκαλλο που χρημάτισε μητροπολίτης Μονεμβασίας ἀπὸ τὸ 1626 ἕως τὸ 1649.

50. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ.π., σ. 121.

51. Ν. ΒΕΗ, ὁ.π., *Βυζαντίς*, τ. 1 (1909), σ. 103.

γένειας, είδαμε ότι ο κώδικας A-13 της Βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής Συμόρφης άνήκε επίσης στον Ίωάννη Λικινίδιο καθώς επίσης και ο κώδικας 23 του Έλληνικού Γυμνασίου Άδριανουπόλεως. Δύο ακόμη χειρόγραφα άνήκουν στον Ίωάννη Λικινίο, τον ιερέα και οικονομό, του 17ου αιώνα, όπως φανερώνουν τα κτητορικά τους σημειώματα. Το ένα είναι ο κώδικας 181 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους που περιέχει λόγους του Άναστασίου του Σιναΐτου⁵² και το άλλο είναι ο πολυμιγής κώδικας 601 (214) της Ρουμανικής Ακαδημίας⁵³. Εκτός από τα χειρόγραφα, πρόσφατα ανακαλύψαμε ότι και το βιβλίο Θεοφυλάκτου *Επισκόπου Βουλγαρίας ερμηνεία εις τα τέσσερα Έδαγγέλια*, Romae M.D.XLII⁵⁴, άνήκε στον Ίωάννη Λικινίο, τον ιερέα και οικονομό Μονεμβασίας. Άνάμεσα σε άλλα κτητορικά σημειώματα και ένθυμησης που υπάρχουν στο βιβλίο, κάποια άνευ χρονολογίας και κάποια του 18ου αιώνα⁵⁵, υπάρχει και κτητορικό σημείωμα του ίδιου του Ίωάννη: *έκ των του οικονομού μονεμβασίας Ιωάννου ιερέως του λικινίου*. Προφανώς το βιβλίο αποκτήθηκε μετά την 24η Μαρτίου 1633, όποτε ο Ίωάννης έγινε οικονομός Μονεμβασίας. Το βιβλίο εκτίθεται σήμερα στις προθήκες της έκθεσης που στεγάζεται στο ναό της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών στο Ηράκλειο της Κρήτης.

Η συγγενική σχέση των άμέσως επόμενων γνωστών Λικινίων με τον Ίωάννη Λικινίο τον νεότερο δεν είναι άπόλυτα έξακριβωμένη. Τα χρονολογικά στοιχεία μόλις και μετά βίας θα επέτρεπαν την ύπόθεση ότι οι τρεις άδελφοί Άνδρέας, Άναστάσιος και Νικόλαος, με τους όποιους θα άσχοληθούμε άμέσως πιο κάτω, ήταν παιδιά του. Αυτό θα ήταν δυνατόν με την προϋπόθεση ότι τους απέκτησε σε μεγάλη ηλικία και ότι οι δύο τουλάχιστον από τους τρεις πέθαναν επί-

52. Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογοι των έν ταίς Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Έλληνικών κωδίκων*, τ. Β', σ. 313.

53. CONSTANTIN LITZICA, *Catalogul manuscrisurilor Grecesti*, Bucuresti, 1909, σ. 285-9.

54. Για την έκδοση αυτή βλ. IOANNIS ALBERTI FABRICII, *Bibliotheca Graeca sive notitia scriptorum veterum Graecorum quorumcumque monumenta integra aut fragmenta edita exstant tum plerorumque e mss ac deperditis ab auctore recognita Editio Nova variorum curis emendatior atque auctior curante Gottlieb Christophoro Harles accedunt Christophori Augusti Heumannii supplementa inedita, Hamburgi apud Carolum Ernestum Bohn*, Λειψία 1801, τ. 7, σ. 593.

55. Στη σελίδα τίτλου του βιβλίου υπάρχουν τα ακόλουθα σημειώματα: *πέφυκε κτήμα νυν, Ιωάννου, και δομεστικού των φίλων και της τύχης και τόδαι σν της άλλης πρώην (...)* Δανιήλ, αππζ^ν. Στο verso της σελίδας του ψευδοτίτλου υπάρχουν οι ένθυμησης: *απθ' άριλλίου δν' του αγίου λαζάρου || έδωσε το κοινόν χρές, ο μέγιστος και έν ιερέσι περιβόητος || μέγας οικονομός της του χριστού μεγάλης εκκλησίας || κύριος κύριος άντώνιος: || και το αυτό έτος τη ηρη του αυτού μηνός, τη άγία μεγάλη || τετάρτη έδωσε το κοινόν χρές ο ήμέτερος γλυκύτατος διδά||σκαλος κύριος κύριος παναγιώτης, και πρωτοψάλτης της του χριστού μεγάλης εκκλησίας. Υπάρχει επίσης μία μονοκονδυλιά που δεν μπορεί να διαβαστεί με ασφάλεια: (...) Ίεροθέου και τόδε.*

σης σε μεγάλη ηλικία, όπως θα φανεϊ με την έκθεση των υπάρχόντων στοιχείων. Τα όνόματα Άνδρέας και Νικόλαος ήταν από τα συνηθισμένα στην οικογένεια των Λικινίων μέχρι την εποχή αυτή, και, επειδή ο πατέρας του Ίωάννη Λικινίου ονομαζόταν και αυτός Άνδρέας, είναι πραγματικά έλικυστική ή ιδέα να θεωρηθούν παιδιά του τα τρία αυτά άδέλφια. Ωστόσο το χρονολογικό πλαίσιο δεν είναι άπολύτως πειστικό για άσφαλή ταύτιση της οικογενειακής τους σχέσης, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν παρεμβάλλεται μία πληροφορία, και αυτή επίσης όχι άπολύτως έξακριβωμένη, ότι ο Άναστάσιος και ο Άνδρέας ήταν από την Κέρκυρα. Άν ο Ίωάννης δεν ήταν, τελικά, πατέρας των άδελφών αυτών, θα μπορούσε ίσως να ήταν παππούς τους στην περίπτωση όμως αυτή τα όνόματα δεν θα ταίριαζαν τόσο καλά, αφού άνάμεσα στους τρεις δεν υπάρχει έγγονός που να φέρει το όνομα του παππού του, δηλαδή Ίωάννης. Βεβαίως, δεν αποκλείεται να άγνοοούμε άπλώς την ύπαρξη και τέταρτου άδελφού με το όνομα αυτό, που ένδεχομένως πέθανε σε μικρή ηλικία. Τότε, επίσης, ο Άνδρέας Λικίνιος θα έφερε το όνομα του προπάππου του και όχι του παππού του, πράγμα που δεν είναι άλλωστε και τόσο περίεργο. Τέλος, ο Ίωάννης Λικίνιος θα μπορούσε να είναι θεός των τριών άδελφών, δηλαδή αυτοί να είναι παιδιά κάποιου νεότερου άδελφού του για τον όποιο δεν έχουμε καμιά πληροφορία, ή ή μεταξύ τους συγγένεια να είναι λίγο πιο μακρινή.

Κατά τον Γεώργιο Ζαβίρα⁵⁶ και τον Κ. Σάθα⁵⁷, ο Άνδρέας Λικίνιος γεννήθηκε στην Κέρκυρα. Ο Ζαβίρας αναφέρει ως Κερκυραίο και τον άδελφό του Άναστάσιο, ενώ ο Σάθας δεν γράφει τίποτε για την καταγωγή του Άναστασίου. Ο τρίτος άδελφός, ο Νικόλαος, ο όποιος δεν μνημονεύεται από τους Σάθα και Ζαβίρα, αναφέρεται ως «έκ Μονεμβασίας» σε γράμμα του Πατριάρχη Άλεξανδρείας Σαμουήλ⁵⁸. Δεν έχουμε άλλα στοιχεία για να έρμηνεύσουμε την πληροφορία του Ζαβίρα, ή να αξιολογήσουμε την ακρίβεια της, και ή σύνδεση των δύο από τους τρεις άδελφούς με την Κέρκυρα μπορεί να γίνει άντικείμενο έικασιών και μόνο. Έξάλλου, και ο Άνδρέας Λικίνιος, ο γνωστότερος από τους Λικινίους της Μονεμβασίας, στο ίδιο γράμμα του Σαμουήλ αναφέρεται και εκείνος ως Μονεμβασιώτης, και ή άλλη δράση του σχετίζεται άμεσα και με τη Μονεμβασία, όπως θα φανεϊ πιο κάτω.

Δεν είναι γνωστό, άν ή σύνδεση του Άνδρέα και του Άναστασίου με την Κέρκυρα σχετίζεται με μόνιμη ή περιστασιακή μετανάστευση της οικογένειάς

56. Νέα Έλλάς ή Έλληνικών Θέατρον έκδοθέν υπό Γεωργίου II. Κορέμου, Άθήναι 1872, σ. 202-3, 214-5.

57. Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των έν τοίς γράμμασι διαλαμπάντων Έλλήνων, από της καταλίσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της Έλληνικής έννεγερσίας (1453-1821), Άθήναι 1868, σ. 443.

58. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, «Η αιχμαλωσία του Νικολάου Λικινίου», Έλληνικά, τ. ΙΑ' (1939), 152.

τους, αν πραγματικά γεννήθηκαν στο νησί, ή συνδέθηκαν κατά κάποιο τρόπο με αυτό επειδή έζησαν ένα διάστημα εκεί. Το βέβαιο είναι ότι, ακόμη και αν ή πληροφορία του Ζαβίρα αληθεύει, οι δεσμοί με την Μονεμβασία δεν διακόπηκαν. Ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια ο Άνδρέας Λικίνιος παρουσιάζεται ως Μονεμβασιώτης ή Έπιδαύριος.

Άνάμεσα στους σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο αιώνα βρίσκεται έγγραμμένος και ένας Άνδρέας Λικίνιος από τη Μονεμβασία⁵⁹. Δεν ξέρουμε αν αυτός είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Άνδρέα Λικίνιο τον Ιατρό που μας ενδιαφέρει εδώ, καθώς ο Σάθας δημοσίευσε τον σχετικό κατάλογο χωρίς καμιά άλλη ένδειξη. Πάντως ο συγκεκριμένος Άνδρέας Λικίνιος αναφέρεται στο Άρχειο του Πανεπιστημίου ως Έπιδαύριος πρώτος σύμβουλος και Ιατροφιλόσοφος τα έτη 1678 και 1679⁶⁰. Έτσι, δεν έχουμε σύγχρονη μνεία που να αναφέρει τον Άνδρέα Λικίνιο ως Κερκυραίο. Ένας άλλος Άνδρέας Λικίνιος, που ήταν στο τρίτο έτος το 1679, ήταν από την Κυδωνία (τα Χανιά)⁶¹ και προφανώς προερχόταν από τον κρητικό κλάδο της οικογένειας.

Ο αδελφός για τον οποίο έχουμε τις λιγότερες πληροφορίες είναι ο Άναστάσιος. Ο Ζαβίρας⁶², που τον τοποθετεί χρονικά το 1700, αποτελεί την κύρια πηγή για τη ζωή και τη δράση του Άναστασίου. Τον αποκαλεί Ιατροφιλόσοφο, που ύπονοεί ότι πιθανότατα σπούδασε σε κάποιο Πανεπιστήμιο της Ιταλίας. Ωστόσο δεν πρέπει να ήταν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπως συνέβη με τον αδελφό του τον Άνδρέα, διότι το όνομά του δεν περιλαμβάνεται σε κάποιον, τουλάχιστον από τους δημοσιευμένους, καταλόγους εγγραφής των Έλλήνων σπουδαστών. Ο Ζαβίρας προσθέτει ότι, όταν ζούσε στη Βενετία, όπου χρημάτισε Ιεροκήρυκας, αποκλήθηκε «Πρεδικάτωρ» για την ευφράδειά του (predicatore σημαίνει Ιεροκήρυκας στα Ιταλικά). Το παρωνύμιο αυτό έμεινε στην οικογένεια και οι απόγονοί του είχαν το επώνυμο Πρεδικάροι (και Περδικάρηδες). Το επώνυμο απαντά και με τους δύο τύπους μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο Άναστάσιος είχε τρία παιδιά, δύο γιούς, τον Μιχαήλ και τον Λεονάρδο, και μία κόρη, τη Χρυσούλα, στα όποια θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Ο Ζαβίρας γνώριζε από παράδοση ότι ο Άναστάσιος είχε συγγράψει Ιατρικά έργα, αλλά αγνοούσε τα θέματά τους και τη γλώσσα (έλληνική, λατινική ή Ιταλική), στην όποια είχαν γραφτεί.

Δεν υπάρχει τρόπος να εξακριβωθεί με βεβαιότητα αν ή προέλευση του ονόματος Πρεδικάρης ή Περδικάρης που φέρει στο έξις αυτός ο κλάδος της οι-

59. Βλ. Κ. ΣΑΘΑ, *δ.π.*, σ. 419.

60. Α. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, *Τα δημοσιεύματα των Έλλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα 1970, σ. 167.

61. Γ. ΠΑΟΥΜΙΔΗ, «Αί πράξεις εγγραφής των Έλλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α΄. Artisti) Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα*, τ. 8 (1971), σ. 191.

62. *Ο.π.*, σ. 202-3.

κογένειας των Λικινίων οφείλεται πραγματικά στο παρωνύμιο που απέκτησε ο Άναστάσιος για την ευφράδειά του ως Ιεροκήρυκας, ή αποτελεί μιá φιλολογική έρμηνεία που έδωσε ο Ζαβίρας στο όνομα με το όποιο εμφανίστηκαν ξαφνικά κάποιοι Λικίνιοι. Είναι γεγονός ότι το όνομα Πρεδικάρης ή Περδικάρης απαντά και στην Κέρκυρα, όπου κατέφυγαν μαζί με άλλους Κρητικούς πρόσφυγες ένας Περδικάρης από τα Χανιά κι άλλος ένας από το Ρέθυμνο μετά την άλωση της πατρίδας τους από τους Τούρκους⁶³. Το όνομα Περδικάρης δεν ήταν σπάνιο στην Κρήτη, αφού έχουμε μνείες και άλλων Περδικάρηδων ή Πρεδικάρηδων στο νησί. Το 1638 κάποιος Βαρθολομαίος Περδικάρης (που έφερε μιá ούλη στη μέση του μετώπου του) έγγραφεται ως σπουδαστής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας⁶⁴. Το όνομα ενός άλλου, του Τζανή Περδικάρη Σκίμπη από το χωριό Κυργιάννα του Ρεθύμνου, αναφέρεται σε έγγραφο της 1ης Ιανουαρίου 1650⁶⁵. Γνωρίζουμε επίσης ότι στις 9 Οκτωβρίου 1724 κάποιος Στυλιανός Πρεδικάρης από την Κρήτη εξέθεσε «την κακούργον πολιτείαν» του τότε μητροπολίτη Κρήτης Δανιήλ, που καταδίωκε τον προκάτοχό του Κωνσταντίο⁶⁶. Ίδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το 1677 σε γράμμα του μητροπολίτη Νεόφυτου Πατελλάρου αναφέρεται ένας Γεωργάκης Μονεμβασιώτης Περδικάρης, στον όποιο δίνεται ή άδεια να αφιερώσει όπου θέλει το μοναστήρι του Άγιου Γεωργίου του Κλειδά που το είχε αγοράσει. Το μοναστήρι βρισκόταν στην περιοχή του χωριού Καταλαγάρη της Έπισκοπής Χερρονήσου⁶⁷.

Από το Ναύπλιο είναι επίσης γνωστός τον 17ο αιώνα ο Δημήτριος Περδικάρης. Αυτός γράφτηκε μέλος της Έλληνικής Κοινότητας της Βενετίας το 1674 και πήρε το δίπλωμά του από το Collegio Veneto Artisti τον Ιανουάριο του 1677. Επιγράμματά του είχαν δημοσιευτεί νωρίτερα, το 1669 και το 1672, σε δύο Συλλογές⁶⁸. Ένας άλλος Περδικάρης ονόματι Θωμάς που παντρεύτηκε στη Βενετία το 1607 ήταν από το Τσιρίγο⁶⁹.

63. Σ. ΔΑΜΠΡΟΥ, «Κατάλογος των Κρητικών οικίων Κερκύρας», *Νέος Έλληνομνημόν*, τ. 10 (1913), σ. 454, 456.

64. Γ. ΠΑΟΥΜΙΔΗ, «Αί πράξεις εγγραφής των Έλλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α΄. Artisti 1634-1782)», *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 37 (1969-70), σ. 262.

65. ΑΝΔΡΕΟΥ Π. ΒΟΥΓΡΑΟΥΜΗΑΚΙ, «Κρητικά έγγραφα εκ της Ένετοκρατίας και Τουρκοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη*, τ. Β΄ (1915), σ. 369-70.

66. Μ. ΓΕΔΩΝ, *Πατριαρχικά έφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας 1500-1912*, Αθήνα 1936, σ. 278.

67. ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΒΕΝΕΡΗ, «Νεόφυτος ο Πατελλάρος ο πρώτος μητροπολίτης της Κρήτης μετά την κατάκτηση αυτής υπό των Τούρκων», *Επετηρίς Έταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α΄ (1938), σ. 13-14.

68. Βλ. Α. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, *δ.π.*, σ. 61, 112, 122, 160.

69. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ - ΙΩ. Γ. ΣΚΟΥΛΑ, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Έλληνικής Άδελφότητας Βενετίας. Α΄. Πράξεις γάμων (1599-1815)*, Βενετία 1993, σ. 6, άρ. 15.

Ἄκόμη καὶ στὴ Μακεδονία βρίσκουμε Περδικάρη τὸν 17ο αἰώνα. Πρόκει-
ται γιὰ τὸν ἀρχικλέφτη τοῦ Βερμίου Περδικάρη ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Νάουσα
καὶ εἶχε συλληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀποκεφαλίστει πρὶν ἀπὸ τὸ 1670⁷⁰.

Καὶ στὴν ἴδια τὴ Μονεμβασιά, ὅμως, τὸ ὄνομα Περδικάρης φαίνεται ὅτι ἦ-
ταν ἀρκετὰ κοινό, τουλάχιστον τὸν 18ο αἰ. Στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Μο-
νεμβασίας καὶ Καλαμάτας ἀναφέρονται διάφοροι Περδικάρηδες. Τὸ 1774 ἕνας
Δημητράκης Περδικάρης ἀφιέρωσε στὴ μητρόπολη ἕνα χωράφι στὴ θέση Καν-
τήλι. Τὸ 1778 ὁ Κωνσταντῆκης Περδικάρης ἔστειλε ἀπὸ τὴ Σύμυρνη δύο μικρὰ
ἀσημένια καντήλια ἀφιέρωμα στὸ ναὸ τοῦ Ἐλκομένου. Ὁ ἴδιος, ποὺ κάποτε
ἀποκαλεῖται καὶ Κωνσταντῆνος, ἐπέστρεψε λίγο ἀργότερα στὴ Μονεμβασιά καὶ
τὸ 1780, μαζὶ μὲ κάποιον Ἰωάννη Περδικάρη καὶ ἕνα Κυριάκο Μαυροῦκο, ἐ-
κλέχθηκε ἐπίτροπος τῆς μητροπόλεως. Ὁ Ἰωάννης Περδικάρης πέθανε ἴσως
ὕστερα ἀπὸ λίγο, γιὰ τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1781, παρέμειναν ἐπίτροποι μόνο
οἱ δύο ἄλλοι. Τὰ ἐπόμενα χρόνια, 1782, 1783, 1784, ὁ Κωνσταντῆνος Περδικά-
ρης ἐπανεκλέχθηκε ἐπίτροπος μαζὶ μὲ δύο ἄλλους, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται πιά ἀρ-
γότερα. Στὸν κώδικα λέγεται ὅτι ἡ κόρη τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη, ἡ Χρυ-
σοῦλα, ἦταν θεία τοῦ Κωνσταντῆνου. Αὐτὸ φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ ἐπώ-
νυμο τῆς συγκεκριμένης οἰκογένειας δὲν περιοριζόταν μόνο στοὺς κατευθεῖαν
ἀπογόνους τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη, ὅπως θὰ συνέβαινε ἀν ἐπρόκειτο γιὰ
παρωνύμιο, ἀλλὰ περιελάμβανε καὶ μέλη ἄλλων κλάδων. Ὑπάρχει, τέλος, κι
ἕνας Κανῆς Περδικάρης ποὺ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1783 ἀφιέρωσε στὴ μητρόπολη
ἕνα χωράφι μὲ 50 ἐλιές⁷¹.

Ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμο Περδικάρης στὴν Κρήτη
καὶ στὴ Μονεμβασιά φαίνεται νὰ εὐνοεῖ τὴν ἀποψη ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Ἀ-
ναστασίου δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἐξήγηση τῆς χρήσης τοῦ ἐπωνύ-
μου αὐτοῦ σὲ μιὰ φιλολογικὴ ἐρμηνεία, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ζαβίρα. Θὰ μπορούσε,
ἴσως, νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς κάποια εὐλογοφανῆ θεωρία ποὺ νὰ λύνει τὸ πρό-
βλημα. Π.χ. νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀναστάσιος δὲν ἦταν ἀ-
δελφὸς τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Νικολάου, πράγμα ποὺ τὸ ὑποστηρίζει μόνον ὁ Ζα-
βίρας — ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Σαμουήλ ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξὴ δύο μόνο
ἀδελφῶν, τοῦ Νικολάου καὶ τοῦ Ἀνδρέα —, ἀλλὰ γαμβρὸς τους, σύζυγος κάποιας
ἀδελφῆς τους, καὶ τὸ ἐπώνυμό του ἦταν κανονικὰ Περδικάρης καὶ δὲν προέκυψε
ἀπὸ παρωνύμιο. Δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθεῖ πάντως ὅτι ὑπῆρχε μεταξύ τους
στενὴ συγγένεια, ἀφοῦ εἶναι γενικά δεκτὸ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης, γιὸς τοῦ

70. Ι. Κ. ΒΑΣΙΛΑΒΕΛΛΗ, Ἀρματολὸι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, β' ἐκδ. Θεο-
σσαλονίκη 1970, σ. 33, 34, 89, 93-94.

71. Ν. Α. ΒΕΗ, Ὁ τρίτος κώδιξ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας,
Ἐπετηρὴς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 6 (1957), σ. 5, 13, 14, 38, 44.

Ἀναστασίου, ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ Ἀνδρέα Λικινίου. Σὲ κάθε περίπτωσι δὲν ὑπάρ-
χουν ἀποδείξεις ποὺ νὰ θεμελιώνουν ὑποθέσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ μὲ βεβαιότητα.

Γιὰ τὸν Ἀνδρέα Λικίνιο τὸ ὕλικό ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ πηγές εἶναι πολὺ
πιὸ πλούσιο. Παραμένει πάντοτε ἀδιευκρίνιστο ἀν πραγματικὰ γεννήθηκε στὴν
Κέρκυρα καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἢ οἰκογένεια βρέθηκε στὸ νησί αὐτό. Ὁ
χρόνος τῆς γέννησής του εἶναι ἐπίσης ἄγνωστος, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ κατὰ
προσέγγιση ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα. Ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος
ἦταν πρῶτος σύμβουλος ἰατροφιλόσοφος στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας τὰ
ἔτη 1678 καὶ 1679, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, αὐτὸ σημαίνει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν
κανονισμό, θὰ ἔπρεπε τὸ 1678 νὰ ἔχει συμπληρώσει τὸ εἰκοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας
του καὶ φοίτηση 24 μηνῶν⁷². Κατὰ συνέπεια, ἡ γέννησή του δὲν μπορεῖ νὰ τοπο-
θετηθεῖ χρονικὰ μετὰ τὸ 1658. Ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ἀν-
δρέας Λικίνιος γεννήθηκε τὸ ἔτος αὐτό, ἢ μερικὰ χρόνια νωρίτερα, ἀν ὑποθεθεῖ
ὅτι εἶτε ἄρχισε τίς σπουδές του πολὺ νέος — καθὼς ὑπῆρχαν καὶ πολὺ νέοι σπου-
δαστὲς μέχρι καὶ 15 ἐτῶν⁷³ —, εἶτε, ἀντιθέτως, ξεκίνησε τὴ φοίτησή του σὲ με-
γαλύτερη ἡλικία ὡς πιὸ ὄριμος σπουδαστὴς καὶ τὸ 1678 ἦταν στὴν πραγματι-
κότητα μεγαλύτερος ἀπὸ 20 ἐτῶν. Μία λογικὴ πρόταση ποὺ θὰ κάλυπτε, πι-
στεύουμε, ὅλες αὐτὲς τίς ἐκδοχές, εἶναι νὰ τοποθετήσουμε τὴ γέννησή του μέσα
στὰ χρονικὰ ὅρια μᾶς πενταετίας, δηλαδὴ μεταξύ τοῦ 1653 καὶ τοῦ 1658.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀ. Λικινίου ἀπὸ τοὺς ὁμοεθνεῖς του στὸ ἀξίωμα τοῦ πρῶ-
του συμβούλου τῶν Artisti δείχνει πὼς ἔχαιρε γενικῆς ἐκτίμησής καὶ ὅτι οἱ ἱκα-
νότητές του ἦταν ἤδη φανερές. Στις 9 Ἰανουαρίου 1679 ἦταν διδάκτωρ τοῦ Πα-
νεπιστημίου. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀν αὐτὸ ἔγινε κατόπιν ἐξετάσεων ἢ χωρὶς αὐτές,
σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπόφαση τοῦ 1676 ποὺ παραχωροῦσε στοὺς συμβούλους, ἐφό-
σον τὸ ἐπιθυμοῦσαν, τὸ δικαίωμα νὰ ἀνακηρύσσονται διδάκτορες «alla nobilità»
ἢ «more nobilitium», δικαίωμα ποὺ εἶχαν μόνον οἱ εὐγενεῖς. Ὁ Ἀ. Λικίνιος διέ-
θετε βέβαια οἰκόσημο, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν μάλλον ἀτομικὸ καὶ ὄχι οἰκογενειακό⁷⁴.

Τὸ 1680 βλέπουμε τὰ πρῶτα δείγματα τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος
τοῦ Ἀ. Λικινίου. Ἐνα ἐλόγιό του⁷⁵ περιλαμβάνεται στὴ Συλλογὴ ποὺ τυπώθηκε
τὸν χρόνο αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Βαπτιστῆ Τυπάλδο γιὰ τὸν Βυζάντιο Ἀπόστολο
Ράσπη καὶ τὴν προστάτιδά του Ρωξάνη Σικαράτου⁷⁶.

72. Βλ. Α. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, ὁ.π., σ. 27-29.

73. ὁ.π., σ. 22.

74. ὁ.π., σ. 28. Ι. ΤΥΠΑΛΛΟΥ-ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ, Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Μ. ΜΠΑΒΤΑ, Π.
Δ. ΚΑΓΚΕΛΑΡΗ, «Τὸ οἰκόσημο τοῦ ἀνέκδοτου κώδικα 482 τοῦ Archivio Antico della
Università di Padova», Δελτίον Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἐταιρίας Ἑλλάδος, τ. 6
(1986), σ. 167, 195-6.

75. Γιὰ τὸ «ἐλόγιο», εἶδος γραπτῆς ἐγκωμιαστικῆς πεζογραφίας μὲ περιορισμένο ἀρι-
θμὸ στίχων διατεταγμένων σὲ μορφὴ ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς βλ. Α. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, ὁ.π.,
σ. 95-97, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

76. Ἐλιάνος Ἀθη Ἐπὶ τῇ Περιουλλήτῳ καὶ Ἐπιφανεστάτῃ Δαφροστεφφορίᾳ

Μετά από ένα κενό ένδεκα χρόνων, για το οποίο δεν έχουμε στοιχεία για τη δράση του, πού, αν κρίνουμε από την εξέλιξή του, πρέπει να ήταν σημαντική, βρίσκουμε τον Άνδρέα Λικίνιο στην Κωνσταντινούπολη. Έκει συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα ιθύνοντα πρόσωπα της ελληνικής κοινωνίας και είχε στενούς δεσμούς με το Πατριαρχείο. Αυτό φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι το 1691 συνυπογράφει ως «Λικίνιος άκέστωρ» σε συνοδικό γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Καλλινίκου του Άκαρνάνος για τη σύσταση Σχολής στην Κωνσταντινούπολη⁷⁷.

Το 1692 ο Άνδρέας Λικίνιος αναφέρεται σε επιστολιμαία απάντηση του πατριάρχη Καλλινίκου του Β' προς τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Τυπάλλδο ως «έλλογιμώτατος άκέστωρ» και «κορυφαίος των σών φοιτητών»⁷⁸.

Σε κάποια μη άσφαλώς έξακριβωμένη χρονική περίοδο ο Άνδρέας Λικίνιος άσκησε την ιατρική στην Πόλη και μάλιστα με μεγάλη επιτυχία. Θεράπευσε τον σουλτάνο Άχμετ πού είχε προσβληθεί από εύλογιά και κινδύνευε να πεθάνει. Ο σουλτάνος όχι μόνον άντάμειψε πλουσιοπάροχα τον Άνδρέα, αλλά και απέλυσε χατισερίφ, σύμφωνα με το οποίο άπαγορευόταν ρητά σε όποιονδήποτε μέσα στην επικράτειά του να βλάψει τον γιατρό πού τον έσωσε⁷⁹. Κατά μία έκδοχή ο σουλτάνος αυτός ήταν ο Άχμετ Β' (1691-5), κι αυτός θα ταίριαζε με τη γνωστή σ' έμάς χρονολογία κατά την οποία ο Άνδρέας βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τον Ν. Βέη, όμως, έπρόκειτο πιθανότατα για τον σουλτάνο Άχμετ Γ' (1703-1730), πριν από την άνοδό του στο θρόνο⁸⁰.

Τού Έξοχωτάτου και Λογιωτάτου Κυρίου Άποστόλου Ράσπι Βυζαντίου . . . τή Έκλαμπροτάτη και Σοφωτάτη Κυρία Κυρία Ρωζάνη Σκαρλάτου Ταπεινώς άφιερωθέντα παρ' Ιωάννου Βαπτιστού Τυπάλλδου Κεφαληνέως, Βενετία 1680. ÉMILE LEGRAND, *Fleurs de l'Hélicon cueillies à l'occasion du doctorat d'Apostole Rhaspis de Byzance et offertes à très sage dame la princesse Roxane Scarlatos par Jean Baptiste Typaldos en l'année 1680*. Nouvelle édition avec préface, notes et commentaires par Émile Legrand, Le Puy 1891, σ. 11-12. Βλ. και Α. Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, δ.π., σ. 112-3, 124, 166-8, όπου και βιβλιογραφία.

77. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ, *Έκκλησιαστικών και πολιτικών, των εις δώδεκα, βιβλίων Η', Θ' και Γ' ήτοι Τά μετά την άλωσιν (1453-1789)*. (Έκ χειρογράφου άνεκδότου τής Μονής του Σινά). Έκδίδοντος Άρχιμ. Γερμανού Άφρονίδου Σιναιτου, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 208. Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων 1453-1913*, Άθήναι 1939, σ. 97.

78. ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Χρυσόβουλλα και γράμματα των Οικουμενικών Πατριαρχών άνήκοντα εις τους Φιλαδελφείας Μητροπολίτας άπερτίμους και έξάρχους πατριαρχικούς και προέδρους πνευματικούς τής Ένετίσης των Όρθοδόξων Κοιότητος*, Βενετία 1893, σ. 76.

79. NICOLAI JORGA, *Cronica Expediției Turcilor în Morea 1715 atribuita lui Constantin Diichiti*. — *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715 attribuée à Constantin Dioikétés*, Bucarest 1913, παράγραφος 129, σ. 103, 207-8.

80. Ν. Α. ΒΕΗ, «Ο Έλκόμενος Χριστός τής Μονεμβασίας», *ΒΝJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 242.

Θεωρείται επίσης ότι ο Άνδρέας Λικίνιος χρημάτισε άρχίατρος του Δημητρίου Καντεμίρ, ήγεμόνα τής Μολδαβίας⁸¹, πιθανότατα περί το 1696-7, όπότε και βρισκόταν στο Ιάσιο, όπως φαίνεται από δύο σωζόμενες επιστολές του προς τον μεγάλο χαρτοφύλακα Ράλλη Καρυοφύλλη και προς τον μητροπολίτη Κυζίκου Κύριλλο. Οι επιστολές βρίσκονται στον κώδικα 974 τής Ρουμανικής Άκαδημίας, πού άνήκε άλλοτε στον Ιωάννη Ράλλη, και περιέχει συλλογή αυτόγράφων επιστολών του 17ου και του 18ου αιώνα του Νικολάου Κριτία⁸². Είναι χαρακτηριστικό τής εκτίμησης του Δ. Καντεμίρ προς τον Άνδρέα Λικίνιο το ότι τον συγκαταλέγει μεταξύ των συγχρόνων του Έλλήνων λογίων στην Ιστορία του του Τουρικού Κράτους⁸³.

Το 1698 ένα νέο «έλεγείο» του προς τον Πατριάρχη Ίεροσολύμων Δοσίθεο τυπώθηκε στο έργο *Τόμος Άγάπης κατά Λατίνων συλλεγείς . . . παρά Δοσιθέου Πατριάρχου Ίεροσολύμων*. . .⁸⁴, πού τυπώθηκε στο Ιάσιο.

Το 1700 ο Άνδρέας Λικίνιος ίσως βρισκόταν στην Κέρκυρα, από όπου έστειλε στη Μονεμβασία τη νεότερη εικόνα του Έλκομένου, όπως δείχνει σημείωμα σε κατάστιχο του Γεωργίου Κυριάκου Κοσμάκη: *1700: σεπτ. 16: ήρθε εις την μητρόπολη ο καινούριος Έλκόμενος από τους Κορφούς, άφιέρωμα του ντετόρου Άνδρέα Λιτσίνιου ή πρώτη λειτουργία 17. σεπτ. χω[ροστατούντων] του παναγιωτάτου ήμων δεσπότου Γρηγορίου και Νικοδήμου Έλους*⁸⁵. Η άποστολή τής εικόνας από την Κέρκυρα δεν συνεπάγεται, όμως, άπαραίτητα το ότι ο Άνδρέας Λικίνιος ήταν την εποχή εκείνη στο νησί. Η εικόνα θα μπορούσε κάλλιστα να είχε σταλεί, σύμφωνα με τις οδηγίες του, από άλλα μέλη τής οικογένειάς του, πού ήταν μόνιμα έγκατεστημένα εκεί, π.χ. τον Άναστάσιο Πρεδικάρη ή τον άνιψιό του Μιχαήλ Πρεδικάρη.

Η εικόνα του Έλκομένου δεν ήταν το μόνο άφιέρωμα του Λικινίου στην

81. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, δ.π., σ. 414-5. Βλ. και OLGA CIGANCI, «Médecins grecs participant à la vie politique et culturelle des pays romains aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 10 (1993-4), σ. 57.

82. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ν. Κριτίου του Μεγάλου Έκκλησιάρχου συλλογή αυτόγράφων επιστολών του δεκάτου έβδόμου και δεκάτου όγδόου αιώνας», *Νέος Έλληνομνήμων*, τ. 4 (1907), σ. 213, 216, 223. NESTOR CAMARIANO, *Catalogul manuscriselor Grecești*, Βουκουρέστι 1940, τ. II, σ. 98, 108. Άς σημειωθεί ότι στην επιστολή τής 12 Μαρτίου 1697 προς τον Ρ. Καρυοφύλλη διατηρείται και ή σφραγίδα του Άνδρέα Λικινίου.

83. Ν. Α. ΒΕΗ, δ.π., *ΒΝJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 242, ύποσημ. 1. Και ο Ά. Κομνηνός Ύψηλάντης τον αναφέρει ανάμεσα στους λογίους τής εποχής εκείνης, Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ KERAMEUS, *Texte grecești privitoare la istoria românească* [= EUD. HURMUZAKI], *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Bucaresti 1909, τ. 13, σ. 0'.

84. ÉMILE LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dixseptième siècle*, Paris 1895, τ. 3, σ. 54-57.

85. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΜ. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, *Μονεμβασία ή Βενετία τής Πελοποννήσου*, Άθήναι 1955, σ. 21. Ν. Α. ΒΕΗ, δ.π., *ΒΝJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 243, 244.

πατρίδα του. Τό 1703, σύμφωνα με την έμμετρη έπιγραφή στην έντοιχισμένη πλάκα πάνω από την είσοδο του ναού, έγκαινιάστηκε ή εκκλησία του 'Αγίου Νικολάου που είχε άνεγερθεί εκ βάθρων με δικές του δαπάνες σε πατρογονικό του οικόπεδο. Κατά τον Βέη, στο χώρο του ναού αυτού προϋπήρχε άλλη εκκλησία, αφιερωμένη στον ίδιο άγιο, που άνήκε, επίσης, στην οικογένεια των Λικινίων. 'Ο 'Ανδρέας Λικίνιος έχτισε και μεγαλοπρεπή κατοικία στην πόλη για την έγκατάστασή του, ή όποια σώζεται και σήμερα⁸⁶.

'Ο 'Ανδρέας Λικίνιος επέστρεψε και έγκαταστάθηκε στην πατρίδα του τη Μονεμβασία, αλλά τό τότε άκριβώς συνέβη αυτό δέν είναι γνωστό. Κατά τον Κ. Γ. Ζησιού⁸⁷ ό 'Ανδρέας είχε ήδη έγκατασταθεί στη Μονεμβασία τό 1703, όταν έγιναν τά έγκαινία του ναού του 'Αγίου Νικολάου. 'Ως προς αυτό, όμως, ό Ν. Βέης⁸⁸ είχε σοβαρές άμφιβολίες. Δέν θεωρούσε επίσης σωστό τό αναγραφόμενο από τον Γ. Ζαβίρα⁸⁹ ότι ό 'Ανδρέας, μαζί με τον άνιψιό του Μιχαήλ Περδικάρη, έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και έγκαταστάθηκε στη Μονεμβασία τό 1714, διότι από σημειώματα του Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη γίνεται φανερό ότι τον 'Απρίλιο του 1711 ήταν ήδη στην πατρίδα του⁹⁰. Λίγα χρόνια πριν, πιθανόν τό 1707, ό 'Ανδρέας, ένώ βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε ένα σύντομο έλόγιο στην εκλογή του πατριάρχη 'Ιεροσολύμων Χρυσάνθου, αλλά και ένα μακρό εγκώμιο⁹¹.

Στην αφιερωτική έπιγραφή του 'Αγίου Νικολάου ό 'Ανδρέας Λικίνιος άποκαλείται «πατριάρχης». Από τον Ζαβίρα⁹² επίσης αναφέρεται ότι, όταν επέστρεψε στη Μονεμβασία, του άπνεμήθηκε από τη Βενετία ό τίτλος του κόμη. Κατά την άποψη του Βέη⁹³ ό 'Α. Λικίνιος άποκαλείται «πατριάρχης» μάλλον λόγω της καταγωγής του από έπιφανή οικογένεια της Μονεμβασίας και όχι επειδή πραγματικά του είχε δοθεί κάποιος τίτλος. Μία ακόμη σύγχρονη πηγή, όμως, ό 'Αλεξανδρείας Σαμουήλ στο πατριαρχικό γράμμα του 1722, που άφορά τον Νικόλαο Λικίνιο, έπιβεβαιώνει την πληροφορία ότι στον άδελφό του είχε άπονεμηθεί τίτλος από τη Βενετία και άποκαλεί τον 'Ανδρέα Λικίνιο «κόντε»⁹⁴. Λίγα χρόνια

86. Ν. Α. ΒΕΗ, δ.π., *BNJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 244-5. Κ. Γ. ΖΗΣΙΟΥ, «'Επιγραφα. Λακωνική», *Αθηνά*, τ. 3 (1891), σ. 421-3.

87. *Σύμμικτα*, 'Αθήναι 1892, σ. 7 ύποσημ. 5.

88. "Ο.π., *BNJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 245.

89. "Ο.π., σ. 415.

90. Ν. Α. ΒΕΗ, δ.π., *BNJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 245.

91. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, 1899, τ. 4, σ. 40-1. Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τ. Γ', σ. 528. Τό εγκώμιο πρόκειται να δημοσιευτεί από την Πηνελόπη Στάθη.

92. "Ο.π., σ. 415.

93. "Ο.π., *BNJ*, τ. 10 (1932-4), σ. 244.

94. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, «'Η αίχμαλωσία του Νικολάου Λικινίου», *'Ελληνικά*, τ. ΙΑ' (1939), σ. 152.

ένωρίτερα, στις 20 Αυγούστου 1715, ό 'Ανδρέας Λικίνιος υπέγραφε ως «σύνδικος» Μονεμβασίας, δεύτερος μετά τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο, σε ύπόμνημα που υπέβαλαν στην Γαληνοτάτη οι άνήσυχοι πρό του έπερχόμενου τουρκικού κινδύνου κάτοικοι της Μονεμβασίας, επισημαίνοντας τις έλλείψεις και τά προβλήματα άμυνας της πόλης τους⁹⁵.

'Η διαμονή του 'Α. Λικινίου στη Μονεμβασία δέν υπήρξε μακρόχρονη. Τό 1715 ή δεύτερη Βενετοκρατία έλαβε τέλος. Οι Τούρκοι κατέλαβαν την Πελοπόννησο και στις 16 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου τη Μονεμβασία με συνθήκη που θεωρήθηκε ύποπτη. Οι Βενετοί άποχώρησαν, ένας μεγάλος αριθμός των κατοίκων της σφάχτηκε, άλλοι αίχμαλωτίστηκαν. 'Ο 'Ανδρέας Λικίνιος υπήρξε θύμα της ταραχώδους αυτής έποχής. Κατηγορήθηκε ότι βρισκόταν σε συνενόηση με τους Βενετούς. 'Οπως αναφέρει ό Κωνσταντίνος Διοικητής στο χρονικό του για την τουρκική έστρατεία στην Πελοπόννησο, τό 1715 ό 'Ανδρέας μεταφέρθηκε στην Πόλη⁹⁶. 'Εκεϊ, με τη βοήθεια του Καπουδάν Πασά προσπάθησε να άποδείξει ότι ήταν εκείνος που άλλοτε είχε σώσει τη ζωή του σουλτάνου και να έξασφαλίσει έτσι τη δική του σωτηρία, αλλά οι έέργειες δέν απέδωσαν. Τελικά, άπαγχονίστηκε στην Πόλη φέροντας γύρω από τον λαιμό του και τό χατισεριφ που κάποτε είχε άπολύσει ό σουλτάνος άπαγορεύοντας σε οιονδήποτε να τον βλάψει⁹⁷.

Για την οικογενειακή κατάσταση του γιατρού 'Ανδρέα Λικινίου δέν γνωρίζουμε τίποτε. 'Επίσης, ως προς τό συγγραφικό του έργο, έκτός από τά τρία έλόγια που προαναφέρθηκαν, δέν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. 'Ο Ζαβίρας⁹⁸ αναφέρει άορίστως ότι είχε έκπονήσει ιατρικά συγγράμματα, αλλά κι ό ίδιος δέν γνωρίζει πιδ συγκεκριμένες πληροφορίες. 'Ενας άνέκδοτος λόγος του 'Ανδρέα Λικινίου έπιγραφόμενος λόγος επιτάφιος εις τό ζωοποιόν και σωτηριώδες πάθος του Κυρίου ήμών 'Ιησού Χριστού τη άγία και μεγάλη Παρασκευή, 'Ανδρέου Λικινίου ιατροφιλοσόφου σώζεται στον κώδικα 637 (212) της Ρουμανικής 'Ακαδημίας⁹⁹.

95. ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΛΙΓΑ, δ.π., *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές - άναφορές - στατιστικές. Προς τιμήν του Σέρ Στήβεν Ράνσιμαν*, Μονεμβασία 1994, σ. 143.

96. ΝΙCΟΛΑΙ JORGA, δ.π., σ. 103, 207-8.

97. Πρβλ. και Γ. ΖΑΒΙΡΑ, δ.π., σ. 415.

98. "Ο.π., σ. 415.

99. CONSTANTIN LITZICA, δ.π., σ. 347. Τό μνημονεύομενο από την OLGA CIGANCI, δ.π., *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 10 (1993-4), σ. 72, ιατρικό χειρόγραφο άρ. 427 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής 'Ακαδημίας, στο όποιο αναφέρεται τό όνομα 'Ανδρόνικος Λικίνιος, δέν μπορέσαμε να τό βρούμε στον πιδ πάνω κατάλογο με άνάλογη ένδειξη, άν και στο ύπ' άρ. 427 (= 648), στις σελίδες 574-6 ύπάρχουν κάποιες ιατρικές συνταγές.

Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του ἐπίσης περιώθησαν μερικὲς ἐπιστολές. Σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ πρὸς τὸν ἄνω ὑπάρχουν ἐπίσης ἕνα σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωάννου Καρυοφύλλη πρὸς τὸν Ἄ. Λικίνιο καὶ ἡ ἀπάντησή του δευτέρου πρὸς αὐτόν, καθὼς καὶ σημεῖωμα τοῦ ἴδιου πρὸς τὸν Κύριλλο μητροπολίτη Κυζίκου, ὅλα χωρὶς χρονολογία¹⁰⁰. Σῶζονται ἐπίσης καὶ δύο ἐπιστολές τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν Λικίνιο, πού δημοσιεύτηκαν στὸ Ἐπιστολόριο τοῦ 1804¹⁰¹, καὶ μία ἐπιστολή τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀργείου πρὸς αὐτόν με χρονολογία 1702¹⁰².

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Λικίνιου, τὸν Νικόλαο, γνωρίζουμε ἀρικτεῖς λεπτομέρειες γιὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα πού σημάδεψαν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του, ἀγνοοῦμε ὅμως τὴν τελικὴ ἔκβαση τῶν δραματικῶν περιπετειῶν του, ὅπως ἀγνοοῦμε σχεδὸν τὰ πάντα γιὰ τὰ προηγούμενα χρόνια τῆς ζωῆς του. Τὶς ὑπάρχουσες πληροφορίες τὶς ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Σαμουήλ τοῦ Καπασούλη, τοῦ ἔτους 1722, στὸ ὁποῖο ἔχουμε καὶ πρὸς τὸ ἄνω ἀναφερθεῖ.

Τὸ ἀποδεικτικὸ καὶ βεβαιωτικὸ αὐτὸ γράμμα ἀπολύθηκε μετὰ ἀπὸ παράκληση τοῦ Ν. Λικίνιου πού ἤθελε νὰ τὸ χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν πιστοποίηση τῆς ἀλήθειας τῶν ἰσχυρισμῶν του, ἐπειδὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσει μία περιοδεία «ζητείας», προκειμένου νὰ συγκεντρώσει τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ γιοῦ του ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Κρήτης. Ὁ Σαμουήλ Καπασούλης ἀναφέρει στὸ γράμμα του ὅτι παλαιότερα γνώριζε καλὰ τὸν Ἀνδρέα Λι-

100. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α', σ. 199. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου ἀρ. 2328 εἶναι σήμερα στὴ Bibliothèque Nationale στὸ Παρίσι, βλ. CHARLES ASTRUC et MARIE-LOUISE CONCASTY, *Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits. Catalogue des Manuscrits Grecs, troisième partie. Le Supplément Grec, tome III, Nos 901-1371*, Paris 1960, σ. 150. Ἡ ἐπιστολή τοῦ Ἰ. Καρυοφύλλη καὶ ἡ ἀπάντησή τοῦ Ἄ. Λικίνιου δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ ἀρχαίων διδασκάλων τοῦ Γένους», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Γ' (1883), σ. 425.

101. *Ἐπιστολόριον ἐκ διαφόρων ἐρανισθῆν καὶ τυπωθῆν Πατριαρχεῶντος τοῦ Παναγιωτάτου Καὶ Θειωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθῆν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθεῖς νέους. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδεται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφίῳ. Ἔτει 1804*, σ. 105, 110. Οἱ ἐπιστολές αὐτὲς εἶναι οἱ ἴδιες μετὰ τὶς περιεχόμενες στὸν κώδικα 65 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 3 (1906), σ. 450. Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο ἐὰν οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἄ. Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν Ἄ. Λικίνιο πού βρισκονται στὸν κώδικα 71 τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Μηλεῶν εἶναι οἱ ἴδιες μετὰ τὶς πρὸς τὸ ἄνω, βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μηλεαῖς Βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός*, ἔτος 5 (1901), σ. 48.

102. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ ΤΣΕΛΙΚΑ, «Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης Χίου «Ὁ Κοραΐς»», *Χιακὰ Χρονικά*, τ. ΙΒ' (1983), σ. 66.

κίνιο, τὸν ἱατροφιλόσοφο, καὶ ὅτι εἶχε φροντίσει νὰ ἐξακριβώσει ἐνὸρκως ἀπὸ ἀξιόπιστους μάρτυρες ὅτι ὅλα ὅσα ἀναφέρονται πρὸς τὸ ἄνω ἦταν ἀληθινὰ.

Πότε ἀκριβῶς εἶχαν γνωρισθεῖ ὁ Σαμουήλ Καπασούλης καὶ ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος δὲν συνάγεται ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ πατριάρχου ὑπάρχουν τρεῖς διαφορετικὲς χρονικὲς περίοδοι κατὰ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν συναντηθεῖ. Ἡ πρώτη εἶναι τὸ 1693-4 στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ὁ Σαμουήλ ἦταν πρωτοσύγκελλος τῆς Μ. Ἐκκλησίας, καὶ τότε ὁ Ἀνδρέας βρισκόταν πιθανότατα ἐκεῖ. Ἄν γνωρίστηκαν τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, αὐτὸ θὰ συνέβη ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1696, ὅποτε ὁ Λικίνιος ἦταν πλέον στὴ Μολδαβία, ὅπως φανερώουν οἱ ἐπιστολές του. Ἡ ἄλλη ἐκδοχὴ, λιγότερο ἴσως πιθανή, εἶναι νὰ συναντήθηκαν τὸ 1700-1, ὅταν ὁ πατριάρχης πραγματοποίησε ἕνα ταξίδι στὴ Βενετία καὶ πιθανὸν ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος βρισκόταν εἴτε ἐκεῖ, εἴτε στὴν Κέρκυρα τὸν ἴδιο καιρὸ. Τέλος, θὰ μπορούσαν, ἴσως, νὰ εἶχαν συναντηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1702 ὅποτε ὁ πατριάρχης ἔκανε περιοδεία ἐκεῖ¹⁰³. Ἡ προσωπικὴ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν φαίνεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ δύο παρατηρήσεις τοῦ πατριάρχου πού παρεμβάλλονται, ὅτι δηλαδή ὁ Ἀνδρέας εἶχε λάβει τὸν τίτλο τοῦ κόντε ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ ὅτι ἦταν κοντός «τοῦ καὶ κοντοῦ καὶ κόντε», γράφει χαρακτηριστικά. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ Σαμουήλ εἶχε γνωρίσει τὸν Ἄ. Λικίνιο μετὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου εὐγενείας καὶ ἔτσι νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ ἡ γνωριμία τους μετὰξὺ 1700 καὶ 1702, ἀφοῦ μᾶλλον περὶ τὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ τοῦ δόθηκε ὁ τίτλος. Καὶ πάλι ὅμως αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτο κριτήριον καὶ μπορεῖ ὁ πατριάρχης ἀπλῶς νὰ εἶχε πληροφορηθεῖ τὸ γεγονὸς εἴτε νωρίτερα, εἴτε τὸ 1722 ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα, τὸν Νικόλαο.

Ἡ τραγικὴ ἱστορία τοῦ Νικολάου Λικινίου ὅπως τὴν ἀφηγεῖται στὸ γράμμα τοῦ ὁ πατριάρχης εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ὅταν οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὴν Πελοπόννησο, ὁ Νικόλαος μαζὶ μετὰ τὸν ἐπτάχρονο γιό του Ἀνδρέα αἰχμαλωτίστηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πού τοὺς μετέφεραν στὴν Κρήτη καὶ ἐκεῖ τοὺς πούλησαν σὲ ἄλλους Τούρκους στὴν ὑπέρογκη τιμὴ τῶν 1000 γροσίων, γιατί ἦταν γνωστὸ πὸς ἀνῆκαν σὲ ἐπίσημη οἰκογένεια. Ἀργότερα ἔφτασαν στὴν Κρήτη τὰ νέα τῆς καταδίκης καὶ τῆς ἐκτέλεσης στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀνδρέα μετὰ τὴν κατηγορία ὅτι ἦταν ἀποστάτης καὶ ἐπίβουλος, ἐπειδὴ ὡς βασιλικὸς γιὰ τὸς γινώριζε πολλὰ μυστικά. Ἡ εἶδηση εἶχε ὡς συνέπεια νὰ πιάσουν οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης τὸν Νικόλαο καὶ τὸν μικρὸ Ἀνδρέα, νὰ τοὺς μαστιγώσουν καὶ νὰ τοὺς ρίξουν σὲ μιὰ σκοτεινὴ φυλακὴ ἡμιθανεῖς καὶ ἀβοήθητους μετὰ τὸ δίλημμα νὰ ἐξομώσουν ἢ νὰ ἀποκεφαλιστοῦν. Στὴ φυλακὴ παρέμειναν νηστικοὶ καὶ διψα-

103. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Σαμουήλ Καπασούλης Πάπας καὶ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1661-1723)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν *Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο*, τ. Η' (1912), σ. 9-13.

σμένοι κάτω από οικτρές συνθήκες και κακοπάθειες, επειδή όλοι φοβούνταν να τους πλησιάσουν, κι έτσι από τις κακουχίες και το φόβο τους άσθενησαν βαρύτερα. Τελικά, ο Τούρκος άφέντης τους προσέπεσε στις αρχές και με τη μεσιτεία πολλών και με καταβολή σημαντικού ποσού τους γλύτωσε από το θάνατο και τη φυλακή. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί ή τιμή των δύο αίχμαλώτων από 1.000 σε 1.500 γρόσια.

Για την έξευρεση αυτών των χρημάτων και την πληρωμή των λύτρων ο Νικόλαος άφησε τον γιό του ως ενέχυρο και έλαβε την άδεια να περιηγηθεί την Κρήτη για να μαζέψει έλεημοσύνες για την πληρωμή των χρημάτων. Από εκείνη την περιοδεία της ζητείας συγκέντρωσε το ποσό των 600 γροσίων, τα όποια και επέστρεψε. Έτσι έμεινε χρεώστης των ύπολοίπων 900 και των τόκων. Έπειδή δέν υπήρχε δυνατότητα συλλογής άλλων χρημάτων από την Κρήτη, ο Νικόλαος, βάζοντας τη ντροπή κατά μέρος κι αφήνοντας πάλι το παιδί του ενέχυρο, ξεκίνησε για άλλη ζητεία εκτός του νησιού. Όταν κάποτε μετά από χρόνια έφτασε στην Άλεξάνδρεια, για να περάσει από εκεί στην Κρήτη και να άπελευθερωθεί κι ο ίδιος κι ο γιός του, συναντήθηκε με πραγματευτές και συμπατριώτες του και άλλα γνωστά πρόσωπα. Αυτοί τον έπεισαν να κάνει έμπόριο με τα χρήματα που είχε συγκεντρώσει, ώστε να κερδίσει πολύ περισσότερο. Πραγματικά, ο Νικόλαος άγόρασε ρύζι και λινάρι και τα φόρτωσε μαζί με τα ρούχα του και διάφορα άλλα πράγματα στη σαίκα του Ίωάννη Ρεΐζη Ζαγουριανού, πλήρωσε τον ναύλο και διέθεσε συνολικά 755 σιβίλια και 76 μαΐδια. Άλλα το πλοίο που κατευθυνόταν για τη Σύμρνη και την Πόλη έπεσε θύμα Μαλτέζων πειρατών, που, αφού άφάιρεσαν τα πάντα, άφησαν γυμνά τα θύματά τους στην Καραμανία.

Έτσι, μετά από πολλά βάσανα και ταλαιπωρίες, ο Νικόλαος, αφού γύρισε πίσω στην Άλεξάνδρεια, προσέπεσε στον πατριάρχη και του διηγήθηκε τα πάθήματά του και το φόβο που είχε μήπως άλλαξοπιστήσει ο γιός του, ο όποιος ήταν πια δεκαπέντε έτών και καθημερινά βασανιζόταν και ταλαιπωρείτο από τον Τούρκο άφέντη του για την ευσέβειά του. Του δήλωσε μάλιστα ότι, άπελπισμένος καθώς ήταν από όλα τα άλλα, είχε αποφασίσει να προσδράμει στη «Χριστιανωσύνη», δηλαδή στους χριστιανούς της Ευρώπης, ζητώντας τη βοήθειά τους για την άπελευθέρωσή τους. Για το λόγο αυτό ζήτησε από τον πατριάρχη γράμμα άποδεικτικό των ίσχυρισμών του για να το επιδεικνύει κατά τη ζητεία του. Ο Σαμουήλ ζήτησε μάρτυρες που να επιβεβαιώσουν τα γεγονότα πραγματικά παρουσιάστηκαν τέσσερις έμποροι από τη Μονεμβασία (τρείς από τους όποιους ήταν κι αυτοί όμοιοπαθείς, θύματα της ίδιας πειρατείας) κι ένας από την Κάρπαθο, και βεβαίωσαν ένόρκως, μαζί με τον Νικόλαο, άπολύτως τους ίσχυρισμούς του. Κατόπιν όλων αυτών εξέδωσε ο πατριάρχης το γράμμα τον Μάιο του 1722.

Τί ακριβώς έπακολούθησε δέν είναι γνωστό, πάντως τα βάσανα του Νικολάου Λικινίου και του γιού του συνεχίζονταν τουλάχιστον μέχρι το 1739, κι αν

κάποτε έλαβαν αίσιο τέλος παραμένει άγνωστο. Η τελευταία πληροφορία προέρχεται από ένα γράμμα του μεγάλου πρωτοπαπά Κερκύρας Ίωάννη Βούλγαρη με χρονολογία 21 Ίουνίου 1739¹⁰⁴. Με το γράμμα αυτό έγνωστοποιείτο ότι ο ιερέας Κοσμάς Βλάχος και ο Κόντε Νικόλαος Άλοΐσιος Θεοτόκης έπρόκειτο να περιέλθουν για να συγκεντρώσουν έλεημοσύνες για την άπελευθέρωση από την αίχμαλωσία του «ευγενοῦς το γένος» Νικολάου Λικινίου, προερχόμενου από την Άθήνα, και της οικογένειάς του. Πρέπει να θεωρήσουμε ότι ή έξ Άθηνών προέλευση που μνημονεύεται στο γράμμα δέν αναφέρεται στην καταγωγή του Νικολάου Λικινίου, αλλά μάλλον στον τόπο που βρισκόταν πριν πάει στην Κέρκυρα. Έτσι, είκοσιτέσσερα χρόνια μετά την αίχμαλωσία του και δεκαεπτά μετά την άπόλυση του πατριαρχικού γράμματος ο Νικόλαος άγωνιζόταν ακόμη να μαζέψει τα χρήματα για την άπελευθέρωσή του.

Τί απέγινε τελικά ο γιός του κι αν υπήρξαν κάποιοι άπόγονοι παραμένει άγνωστο. Το πιθανότερο είναι μάλλον ότι αυτός ο κλάδος εξέλειψε και κανείς τους δέν επέστρεψε στη Μονεμβασία. Από όσο είναι έξάλλου γνωστό και ο Άνδρέας Λικίνιος, ο γιατρός, δέν άφησε επίσης άπογόνους. Έκ πρώτης όψεως, λοιπόν, φαίνεται ότι ο κλάδος της οικογένειας με το επώνυμο Λικίνιος χάθηκε μαζί μ' αυτούς. Ωστόσο, στον τρίτο κώδικα της μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας αναφέρεται ένας Παναγιώτης Λικινάκης το 1787¹⁰⁵. Αν και ποιούς δεσμούς είχε με την οικογένεια είναι άδηλο. Το όνομα Παναγιώτης δέν είναι από τα συνηθισμένα βαπτιστικά όνόματα των Λικινίων, τουλάχιστον αυτά που γνωρίζουμε, δέν μπορεί όμως να άποκλειστεί ότι πραγματικά πρόκειται για κάποιο μέλος της οικογένειας που ένα παρακλάδι της είχε επιβιώσει μέχρι τα τέλη σχεδόν του δέκατου όγδοου αιώνα.

Άς επανέλθουμε τώρα στον άλλο κλάδο της οικογένειας των Λικινίων, τους άπογόνους του Άναστασίου του Πρεδικάτορος, που έμειναν στην ιστορία με το επώνυμο Πρεδικάρης ή Περδικάρης. Όπως αναφέρθηκε, ο Άναστάσιος είχε δύο γιούς, τον Λεονάρδο και τον Μιχαήλ, και μία κόρη, την Χρυσούλα. Οί δύο γιοι του Άναστασίου σπούδασαν στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας ιατρική και φιλοσοφία¹⁰⁶. Μετά τις σπουδές του, ο Λεονάρδος πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου άσκησε το επάγγελμα του γιατρού¹⁰⁷. Πέρα από αυτές τις γενικές πληροφορίες του Ζαβίρα, από άλλες πηγές μαθαίνουμε όρισμένα ακόμη στοιχεία για τον Λεονάρδο Περδικάρη.

104. Ν. Τ. ΒΟΥΓΑΡΕΩΣ, «Ίωάννου Βουλγάρως, μεγάλου πρωτοπαπά Κερκύρας, Γράμματα προτρεπτικά εις συνδρομήν υπέρ Όρθοδόξων χριστιανών προσφευγόντων εις Κέρκυραν εκ της δουλής Έλλάδος (1738-1746)», *Παρνασσός*, τ. 12 (1890), σ. 304-5.

105. Ν. Α. ΒΕΗ, «Ο τρίτος κώδιξ της Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας», *Επειτηρίς του Μεσαιωνικού Άρχείου*, τ. 6 (1957), σ. 14.

106. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *δ.π.*, σ. 202, 456.

107. *Ό.π.*, σ. 202.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1729, ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος Νοταρᾶς ἀπέλυσε ἕνα συστατικὸ γράμμα «τοῖς ἀπανταχοῦ ἐντευξομένοις», στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐξοχώτατος ἰατροφιλόσοφος κύριος Λεονάρδος Περδικάρης Δημητριοβίτζης, ὑπάρχων ἐκ πατρίδος μὲν τῆς περιφανοῦς Πελοποννήσου (τῆς καὶ τῆς ἡμῶν μετριότητος), γέννημα δὲ καὶ θρέμμα ἐντίμων, εὐγενῶν καὶ εὐσεβῶν γονέων τῶν ἐκ τῆς πόλεως Ναυπλίου, ἐξ οὐπερ ἀποδημήσας καὶ εἰς φροντιστήρια καὶ ἀκαδημίας κλεινὰς ἀπελθὼν, ἐκείσε τε τοῖς εὐδοκιμωτάτοις τῶν περὶ λόγους, σπουδῆν τε καὶ ἰατρικὴν συγγενόμενος, δι' ἐπιμελείας αὐτοῦ λιπαρᾶς καὶ ἀσκήσεως ἐγκρατῆς οὐκ ὀλίγων ἐλευθέρων μαθημάτων, παιδεύσεών τε καὶ ἐπιστημῶν, καὶ εἰδήμων διαφόρων γλωσσῶν ἀποκατέστη. Ἐν ἐπιθυμίᾳ δὲ καὶ ἐφέσει ἐλθὼν τοῦ ἀπελθεῖν καὶ εἰς ἑτέρους τόπους, πόλεις τε καὶ γένη ἀνθρώπων, περιηγήσεως καὶ ἱστορίας εἴνεκα, ἐδεήθη ἢ αὐτοῦ ἐξοχότης καὶ ἐγγράφου ἐμμεαρτύρου συστάσεως τῆς παρ' ἡμῶν μετριότητος¹⁰⁸.

Εἶναι περίεργο, ὅτι ὁ Λεονάρδος ἀποκαλεῖται παράλληλα καὶ Δημητριοβίτζης, καὶ τὸ ὅτι ὡς πατρίδα του ἀναφέρεται τὸ Ναύπλιο. Θὰ ἦταν μᾶλλον ἀπίθανο, ὅχι ὅμως καὶ ἀδύνατον, νὰ ὑπῆρχαν τὴν ἴδια ἐποχὴ δύο Λεονάρδοι Περδικάρηδες, γιατροὶ καὶ οἱ δύο, καὶ ὁ Ναυπλιώτης Περδικάρης ποῦ ἀναφέρεται στὸ γράμμα νὰ ἦταν διαφορετικὸ πρόσωπο ἀπὸ τὸν Μονεμβασιώτη. Τὸ γεγονός θὰ μπορούσε εὐκολότερα νὰ γίνεαι πιστευτὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, π.χ. ἐξαδέλφια· καὶ αὐτὸ πάλι θὰ προϋπέθετε κοινὴ καταγωγὴ ἀπὸ τὸ Ναύπλιο. Μιὰ ἄλλη ὑπόθεση, στὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐπανεέλθουμε, εἶναι ἡ περίπτωση ὁ Ἀναστάσιος Περδικάρης νὰ μὴν ἦταν ἀδελφὸς τῶν Λικινίων ἀλλὰ ἐπ' ἀδελφῆ γαμβρὸς τους, ὁπότε καὶ ἡ πιθανὴ καταγωγὴ του ἀπὸ τὸ Ναύπλιο δὲν θὰ παρουσιαίξε προβλήματα. Ἐξάλλου, οἱ ἐμπορικὸι δεσμοὶ παλαιότερων Λικινίων μὲ τὸ Ναύπλιο¹⁰⁹ δείχνουν πὼς ὑπῆρχε σχέση τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν πόλιν αὐτή. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, φαίνεται περισσότερο εὐλογο νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Λεονάρδος Περδικάρης, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγραψε τὸ γράμμα ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς, ἦταν γιὸς τοῦ Ἀναστασίου καὶ συγγενῆς τῶν Λικινίων καὶ ὅχι κάποιος ἄλλος σύγχρονος καὶ συνάνυμός του γιατροῦ. Ὁ Μ. Γεδεών, στὸ ἄρθρο ποῦ προαναφέρθηκε, σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Μιχαῆλ Περδικάρη ἀπὸ τῆς Μονεμβασίας καὶ τῶν ἀνιψιῶν του ἀπὸ τῆς Μακεδονίας, δὲν τοὺς συσχετίζει ὅμως μὲ τὸν Λεονάρδο, διότι, προφανῶς, δὲν γνώριζε τὴν πληροφορία τοῦ Ζαβίρα ὅτι ὁ Λεονάρδος καὶ ὁ Μιχαῆλ ἦταν ἀδελφία.

Ὁ Γεδεών θεωρεῖ ὅτι τὰ ταξίδια ποῦ ἤθελε νὰ κάνει ὁ Λεονάρδος περιηγήσεως καὶ ἱστορίας εἴνεκα εἶχαν προορισμὸ τὴν Εὐρώπῃ ἢ τὴν Ρωσία, πράγμα ποῦ φαίνεται ἄλλωστε μᾶλλον καθαρὰ ἀπὸ τῆς διατύπωσης τοῦ γράμματος. Ἡ

108. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ «Λόγιοι τρεῖς Ἕλληνες», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. ΔΒ' (1912), σ. 132-4.

109. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 313.

αἰτιολογία ποῦ προβάλλεται γιὰ τὰ ταξίδια τοῦ Λεονάρδου εἶναι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἀσυνήθης γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, καὶ παραπέμπει ἄμεσα στὴν εὐρωπαϊκὴ του παιδεία καὶ στὴ γλωσσομάθειά του. Δὲν γνωρίζουμε ἂν τελικὰ πραγματοποίησε τίς περιηγήσεις του, ποῦ πῆγε καὶ γιὰ πόσο καιρὸ. Πάντως, ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ περὶ τὸ 1750 ζοῦσε ἀκόμη καὶ κατεῖχε ἀνώτερη θέση στὴν κοινωνία τῆς. Τὸ ὄνομά του περιλαμβάνεται ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα τῶν δανειστῶν τοῦ πατριαρχικοῦ ταμείου¹¹⁰. Παραμένει ἄγνωστο ἂν ἄφησε ἀπογόνους καὶ ποιούς.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Λεονάρδου, ὁ Μιχαῆλ Περδικάρης, ἢ Πρεδικάρης, εἶναι μιὰ προσωπικότητα πολὺ περισσότερο γνωστὴ, ἂν καὶ τὰ συγκεκριμένα χρονολογικὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε εἶναι ἐλάχιστα. Κατὰ τὸν Σάθα¹¹¹, γεννήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Πρεδικάρη στὴ Μονεμβασία. Ὁ Σάθας δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴν πληροφορία αὐτή, πιθανότατα ὅμως βασίστηκε σὲ μιὰ ἀφιέρωση βιβλίου, στὴν ὁποία θὰ ἀναφεροῦμε πρὸ κάτω, ὅπου ὁ Μιχαῆλ ἀποκαλεῖται «ὁ ἐκ Μονεμβασίας». Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Σάθας ἀκολουθεῖ τὰ ὅσα γράφει ὁ Ζαβίρας. Ὁ Μιχαῆλ, ὅπως προαναφέρθηκε, σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας ἰατρικὴ καὶ φιλοσοφία. Ἀργότερα γύρισε στὴν Πελοπόννησο ὅπου χρημάτισε γιατρός τοῦ Βενετοῦ («στρατηγού») Σάλα¹¹². Καὶ πάλι δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖται ἡ πληροφορία αὐτή, ἢ ὁποία δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως ὀρθή. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν ὑπάρχει στὴν Πελοπόννησο κάποιος, γνωστὸς σ' ἐμᾶς τουλάχιστον, στρατηγὸς Σάλας. Τότε, ὅμως, ζοῦσε στὸ Ναύπλιο ὁ Γάλλος συνταγματάρχης καὶ μηχανικὸς La Salle, ἕνας ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τῶν ὀχυρῶν τῆς πόλης, ποῦ ἔγινε διαβόητος γιὰ τὸν προδοτικὸ του ρόλο στὴν πολιορκία τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1715, ποῦ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν πτώση τῆς πόλης ἐντὸς ἐλαχίστων ἡμερῶν¹¹³. Πιθανὸν λοιπὸν ὁ ἀναφερόμενος στρατηγὸς Σάλας νὰ εἶναι ὁ Γάλλος συνταγματάρχης καὶ μηχανικὸς τοῦ Ναυπλίου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐξάλλου ὅτι ἡ πόλις τοῦ Ναυπλίου γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἐμπλέκεται ἔμμεσα στὴν ἱστορία τῶν πρώτων Περδικάρηδων. Ἄν αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν ἀληθεύει, θὰ μπορούσε πάλι νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ εὐγενῆ καὶ ἀρχηγὸ τοῦ ἐπιτελείου στὴν πολιορκία τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Τούρκους

110. Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Ὁ ἀρχαιότερος κώδικς τοῦ Ἐθνικοῦ Ταμείου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Γ' (1890), σ. 157.

111. *Ὁ.π.*, σ. 444.

112. *Ὁ.π.*, σ. 444. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *ὁ.π.*, σ. 456.

113. Μ. Β. ΣΑΚΕΒΛΑΡΙΟΥ, «Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἐν ἔτει 1715», *Ἑλληνικά*, τ. Θ' (1936), σ. 231-4. Π. ΧΙΩΤΟΥ, *Σειρᾶς ἱστορικῶν ἀπομνημονευμάτων τόμος τρίτος*, Κέρκυρα 1863, σ. 358-9. Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὴν πτώση τοῦ Ναυπλίου στὰ 1715», *Θησαυρίσματα*, τ. 16(1979), σ. 271, 273.

Μάρκο-Αντόνιο Σάλα¹¹⁴, και ότι λανθασμένα αναφέρεται ή Πελοπόννησος, αντί για τὸ ὀρθὸ Κέρκυρα.

Κατὰ τὸν Γ. Ζαβίρα¹¹⁵, ὁ Μιχαήλ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ μετοίχισε τὴ μητέρα του καὶ τὸν θεῖο του τὸν γιατρὸ Ἀνδρέα Λικίνιο στὴ Μονεμβασία. Δὲν εἶναι σαφές ἂν ἔνοιε ὅτι αὐτὸ ἔγινε ταυτοχρόνως, ἢ ὅτι ἡ μετοικεσία πραγματοποιήθηκε σὲ διαφορετικὴ στιγμή γιὰ τὸν καθένα. Στὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Ζαβίρας γιὰ τὸν Ἀνδρέα Λικίνιο, ὅπως εἶδαμε, ἀναφέρει ὅτι θεῖος καὶ ἀνιψιὸς ἐπέστρεψαν μαζί στὴ Μονεμβασία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1714, πράγμα ποὺ ὁ Ν. Βέης ἔδειξε πὼς δὲν ἦταν ὀρθό, καὶ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος τουλάχιστον βρισκόταν στὴ Μονεμβασία πρὶν ἀπὸ τὸ 1711¹¹⁶. Γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Μιχαήλ στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία. Τὸ γεγονός ὅμως τῆς ἐπιστροφῆς μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Μιχαήλ στὴν πατρίδα του διασταυρώνεται καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι ἡ νεαρότατη ἀδελφὴ του Χρυσούλα βρισκόταν κι αὐτὴ στὴ Μονεμβασία τὸ 1715. Τί ἀκριβῶς εἶχε συμβῆ μετὰ τὸν Μιχαήλ καὶ τὴν οἰκογένειά του παραμένει ἀσαφές, πολὺ περισσότερο ἐφόσον προστίθεται ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μιχαήλ «διὰ τινὰ ἐπισυμβᾶσαν αἰτίαν» πῆγε στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ συνέγραψε διάφορα ἔργα.

Τὸ 1715, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, σύρθηκε στὴν αἰχμαλωσία μαζί με τοὺς ἄλλους συγγενεῖς τῆς καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μιχαήλ καὶ τοῦ Λεονάρδου ἡ Χρυσούλα, ποὺ τότε ἦταν δεκαπέντε ἐτῶν καὶ ἐξαιρετικὰ ὁμορφῆ. Ἡ Χρυσούλα ὠδηγήθηκε στὴν Πόλη καὶ λόγω τῆς καλλονῆς τῆς ρίχτηκε στὸ χαρέμι τοῦ σουλτάνου. Ὅταν ὁ Μιχαήλ ἔμαθε τὴν εἶδηση στὴ Θεσσαλονίκη, ἔσπευσε κι αὐτὸς στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὴν ἐξαγοράσει. Ἐκεῖ τότε πέτυχε νὰ θεραπεύσει τὸν ἄρρωστο ἀρχιεπισκοπὸ καὶ ὡς ἀμοιβὴ ζήτησε νὰ τοῦ δώσει τὴν ἀδελφὴ του. Τὸ αἴτημά του ἔγινε δεκτὸ μετὰ τὴν προϋπόθεση ὅτι κάποια ἄλλη ἐφάμιλλή τῆς θὰ ἔπαιρνε τὴ θέση τῆς στὸ χαρέμι. Ὁ Μιχαήλ ἐξαγόρασε μιὰ ὁμορφὴ ἐξαδέλφη του, ἐπίσης αἰχμάλωτη, καὶ τὴν ἀντάλλαξε μετὰ τὴν ἀδελφὴ του στὸ χαρέμι. Κατόπιν πῆρε τὴ Χρυσούλα καὶ κρυφὰ ἔφυγαν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Γιὰ περισσότερη μάστιχα ἀσφάλεια μετακόμισαν ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Βέροια. Ὑστερα ὁ Μιχαήλ πάντρεψε τὴ Χρυσούλα μ' ἕναν ὑπηρέτη του, τὸν Μανολάκη, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ γάμο του ἔλαβε τὸ ἐπώνυμο τῆς γυναίκας του καὶ ὀνομάστηκε Περδικάρης¹¹⁷.

Ἡ Χρυσούλα, ποὺ ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1763, φαίνεται ὅτι γύρισε κάποια στιγμή στὴ Μονεμβασία. Ἀγνοοῦμε ἂν κάποια ἄλλα μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἐπέστρεψαν, μαζί τῆς ἢ καὶ χωριστά, στὴν πατρίδα τους. Τὴν ἐπιστροφή τῆς Χρυ-

114. Π. ΧΙΩΤΟΥ, ὁ.π., σ. 383, 393, 405.

115. Ὁ.π., σ. 456.

116. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 328.

117. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, ὁ.π., σ. 456. Κ. ΣΑΘΑ, ὁ.π., σ. 444.

σούλας τὴ συνάγουμε ἀπὸ ὀρισμένες ἀφιέρωσεις ποὺ ἔκανε τὸ 1763 στὴ μητρόπολη. Στὸν τρίτο κώδικα τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας ἀναφέρεται ὡς Χρυσούλα τοῦ Ἀναστάση Περδικάρη καὶ ὡς Χρυσούλα Περδικαρίτζα, καὶ καταγράφεται ὅτι ἀφιέρωσε ἕνα χωράφι με εἴκοσι ἐλιές καὶ κάτι χαλάσματα στὴν τοποθεσία Κοκκινιάνικα, καὶ ἕνα ἄλλο χωράφι με μιὰ ἐλιά καὶ μιὰ συκιά στὴν περιοχὴ τοῦ Σώρακα. Ἐδωσε ἐπίσης στὴ μητρόπολη, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἕνα ἀκόμη χωράφι στὴν τοποθεσία Κουμαράσες, ποὺ ἦταν τὸ μισὸ καλλιεργημένο καὶ τὸ μισὸ ἀκαλλιεργητὸ, εἶχε εἰκοσιπέντε ἐλιές καὶ ἕνα ληνό¹¹⁸. Βεβαίως, οἱ ἀφιέρωσεις θὰ μπορούσαν, ἴσως, νὰ εἶχαν γίνει καὶ χωρὶς νὰ βρισκεται ἡ Χρυσούλα στὴ Μονεμβασία, ὅμως ἡ οἰκειότητα τοῦ ὀνόματος καὶ ὁ τρόπος τῶν ἀναγραφῶν συνηγοροῦν στὴ φυσικότερη ἄλλωστε ἐρμηνεῖα ὅτι πραγματικὰ εἶχε γυρίσει στὸν τόπο καταγωγῆς τῆς.

Ὁ Μιχαήλ Περδικάρης, ἐπίσης, πρέπει νὰ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Βέροια καὶ νὰ ξαναγύρισε στὴν Θεσσαλονίκη λίγο μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀδελφῆς του σύμφωνα με μιὰ πληροφορία τὸ 1719 ζοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ δηλώνεται σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ περιέχονται σ' ἕνα βιβλίο ποὺ ἀφιέρωθηκε σ' αὐτὸν τὸ 1719, ὅπου καὶ ἀναγράφεται: *Νῦν ξεναγεῖ δὲ πόλις Θεσσαλονίκη. Τὸ βιβλίο ποὺ φέρει τὸν τίτλο: Βιβλίον ἄριστον καλούμενον Φωσφόρος Συντεθὲν ἀπλῆ φράσει παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἀναστασίου Πάπα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ ἀφιερωθὲν τῷ ἀξιωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ ἐν ἰατροῖς κυρίῳ Μηχαλάκῃ τῷ Περδικάρῃ τῷ ἐκ Μονεμβασίας, ἐν ᾧ ἐρωτᾷ ὁ Μιχαήλ καὶ ἀποκρίνεται ὁ Ἀναστάσιος φιλαλήθως καὶ ὀρθοδόξως...*, Βιέννη 1756, περιέχει δύο ξεχωριστὰ κείμενα τοῦ Ἀναστασίου Παπᾶ Βασιλόπουλου, τοῦ γνωστοῦ λογίου καὶ διδασκάλου ἀπὸ τὰ Γιάννινα¹¹⁹. Στὴ σελίδα 47 τοῦ βιβλίου, ὅπου ἀρχίζει καὶ τὸ δεύτερο κείμενο μετὰ τὸν τίτλο: *Ἐγχειρίδιον ἄριστον καλούμενον Κανόνες τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας...*, ὑπάρχει μετὰ πολὺ μικρὰ στοιχεῖα ἢ σημείωση *Καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις κτῆμα Μιχαήλ Περδικάρῃ Ἰατροῦ ἀφιερωθὲν παρὰ Ἀναστασίου Πάπα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*. Σύμφωνα μετὰ μιὰ ἀποψη, ἡ σημείωση αὐτὴ κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει γίνει δείχνει πὼς τὸ βιβλίο τὸ τύπωσε μετὰ δικὰ του ἔξοδα ὁ Περδικάρης ἀπὸ τὸ πρωτότυπο χειρόγραφο ποὺ τοῦ εἶχε χαρίσει ὁ συγγραφέας¹²⁰. Ἄν ἡ ἀποψη ἀληθεύει, αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ Μιχαήλ ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1756. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ πιθανὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου σ' αὐτὸν τὸ 1719.

118. Ν. Α. ΒΕΗ, ὁ.π., *Ἐπετηρὴς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 6 (1957), σ. 38, 44, 45.

119. ÉMILE LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dix-huitième siècle*, Paris 1918, τόμ. Ι, σ. 454-5. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. ΛΑΔΑ καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Δ. ΧΑΤΖΗΝΗΜΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα*, Ἀθήνα 1960, σ. 82-93.

120. Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ Α. Δ. ΧΑΤΖΗΝΗΜΟΥ, ὁ.π., σ. 85.

Ο Μιχαήλ Περδικάρης, κατά τον Ζαβίρα¹²¹, συνέγραψε ένα ιατρικό έγχειριδιο, μία σύνοψη περί ιατρικής θεωρίας και βιβλόν χημικήν τῆς φαρμακοποιίας ἀπλή τῇ φράσει, πού ἔλα τους σώζονταν στή βιβλιοθήκη τοῦ γνωστοῦ γιατροῦ καὶ λογίου Γεωργίου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου στήν Κοζάνη. Τὸ τέταρτο ἔργο πού μνημονεύει ὁ Ζαβίρας μὲ μία μόνο λέξη ἀκολουθούμενη ἀπὸ ἀποσιωπητικά «φωσφόρον...» προφανῶς παραπέμπει στὸ βιβλίον τοῦ Ἀναστασίου Πώπα.

Ο Μιχαήλ εἶχε δύο γιούς, τὸν Παντελῆ καὶ τὸν Ἀναστάσιο, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν καὶ οἱ δύο γιατροί. Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ζεῦγος Χρυσούλας καὶ Μανολάκη Περδικάρη εἶχαν καὶ αὐτοὶ γιὸ ὀνομαζόμενον Ἀναστάσιο, κι ἔτσι προέκυψε μία μεγάλη σύγχυση¹²². Ἡ σύνταξη τοῦ Ζαβίρα, πού εἶναι συχνὰ προβληματικὴ, δυσκολεύει ἀκόμη περισσότερο τὰ πράγματα. Στὸ λῆμμα πού ἀφορᾷ τὸν Μιχαήλ Περδικάρη, ἀμέσως μετὰ τῆς μνείας τοῦ γάμου τῆς Χρυσούλας καὶ τοῦ Μανολάκη καὶ μετὰ ἀπὸ ἄνω στιγμῆ, γράφει: ἐγένοντο δὲ αὐτῶ παῖδες δύο, Παντελῆς καὶ Ἀναστάσιος, οἵτινες ἀμφότεροι γιατροὶ ἐξημέτισαν. συνέθετο, οὗτος ὁ ἀνὴρ... Ὁ Κ. Σάθας, πού ἀκολουθεῖ συνήθως πιστὰ τὸν Ζαβίρα, θεώρησε ὅτι ὁ Παντελῆς καὶ ὁ Ἀναστάσιος ἦταν τὰ παιδιά τῆς Χρυσούλας καὶ τοῦ Μανολάκη, παρακινούμενος πιθανόν καὶ ἀπὸ μία ἄλλη σύγχυση τοῦ Ζαβίρα σχετικὰ μὲ τὶς συγγένειες, πού ἀπαντᾷ στὸ λῆμμα του γιὰ τὸν γιατρὸ Ἀναστάσιο Περδικάρη τὸν Βεροιαῖο¹²³. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι τὰ δύο ἀδελφία εἶχαν ἀποκτήσει ἀγόρια, πού καὶ τὰ δύο ἔφεραν τὸ ὄνομα τοῦ παπποῦ τους, δηλαδὴ Ἀναστάσιος, ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὶς οἰκογένειες. Ἔτσι θεωροῦμε ὅτι οἱ προαναφερθέντες Παντελῆς καὶ Ἀναστάσιος ἦταν στήν πραγματικότητα γιοὶ τοῦ Μιχαήλ. Ἡ Χρυσούλα εἶχε ἀποκτήσει κι ἐκεῖνη γιὸ ὀνομαζόμενον Ἀναστάσιο, πού κι αὐτὸς σπούδασε γιατρὸς. Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίζεται ὄχι μόνο στὸν τρόπο διατύπωσης τοῦ Ζαβίρα στὸ ἀπόσπασμα πού ἀναφέρθηκε, ἀλλὰ καὶ στὶς πληροφορίες πού μᾶς παρέχουν δύο ἄλλες πηγές τοῦ 19ου αἰώνα πού φαίνεται ὅτι εἶχαν προέλευση καὶ στοιχεῖα εἰλημμένα ἀπὸ τὴν Κοζάνη¹²⁴. Σ' αὐτὲς θὰ ἀναφερθοῦμε μὲ διεξοδικὸ τρόπο καὶ πῶς κάτω· ἐδῶ ἂς λεχθεῖ μόνον ὅτι μνημονεύουν ὡς παιδιά τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη τὸν Πανταλέοντα καὶ τὸν Ἀναστάσιο.

Κατὰ τὶς πηγές αὐτές¹²⁵, πού ἀπομακρύνονται ἀρκετὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει

121. Ὁ.π., σ. 457.

122. Ὁ.π., σ. 196, 457.

123. Βλ. πῶς κάτω, σ. 340.

124. Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Κοζανικά», Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558. Ἀρχεῖο Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, φάκελος XLVI, ἀρ. 17. Πρβλ. Π. Ν. ΛΙΟΥΦΗ, Ἱστορία τῆς Κοζάνης, Ἀθήναι 1924, σ. 296.

125. Κυρίως σύμφωνα μὲ τὰ ἀναγραφόμενα ἀπὸ τὸν Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π., Πανδώρα, τόμ. 22 (1871-2), σ. 558, διότι στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κ. Οἰκονόμου, γιὰ τὸ ὁποῖο περισσότερο πῶς κάτω, ἡ μνεία, ἀν καὶ βασικὰ ἔχει τὸ ἴδιο περιεχόμενο, εἶναι ἐξαιρετικὰ σύντομη.

ὁ Ζαβίρας γιὰ τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα, ὁ Μιχαήλ Περδικάρης, πού τὸν γνωρίσαμε ὡς ἀντιπὸ τοῦ Ἀ. Λικινίου, καταγόταν ἀπὸ τὰ Περδικαράτα τῆς Κεφαλονιάς, εἶχε σπουδάσει γιατρὸς στήν Πάδοβα καὶ εἶχε ἀποκατασταθεῖ στήν Κέρκυρα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔφυγε γιὰ κάποιον ἀκούσιο ἐγκλημα καὶ ἐγκαταστάθηκε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ ἐργάστηκε εὐδοκίμως ὡς γιατρὸς. Ἀπὸ τὸν γάμο του ὁ Μιχαήλ ἀπέκτησε τὸν Πανταλέοντα, πού σπούδασε ιατρικὴ στήν Πάδοβα καὶ τὸν Ἀναστάσιο. Ὁ Ἀναστάσιος, κατὰ τὸν Γουναρόπουλο, ἔκανε τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στήν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴ φροντίδα τοῦ πρὸς μητρὸς θεῖου του Λεονάρδου, πού ἦταν γιατρὸς, κι ἀργότερα σπούδασε κι αὐτὸς ιατρικὴ στήν Πάδοβα. Ὡς πρὸς τὸν Λεονάρδο, ὁ Γουναρόπουλος, ἢ ἡ πηγὴ πού χρησιμοποιεῖ, κάνει λάθος στή συγγενικὴ σχέση πού εἶχε μὲ τὸν Ἀναστάσιο· ἀν πραγματικὰ αὐτὸς ἦταν γιὸς τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη, ὅπως γράφει, καὶ ὄχι τῆς Χρυσούλας, τότε ὁ Λεονάρδος ἦταν θεῖος του ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ μητέρα του· ἀπὸ τὴ μητέρα του θὰ ἦταν μόνον ἀν ὁ Ἀναστάσιος ἦταν γιὸς τῆς Χρυσούλας. Μετὰ τὶς σπουδές του στήν Πάδοβα, ὁ Ἀναστάσιος Περδικάρης γύρισε στήν Ἑλλάδα καὶ πῆγε κατὰ σειρὰ στὸν Βόλο, τὴν Ἐλασσόνα καὶ τὰ Σέρβια. Ὁ ἐπίσκοπος Σερβίων Ἰγνάτιος¹²⁶ τὸν ἔστειλε στήν Κοζάνη γιὰ νὰ θεραπεύσει τὴ νύφη του καὶ ἐκεῖ ὁ Ἀναστάσιος πῆρε γυναίκα του κάποια ὀνόματι Περιστερά, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἀπέκτησε ἕνα γιό, τὸν Μιχαήλ, τὸν γνωστὸ λόγιον τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ μιὰ θυγατέρα, τὴν Αἰκατερίνη. Ὁ Ἀναστάσιος πέθανε στήν Κοζάνη σὲ ἡλικία ἐβδομήντα ἐτῶν ἀπὸ ἀποπληξία, ὅταν ἕνα βόδι ὄρμησε ἐναντίον του. Ἀπὸ τὶς παρεχόμενες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν νεότερων προσώπων πού ἀναφέρονται, καὶ συγκεκριμένα τοῦ Ἀναστασίου, εἶναι φανερό ὅτι ἡ πηγὴ πού χρησιμοποιήθηκε εἶχε μιὰ ἀρκετὰ καλὴ γνώση τῆς βιογραφίας του.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ παρεχόμενα βιογραφικὰ στοιχεῖα πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ἡ Βέροια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπονομάζεται Βεροιαῖος ὁ ἄλλος, ὅπως ἐμεῖς τὸν θεωροῦμε, Ἀναστάσιος, δηλαδὴ ὁ γιὸς τῆς Χρυσούλας. Ἄν ὁ Ἀναστάσιος ἢ ὁ ἀδελφός του Παντελῆς ἢ Πανταλέων, τὰ παιδιά τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη, εἶχαν κάποιο συγγραφικὸ ἔργο καὶ ποιό, αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ καμιά πη-

126. Γιὰ τὸν Θεσσαλονικέα «παιδευμένον» ἀρχιερέα Σερβίων καὶ Κοζάνης (1752-1785) βλ. ΑΝΘΙΜΟΥ ΑΛΕΞΟΥΔΗ, «Χρονολογικοὶ Κατάλογοι τῶν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ' ἐπαρχίας», Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως, ΚΣΤ' 20.3.1892 φ. 6794, σ. 3. Β. Γ. ΑΤΣΕΝ, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθήναι, 1975, σ. 232 (ἀντὶ τοῦ ὄρθου 233). Ν. Π. ΔΕΛΙΑΔΗ, Ἐπισκοπικὰ Κοζάνης, Κοζάνη, 1972, σ. 6, 19. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Κοζάνης», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ὀικοδομή, Ἐπετηρὴς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης, τ. Α' (1958), σ. 225, 241, 253. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡπειρωτικαὶ σημειώσεις», Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, τ. Ζ' (1932), σ. 247. Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, Πατριαρχικὰ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500-1912, Ἀθήναι, 1936, σ. 521.

γή. Τò αντίθετο συμβαίνει με τὸν Ἀναστάσιο Περδικάρη τὸν Βεροιαῖο, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω.

Τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς καὶ τῆς σταδιοδρομίας τῶν δύο ἀδελφῶν εἶναι πολὺ ἀσφές. Μόνον γιὰ τὸν Ἀναστάσιο διαθέτουμε ἐλάχιστες, κι ἐκείνες ὄχι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένες, χρονολογικὲς ἀναφορές. Ἡ μία σχετίζεται με τὴ γνωριμία του με τὸν Σερβίον καὶ Κοζάνης Ἰγνάτιο. Αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 1754, ἔτος ἀνάρρησής του στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο, ὅποτε ὁ Ἀναστάσιος ἦταν ἤδη γιαντρός καὶ σὲ ἡλικία γάμου. Δύο διαφορετικὲς χρονολογίες, ὄχι ὅμως πολὺ ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους, δίνονται γιὰ τὴ γέννηση τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀναστασίου Μιχαήλ. Κατὰ τὸν Γουναρόπουλο¹²⁷ ὁ Μιχαήλ γεννήθηκε τὸ 1766. Κατὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ὡς ἔτος γέννησης τοῦ Μιχαήλ δίνεται τὸ 1770. Ἡ ὀρθὴ χρονολογία, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω, εἶναι τὸ 1766. Δὲν γνωρίζουμε βεβαίως ἂν ὁ Μιχαήλ ἦταν τὸ πρῶτο παιδί τοῦ Ἀναστασίου καὶ τῆς Περιστεράς, ἐν πάσῃ περιπτώσει με τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα θὰ ἔτεινε κανεὶς νὰ χρονολογήσει τὸ γάμο τοῦ Ἀναστασίου περὶ τὸ 1760. Ἐπειδὴ κατὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου Οἰκονόμου ὁ Ἀναστάσιος πάντρεψε τὸ γιό του Μιχαήλ νέο, μόλις εἶχε τελειώσει τις φιλοσοφικὲς του σπουδὲς στὴν Κοζάνη καὶ τὴν Καστοριά, καὶ πρὶν σπουδάσει ἰατρικὴ, δηλαδὴ περὶ τὸ 1786-8, συνάγεται ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ζοῦσε ἀκόμη, ἀλλὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ ἐπακριβῶς.

Ἐφόσον ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι ὀρθή, καὶ στὴν πραγματικότητα ἔχουμε τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ γειτονικὲς πόλεις τῆς Μακεδονίας δύο Ἀναστασίους Περδικάρηδες, ἐξαδέλφους, γιαντροὺς καὶ τοὺς δύο, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε χωριστὰ τί γνωρίζουμε γιὰ τὸν Ἀναστάσιο τὸν Βεροιαῖο πέρα ἀπὸ τὴ σύγχυση γύρω ἀπὸ τοὺς γονεῖς του.

Κατὰ τὸν Ζαβίρα¹²⁸ ὁ Ἀναστάσιος ὁ Περδικάρης ὁ νεότερος, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴ Βέροια, «ἀνιψιὸς ἄλλου Ἀναστασίου Περδικάρη», ἦταν γιὸς τοῦ Μανολάκη καὶ τῆς Χρυσούλας, θυγατέρας τοῦ Μιχαήλου Περδικάρη. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα γίνονται ἀμέσως πασιφανῆς ἡ σύγχυση στὶς συγγένειες μεταξύ τῶν διαφόρων προσώπων. Ἡ Χρυσούλα ἦταν κόρη τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη καὶ ἀδελφὴ τοῦ Μιχαήλ, ἐπομένως ὁ γιὸς της μπορούσε νὰ εἶναι μόνον ἕγγονος τοῦ παλαιοῦ Ἀναστασίου, ἢ, ἂν ὁ Ζαβίρας εἶχε ἐνδεχομένως ὑπόψη του τὸν ἄλλο νεότερο Ἀναστάσιο, δηλαδὴ τὸν γιό τοῦ Μιχαήλ, στὸν ὁποῖο μόλις προαναφερθήκαμε, τότε αὐτὸς ἦταν ἐξαδελφός του. Ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βεροιαῖος βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του περὶ τὸ 1760. Βιβλιογραφημένο εἶναι τὸ ἔργο του Ἀποφθέγματα Ὑποθήκαι καὶ Προγυμνάσματα Ἀναστασίου Περδικάρη Ἰατροῦ Βεζζοιαίου, ἀπὸδ'. Ἐν Κο-

127. «Κοζανικά», Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558.

128. Ὁ.π., σ. 196.

σμοπόλει 1785¹²⁹. Προφανῶς ὁ Ζαβίρας ἀναφέρεται στὸ ἔργο αὐτό, ὅταν γράφει ὅτι ἐξέδωσε στὴ Βιέννη «ἐν γνωματάριον». Ἀναφέρει, ὅμως ἐπίσης, ὅτι ἐξέδωσε στὴ Βιέννη καὶ ἓνα «Μυθικὸν εἰς ἀπλὴν φράσιν». Τὸ ἔργο αὐτὸ με τίτλο Περδικάρη Ἀναστασίου, Μῦθοι, Βιέννη 1783 σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Kecskemét¹³⁰. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀναστάσιος στὸν πρόλογο τῶν Ἀποφθεγμάτων του γράφει ὅτι εἶχε ἀφιέρωσει τὸ Μυθικὸν εἰς ἓνα διδάσκαλον...¹³¹. Στὸν ἴδιο πρόλογο ὁ Ἀναστάσιος Περδικάρης μνημονεύει δύο ἀκόμη ἔργα του ποὺ σήμερα λαμβάνουν. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰατρικὸ βιβλίον, ποὺ τὸ ἀφιέρωνε στὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη, καὶ ἓνα ἐπιστολάριον, ποὺ τὸ ἀφιέρωνε στὸν Ἀναστάσιο διδάσκαλο τῆς Νάουσας. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναστάσιο μαθαίνουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη, — πράγμα ποὺ τὸν διαφοροποιεῖ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν συνωνόματό του Ἀναστάσιο Περδικάρη, ποὺ εἶχε ἀδελφὸ τὸν Παντελὴ ἢ Πανταλέοντα. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι εἶχε καὶ ἓνα «καλοφωνότατο» γιό, τὸν Ἀντώνιο, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἤθελε νὰ μάθει τὴν ψαλτικὴ, καὶ τέλος ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀναστάσιος εἶχε χρηματίσει γιαντρός «εἰς τὸν Ἀγαπασιῶν»¹³².

Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι ἓνας «Ἀναστάσιος Περδικάρης» ὑπῆρξε δωρητὴς βιβλίων στὴ σχολὴ τῆς Τσαρίτσανης. Ἡ πληροφορία περιέχεται σὲ κατάλογο τῶν βιβλίων τῆς σχολῆς ποὺ ἄρχισε νὰ τηρεῖται τὸ 1776 ἀλλὰ διατηρήθηκε ἐν χρήσει μέχρι τις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα¹³³. Τὰ βιβλία ποὺ ἔδωσε στὴ σχολὴ ἦταν ἢ λατινικὴ γραμματικὴ τοῦ Μανουήλ Ἀλβάρε, τὸ ἐπιστολάριον τοῦ Κικέρωνος καὶ ἕτερα τέσσαρα ἰταλικά τομῖδια. Δὲν ὑπάρχει ὅμως κάποια ἔνδειξη ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ καταλήξουμε ποὺς ἀπὸ τοὺς δύο Ἀναστασίους Περδικάρηδες ἦταν ὁ δωρητὴς τῶν βιβλίων αὐτῶν.

Ἐπιστρέφουμε τώρα στὸν γιό τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη, τὸν Μιχαήλ Περδικάρη, τὸν λόγιον γιαντρό τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπίσης γιαντροῦ παπποῦ του. Κατ' ἐξάιρεση διαθέτουμε γι' αὐτὸν ἄφθονα βιογραφικὰ στοιχεῖα, περισσότερα ἀπὸ ὅσα ὑπάρχουν γιὰ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας ποὺ ἐξετάσαμε ὡς τώρα. Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει με τὴν ἀδελφὴ του Αἰκατερίνη, γιὰ τὴν ὁποία δὲν γνωρίζουμε παρὰ μονάχα τὸ ὄνομά της.

129. ÉMILE LEGRAND, ὁ.π., τ. Β', σ. 438. Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ Α. Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, ὁ.π., σ. 187-195.

130. J. ΗΑΓΝΟCZY, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Kecskemét, Budapest 1939, σ. 47. Βλ. καὶ Α. Χ. ΜΕΓΑ - Ν. ΔΕΛΙΑΔΗ, «Ἀμφιλόχιος Παρασκευᾶς. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς παιδείας τῆς Κοζάνης κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», Μακεδονικά, τ. 5 (1961-3), σ. 432.

131. Γ. Γ. ΛΑΔΑ καὶ Α. Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, ὁ.π., σ. 194.

132. Ὁ.π., σ. 194.

133. Ἀρχεῖο Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Ε.Λ.Ι.Α. Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὸν φίλον καὶ συνάδελφον Κώστα Λάππα ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμᾶ.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀναγραφόμενα ἀπὸ τὸν Γ. Ζαβίρα¹³⁴, βιογραφία τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη ἔγραψαν, ὅπως προαναφέρθηκε, καὶ ὁ Κ. Ἄ. Γουναρόπουλος στὰ «Κοζανικά»¹³⁵, ὁ Π. Λιούφης¹³⁶ καὶ οἱ Ἄ. Χ. Μέγας καὶ Ν. Δελιαλῆς¹³⁷. Ὑπάρχει ἐπίσης σημαντικὸς ἀριθμὸς δημοσιευμένων ἐργασιῶν ποὺ συμπληρώνουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ¹³⁸. Στὶς πινὲς πάνω βιογραφίες προστίθεται καὶ μία ἀκόμη χειρόγραφη, τοῦ 19ου αἰώνα, στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθήκαμε παρεμπιπτόντως πινὲς πάνω, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (φάκ. XLVI). Ὑστερα ἀπὸ προσεκτικὴ σύγκριση τῆς βιογραφίας αὐτῆς μ' ἐκείνη τοῦ Π. Λιούφη, βλέπουμε ὅτι τὸ περιεχόμενό τους ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Σὲ ὀρισμένα μάλιστα μέρη μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Λιούφης μεταφέρει σχεδὸν αὐτολεξεί τὸ κείμενο τοῦ βιογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Ἀρχείου Οἰκονόμων. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι χρησιμοποιεῖται ἓνα κοινὸ πρότυπο. Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ σημαντικὲς διαφορὲς προερχόμενες ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Λιούφης ἀντλήσε ἐξίσου καὶ ἀπὸ τὴ βιογραφία ποὺ ἔγραψε ὁ Γουναρόπουλος καὶ ἀνέμειξε τὰ στοιχεῖα, παραλείποντας, ἢ τροποποιώντας, πληροφορίες.

Συνοπτικά, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει κανεὶς εὐκολὰ στὶς λοιπὲς βιογραφίες, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν Μιχαήλ Περδικάρη εἶναι οἱ ἀκόλουθες. Γεννήθηκε στὴν Κοζάνη πατέρας του, ὅπως πιστεύουμε, ἦταν ὁ Ἀναστάσιος Περδικάρης, ὁ γιὸς τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη τοῦ γιατροῦ, καὶ μητέρα του ἡ Περιστέρα. Ὁ Ζαβίρας γινώριζε λίγα μόνο πράγματα γι' αὐτὸν πέραν τοῦ ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Ἀναστασίου, καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀσάφειά τους, δὲν συμφωνοῦν μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνουν οἱ ἄλλοι βιογράφοι του. Χρονικὰ τὸν τοποθετεῖ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι τὸ 1775 ἔφυγε ἀπὸ τὴ Βιέννη γιὰ τόπο ποὺ δὲν κατονομάζεται. Ἴσως νὰ τὸν συγχέει μὲ κάποιον ἄλλον ἀπὸ

134. Ὁ.π., σ. 453.

135. Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558-9.

136. Ὁ.π., σ. 296-9.

137. Α. Χ. ΜΕΓΑΣ - Ν. ΔΕΛΙΑΛΗ, ὁ.π., Μακεδονικά, τ. 5 (1961-3), σ. 430-4.

138. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Οἱ Πρόδρομοι*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 11, Ἀθῆναι 1955, σ. 190. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήλων. Ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1811)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 11 (1961), σ. 17-204. ΓΑΥΚΕΡΙΑΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΓΑΙΔΟΥ, *Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθῆνα - Ἰωάννινα 1973, σ. κ'-κα'. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Χειρόγραφοι συλλογαὶ ποιητικῶν κειμένων ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος», *Δωδώνη*, τ. 3 (1974), σ. 379-381. Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗ, «Δύο ἔγνωστοι Μακεδόνες ποιητές: Γ. Σακελλάριος (1765-1838) - Μ. Περδικάρης (1766-1828)», *Νέα Ἔστια*, τ. 11 (1932), σ. 252-8. Μ. Α. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 143-4. Α. ΣΙΓΑΛΑ, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Παράρτημα Δ' τόμου *Ἐπετηρὶδος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 53.

τοὺς Περδικάρηδες. Τὸ πιθανότερό εἶναι πάντως ὅτι πρόκειται γιὰ παραδρομὴ, ἢ τυπογραφικὸ λάθος, καὶ ἡ χρονολογία εἶναι κανονικὰ 1795. Ὡς χρόνος γεννήσεως του ἀναφέρεται ἀπὸ ἄλλους τὸ 1766¹³⁹ καὶ ἀπὸ ἄλλους τὸ 1770¹⁴⁰. Σπούδασε στὸ Βλαχολίβαδο μὲ δάσκαλο τὸν ἱερομόναχο Διονύσιο, ἢ τὸν Ἰωάνη, καὶ στὴν Κοζάνη μὲ δάσκαλο τὸν Ἀμφιλόχιο, καὶ κατόπιν στὴν Καστοριά μὲ τὸν Θωμᾶ Οἰκονόμο¹⁴¹. Ἰατρικὴ σπούδασε κι αὐτὸς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας, ὅπως γράφουν οἱ βιογράφοι του· ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης, ὁμως, προσθέτει ὅτι φοίτησε καὶ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Μπολῶνια¹⁴². Ἐνθυμήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Περδικάρη σὲ βιβλία ἀποκείμενα στὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης ἐπιβεβαιώνουν τὶς πληροφορίες ὅτι ὁ Περδικάρης γεννήθηκε στὴν Κοζάνη τὸ 1766, ὅτι τὸ 1796 πῆγε στὴν Πάδοβα καὶ μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια, τὸ 1798, στὴν Μπολῶνια, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ 1800¹⁴³. Οἱ σπουδὲς αὐτὲς ἔγιναν ἀφοῦ πρῶτα ἀπέκτησε οἰκογένεια καὶ ἔμεινε ἓνα διάστημα στὸ Βουκουρέστι. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ Περδικάρης στὸ ἔργο του *Ρήγας ἢ κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*¹⁴⁴, βρισκόμενος στὸ Βουκουρέστι τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ρήγας ἦταν γραμματικὸς τοῦ Βραγκιοβάνου. Χρονολογία δὲν ἀναφέρεται, ἀλλὰ, λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ρήγα, τὸ γεγονὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὸ 1786¹⁴⁵.

Σύμφωνα μὲ τὴ βιογραφία τοῦ Ἀρχείου Οἰκονόμων καὶ τὰ ἀναγραφόμενα ἀπὸ τὸν Π. Λιούφη¹⁴⁶, μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐγκύκλιων σπουδῶν του καὶ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κοζάνη, ὁ πατέρας του τοῦ ἔδωσε ὡς σύζυγο τὴν Ἀναστασία, θυγατέρα τοῦ σχολάρχου Γεωργίου Ἰωαννάκη τῆς οἰκογενείας Καρακάση. Ἀπὸ τὴν Ἀναστασία ὁ Μιχαήλ ἀπέκτησε τρεῖς γιουὺς καὶ τρεῖς κόρες. Οἱ γιοὶ του πέθαναν σὲ παιδικὴ ἡλικία· ἀπὸ τὶς κόρες του δύο ζοῦσαν μέχρι σχεδὸν τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε ἡ βιογραφία ποὺ βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, καὶ ποὺ εἶναι καὶ ἡ μόνη πηγὴ ποὺ ἀναφέρει τὰ ὀνόματά τους. Ἡ μία ἀπὸ τὶς κόρες του, ἡ Βι-

139. Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558. Π. ΛΙΟΥΦΗΣ, ὁ.π., σ. 297.

140. Βιογραφία του στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φάκ. XLVI, ἀρ. 17.

141. Ὁ.π. καὶ Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π., Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558. Π. ΛΙΟΥΦΗΣ, ὁ.π., σ. 297. Ἀγγελία. *Περὶ τοῦ κατ' ἔτος τελουμένου κοινοῦ Μνημοσύνου διὰ τῶν Συνδρομητῶν τῶν ἐν Κοζάνη Σχολείων Ἑλληνικοῦ τε καὶ Κοινοῦ περὶ τῆς Ἐξετάσεως τῶν Μαθητῶν ἐν ἔτει 1819 κατὰ Μῆνα Φεβρουάριον, καὶ περὶ τῆς Ἀρχῆς, Προόδου, καὶ τῆς νῦν Καταστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ Καιροὺς χρηματισάντων Διδασκάλων, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἐπὶ Παιδείᾳ ἀναφανέντων Ἐγχορηγῶν τε καὶ Ξένων*, ἄ.π. καὶ χ. (Βιέννη 1820;), σ. 69.

142. Ἀγγελία, σ. 69.

143. Α. Χ. ΜΕΓΑΣ - Ν. ΔΕΛΙΑΛΗ, ὁ.π., Μακεδονικά, τ. 5 (1961-3), σ. 433.

144. ΒΑ. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Ρήγας ἢ κατὰ ψευδοφιλελλήλων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 11 (1961), σ. 67.

145. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Ρήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10, Ἀθῆναι 1953, σ. 19-21.

146. Ὁ.π., σ. 297.

κτωρία, πέθανε άγαμη σε νεανική ηλικία στην Κοζάνη. Η μεγαλύτερη από τις κόρες του ονομαζόταν Αικατερίνη και παντρεύτηκε κάποιον Χαρίσιο Τυφόξυλο από την Κοζάνη, πέθανε δε άκληρη δεκατρία χρόνια πριν από τη συγγραφή του βιογραφικού σημειώματος. Η νεότερη κόρη, η Έλενίτζα, παντρεύτηκε τον μεγαλύτερο Ζήση Πούλιο από την Τσαρίτσανη. Πέθανε στη Λάρισα αφήνοντας πολυμελή οικογένεια, από την οποία, την εποχή που γραφόταν ή εν λόγω βιογραφία ζούσε μονάχα ένας γιός, ο Κωνστάκης, που κατοικούσε στα Άμπελάκια, στην πατρίδα της συζύγου του.

Στο Βουκουρέστι, όπου πήγε ο νέος και έγγαμος Μιχαήλ Περδικάρης, εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος σε πλούσιες οικογένειες για τρία ίσως χρόνια και παράλληλα έμαθε Γαλλικά και Ίταλικά. Από εκεί πήγε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και στη Μπολώνια, όπου σπούδασε Ιατρική. Κατά τη βιογραφία του στο Άρχεϊο Οικονόμων, μετά το πέρας των σπουδών του επέστρεψε στο Βουκουρέστι, όπου έμεινε ένα διάστημα απολαμβάνοντας μεγάλη τιμή και ύποληψη, και κατόπιν γύρισε στην πατρίδα του την Κοζάνη. Κατά τον Λιούφη¹⁴⁷ επέστρεψε στην πατρίδα του άμέσως μετά το τέλος των σπουδών του.

Είναι άγνωστο πότε ακριβώς πέθανε ή σύζυγός του Άναστασία. Μετά το θάνατό της ο Μιχαήλ ήλθε σε δεύτερο γάμο. Η δεύτερη γυναίκα του ήταν η Αικατερίνα Δ. Τίτου (Τιούτου) από οικογένεια που είχε τότε μεγάλο έμπορικό οίκο στην Κοζάνη¹⁴⁸. Από αυτήν δεν απέκτησε παιδιά και έζησε μαζί της μέχρι το τέλος της ζωής του, πάντοτε σύμφωνα με τη βιογραφία του Άρχεϊου Οικονόμων. Ο Γουναρόπουλος¹⁴⁹ φαίνεται πως έχει μπερδέψει κάπως τα οικογενειακά του Μιχαήλ· δεν αναφέρει καθόλου τον δεύτερο γάμο του, αν και κάτι πρέπει να γνώριζε άσφαλώς γι' αυτόν, επειδή την πρώτη γυναίκα του Μιχαήλ, την κόρη του Γεωργίου Ίωαννάκη, την αποκαλεί Αικατερίνα, δηλαδή της αποδίδει το όνομα της δεύτερης συζύγου. Μπερδεύει επίσης και τα των απογόνων των δύο θυγατέρων του που επέζησαν και που τα όνόματά τους δεν τα αναφέρει. Θεωρεί ότι από αυτές κατάγονται οι Περδικάρηδες της Βεροίας, της Ναούσης και της Άμερικης, πράγμα που όπως είδαμε δεν εύσταθεί. Και πιδ κάτω θά φανεί, επίσης, πως οι αναφερόμενοι Περδικάρηδες ανήκαν σε άλλο κλάδο της οικογένειας.

Η βιογραφία του Άρχεϊου των Οικονόμων γράφει πολύ συνοπτικά για τα μέρη στα όποια άσκησε την Ιατρική ο Μιχαήλ Περδικάρης: *Μετήλθε δε τον Ιατρον εις πολλά μέρη της Τουρκίας, ως εις την Θεσσαλονίκην, ενθα εδοκίμει τα μάλιστα, εν Σαρισάνη, όπου το όνομα αυτού επροφέρετο μετά σεβασμού, εν Ίωαννίνους παρὰ τῷ τότε τυραννοῦντι εν Ἡπειρῷ Ἀλῆ-Πασιά, εν Βιτωλίου και μάλιστα εν Ἀχρίδι, παρὰ τῷ ἐκεῖ δυναμένῳ Ζελιαδίν-Βέη, ὅστις ἠγάπα αὐ-*

147. "Ο.π., σ. 297.

148. "Ο.π., σ. 297. Άρχεϊο Οικονόμων, φάκ. XLVI, άρ. 17.

149. "Ο.π., Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558.

τον ως πατέρα δεύτερον. Άπό κάπου άλλου άντλώντας τις πληροφορίες του ο Γουναρόπουλος¹⁵⁰, αλλά και ο Λιούφης¹⁵¹ που τον ακολουθεῖ, δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες και πιδ συγκεκριμένα στοιχεία για το θέμα, με κάποιες διαφορές, όμως, από τα προαναφερθέντα, και χωρίς να αναφέρουν καθόλου ότι ο Μιχαήλ εργάστηκε και στην Τσαρίτσανη, γεγονός που άναμφίβολα άληθεύει.

Ο Μιχαήλ Περδικάρης ήταν πραγματικά στην Τσαρίτσανη τουλάχιστον ανάμεσα στον Ίούλιο του 1802 και τον Μάρτιο του 1803. Το φανερώνουν δύο έπιστολές, ή μία του Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονόμων προς τον Κούμα και ή άλλη του ίδιου του Περδικάρη πάλι προς τον Κούμα, που γράφτηκαν στο διάστημα αυτό¹⁵². Με τη διαμονή του και τις γνωριμίες του Μιχαήλ στην Τσαρίτσανη σχετίζεται ένδεχομένως και ο γάμος της κόρης του Έλενίτζας με τον Ζήση Πούλιο που καταγόταν από εκεί.

Έτσι, σύμφωνα με τις πιδ πάνω βιογραφίες, ο Μιχαήλ χρημάτισε γιατρός του Μουχτάρ Πασά, όταν ο τελευταίος ήταν διοικητής στη Ναύπακτο. Έπειδή ο Μουχτάρ διοικούσε και τη Θεσσαλία ως τοποτηρητής του Άλῆ κατά την εποχή που έφερε το αξίωμα αυτό¹⁵³, είναι πιθανόν ότι ο Μιχαήλ εργάστηκε ως γιατρός του Μουχτάρ στη Θεσσαλία, Λάρισα ή Τσαρίτσανη, και όχι στη Ναύπακτο.

Κατά τον Γουναρόπουλο, το 1811 προσελήφθη από τον Ζελιαδίν μπέη, γαμπρό του Άλῆ Πασά, στην Άχρίδα και παρέμεινε στην ύπηρεσία του τέσσερα χρόνια. Όταν ήταν στην Άχρίδα, όπως γράφει ο ίδιος ο Περδικάρης, συνέγραψε το *Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων* μέσα σε σαράντα μέρες¹⁵⁴. Σύμφωνα πάντα με τον Γουναρόπουλο, ύστερα από την πάροδο τεσσάρων ετών ο Περδικάρης γύρισε για λίγο στην πατρίδα του και κατόπιν πήγε στη Θεσσαλονίκη. Από εκεί αναχώρησε σχεδόν άμέσως, διότι τον προσκάλεσε στα Μπιτόλια ο Κιρίμ μπέης και ο Πελαγονίας (ο μετέπειτα Νικαίας) Ίωσήφ με μισθό 11.000 γρόσια. Τον προσκάλεσαν και στις Σέρρες, και φεύγοντας πήγε για μιá φορά ακόμη στη Θεσ-

150. "Ο.π., Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558.

151. "Ο.π., σ. 297-8.

152. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ, *Έπιστολαι διαφόρων Έλλήνων λογίων, ανωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, εμπόρων και εσαφίων (1759-1824)*. (Η εκπαιδευτική, πνευματική, οικονομική, εκκλησιαστική κατάσταση στη Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία, Άγραφα, Ρούμελη, Μοριά, Πόλη και Μικρά Ἀσία — το γλωσσικοπολιτισμικό κίνημα του Βηλαρά - ή Ἐπανάσταση του 1821). *Άνεκδοτος χειρόγραφος κώδικας*. Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Ἀ. Ἀντωνιάδη. Φιλολογική παρουσίαση - μελέτη - πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 84, 88-90. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Άλληλογραφία, τόμος πρώτος 1802-1817*, Ἐπιμέλεια Κώστας Ἀάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, σ. κε', κς', 4, 267-8, 271.

153. ΣΠ. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Ίστορία Ἀλῆ Πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει άνεκδότου έργου του Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ*, Ἀθήνα, 1895, τ. Α', σ. 221.

154. Βλ. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, δ.π., *Έπετηρίς του Μεσαιωνικοῦ Ἀρχεῖου*, τ. 11 (1961), σ. 64.

σαλονίκη για να θεραπεύσει τον γνωστό Όμερ Βρουώνη. Μετά από ένα χρόνο και ύστερα από νέα πρόσκληση του Πελαγονίας Γρηγορίου και των προκρίτων πήγε πάλι στα Μπιτόλια. Το 1828 προσεκλήθη στο Ναύπλιο από τον κυβερνήτη Ί. Καποδίστρια, ο οποίος, κατά τον Γουναρόπουλο, ήταν παλαιός συμφοιτητής του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Ο Μιχαήλ σκόπευε να πάει στο Ναύπλιο αλλά δεν πρόφτασε. Στις 17 Ιουλίου 1828 πέθανε από διάρροια στα Μπιτόλια σε ηλικία 62 ετών. Ο Γουναρόπουλος προσθέτει και την άπιθανη έκδοχή ότι, σύμφωνα με ορισμένους, είχε δηλητηριαστεί με άρσενικό από άγνωστο πρόσωπο. Κατά τη βιογραφία του στο Αρχείο Οικονόμων, πέθανε από χρόνια διάρροια στα Μπιτόλια στις 6 Ιουλίου 1826 και έτάφη στο εκεί νεκροταφείο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χαρακτηρισμοί του άνδρος στις δύο βιογραφίες. Ο Γουναρόπουλος¹⁵⁵ γράφει γι' αυτόν: *Ο Μιχαήλ Περδικάρης ήν αίματώδης, ύψηλός, άστειός και σατυρικός, εύγλωττος, έλευθέριος, επιπληκτικός και ό εδφνέστερος τών πεπειδευμένων της Κοζάνης και άλλων λογίων του έθνους· καίτοι δέ τοιοῦτος, ήσχολήθη πολύ περι τών φιλοσοφικών λίθων. Έκ τών συγγραμμάτων δέ αυτού άποδεικνύεται ότι ήν έξοχος έν πολλοίς ως ίατρός, φιλόσοφος, ποιητής, μαθηματικός, κάτοχος ευρωπαϊκών γλωσσών και άριστος έλλημιστής. Ανάλογος είναι και ό χαρακτηρισμός του στη βιογραφία του Αρχείου Οικονόμων. Ήν δέ ό άνηρ φιλόσοφος, ίατρός άριστος, θεολόγος βαθός και ποιητής, ήν δξνουστάτος, δημοτικώτατος, θιασώτης και έγκωμισσής τών άγαθών και βαθός επιτιμητής κατά τών άδίκων και λυμεώνων της κοινωίας, έλευθέριος και όχι φίλος τών χρημάτων. Υπέρμαχος τών άδικουμένων, βοηθός τών πενήτων και άρωγός τοίς πτωχοίς, εύχερέστατος και πολλά έφευρετικός εις τό λέγειν, ένυμολόγος (sic) τά μάλιστα, εδτράπελος, πολυμαθής και φιλελεύθερος και μάλιστα θερμός υπερασπιστής της θρησκείας.*

Και ή γνώμη τών συγχρόνων του για τό πρόσωπό του φαίνεται ότι ήταν έξίσου καλή. Με παρόμοια έξυμνητικά λόγια βλέπουμε να τον συστήνει ό Γρηγόριος Κωνσταντάς με έπιστολή του από τις Μηλιές στις 12 Αυγούστου 1813 προς τον Frederic North, τον γνωστό κόμη Guilford, ως πρόσωπο κατάλληλο για να διδάξει στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιό του, την Ίόνιο Ακαδημία: *Περδικάρης ίατρός ό εκ Καστωρίας, Έλλην άκρος, ποιητής άριστος μάλιστα εις την όμιλουμένην γλώσσαν μας, πνεύμα ύψηλόν και σπάνιον. Ο Κωνσταντάς προσθέτει ότι άναλαμβάνει να τον ειδοποιήσει άρχικά ό ίδιος για τά σχέδια του Guilford, και ό τελευταίος μπορούσε να του γράψει άργότερα¹⁵⁶.*

Τά περισσότερα συγγράμματα του Μιχαήλ Περδικάρη παρέμειναν άνεκδοτα εκτός από δύο, τό *Ερμήλος ή Δημοκριθράκλειτος Μιχαήλου του Περδικάρη ίατροῦ*, τόμος Πρώτος, 1817 (ζ.τ.), και τό *Προδιόκησις εις τον*

155. "Ο.π., Πανδώρα, τ. 22 (1871-2), σ. 558-9.

156. Κερκυραϊκό Αρχείο Guilford Φ II, 20.

Ερμήλον ή Δημοκριθράκλειτον Μιχαήλου του Περδικάρη Ιατροῦ περιέχονσα την Απολογία του Ποιητοῦ, την Αλληγορία του Ποιήματος και την Εΐδηση δια την άτακτον έκδοσιν του Ερμήλου, 1817¹⁵⁷. Το 1815, ό Μ. Περδικάρης είχε στείλει τον Ερμήλο να τυπωθεϊ στη Βιέννη με έξοδα του έμπορου Ιωάννη Αγόρα και άναζητούσε χορηγό για την έκτύπωση και άλλου έργου του με τον τίτλο *Απεικονίσεις ή περιγραφή δύο αντιμαχομένων ήρώων*. Ωστόσο, ή έκδοση συνάντησε προβλήματα εξ αίτίας της Αστυνομίας που θεώρησε ύποπτο τον Περδικάρη επειδή ήταν μέλος της Φιλομούσου Έταιρείας.¹⁵⁸ Στον Λόγιο Ερμή¹⁵⁹ άναγράφεται ότι ό Μιχαήλ Περδικάρης εκ Κοζάνης, συνέγραψε πλείστα φιλοσοφικά και Ποιητικά, τά όποια κείνται έτι παρ' αυτώ και παρ' άλλους άνέκδοτα. Με τον Ερμήλον τό όνομά του έγινε πιδ γνωστό. Η σάτιρά του δέν γοήτευε τους πάντες, άν κρίνουμε από την αντίδραση του Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισάιου, που την περιγράφει σε έπιστολή του προς τον Χρ. Κονομάτη στα Γιάννινα στις 12 Οκτωβρίου 1817¹⁶⁰. Σε άλλη περίπτωση πάντως οι στίχοι του αποτέλεσαν παράδειγμα προς μίμηση σε άπόπειρα για συγγραφή σατυρικού στιχουργήματος του διδασκάλου Παισίου του Λαρισάιου τό 1819¹⁶¹.

Ο Μ. Περδικάρης άναφέρει στον πρόλογο του έργου του *Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων*, εκτός από τον Ερμήλο, τά έργα του: *Ερωτικά, Ψυλλιάς, και Λυκομήδης και ποικίλια ποιήματά του*¹⁶². Οι βιογράφοι του άγνωούν τό πρώτο και τό τελευταίο από τά έργα αυτά, γνωρίζουν όμως την *Ψυλλιάδα*¹⁶³. Είναι γνωστά όμως και άλλα έργα του. Από τον Χαρίσιο Μεγδάνη¹⁶⁴ άναφέρονται τά ακόλουθα: *Ποιήματα διάφορα δι' έμμέτρων τε, και πολιτικών Στίχων, άστειά, και ήθικά, και τό ύπερ της όρθοδόξου Πίστεως Βιβλίον του Νοητός Διάκοσμος*. Έπιχείρησε επίσης να συγγράψει και *Οδόν της Μαθηματικής, αλλά μέχρι την έποχή της δημοσιεύσεως της Αγγελίας, δηλαδή τό 1819, είχε τελειώσει μόνο*

157. Δ. ΓΚΙΝΗΣ και Β. ΜΕΞΑΣ, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1860. Αναγραφή τών κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε Έλληνιστι έκδοθέντων βιβλίων και έντύπων έν γένει μετά πίνακος τών έφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης*, Αθήναι 1939, τ. Α', σ. 156 (άρ. 970), και 160 (άρ. 998). Κατά τον Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗ, ό.π., *Νέα Έστία*, τ. 11 (1932), σ. 256, "Ο Ερμήλος τυπώθηκε πιθανότατα στην Πέστη της Ούγγαρίας.

158. Γ. Λαίου, "Η Φιλόμουσος Έταιρεία της Βιέννης (1814-1820). (Νέα έγγραφα)", *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, τ. 12 (1962), σ. 189. Π. Κ. ΕΝΕΠΕΚΙΔΗΣ, *Συμβολαί εις την μουσικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησην τών Έλλήνων της Βιέννης πρὸ της Έπαναστάσεως*, Berlin 1960, σ. 4-5, 13-14, 82-93, 96-98.

159. Τόμος Α' (1811), σ. 389.

160. ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ, ό.π., σ. 325.

161. "Ο.π., σ. 378.

162. "Ο.π., σ. 17.

163. Στο χειρόγραφο του Αρχείου Οικονόμων και από τον Λιούφη ό τίτλος δίνεται ως *Ψυλλιάδας*.

164. *Αγγελία*, σ. 69.

τήν Ἀριθμητική. Τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀριθμητικῆς αὐτῆς, πού εἶχε γραφεῖ τὸ 1805, σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης μαζί με ἕνα ποιημάτιό του¹⁶⁵. Τὸ ἔργο του *Νοητὸς Διάκοσμος*, θρησκευτικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου, ἀναφέρεται σὲ ὄλες τὶς βιογραφίες του, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ζαβίρα. Ὁ Λιούφης δίνει τὴν πληροφορία ὅτι τὸ σύγγραμμα αὐτὸ χάθηκε τὸ 1830. Στὴν πραγματικότητα μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του *Προδιοίσεις εἰς τὸν Ἑρμῆλον ἢ Δημοκριθράκλειτον* δείχνει πὼς ὁ *Νοητὸς Διάκοσμος* δὲν εἶναι παρὰ ἢ πιὸ πάνω πραγματεία πού τυπώθηκε μετὰ διαφορετικὸ τίτλο. Ὁ ἴδιος ὁ Μ. Περδικάρης δίνει ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὸ κεφάλαιο τοῦ πιὸ πάνω ἔργου του πού ἐπιγράφεται «*ΕΙΔΗΣΙΣ διὰ τὴν προύστερον ἔκδοσιν τοῦ Νοητοῦ Διακόσμου*».

Ὁ Περδικάρης, πού ἐπιθυμοῦσε νὰ συγγράψει μιὰ πραγματεία κατὰ τῆς γαλλικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν νεωτερισμῶν πού εἶχε εἰσαγάγει, διευκρινίζει ὅτι διὰ νὰ παραστήσω πλέον προφανῶς τὰς ὑψηλὰς τῆς θείας αὐτῆς θρησκείας ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἡ μόνη ἀκράδαντος βάσις κάθε ἀνθρωπίνης ἀρετῆς, καὶ κάθε ἠθικῆς τελειότητος τὸ θεμέλιον, μ' ἐχειρίσθη νὰ συγγράψω, καὶ συνέγραψα τὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα τὸν *Νοητὸν Διάκοσμον* καὶ τὸν *Ἑρμῆλον* τὸν *Νοητὸν Διάκοσμον* διδασκαλικῶς καὶ ἀποδεικτικῶς, τὸν *Ἑρμῆλον* ποιητικῶς καὶ ἀστείως...¹⁶⁶. Ἡ ἄποψη πού ἐκφράζει εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα εἶναι ἕνας καὶ ὁ αὐτὸς σκοπός, ἀλλὰ διαφόρως ἐκτεθειμένους ὥστ' ἂν ἦτον νὰ ἐκδοθοῦν κατὰ τάξιν, ἔπρεπε πρῶτον νὰ ἐκδοθῆ ὁ *Νοητὸς Διάκοσμος*, καὶ ἔπειτα ὁ *Ἑρμῆλος*, εἰς τρόπον τὸ ἐν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸ ἄλλο τοιοῦτον σκοπὸν εἶχα καὶ ἐγὼ, καὶ ἠγωνίσθη, ὅσον ἠμπόρεσα, ἀλλ' ἡ ἐναντία περίστασις ἔφερον ἄλλον τὸ ἐναντίον¹⁶⁷. Πιὸ κάτω ὁ Περδικάρης ἐξηγεῖ τὶς περιστάσεις τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς ἐκτύπωσης τῶν ἔργων. Εἶχε γράψει τὸν *Νοητὸν Διάκοσμον* μέσα σὲ τρεῖς μῆνες. Κατόπιν ἀνέλαβε ἐργασία στὰ Ἰωάννινα, ὅπου καὶ ἔδωσε νὰ διαβάσει τὸ ἔργο του ὁ ἀρχιδιδάσκαλος Κωνσταντῖνος Μπαλανίδης. Ὁ σκοπός του ἦταν νὰ τὸ στείλει στοὺς Ζωσιμάδες στὴ Μόσχα γιὰ νὰ τυπωθεῖ ἐκεῖ, ὁ Μπαλάνος ὅμως τὸν συμβούλευσε νὰ τὸ στείλει στὴ Βενετία. Βρέθηκαν Γιαννιώτες πρόθυμοι νὰ ἀναλάβουν τὴν ἔκδοση καὶ πραγματοποιήθηκε μάλιστα καὶ ἡ ἀντιγραφή τοῦ κειμένου. Ἄγνωστο ὅμως γιὰ ποῖο λόγο, ἄλλαξαν γνώμη οἱ συνδρομητές. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς καθυστέρησης ὁ Περδικάρης ἀσχολήθηκε μετὰ τὴν ἀναθεώρηση καὶ τοῦ *Νοητοῦ Διακόσμου* καὶ τοῦ *Ἑρμῆλου*. Τελικὰ, ὁ ἐνδιαφερόμενος ἐκδότης τοῦ ἀπέσπασε σχεδὸν «βιαίως» ἀπὸ τὰ χέρια του τὸν *Ἑρμῆλο*, κι ἔτσι αὐτὸς ἐκδόθηκε πρῶτος καὶ ἀκολούθησε μετὰ ἢ σὲ πεζὸ λόγο πραγματεία¹⁶⁸.

165. Α. ΣΙΓΑΛΑ, ὁ.π., σ. 53. Βλ. καὶ Κ. Α. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., *Πανδώρα*, τ. 22 (1871-2), σ. 559.

166. Μ. ΠΕΡΔΙΚΑΡΗΣ, *Προδιοίσεις εἰς τὸν Ἑρμῆλον ἢ Δημοκριθράκλειτον*, σ. 134.

167. Ὁ.π., σ. 139.

168. Ὁ.π., σ. 139, 140, 141.

Ὁ Ζαβίρας¹⁶⁹ ἀναφέρει ἄλλα φιλοσοφικὰ ἔργα του πού μετὰ τὴν σειρά τους τὰ ἀγνοοῦν οἱ ἄλλοι βιογράφοι του, δηλαδὴ τὰ *διάλογον ἐπιγραφόμενον ὄσιος, ἢ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς* θεώρημα ἄριστον τὰ διαλόγων δὲ πρόσωπα Ἀμφιλόχιος Χαρίσιος ἱερεὺς Γεώργιος Κωνσταντῖνου καὶ Μουσότιος Γάλλος ποίησιν δι' ἡρώων μέτρων παλινόρσον φιλοσοφίαν, ἢ κατὰ Κελτῶν ἐπιγράφας ἦν καὶ τῷ ἀγίῳ Σερβίῳ καθιερώσατο καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ βιβλιοθήκῃ ἀντίγραφος σώζεται. Ἡ σχέση τοῦ Περδικάρη μετὰ τὸν ἐπίσκοπο Σερβίων ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ σωζόμενον στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης χειρόγραφο ποίημα τοῦ Μιχαήλ, πιθανότατα αὐτόγραφο, μετὰ τὸ ὁποῖο τοῦ ἀφιερώνει κάποιον ἔργο του πού ὁ τίτλος του δὲν ἀναφέρεται¹⁷⁰. Τὸ ποίημα πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ζαβίρα μετὰ τὸ ὁποῖο ἀφιερώθηκε στὸν ἐπίσκοπο ἔργο του πού τὸ ἴδιο δὲν σώθηκε, ἢ λαθάνει. Ἄλλο ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Περδικάρη μνημονεύμενο ἀπὸ τοὺς βιογράφους του εἶναι ἡ Ἀλήθης, ποίημα ἀναφερόμενο στὸν Ἀλὴ Πασᾶ. Ἐπιστολές του, ἀναφερόμενες ὡς ἀνέκδοτες καὶ ἐπιγραφόμενες διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Λιούφη καὶ τὴν βιογραφία τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου Οἰκονόμου, καὶ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Γουναρόπουλο, περιλαμβάνονται στὸν ἤδη ἐκδεδόμενο κώδικα τοῦ Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισαίου¹⁷¹. Ἐπιγράφονται Ἐπιστολαὶ στηλιτευτικαὶ Συγγραφεῖσαι παρὰ Μιχαήλ Περδικάρη ἱατροῦ, πρὸς ἔλεγχον τῶν κακῶν. Ἐπιστολὴ Α'. Ἰούδα τοῦ Ἰσκαριώτου πρὸς τὸν Σταθερὸν Ξεντέρη καὶ τοῦ Πανδαμάτορος Χάρωνος πρὸς τοὺς ἱατρούς. Ἐπιστολὴ Β'.

Ἄλλο ἕνα ποιητικὸ ἔργο τοῦ Μ. Περδικάρη, πού δὲν ἀναφέρεται σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς βιογραφίες του, δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Α. Βρανούση¹⁷² καὶ φέρει τὸν τίτλο *Εἰδύλλιον τοῦ αὐτοῦ Περδικάρη Κοζάνη ἀπολογουμένη*.

Ἐνα ἀκόμη ἀνέκδοτο στιχοῦργημα τοῦ Περδικάρη σώζεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη στὰ χειρόγραφα ὑπ' ἀρ. 1138 καὶ 1142 τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου Τυρνάβου μετὰ τὸν τίτλο *Μιχαήλου Περδικάρη Διομηδειάδος Ραφωδία Α'*. Τμῆμα τοῦ ἴδιου στιχοῦργήματος περιέχεται στὸν κώδικα 255 (360) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας χωρὶς ὅμως νὰ κατονομάζεται ὁ ποιητὴς του¹⁷³. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἔργο μ' ἐκεῖνο πού ἀναφέρεται στὸ χειρόγραφο πού ὑπῆρχε στὴ συλλογὴ τοῦ κόμη Guilford καὶ ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του μετὰ τὸν τίτλο *Περδικάρη Μιχαήλ Δημιδιάδος Ἐπικοῦ Ποιήματος εἰς ἀπλὴν φράσιν τὸ Αὐν*¹⁷⁴. Πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι στὸ χειρόγραφο 1149 τοῦ

169. Ὁ.π., σ. 453.

170. Μ. Α. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, ὁ.π., σ. 143-4. Α. Χ. ΜΕΓΑ - Ν. ΔΕΛΙΑΛΗ, ὁ.π., *Μακεδονικά*, τόμ. 5 (1961-3), σ. 431-2.

171. Βλ. Ἐπιστολαὶ διαφόρων, σ. 285-299.

172. Ὁ.π., Ἐπιτεχνίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 11 (1961), σ. 192-201.

173. ΓΑΥΚΕΡΙΑΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, «Χειρόγραφοι συλλογῆς ποιητικῶν κειμένων ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ.», *Δωδώνη*, τ. 2 (1973), σ. 332-3, τ. 3 (1974), 379-381.

174. British Library, Ms Add. 8220 φ. 76α.

Ἄρχιου Τυρνάβου σώζονται δύο ἀκόμη στιχουργήματα τοῦ Περδικάρη. Τὸ πρῶτο φέρει τὸν τίτλο Ἐρώτησις τοῦ Μιχαήλου Περδικάρη καὶ ἀρχίζει: *Μα-
νολάκη ἄρχοντά μου // συγχωρεῖς τὸ τόλμημά μου. Τὸ δεύτερο με τίτλο εἰς Ἰα-
τρικὴν ἀρχίζει: ἄχ: ὦ τέχνη Ἰατρικὴ μου // πόσον σὲ μισεῖ ἡ ψυχὴ μου.*

Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα διακρίθηκε καὶ ἕνας ἄλλος Περδικάρης ἀπὸ διαφορετικὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας. Πρόκειται γιὰ τὸν Γρηγόριο Περδικάρη ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος, γενικὸς πρόξενος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, πού τότε ἐπωνομάζονταν «Ὁμόσπονδες Ἐπαρχίες τῆς Ἀρκτάας Ἀμερικῆς»¹⁷⁵. Ὁ Γρηγόριος Περδικάρης ἦταν γιὸς ἐνὸς Ἀντωνίου Περδικάρη, πιθανότατα τοῦ «καλοφωνότατου» ἐκείνου γιοῦ τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη τοῦ Βεροιαίου¹⁷⁶. Συγκριτικὰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ του, δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτα σαφὲς ἂν ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Περδικάρη τῆς Βέροιας ἢ τῆς Νάουσας.

Σχετικὰ μετὰ τὸν τόπο γέννησής του ὑφίσταται διάσταση ἀπόψεων. Ὁ Ἀ. Γκούτας¹⁷⁷ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Γρηγόριος γεννήθηκε στὴ Νάουσα, πού ἀνῆκε στὸν καζὰ τῆς Βέροιας, συνδέοντάς τον προφανῶς μετὰ τὴν οἰκογένεια Περδικάρη τῆς Νάουσας. Στὴν Νάουσα, ὅπως προαναφέρθηκε, ὑπῆρξε ἕνας κλέφτης ὀνόματι Περδικάρης λίγο πρὶν τὸ 1670, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1822, ἀνάμεσα στοὺς δευτερεύοντες ὄπλαρχηγούς της συγκαταλέγεται καὶ ἕνας Περδικάρης¹⁷⁸. Ἐπομένως, οἰκογένεια μετὰ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀναμφισβήτητα ὑπῆρχε στὴν πόλη αὐτὴ ἀπὸ παλιά. Ὡστόσο, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Γ. Χιονίδης¹⁷⁹, σύμφωνα μετὰ τὶς σύγχρονες του γραπτὲς πηγές, δηλαδὴ τὶς ἐφημερίδες τοῦ 1838 ὅπου ἀνακοινώνεται ἡ ἀφιξὴ του ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ὁ Γρηγόριος εἶχε γεννηθεῖ στὴ Βέροια. Τὴ Βέροια θεωροῦν ὡς τόπο γέννησής του καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, καὶ κυρίως ὁ Stephen A. Larrabee¹⁸⁰ πού εἶναι γνώστης τῶν ἀμερικανικῶν κυρίως πηγῶν. Ἡ σύνδεσῃ

175. Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν πληροφοριῶν πού δίνονται πῶ κατὰ τὸν Γρηγόριο Περδικάρη καὶ τοὺς ἀπογόνους του ὀφείλεται στὴν εὐγενικὴ βοήθεια τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ κ. Γεωργίου Χιονίδη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλει ἀπὸ τὴ Βέροια τὰ δημοσιεύματά του στὸν τύπο γιὰ τὸ θέμα αὐτό, καθὼς καὶ τὴν ἀπρόσβλητη σὲ μένα δημοσίευση τοῦ ΑΧΙΛΛΕΑ Φ. ΓΚΟΥΤΑ, «Ναουσαῖος ὁ πρῶτος Ἀμερικανὸς Γενικὸς Πρόξενος στὴν Ἀθήνα τὸ 1838», *Νάουσα*, τ. ΣΤ', τεῦχος 42 (Ἰαν.-Μάρτ. 1988), σ. 4-5. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

176. Βλ. πῶ πάνω, σ. 341.

177. Ὁ.π., *Νάουσα*, τ. ΣΤ', τεῦχος 42, σ. 4.

178. Ι. Κ. ΒΑΣΑΡΑΒΕΛΛΗ, *Ἡ Νάουσα κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας* (διάλεξις γενομένη στὴν αἴθουσα τοῦ Παρνασσοῦ), [1953], σ. 29.

179. «Βεροιώτης ὁ πρῶτος πρόξενος τῆς Ἀμερικῆς», ἐφημ. *Βέροια*, φ. 848, 22 Σεπτεμβρίου 1989.

180. *Hellas observed: The American experience of Greece, 1775-1865*, New York 1957, σ. 247 (ἐλληνικὴ μετάφραση, *Ἑλλάς 1775-1865, πῶς τὴν εἶδαν οἱ Ἀμερικανοί*, μετάφρ. Νινίλια Παπαγιάννη, Ἀθήνα 1957, σ. 217). Πρβλ. ἐπίσης ΧΡΗΣΤΟΥ Δ. ΔΟΞΑ, *Ἡ Ἀμερικὴ καὶ ὁ ρόλος της στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1984, τ. Β', σ. 591.

τοῦ Γρηγορίου Περδικάρη μετὰ τὴ Βέροια ἐνισχύει τὴ ἀποψη ὅτι ἦταν πραγματικὰ ἐγγονὸς τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Βεροιαίου. Ἐξάλλου, καὶ ἡ μεταγενέστερη σύνδεση, δική του ἢ τῆς οἰκογένειάς του, μετὰ τὴ Νάουσα δὲν ἀποκλείει τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴ Βέροια. Ἡ κινητικότητα τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρξε μεγάλη καὶ μέλη της τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπῆρχαν καὶ στὴν Κοζάνη. Μετὰ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἡ βεβαιότητα τῶν ἰσχυρισμῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη, κυρίως λόγω τῆς ὑπάρξεως στὴ Νάουσα οἰκογένειας μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα πρὶν ἐγκατασταθοῦν μέλη τῆς οἰκογένειας Λικινίου-Περδικάρη στὴ Μακεδονία. Πάντως οἱ ἐνδείξεις συνηγοροῦν στὸ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Περδικάρης προερχόταν ἀπὸ τὴ Βέροια.

Κατὰ τὸν Γ. Χιονίδη γεννήθηκε γύρω στὰ 1802, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἀπὸ τοῦ προέρχεται αὐτὴ ἡ πληροφορία. Ἐξαιτίας, ἴσως, τῶν γεγονότων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης βρέθηκε στὴ Σμύρνη, ἀπὸ ὅπου ἀναχώρησε τὸ 1826 γιὰ τὴν Ἀμερικὴ. Ἐκεῖ φοίτησε στὸ Ἰνστιτοῦτο Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Mount Pleasant στὸ Amherst καὶ στὸ Monson τῆς Μασσαχουσέτης· ἀργότερα δίδαξε ἐλληνικὰ στὸ Monson καὶ στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τοῦ Χάρβαρντ. Τὸ 1828 μετέφρασε μιὰ συλλυπητήρια ἐπιστολὴ τῆς Lydia Signourney γιὰ λογαριασμὸ τῶν κυριῶν τοῦ Hartford (τῆς πρωτεύουσας τοῦ Connecticut) πρὸς τὶς κυρίες τῆς Ἑλλάδας. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνέπτυξε καὶ ὁ ἴδιος δραστηριότητα προσπαθώντας νὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀμερικανῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γράφοντας γράμματα σὲ ἐφημερίδες καὶ ἐπιτροπές¹⁸¹. Ἐνα γράμμα του πρὸς μιὰ κυρία τῆς Μασσαχουσέτης τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὶς ἐφημερίδες μετὰ τὸν τίτλο *Τουρκικὴ βαρβαρότης — συγκινητικὴ ἐξιστόρηση τῆς ἀπίθανης δυστυχίας τῆς κυρίας Σοφίας Μαύρου — μιᾶς Ἑλληνίδας ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι*, Providence 1828, συμπεριλήφθηκε στὸ ἔντυπο τοῦ Ἑλληνικοῦ Συμβουλίου τῆς Βοστώνης. Οἱ ἐνεργειές του γιὰ θέματα πού ἀφοροῦσαν τὴν Ἑλλάδα συνεχίστηκαν καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Τὸν Μάιο τοῦ 1829 ἔγραψε ἕνα γράμμα πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Νέας Ὑόρκης ζητώντας νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀμερικανῶν γιὰ τὴν παιδεία στὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο, τὸ 1830, περιόδευσε σὲ διάφορες πόλεις δίνοντας διαλέξεις ἐπίσης γιὰ τὴν Ἑλλάδα¹⁸². Ὁ Περδικάρης ἀπέκτησε καλὴ φήμη στὴ νέα του πατρίδα γιὰ τὶς φιλολογικὲς του ἐνασχολήσεις καὶ τὶς μεταφράσεις του ἀπὸ τὰ ἑλληνικά· ὁ Edgar Allen Poe μάλιστα τὸν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα¹⁸³.

Ἀναφέρεται ὅτι παράλληλα μετὰ τὴ δραστηριότητά του αὐτὴ ἀσχολήθηκε ἐπιτυχῶς μετὰ τὴν ἀγοραπωλησία ἀκινήτων (στὸ Τρέντον τῆς Νέας Ὑόρκης), καὶ ὅτι μετὰ τὰ χρήματα πού κέρδισε ἀνέγειρε ἰδιόκτητο ἐργοστάσιο ἀερίοφωτος. Παντρεύτηκε Ἀμερικανίδα ἀπὸ τὴ Νότια Καρολίνα¹⁸⁴. Τὸ ἐπιστέγασμα τῆς σταδιοδρο-

181. S. LARRABEE, ὁ.π., σ. 248.

182. Ὁ.π., σ. 248.

183. Ὁ.π., σ. 248, 329.

184. Βλ. ἄρθρο τοῦ Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΔΗ, ὁ.π. ἐφημ. *Βέροια*, φ. 849/22.9.1989.

μίας του ήταν ο διορισμός του ως πρώτου προξένου των Ήνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στην Ελλάδα. Η διπλωματική του ιδιότητα στην Αθήνα, όπου έφτασε στις 9 Ιανουαρίου 1838, αναγνωρίστηκε επίσημα από το Έλληνικό Κράτος στις 12 Απριλίου του ίδιου έτους. Παρέμεινε ως πρόξενος μέχρι τις 4 Ιουνίου 1842. Παρατήθηκε επίσημα στην Αμερική πια στις 9 Φεβρουαρίου 1845¹⁸⁵.

Τόν ίδιο χρόνο κυκλοφόρησε στην Αμερική το βιβλίο του *The Greece of the Greeks*, New York 1845, όπου αφηγείται τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στην Ελλάδα και διατυπώνει τις απόψεις του σχετικά με τα προβλήματα της.

Σώθηκαν πέντε επιστολές του Γρηγορίου Περδικάρη προς τον πατέρα του Αντώνιο και τον αδελφό του Κώστα που καλύπτουν το διάστημα 1838-1843. Οι επιστολές αυτές βρίσκονται παλαιότερα στα χέρια του Στέργιου Θεοδ. Περδικάρη, άσκούμενου δικηγόρου που σκοτώθηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁸⁶. Όλες, εκτός από την τελευταία επιστολή του 1843 που γράφτηκε στην Αμερική, έχουν γραφτεί στην Ελλάδα. Με το πρώτο του γράμμα, άμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1838, αναγγέλλει στους γονείς του ταυτόχρονα την επιστροφή του και τον διορισμό του ως προξένου στην Ελλάδα. Στην τέταρτη, προτελευταία, επιστολή του προς τον αδελφό του, 1 Σεπτεμβρίου 1841, αναφέρεται και ο θάνατος του πατέρα τους Αντωνίου¹⁸⁷.

Το έτος θανάτου του Γρηγορίου δεν είναι γνωστό, ζούσε πάντως το 1867, διότι αναφέρεται σε κατάλογο συνδρομητών για τον αγώνα των Κρητών του έτους αυτού. Γιός του υπήρξε ο Ιωάννης Περδικάρης (1840-1925), που έγινε γνωστός ως «Έλληνοαμερικανός». Ο Ιωάννης έζησε χρόνια στο Μαρόκο και διακρίθηκε στην πρώτη Διεθνή Συνδιάσκεψη που έγινε εκεί το 1880. Με βιβλία και την όλη δράση του καυτηρίασε τη συμπεριφορά των Ευρωπαίων και των Αμερικανών απέναντι στους Μαροκινούς. Το 1904 αιχμαλωτίστηκε από ένα Βερβερίνο φύλαρχο και ληστή. Η αιχμαλωσία του προκάλεσε την παρέμβαση τόσο της κυβέρνησης του Μαρόκου όσο και την έντονη αντίδραση του Προέδρου των Ήνωμένων Πολιτειών Θεοδώρου Ρούσβελτ¹⁸⁸.

Άλλα μέλη της οικογένειας δεν είναι γνωστά. Έτσι, ο Στέργιος Περδικάρης που σκοτώθηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είναι το τελευταίο γνωστό σ' εμάς μέλος της οικογένειας των Περδικάρηδων. Ωστόσο, δεν αποκλείεται καθόλου να υπάρχουν πρόσωπα, τα όποια διατηρούν μέχρι τις μέρες μας ζωντανή την μεγάλη, γνωστή οικογένεια που τα πρώτα της μέλη ανάγονται στον 15ο αιώνα.

185. *List of US Consular Officers at the Balkans and in the Mediterranean Lands (1789-1939)*, CIBAL, Sofia 1989, σ. 28.

186. Α. Φ. ΓΚΟΤΤΑ, δ.π., *Νιάουστα τ. ΣΤ'*, τεύχος 42 (1988), σ. 4.

187. *Ο.π.*, σ. 4.

188. Γ. Χ. ΧΙΟΝΙΑΔΗ, δ.π., έφ. *Βέροια*, φύλλο 849/22.9.1989.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΛΙΚΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΔΙΚΑΡΗ*

1. Γ α β ρ ι ή λ Σ ε β ή ρ ο ς μητροπολίτης Φιλαδελφείας († 1616), θεός του Ανδρέα Λιχίνα (και Λικινίου), από τον Χάνδακα (άρ. 15), και του Μιχαήλ Σβήρου ή Σβηροῦ (άρ. 48).
2. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ἀ ν δ ρ έ α ς, νοτάριος Χανίων (έτ. 1587), γιός (;) του Νικολάου Λιχίνα (και Λικινίου) († 1571), ιερέα και οικονόμου Χανίων (άρ. 17).
3. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ἀ ν δ ρ έ α ς, (περί το 1655-1715), ιατρός, γιός (;) του Ιωάννη Λικινίου οικονόμου και πρωτοπαπᾶ Μονεμβασίας (άρ. 6), αδελφός του Νικολάου Λικινίου (άρ. 7) και αδελφός, ή κουνιάδος, του ιατροφιλοσόφου Ἀναστασίου Περδικάρη (άρ. 29).
4. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ἀ ν δ ρ έ α ς, (1708 - μετά το 1739), γιός του Νικολάου Λικινίου (άρ. 7).
5. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ἰ ω ά ν ν η ς (έτ. 1616) στα Χανιά, γιός του Ανδρέα Λιχίνα († 1615 ή 1616) (άρ. 10).
6. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ἰ ω ά ν ν η ς (έτ. 1626, 1630, 1631, 1633), οικονόμος Μονεμβασίας, πρωτοπαπᾶς, γιός του Ανδρέα Λιχίνα έξάρχου Μονεμβασίας († 1640) (άρ. 12), πατέρας (;) του ιατροῦ Ανδρέα Λικινίου (περί το 1655-1715) (άρ. 3), του Νικολάου Λικινίου (άρ. 7) και του Ἀναστασίου Περδικάρη ή Περδικάρη (άρ. 29).
7. Λ ι κ ι ν ι ο ς Ν ι κ ό λ ο ς (έτ. 1715, 1722, 1739), γιός (;) του Ιωάννη Λικινίου οικονόμου και πρωτοπαπᾶ Μονεμβασίας, αδελφός ή κουνιάδος του ιατροῦ Ανδρέα Λικινίου (περί το 1655-1715) (άρ. 3), αδελφός ή κουνιάδος του ιατροφιλοσόφου Ἀναστασίου Περδικάρη (άρ. 29).
8. Λ ι χ ί ν α ς Ἀ ν δ ρ έ α ς († 1493), ιερέας και οικονόμος Μονεμβασίας, πατέρας του Μιχαήλ Λιχίνα († 1511), ιερέα και χαρτοφύλακα Μονεμβασίας (άρ. 18) και πιθανόν του Νικολάου Λιχίνα († 1571) ιερέα και οικονόμου Χανίων (άρ. 17).

* Πρβλ. πιο κάτω σ. 358 το οικογενειακό δένδρο όπως προσπαθήσαμε να το αποκαταστήσουμε. Σ' αυτό περιλαμβάνονται μόνον όσα μέλη μπορούν να συνδεθούν κάπως εύλογα προς τον κύριο κορμό της οικογένειας.

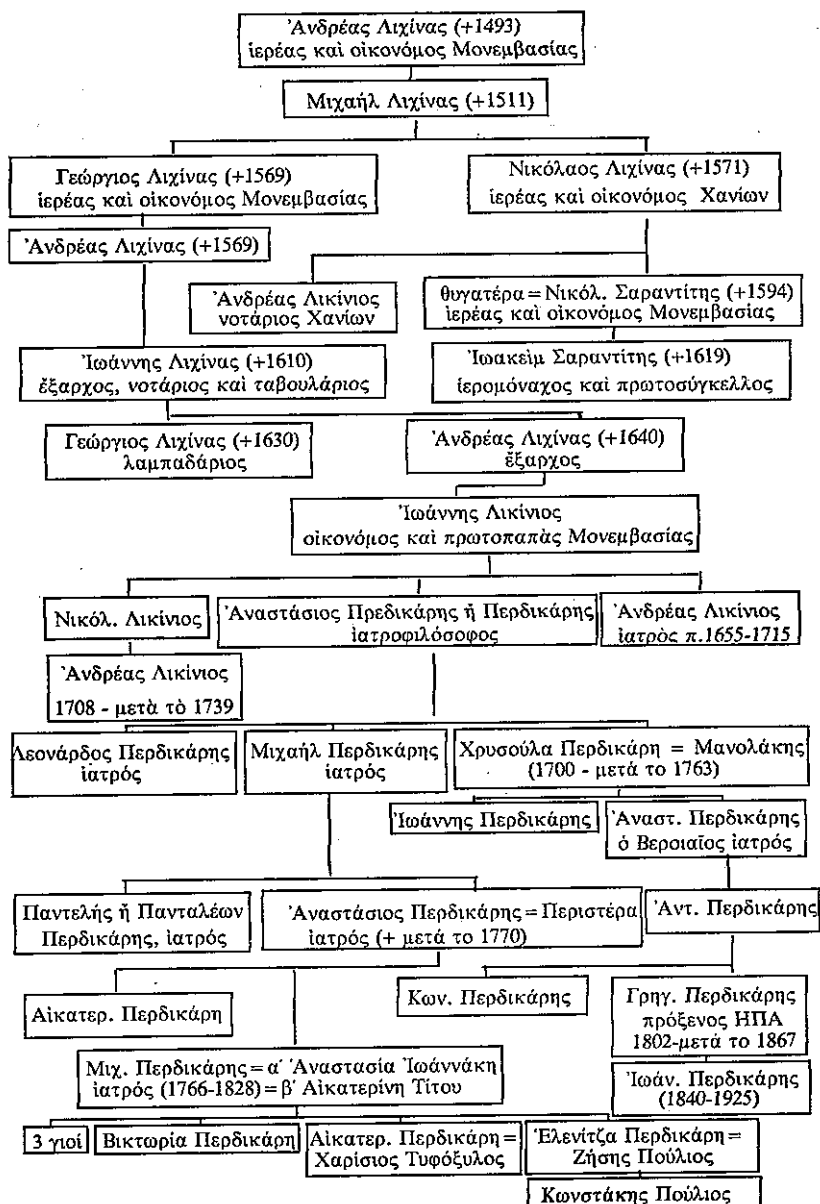
9. Λιχίνας Άνδρέας († 1569), γιός του Γεωργίου Λιχίνα († 1569), ιερέα και οικόνομου Μονεμβασίας (άρ. 13), και πατέρας του Ιωάννη Λιχίνα († 1610), πατριαρχικού εξάρχου, νοταρίου και ταβουλαρίου (άρ. 16).
10. Λιχίνας Άνδρέας († 1615 ή 1616), στα Χανιά, πατέρας του Ιωάννη Λικινίου (έτ. 1616) (άρ. 5) και εξάδελφος του Άνδρέα Λικινίου στον Χάνδακα (έτ. 1606, 1612, 1616, 1619 ή 1620) (άρ. 11).
11. Λιχίνας (και Λικίνιος) Άνδρέας (έτ. 1606, 1612, 1616, 1619 ή 1620), στον Χάνδακα, ανιψιός του Γαβριήλ Σεβήρου (άρ. 1), του Κωνσταντίνου Μέδικου (άρ. 20), εξάδελφος του Άνδρέα Λιχίνα († 1615 ή 1616) στα Χανιά (άρ. 10).
12. Λιχίνας Άνδρέας († 1640), εξάρχος, γιός του Ιωάννη Λιχίνα († 1610), πατριαρχικού εξάρχου, νοταρίου και ταβουλαρίου (άρ. 16), αδελφός του Γεωργίου Λιχίνα († 1630), λαμπαδαρίου (άρ. 15), και πατέρας του Ιωάννη Λικινίου (έτ. 1626, 1630, 1631, 1633), οικόνομου Μονεμβασίας και πρωτοπαπᾶ (άρ. 6).
13. Λιχίνας Γεώργιος († 1569), ιερέας και οικόνομος Μονεμβασίας, γιός του Μιχαήλ Λιχίνα († 1511), ιερέα και χαρτοφύλακα Μονεμβασίας (άρ. 18) και πατέρας του Άνδρέα Λιχίνα († 1569) (άρ. 9).
14. Λιχίνας Γεώργιος (έτ. 1606), αδελφός (;) του Άνδρέα Λιχίνα (και Λικινίου) (έτ. 1606, 1612, 1616, 1619 ή 1620) (άρ. 11).
15. Λιχίνας Γεώργιος († 1630), λαμπαδάριος, γιός του Ιωάννη Λιχίνα († 1610), πατριαρχικού εξάρχου, νοταρίου και ταβουλαρίου Μονεμβασίας (άρ. 16) και αδελφός του Άνδρέα Λιχίνα († 1640), εξάρχου (άρ. 12).
16. Λιχίνας Ιωάννης († 1610), πατριαρχικός εξάρχος νοτάριος και ταβουλάριος Μονεμβασίας, γιός του Άνδρέα Λιχίνα († 1569) (άρ. 9), πατέρας του Γεωργίου Λιχίνα († 1630), λαμπαδαρίου, (άρ. 15) και του Άνδρέα Λιχίνα († 1640), εξάρχου, (άρ. 12).
17. Λιχίνας (και Λικίνιος) Νικόλαος († 1571), ιερέας και οικόνομος Χανίων, γιός (;) του Άνδρέα Λιχίνα († 1493) (άρ. 8), πατέρας (;) του νοταρίου Άνδρέα Λικινίου (έτ. 1587) (άρ. 2).
18. Λιχίνας Μιχαήλ († 1511), ιερέας και χαρτοφύλακας Μονεμβασίας, γιός του Άνδρέα Λιχίνα († 1493), ιερέα και οικόνομου Μονεμβασίας (άρ. 8), πατέρας του Γεωργίου Λιχίνα († 1569), ιερέα και εξάρχου Μονεμβασίας, (άρ. 13).
19. Μαραφαῖς - Σκορδύλιος Γεώργιος († 1624), πρωτοπαπᾶς Χανίων, συγγενής του συγγραφέα Ζαχαρία Σκορδυλίου (άρ. 49).
20. Μέδικος Κωνσταντίνος (έτ. 1616), γιατρός, θεῖος του Άνδρέα Λιχίνα (και Λικινίου) (έτ. 1606, 1612, 1616, 1619 ή 1620) (άρ. 11).
21. Περδικάρη Αικατερίνη, θυγατέρα του ιατροῦ, Αναστασίου.

- Περδικάρη (άρ. 30) και τῆς Περιστερας Περδικάρη (άρ. 27), ἀδελφή του Μιχαήλ Περδικάρη (1766 - 1828) (άρ. 41).
22. Περδικάρη Αικατερίνη, θυγατέρα του Δ. Τίτου (Τιούτου) δεύτερη σύζυγος του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41).
 23. Περδικάρη Αικατερίνη, σύζυγος Χαρισίου Τυφοξύλου, θυγατέρα του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41).
 24. Περδικάρη Αναστασία, θυγατέρα του Γεωργίου Ιωαννάκη, πρώτη σύζυγος του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41).
 25. Περδικάρη Βικτωρία, θυγατέρα του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41).
 26. Περδικάρη Ελενίτζα, σύζυγος Ζήση Πούλιου (άρ. 44), θυγατέρα του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41), και μητέρα του Κωνστάκη Πούλιου (άρ. 45).
 27. Περδικάρη Περιστερα, σύζυγος του ιατροῦ Αναστασίου Περδικάρη (έτ. 1754, 1766 ή 1770) (άρ. 30), μητέρα του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41), και τῆς Αικατερίνης Περδικάρη (άρ. 21).
 28. Περδικάρη Χρυσούλα (1700 - μετά τὸ 1763), θυγατέρα του ιατροφιλοσόφου Αναστασίου Περδικάρη ή Πρεδικάρη (17ος-18ος; αἰ.) (άρ. 29), ἀδελφή τῶν ιατρῶν Μιχαήλ Περδικάρη (άρ. 40) και Λεονάρδου Περδικάρη (άρ. 38), σύζυγος του Μανολάκη Περδικάρη (άρ. 39) και μητέρα του ιατροῦ Αναστασίου Περδικάρη του Βεροιαίου (άρ. 31).
 29. Περδικάρης Αναστάσιος, ή Πρεδικάρης, ὁ ἀποκαλούμενος «Πρεδικάτωρ» (17ος-18ος; αἰ.), ιατροφιλόσοφος, γιός ή γαμβρός (;) του Ιωάννη Λικινίου οικόνομου και πρωτοπαπᾶ Μονεμβασίας (άρ. 6) ἀδελφός ή γαμβρός του ιατροῦ Άνδρέα Λικινίου (περὶ τὸ 1655-1715) (άρ. 3), πατέρας τῶν ιατρῶν Μιχαήλ (έτ. 1715, 1719) (άρ. 40) και Λεονάρδου Περδικάρη (έτ. 1729, 1705) (άρ. 38).
 30. Περδικάρης Αναστάσιος (έτ. 1754, 1766 ή 1770), ιατρός, γιός του ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (έτ. 1715, 1719) (άρ. 40), ἀδελφός του Παντελῆ ή Πανταλέοντος Περδικάρη (άρ. 42), σύζυγος τῆς Περιστερας Περδικάρη (άρ. 27), και πατέρας του λογίου ιατροῦ Μιχαήλ Περδικάρη (1766-1828) (άρ. 41).
 31. Περδικάρης Αναστάσιος ὁ Βεροιαῖος, (έτ. 1784/5), ιατρός, γιός τῆς Χρυσούλας (άρ. 28) και του Μανολάκη Περδικάρη (άρ. 39), ἀδελφός του Ιωάννη Περδικάρη (άρ. 34) και πατέρας του Άντωνίου Περδικάρη (άρ. 32).
 32. Περδικάρης Αντώνιος (πρὶν ἀπὸ τὸ 1784/5 - πρὶν ἀπὸ 1-9-1841), γιός του Αναστασίου Περδικάρη του Βεροιαίου (άρ. 31).
 33. Περδικάρης Γρηγόριος (1802 - μετά τὸ 1867), πρώτος πρό-

- ξενος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν στὴν Ἑλλάδα, γιὸς τοῦ Ἀντωνίου Περδικάρη (ἀρ. 32) καὶ ἀδελφὸς τοῦ Κώστα Περδικάρη (ἀρ. 37).
34. Περδικάρης Ἰωάννης, ἀδελφὸς τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη τοῦ Βεροικίου (ἀρ. 31), γιὸς τῆς Χρυσούλας (ἀρ. 28) καὶ τοῦ Μανολάκη Περδικάρη (ἀρ. 39).
35. Περδικάρης Ἰωάννης (1840-1925), γιὸς τοῦ Γρηγορίου Περδικάρη, προξένου τῶν Η.Π.Α. στὴν Ἑλλάδα (ἀρ. 33).
36. Περδικάρης Κωνσταντάκης ἢ Κωνσταντῖνος (ἔτ. 1778, 1780, 1781, 1782, 1783, 1784), ἐπίτροπος μητροπόλεως Μονεμβασίας, ἀνιψιὸς τῆς Χρυσούλας Περδικάρη (1700 - μετὰ τὸ 1763) (ἀρ. 28).
37. Περδικάρης Κώστας (19ος αἰ.), ἀδελφὸς τοῦ Γρηγορίου Περδικάρη προξένου τῶν Η.Π.Α. στὴν Ἑλλάδα (ἀρ. 33).
38. Περδικάρης Λεονάρδος (ἔτ. 1729, 1750), ἰατρός, γιὸς τοῦ ἰατροφιλοσόφου Ἀναστασίου Περδικάρη (ἀρ. 29), ἀδελφὸς τοῦ ἱατροῦ Μιχαῆλ Περδικάρη (ἀρ. 40) καὶ τῆς Χρυσούλας Περδικάρη (ἀρ. 28).
39. Περδικάρης Μανολάκης (18ος αἰ.), σύζυγος τῆς Χρυσούλας Περδικάρη (ἀρ. 28).
40. Περδικάρης Μιχαῆλ (ἔτ. 1715, 1719), ἰατρός, γιὸς τοῦ ἰατροφιλοσόφου Ἀναστασίου Περδικάρη (ἀρ. 29), ἀνιψιὸς τοῦ ἱατροῦ Ἀνδρέα Λικινίου (περὶ τὸ 1655-1715) (ἀρ. 3), ἀδελφὸς τοῦ ἱατροῦ Λεονάρδου Περδικάρη (ἀρ. 38) καὶ τῆς Χρυσούλας Περδικάρη (ἀρ. 28), πατέρας τῶν ἱατρῶν Ἀναστασίου Περδικάρη (ἀρ. 30) καὶ τοῦ Παντελῆ ἢ Παντελέοντος Περδικάρη (ἀρ. 42).
41. Περδικάρης Μιχαῆλ (1766-1828), ἰατρός καὶ λόγιος, γιὸς τοῦ ἱατροῦ Ἀναστασίου Περδικάρη (ἀρ. 30) καὶ τῆς Περιστεράς Περδικάρη (ἀρ. 27).
42. Περδικάρης Παντελής, ἢ Πανταλέων (18ος αἰ.), ἰατρός, γιὸς τοῦ ἱατροῦ Μιχαῆλ Περδικάρη (ἀρ. 40) καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἱατροῦ Ἀναστασίου Περδικάρη (ἀρ. 30).
43. Περδικάρης Στέργιος, δικηγόρος ἀπὸ τῆ Νάουσα, σκοτώθηκε στὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον.
44. Πούλιος Ζήσης, σύζυγος τῆς Ἑλενίτζας Περδικάρη (ἀρ. 26) καὶ πατέρας τοῦ Κωνσταντῆ Πούλιου (ἀρ. 44).
45. Πούλιος Κωνστάκης (19ος αἰ.), γιὸς τῆς Ἑλενίτζας Περδικάρη (ἀρ. 26), θυγατέρας τοῦ ἱατροῦ καὶ λογίου Μιχαῆλ Περδικάρη (1766-1828) (ἀρ. 41), καὶ τοῦ Ζήση Πούλιου (ἀρ. 45).
46. Σαραντίτης Ἰωακεῖμ († 1619), ἱερομόναχος καὶ πρωτοσύγκελλος, γιὸς τοῦ Νικολάου Σαραντίτη († 1594) (ἀρ. 47).
47. Σαραντίτης Νικόλαος, († 1594), ἱερέας καὶ οἰκονόμος Μονεμβασίας, γαμπρὸς τοῦ Νικολάου Λιχίνα, ἱερέα καὶ οἰκονόμου Χανίων (ἀρ. 17), πατέρας τοῦ ἱερομονάχου Ἰωακεῖμ Σαραντίτη († 1619) (ἀρ. 46).

48. Σβῆρος ἢ Σβηρὸς Μιχαῆλ (16ος-17ος αἰ.), θεῖος τοῦ Ἀνδρέα Λιχίνα (καὶ Λικινίου) στὸν Χάνδακα (ἀρ. 11), ἀνιψιὸς τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου (ἀρ. 1).
49. Σκορδύλιος Ζαχαρίας, συγγενὴς τοῦ Γεωργίου Μαραφαρᾶ-Σκορδυλίου (ἀρ. 19).
50. Τυφόξυλος Χαρῖσιος, σύζυγος τῆς Αἰκατερίνης Περδικάρη (ἀρ. 23), θυγατέρας τοῦ ἱατροῦ Μιχαῆλ Περδικάρη (1766-1828) (ἀρ. 41).

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΔΡΟ

ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ ἔκδοση γίνεται με τήρηση τῆς ὀρθογραφίας τῶν πρωτοτύπων. Γιά τῆ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, χωρίζονται μόνον οἱ λέξεις ὅπου ὑφίσταται ἀνάγκη, γίνονται λίγες ἐπεμβάσεις στή στίξη καί κεφαλαιογραφοῦνται τὰ κύρια ὀνόματα καί τὰ τοπωνύμια¹.

Τὰ δημοσιευόμενα κείμενα με ἀριθμὸ 1-6 προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βενετίας, Παλαιὸ Ἀρχεῖο, Registro 120 (Ἀρχεῖο Γαβριήλ Σεβήρου). Τὸ κείμενο ὑπ' ἀρ. 7 εἶναι ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Κωνσταντίνου καί Σοφοκλή Οἰκονόμου (Φάκ. XLVI, ἀρ. 17) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Στις 23 Ἀπριλίου 1616 ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος γράφει ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὸν κουμπάρο του Γεώργιο Ρούσο καί στὸν ἀδελφὸ του Ἀναστάση Ρούσο. Με τοὺς ἀδελφούς αὐτοὺς εἶχε οικονομικὲς διαφορὲς ποὺ εἶχαν προκύψει ἀπὸ κοινὲς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ παραπονεῖται γὰρ τίς ἐκ μέρους τους καθυστερήσεις νὰ ρυθμίσουν τοὺς μεταξύ τους λογαριασμούς καί ζητεῖ νὰ τοῦ στείλουν αὐτὰ ποὺ τοῦ ἀνήκουν. Γράφει ὅτι γιά τῆ διευθέτησὴ τῆς διαφορᾶς καί τὸν ἐλεγχὸ τῶν λογαριασμῶν στέλνει ἀντίγραφα τῶν λογαριασμῶν στὴ Βενετία, καί ὅτι εἶχε ἤδη ὀρίσει πληρεξουσίους ἐκεῖ γιά νὰ χειριστοῦν τὴν ὑπόθεση. Τέλος, παρακαλεῖ γιά τῆ γρήγορη πληρωμὴ τῶν χρεῶν, διότι ἐπιβαρυνόταν με τόκους καί ἦταν καταχρεωμένος.

Στὸ ὀπισθόφυλλο: *Τῷ εὐγενεστάτῳ καί τιμωτάτῳ ἡμῶν κουμπάρῳ, ἀφέντῳ κυρίῳ Γεωργίῳ Ρούσῳ υγιὸς δωθῆναι εἰς τὴν Βενετίαν.*

Εὐγενεὶ καί ἡγαπημένε μου κουμπάρε κύριε Γεώργιε καί μισερ Ἀναστάσι τὴν ἀφεντιά σας πολλὸ² χερετό, ἀνέμενα νάχαται μου πέψει τὸ ἐδικό μου νὰ μὴν τρέχουν ἢ ζούραις³ καί ἡ ἀφεντιά σας πῶς δὲν μου χρονοστάται. Δὲν εἶναι ἐτζη ἢ ἀλήθια γιαιτὴ φένηται. ⁴ Καί ἐγὼ γιά νὰ μὴν ἦμαι σπέδιδος δὲν ἐμπόρεσα νάρθω νὰ σας εἶρω νὰ ⁵ κάμομαι κόντον ἀν ἴχαμαι. Καί σὰν με ἐπροέγραφε

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ φίλη Χάρη Καλλιγᾶ ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὰ ἔγγραφα αὐτά, καί τοὺς φίλους Ἀγαμέμνονα Τσελίκα καί Ἀντώνη Πάρδο ποὺ με βοήθησαν στὴ λύση παλαιογραφικῶν προβλημάτων.

πῶς μισέβεται |⁶ και πάται σ(τ)ὰ Ἀνάπλοι και ἐκεῖ θέλεται καμη κόντον, ἐγὼ εἶς τὸ Ἀνάπλοι |⁷ δὲν ἤξεύρω πότες θέλω πάγει. Και νάχω και ἐξοδαις, και νὰ περνᾶ |⁸ κερὸς πολεῖς και να μὴν ἔχω να δίδω τῆς ζούρες. Ἡθελῖσα και ἔκα|⁹μα κουμῆσιούς μου αὐτοῦ και πέβο και τὸ κόντο μου και τῆς κόπιες |¹⁰ του σκριπτου τοῦ Ἀθηρέου ὅπου ἀποπλέροσα και τῆς ἀφεντιά σου τὸ σκριπτο και |¹¹ παρακαλό σας τόρα ὀπόχεται με τὸν κὼρ Μιχαλη το κρῖσημό σας να με σπυδύρεται |¹² και ἔμένα με ἀγάπι και με καλη καρδιά γιατῆ κατέχεις πῶς |¹³ με καλη ὀρεξει τὰ διδα και ἐγὼ και δὲν σας γιρέβο τήποτης |¹⁴ ἀδικία και τὰ ηντερέσα ὀλλα καθὼς εἶναι ἐτζη τάχω, μα τὸ Χριστῶ, |¹⁵ δοσμένα γιατῆ τὰ ἀσπρα εἶναι ξένα και μου την πέρονον θελιμα |¹⁶τικῶς και στανικὸς κάθε χρόνον και κερὸν ὀς φέτος. Και εἶς τοῦτο ἡ ἀφε|¹⁷ντία σας εἶστε φρόνιμη, και μὴν με πικράνεται. Και ὅτι κάμει ὁ κου|¹⁸μέσος μου αὐτοῦ τὸ ἀτζετᾶρο και τὸ στέργο ἀπάνο εἶς τὸ κεφάλι μου. |¹⁹ Ὅχι ἄλο και ὁ θεὸς βοηθός. 1616 23 Ἀπριλλίου.

²⁰ Ἐκ τὸ Κάστρο τῆς Κρίτης

²¹ κουμπάρος σου ἀγαπημένος

²² Ἀνδρέας Λικίνιος

2

Π ε ρ ῖ λ η ψ η. — Στις 23 Μαΐου 1616 ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος γράφει ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὸν θεῖο του Μιχαῆλ Σβηρὸ παρακαλώντας τον νὰ φροντίσει για τὸ διακανονισμό τῶν λογαριασμῶν του με τὸν κουμπάρο του Γεώργιο Ροῦσο, ὥστε νὰ λάβει ὄσα δικαιούται κι ἔτσι νὰ γλυτώσει ἀπὸ τὰ χρέη του. Για τὸ σκοπὸ αὐτὸ τοῦ εἶχε στείλει στὴ Βενετία τὰ ἀντίγραφα και τοὺς λογαριασμοὺς τους. Τοῦ ζητεῖ ἐπίσης νὰ τὸν εἰδοποιήσει για κάθε τι σχετικὸ, ὥστε, ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ πάει ὁ ἴδιος στὴ Βενετία τὸν Αὐγούστο, διαφορετικὰ νὰ πάει στὴ Συρία με σκοπὸ νὰ ρυθμίσει ἄλλες οἰκονομικὲς του διαφορὲς με κάποιον Τζαμπίδα, διότι ἀπὸ 60.000 ἀσπρα ποὺ εἶχε ἐπενδεδυμένα στὸ τέλος βρέθηκε νὰ χρωστάει κί-
λας. Δηλώνει ἐπίσης τὴν πρόθεσή του, ἂν βρεῖ, νὰ ἀγοράσει μεγάλα τυριά, νὰ τὰ φορτώσει τὸν Αὐγούστο στὰ πλοῖα και νὰ πάει κι ὁ ἴδιος στὴ Βενετία για νὰ κοιτάξει τίς ὑποθέσεις του. Τέλος, τοῦ ζητεῖ, ἂν δὲν ἔχει στείλει τὸν λογαριασμὸ για τὰ πανιά, νὰ τοῦ τὸν στείλει. Σὲ ὑστερόγραφο τὸν πληροφορεῖ ὅτι κυκλοφόρησε μία φήμη ὅτι εἶχε ἀποβιώσει ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβῆρος και τοῦ ζητοῦσε, ἂν αὐτὸ ἀλήθευε, νὰ ὀριστεῖ ἄλλος πληρεξούσιος στὴ θέση του για νὰ χειριστεῖ τὰ θέματά του.

Στὸ ὀπισθόφυλλο: Τῶ εἰγενὶ και τίμιω ἀνδρὶ μισέρ Μιχαῆλ τὸ Σβῆρω· ἐμοὶ δὲ φιλάτω. Δωθῆναι εἶς τὴν Βενετίαν.

Τιμιώτατε και ἡγαπιμένε μοι θεῖε κὼρ Μιχαῆλ χερετό σε πολλί. Ἐπροῒ-
γραφα τῆς ἀφεντιάς σου με τὸν ἀμεριάλη |² και ἔπεφα σου και τῆς κόπιες και τὸν κόντο ὅτη ἔχω με τὸν κουμπάρο μου τὸν κὼρ Γεώργιον και παρα|³καλό σε πολλὰ να σουλιτζιτάρης με κάθε ὀμορφο μὸδω να λάβο ὅτη ἔχο και τὰ ἡν|⁴τερέσα ὀπου πλερόνω, και πάλη ἄς ἡμεστε ἀγαπιμένη, ναῦγο και ἐγὼ ἀπὸ τα χρέη ὀπόχω |⁵ διὰ λόγου της. Και μὴν μαρκάρις να μου γράφεις κάθε πράμμα να μά-
θω ἡ νάρθω |⁶ τὸν Ἀγούστο αὐτον ἡδὲ να πάγω τη Συρία γιατῆ ἐγὼ πιγένο ἔδα πέρα με τὰ κα|⁷τεργα. Και ἐπίρα φιορέτα και πιγένο να μπορέσω να ξεη-
τηρηγαριστω ἀπὸ τον |⁸ Τζαμπίδα γιατῆ μα τὸν Χριστὸ ἡχα 60 χιλιάδες ἀσπρα νημένες και ὅτη ἐπιασα κα|⁹βαδάλε και ἀνελιανὸ ἐξόδιασα διὸ τρῆς χιλιάδες ἀσπρα και ἡδὲς καταντία ὀπου ἔκαμα |¹⁰ ἀπομένο σε χρέος, ὅτη ἡχα τα 24 ἀσπρα και ἐπούλουνα περ καβαδάλε· ὀπου ἡτοναι |¹¹ ἀστοχία. Και δὲν ἡξεύρω με τὴ νά-
χα ἐρθι ὀπου δὲν ἔχο ἀβήζω. Ἐν εἴρω τηριά |¹² καλλὰ μεγάλα και μου δόσοννε κάμνο καμπόσω νάρθω τον ἀγούστο, νάμπω |¹³ με τὰ μπερτόνῖα ὀπου φορτό-
νοσι νὰ ἡδὼ και τὴν δουλιά μου αὐτοῦ. Ἐν λάχει |¹⁴ και δὲν ἔχεις πεμένει τὸν κόντον τὸν πανίων στήλε τότε με τὰ πριμεζίλια νάγη μπερτόνια |¹⁵ και τὸν κόν-
το τὸ σκλαβούνω εἶς τὴν καλητέρα νημασία ὀπου νάναι ὅτη εἶναι δικες μου. Ὅχι |¹⁶ ἄλο διὰ τὴν ὀραν και ὁ θεὸς βοηθός(ς) σας. Ἐκ το Κάστρο. 1616 23 Μαῖου

|¹⁷ ὁ σὸς κατὰ πάντα

|¹⁸ Ἀνδρέας Λικίνιος

|¹⁹ Τὴν ὀραν αἰτούτην ὀπόχει ὁ Μάις 31 ἐξεφῆτροσε ἕνας κακὸς και πολλὰ λιπιμένος λόγος, |²⁰ ὀπου ὁ θεὸς και ο μέγας Νικόλαος να τον ἐκάμη φόματα, το πῶς ἐσόσσει ὁ δεσπότης μας |²¹ ὁ Φιλαδελφίας και ἐκόπισαν ὀλλα μου τὰ ἀρμῖα. Ὅ ὀπίος λόγος ἡρθε περ βία Ρόδου πῶς |²² ἐγνρέφασι τὸν Νικηφόρο ὀπουνε εἶς τὴν Μπάτενο να πάγει εἶς τὴν Μπόλη να γενὶ μητρο |²³πολίτης νάρθι αὐτου. Και ἄλος λόγος δὲν ἡρθε μόνε ἡ χάρις του Χριστοῦ να τὸν ἐκάμη φόματα ὁ |²⁴που ἀπε-
θήμουνα ναρθω ναν τον ἐπροσκενήσω. Ἐλο, ἂν ὁ θεὸς ἡθέλισε και ἐκημήθη |²⁵ ἡ εἰχί του να μὰς ἐγουβερνάρη, μα ἡδὲς τὰ πανία να μὰς πέφεις τὸν λογαριά-
σμὸν |²⁶ ὅτη ἐγὼ τὰ ἐπίρα ἀπάνο μου. Και για τῆς Ροῦσιδες ἡχα του τὴν κου-
μεσιὸν |²⁷ πεμένι με τὸν προτόπαπᾶ και ἐγραφα και τοῦ σηνιὸρ Κωσταντή. Και κάμε να βάλει ὁ σηνιὸρ |²⁸ Κωσταντης ἄλονε κουμέσιον να ἡδίται τον κόντο μου. Και με τον ἀμεριάλη τὸν φηρ |²⁹τζάδω του προβεδούρου ἔπεφα τῆς κόντους και σκριπτα και θέλεις τὸν εἰρη. Και ἂ δὲν τον ἐ|³⁰γνωρῆζεις θέλεις εἰρη τὸν παρε ἀπὸ τὴν γραφὴν αἰτούτην τὸ μισέρ Τζόρτζη Μαζούλη |³¹ να σου τὸν ἐδίξει ναν τῆς δόσης του κομέσιον ὀπου ὁ σηνιὸρ Κωσταντης θέλη κάμη, |³² και γράφε μου για τὸ θεῶ το γληγορότερο και να δεις να πάρο και ἐγὼ το δικό μου το γλη |³³γορότερον. Ὅτη ὁ θάνατος εἶναι κλεῦτης.

3

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Στις 23 Μαΐου 1616 ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος γράφει ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὸν γιαιτρὸ Κωνσταντῖνο Μέδικο στὴ Βενετία πληροφορώντας του ὅτι μὲ προηγούμενο γράμμα του πρὸς τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο, ποὺ τὸ εἶχε στείλει μὲ τὸν πρωτοπαπᾶ τοῦ Κάστρου, τοῦ ἀνέθετε νὰ ὀρίσει πληρεξούσιό του, ὥστε νὰ δοθεῖ τέλος στὴν ὑπόθεση τῶν λογαριασμῶν του μὲ τὸν Γεώργιο Ρούσο. Παράλληλα, τοῦ εἶχε ἀποστείλει στὴ Βενετία ἀντίγραφα τῶν σχετικῶν λογαριασμῶν. Κατόπιν ἀναφέρει τὴ φήμη ποὺ εἶχε φθάσει μέσω Ρόδου ὅτι πέθανε ὁ δεσπότης, καὶ παρακαλεῖ, στὴν περίπτωση ποὺ ἀλήθευε ἡ εἴδηση, νὰ ὀριστεῖ ἄλλος πληρεξούσιος, γιὰ νὰ κλείσει ἡ ὑπόθεση καὶ νὰ μὴν πληρώνει ἄλλους τόκους. Γράφει ἐπίσης ὅτι ἐκκρεμοῦσαν ἀπὸ τὸν προηγούμενο Αὐγουστο οἱ λογαριασμοὶ γιὰ κάτι πανιά πλοίων. Γιὰ ὅλα αὐτὰ γνώριζε καλά τὰ πάντα ὁ θεῖος τοῦ Μιχαήλ Σβηρός. Τέλος, δηλώνει ὅτι ἴσως πήγαινε στὴ Βενετία τὸν ἐρχόμενο Αὐγουστο καὶ στέλνει τοὺς χαιρετισμούς του σὲ μέλη τῆς οικογενείας τοῦ Κωνσταντίνου. Σὲ ὑστερόγραφο τὸν παρακαλεῖ νὰ συστήσει στὸν νέο ρέκτορα Χανίων τὸν Γιάννη, γιὸ τοῦ μακαρίτη ἐξαδέλφου τοῦ Ἀνδρέα Λιχίνα στὰ Χανιά.

Στὸ ὀπισθόφυλλο: *Al Molto Illustrate et eccelentissimo signor signor mio et Patron osservandissimo Il signor Costantin medici De(g)nissimo medico-fisico. A Venetia*

Molto illustre et eccelentissimo signor mio et Padron osservandissimo:

² Ἐπροέγραφα τῆς ἀφεντιά σου με ἄλες ὀπόγραφα ος του δεσπότι μας με τὸν πρωτοπαπᾶ τοῦ ³ κάστρου με τῆς ὀποῖες ἐπεβάσα σου μίαν μου κουμειὸν τὸν ἐδιον σας ὀπόχο να κάμω με το μισερ ⁴ Γεωργιο το Ρούσω, καὶ σας ἐπαράκαλοννα να τὴν ἀτζετάρεται να βάλεται ἔνανε ἄλοναι ὀπιος ⁵ σας φέγεται κουμέσο μου να δει με τοὺς Ρούσους τέλος καὶ ἐπεπά σας καὶ τὸν κόντο καὶ κό- ⁶ πτες ὀπούχα με τὸν ἀμεριαλή τοῦ προβεδόρου το φριτζάδω ὀπόρχεται ἀδτου ὀποῦ ⁷ ἐγνόριζε τὸ δεσπότη με τῆς γραφές ἐν πλίκω ναν τῆς λάβεται. Καὶ ἔδα τὴν ὀραν αἰτούτην ⁸ ἐξεφίτροσε ἔνας κακὸς καὶ θλιβερός λόγος περ βία Ρόδου πῶς ὁ δεσπότης μας ἐκημίθηκε ⁹ καὶ ἔκοψε τὰ σπλάχνα μου, ὀποῦ ὁ θεὸς να τὸ κάμη ψόματα, μα ἂν λάχει, ὀπου ὁ θεὸς να ¹⁰ μὴν το δόσει, καὶ ἦραι ἀλίθια σε παρᾶκαλὸ πολλὰ πολλὰ να μὴν μαγκάρης να παρῆς ¹¹ τὸν κόπω να βάλεις ἄλονε κουμέσιο ὁ δια να ἦδω καὶ ἐγὼ ἀδτου με ταύτους ¹² τέλος ἀδτου, να μὴν πλερόνο τόσα ἦντερέσα διὰ λόγον τους, καθὼς θέλεις ἦν ¹³ φορμαρηστεις καὶ με τὸ μισερ Μιχαλάκη τὸ θίο μου. Καὶ μὴν γένη ἄλέως σε παρᾶκαλὸ ¹⁴ καὶ ἦχα του

καὶ προτιήτερα, ἀπὸ τὸν Αὐγουστον, καμπόσα πανια μποτάνες καὶ ὁ ¹⁵ κόμη δὲν ἦδαμε το λογαριασμόν. Καὶ ἤξευρέ το καὶ ἡ ἀφεντια σου να μὴν χα ¹⁶ σομαι τήποτης καλλά, καὶ ὁ μισερ Μιχαλάκης τὰ κατέχει ὀλλα καλλά. Καὶ ἄς ἐ ¹⁷ χόμεν, ἂν ἐντενιάρεται, γράμμα της με πρώτω καὶ φόρισης νάρθω τὸν Αὐγου ¹⁸ στον να σας ἦδό. Τὴν ἦγατημένην σας καὶ ἀκριβὴν κυρὰ μίνα καὶ ἡμετέραν ¹⁹ κυρὰ θία πολλν χερτὸ μετὰ τὴν σινιόρα Κασάνδρα καὶ θία καὶ ὀλους του σπῖτου. ²⁰ Οχι ἄλο καὶ ὁ θεὸς βοηθός. 1616 23 Μαῖου ἐκ τὸ Κάστρο.

²¹ *Di Vostra Signoria molto eccelentissima Affetuosissimo servitore*

²²

Andrea Lichinio

²³ θί(ε) μου καὶ εἰς τον νέον ρετούρην τὸν Χανίων ²⁴ να ρεκουμαντάρης το Γιάνη τὸν υἱὸν ²⁵ του ποτε μισερ Ἀνδρέα Λιχίνα εἰς τὰ Χανία.

4

Π ε ρ ί λ η ψ η. — Στις 23 Μαΐου 1616 ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος γράφει ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο ὅτι μὲ προηγούμενη ἐπιστολή του τοῦ εἶχε ἀποστείλει ἀντίγραφα ὅλων τῶν χρεωστικῶν ἀποδείξεων καὶ τὸ λογαριασμὸ ποὺ εἶχε μὲ τοὺς Ρούσους. Τὸν παρακαλεῖ νὰ τὰ δείξει καὶ στὸν Μιχαήλ Σβηρὸ γιὰ νὰ συμβουλευσε τὸν πληρεξούσιο, ποὺ ὁ μητροπολίτης θὰ εἶχε ὀρίσει γιὰ λογαριασμὸ του, ὥστε νὰ γίνε γρήγορα ἡ διευθέτηση τῶν χρηματικῶν διαφορῶν καὶ νὰ λάβει καὶ ἐκεῖνος τὰ ὄσα τοῦ ἀναλογοῦν, τὰ ὀποῖα θὰ παραμείνουν στὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη. Ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος προσθέτει ὅτι θὰ φύγει μὲ τὰ κάτεργα γιὰ νὰ πάει νὰ λογαριαστεῖ μὲ τὸν σέμπρο του, καὶ τὸν Αὐγουστο, ἀνάλογα μὲ τίς πληροφορίες ποὺ θὰ λάμβανε ἀπὸ τὸν Γαβριήλ, μπορεῖ νὰ πήγαινε καὶ στὴ Βενετία. Τοῦ συστήνει τὸν Τζώρτζη Μαρούλη, κουνιάδο τοῦ Τζουάνε Εὐδαιμονογιάννη, ὁ ὀποῖος μεταβαίνει στὴ Βενετία, καί, κυρίως, τὸν παρακαλεῖ νὰ φροντίσει τὸν Ἰωάννη Λικίνιο, γιὸ τοῦ προσφάτως θανόντος ἐξαδέλφου του Ἀνδρέα, στὰ Χανιά. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰωάννη σκόπευε νὰ τὸν στείλει στὴν Πάδοβα νὰ σπουδάσει γιαιτρὸς. Μετὰ τὸ θάνατό του, ὁ νέος, ποὺ ἦταν ἑκανὸς στὸ γράψιμο, χρειαζόταν δουλειὰ καὶ γι' αὐτὸ ὁ Ἀνδρέας ζητεῖ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Μέδικο νὰ τὸν συστήσουν στὸν νέο ρέκτορα Χανίων ὥστε νὰ γνωριστεῖ μὲ τὸν καντζιλιέρη γιὰ νὰ ἐργαστεῖ στὴν καντζιλιαρία.

Δέσποτά μου σοφώτατε ελογιμότατε, δουλικὸς γουπιετὸν προσκηνῶ τὴν ἀρχιεροσήνη σου. Ἐπροέγραφα τῆς πανιῆ ² ρότη σου με τὸν ἀμεριαλή τοῦ προ-

βεδρόν, και έπερα σου και τής κόπιες όλονόν το σκρίτον ³ και τόν κόντο τόν Ρουσιάνο, και παράκαλό σε ναν τής δίξεις και τοῦ κῆρ Μιχαλάκει ναν τής κον ⁴- σουλάρη με τον κομέσω οποῦ θέλεις έχει καμομένω ὁ δια λόγου μου και να σουλιτζιτάρη ⁵ να ἡδει τέλος, ὅτη έχομαι να πάρομαι να μᾶς τὸ δόσουναι και ἄς ἔκει αὐτου εἰς τα χέρια σου. ⁶ Και θέλεις ὁρήση να μου γραφεις με πρώτο και ἐγὼ πιγένο ἐδὰ πέρα με τὰ κάτεργα ⁷ νὰ κάμω λογαριασμόν με τὸ σέμπρο μου και τον Αῶγουστω ἐρχωμαι ἂν δόσι ὁ θεός και ἡ εὐχή σου. ⁸ Και καθὼς ἡδὸ ὅπου μου θέλεται γραφή θέλο κάμη. Αὐτοῦ ἐρχεται ὁ μισέρ Τζόρτζης ὁ Μαρού⁹ λεις, ὁ κοινιάδος τοῦ μισέρ Τζούανε Εὐδεμονοϊωάννη, ὁ διὰ κάπιαν δουλιαν να κάμη, ¹⁰ και παράκαλούμαι τὴν πανιερότι σου νάναι ρέκουμαντάδος σου εἰς τὴν δουλιὰ ¹¹ του ναν τὴν κάμης ὅτη έχει φέδες πολλὰ καλές. Και δεν έχει ἄλο τήποτης παρὰ τὴν ἐλπὶ ¹² δα του εἰς αὐτένες.

¹³ Ἄλο δέσποτά μου, καθὼς και με ἄλες μου γραφές ἐπροέγραφα τὴς πανιε- ρώτι σου, ο δια το φτο ¹⁴ χὸ τὸ πεδί, τὸν Ἰωάννην, τὸν νίο τοῦ ποτε ἀξαδέρφου μου Ἄνδρέα Λιχίρα εἰς τα Χανιά ἀπόμενε πρὶ ¹⁵ βο ἀπὸ τὰ φῆκια του, ἀγκαλά και ὁ κήρης του δεν ἤχε τὴ γνόμη ναν τὸν ἐβάλλη εἰς τὴν ¹⁶ καντζιλαρέα μα ναν τὸν ἐστῆλει τὸν χρόνον ἐκεῖνον εἰς τὴν Πάντουβα να γένη ντετόρες και ἐ ¹⁷ δὰ ἀπόμηνε ἔτζει και τάχοννε ἄλη χοντράνθρωποι. Και εἰς τούτω παράκαλό και δέομαι ¹⁸ τὴν ἀρχιεροσήνι σου νάναι εἰς τὴν χάρι σου και εἰς τὴν ἀγάπι σου ὅσαν νάτομαι ¹⁹ ἐνού σου ἀδελφου. Και ναν τὸ ρεκουμαντάρεις με το νησιδὸ Κωσταντή εἰς το νέω ρετούρη ²⁰ ὁπόρχεται, νάναι κονήτόρος του καντζιλιέρι του, με το φαβόρε τὴς ἀφεντιάς σου, ²¹ και εἶναι μπασταλάνιμος και σε γραψιμο και σε κάθε μάθημα. Και προμε ²² τάρο σου νάναι παντοτηνός σου δουλευτής· ὁμῖος και ἐγὼ. Ὅχι ἄλο δια τὴν ὄραν και ²³ ὁ μέγας Νικόλαος νάνε παρακλήτορας εἰς τὸν Χριστῶ νὰ σου δίδει ὕγιαν και μακροῆ ²⁴ μέρευσὶ να σ' έχομαι εἰς πολλὴν μας βοήθιαν ὡς ἀγισσου ευχαὶ ἐστοσαν ²⁵ μεθ' ἡμῶν. 1616 23η Μαῖου ἐκ τὸ Κάστρο |

²⁶ ὑπόδουλος τὴς πανιερώτι σου

²⁷ Ἄνδρέας Λικίνιος

5

Π ε ρ ἰ λ η ψ η. — Στις 13 Μαῖου 1616 ὁ Ἰωάννης Λικίνιος γράφει ἀπὸ τὰ Χα- νιά στὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβῆρο. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι φιλο- φρονητικὴ και ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη πού τοῦ στέλνει, διότι στὴν προηγούμενη δὲν εἶχε λάβει ἀπάντηση. Δηλώνει τὴν ἀγάπη και τὴν ἀφοσίωσή του στὸν μητροπο- λίτη πού εἶναι ἡ ἴδια μ' ἐκεῖνη πού ἔτρεφε ὁ μακαρίτης ὁ πατέρας του πρὸς αὐτόν.

Illustrissimo et reverendissimo monsignor et patron collendissimo

Σοφώτατε και λογιώτατε ἡμῶν ἀυθέντι, και δεσποτί, τὴν πανιερώτι σου δουλικὸς πρὸςκινῶ, και τὰς ἀγί³ας σου χίρας ἀσπάζομεν. Ἐπροέγραφα τὴς ἀρχιεροσήνι σου ἄλι μία μου γραφὴ ἡστερα ⁴ ἀπόντας ἀπόθανε ο μακαρίτης ὁ κήρης μου, και ἀπόκρισην δεν ἔλαβα. Δὲν κατέχο για ⁵ ἦντα μα φόρησης και να μὴν τὴν ἔλαβες, ἡ και να μὴν με ἀτζετάρεις, ὅπου ἐγὼ ⁶ ἡμαι δούλος της παντοτινός. Ἐτζα πάλη ἐγὼ θημόντας του κυρού μου τὴν ἀγάπην ⁷ τὴν πολλὴν ὅπου ἦχαι εἰς τὴν πανιερώτη σου, ἤθελησα νὰ ξαναγράφο της πανιε⁸ρώτης σου με τὴν ὁκαζιὸν τον κατεργων. Και ἡμαι δουλευτής της μικρός παντα ὡς ⁹ καθὼς ἦτονα και ὁ μακαρήτης ὁ κήρης μου. Και εἰς ὅτι με θέλεις ορῆσι θέλο ¹⁰ ἔστε πάντα ἐτιμος παρακάλοντας τηνε πολλὰ να ἡμαι και ἐγὼ εἰς τὴν ¹¹ χάρι της σημά ὡς δουλεύτι της. Και με τούτω κάμνοντας τελὸς παρακαλό ¹² τὸν παντοκράτορα θεόν να στερεώνι τὴν πανιερώτι σου παντοτινὴ εἰς ¹³ κάπο και βοήθια ἡμῶν.

¹⁴ ἐκ Κωδωνίας

¹⁵ Li 13 Maggio 1616

¹⁶ δούλος μικρός τὴς πανιερώτι σου

¹⁷ σὸς κατα πάντα

¹⁸ Ἰωάννης Λικίνιος

6

Π ε ρ ἰ λ η ψ η. — Ἐπιστολὴ φιλοφρονητικὴ τοῦ Ἰωάννη Λικινίου γραμμένη στις 13 Μαῖου 1616 ἀπὸ τὰ Χανιά πρὸς τὸν γιατρὸ Κωνσταντῖνο Μέδικο στὴ Βενετία, ἀνάλογη με τὴν προηγούμενη τὴν ὁποία ἀπηύθουε τὴν ἴδια μέρα πρὸς τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβῆρο. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρόκειται για τὴ δεύτερη ἐπιστολὴ πού ἀποστέλλει ὁ Ἰωάννης στὸν Κωνσταντί- νο Μέδικο, ἀφοῦ στὴν προηγούμενη δὲν εἶχε λάβει ἀπάντησι. Εἶχε ἐπίσης γρά- φει και στὸν Στέφανο Τιέπολλο ἀλλὰ και ἀπὸ ἐκεῖνον δὲν εἶχε πάρει ἀπόκριση. Στὸ γράμμα ἐκδηλώνει τὴν ἀγάπη και τὸν σεβασμὸ του πρὸς τὸν Μέδικο, ἀγάπη ἀνάλογη μ' ἐκεῖνη πού εἶχε και ὁ πατέρας του πρὸς τὸ πρόσωπό του, και ὑπό- σχεται νὰ εἶναι πάντοτε στὴν ὑπηρεσία του.

Στὸ ὀπισθόφυλλο: *All' illustrissimo et eccellentissimo signor mio et pa- tron collendissimo il signor Costantin Medico dottor phisico. Alli coraz- zeri a Venezia.*

Illustrissimo et eccellentissimo mio signor et patron osservandissimo

¹² Doppo la morte del poverin mio padre mandai una delle mie a Vostra Signoria eccellentissima, ma ¹³ repostà alcuna non viddi, e la cagione non la so come passa. Ma credo che ¹⁴ doppo che fu morto il poverin mio padre, che sommiamente voleva bene la casa et. ¹⁵ la persona di Vostra Signoria eccellentissima, et dall'altra banda sapevo certo et ero di quella opinione. ¹⁶ che Vostra Signoria lo haveva più che caro, cioè come suo proprio padre, per questo, mancan ¹⁷ do lui dalla presente vitta, dimesticasti a ni' altri che semo piccioli servitori di. ¹⁸ Vostra Signoria eccellentissima ogni vorà che ci vorà comandare. Hora partendosi le gallere ¹⁹ candiote, per sapere con più chiarezza ch'è discomodo era il vostro et dell' ²⁰ illustrissimo et reverendissimo monsignor arcivescovo Filadelfia et dell' illustrissimo signor Stefano Thiepollo ²¹ et non m' havete scritta risposta per le mie lettere mandatevi, con sta occasione ho ²² volsuto scrivervi di farmi intender ch'è mancamento era o che non si sono capitate ²³ nelle mani. Non so ch'è dire. Et per saper certo volssi darvi in notte che in luoco del ²⁴ poverin mio padre mi ponerò io in amarla et haverla per padrone honorato, se ²⁵ ben essa non si degni. Tutta via quello comandarà non mancaremo in ubidir ²⁶ la in quello che haveremo pottenia. La prego che ²⁷ la si degni far riverentia ²⁸ per nome mio all' illustrissimo et reverendissimo monsignor arcivescovo Filadelfia et all' illustrissimo ²⁹ Thiepollo (seben volssi scrivergli un' altra, tutta via non la scrissi pensando ³⁰ che non si degni di respondermi) dicendo che in luoco del mio padre mi ³¹ son posto io servendo col mio pottere a Sue Signorie illustrissime et a Vostra Signoria eccellentissima. Et ³² col fine della presente la supplico di volermi bene, come desidero ancora io il ³³ suo buon statto et la longezza della vitta Sua, per veder in effetto et farse ³⁴ capace di quanta servitù son restatto in ubidirla.

²⁴ Dalla Canea

²⁵ Li 13 maggio 1616.

²⁶ Di Vostra Signoria eccellentissima

²⁷ servitore affettuosissimo

²⁸ Zuane Lichinio

7

Βιογραφία τοῦ ἀειμνήστου ἱατροῦ κυρίου Μηχαήλ (sic) τοῦ Περδικάρη

Οὗτος ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 1770 τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐν Κοζάνῃ, ὑπὸ πατρὸς μὲν Ἀναστασίου Περδικάρη, ἱατροῦ καὶ αὐτοῦ, καὶ ἑλκοντος τὸ γένος ἐκ Κεφαλληνίας, μητρὸς δὲ Περιστερας, οὔσης ἐκ τῆς Κοζάνης. Ἐσπούδασε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα τὰ μὲν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Κοζάνῃ παρὰ τῷ τότε ἐν αὐτῇ σχολαρχοῦντι Ἀμφιλοχίῳ, τὰ δὲ παρὰ Διονυσίῳ τῷ ἱερομονάχῳ διδάσκοντι τὰ τε γραμματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τότε καλούμενὰ μαθήματα ἐπιτυχῶς ἐν Βλαχολιβιάδῳ. Τοῦτον ἀποπερατώσαντα τὰς σπουδὰς τοῦ καὶ ἐπανελθόντα εἰς Κοζάνην συνέζευξεν εἰς γάμον ὁ πατὴρ τοῦ μετὰ τιος νεάνιδος καταγομένης ἔξ ἐθνεοῦς τιος οἰκογενείας ἐν Κοζάνῃ, τῶν Καρακασάδων λεγομένης; τῆς ὁποίας γενεαῖς ἐσώζετο μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων Γρηγοράσκος τις Καρακάσης ἐν Βουκουρεστίῳ, διότι τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ταύτης ἀπῆλθον ἔκπαλαι πάνοικι εἰς Βλαχίαν, ὅπου περιῆλθον εἰς τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα παρὰ τοῖς ἐκεῖ ἡγεμόσιν. Ἡ δὲ σύζυγος αὐτοῦ ἐκαλεῖτο Ἀναστασία.

Ἐκ τῆς συζύγου του δὲ ταύτης Ἀναστασίας ἔσχε τρεῖς ἀδελφούς υἱοὺς καὶ τρεῖς θυγατέρας. Ἀλλὰ ἐκ τῶν υἱῶν του οὐδεὶς διεσώθη, διότι εἰς τὴν παιδικὴν αὐτῶν ἔτι ἡλικίαν ἀπῆλθον εἰς τὴν αἰωνιότητα, ἐκ δὲ τῶν θυγατέρων αὐτοῦ διεσώθησαν δύο μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων, ἡ τε Αἰκατερίνα καὶ ἡ Ἐλενίτζα, ἡ δὲ τρίτη, Βικτωρία καλουμένη, ἔτι νεάνις, ἐμπροσθεῖς εἰς τὸ πάθος τῆς φθίσεως; ἀπέθανεν ἐν Κοζάνῃ ἄγαμος. Καὶ ἡ μὲν πρεσβυτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ Αἰκατερίνα, συζευχθεῖσα μετὰ τιος Χαρισίου Τυφοξύλου ἐκ Κοζάνης ἀπέθανε πρὸ 13 ἐτῶν ἐν τῇ πατρίδι αὐτῆς ἄτεκος, ἡ δὲ νεωτέρα Ἐλενίτζα, σύζυγον ἔχουσα τὸν μεγαλέμπορον Κύριον Ζήσην Πούλιον ἐκ Σαρισάνης ἀπέθανεν ἐν Λαρίσῃ τῆς Θεσσαλίας, καταλιπούσα πολυμελῆ οἰκογένειαν, ἔξ ἧς τὴν σήμερον οὐδεὶς σώζεται, εἰμὴ Κωνστάνης τις νεανίσκος εἰς τὰ Ἀμπελάκια, τὴν πατρίδα τῆς συζύγου του. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ μακαρίτου Περδικάρη, ἥδη δὲ λέγομεν τὴν πορείαν τοῦ βίου αὐτοῦ.

Νέος δ' ἔτι ὢν ὁ Μηχ. Περδικάρης καὶ ἔγγαμος, ἀπῆλθεν, ἐφοδιασμένος μόνον μὲ τὴν παιδείαν τῆς πατρίδος του, εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν, τὴν τότε Καλλιφονηρίαν τῆς Ἑλλάδος, ὅπου διέμεινεν ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον μετερχόμενος τὸν Ἕλληνα οἰκοδιδάκαλον διδάσκων εἰς τὰς πλείστας τῶν τότε ἀρχόντων ἐκεῖ οἰκίας ἐπιτυχῶς. Ἐκ δὲ τῆς διδασκαλίας ταύτης ὠφελήθη πολυειδῶς; διότι ἔμαθε τὴν τε Ἰταλικὴν καὶ Γαλλικὴν, καὶ τὰς ἡθικάς του γνώσεις ἐξέτενε; καὶ μετὰ πολλῶν καὶ μεγάλων ἐγνωρίσθη, τὸ χρηματικὸν ἱκανὸν προσεπορίσθη, καὶ οὕτως ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὴν τότε ἐν Παταυῖῳ ἀμμάζουσαν Ἰταλικὴν Σχολὴν καὶ ἐσπούδασε τὴν θείαν ἐπιστήμην τῆς Ἀτρικῆς καὶ ἐπανήλθεν πάλι ἀριστος ἱατρός εἰς Βουκουρεστίον, ὅπου καὶ ἀπολαμβάνων μεγάλης τιμῆς καὶ ὀπολιήρεως διέ-

μεινε χρόνον τινά και μετά ταῦτα ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Πατρίδα, πόθῳ τῆς πολυμελοῦς τότε οἰκογενείας αὐτοῦ, ἐν ἣ και διέμεινε.

Μετῆλθε δὲ τὸν ἱατρὸν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Τουρκίας, ὡς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐνθα εὐδοκίμη τὰ μάλιστα, ἐν Σαρισσάνῃ, ὅπου τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπροφέρετο μετὰ σεβασμοῦ, ἐν Ἰωαννίνοις παρὰ τῷ τότε τυραννοῦντι ἐν Ἡπειρῷ Ἀλῆ-Πασιᾷ, ἐν Βιτωλίοις και μάλιστα ἐν Ἀχρίδι, παρὰ τῷ ἐκεῖ δυναμένῳ Ζελιαδίν-Βέη, ὅστις ἠγάπα αὐτὸν ὡς πατέρα δεῦτερον.

Ἀποθανούσης ὁμως τῆς πρώτης αὐτοῦ συζύγου Ἀναστασίας ἦλθε και εἰς δεῦτερον γάμον συζευχθεὶς μετὰ τῆς Αἰκατερίνης Δ. Τίθου, μεγάλου τότε ἐμπορικοῦ οἴκου τῆς Κοζάνης, μεθ' ἧς οὐδὲν ἔσχε τέκνον, και μεθ' ἧς συνέζησε μέχρι τέλους τοῦ βίου του. Ἐν Βιτωλίοις δὲ περιέπεσεν εἰς χρονικὴν διάρροϊαν, ἐξ ἧς ἀπέθανε τῇ 3ῃ Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1826 και ἐτάφη εἰς τὰ ἐκεῖ πολυανδρεῖα.

Ἦν δὲ ὁ ἀνὴρ φιλόσοφος, ἱατρὸς ἄριστος, θεολόγος βαθὺς και ποιητής. Ἦν δὲ δξυνοῦστατος, δημοτικώτατος, θιασώτης και ἐγκωμιστής τῶν ἀγαθῶν και βαρὺς ἐπιτιμητής κατὰ τῶν ἀδίκων και λυμεῶνων τῆς κοινωνίας, ἐλευθέριος και ὄχι φίλος τῶν χρημάτων. Ὑπέρμαχος τῶν ἀδικουμένων, βοηθὸς τῶν πενήτων και ἀρωγὸς τοῖς πτωχοῖς, εὐχερέστατος και πολλὰ ἐφευρετικὸς εἰς τὸ λέγειν, ἐτυμολόγος τὰ μάλιστα, εὐτράπελος, πολυμαθής, φιλαλήθης και φιλελεύθερος και μάλιστα θερμὸς ὑπερασπιστής τῆς θρησκείας.

Συνέγραψε πολλὰ συγγράμματα και ἄξια λόγου, ἐξ ὧν ἐξεδόθη τὸ ποιητικὸν αὐτοῦ μόνον σύγγραμμα, τὸ καλούμενον Ἐρμηῆλος. Ἐμειναν δὲ ἀνέκδοτα τὰ ἑξῆς:

1) Ἐν ποιητικὸν σύγγραμμα, ἐπικαλούμενον «Ψυλλάδας». Δι' αὐτοῦ ὑπερεπήγη τοὺς Ἕλληνας, καταδεικνύων ἐνώπιον τῆς ἀνθρωπότητος ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος εἶναι τοσοῦτον πνευματώδες και μέγα, ὡς οὐδὲν ἄλλον ὑπὸ τὴν ὀφῆλιον. Παρωμοίαζεν αὐτοὺς με τοὺς φύλλας, αἵτινες ἔξυπνοι ὄντες ἡμέρας τε και νυκτός, εἰσέρχονται εἰς τε τὰς ῥίνας και τὰ ὄτα, ἀνησυχοῦσιν ὅλον τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, βυζάνουσιν τὸ αἷμα και ἀπέρχονται μετὰ μεγάλης ταχύτητος, οὕτω και οἱ Ἕλληνες κ.τ.τ. — ὅθεν και Ψυλλάδες οἱ Ἕλληνες.

2) Ἐτερον, ποιητικὸν και τοῦτο, ἐπικαλούμενον Ἀληγᾶς, διὰ τοῦ ὁποῖου περιγράφων τὴν βίαν, τὴν τυραννίαν, τὴν παρθενοφορίαν και νεανικὴν ὕβριν τοῦ τυράννου τῆς Ἡπειροῦ Ἀλῆ-Πασιᾶ κατὰ τῶν ἀτυχῶν Ἑλλήνων, και Ἑλληνοπαίδων ἐσκόπευε νὰ καταδείξῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην πόσον ἀναξιοπαθῶς και τρισυθλίως πάσχει ἡ ἀτυχῆς Ἑλλάς, ὁ ἀνεκτίμητος ἀδάμας και ἡ λυχνεῖα τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ μίαν βάρβαρον, ἀσελεγῆ και οὐτιδανῆν φυλὴν ἀθροπομόρφων κτηνῶν.

3) Τὸ σύγγραμμα, τὸ καλούμενον «Νοητὸς Διάκοσμος», θρησκευτικώτατον, φιλοσοφικόν, ὀγκωδέστατον και πολυμαθέστατον. Δι' αὐτοῦ ἐξήταζεν ὅλας τὰς ἱερὰς γραφὰς λογικῶς και με τὴν δάδα τῆς φιλοσοφίας διεπραγματεύετο ἱστορικῶς περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀπεδείκνυεν ὅλον τὸ σφάλμα,

ὅτι εἶναι τῆς Λύσεως, και εὗρισκεν ὅλα τὰ μέσα τῆς συνενώσεως, και τὸν θρίαμβον ἐπομένως τοῦ χριστιανισμοῦ και ὅτι ἔσεται μία ποιμνὴ εἰς ποιμνῆν, κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ σωτῆρος κττ.

Τούτων ὁμως οὐδὲν σώζεται, ἀλλ' ἀπωλέσθησαν ἅπαντα, ἔνεκα τῆς κακῆς και ἀμαθοῦς διαχειρίσεως τῶν κληρονόμων του. Σώζεται ὁμως μία χειρόγραφος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σταθερὸν Σεφτέρην, ἣν ἀντέγραψα, ἵνα μὴ και αὕτη εἰσέλθῃ εἰς τὸν βυθὸν τῆς ἀπωλείας. Ἀνέκδοτα δὲ αὐτοῦ σώζονται πλείστα ἐν Κοζάνῃ. Ἡ δὲ βιβλιοθήκη αὐτοῦ σώζεται, κατὰ τὴν θέλησιν του, εἰς τὴν δημοσίαν Βιβλιοθήκην τῆς πατρίδος του.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ἀβίζο (τό) 2¹¹: είδοποίηση, πληροφορία (βεν. aviso, ιταλ. avviso)
 ἀμεριαλής (ό) 2¹, 2⁸, 3⁸, 4: ναύαρχος (ιταλ. ammiraglio)
 ἀνελιανό 2⁹: άγνωστη ή άκριβής σημασία, πιθανόν σημαίνει κέρδος
 άρμια (τά) 2²¹: οί άρμοί, οί κλειδώσεις
 άσπρο (τό) 1¹⁶: ή παλαιά βασική νομισματική τουρκική μονάδα, τρία άσπρα άποτελοΰσαν
 ένα παρά
 άτζετάρω 1¹⁹, 3⁴, 5⁴: δέχομαι (βεν. acetar, ιταλ. ρ. accettare)
 βία (ή) 2²¹, 3⁸: δρόμος (ιταλ. via)
 γουβερνάρω 1²⁵: διοικώ, κυβερνώ, επιβλέπω, φροντίζω (ιταλ. governare)
 έντενάρωμα 3¹⁷: προτίθεμαι (ιταλ. intendere)
 ζούρα (ή) 1², 9: τόκος, τοκογλυφία (ιταλ. usura)
 έντερέσο (τό) 1¹⁵, 3¹²: κέρδος, συμφέρον, ύφελος, τόκος (βεν. interesse, ιταλ. interesseo)
 ένφορμαρίζομαι 3¹²⁻¹³: πληροφοροΰμαι (ιταλ. informarsi)
 καβαδάλε (τό) 2^{8-9,10}: κεφάλαιο (βεν. cavedal, ιταλ. capitale)
 καντζιλερία και καντζιλάρια (ή) 4¹⁶: καγκελαρία, (βεν. cancelaria, ιταλ. cancelleria)
 καντζιλιέρης (ό) 4²⁰: ό διευθύνων την καντζιλερία, κρατικός ύπάλληλος, γραμματέας, γραμ-
 ματικός (βεν. cancellièr, ιταλ. cancelliere)
 Κάστρο (τό) 1²¹, 2¹⁶, 3²⁰, 4²⁵: ό Χάνδακας
 κάτεργο (τό) 2⁸⁻⁷, 4⁶, 5⁸: είδος μεγάλου ίστιοφόρου πλοίου, γαλέρα
 κατέχω 1¹³, 3: γνωρίζω
 κονητόρος 4²⁰: γνωστός (ιταλ. cognito)
 κονσουλτάρω 4³⁻⁴: συμβουλευώ, γνωμοδοτώ (ιταλ. consultare)
 κόντος (ό) 1⁶, 10, 2², 1⁵, 2⁸, 2⁹, 3⁵, 4³: λογαριασμός, ύπολογισμός (ιταλ. conto)
 κόπια (ή) 1¹⁰, 2², 3⁶⁻⁷, 4²: αντίγραφο (ιταλ. copia)
 κουμεισίν και κομεισίν (ή) 2²⁶, 3³: επιτροπεία, πληρεξουσιότητα, έξουσιοδότηση (βεν. co-
 mission, ιταλ. commissione)
 κουμέσ(ι)ος και κομέσος (ό) 1¹⁰, 1⁸⁻¹⁹, 2²⁶, 3¹, 3⁵, 1¹, 4⁴: επίτροπος, πληρεξούσιος (βεν.
 comesso, ιταλ. commesso)
 κουράρω 1³: φροντίζω (ιταλ. curare)
 μαγκάρω 2⁵, 3¹⁰: λείπω (βεν. mancar, ιταλ. mancare)
 μισέρ (ό) 2³⁰, 3, 4: κύριος (βεν. misser)
 μισεύω 1⁶: άναχωρώ
 μόδος (ό) 2³: τρόπος, μέθοδος (ιταλ. modo)
 μπασταλάνιμος (ό) 4²¹: αυτός που έχει κουράγιο, ό γενναίος, ό ικανός, ό άναπτυγμένος (ιταλ.
 bastare l'animo)
 Μπάτενος 2²²: Πάτμος
 μπερτόνι (τό) 2¹³, 1⁴: φορτηγό πλοίο (γαλλ. bardeur)
 ντετόρες (ό) 4¹⁶: γιατρός (ιταλ. dottore)
 ντυμένος 2⁹, 1⁵: επενδεδυμένος
 Ξέντριγαρίζομαι 2⁷: Ξεμπερδεύω, Ξεμπλέκω (ιταλ. intricare)

δικαζιόν (ή) 5⁸: εύκαιρία, περίπτωση
 πανιά μποτάνες 3¹⁴: βαμβακερά πανιά πλοίων (βεν. tela botana)
 πέρ 2¹⁰, 2¹: πρόθ. για (ιταλ. per)
 πέρ βία 2²¹, 3⁸: μέσω (ιταλ. per via)
 πλίκος (ό) 3⁷: δεσμίδα φύλλων χαρτιού, μάτσο, πακέτο· φάκελος (ιταλ. plico)
 πρίβος 4¹⁴⁻¹⁵: στερημένος (ιταλ. privo)
 προμεζίλι (τό) 2¹⁴: δρόμων, τάχυπλοο ίστιοφόρο (γαλλ. premise)
 προβεδούρος (ό) 2²⁹, 3⁶, 4²: ό προβλεπτής (βεν. proveditor)
 προμετάρω 4²¹⁻²²: υπόσχομαι (βεν. perimetre, ιταλ. promettere)
 ρεκουμαντάδος 4¹⁰: συστημένος (ιταλ. raccomandato)
 ρεκουμαντάρω 3²¹, 4¹⁹: συνιστώ (ιταλ. raccomandare)
 ρετούρης (ό) 3²³, 4¹⁹: ό ρέκτωρ, (βεν. retor, ιταλ. rettore)
 σέμπρος (ό) 4⁷: επίμορτος καλλιεργητής, κολλήγος (σερβ. sebru)
 σινιόρ (ό) 2²⁷, 3¹: κύριος (ιταλ. signor)
 σκλαβούνος 2¹⁶: δαλματικός, Δαλματός
 σκρίτο (τό) 1¹¹, 2²⁹, 4²: έγγραφο χρεωστική απόδειξη (ιταλ. scritto)
 σουλιτζιτάρω 4⁴: παροτρύνω, παρακινώ, προτρέπω, πιέζω να βιαστεί, επισπεύδω, παρακαλώ επίμονα (ιταλ. sollecitare)
 σπέδιδος 1⁵: έτοιμος, διεκπεραιωμένος (ιταλ. spedito)
 σπηθίρω 1¹²: (άπο)στέλλω, ταχυδρομώ, διεκπεραιώνω (ιταλ. spedire)
 φαβόρε (τό) 4²⁰: εύνοια, χάρη, υποστήριξη, προστασία, βοήθεια (ιταλ. favore)
 φέδα (ή) 4¹¹: πίστη, αξιοπιστία, φερεγγυότητα, πιστοποιητικό (ιταλ. fede)
 φίκιο (τό) 4¹⁵: όφ(φ)ίκιο, αξίωμα, τίτλος, βαθμός, δημόσια ύπηρεσία (λατ. officium)
 φιορέτο (τό) 2⁷: νόμισμα (;), ίσως φιορίνι
 φιορτζάδος (ό) 2²⁸⁻²⁹, 3⁸: ό γραμματικός (ιταλ. versato)
 φόρισης 3¹⁷, 5⁵: έπίρρ. ίσως (ιταλ. forse)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- *Αγία Αικατερίνη τών Σιναϊτών στο 'Ηράκλειο 320
 *Αγία Άννα, εκκλησία στην Άγκώνα, 312
 *Άγιος Γεώργιος Κερατιδιώτης, μονή Κρήτης 314 σημ. 30
 *Άγιος Γεώργιος Κλειδάς, μονή στο χ. Καταλαγάρι Έπισκοπής Χερρονήσου 323
 *Άγιος Λάζαρος 320 σημ. 55
 *Άγιος Νικόλαος, εκκλησία στη Μονεμβασία 328
 *Άγκώνα 312
 *Αγόρας Ίωάννης 347
 *Άδριανουπόλεως Έλληνικό Γυμνάσιο 318, 320
 *Αθήνα 352
 *Αλβάρε Μανουήλ 341
 *Αλεξάνδρεια 332
 *Άληάς (Μιχαήλ Περδικάρη) 349, 368
 *Άλη Πασάς 344, 345, 349, 368
 *Άμαντος Κ. 307
 *Άμερική 344, 351, 352
 *Άμπελάκια 344, 367
 *Άμφιλόχιος, διδάσκαλος στην Κοζάνη 343, 349, 367
 *Άνάπλι· βλ. Ναύπλιο
 *Άναστάσιος, διδάσκαλος στη Νάουσα 341
 *Άναστάσιος ό Σιναΐτης 320
 *Άντώνιος († 1739), μέγας οικονομός τής του Χριστού Μ. Έκκλησίας 320 σημ. 55
 *Άπεικονίσεις ή περιγραφή δύο άντιμαχομένων ήρώων (Μιχαήλ Περδικάρη) 347
 *Άποφθέγματα 'Υποθήκαι και Προγυμνάσματα (Άναστασίου Περδικάρη Βεροιαίου) 340
 *Άρσένιος Άποστόλης, μητροπολίτης Μονεμβασίας 314
 *Άχμετ Β' ή Γ', σουλτάνος 326
 *Άχρίδα 344, 345, 368
 Amherst Κολλέγιο 351
 Βέης Ν. 307, 317, 318, 319, 326, 328, 336
 Βενετία 312, 313, 315, 322, 323, 328, 329, 331, 348, 359, 360, 362, 363, 365
 Βενετίας Έλληνική Κοινότητα 314
 Βενετοί 311, 329
 Βέροια 336, 337, 339, 344, 350, 351
 Βιβλιοθήκες: Βουλής 330. Γυμνασίου Άδριανουπόλεως 318, 320. Έθνικής Βιβλιοθήκης Έλλάδος 349. Έλληνικού Κολλεγίου τής Ρώμης 308. Εδαγγελικής Σχολής Σμύρνης 318, 320. Κοζάνης 348, 349, 369. Μηλεών 330. Μονής Παντελεήμονος Άγίου Όρους 320. Ρουμανικής Άκαδημίας 320, 327, 329, 349. Bibliothéque Nationale 308. Guilford 349
 Βιβλίον άριστον καλούμενον Φωσφόρος (Άναστασίου Πώπα) 337
 Βιέννη 341, 342, 347
 Βιτώλια· βλ. Μπιτώλια
 Βλαχολίβαδο 343, 367
 Βλαχία 367
 Βλάχος Κοσμάς, ιερέας 333
 Βόλος 339
 Βοστώνη 351
 Βοτανειάτης Μιχαήλ, κήρυκας Κυδωνίας 311-312
 Βουκουρέστι 343, 344, 367
 Βούλγαρης Ίωάννης (18ος αι.), πρωτοπαπās Κερκύρας 333
 Βραγκοβάνος Γρηγόριος 343
 Βρανούσης Α. 349

Γαβριήλ Σεβήρος († 1616), μητροπολί-
της Φιλαδελφείας 312, 313, 314, 315,
353, 357, 358, 360, 361, 362, 363,
364, 365, 366
Γεδεών Ι. Μ. 334
Γιάννινα βλ. Ίωάννινα
Γκούτας Α. 350
Γουναρόπουλος Κ. Α. 339, 340, 342,
344, 345, 346, 349
Γρηγόριος, επίσκοπος Πελαγονίας 346
Γρηγόριος, μητροπολίτης Μονεμβασίας
329

Guilford, κόμης του— 346, 349

Δαλματία 315
Δανιήλ (ἔτ. 1787), κτήτωρ βιβλίου 320
σημ. 55
Δανιήλ, μητροπολίτης Κρήτης 323
Δελιαλῆς Ν. 342
Δημητριοβίτζης 334 βλ. και Περδικάρης
Λεονάρδος
Διοικητὴς Κωνσταντίνος 329
Διομηδεῖας (Μιχαὴλ Περδικάρη) 349
Δημιδιάς βλ. Διομηδεῖας
Διονύσιος ὁ Μαυρέας, ἐπίσκοπος Ἐλους
319
Διονύσιος, ἱερομόναχος και διδάσκαλος
343, 367
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 327

Εἰδύλλιον Κοζάνη ἀπολογουμένη (Μιχαὴλ
Περδικάρη) 349
Ἐλασσόνα 33
ἐλεγεῖο 327
Ἐλλὰς 367
ἐλόγιο 325, 328
Ἐλους ἐπίσκοπος βλ. Διονύσιος ὁ Μαυ-
ρέας
ἐνθυμήσεις 307, 320, 343
ἐπιγράμματα 323, 337
Ἐπιστολαὶ στηλιτευτικαὶ (Μιχαὴλ Περ-
δικάρη) 349
Ἐρηῆλος ἢ Δημοκριθρακιεὺς (Μιχαὴλ
Περδικάρη) 346
Ἐρωτικὰ (Μιχαὴλ Περδικάρη) 347
Εὐδαμονογιάννης Τζουάνε 363, 364
Εὐρώπη 332, 334

Ζαβίρας Γ. 321, 322, 323, 324, 328,
329, 333, 334, 335, 336, 338, 339,
340, 342, 343, 349
Ζαγουριανὸς Ἰωάννης Ρεῖζης 332
Ζελιαδὶν μπέτης 344, 345, 368
Ζησίου Κ. Γ. 307, 328
Ζητεία 330 και ἐξῆς
Ζωσιμάδες 348

Ἕπειρος 344, 368
Ἕνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς 350,
352, 356

Hartford, Connecticut 351

Θεοδόσιος ὁ μικρὸς 317
Θεοτόκης, Κόντε Διονύσιος Ἀλοῖσιος
333
Θεσσαλία 345, 367
Θεσσαλονίκη 336, 337, 339, 344, 345,
368

Ἰάκωβος ὁ Ἀργεῖος 330
Ἰάσιο 327
Ἰγνάτιος, ἐπίσκοπος Σερβίων και Κοζά-
νης 339, 340, 349
Ἰερόθεος 320 σημ. 55
Ἱεροσολύμων Πατριάρχης βλ. Δοσίθεος,
Χρυσάνθος
Ἰόνια Νησιά 311
Ἰόνιος Ἀκαδημία 346
Ἰταλία 312, 322
Ἰωαννάκης Γεώργιος 343, 344
Ἰωάννης, κτήτωρ βιβλίου 320 σημ. 55
Ἰωάννινα 344, 347, 348, 368
Ἰωνᾶς, ἱερομόναχος και διδάσκαλος 343
Ἰωσήφ, ἐπίσκοπος Πελαγονίας και μετέ-
πειτα μητροπολίτης Νικαίας 345

Καλαμάτας και Μονεμβασίας κώδικας
μητροπόλεως 307, 324, 333, 337
Καλλιγᾶ Χάρις 359
Καλλίνικος Β' ὁ Ἀκαρνάν, Οἰκουμενικὸς
Πατριάρχης 326
Καλλιφουρνία 367
Κανταμὴρ Δημήτριος, ἡγεμόνας Μολδα-
βίας 327
Καποδίστριας Ἰωάννης 346

Καρακάση οικογένεια 343, 367
Καρακάσης Γρηγοράσκος 367
Καραμανιά 332
Κάρπαθος 332
Καροφύλλης Ἰωάννης 330
Καροφύλλης Ράλλης, μέγας χαρτοφύλαξ
327
Καστοριά 340, 343
Κάστρο βλ. Χάνδακας
Καταλαγάρη χ. Ἐπισκοπῆς Χερρονήσου
Κρήτης 323
Κατὰ Κελτῶν (Μιχαὴλ Περδικάρη) 349
Κέρκυρα 307, 308, 321, 323, 325, 327,
331, 333, 335, 336, 339
Κεφαλονιά 339, 367
Κικέρων 341
Κιρίμ Μπέτης 345
Κοζάνη 338, 339, 340, 342, 343, 344,
346, 347, 348, 349, 351, 367, 368,
369
Κοζάνης ἐπίσκοπος βλ. Ἰγνάτιος—
Κοκκινιάνικα, τοποθεσία Μονεμβασίας
337
Κονομάτης Χριστόδουλος 347
Κορφοί βλ. Κέρκυρα
Κοσμακῆς Γεώργιος Κυριακός 327, 328
Κουμαράσες, τοποθεσία Μονεμβασίας 337
Κούμας Κωνσταντίνος 345
Κρεμαστή, ἐκκλησία Μονεμβασίας 319
Κρήτη 307, 308, 309, 311, 312, 314,
315, 323, 324, 331, 332
Κρήτης μητροπολίτες βλ. Δανιήλ, Κων-
σταντῖνος, Νεόφυτος Πατελλάρος
Κριτίας Νικόλαος 327
Κυδωνία βλ. και Χανιά 311, 312, 316,
322
Κυργιάννα χ. Ρεθύμνου 323
Κύριλλος, μητροπολίτης Κυζίκου 327,
330
Κωνσταντῆς Γρηγόριος 346
Κωνσταντίνου Γεώργιος 349
Κωνσταντινούπολη 326, 328, 329, 331,
332, 333, 335, 336, 339, 361
Κωνσταντῖνος, μητροπολίτης Κρήτης 323

Kecskemét, Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς
Κοινότητος τοῦ— 341

Λάμπρος Σπ. 307, 309, 317, 319
Λάππας Κώστας 341 σημ. 133
Λάρισσα 344, 345, 367
Λέζενα, νησί τῆς Δαλματίας 315
Λικινιάκης Παναγιώτης (1787) 333
Λικινίδιος Ἰωάννης, 309, 318, 320 βλ.
και Λιχίνιας Ἰωάννης
Λικίνιοι 307, 308, 310, 314, 316, 317,
318, 319, 320, 323, 333, 334, 351
Λικίνιος Ἀνδρέας (ἔτ. 1587), νοτάριος
Χανίων 309, 312, 353, 354
Λικίνιος Ἀνδρέας (ἔτ. 1606, 1620) στὸν
Χάνδακα βλ. Λιχίνιας Ἀνδρέας
Λικίνιος Ἀνδρέας (περὶ τὸ 1655-1715),
ιατρός 320, 321-322, 324-331, 333,
336, 353, 355, 356
Λικίνιος Ἀνδρέας (1708-μετὰ τὸ 1739)
331, 353
Λικίνιος Ἀνδρόνικος 329 σημ. 99
Λικίνιος Ἰωάννης (ἔτ. 1616), κάτοικος
Χανίων 309, 315-316, 353, 354, 362,
363, 364, 365-366
Λικίνιος Ἰωάννης (ἔτ. 1626, 1633), οἰ-
κονόμος Μονεμβασίας 310, 317-318,
319, 320, 321, 353, 354, 355
Λικίνιος Νικόλαος († 1571), ἱερέας και
οἰκονόμος Χανίων βλ. Λιχίνιας Νικό-
λαος
Λικίνιος Νικόλαος (ἔτ. 1715, 1739) 320,
321, 324, 330-333, 353
Λιούφης Π. 342, 343, 344, 345, 347
σημ. 163, 348, 349
Λιχίνιας Ἀνδρέας († 1493), ἱερέας και οἰ-
κονόμος Μονεμβασίας 310, 353
Λιχίνιας Ἀνδρέας († 1569) 317, 318, 354
Λιχίνιας Ἀνδρέας († 1615/6), κάτοικος
Χανίων, πατέρας τοῦ Ἰωάννη— 315,
316, 353, 354, 362, 363, 364
Λιχίνιας και Λικίνιος Ἀνδρέας (ἔτ. 1606,
1620) στὸν Χάνδακα 309, 313-314,
315, 316, 354, 357, 359-360, 361,
362-363
Λιχίνιας Ἀνδρέας († 1640), ἱερέας και ἑ-
ξαρχος 310, 318, 353
Λιχίνιας Γεώργιος († 1569), ἱερέας και
οἰκονόμος Μονεμβασίας 310, 317, 354
Λιχίνιας Γεώργιος (ἔτ. 1606) 309, 313,
314, 354

- Λιχίνας Γεώργιος († 1630), λαμπαδάριος 318, 354
 Λιχίνας Ίωάννης († 1610), πατριαρχικός έξαρχος, νοτάριος 310, 317, 318, 319, 354
 Λιχίνας Μιχαήλ († 1511), ιερέας και χαρτοφύλακας Μονεμβασίας 310, 353
 Λιχίνας και Λικίνιος Νικόλαος († 1571), ιερέας και οικονόμος Χανίων 308-309, 310-311, 313, 316, 317, 353, 356
 λόγοι 316, 329
 Λυκομήδης (Μιχαήλ Περδικάρη) 347
- Liärrabee, Stephen A. 350
 Liä Sallé, γάλλος σύνταγματάρχης και μηχανικός 335
- Μαζούλης Τζώρτζης 361
 Μαλτέζοι πειρατές 332
 Μακεδονία 307, 308, 324, 334, 340, 351
 Μαραφαράς, παπα - 316-317
 Μαραφαράς - Σκορδύλιος Γεώργιος († 1624), πρωτοπαπᾶς Χανίων 316, 344, 357
 Μαρόκο 352
 Μαρούλης Τζώρτζης 363, 364
 Μασσαχουσέτη 351
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 330
 Μαύρου Σοφία 351
 Μαυροῦκος Κυριάκος (ἔτ. 1780) 324
 Μέγας Α. Χ. 342
 Μεγδάνης Χαρισίος 343, 347
 Μέδικος Κωνσταντίνος (ἔτ. 1616), ἰατρός 315, 316, 354, 361, 362, 363, 364, 365.
 Μεδίκου Κασσάνδρα 363
 Μελέτιος Τυπάλδος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας 326
 Μηλιές 346
 Μητροφάνης, μητροπολίτης Μονεμβασίας 314
 Μολδαβία 327, 331
 Μολδοβλαχία 367
 Μοναστήρι· βλ. Μπιτόλια
 Μονεμβασία 307, 308, 310, 311, 312, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 353, 354, 355
- Μονεμβασίας και Καλαμάτας κώδικας μητροπόλεως 307, 324, 333, 337
 Μονεμβασίας μητροπολίτης· βλ. Ἀρσένιος Ἀποστόλης, Γρηγόριος, Μητροφάνης, Νεόφυτος
 Μονεμβασιώτης Νικόλαος· βλ. Λιχίνας Νικόλαος
 Μονή Παντελήμονος Ἀγίου Ὁρους 320
 Μόσχα 348
 Μουσότιος, Γάλλος 349
 Μουχτάρ Πασᾶς 345
 Μπαλάνος Κωνσταντίνος 348
 Μπάτενος· βλ. Πάτμος
 Μπιτόλια 344, 345, 346, 368
 Μπολόνια 343, 344
 Μῦθοι (Ἀναστασίου Περδικάρη Βεροιαίου) 341
- Monson Ἀκαδημία Μασσαχουσέτης 351
- Νάουσα 324, 344, 350, 351, 356
 Ναύπακτος 345
 Ναύπλιος 313, 314, 323, 334, 335, 346, 360
 Νέα Ὑόρκη 351
 Νεόφυτος, μητροπολίτης Μονεμβασίας 319
 Νεόφυτος Πατελλάρος, μητροπολίτης Κρήτης 323
 Νικαίας μητροπολίτης· βλ. Ἰωσήφ Πελαγονίας
 Νικηφόρος 361
 Νοητός Διάκοσμος (Μιχαήλ Περδικάρη) 347, 348, 368
 Νότια Καρολίνα 351
- North, Frederic, βλ. Guilford
- Ξεφτέρης Σταθερός 349, 369
- Ὀδὸς Μαθηματικῆς (Μιχαήλ Περδικάρη) 348
 Οικονόμος Θωμᾶς 343
 Οικονόμος Ἰωάννης ὁ Λαρισαῖος 347, 349
 Οικονόμος Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Οικονόμων 345

- Οικονόμων Κωνσταντίνου και Σοφοκλή Ἀρχεῖο 340, 342, 343, 344, 346, 349, 359
 Ὀμόσπονδες Πολιτεῖες τῆς Ἀρκτωᾶς Ἀμερικῆς 350
 Ὀμὲρ Βρυώνης 346
 Ὅσιος, ἢ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διάλογος (Μιχαήλ Περδικάρη) 349
 Οὐγγαρία 347 σημ. 157
- Πάδοβα· Πανεπιστήμιο 315, 322, 325, 333, 335, 339, 343, 344, 346, 363, 364, 367
 Παῖσιος ὁ Λαρισαῖος 347
 Παναγιώτης († 1739), πρωτοψάλτης τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας 320 σημ. 55
 Πάντουβα· βλ. Πάδοβα
 Παπα Βασιλόπουλος Ἀναστάσιος 337· βλ. και Πάπας Ἀναστάσιος
 Πάρδος Ἀντώνης 359
 Παταδίων· βλ. Πάδοβα
 Πάτμος 361
 Πελαγονίας ἐπίσκοπος· βλ. Ἰωσήφ —
 Πελοπόννησος 311, 331, 335, 336
 Περδικαράτα Κεφαλονιάς 339
 Περδικάρη Αἰκατερίνα, δευτέρα σύζυγος τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη και θυγατέρα Δ. Τίτου (Τιούτου) 344, 355, 368
 Περδικάρη Αἰκατερίνη, ἀδελφὴ τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη 339, 341, 354
 Περδικάρη Αἰκατερίνη, θυγατέρα Μιχ. Περδικάρη και σύζυγος Χαρισίου Τυφοξόλου 344, 355, 357, 368.
 Περδικάρη Ἀναστασία, πρώτη σύζυγος τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη και θυγατέρα τοῦ Γ. Ἰωαννάκη 343, 344, 355, 362, 368
 Περδικάρη Βικτωρία, θυγατέρα τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη 344-345, 355, 367
 Περδικάρη Ἐλενίτζα, θυγατέρα τοῦ Μιχαήλ Περδικάρη 344, 345, 355, 356, 367
 Περδικάρη Περιστερά, σύζυγος τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη 339, 340, 342, 355, 356, 367
 Περδικάρη Χρυσούλα 322, 324, 333, 336-337, 338, 339, 340, 355, 356
- Περδικάρηδες 322, 323, 324, 334, 335, 343, 344, 355
 Περδικάρης (17ος αἰ.), ἀρχιλέφτης τοῦ Βέρμιου 324, 350
 Περδικάρης ἢ Περδικάρης Ἀναστάσιος (17ος-18ος αἰ.), ἱατροφιλόσοφος 320, 321, 322, 324, 325, 327, 333, 334, 335, 337, 340, 353, 355, 356
 Περδικάρης Ἀναστάσιος (ἔτ. 1754, 1770), ἰατρός 338, 339, 340, 341, 342, 354-355, 356, 367
 Περδικάρης Ἀναστάσιος ὁ Βεροιαῖος (ἔτ. 1784/5) 338, 339, 350, 351, 355, 356
 Περδικάρης Ἀντώνιος (ἔτ. 1784 - πρὶν ἀπὸ 1841), γιὸς τοῦ Ἀναστασίου Περδικάρη τοῦ Βεροιαίου 341, 350, 352, 355, 356
 Περδικάρης Βαρθολομαῖος (ἔτ. 1638) 323
 Περδικάρης Γιωργάκης Μονεμβασιώτης (1677) 323
 Περδικάρης Γρηγόριος (1802 - μετὰ τὸ 1867), πρόξενος ΗΠΙΑ στὴν Ἑλλάδα 350-352, 355-356
 Περδικάρης Δημητράκης (ἔτ. 1774) 324
 Περδικάρης Δημήτριος (17ος αἰ.) 323
 Περδικάρης Θωμᾶς (ἔτ. 1607) 323
 Περδικάρης Ἰωάννης († 1780) 324, 356
 Περδικάρης Ἰωάννης (18ος αἰ.) 341
 Περδικάρης Ἰωάννης (1840-1925) 352, 356
 Περδικάρης Κανᾶς (ἔτ. 1783) 324
 Περδικάρης Κωνσταντάκης ἢ Κωνσταντίνος (ἔτ. 1778, 1784), ἐπίτροπος μητροπόλεως Μονεμβασίας 324, 356
 Περδικάρης Κώστας (19ος αἰ.) 352, 356
 Περδικάρης Λεονάρδος (ἔτ. 1729, 1750), ἰατρός 322, 333-335, 336, 339, 355, 356
 Περδικάρης Μανολάκης (18ος αἰ.) 336, 338, 340, 355, 356
 Περδικάρης Μιχαήλ (ἔτ. 1715, 1719), ἰατρός 322, 324-325, 327, 328, 333, 334, 335-338, 339, 355, 356
 Περδικάρης Μιχαήλ (1766-1828), ἰατρός και συγγραφέας 339, 340, 341-350, 355, 357, 367-368

- Περδικάρης Παντελής ή Πανταλέων (18ος αί.), ιατρός 338, 339, 356
 Περδικάρης Σκίμπης Τζανής (έτ. 1650) 323
 Περδικάρης Στέργιος († 1944) δικηγόρος από Νάουσα 352, 356
Περί κρίσεως τής Μονεμβασίας χρονικό 308, 310, 317, 319
 Πέστη 347 σημ. 157
 Πηγάς Μελέτιος 316
Ποιήματα διάφορα (Μιχαήλ Περδικάρη) 347
 Πόλη· βλ. Κωνσταντινούπολη
 Πούλιος Ζήσης 344, 345, 355, 356, 367
 Πούλιος Κωνσταντής (19ος αί.) 344, 355, 356, 367
 Πουλχερία, αυτοκράτειρα 317
 Πρεδικάρης· βλ. Περδικάρης
 Πρεδικάρης Στυλιανός (έτ. 1724) 323
Προδοίσεις εις τόν Έρμηλον (Μιχαήλ Περδικάρη) 346, 348
 Πάπας Άναστάσιος 337, 338· βλ. και Παπά Βασιλόπουλος)
- Poe Edgar Allen 351
- Ράλλης Ίωάννης 327
 Ράσπης Άπόστολος, Βυζάντιος 325
 Ρέθυμνο 323
 Ρήγας 343
Ρήγας ή Κατά Ψευδοφιλελλήλων (Μιχαήλ Περδικάρη) 343, 345, 347
 Ροβίνο 317
 Ρόδος 361, 362
 Ρουσβελτ Θεόδωρος 352
 Ρούσος Άναστάσιος 314, 359, 361
 Ρούσος Γεώργιος 314, 315, 359, 360, 361, 362
 Ρώμη 308
 Ρωσία 334
- Σάθας Κ. 321, 322, 335, 338
 Σαΐτης Ίωάννης 309, 312
 Σακελλάριος Γεώργιος Κωνσταντίνος 32
 Σάλα, Βενετός στρατηγός 335
 Σάλας, Μάρκος Άντώνιος 336
 Σαμουήλ Καπασούλης, Πατριάρχης Ά-
- λεξανδρείας 321, 324, 328, 330, 331, 332
 Σαρα(ν)τήτης Γιαννάκης 312
 Σαραντινάκης Κοσμάς, επίτροπος μητροπόλεως Μονεμβασίας (1758) 312
 Σαραντίτης Ίωακείμ († 1619), ιερομόναχος και πρωτοσύγγελος 312, 356
 Σαραντίτης Νικόλαος († 1594), ιερέας και οικονόμος Μονεμβασίας 312, 317, 356
 Σαρίσανη βλ. Τσαρίτσανη
 Σβήρος ή Σβηρός Μιχαήλ (16ος-17ος αί.) 312, 313-315, 353, 357, 360, 361, 362-363
 Σέρβια 339, 350
 Σερβίαν επίσκοπος· βλ. Ίγνάτιος — Σέρρες 345
 σημειώματα 307, 310, 327, 328· κτητορικά 318, 320· κωδικογραφικά 308, 309, 311· χρονικά 310, 316, 317
 Σκαρλάτου Ρωζάνη 325
 Σκορδύλιος Ζαχαρίας 316, 354, 357
 Σκορδύλιος Γεώργιος· βλ. Μαραφαράς - Σκορδύλιος
 Σμύρνη 324, 332, 351
 Σμύρνης Εὐαγγελική Σχολή 318, 320
 Στεφανίδης, Β. Κ. 318
 στιχουργήματα 308, 309, 311, 347, 349, 350
 Συρία 360, 361
 Σώρακας, περιοχή τής Μονεμβασίας 337
- Sigourney Lydia 351
- Τζαμπίδας 360, 361
 Τιέπολλος Στέφανος 365
 Τίτος ή Τιούτος, ή Τίθος Δ. 344, 355, 368
 Τούρκοι, Τουρκία 311, 312, 323, 324, 329, 330, 331, 332, 336, 344, 368
Τρεις παραδοξογραφικαί διηγήσεις περί Πελοποννήσου, Πουλχερίας και Θεοδόσιου τοῦ Μικροῦ 317
 Τρέντον Νέας Υόρκης 351
 Τσαρίτσανη 341, 344, 345, 367, 368
 Τσελίκας Α. 318, 359
 Τσιρίγο 323
 Τυπάλδος Ίωάννης Βαπτιστής 325

- Τυφόζυλος Χαρίσιος (19ος αί.) 344, 356, 367
 Χάνδακας 309, 313, 359, 360, 361, 362, 363, 364
 Χάρβαρντ 351
 Χαρίσιος, ιερέας 349
χειρόγραφα 308, 309, 310, 311, 318, 319, 320, 327, 337, 338, 342, 347, 349
 Χιονίδης Γ. 350, 351
 χρονικό 329· βλ. και *Περί κρίσεως τής Μονεμβασίας*
 Χρύσανθος Νοταράς, πατριάρχης Ίεροσολύμων 328, 354
- Ψυλλάδας 347 σημ. 163, 368 (Μιχαήλ Περδικάρη)· βλ. και Ψυλλιάς
Ψυλλιάς (Μιχαήλ Περδικάρη) 347· βλ. και Ψυλλάδας
- Τυφόζυλος Χαρίσιος (19ος αί.) 344, 356, 367
 Thiepollo Stefano 366· βλ. και Τιέπολλο Στέφανος
 Venezia 365
 Φιλαδελφείας μητροπολίτες· βλ. Γαβριήλ Σεβήρος, Μελέτιος Τυπάλδος
 Φιλόμουςος Έταιρεία 341
 Χανιά 308, 309, 311, 315, 316, 322, 323, 362, 363, 364, 365, 366

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΠΑΙΔΙΟΦΡΑΣΤΟΣ ΔΙΗΓΗΣΙΣ
ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΠΟΔΩΝ

Εἶναι ὁ Πρόλογός της (στ. 1-9) νόθος καὶ ὀβελιστέος;

Ἡ Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ προσφιλέστερα καὶ πολὺ διαδεδομένα στιχουργήματα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς δημώδους γραμματείας. Γράφτηκε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, στὸ β' μισθὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνα ἢ καὶ λίγο ἀργότερα. Ὁ ἴδιος, ὁ θεωρούμενος ὡς τώρα ἀνώνυμος, ποιητὴς μᾶς δίνει τὴ χρονολογία 1364 (Σεπτ. 15), στοὺς στίχους 11-13, ποὺ δὲν θεωρεῖται ὅμως ὅτι ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὰ πράγματα¹.

Πολλοὶ καὶ ἐπιφανεῖς μεσαιωνολόγοι ἐρευνητές, παλαιότεροι καὶ νεότεροι, "Ἕλληνες καὶ ξένοι, ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ συγκεκριμένο στιχουργήμα καὶ ἔχουν ἀφιερῶσει εἰδικές μελέτες στὴν προβληματικὴ του καὶ στὴν κριτικὴ ἀντιμετώπισή του².

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ποιήματος εἶναι ἀρκετὰ πλούσια. Ἐτσι πέντε χειρόγραφα περιέχουν τὴ Διήγησιν³:

1. Ὁ Constantinopolitanus graecus Serail 35 (= C), τοῦ ἔτους 1461, φφ. 32r-75r.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ στιχουργήματος βλ. τὴν ἐντελῶς πρόσφατη μελέτη τοῦ Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Κριτικὲς παρατηρήσεις στὴν "Παιδιόφραστο Διήγησιν"», *Ἑλληνικά* 46 (1996) σ. 81-82.

2. Γιὰ τὴν παλαιότερη καὶ νεότερη σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. τὴ μελέτη τοῦ Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἑλληνικά* 46 (1996) σ. 59-82.

3. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση βλ. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, «Παρατηρήσεις στοὺς πρῶτους στίχους τῆς "Διηγέσεως παιδιοφράστου τῶν τετραπόδων ζώων"», *Ἑλληνικά* 17 (1962) σ. 318-319· VASILIKI TSIOUNI, «Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων», Critical Edition, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 15, München 1972, σ. 13-25· Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, «Παιδιόφραστος», *Φίλτρα*, Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 276-277· ΙΣΑΒΕΛΛΑΣ ΤΣΑΒΑΡΗ, *Ὁ Πουλολόγος. Κριτικὴ ἔκδοσις μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιον*, Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη 5, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς, Ἀθήνα 1987, σ. 39-50· Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *δ.π.*, σ. 59-60.

2. 'Ο Parisinus graecus 2911 (= P), τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰ., φφ. 1r-37r.

3. 'Ο Vindobonensis theologicus graecus 244 (= V), τῶν ἐτῶν 1512/15 - 1519, φφ. 90r-98r.

4. 'Ο Petropolitanus graecus 202 (= A), τοῦ ΙΖ' αἰ., φφ. 1r-29r. Τὸ κείμενο ἐδῶ εἶναι ἀκέφαλο καὶ κολοβό, καὶ ἔτσι ὁ κώδικας αὐτὸς δὲν χρησιμεύει στὴν ἔρευνά μας πὺ ἀφορᾷ τὸν Πρόλογο (στ. 1-9) τοῦ ποιήματος.

5. 'Ο Petropolitanus graecus 721, ἄλλοτε Lesbicus (Μονῆς Λειμῶνος) 92 (= L), τοῦ ἔτους 1625, φφ. 188r-217v.

'Ἐνα ἕκτο χειρόγραφο, τοῦ ὁποῖου σήμερα ἀγνοεῖται ἡ τύχη, περιεῖχε ἐπίσης τὸ στιχοῦργημα αὐτό. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα 29 τῆς συλλογῆς τοῦ καρδινάλιου Siret (= S), ἡ ὁποία εἶχε περιέλθει στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑσχοριάλ⁴.

'Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου, οἱ πέντε σωζόμενοι κώδικες διακρίνονται σὲ δύο ἀνεξάρτητες ομάδες. Στὴν πρώτη ἀνήκει μόνο ὁ P, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἐντάσσονται οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις, C, V, A, L⁵.

Τῆ σωστότερη καὶ γνησιότερη παράδοση τοῦ κειμένου, καθὼς θὰ δείξουμε καὶ παρακάτω, ἀντιπροσωπεύει ὁ P. Στὴν προκειμένη περίπτωση, εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη: «Ἡ παράδοση πὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ P, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ νέα ἐκδοση» (ἐννοεῖ τῆς Βασιλικῆς Τσιούνης, γιὰ τὴν ὁποία στὴ συνέχεια θὰ γίνεῖ λόγος) «δίνει ὑγιέστερο κείμενο καὶ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς καλύτερη ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν VCL»⁶.

Τῆ Διήγηση τῶν τετραπόδων δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορά, τὸ 1874, ὁ G. Wagner στὴ γνωστὴ συλλογὴ του τῶν μεσαιωνικῶν ἀσμάτων. Ἡ ἐκδοση αὐτὴ βασίστηκε σὲ δύο μόνο κώδικες, τὸν Παρισινὸ (P) καὶ τὸν Βιενναῖο (V)⁷. Τὴν ἐκδοση τοῦ Wagner ἀναπαρήγαγε ἀποσπασματικὰ (στίχοι 1-120 καὶ 740-1082) ἀργότερα ὁ Γ. Θ. Ζώρας⁸. Τέλος, νέα κριτικὴ ἐκδοση τοῦ δημῶδους στιχοῦργήματος (μὲ ἕκτενὴ εἰσαγωγή, γραμματικὲς παρατηρήσεις, γλωσσάριο κ.ἄ.) ἔδωσε τὸ 1972 (κυκλοφόρησε τὸ 1975) ἡ Βασιλικὴ Τσιούνη, στηριζόμενὴ στὴ συνολικὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου (καὶ στὰ πέντε χειρόγραφα πὺ προαναφέραμε)⁹.

4. E. MILLER, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial*, Paris 1848, σ. 327, ἀριθ. 29· ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, δ.π., σ. 318-319.

5. VASILIKI TSIOUNI, δ.π., σ. 25· Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, δ.π., σ. 277· Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, δ.π., σ. 60.

6. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, δ.π., σ. 277.

7. G. WAGNER, *Carmina graeca medii aevi*, Λιψία 1874, σ. 141-178.

8. Γ. Θ. ΖΩΡΑΣ (ἐπιμέλεια), *Βυζαντινὴ ποίηση*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἄετοῦ» ἀριθ. 1, Ἀθήναι [1956], σ. 32, 142-151.

9. VASILIKI TSIOUNI, «Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων», *Critical Edition, Miscellanea Byzantina Monacensia 15*, München 1972 (σ. 11-55 εἰσαγωγή· 57-114 κριτικὴ ἐκδοση τοῦ κειμένου· 115-166 γραμματικὲς παρατηρήσεις, γλωσσάριο κ.ἄ.).

Παραθέτομε τὸν Πρόλογο τοῦ στιχοῦργήματος (στ. 1-9) πὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ιδιαίτερα ἐδῶ, ὅπως τὸν ἔχουν δημοσιεύσει καὶ οἱ δύο ἐκδότες τοῦ ποιήματος (G. Wagner, Βασιλικὴ Τσιούνη). Ἡ κεφαλαιογράφηση καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος κάθε στίχου εἶναι δικὸς μας:

- 1 Διήγησις παιδιόφραστος περὶ τῶν τετραπόδων,
- 2 Ἴνα ἀναγινώσκονται καὶ χρῶνται ταῦτα παῖδες,
- 3 Οἱ φοιτηταὶ καὶ νεαροὶ διὰ τὴν ἐδνοσίαν·
- 4 Γέγραπται γὰρ εἰς ἐνωσιν μαθήσεως καὶ πόθου.
- 5 Ἐχουσιν δ' ὁμοῦ ἐννοίαν καὶ βάρος τὰ τοιαῦτα·
- 6 Νόησε μόνον ἀκριβῶς τὴν ἐννοίαν τὴν ἔχουσι.
- 7 Ὅταν τὰ ἔθνη μεθ' ἡμῶν ποιούσιν ψευδαγάρτην,
- 8 Ὑπερβαροῦντες εἰς ἰσχὺν ἀρδην ἡμᾶς ὀλέσαι,
- 9 Σώζει μας δὲ τὸ δίκαιον, τὸ ἀψευδὲς τοῦ ὄρου.

Μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἐκδοση (1874) τῆς Διηγῆσεως ἀπὸ τὸν G. Wagner πολλοὶ κατὰ καιροὺς βυζαντινολόγοι-μεσαιωνολόγοι καὶ νεοελληνιστὲς ἀσχολήθηκαν καὶ ἐπισήμαναν τὰ προβλήματα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, πρότειναν διορθώσεις, διατύπωσαν διάφορες ἀπόψεις κ.ἄ. σὲ γενικότερα ἔργα τους ἢ σὲ εἰδικὲς ἐπιμέρους μελέτες, ὅπως ὁ K. Krumbacher¹⁰, ὁ Φαίδων Κουκουλές¹¹, ὁ D. C. Hesselting¹², ὁ Στέφ. Ξανθοῦδίδης¹³, ὁ H.-G. Beck¹⁴, ὁ K. Θ. Δημαρᾶς¹⁵ καὶ ἄλλοι.

¹⁰ Ἐκτενεῖς κριτικὲς γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτὴ, μὲ γλωσσικὲς κ.ἄ. παρατηρήσεις ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου, ἔχουν γράψει οἱ K. MITSAKIS, *Balkan Studies* 17 (1976) σ. 408-410· E. TRAPP, *Byzantinische Zeitschrift* 69 (1976) σ. 444-446· P. SOUSTAL, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 25 (1976) σ. 328-329.

10. KARL KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Litteratur (527-1453)*, München 1897², σ. 877-879 [= ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, Βιβλιοθήκη Μαρσαλῆ, τόμ. Γ', Ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 184-189].

11. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Παρατηρήσεις εἰς τὰ *Carmina graeca medii aevi* τοῦ G. Wagner», *Λογογραφία* 3 (1912) σ. 358-381.

12. D. C. HESSELING, «Notes critiques sur deux poèmes grecs du Moyen Age», *Byzantion* 1 (1924) σ. 305-316.

13. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, «Διορθώσεις καὶ ἐρμηνεῖαι εἰς Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῶων», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 5 (1926-1927) σ. 348-370.

14. H.-G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, σ. 174-175 [= H.-G. BECK, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς δημῶδους Λογοτεχνίας*, μετάφρ. ΝΙΚΗ ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, β' ἐκδοση, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1993, σ. 273-275].

15. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Ἀπὸ τῆς πρώτης εἰσεως ὡς τὴν ἐποχὴ μας*, [Ἀθήνα] 1975⁸, σ. 40-41, 514-515 (σημ. 40). Βλ. καὶ Α. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1978, σ. 42-43, 370, 398.

Τὸ ἐπίθετο εἰδικὰ παιδιόφραστος τοῦ στίχου 1 (καθὼς καὶ τοῦ τίτλου) τοῦ ἔμμετρου αὐτοῦ κειμένου, ποὺ παραδίδουν τὰ χειρόγραφα Ρ καὶ Σ, σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀντίστοιχο πεζόφραστος τῶν χειρογράφων CVL, ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενο μελέτης καὶ ἀναλλαγῆς διαφόρων ἀπόψεων εἰδικῶν ἐρευνητῶν (Fr. Dölger¹⁶, Εὐδ. Τσολάκης¹⁷, Δ. Κ. Μιχαηλίδης¹⁸, Κ. Θ. Δημαρᾶς¹⁹, Ν. Μ. Παναγιωτάκης²⁰). Τὸ πρόβλημα, ποὺ ἄλλωστε θεωροῦμε λυμένο, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἐπισημαίνομε μόνον ὅτι ἡ παράδοση καὶ ἡ γραφή τοῦ Ρ (παιδιόφραστος) εἶναι πάντοτε ἀξιολογότερη.

* Ἄς ἔλθουμε τώρα στὸν Πρόλογο τοῦ στιχοῦργήματος, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουν ἐκφρασθεῖ ἐπίμονες ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τὴ γνησιότητά του καὶ ἔχει προταθεῖ ἡ ἀθέτησή του ὡς νόθου καὶ παρέμβλητου ἐξ ὀλοκλήρου (Π. Βασιλείου πρόσφατα²¹) ἢ τουλάχιστον ὁ ὀβελισμὸς κάποιων στίχων του (Fr. Dölger²², Εὐδ. Τσολάκης²³).

Οἱ παραπάνω ἀμφισβητήσεις στηρίζονται στὴν ἐπισημάνση ἀσυμφωνίας καὶ ἀσυνέπειας τοῦ περιεχομένου τοῦ Προλόγου πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς κυρίως Διηγήσεως. Θεωρῶ, στὴν προκειμένη περίπτωση, σωστὴ τὴν ἀπόψη τοῦ Δ. Κ. Μιχαηλίδη «Οἱ εἰσαγωγικοὶ λοιπὸν στίχοι τῆς Διηγήσεως, ὅπως παραδίδονται ἀπὸ τὸ Παρισινὸ χφ., ἀπηχοῦν τὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη ποὺ θεωρεῖ τὰ

16. FR. DÖLGER, *B.Z.* 39 (1939) σ. 475-476 (βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τῆς ARIADNA CAMARIANO, «Der griechische Porikologos und Opsarologos», *Cercetări Literare* 3, 1939, σ. 33-140)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *B.Z.* 55 (1962) σ. 350 (βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ ΕΥΔ. ΤΣΟΛΑΚΗ, Ἑλληνικά 17, 1962, σ. 318-324)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Παιδιόφραστος-πεζόφραστος», *Zeitschrift für Balkanologie* 1 (1962) σ. 5-8. Ὁ Fr. Dölger, ὅ.π., τάσσεται ὑπὲρ τοῦ ἐπιθ. πεζόφραστος.

17. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, «Παρατηρήσεις στοὺς πρώτους στίχους τῆς «Διηγήσεως παιδιοφράστου τῶν τετραπόδων ζώων»», Ἑλληνικά 17 (1962) σ. 318-324 (ὑπὲρ τοῦ ἐπιθ. παιδιοφράστου).

18. Δ. Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, «Φιλολογικὲς παρατηρήσεις σὲ παλαιότερα κείμενα, 1. Παιδιόφραστος-πεζόφραστος», Ἑλληνικά 23 (1970) σ. 331-334 (ὑπὲρ τοῦ παιδιοφράστου).

19. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, σ. 40, 544-545 (σημ. 40) (ὑπὲρ τοῦ ἐπιθ. πεζόφραστου).

20. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, «Παιδιόφραστος», *Φίλτρα*, Τμηματικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 275-290 (ὑπὲρ τοῦ ἐπιθ. παιδιοφράστου).

21. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Κριτικὲς παρατηρήσεις στὴν «Παιδιόφραστο Διήγησι»», Ἑλληνικά 46 (1996) σ. 64, 67-68, 72, 81. Δὲν θεωρῶ σωστὴ τὴν προτεινόμενη, ὅ.π., σ. 62, διόρθωση στὸ στ. 2 τῆς λ. ταῦτα σὲ ταύτην, γιὰτὶ τότε θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὸν ἴδιο στίχο καὶ ἡ λ. ἀναγινώσκονται σὲ ἀναγινώσκεται ἢ ἀναγινώσκωσι. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ γνωστὸ σχῆμα «κατὰ σύνεσιν ἢ κατὰ τὸ νοούμενον (constructio ad sensum)» πρβλ. καὶ στ. 5 τοῦ Προλόγου, ὅπου τὰ τοιαῦτα.

22. FR. DÖLGER, «Byzantinische Satire und byzantinische Kultur», *Geistige Arbeit* 6 (1939), ἀριθ. 12, σ. 6· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Παιδιόφραστος-πεζόφραστος», *Zeit. für Balk.* 1 (1962) σ. 8.

23. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὅ.π., σ. 323-324.

ἀλληγορικὰ ἔργα με πρωταγωνιστὲς τὰ ζῶα ἓνα εἶδος λογοτεχνικῆς παιδιᾶς, κατὰλληλης γιὰ τὴ νεαρὴ ἡλικία, καὶ ἀκολουθοῦν φραστικούς τρόπους κοινούς καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ κείμενα²⁴. Ἐπίσης ὀρθὰ σημειώνει καὶ ὁ Ν. Μ. Παναγιωτάκης «Ἐγὼ δὲν διαπιστώνω καμιά νοηματικὴ ἢ συντακτικὴ ἀνωμαλία στοὺς εἰσαγωγικούς στίχους τῆς Διηγήσεως... Παρατηρήσεις ὁμῶς αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀθέτηση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου στίχου. Μήπως ὀλοκλήρη ἢ βυζαντινὴ γραμματεία, ἢ δημῶδες ἀλλὰ καὶ ἡ λόγια, δὲν εἶναι γεμάτη ἀπὸ παλλιλογίες καὶ πλεονασμούς;»²⁵.

*

Δέχομαι ὅτι ὁ Πρόλογος εἶναι ὀπωσδήποτε γνήσιος στὸ σύνολό του καὶ ὅτι κανένας στίχος του δὲν μπορεῖ νὰ ἀθετηθεῖ καὶ νὰ ὀβελισθεῖ, ἀφοῦ, ὅπως διαπίστωσησα —πράγμα ποὺ δὲν εἶχε προσεχθεῖ καὶ ἐπισημανθεῖ ὡς τώρα— τὰ ἀρχικὰ ὄλων τῶν στίχων του σχηματίζουν τὴν ἀκροστιχίδα Διογένοϋς. Ἔτσι μᾶς ἀποκαλύπτεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ δημιουργοῦ ἑνὸς ὑστεροβυζαντινοῦ δημῶδους στιχοῦργήματος, τοῦ ὁποῖου ὁ ποιητὴς ἦταν ἄγνωστος. Βέβαια, δὲν κατορθώσαμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Διογένη αὐτὸν πρὸς κάποιον γνωστὸ ὁμώνυμο λόγιό τῆς ἐποχῆς (β' μισὸ ΙΔ' - α' μισὸ ΙΕ' αἰ.).

* Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι σήμερον δὲν συζητεῖται²⁶ ἡ ἀστήρικτη ἀπόψη ποὺ εἶχε διατυπώσει ὁ Συνόδης Παπαδημητρίου (ἀναφερόμενος σὲ ἀνύπαρκτη πληροφορία τοῦ χειρογράφου C) ὅτι συγγραφεὺς τοῦ Πουλλολόγου καθὼς καὶ τῆς Παιδιοφράστου Διηγήσεως εἶναι ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος²⁷.

* Ἀπὸ τὰ φυσιογνωστικά (ἱστορίες γιὰ ζῶα καὶ φυτὰ) λοιπὸν λαϊκὰ ὑστεροβυζαντινὰ ἔργα, με σατιρικὸ καὶ διδακτικὸ χαρακτῆρα, ὅπως ὁ Πωρικολόγος, Πουλλολόγος, Ὁφραολόγος, Φυσιολόγος κ.ἄ., μόνον ἡ Παιδιόφραστο Διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων, με τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ Προλόγου τῆς, ἀποδίδεται σὲ ἐπώνυμο δημιουργό.

Δὲν πιστεύω ὅτι τὸν Πρόλογο πρόσθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ ποίημα κάποιος μεταγενέστερος ἀντιγραφέας, ὁ ὁποῖος θεώρησε τόσο σπουδαῖο τὸ ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς ὥστε νὰ ἀπαθανατίσει τὸ ὄνομά του μετὰ τὴν ἀκροστιχίδα.

Ὡς πρὸς τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Προλόγου ἄς σημειωθεῖ ὅτι πλήρη (στ. 1-9), ὅπως σωστά τὸν ἔχουν δημοσιεύσει οἱ ἐκδότες, τὸν παραδίδει μόνον ὁ κώδ. Ρ, ἐνῶ τὸ στίχο 4 παραλείπουν οἱ VL, τὸ στίχο 6 ἐπίσης παραλείπουν οἱ

24. Δ. Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, ὅ.π., σ. 334.

25. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, ὅ.π., σ. 289-290.

26. Βλ. Γ. Θ. ΖΩΡΑ, Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν), Σπουδαστήριον τῆς Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1956, σ. 23-25· ΙΣΑΒΕΛΛΑΣ ΤΣΑΒΑΡΗ, Ὁ Πουλλολόγος, σ. 122.

27. C. PAPADIMITRIOU, *Feodor Prodróm*, Odessa 1905, σ. 397-398.

CVL, τὸ δὲ στίχο 5 τὸν μετατρέπουν πλὴν κειρωμένην ἔχω(ου)σιν ἔνοιαν οὐκ δλίγην οἱ CVL.

Οἱ παραλείψεις τῶν στίχων τοῦ Προλόγου 4 καὶ 6 καὶ ἡ λεκτικὴ διαφοροποίηση τοῦ στίχου 5 ὀφείλονται προφανῶς σὲ ἀντιγραφέα ἢ ἀντιγραφεῖς ποὺ δὲν πρόσεξαν τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀκροστιχίδας καὶ τὴν κατέστρεψαν, παραλείποντας ἢ μετατρέποντας σὲ ἄλλη μορφή τοὺς στίχους αὐτοὺς.

Ἐπομένως ὁ Παρισινὸς κώδικας (P), ποὺ μᾶς δίνει πλῆρη τὴν ἀκροστιχίδα, ὑπερτερεῖ ἔναντι τῶν ἄλλων καὶ σαφῶς εἶναι ὁ ἀξιοπιστότερος.

Ἡ μεγαλύτερη ἀξιοπιστία τοῦ P φαίνεται καὶ στὸ στίχο 377 τοῦ ποιήματος, ὅπου ὁ χοῖρος, συνεχίζοντας τὴν ἀφήγησή του πῶς τὸν χρησιμοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι μετὰ τὸ σφάξιμό του (παστώνουν τὸ κρέας του καὶ τὸ βάνουν στὸ σταμνὴν ἢ στὸ πιθάρι), λέγει, σύμφωνα μὲ τὴ γραφὴ τῶν CVLA, καὶ πολεμοῦσιν με τὴν γῆν, ἐνῶ στὸν P ἔχομε καὶ πολεμοῦσιν με (= με φτιάχουν, με κάνουν· βλ. φράση «τί πολεμᾶς;») πτικῆν. Ἡ τελευταία ἀκατανόητη λόγῳ τοῦ ἀναγραμματισμοῦ καὶ τῆς ἀνορθογραφίας τῆς λέξῃ πτικῆν δικαιολογεῖται παλαιογραφικὰ καὶ διορθώνεται ἀβίαστα στὸ γνωστὸ καὶ νοστιμότερο ἔδεσμα ἀπὸ τὸ χοῖρο πηκτῆν.

Τῆ σωστὴ αὐτῆ διόρθωση εἶχαν προτείνει ἤδη οἱ Φαίδων Κουκουλές²⁸, D. C. Hesseling²⁹ καὶ Στέφανος Ξανθοῦδίδης³⁰. Οἱ ἐκδότες τοῦ ἔργου προτίμησαν καὶ εἰσήγαγαν τὴν ἐσφαλμένη, ἀπὸ παρανόηση, καὶ χωρὶς νόημα γραφὴ με τὴν γῆν ἀντὶ γὰρ τὴ σωστὴ με πηκτῆν³¹.

Τελειώνοντας, πιστεύω ὅτι ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἐπισήμανση τῆς ἀκροστιχίδας στὸν Πρόλογο τῆς Διηγήσεως δὲν ἀφήνει περιθώρια γὰρ καμιά ἀμφισβήτησή του ὡς νόθου καὶ παρέμβλητου στὸ σύνολό του ἢ καὶ ἐν μέρει.

Κατὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση ἐνὸς κειμένου, τὸ παράδειγμα τοῦ Προλόγου τῆς Παιδιοφράστου Διηγήσεως διδάσκει πόσο ἐπιφυλακτικὸς καὶ φειδωλὸς πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς στὴν ἀθέτηση καὶ τὸν ὀβελισμὸ λέξεων μεμονωμένων, φράσεων ἢ στίχων (ὅταν πρόκειται γὰρ ἔμμετρο κείμενο) τῆς χειρόγραφης παράδοσης.

28. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Λαογραφία* 3 (1912) σ. 372.

29. D. C. HESSELING, *Byzantion* 1 (1924) σ. 307.

30. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, *BNJ* 5 (1926-1927) σ. 357-358.

31. Ἡ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΙΟΥΝΗ (*Παιδιοφραστός Διήγησις*, σ. 77), παραθέτοντας στὸ κριτικὸ τῆς ὑπόμνημα γὰρ τὸ στίχο 377 τὴ γραφὴ τοῦ P με πτικῆν, τὴν ὁποία δὲν υἱοθετεῖ διορθωμένη, διερωτᾶται γὰρ τὴ σημασία τῆς «an ἴτησιν ο.ι.ε. ὀπησιν?».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

«ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.

1. ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ»

Εἰσαγωγή / Ἱστορικὸ

Στὸ ΚΕΜΝΕ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ λεπτομερὴς ἀποδελτίωση πηγῶν κατὰ κύριο λόγο τῆς περιόδου μετὰ τὸ 1453, ἀλλὰ καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τῆς Ὑστερῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Ἐνα σημαντικὸ μέρος τῶν δελτίων αὐτῶν ἀφοροῦν πληροφορίες σχετικὲς μὲ μονές: στοιχεῖα προσωπογραφικὰ, τοπογραφικὰ, ἱστορικὰ, οἰκονομικὰ. Οἱ πληροφορίες αὐτές, διάσπαρτες καθὼς βρίσκονται μέσα στὸν ὄγκο τῶν δελτίων, δὲν εἶναι εὐκόλα ἀξιοποιήσιμες οὔτε γὰρ κάθε μονὴ ξεχωριστά, ἀλλὰ οὔτε καὶ συνολικὰ ὥστε νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἐξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων.

Τὸ 1990 ἡ συνάδελφος Ἑρευνήτρια τοῦ ΚΕΜΝΕ κ. Ἐλένη Ἀγγελομάτη - Τσουγκαράκη ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη ἀξιοποίησης τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ὕλικου ποὺ ἀφορᾷ τὰ μοναστήρια κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μπορεῖ, κατὰ πρῶτο λόγο, νὰ ὑποστῇ ἐπεξεργασία σὲ ἓνα διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει ἡ κλασικὴ μέθοδος τῶν δελτίων καὶ κατὰ δεύτερο λόγο νὰ εἶναι εὐκολότερα προσβάσιμο καὶ σὲ ἄλλους ἐρευνητές. Σὲ συζητήσεις ποὺ ἀκολούθησαν μὲ τὸν ὑπογράφοντα καταλήξαμε σὲ δύο συμπεράσματα.

Πρῶτον, ὅτι σὲ πρώτη φάση δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἐπεξεργασία ὅλου τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, ἀλλὰ ἐνὸς μέρους του μόνο. Ἔτσι ἀποφασίστηκε νὰ γίνει χωριστὴ ἐπεξεργασία κατὰ γεωγραφικὰς ἐνότητες, καὶ ὡς πρώτη ἐπιλέχθηκε ἡ Κρήτη. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ μιὰ σειρά λόγους: α) γὰρ τίς μονές τῆς Κρήτης ὑπάρχει πολὺ (ἀλλὰ ὄχι ἀπέραντο) δημοσιευμένο ὕλικό, β) στὸ Κέντρο ὑπάρχει γι' αὐτές σημαντικὸς ὄγκος ἀποδελτιώσεων καὶ μεγάλο μέρος τῆς βιβλιογραφίας, γ) ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὰ δελτία ἀπὸ προσωπικὲς ἀποδελτιώσεις καὶ ἐρευνες τῶν δύο Ἑρευνητῶν, δ) ὁ χῶρος εἶναι γεωγραφικὰ ὀρισμένος καὶ πε-

ριορισμένος αλλά σημαντικός σε έκταση, και μολονότι πρόκειται για νησί, ωστόσο υπάρχει μεγάλη ένδοξάρα. Τέλος αναμφισβήτητα η Κρήτη αποτελεί τόπο ιστορικά σημαντικό και πρωτεύοντα από κάθε άποψη. Δεν μās διαφεύγει, βέβαια, το γεγονός ότι για τις μονές (και φυσικά όχι μόνο τις μονές) της Κρήτης υπάρχει τεράστιος όγκος αδημοσίευτου υλικού που έναπόκειται στα αρχεία της Βενετίας. Ωστόσο η ίδια η φύση μιας τέτοιας επεξεργασίας, όπως σκεφτόμασταν, προϋποθέτει ένα ανοιχτό σύστημα το οποίο υφίσταται συνεχή ενημέρωση χωρίς ενδεχομένως να κλείνει ποτέ οριστικά. Από την άποψη αυτή είναι φανερό ότι τα δεδομένα αυτής της επεξεργασίας θα προέρχονται από το δημοσιευμένο υλικό, που θα συμπληρώνεται από το κατά καιρούς δημοσιεύσιμο, χωρίς φυσικά να αποκλείεται η καταχώριση αδημοσίευτου υλικού, εφόσον είναι διαθέσιμο.

Δεύτερον, ότι ο καταλληλότερος προφανώς τρόπος για μια τέτοια επεξεργασία θα ήταν να χρησιμοποιηθούν οι πρόσφατα τότε αποκτημένοι ηλεκτρονικοί υπολογιστές (H/Y) του Κέντρου, αν βέβαια ήταν δυνατό να βρεθεί ή να κατασκευαστεί το ανάλογο λογισμικό. Διότι για την πραγματοποίηση του έργου θα χρειαζόταν η χρησιμοποίηση μιας κατάλληλα διασκευασμένης βάσης δεδομένων (Database).

Μετά από λεπτομερέστερη επεξεργασία των σκέψεων αυτών, διαμορφώθηκε μια πρόταση ερευνητικού προγράμματος η οποία υποβλήθηκε στο Κέντρο και έγινε δεκτή από την Έφορευτική του Επιτροπή (Πρόεδρος, Καθ. Μ. Μανούσακας), ώστε η πρόταση εντάχθηκε στα ερευνητικά προγράμματα του ΚΕ ΜΝΕ. Ακολούθως υποβλήθηκε πρόταση χρηματοδότησης προς την Επιτροπή Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Η πρόταση προέβλεπε την γενική επίβλεψη του Προγράμματος από τον Καθ. κ. Μ. Μανούσακα. Επιστημονικός υπεύθυνος του έργου ορίζονταν ο υπογράφων, επιστημονική συνεργάτις ή κ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, και προβλεπόταν η συνεργασία με έναν προγραμματιστή για την κατασκευή της βάσης δεδομένων και έναν επιστημονικό βοηθό για την κατάρτιση βιβλιογραφίας και την εισαγωγή των στοιχείων. Προβλεπόταν επίσης, ως σημαντικό μέρος του προγράμματος, η συμπλήρωση των στοιχείων με επιτόπια έρευνα, σκοπός της οποίας θα ήταν καταρχήν η δημιουργία ενός φωτογραφικού αρχείου που θα αποτύπωνε την κατάσταση της κάθε μονής τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Ταυτόχρονα θα γινόταν, όπου ήταν δυνατό, επάλθεση των δημοσιευμένων επιγραφών, καθώς και καταγραφή των ανεκδότητων επιγραφών και των χαραγμάτων.

Η επιλογή του λογισμικού¹

Η οργάνωση του υλικού που αποτελεί το αντικείμενο έρευνας των ανθρωπιστικών επιστημών σε μια δομημένη (structured) μορφή, ώστε να είναι δυνατή η εισαγωγή και επεξεργασία του από μια βάση δεδομένων, αποτελεί πάντοτε ένα δύσκολο έγχείρημα. Ιδιαίτερα μάλιστα οι ιστορικές πληροφορίες, όταν δεν είναι αριθμητικά και ποσοτικά στοιχεία, εμπεριέχουν μια ποικιλία και μια πολυπλοκότητα που καθιστά την απόπειρα δόμησης και κατηγοριοποίησής τους ακόμη πιο δύσκολη. Με βάση αυτό το δεδομένο αναπτύχθηκε ένας προβληματισμός για το είδος του προγράμματος βάσης δεδομένων που θα χρησιμοποιούσαμε.

Εφόσον το Κέντρο τότε διέθετε H/Y IBM-συμβατούς, πρώτα πρώτα έπρεπε να καταλήξουμε στο περιβάλλον εργασίας, δηλ. αν θα ήταν ένα πρόγραμμα που θα έτρεχε σε περιβάλλον DOS ή σε περιβάλλον Windows. Παρά την ασύγκριτα μεγαλύτερη ταχύτητα του DOS και τις μικρές απαιτήσεις του σε δυνατότητες των H/Y, εντούτοις επιλέξαμε το σχετικά νέο τότε περιβάλλον Windows διότι διαφαινόταν και η επικράτησή του αλλά και οι μεγαλύτερες δυνατότητές του στη χρήση πολυτονικών γραμματοσειρών, πράγμα που μās ενδιέφερε ιδιαίτερα.

Στη συνέχεια έπρεπε να γίνει επιλογή του είδους της βάσης. Έγινε αρχικά η σκέψη να χρησιμοποιηθεί μια Free-form database, λόγω του πλεονεκτήματος που έχουν οι βάσεις αυτές να δέχονται την εισαγωγή στοιχείων σε ελεύθερη μορφή ή τουλάχιστον σε μια πολύ χαλαρή δόμηση. Από την άλλη μεριά υπήρχαν μια σειρά μειονεκτήματα: την εποχή εκείνη δεν υπήρχε μια ικανοποιητική τέτοια βάση που να λειτουργεί σε περιβάλλον Windows, ενώ, το κυριότερο, με μια μη δομημένη μορφή των στοιχείων θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να προβλεφθούν προγραμματιστικά όλοι οι δυνατοί συνδυασμοί αναζητήσεων προκειμένου να γίνεται σωστή και αποτελεσματική επεξεργασία τους. Καταλήξαμε, συνεπώς, ότι θα χρησιμοποιούσαμε μια από τις κλασικές, δομημένες βάσεις δεδομένων.

1. Πληροφορίες για τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην οργάνωση ιστορικών βάσεων δεδομένων καθώς και συγκεκριμένες εκθέσεις εφαρμογών μπορεί να βρει ο ενδιαφερόμενος στα περιοδικά *Computers and the Humanities* και *History and Computing*. Βλ. επίσης ειρύτερα, MARY FEENY και S. ROSS, «Information Technologies in Humanities Scholarship: British Achievements, Prospects and Barriers», *Historical Social Research* 19/1 (1994), 3-59. Για τις διαθέσιμες ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων με ιστορικό περιεχόμενο βλ. P. HORVATH, «Online Datenbanken für Historiker - Ein Überblick. Teil I», *Historical Social Research* 19/1 (1994), 129-132, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Online Datenbanken für Historiker - Ein Überblick. Teil II», *Historical Social Research* 19/2 (1994), 70-103.

Ἡ ἔρευνα ἀγορᾶς πού εἶχε προηγηθεῖ εἶχε ἀποδείξει ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἕνα πρόγραμμα βάσης δεδομένων τοῦ ἐμπορίου χωρίς νὰ χρειαστεῖ ἐπιπλέον προγραμματισμό. Ταυτόχρονα τὸ εἶδος τῶν Η/Υ πού διέθετε τότε τὸ Κέντρο δὲν ἐπέτρεπε τὴν προμήθεια ἐνὸς ἀπὸ τὰ μεγάλα καὶ «βαριά» τότε DataBase Management Systems (DBMS). Τέλος τὸ κόστος τῆς ἀγορᾶς καὶ δημιουργίας τοῦ προγράμματος ἔπρεπε νὰ βρισκεται μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐγκεκριμένης χρηματοδότησης, ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλή. Μετὰ ἀπὸ ὀρισμένες χωρίς ἀποτέλεσμα ἐπαφές με διάφορες ἐταιρεῖες, καταλήξαμε στὴ συνεργασία με τὸν προγραμματιστὴ κ. Φώτη Γεωργιάδη.

Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ λογισμικοῦ ἐπιλέχθηκε ἡ σχεσιακὴ βάση δεδομένων (RDBMS) OMNIS 7 λόγω συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων τὰ ὁποῖα παρεῖχε, κυριότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλὰ τεκμηριωμένη γλώσσα προγραμματισμοῦ, εἶναι ἡ δυνατότητά της νὰ τρέξει, χωρίς μετατροπὴ, καὶ στὶς δύο πλατφόρμες, δηλ. καὶ σὲ μηχανήματα IBM-συμβατά, τὰ ὁποῖα διέθετε τὸ Κέντρο, καὶ σὲ Macintosh. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ ἀπέκτησε σημασία διότι ἀργότερα στὰ Ἑρευνητικὰ Κέντρα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐγκαταστάθηκε, πλὴν τῶν IBM-συμβατῶν Η/Υ πού ὑπῆρχαν σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, καὶ ἕνα δίκτυο μηχανημάτων Macintosh. Ἔτσι ὑπάρχει σήμερα ἡ δυνατότητα, ἂν χρειαστεῖ, νὰ μεταφερθεῖ ἡ ἴδια βάση δεδομένων καὶ στὰ μηχανήματα αὐτά. Πρὸς τὸ παρὸν πάντως ἡ Database λειτουργεῖ σὲ περιβάλλον ἐργασίας Windows 3.1, σὲ ἕνα δίκτυο τριῶν Η/Υ, οἱ δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ALR Powerflex καὶ ἔχουν τώρα ἐπεξεργαστὴ 80486 DX2 στὰ 66 Mhz, 4 MB RAM καὶ σκληρὸ δίσκο 350 MB ὁ καθένας, ἐνῶ ὁ τρίτος εἶναι ἕνας παλιὸς IBM PS/1 πού χρησιμοποιεῖται ἀπλῶς ὡς σταθμὸς ἐργασίας. Στὸ δίκτυο ἐπίσης ὑπάρχουν καὶ δύο ἐκτυπωτές.

Ἡ δημιουργία τῆς βάσης δεδομένων καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικά της

Σκοπὸς τοῦ προγράμματος εἶναι νὰ συγκεντρώνει τὶς κάθε εἴδους πληροφορίες πού ἀφοροῦν ἕνα μοναστήρι, νὰ τὶς κατατάσσει κατὰ συγκεκριμένες κατηγορίες, νὰ τεκμηριώνει τὶς πληροφορίες αὐτὲς με βιβλιογραφικὲς παραπομπές (πράγμα πού ὀδηγεῖ σταδιακὰ καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς μοναστηριακῆς βιβλιογραφίας) καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀναζήτησή τους, τὸ συνδυασμὸ τους, τὴν ἀνάλυσή τους καὶ τὴ στατιστικὴ ἐπεξεργασία τους. Οἱ δυνατότητες τέτοιας χρήσης τοῦ ὑλικοῦ ὀδηγοῦν ἐπίσης στὴ συγγραφὴ εἴτε ἐπιμέρους μελετῶν εἴτε εὐρύτερων ἔργων με ἀντικείμενο τὸν μοναχισμό στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Σκοπὸς τοῦ προγράμματος δὲν εἶναι ἡ συνθετικὴ συγγραφὴ μέσα στὸ ἴδιο τὸ πρόγραμμα τῆς ἱστορίας κάθε μονῆς. Ἔτσι λοιπὸν τὸ πρόγραμμα ἀποφασίστηκε νὰ ἔχει τρία ἐπὶ μέρους τμήματα (modules): τὸ πρῶτο καὶ κύριο μέρος θὰ ἦταν

τὸ τμήμα ὅπου θὰ γινόταν ἡ καταχώριση τῶν κάθε εἴδους πληροφοριῶν, κατὰ κατηγορία. Τὸ δεύτερο θὰ ἦταν ἡ Βιβλιογραφία καὶ τὸ τρίτο τὸ τμήμα τῶν Ἀναζητήσεων/Ἐκτυπώσεων. Κάθε τμήμα τοῦ προγράμματος λειτουργεῖ σὲ συνδυασμὸ με κάποιο ἢ ὅλα τὰ ἄλλα, ἀλλὰ ἡ Βιβλιογραφία ἔχει τὴ δυνατότητα καὶ αὐτόνομης λειτουργίας. Παρακάτω ἀκολουθεῖ μιὰ σύντομη περιγραφή κάθε μέρους τοῦ προγράμματος.

Βιβλιογραφία. Γιὰ λόγους πρακτικῶν ἀποφασίστηκε νὰ εἶναι ἡ Βιβλιογραφία τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ προγράμματος πού θὰ κατασκευαζόταν, ὥστε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα καταχώρισης στοιχείων ὅσο καιρὸ θὰ κατασκευάζονταν τὰ ἄλλα τμήματα. Ἡ μόνη πρακτικὴ δυσκολία πού ἀντιμετωπίστηκε ἀφοροῦσε τὴν ἐπιθυμία μας νὰ ὑπάρχει δυνατότητα εἰσαγωγῆς στοιχείων καὶ σὲ πολυτονικὰ ἑλληνικά. Ἡ δυσκολία ὑφίεται στὸ γεγονός ὅτι κάθε βάση δεδομένων ἀπαιτεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μόνον μιὰ γραμματοσειρὰ (font) σὲ κάθε πεδίο, ἀλλὰ τὰ πολυτονικὰ ἑλληνικά ἀποτελοῦν πάντοτε ξεχωριστὴ γραμματοσειρὰ ἀπὸ τὰ μονοτονικὰ/λατινικά. Ἡ μόνη λύση, ὄχι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ, πού καταφέραμε νὰ δώσουμε τόσο σὲ αὐτὴ ὅσο καὶ σὲ ὅλες τὶς παρόμοιες περιπτώσεις πού ἀνέκυψαν, ἦταν νὰ δημιουργήσουμε δύο πεδία γιὰ κάθε στοιχεῖο τὸ ὁποῖο θὰ χρειαζόταν ἐκτὸς τῶν μονοτονικῶν/λατινικῶν καὶ πολυτονικὴ γραμματοσειρὰ. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ Βιβλιογραφία περιλαμβάνει τὰ βασικὰ στοιχεῖα πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν καταχώριση ἄρθρων ἢ αὐτοτελῶν ἐκδόσεων (βλ. εἰκ. 1). Ἐπιπλέον περιέχει μιὰ συντομογραφία κάθε καταχώρισης (περιοδικοῦ, ἄρθρου, ἢ βιβλίου), ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ὅταν γίνεται παραπομπὴ σὲ αὐτὴν ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τοῦ προγράμματος. Ὑπάρχει δυνατότητα ἀναζήτησης με βάση ὅλα τὰ κύρια πεδία ἢ ἀκόμη με τὸ πεδίο «Σχόλια/Σημειώσεις». Μιὰ ἐπιπλέον εὐκολία πού παρέχει ἡ Βιβλιογραφία εἶναι ἡ δυνατότητα νὰ μᾶς παρουσιάσει ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ προγράμματος (δηλ. τοῦ τμήματος καταχώρισης στοιχείων) ὅπου ἔχει γίνῃ παραπομπὴ σὲ συγκεκριμένο ἄρθρο ἢ ἄλλη μελέτη. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τμήματος τῆς Βιβλιογραφίας, ὁ τότε ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τοῦ Προγράμματος κ. Ἰ. Γιαννιτσιώτης ἐργάστηκε στὴν καταχώριση βιβλιογραφικῶν στοιχείων, καὶ ἤδη ἔχει καταχωριστεῖ σημαντικὸς ἀριθμὸς τίτλων μοναστηριακῆς βιβλιογραφίας τῆς Κρήτης (πάνω ἀπὸ 400 ἄρθρα ἢ αὐτοτελῆ ἔργα)².

Τμήμα καταχώρισης στοιχείων. Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο καὶ σημαντικὸ μέρος τοῦ Προγράμματος, τὸ τμήμα ἐκεῖνο πού συγκεντρώνει ὅλες τὶς καταχωριζόμενες πληροφορίες γιὰ κάθε μονή. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ξεχωριστὲς ἐνότητες, ἀνάλογα με τὶς κατηγορίες πληροφοριῶν, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ὀδηγοῦν σὲ ἄλλες ὑποενότητες. Στὴ φάση τῆς ἀνάλυσης τοῦ προγράμματος ἀντιμετωπίσαμε στὸ σημεῖο αὐτὸ δύο δυσκολίες.

2. Τὸ ἔργο τῆς καταχώρισης τῶν στοιχείων συνέχισε ἡ μέχρι πρό τινας ἐπιστημονικὴ συνεργάτις τοῦ προγράμματος δ. Ἰωάννα Μανωλέσσου.

Ἡ πρώτη, και μικρότερη, ἀφοροῦσε τις κατηγορίες ἐνοτήτων πού θά δημιουργοῦνταν. Οἱ ἐνότητες αὐτές ἐπρεπε νά μποροῦν νά δεχθοῦν τὸ εὐρὺ φάσμα τῶν πληροφοριῶν πού εἶναι δυνατὸ νά παρουσιαστοῦν γιὰ κάθε μονή, ἀλλὰ ἐπίσης δὲν μποροῦσαν νά εἶναι και πολυάριθμες, γιὰτι διαφορετικὰ τὸ πρόγραμμα θά γινόταν ἐξαιρετικὰ δύσχηστο. Τελικὰ ἀποφασίστηκε νά ὑπάρχουν γενικότερες, μᾶλλον, παρὰ ἐξειδικευμένες ἐνότητες και καταλήξαμε στὶς ἐξῆς λίγο πολὺ αὐτονόητες κατηγορίες ἐνοτήτων: τὰ Προσωπογραφικὰ στοιχεῖα, τὰ Περιουσιακὰ, τὰ Κτιριακὰ, τὰ Φιλολογικὰ, τὰ Οἰκονομικὰ και τὰ Ἱστορικὰ. Δημιουργήσαμε μία ἀκόμη ἐνότητα, πού εἶναι ἡ πρώτη και βασική, αὐτὴ πού ὀνομάζουμε «Ἀρχεῖο Μοναστηριῶν». Αὐτὴ στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ συγκέντρωση τῶν κύριων πληροφοριῶν κάθε μονῆς, ἕνα εἶδος «ταυτότητας» τοῦ μοναστηριοῦ, και συμπληρώνεται ὑποχρεωτικὰ γιὰ κάθε καταχωριζόμενο μοναστήρι, ἐνῶ κάποια ἢ ὅλες ἀπὸ τις ἄλλες ἐνότητες εἶναι δυνατὸ νά εἶναι κενές.

Ἡ δεύτερη και μεγαλύτερη δυσκολία ἀφοροῦσε τὰ πεδία πού θά δημιουργοῦσαμε, δηλ. τις λεπτομέρειες τῶν πληροφοριῶν, πού θά περιλάμβανε καθεμιά ἀπὸ τις ἐνότητες αὐτές. Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἀρχικὲς ἐπιλογὲς ὑπέστησαν ἐπανειλημμένες ἀλλαγές, διορθώσεις ἢ συμπληρώσεις, πού ὑπαγορευόνταν ἀπὸ τις δοκιμαστικὲς εἰσαγωγὲς πραγματικῶν στοιχείων. Στὴν τελική τους μορφή καθεμιά ἀπὸ τις ἐνότητες πληροφοριῶν ἔχει τὰ παρακάτω κύρια πεδία.

Ἀρχεῖο Μοναστηριῶν (εἰκ. 2): Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα ἢ τὰ ὀνόματα, τις ἀφιερώσεις και τις τοπογραφικὲς/γεωγραφικὲς πληροφορίες, ὑπάρχει ἕνας κωδικὸς πού δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸ νομὸ και τὴν ἐπαρχία, πεδία πού ἀφοροῦν τὴν ἐξάρτηση τοῦ μοναστηριοῦ (ἀν ἦταν μετόχι ἄλλης μονῆς, ποιοὶ ἦταν δικαιούχοι κτλ.), τὴ χρονολογία ἴδρυσης ἢ τὴν παλαιότερη γνωστὴ μνεῖα του, ἀν ἦταν ὀρθόδοξο ἢ καθολικὸ, ἀνδρικό ἢ γυναικεῖο, και τέλος ἀπαρίθμηση ὄλων τῶν γνωστῶν μονῶν πού ὑπῆρξαν μετόχια του. Γιὰ κάθε ἐγγραφή ὑπάρχει δυνατότητα βιβλιογραφικῆς παραπομπῆς, ὅπως και ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐνότητα πληροφοριῶν (εἰκ. 3). Ἐπίσης ὑπάρχει πάντα, σὲ ὅλες τις ἐνότητες, ἕνα πεδίο «παρατηρήσεων», στὸ ὁποῖο μποροῦν νά καταχωριστοῦν (ἀλλὰ και νά ἀναζητηθοῦν) τυχόν στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχα πεδία.

Προσωπογραφικὰ (εἰκ. 4). Ἡ ἐνότητα περιέχει τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ προσώπου, τὸν τίτλο, τὸ ἀξίωμα και τὴν ιδιότητά του, τὸ εἶδος τῆς σχέσης του με τὴ μονή, καθὼς και τὴ σχέση του με ἄλλες μονές. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο πεδίο μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νά ἐντοπίζουμε πρόσωπα πού σχετίζονται με περισσότερα ἀπὸ ἕνα μοναστήρια και βοηθεῖ στὴ διαπίστωση τῆς κινητικότητας τῶν μοναχῶν. Καθίσταται ἐπίσης ἐφικτὸ νά ἀναζητοῦνται και νά ὀμαδοποιοῦνται πρόσωπα πού σχετίζονται με τὰ μοναστήρια με βάση μιὰ ποικιλία κριτηρίων κατὰ περίπτωση.

Περιουσιακὰ (εἰκ. 5). Κύριος στόχος τῆς ἐνοτήτας αὐτῆς εἶναι νά καταγράφει

Βιβλιογραφία	
Συντομογρ:	Τωμαδάκης, "Σιν. Σχολή"
Συγγραφέας:	Τωμαδάκης Ν.
Εκδόσεις:	
Τίτλος:	«Ἡ δὴθεν σινιτικὴ σχολὴ Χάνδακος καὶ ἡ προσπάθεια Μαξ. Μαργουνίου»
Περιοδικό:	Τόμος/Σελίδα: 2, 621-652
Σειρά:	Πετρ. Στ' Διβν. Κρητ. Συνεδρ.
Μεταφραστής:	
Τόπος/Χρόνος:	Χανιά 1991
Εκδοσι:	
Εκδοτικὸς Οἶκος:	
Σχόλια/Σημ.:	Πληροφορίες γιὰ μονές Αγ. Αικατερίνης Σινά Χάνδακος, Βροντησιου και ηχομένου Α. Μαρίνου, Βασσαμονέρου και ηχομένου του Μητρ. Γρηγορόπουλου, Σαβατιανών, Παντουργέτιδος, Αγ. Ιωάννη
<input type="button" value="Επιμέλση"/> <input type="button" value="Προηγ."/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="ΟΚ"/> <input type="button" value="Άκυρο"/>	
<input type="button" value="Αναζήτηση"/>	
<input type="button" value="Αναφορές"/>	

Εἰκ. 1. Ὁθόνη γενικῆς βιβλιογραφίας.

Αρχεῖο Μοναστηριῶν				
Κωδικός:	KPHPKA005	<input type="button" value="Εισαγωγή"/>		
Όνομα 1:	Ευτύχιος και Ευτυχιανός	<input type="button" value="Μεταβολή"/>		
Όνομα 2:		<input type="button" value="Επιμέλση"/>		
Αφιέρωση:	Άγιοι Ευτύχιος και Ευτυχιανός	<input type="button" value="Προηγ."/> <input type="button" value="Εύρεση"/>		
Παθ. Αφιέρωση:		<input type="button" value="Διαγραφή"/>		
Πόλη/Χωριό:	Καθολ. Αιμένας	Επαρχία:	Καινούριου	<input type="button" value="Βιβλιογρ."/>
Νομός:	Ηρακλείου	Πλησίον:	N, Νά Οδηγητριάς	
Χάρτης:				
Υπαγωγή 1:	Αατ. Πατρ. ΚΠλεως (προ 1423)	Δικαιούχος 1:	Λυγίδης (Νεῖδος και Ἰωνός, 1423-1445)	
Υπαγωγή 2:	Μονή Οδηγητριάς (1648)	Δικαιούχος 2:	Contareno, Χρυσοθωράς (ἐνοικ. πατρ. ΚΠλε)	
Εξαρτημ. Ιδρύμ.:		Δικαιούχος 3:	Μονή Οδηγητριάς	
Βοήσκειμα:	☐ Ανδρῶν / ☐ Γυναικῶν: ☐ Α	Παλαιότ. Μνεῖα:	11Α	
Μετόχια:		Ιδρυση:	10Α	
Παρατηρήσεις:	Ιδρυτής ο ἅγιος Ιωάννης ο Ξένος			

Εἰκ. 2. Ὁθόνη «Ταυτότητας» Μοναστηριοῦ.

Αρχείο Μοναστηριών	
Κωδικός: ΚΡΗΡΚΑ005	<input type="button" value="Εισαγωγή"/>
Όνομα 1: Ευτύχιος και Ευτυχιανός	<input type="button" value="Μεταβολή"/>
Όνομα 2:	<input type="button" value="Επόμενο"/>
Αφιέρωση: Άγιοι Ευτύχιος και Ευτυχιανός	<input type="button" value="Προηγούμε"/>
Παθ. Αφιέρωση:	<input type="button" value="Εύρεση"/>
Πόλη/Χωριό: Καλόι Λιμένες	Επαρχία: Καινούριου
Νομός: Ηρακλείου	Πάσης: Ν. ΗΑ Πληθυσμός
Βιβλιογραφία	
Συντομογραφία	Σημείο Αναφοράς
Γωμαδάκης, "Άγ. Ιωάννης Ξένος"	σελ. 1 κε.
Ψιλιάκης, Τα Μοναστήρια	σελ. 208-211
Γωμαδάκης, Άγ. Ιωάννης Ξένος	σελ. 1 κε.
Συγγραφέας: Γωμαδάκης Ν. Β.	
Τίτλος: κ'Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Έρημίτης εν Κρήτη (10ος-11ος αιώνας).	
Σειρά:	
Τόμ./Χρόν:	
<input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="OK"/> <input type="button" value="Έξοδος"/>	

Εικ. 3. Ή Όθονη της εικ. 2 με άνοιχτό το παράθυρο της βιβλιογραφίας.

Προσωπογραφικά	
Μονή: Απανσήφης	
Πόλη/Χωριό:	Επαρχία: Μονοφασιού
Νομός: Ηρακλείου	Πάσης: Μεταξοχωρίου
Επών/Όν.: Γουνάδες	Γεώργιος
Τίτλος: Αρχιμανδρίτης	
Αξίωμα:	
Ιδιότητα: Ποιητής - Υμνογράφος - Κωδικογρ.	Σχέση 1: Μοναχός
Χρον. Περ.: 1780 - 1800	Σχέση 2:
Σχέση με άλλες μονές:	Σχέση 3:
Παρατηρήσ.: Βλ. Φιλολογικά	
<input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Προηγούμε"/> <input type="button" value="Επόμενο"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="Βιβλιογρ."/>	

Εικ. 4. Όθονη Προσωπογραφικών στοιχείων.

την άκίνηση κυρίως περιουσία της μονής, έξω από το κύριο κτιριακό της συγκρότημα, αλλά και το είδος της δικαιοπραξίας που αφορά το συγκεκριμένο κάθε φορά άκίνητο. Τα σχετικά πεδία μπορούν να δεχθούν πληροφορίες π.χ. για ένα σπίτι που κατέχει και εκμισθώνει ή μονή στον Χάνδακα, ή για ένα χωράφι που της κληροδότησε κάποιος δωρητής, και όλα τα σχετικά οικονομικά ή άλλα στοιχεία.

Κτιριακά (εικ. 6). Σκοπός της ένότητας αυτής είναι να περιλάβει πληροφορίες κατά κύριο λόγο για το καθολικό και τις άλλες εκκλησίες/μετόχια της μονής, και κατά δεύτερο λόγο για άλλα κτίρια (τράπεζες, μαγειρεία, έλαιοτριβεία, άποθήκες κ.ο.κ.) που διαθέτει ή μονή τόσο στην κύρια έδρα της όσο και στα μετόχια. Διαθέτει πεδία που αφορούν γεωγραφικές πληροφορίες, το είδος του κτιρίου, τον τύπο του, αν πρόκειται για εκκλησία, τη χρονολόγησή του και τη σχέση του με τη μονή. Συνδεδεμένη με αυτήν είναι ή υποενοότητα με τον συμβατικό τίτλο «Διακόσμηση», στην οποία μπορούν να καταχωριστούν ξεχωριστά πληροφορίες για τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, γλυπτά, φορητές εικόνες και τέλος τα κείμενα επιγραφών και χαραγμάτων (βλ. εικ. 7).

Φιλολογικά (εικ. 8). Στην ένότητα αυτή καταχωρίζουμε πληροφορίες που αφορούν την ύπαρξη βιβλιοθήκης στη μονή, τη λειτουργία σχολής με τα όνόματα των δασκάλων, αν σώζονται, τις μνείες για την ύπαρξη βιβλιοαντιγραφικού έργαστηρίου, τα έντυπα που ανήκουν ή προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του, και τέλος τα χειρόγραφα που σχετίζονται με τη βιβλιοθήκη της μονής ή με κάποιον από τους μοναχούς (εικ. 9).

Οικονομικά (εικ. 10). Έδώ υπάρχει ή δυνατότητα να καταχωρίζονται μνείες για οικονομικές δοσοληψίες κάθε μονής. Αναφέρονται το είδος της συναλλαγής (άγορά, ένοικίαση, έξοφληση δανείου κτλ.), το ποσόν, ο χρόνος τέλεσης της δοσοληψίας και τέλος τα συμβαλλόμενα μέρη με την ιδιότητα του καθενός (προσφέρων ή λαμβάνων). Τα πεδία της ένότητας είναι σκοπίμως γενικά, ώστε να είναι δυνατή ή καταχώριση του μεγαλύτερου δυνατού φάσματος οικονομικών συναλλαγών.

Ίστορικά (εικ. 11). Στην τελευταία αυτή ένότητα του κύριου μέρους του προγράμματος καταχωρίζονται ιστορικά γεγονότα που αφορούν κάθε μονή. Σκοπός της ένότητας είναι οι καταχωρίσεις αυτές να είναι σύντομες και επιγραμματικές, χωρίς αναλυτικές αναφορές. Οι βιβλιογραφικές παραπομπές οδηγούν τον ενδιαφερόμενο για περισσότερες λεπτομέρειες στη σχετική βιβλιογραφία, πράγμα που συμβαίνει άλλωστε με όλες τις καταχωριζόμενες πληροφορίες.

Αναζητήσεις / Έκτυπώσεις. Το τρίτο και τελευταίο τμήμα του προγράμματος αφορά τις αναζητήσεις και έκτυπώσεις (εικ. 12), και ή σημασία του είναι προφανής. Σκοπός του μέρους αυτού είναι να επιτρέψει την

Περιουσιακά στοιχεία μονών			
Μονή:	Χρυσοπηγή		
Πόλη/Χωριό:	Μουρνιές	Επαρχία:	Κυδωνίας
Νομός:	Χανίων	Πλησιόν:	2 μίλια από Χανιά
Ονομασία:	Είδος: Έκταση 3ης		
Αριθμός:	Εκταση: 50	μουζούρια	Παραγωγή: 0
Τοποθεσία:	Δύο μίλια από Χανιά		
Ιδιωκτ./Παραχωρ.:	Ιωάννης Χατζοφύλακας		
Εκμεταλ/τής:			
Κατάσταση/Απόκτ.:			
Αξία/Μονάδα:	0	Χρονολογία:	1611
Εισόδημα/Ενοίκ.:	0		
Φόρος/Αντίτιμο:	0		
Παρατηρήσεις:	Η μονή παραχωρείται στον Ι.Χ., ο οποίος της δωρίζει έκταση 3ης. Η μονή έχει συνολικά 50 "mire (= mizure) ο campri", ελεύθερα από φέουδα ή "φρουρά"		
<input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Προηγούμεν."/> <input type="button" value="Επόμενο"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="Βιβλιογρ."/>			

Εικ. 5. Όθονη Περιουσιακών στοιχείων (άκινήτων).

Κτιριακά στοιχεία μονών			
Μονή:	Άγ. Γεώργιος Βραχασιώτης		
Πόλη/Χωριό:	Βραχάσι	Επαρχία:	Μεραμπέλου
Νομός:	Λασιθίου	Πλησιόν:	Βραχασίου
Είδος Κτιρίου:	Εκκλησία (καθολικό), διμάρτυρη		
Όνομα 1:	Άγ. Γεώργιος (Β. κλίτος)		
Όνομα 2:	Άγ. Δημήτριος (Ν. κλίτος)		
Όνομα 3:			
Πόλη/Χωριό:	Επαρχία:		
Νομός:	Πλησιόν:		
Διαστάσεις:			
Χρονολόγηση:	1592	Σχέση με τη μονή:	Καθολικό
Πρόσωπα:			
Παρατηρήσεις:	Επιγραφή πάνω από την είσοδο του Ν. κλίτους. Μικρός (εγκάρσιος) νάρθηκας. Πυργοειδές καμπαναριό στα δ. με επιγραφή.		
<input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Προηγούμεν."/> <input type="button" value="Επόμενο"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="Βιβλιογρ."/>			

Εικ. 6. Όθονη πληροφοριών για το κτιριακό συγκρότημα μονής.

Κτιριακά στοιχεία μονών			
Μονή:	Άγ. Γεώργιος Βραχασιώτης		
Πόλη/Χωριό:	Βραχάσι	Επαρχία:	Μεραμπέλου
Νομός:	Λασιθίου	Πλησιόν:	Βραχασίου
Είδος Κτιρίου:	Εκκλησία (καθολικό), διμάρτυρη		
Όνομα 1:	Άγ. Γεώργιος (Β. κλίτος)		
Όνομα 2:	Άγ. Δημήτριος (Ν. κλίτος)		
Όνομα 3:			
Τύπος:	Μονόχωρη καμαροσκέπαστη		
☒ Διακόσμηση ☐ Τοίχοι ☐ Φηδωτά ☐ Γλυτά ☐ Φορ.Εικόνες ☐ Επιγραφές			
Επιγραφές Κτιρίου			
Είδος	Βέση	Παρατηρήσεις	
Κτιριακή	Άνωθεν εισόδου Ν. κλίτους	Ο τελευταίος στίχος μπορεί: ΤΑΥΤ' ΟΥΚ. και στο τέλος: ΔΙΑ ΤΟΥΤ' ΙΣΧΕΙ(Ν). Βλ. φωτογραφία.	
Διαστ.:	Χρονολόγ.:	1592	
Κείμενο (μονοτονικό)		Κείμενο (πολυτονικό)	
		ΠΑΝΤΩΝ ΜΕΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ ΜΕΤ' ΗΧΟΥ ΑΦ' ΑΡ' / ΦΕΥΓΟΥΣΙ Δ' ΑΥ ΣΤΡΕΦΟΥΣΙ	
Χρονολογία	Κείμενο		
☒ Χαράγματα ☐			
<input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Προηγούμεν."/> <input type="button" value="Επόμενο"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="Βιβλιογρ."/> <input type="button" value="Άκυρο"/>			

Εικ. 7. Η όθονη της εικ. 6 με ανοιχτό το παράθυρο καταχώρισης επιγραφών και χαραγμάτων.

Φιλολογικά στοιχεία μονών			
Μονή:	Βροντίσι		
Πόλη/Χωριό:	Ζαρός	Επαρχία:	Καινούργιου
Νομός:	Ηρακλείου	Πλησιόν:	Ζαρού-Βοριζίου
Χρονολ/Μνεία	Σχολή	Χρονολ/Μνεία	Δάσκαλος
Χρονολ/Μνεία	Βιβλιοθήκη	☒ Σχολή ☒ Χειρόγραφα ☒ Βιβλ. Εργαστ. ☐ Βιβλιοθήκη ☐ Ευτυπα	
Παρατηρήσεις:			
<input type="button" value="Εισαγωγή"/> <input type="button" value="Μεταβολή"/> <input type="button" value="Εύρεση"/> <input type="button" value="Προηγούμεν."/> <input type="button" value="Επόμενο"/> <input type="button" value="Διαγραφή"/> <input type="button" value="Βιβλιογρ."/>			

Εικ. 8. Όθονη καταχώρισης Φιλολογικών στοιχείων.

Φιλολογικά στοιχεία μονών

Μονή: Βροντίσι
 Πόλη/Χωριό: Ζαράς Επαρχία: Κατιούργιου
 Νομός: Ηρακλείου Πλησίον: Ζαρού-Βοριζίων **Βιβλιογραφία**

Χρονολ/Μνεία: Σχολή: Χρονολ/Μνεία δάσκαλος

Χρονολ/Μνεία Βιβλιοθήκη: Σχολή Χειρόγραφα **Χειρόγραφα Μονής**

Κωδικός: Νικηφόρος Βενεζιάς
 Κτητορας: Nicolo Lorando
 Προέλευση: Τόπος: Bodleian Library, Oxford

Σημείωμα: Questo libro e di ne Nicolo Lorando donatoai dal Reverendo Padre Nichi for Venezia... ετούτο τό χόρτι υπε του
 Ζημείωμα: Βίος και πολιτεία του δόσιου και θεοφόρου π(α)τ(ρ)ός ημών 'Ιωάσαφ, οιοῦ 'Αβενήρ βασιλέως 'Ιυδίας συγγραφείς παρά 'Ιωάννου

Χρονολογία	Τύπος	Ενδειξη
1632	κώδικας μετάφρασης "Βαρθαμί και 'Ιωάσαφ"	Canonici 2
1632	κώδικας μετάφρασης "Βαρθαμί και 'Ιωάσαφ"	Canonici 2
1632	εβδομήδριον Κοσμοδρόιτες εσπεριουδ	Man. Gr. 11191 (1279)
1606	παροφδοσεις θειουργικόν κειμένων	856 Εθν. Βιβ. Αθ.
1614	κώδικας με έγρα Γαβριήλ Σεβήρου	118 (2792) Μ. Δοχειαρίου

Βιβλιογραφία **Μεταβολή** **OK** **Άκυρο**

Εικ. 9. 'Η δθόνη τής εικ. 8 με άνοιχτό τδ παράθυρο καταχώρισης πληροφοριών για χειρόγραφα.

Οικονομικές δοσοληψίες

Μονή: Χρυσοπηγή
 Πόλη/Χωριό: Μουρνιές Επαρχία: Κυθωνίας
 Νομός: Χανίων Πλησίον: 2 μίλια από Χανιά

Χρονολογία: 1698 Κατηγορία: Δωρεά διά διαθήκης Ποσόν/μονάδα: 100 ρεάθια

Παραλήπτης: Χρυσοπηγή
 Προσφέρων: Νικηφόρος Σκυτάκης
 Μεταβολές: Η διαθήκη έγινε το 1693 αλλά ανοίχτηκε το 1698

Παρατηρήσεις: Υπήρχε και άλλη διαθήκη το 1684 με το ίδιο ποσό. Οι διαθ. έγιναν στη Ζάκυνθο όπου ζούσε ο πρῶην Κόπτης

Βιβλιογραφία

Συνομογραφία: Ζώνης, "Ν. Σκυτάκης" σ. 512, 516
 Σημείο Αναφοράς: Ζώνης, "Ν. Σκυτάκης" σ. 512, 516

Συγγραφέας: Ζώνης Α.
 Τίτλος: Η Νικηφόρου Σκυτάκη διαθήκη.
 Σειρά:
 Τόπ/Χρόν:

Εικ. 10. 'Οθόνη καταχώρισης οικονομικών στοιχείων τών μονών με άνοιχτό τδ παράθυρο τής Βιβλιογραφίας.

Ιστορικά μονών

Μονή: Χρυσοπηγή
 Πόλη/Χωριό: Μουρνιές Επαρχία: Κυθωνίας
 Νομός: Χανίων Πλησίον: 2 μίλια από Χανιά

Χρονολογία: 1681 -
 Περιγραφή: Συνένωση με τη μονή του Αγίου Ελευθερίου (στις Μουρνιές). Είναι ήδη σταυροπήγιο
 Παρατηρήσεις: Με πατρ. σιγήθιο του πατρ. Ιακώβου

Βιβλιογραφία

Συνομογραφία: Σημείο Αναφοράς
 Εανθουδίδης, "Χρυσοπηγή" σ. 211
 Εανθουδίδης, "Χρυσοπηγή" σ. 211

Συγγραφέας: Εανθουδίδης Στ.
 Τίτλος: Ιερολογικά διατάγματα και κτηριακά σιγγίλια και γράμμα τα Χρυσοπηγής.
 Σειρά:
 Τόπ/Χρόν:

Μεταβολή **OK** **Cancel**

Εικ. 11. 'Οθόνη καταχώρισης ιστορικών στοιχείων με άνοιχτό τδ παράθυρο τής Βιβλιογραφίας

Εκτόπωση Μοναστηριών

Από: Εως:

Κωδικός: **OK**
 Μνεία: **Άκυρο**
 Ίδρυση:

Όνομα: Απανωσήφης
 Αφτέρωση:

Προσωπογραφικά Κτιριακά Φιλολογικά Ιστορικά
 Περιουσιακά Επιγραφές Οικονομικά Βιβλιογραφικά

Εικ. 12. 'Αναζητήσεις - 'Εκπτώσεις. 'Η συγκεκριμένη αναζήτηση θα συγκεντρώσει τις προσωπογραφικές πληροφορίες και τὰ στοιχεία για τὰ κτίρια τής μονής 'Απανωσήφης, με τή βιβλιογραφία τους.

όσο το δυνατόν καλύτερη επεξεργασία και έκμετάλλευση τών στοιχείων, παρέχοντας όσο γίνεται περισσότερους συνδυασμούς αναζήτησεων. Στην πράξη αυτή τη στιγμή υπάρχει η δυνατότητα αναζήτησης στοιχείων με ένα μεγάλο αριθμό συνδυασμών, αλλά το πρόγραμμα βελτιώνεται συνεχώς ως προς το σημείο αυτό, καθώς καταβάλλεται προσπάθεια να ενσωματώνεται στους δυνατούς συνδυασμούς αναζήτησης κάθε ανάγκη που εμφανίζεται κατά την πραγματική χρήση του προγράμματος.

Το φωτογραφικό αρχείο

Παράλληλα με την καταχώριση τών στοιχείων έγινε προσπάθεια, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, να συγκροτηθεί ένα φωτογραφικό αρχείο όσων μονών διασώζον οποιονδήποτε τμήματα τών κτιρίων τους. Στην πράξη η συντριπτική πλειονότητα τών περιπτώσεων έμπίπτει σε τρεις κατηγορίες: μονές που λειτουργούν σήμερα, μονές που δεν λειτουργούν αλλά τών οποίων διασώζεται το κτιριακό συγκρότημα, και τέλος μονές από τις οποίες δεν σώζεται παρά το πρώην καθολικό ως απλός ναός σε λειτουργία ή σε έρεμια. Ο σκοπός του αρχείου αυτού είναι, γενικά, να απεικονίσει την κατάσταση κάθε μονής, δηλ. τὰ υπάρχοντα κτίρια και την κατάστασή τους, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Κατά δεύτερο λόγο να φωτογραφήσει (και να μεταγράψει, όπου δεν υπάρχει δημοσίευση) τις σωζόμενες επιγραφές, και να συγκεντρώσει κατά το δυνατόν τὰ υπάρχοντα χαράγματα (ή φωτογράφηση τών χαραγμάτων αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη, τουλάχιστον για τις δυνατότητες του γράφοντος). Σκοπός του φωτογραφικού αρχείου δεν είναι να παράσχει τη δυνατότητα εξειδικευμένης μελέτης του υλικού και κυρίως τών τυχόν υπάρχουσων τοιχογραφιών, γι' αυτό και μολονότι έγινε φωτογράφιση τοιχογραφιών, δεν έγινε (και δεν ήταν δυνατόν να γίνει) με τρόπο που να παρέχει τη δυνατότητα μελέτης τους σε έναν ιστορικό τής τέχνης, αλλά μόνο με τρόπο που να δείχνει τί υπάρχει και σε τί κατάσταση σώζεται. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι υπάρχει η δυνατότητα να ενταχθούν όλες η όρισμένες από τις φωτογραφίες αυτές μέσα στο πρόγραμμα σε ηλεκτρονική μορφή μέσω σαρωτή (scanner).

Η φωτογράφιση γίνεται ταυτόχρονα σε έγχρωμες φωτογραφίες και έγχρωμες διαφάνειες (slides τών 35 χιλ.), με καταγραφή φυσικά τών λεπτομερειών (προσανατολισμού, είδους κτιρίου, θέσης κτλ.). Ταυτόχρονα με τη φωτογράφιση γίνεται, όπως αναφέρθηκε, καταγραφή τών επιγραφών και τών χαραγμάτων, καθώς και συλλογή πληροφοριών που αφορούν την παρουσία και τὰ μετόχια τής μονής, όπως και την πιθανή ύπαρξη βιβλιοθήκης ή αρχείου. Καταγράφονται επίσης λεπτομέρειες τής τοποθεσίας τών μονών και σημειώνονται στον χάρτη, καθώς οι πληροφορίες για τη συγκεκριμένη θέση πολλών μικρών

ή άσχημων μονών σπανίζουν έντελως και οι περισσότερες δεν είναι γνωστές σε πολλούς πέραν τών έντοπιών. Το γεγονός ότι οι Έρευνητές του Προγράμματος δεν βρίσκονται συνεχώς στην Κρήτη αλλά μεταβαίνουν σε καθορισμένες χρονικές περιόδους για την έρευνα, και μάλιστα κάτω από μεγάλη πίεση χρόνου και έλλιπτη μέσα, δημιουργεί σημαντικά προβλήματα πρακτικής φύσεως. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας μιās γνωριμίας και σχέσης έμπιστοσύνης με τους μοναχούς ή τις μοναχές τών έν λειτουργία μονών, πράγμα που θα διευκόλυne τη συλλογή περισσότερων πληροφοριών, ή θα επέτρεπε την εξέταση τών βιβλιοθηκών, όπου υπάρχουν, ή τών σκευοφυλακίων, μιās και οι μοναχοί είναι πάντοτε διστακτικοί στην παροχή στοιχείων που αφορούν τη μονή τους³. Όρισμένες φορές εξάλλου ένας απομονωμένος και απομακρυσμένος ναός είναι κλειδωμένος και είτε δεν ανευρίσκεται εκείνος που έχει το κλειδί είτε δεν υπάρχει χρόνος, λόγω τών άσφυκτικών χρονικών περιθωρίων, να πραγματοποιηθεί επίσκεψη στο χώρο για δεύτερη φορά. Σε όρισμένες, τέλος, περιπτώσεις, το όχημα τών Έρευνητών δεν είναι δυνατό να ξεπεράσει τις δυσκολίες κάποιων άγροτικών δρόμων, με αποτέλεσμα όρισμένες μονές να παραμένουν προς το παρόν άπρόσιτες.

Παρά τις δυσκολίες αυτές, στις άποστολές διάρκειας δύο ή τριών εβδομάδων που αναλήφθηκαν τὰ έτη 1992, 1993, 1994, 1995 και 1996 έγινε δυνατή η φωτογράφιση συνολικά 167 μονών ή εκκλησιών που με κάποια βεβαιότητα αποτέλεσαν κάποτε καθολικό μονής ή μετόχι. Στο πρόγραμμα τών φωτογραφήσεων δεν περιλήφθηκαν περιπτώσεις έντελως άβέβαιες, όπως και κάποια μικρά και απομονωμένα έρημητήρια, σπήλαια και τὰ παρόμοια, που μπορεί να φιλοξένησαν κάποτε κάποιον έρημίτη αλλά δεν αποτέλεσαν μιὰ έστω και πολύ μικρή μοναστική κοινότητα. Προγραμματίζεται μιὰ ακόμη άποστολή το 1997, που έλπίζουμε ότι θα επιτρέψει στο Κέντρο να διαθέτει ένα φωτογραφικό αρχείο τής συντριπτικής πλειονότητας τών υπάρχουσων μονών ή πρώην μονών τής Κρήτης.

Σημείωση. Ένω ήδη είχε αρχίσει η όργάνωση του προγράμματος, εκδόθηκε το έργο του Ν. ΨΙΛΑΚΗ, *Μοναστήρια και Έρημητήρια τής Κρήτης*, τ. Α'-Β', Ήράκλειο 1992-1993, έργο που φιλοδοξεί να καταγράψει την ιστορία όλων, εί δυνατόν, τών μονών τής Κρήτης. Το έργο τέθηκε υπό την αιγίδα τής Αρχιεπισκοπής Κρήτης και ο συγγραφέας έχει τη δυνατότητα μακροχρόνιας επικοινωνίας με τις μονές. Ως έν τούτου το έργο αυτό περιέχει πολλά στοιχεία από προφορική πληροφόρηση τών μοναχών αλλά και ένα μεγάλο όγκο πληροφοριών, τις οποίες ο συγγραφέας συγκέντρωσε με μοναδική εύσυνειδησία. Ωστόσο, επειδή ο συγγραφέας δεν είναι ιστορικός, ή έλλειψη μιās άυστηρά επιστημονικής δομής και η άνυπαρξία

3. Ειδικά το θέμα τής επιτόπιας έρευνας τών βιβλιοθηκών και του σωζόμενου αρχαιολογικού υλικού θα καταβληθεί προσπάθεια να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερων έρευνητικών άποστολών.

εδρετηρίων καθιστούν την επιστημονική εκμετάλλευση του έργου κάπως δύσκολη. Έντούτοις το έργο αυτό προσέφερε στο Πρόγραμμα μιὰ σημαντική βοήθεια, τουτέστιν τὴ συγκέντρωση στὸ ἴδιο ἔργο ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ μονῶν, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ὁποίων ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ προγράμματος θὰ ἦταν διαφορετικά ἐξαιρετικά χρονοβόρος. Ὁ συγγραφέας ἔχει ἐπισκεφθεῖ προσωπικά σχεδὸν ὅλες τὶς μονές ποὺ ἀναφέρει, ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ τοπογραφικὲς πληροφορίες ποὺ παρέχει γιὰ ὅλες πλὴν τῶν πολὺ γνωστῶν εἶναι κατὰ κανόνα ἐντελῶς ἀσαφεῖς. Καθὼς ἐπιπλέον τὸ ἔργο δὲν περιλαμβάνει κανένα χάρτη, ἡ ἐπίσκεψη στὶς λιγότερο γνωστὲς μονές, στὶς διαλυμένες ἢ στοὺς ναῖσκους καθίσταται γιὰ ὅλους τοὺς ἄλλους προβληματική. Πάντως παρὰ τὶς ὅποιες ἀδυναμίες, τὸ ἔργο ἔχει γίνῃ μετὰ τὴν ἐκδόσιν αὐτοῦ καὶ μερῶν, καὶ ἀποτελεῖ γιὰ τὸ Πρόγραμμα (τοῦ ὁποίου οἱ στόχοι εἶναι βέβαια ἐντελῶς διαφορετικοί) μιὰ ἔμμεση βοήθεια.

ΡΟΔΗΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Ἡ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (25 ΔΕΚ. 1800) ΚΑΙ Ἡ ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ 1828

Ἡ συνθήκη τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1800 ἦταν νεφελωδῶς γνωστὴ στὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῶν προνομίων τῆς λεγόμενης Συμπολιτείας τοῦ Ἀκρωτηρίου¹. Ἡ συγκεκριμένη βιβλιογραφικὴ παράδοση διασαφηνίστηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Ι. Ἀσδραχὰ τὸ 1960² μετὰ τὴν ἀνεύ-

1. Ἐχει ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὀρθότητα τόσο τοῦ ὄρου «συμπολιτεία» ὅσο καὶ τῶν ὄρων «δημοκρατία» καὶ «ἐλεύθερες δημοκρατικὲς πόλεις», ποὺ καὶ οἱ τρεῖς χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ καθεστῶς τῆς Βόνιτσας, τῆς Πάργας καὶ τῆς Πρέβεζας, πρῶτην βενετικῶν κτήσεων ποὺ ἐκχωρήθηκαν στὸν σουλτάνο μετὰ τὴν ἠττίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (9/21 Μαρτίου 1800), βλ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΒΡΕΚΟΣΗ, «Ἡ συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800 καὶ τὰ προνόμια τῶν ἡπειρωτικῶν πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βόνιτσης καὶ Βουθρωτοῦ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. Γ' (1928), σ. 279-280. Ὡς πρὸς τὸ Βουθρωτὸ ἡ συνθήκη τῆς 9/21ης Μαρτίου δὲν ἐφαρμόστηκε, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Περιγραφή τῆς Ἡπείρου εἰς μέρη τρία*, εἰσαγωγή Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἐπιμέλεια - εὔρετήριο Ἐλευθερίας Ι. Νικολαΐδου, Ἐκδ. Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1984, μέρος Β', σ. 195. Ὁ ὄρος «Ἀκρωτήριο» χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸν ὄρο «Continente», μετὰ τὸν ὁποῖο οἱ Βενετοὶ ὀνόμαζαν τὴν ἡπειρωτικὴ καὶ στερεοελλαδίτικη παραλία καὶ κυρίως τὶς κτήσεις Βουθρωτῶ, Πάργα, Πρέβεζα καὶ Βόνιτσα σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὶς νησιωτικὲς τοὺς κτήσεις στὸ Ἴονιο. Ἡ μετάφραση τοῦ ὄρου («ἡπειρος», «στεριά») δημιουργεῖ σύγχυση μετὰ τὰ σημερινὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Στερεᾶς, ἐνῶ ὁ ὄρος Continente περιελάμβανε τὴν παραλιακὴ λωρίδα καὶ τῶν δύο διαμερισμάτων. Βλ. καὶ ΗΛΙΑ ΒΑΣΙΛΑ, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐπτανήσιας πολιτείας καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ τὰς συνθήκας τοῦ 1800 καὶ 1803», *Ἰόνιος Ἡχώ*, 19/214-6 (1964), σ. 99, 101. Σπ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Ὁψεις ἀπὸ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τῆς Πάργας, Πρέβεζας καὶ Βόνιτσας», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία. ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνες*, Ἀθήνα 1982, σ. 218.

2. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ Συνθήκη τῆς 25 Δεκεμβρίου 1800 μετὰ τὴν Ἐπτανήσου Πολιτείας καὶ τῶν Ἐμιλιᾶκι Χουμαγιουνίν Πρέβεζας, Πάργας καὶ Βόνιτσας», *Ρομμελιώτικο Ἡμερολόγιο*, τ. 4 (1960), σ. 145-150. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁψεις ἀπὸ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τῆς Πάργας, Πρέβεζας καὶ Βόνιτσας», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τ. 20 (1964) σ. 571-587. ἐδῶ θὰ παραπέμπουμε στὴν ἀναδημοσίευση τῆς μελέτης αὐτῆς στὸν τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία*, ὁ.π., σ. 199-222. Γιὰ τὶς πηγές τῶν προνομίων καὶ τὴ βιβλιογραφία τοὺς βλ. στὸ ἴδιο, σ. 199 καὶ σ. 370-371 σημ. 1-4 ἀντίστοιχα. Κριτικὴ ἀναδρομὴ εἰδικὰ στὴ βιβλιογραφία τῆς συνθήκης, στὸ ἴδιο, σ. 200-201.

ρηση άποσπασμάτων τής συνθήκης στο άρχείο τής Λευκάδας, σε δύο μάλιστα αντίγραφα. Τα άποσπάσματα αυτά άποκάλυψαν το προοίμιο, το τέταρτο άρθρο τής συνθήκης και τις υπογραφές των συμβαλλομένων μερών. Έτσι: α) επιβεβαιώθηκε όριστικά τόσο η συνομολόγηση όσο και ο τύπος τής πράξης τής 25ης Δεκεμβρίου 1800, β) γνωστοποιήθηκε θετικά και άναντίρρητα ένα τμήμα του περιεχομένου της και γ) σε συνδυασμό με άλλες άρχειακές πληροφορίες διατυπώθηκαν υποθέσεις για τα ύπόλοιπα θέματα που ρυθμίζονταν με τη σύμβαση αυτή.

Όσα γνωρίζαμε μέχρι στιγμής για τη συνθήκη συνοψίζονται ως εξής: η συνθήκη συνομολογήθηκε στην Πρέβεζα ανάμεσα στον εκπρόσωπο του σουλτάνου βοεβόδα Άβδουλάχ και τον Άνδρέα Γονέμη, εκπρόσωπο τής Έπτανήσου Πολιτείας. Το περιεχόμενο τής πράξης άκολουθούσε το πνεύμα τής ρωσοτουρκικής συνθήκης τής Κωνσταντινούπολης (9/21 Μαρτίου 1800), άφορούσε τη βάση τής νομοθεσίας των νέων κτήσεων του σουλτάνου και διατυπώθηκε με τη συναίνεση των τοπικών προεστών, οι όποιοι προσυπέγραψαν το κείμενο³. Το τέταρτο άρθρο άφορούσε ειδικά την ακατ' έφεση έκδικαση άστικών υποθέσεων είτε ανάμεσα σε κατοίκους των προνομιακών πόλεων είτε ανάμεσα στους τελευταίους και σε έπτανήσιους ύπηκόους⁴. Έμμεσες ειδήσεις ύποδήλωναν ότι η συνθήκη καθόριζε το συνολικό σύστημα άπονομής τής άστικής δικαιοσύνης στην προνομιακή περιφέρεια και μάλιστα σύμφωνα με τη νομοθεσία τής Έπτανήσου Πολιτείας⁵.

Το πλήρες κείμενο τής συνθήκης έξακολουθούσε ώστόσο να λανθάνει. Το μεν αυτό καλύπτουν σήμερα δύο αντίγραφα, που παραδίδουν όλόκληρο το κείμενο σε δύο διαφορετικές έκδοχές του στην έλληνική.

Το πρώτο αντίγραφο έπισημάνθηκε το 1984 από τον συνάδελφο Κώστα Λάππα στον φάκελλο XXXVI του άρχείου Οικονόμων, που φυλάσσεται στο Κέντρον Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού (ΚΕΜΝΕ) τής Ακαδημίας Αθηνών. Το αντίγραφο είναι άχρονολόγητο, η προέλευσή του άδηλη. Δέν προέρχεται από το χέρι ούτε του Κωνσταντίνου Οικονόμου ούτε του γιού του Σοφοκλή. Η φράση «Αντίγραφον Συντάγματος Πρεβέζης», γραμμένη στο νώτο έν είδει τίτλου, παραπέμπει στον Άνδρ. Μουστοξύδη⁶, που και αυτός χρησιμοποίησε τον όρο «σύνταγμα» άναφερόμενος στη συνθήκη. Δέν πρέπει να άποσιωπηθεί ότι στη σύντομη άναφορά του στην πράξη τής 25ης Δεκεμβρίου ο Μουστοξύδης χρησιμοποιοεί, άν δέν έπαναλαμβάνει, λέξεις κοινές με το προ-

3. Στο ίδιο, σ. 201· πβ. σ. 205-6.

4. Στο ίδιο, σ. 206.

5. Στο ίδιο, σ. 202-204, 208.

6. Άλλά και στον Π. Α. Σαλαμπάντα, που άντλεί σιωπηρά από τον Μουστοξύδη, στο ίδιο, σ. 200.

οίμιο του αντίγράφου του άρχείου Οικονόμων'. Η σύμπτωση τής φρασεολογίας, και μάλιστα σε μια άναφορά έπιγραμματική, είναι άτελής ένδειξη, και πάντως όχι άπόδειξη, για την ταύτιση τής πηγής του Μουστοξύδη, άγνωστης άλλωστε και αυτής, με την πηγή του αντίγράφου Οικονόμων. Άσθενές σήμα για την καταγωγή του αντίγράφου δίνει η πρόταξη των υπογραφών των παργινών προκρίτων· στα αντίγραφα πρεβεζάνικης προέλευσης προηγούνται οι υπογραφές των πρεβεζάνων προκρίτων.

Το δεύτερο αντίγραφο έντοπίστηκε στην Πρέβεζα το 1992 κατά τη διάρκεια έρευνητικής άποστολής του ΚΕΜΝΕ. Είναι καταχωρημένο σε νοταριακό βιβλίο του Κωνσταντίνου Άθανασιάδη Μάνου⁸, το όποιο άπόκειται με τον άριθμό 136 στο άρχείο τής Έρως Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης. Συνοδεύει αντίγραφο του φερμανιού η χάτι χουμαγιούν τής 1ης Άπριλίου 1800⁹. Η κοινή καταχώριση των δύο αυτών κειμένων χρονολογείται από τις 31 Μαρτίου 1828 (έ.π.).

7. Βλ. [ΑΝΔΡ. ΜΟΥΣΤΟΥΞΥΔΟΥ], *Exposé des faits qui ont précédé et suivi la cession de Parga...*, Paris 1820, σ. 18-9: «une constitution pour le gouvernement intérieur de ces lieux» και στην έλληνική μετάφραση, «Έκθεσις των γεγονότων όσα συνέβησαν πριν και μετά την παραχώρηση τής Πάργας. Σύγγραμμα... μεταφρασθέν ύπό Ιωάννου Βερβησιώτου», Έν Κερκύρα 1851 [άνατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Άθήνα 1981], σ. 20: «σύνταγμα κανόνιζον την έσωτερικήν διοίκηση τής χώρας αυτής». Πβ. τη διατύπωση του αντίγράφου του άρχείου Οικονόμων, έδω, σ. 438, στ. 9-10: «περι των βάσεων τής νομοθεσίας τής έσωτερικής διοικήσεως των ειρημένων τεσσάρων μερών».

8. Πρεβεζάνος νοτάριος, γνωστός για τη διδασκαλική του δράση στους Παξούς, τη Βόνιτσα και την Πρέβεζα και ίδίως για τη σχολή που ίδρυσε στην πατρίδα του. Οι δημοσιευμένες ειδήσεις για το πρόσωπο αυτό στηρίζονται άποκλειστικά στον Παν. Άραβαντινό· από αυτόν άντλούν τις πληροφορίες τους, άκόμη και με προσωπική έπικοινωνία, οι έπόμενοι συγγραφείς. Το έκτενέστερο βιογραφικό του Μάνου δημοσιεύεται στού ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφική συλλογή λογίων τής Τουρκοκρατίας*, εισαγωγή - επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρξ, Έκδ. Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960, σ. 114. Βλ. επίσης: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περιγραφή τής Ήπειρου...*, ό.π., μέρος Γ', σ. 213. ΜΑΤΘΑΙΟΥ Κ. ΠΑΡΑΝΙΚΑ, *Σχεδιάσμα*, Έν Κωνσταντινούπολει 1867, σ. 75. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΟΥ, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Έν Άθήναις 1936, τ. Α', σ. 171. Π. ΘΕΣΠΡΩΤΟΥ [= ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ], «Περί του Παναγιώτου Παλαμά», *Πανόραμα*, τ. 17 (1867), φυλλ. 399 (1 Νοε. 1866), σ. 381 άρ. 26· ο κατάλογος των μαθητών τής Παλαμαίας Σχολής, μεταξύ των όποιων και το όνομα του Κωνστ. Άθαν. Μάνου, άναδημοσιεύεται από τον ΚΩΝΣΤ. Ν. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Έν Άθήναις 1868, σ. 576. Για τη σχολή στην όποία φοίτησε ο Μάνος πβ. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφική συλλογή*, ό.π. Στα βιογραφικά του Μάνου προσθέτουμε έδω ότι ο «λογιώτατος διδάσκαλος» διορίστηκε νοτάριος στην Πρέβεζα στις 6 Αύγ. 1812, βλ. Άρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης, άριθ. 134, φ. 1^α. Τόσο το «παιδαγωγέτον» όσο και το «όφικιον του νοταριάτου» στεγάζονταν στα 1829 στην κατοικία του Μάνου, στο ίδιο, άριθ. 141, 21 Σεπτ. 1829, φ. 47^ν.

9. Το κείμενο του φερμανιού δέν θα μάς άπασχολήσει έδω, γιατί είναι ήδη γνωστό από δύο δημοσιεύσεις, βλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ του ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Δοκίμιον ιστορικής*

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΥ ΜΑΝΟΥ

1. *Ἡ πηγή τοῦ Μάνου*

Ὡς ἄμεση ἢ ἀπώτερη πηγή τοῦ νοταρίου δηλώνεται ἓνα βιβλίο τῆς Προεδρίας τῆς Πρέβεζας, τῆς ἀνώτατης ἐπὶ προνομιακοῦ καθεστῶτος τοπικῆς ἀρχῆς¹⁰. Ὁ Μάνος εἶτε ἀντιγράφει ἄμεσα τὰ δύο κείμενα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς πρώην εὐγενεστάτης Προεδρίας εἶτε — ἂν ἡ εἰσαγωγικὴ του φράση «Ἀντίγραφον»... «ἀντιγραφὸν ἀπὸ τὸ βιβλίον»... «ἀντιγράφω»¹¹ ἐκληφθεῖ κατὰ λέξη καὶ χωρὶς ἐπέμβαση στὴ στίξη¹²— χρησιμοποιοεῖ ἀντίγραφο πού εἶχε ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὸ βιβλίο ἐκεῖνο. Ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ εἶναι ἐξεζητημένη, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἡ ἀναγωγή στὸ βιβλίο τῆς Προεδρίας στηρίζεται καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν κειμένων πού παραδίδονται: τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναπαράγουν τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ τοπικὲς διοικητικὲς καὶ δικαστικὲς ἀρχὲς ἐπὶ προνομιακοῦ καθεστῶτος. Ἄλλωστε τὸ κείμενο τῆς συνθήκης εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπο στὰ ἀντίστοιχα σημεῖα (προοίμιο καὶ τέταρτο ἄρθρο) μὲ τὰ ἀποσπάσματα πού εἶχαν ἀνευρεθεῖ τὸ 1960 στὸ ἀρχεῖο τῆς Λευκάδας¹³, πού εἶχαν ἀποδεδειγμένα ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Πρέβεζας καὶ πού διασώθηκαν, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶχαν ἐπισυναφθεῖ σὲ ἔγγραφα πού ἐπικαλοῦνταν τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν συγκεκριμένους διεκδικήσεις διαδίκων ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου.

Ἡ δήλωση τοῦ νοταρίου σχετικὰ μὲ τὴν πηγή του εἶναι μὲν ἀληθοφανής, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐλεγχθεῖ. Τὸ παλαιότερο κείμενο τῶν βιβλίων τῆς Προεδρίας τῆς Πρέβεζας¹⁴ πού διασώζονται μέχρι σήμερα, καὶ μάλιστα ἀκέραια,

τινὸς περιλήψεως... Ἔρτης καὶ Πρεβέζης, Ἐν Ἀθήναις 1884 [ἀνατύπωση Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου Ἄρτας «Σκουφᾶς», Ἄρτα 1986], σ. 384-389. ΕΜΜ. Γ. ΠΡΩΤΟΥΦΑΛΤΗ, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν Πρεβέζης καὶ Πάργας (1798-1802)», ΔΙΕΕ, τ. 11 (1956), σ. 71-76. Οἱ διαφορὲς τῶν ἀντιγράφων αὐτῶν μὲ τὸ ἀντίγραφο Μάνου εἶναι ἐπουσιώδεις.

10. Γιὰ τὶς ἐξουσίες τῆς Προεδρίας βλ. ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΓΓΗ, «Ἡ Συμπολιτεία τοῦ Ἀκρωτηρίου (Κοντινέντε), Πρεβέζης, Βονίτσας, Πάργας, Βουθρωτοῦ», Ἡπειρωτικὴ Ἔστια, τ. 6 (1957), σ. 825-826, 827. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, ὅ.π., σ. 283.

11. Βλ. ἀντίγρ. Μάνου, ἐδῶ, σ. 436 στ. 1-5.

12. Χωρὶς τὴν τοποθέτηση τελείας μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς παρένθεσης στὸν στ. 5. Νομίζουμε ὅτι τὸ κόμμα τοῦ στ. 2 εἶναι κατάλοιπο τῆς ἀρχικῆς διατύπωσης πού εἶχε σκεφτεῖ ὁ νοτᾶριος καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχε διαγραφεῖ, ὅπως διαγράφηκε ἡ ἐπόμενη λέξη.

13. Γιὰ τὴν ἀντιβολὴ βλ. ἐδῶ, ἀντίγραφο Μάνου, σ. 436 στ. 15-25, σ. 437 στ. 50-70 καὶ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὅ.π., σ. 211-212 ἢ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ συνθήκη τῆς 25ης Δεκεμβρίου...», ὅ.π., σ. 149-150, ὅπου τὰ ἀποσπάσματα τῆς συνθήκης ἐκδίδονται χωρὶς ἐπέμβαση στὴν ὀρθογραφία καὶ μὲ στιχαρίθμηση.

14. Οἱ πράξεις καὶ ἡ ἀλληλογραφία τῶν ἀρχῶν τῆς Πρέβεζας ἐπὶ προνομιακοῦ καθεστῶτος πρόκειται νὰ τυπωθοῦν στὴ σειρά τῶν αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων τοῦ ΚΕΜΙΝΕ.

φέρει ἡμερομηνία 12 Ἰανουαρίου 1802. Ἐγγραφή τοῦ φερμανιοῦ ἢ τῆς συνθήκης δὲν ἀνευρίσκεται στὰ βιβλία αὐτά. Οὔτε ὅμως τὰ δύο καταχωριζόμενα κείμενα παραδίδουν τὴν ἡμερομηνία τῆς πρώτης ἐγγραφῆς τους στὸ βιβλίο τῆς τοπικῆς Προεδρίας. Ἄν ὁ νοτᾶριος εἶναι εἰλικρινής, τὸ βιβλίο πού ἀναφέρει πρέπει νὰ ἦταν προγενέστερο τοῦ 1802 καὶ ἢ νὰ λανθάνει ἢ νὰ ἔχει ὀριστικὰ χαθεῖ.

2. *Περιγραφή τῆς ἐγγραφῆς*

Ἡ καθεαυτὴ καταχώριση ἀρχίζει μὲ ἓναν τίτλο, πού περιέχεται προφανῶς καὶ στὸ πρότυπο τοῦ νοταρίου: «Ἴσον κτ: χάτι χουμαγιού, εἶτε θέσπισμα ἢ δίπλωμα τοῦ κραταιοτάτου βασιλέως ἡμῶν σουλτάν Σελῆμ μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ὀθωμανικῆς διαλέκτου πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀπλορωμαϊκὴν». Κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ φερμανιοῦ μεταφέρεται σημεῖωση ἀπὸ τὸ περιθώριο εἶτε τοῦ ἄμεσου εἶτε τοῦ ἀπώτερου προτύπου: «ἐκνήρυχθη τὸ ἀντικρὺ ὑψηλὸν χάτι χουμαγιούν ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρότατον Ἀππουλάχ μπέη ἐφέντη βοεβόνδα εἰς τὰς 22: Αὐγούστου 1800: κατ' ἐμπροσθεν πολλῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν προεστώτων τῆς Πρεβέζης, Βονίτσας καὶ Πάργας». Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ (22 Αὐγ. 1800) τῆς δημόσιας γνωστοποίησης τοῦ περιεχομένου τοῦ φερμανιοῦ τῆς 1ης Ἀπριλίου 1800 εἶναι καὶ ἡ μόνη συμβολὴ τοῦ ἀντιγράφου τῆς Πρέβεζας στὶς πραγματολογικὲς μας γνώσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο ἔγγραφο. Ἐπεταὶ τὸ κείμενο τῆς συνθήκης τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1800, χωρὶς νὰ παρεμβάλλεται κενό, ἰδιαίτερος τίτλος ἢ ἄλλη ἐνδειξη, πού νὰ δηλώνει τὸν διαφοροτικὸ τύπο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἢ τὴν αὐτοτέλειά του ἀπέναντι στὸ κείμενο πού προηγεῖται. Ἡ καταχώριση συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴ σφραγίδα καὶ στὴν ὑπογραφή τοῦ βοεβόνδα καὶ μὲ τὴν παράθεση τῶν ὀνομάτων τοῦ Γονέμη καὶ τῶν προεστώτων πού ὑπογράφουν τὴ συνθήκη.

Ἡ ἐγγραφή τῶν δύο κειμένων στὸ νοταριακὸ βιβλίο εἶναι συνεχόμενη. Τὴν ἰδιαίτερη μορφή τῆς συνθήκης ἐπισκιαίζει ὁ μακροσκελὴς τίτλος τοῦ φερμανιοῦ. Ἡ ἐνιαία αὐτὴ εἰκόνα εἶναι πιθανῶς κατασκευάσμα τῆς ἀντιγραφῆς. Στὸ βιβλίο τῆς Προεδρίας, ἀπώτερη ἢ ἄμεση πηγή τοῦ νοταρίου, ἡ αὐτοτέλεια τῶν δύο κειμένων δὲν ἀποκλείεται νὰ προέκυπτε εὐκρινῶς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγγραφῆς (π.χ. μεγαλύτερο διάστημα ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα, ἔντονο ἀρχικὸ γράμμα τῆς πρώτης λέξης τῆς συνθήκης). Ἡ τεχνικὴ ἐκείνη δὲν κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἀναπαραχθεῖ καὶ στὸ νοταριακὸ ἀντίγραφο.

3. *Ἡ παρουσίαση τῶν κειμένων*

Ἡ τεχνικὴ τῆς καταχώρισης θὰ ἦταν ἀσήμαντη λεπτομέρεια, ἂν δὲν συνέκλινε μὲ τὴν στάση τοῦ νοταρίου ἀπέναντι στὴν ἐγγραφή. Μὲ τὴ σύντομη εἰσαγωγικὴ του σημεῖωση ὁ νοτᾶριος ὑποβάλλει στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση ὅτι

όλοκληρη ή έγγραφη αποτελεί ένα αδιάσπαστο, ενιαίο κείμενο. Προαναγγέλλει ένα «άντιγραφον ἀπαράλλακτον» (στ. 1) χωρίς συγχρόνως να δηλώνει τον αριθμό και τον ιδιαίτερο τύπο των κειμένων που πρόκειται να καταχωρίσει. Αυτό δεν είναι επιλήψιμο, γιατί γνωρίζουμε ότι η προοιμιακή αναφορά στον τύπο της καταχωριζόμενης πράξης δεν απαιτείται όπως οπωσδήποτε από το νοταριακό τυπικό. Με επιφύλαξη αντίθετα πρέπει να αντιμετωπιστεί η παρενθετική φράση που ακολουθεί (στ. 2-5), γιατί δεν επαληθεύεται πλήρως από τα στοιχεία που παραδίδουν τα ίδια τα καταχωριζόμενα κείμενα. Στη φράση αυτή ο νοτάριος παρουσιάζει το «άντιγραφον» ως πιστή μετάφραση «ἐκ τῆς ὀθωμανικῆς διαλέκτου» επικυρωμένη με τη σφραγίδα του βοεβόδα (στ. 3-5). Παρατηρήσαμε¹⁵ όμως ότι στην καθευτή καταχώριση το θέμα της μετάφρασης διευκρινίζεται μόνον για το φερμάνι, ενώ επικυρωτική σφραγίδα του Ἄβδουλάχ δεν σημειώνεται καθόλου· η σφραγίδα που αναφέρεται στο αντίγραφο της συνθήκης (στ. 61) είναι αυτή που υπήρχε και στο πρωτότυπο κείμενό της. Ἄν η παρενθετική φράση είναι ακριβής, τότε κατά την αντιγραφή των κειμένων ο Μάνος παραλείπει ὀρισμένα στοιχεία που ἴσως δηλώνονταν στο πρότυπό του, και συγκεκριμένα: α) την ὑπαρξη επικυρωτικῆς σφραγίδας του Ἄβδουλάχ και β) τη σημείωση ότι και η συνθήκη ἦταν μεταφρασμένη από τα τουρκικά. Ἄν αντίθετα θεωρηθεῖ ότι η παρενθετική φράση ὀφείλεται σὲ προχειρότητα ἢ σὲ ἐπαγγελματική ἀνεπάρκεια, σὲ τυχαῖο ἢ σκόπιμο συμφυρμό των στοιχείων των δύο κειμένων, ἀλλὰ ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ νοτάριος παραδίδει πραγματικά, ὅπως ἀναφέρει, «άντιγραφον ἀπαράλλακτον» —φράση που ὡστόσο φαίνεται νὰ ἀναπαράγει τὸν τίτλο τοῦ φερμανιοῦ: «Ἴσον» κτλ.—, τότε σημείωση γιὰ τὴ γλώσσα ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε μεταφραστεῖ ἡ συνθήκη δὲν πρέπει νὰ υπῆρχε οὔτε στὸ βιβλίο τῆς Προεδρίας. Ἄλλὰ ἡ ἀπουσία στὸ ἐπίσημο αὐτὸ βιβλίο ιδιαίτερης σημείωσης γιὰ τὴ συνθήκη, ἀντίστοιχης μὲ αὐτὴν που ἐν εἶδει τίτλου προτάσσεται στὸ αντίγραφο τοῦ φερμανιοῦ, θὰ ὑποδήλωνε πιθανῶς ὅτι δὲν υπῆρχε καὶ τυπικός λόγος, που νὰ καθιστοῦσε τὴ σημείωση αὐτὴ ἀναγκαία: ὅτι, γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τῆς συνθήκης στὸ βιβλίο τῆς Προεδρίας ἔφερε τὶς ιδιόχειρες ὑπογραφὲς των συμβαλλομένων μερῶν καθὼς καὶ τὴ γνήσια σφραγίδα τοῦ βοεβόδα, στοιχεία που καθιστοῦσαν περιττὴ κάθε ἄλλη ἐπικύρωση ἢ βεβαίωση. Παρὰ τὴ δήλωση τοῦ νοταρίου, ἡ παρουσίαση τοῦ «άντιγράφου» δὲν πείθει ὅτι ἡ συνθήκη ἦταν μεταφρασμένη ἀπὸ τὰ τουρκικά. Τὴ δήλωση αὐτὴ θεωροῦμε ἀσφαλῆ μόνον γιὰ τὸ φερμάνι. Σχετικὰ μὲ τὴ σύνταξη τῆς εἰσαγωγῆς, που δίνει λαβὴ στὰ προηγούμενα σχόλια, ἴσως δὲν εἶναι ἀχρηστο νὰ σημειωθοῦν ἀκόμη: α) ὁ μικρὸς δισταγμὸς τοῦ νοταρίου, που ἀποτυπώνεται μὲ τὴ διαγραφὴ μιᾶς λέξης στὸν στ. 2, β) ἡ προσπάθειά του νὰ τονίσει τὴν πιστότητα τοῦ ἐνιαίου ἀντιγράφου μὲσα

15. Ἐδῶ, σ. 407.

ἀπὸ ἓνα ἀντιθετικὸ σχῆμα, που ἐμπεριέχει ταυτόχρονα τὸ στοιχεῖο τοῦ πλεονασμοῦ: «ἐν ᾧ ἦν»... «ἀπαραιμιώτως μεταφρασμένον, ἐπεκυροῦτο καὶ ὑπὸ τῆς σφραγίδος» κλπ. (στ. 3-5) καὶ γ) ἡ παράσταση ἐνὸς μικροῦ κύκλου δίπλα στὴ φράση «Τόπος τῆς ὑπογραφῆς καὶ σφραγίδος τοῦ μπέη ἐφέντη» (στ. 61)· μὲ τὸ σημάδι αὐτὸ ὁ νοτάριος προσπαθεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν προηγούμενη φράση σχεδιάζοντας ὑποτυπωδῶς τὴ σφραγίδα που ἴσως υπῆρχε στὸ πρότυπό του.

4. Ἡ πιθανὴ ἐρμηνεῖα τῆς παρουσίας

Ἡ προοιμιακὴ παρουσίαση των δύο κειμένων ὡς ἐνιαῖο σῶμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἐπιβλητικὸ τίτλο τοῦ πρώτου ἀντιγράφου καὶ μὲ τὴ συνεχόμενη εἰκόνα των κειμένων προβάλλει τὸ φερμάνι ὡς πηγὴ τοῦ «ὀφέλους» (στ. 6) των πρώην προνομιακῶν πόλεων. Ἄλλὰ τὰ προνόμια που ἀναλύονται στὸ φερμάνι εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα που κατοχυρώνονται μὲ τὴ συνθήκη. Γιὰ τὸ προνομιακὸ καθεστῶς τὰ δύο κείμενα εἶναι συμπληρωματικά. Καὶ ἡ νομιμότητα τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας δὲν στηρίζεται στὸ φερμάνι. Πρωταρχικὴ πηγὴ των προνομίων, ἀπὸ τὴν ὁποία παράλληλα ἀπορρέουν τόσο τὸ φερμάνι τῆς 1ης Ἀπριλίου ὅσο καὶ ἡ συνθήκη τῆς Πρέβεζας, δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἡ θέληση τοῦ σουλτάνου ἀλλὰ ἡ ρωσοτουρκικὴ συνθήκη τῆς 9/21ης Μαρτίου 1800, μιὰ βασικὴ διακρατικὴ σύμβαση «ὄχι καὶ ἀνατρεπτὴ ἀπὸ τὴν κυριαρχικὴ, μόνον, ἰκανότητα τοῦ σουλτάνου»¹⁶. Πρὸς τὴ σύμβαση αὐτὴ —καὶ μόνον— ὑποκλίνεται ἡ συνθήκη τῆς 25ης Δεκεμβρίου¹⁷. Ἀπωθώντας ἐπομένως τὴν τυπικὴ αὐτοτέλεια τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας ἀπέναντι στὸ φερμάνι, ἡ καταχώριση τοῦ 1828 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τείνει νὰ συγκαλύψει τὰ ἐξωτερικὰ ἐρείσματα τοῦ προνομιακοῦ καθεστῶτος καὶ ἰδίως τὴ ρωσικὴ ἐγγύηση.

Ἡ ἐγγύηση ἐκεῖνη ἦταν ὡστόσο ἀμφίβολη ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης προέκυψε ἀπὸ ἓνα συγκυριακὸ ρεῦμα συμμαχιῶν τοῦ σουλτάνου κυρίως μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τοῦ Ναπολέοντα, ἐνῶ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς των ναπολεοντειῶν πολέμων ἦταν εὐμετάβλητες καὶ οἱ συμμαχίες των εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Μετὰ ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια, ὁ Ἄλῆς ἐποφελεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιδείνωση των ρωσοτουρκικῶν σχέσεων, που κατέληξε στὸν πόλεμο τοῦ 1806-1812, γιὰ νὰ εἰσβάλλει στὶς δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς προνομιακὲς πόλεις, στὴν Πρέβεζα καὶ τὴ Βόνιτσα, καὶ νὰ καταλύσει τὸ καθεστῶς τους¹⁸. Οὐ-

16. Ἡ φράση ἀνήκει στὸν ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Ὁψεις», ὅ.π., σ. 199.

17. Βλ. ἀναλυτικότερα ἐδῶ, σ. 417.

18. Τὴν Πρέβεζα κατέλαβε ὁ Βελῆς στὶς 6 Δεκ. 1806, σύμφωνα μὲ τὸν ΓΚΡΙΓΚΟΡΙ Α. ΑΡΣ, *Ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ Ἠπειρὸς στὰ τέλη τοῦ 18ῆς καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ῆς αἰῶνα*, μετάφραση Ἀντωνίας Διάλλα, εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Ἀθήνα 1994, σ. 237. Ἡ πληροφορία αὐτὴ, που προέρχεται ἀπὸ ρωσικὴ πηγὴ, μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ

μίζουμε εξάλλου ότι και τα Έπτάνησα, που με την ίδια συνθήκη της Κωνσταντινούπολης είχαν ανακηρυχτεί στα 1800 αυτόνομο κράτος, ανακαταλαμβάνονται από τους Γάλλους στα 1807, βάσει μυστικών άρθρων της συνθήκης που υπέγραψαν στο Τιλσίτ ή Γαλλία, ή Ρωσία και η Πρωσία. Οι Άγγλοι εκδιώκουν σταδιακά (1809-1814) τους Γάλλους από το Ίόνιο και στα 1819 πουλούν την Πάργα στον Άλῃ. Στην πρώην προνομιακή περιφέρεια ή δθωμανική έξουσία αποκαθίσταται στα τέλη του 1820 από τα σουλτανικά στρατεύματα, που αποστέλλονται έναντίον του πασά των Ίωαννίνων. Όταν ο Μάνος καταχωρίζει τα δύο κείμενα (31 Μαρτίου 1828), το διπλωματικό πεδίο όρίζεται από τη συνθήκη του Λονδίνου (6 Ίουλ. 1827) και τις ενέργειες του Καποδίστρια για την όσο το δυνατόν καλύτερη ρύθμιση των βόρειων συνόρων του νέου ελληνικού κράτους. Στις αρχές Απριλίου 1828, λίγες ήμέρες μετά την πράξη του Μάνου, εκρήγνυται ένας νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος, που προετοιμαζόταν από μήνες.

Η ολοκληρωτική αυτή μεταβολή των πολιτικών όρων από το 1800 μέχρι το 1828 υποβάλλει πιθανώς και τη στάση του Μάνου απέναντι στα κείμενα που παραδίδει. Η στάση αυτή είναι δύσκολο να αποδοθεί σε προχειρότητα, σε ανεπάρκεια ή στην παγιωμένη αντίληψη για τη συμπληρωματικότητα των δύο κειμένων. Ο Μάνος —σπουδασμένος, δάσκαλος και νοτάριος— είναι αδύνατον να μη γνωρίζει τη συνομολόγηση της συνθήκης της Πρέβεζας, να μην αναγνωρίζει τη μορφή της ή να μη διακρίνει ότι αντιγράφει δύο διαφορετικά, αυτότελη κείμενα. Αρχική σύγχυση του τύπου των δύο κειμένων στο βιβλίο της Προεδρίας αποκλείεται επίσης, γιατί τα τοπικά κείμενα των αρχών του 19ου αιώνα διακρίνουν τις πηγές του προνομιακού καθεστώτος και τί ακριβώς διαλαμβάνει ή κάθε μία από αυτές¹⁹. Ακόμη ή προβολή του φερμανιού ίσως να μην υπαγορεύεται αποκλειστικά από την όφειλόμενη επίδειξη νομιμοφροσύνης του ραγιά

με την παρουσία των στρατευμάτων του Άλῃ στην Πρέβεζα κατά τα μέσα Δεκεμβρίου 1806, βλ. ΚΩΝΣΤ. Γ. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της Λευκάδος 1797-1810*, Αθήνα 1954, τ. Β' σ. 521 κ.έξ. Οι πράξεις των διοικητικών αρχών της Πρέβεζας λήγουν ουσιαστικά στις 21 Φεβρ. 1807, ενώ έχει μεσολαβήσει, πριν από τα τέλη του 1806, και πάντως μέσα στον Δεκέμβριο, ή αποχώρηση από την πόλη ενός από τους προέδρους της «διά τας παρούσας γνωστας περιστάσεις», βλ. Αρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης, αριθ. 21, 30 Δεκ. 1806, φ. 50V. Για τη χρονολόγηση της εισβολής του Βελῃ και της κατάλυσης των προνομίων πβ. ΠΕΤΡΟΥ Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, «Μικρά συμβολή εις την ήπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις - Πρέβεζα», *Ήπειρωτικά Χρονικά*, τ. Δ' (1929), σ. 291-292, όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία.

19. Βλ. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, *δ.π.*, σ. 216-217, έγγραφο που προέρχεται από την Πάργα και άφορᾷ την άποστολή πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Χαρακτηριστική είναι ή όμοιότητα της διατύπωσης σε πρακτικό ψηφοφορίας που διενεργείται την ίδια εποχή και για τον ίδιο σκοπό από το Συμβούλιο της Πρέβεζας, Αρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης, αριθ. 20, 14 Ίουν. 1803, φ. 25^α πβ. στο ίδιο, φ. 27^α.

πρός τον υπέρτατο άρχοντα, από την όφειλόμενη έμπιστοσύνη και από την αναγκαστική έγκατάλειψη στο έλεος, τη δικαιοσύνη και την αξιοπιστία του. Η εικονική άπορρόφηση της συνθήκης από το φερμάνι είναι πιθανότερο να εκφράζει μιᾷ φρόνιμη πολιτική, που κατά τη συγκεκριμένη στιγμή επιλέγει την άπώθηση της ρωσικής έγγύησης και της έπτανησιακής συνδρομής που υποκρίνεται και θέλει να πείσει ότι το σύνολο των προνομίων είχε παραχωρηθεί από τον σουλτάνο. Άν ή έρμηνεία αυτή είναι όρθή, τότε ή προσπάθεια του Μάνου είναι άτυχής, γιατί οι διαφορετικοί παράγοντες των προνομίων δεν είναι δυνατὸν να άπαλειφθούν έντελῶς από το περιεχόμενο των δύο κειμένων. Προβολή του φερμανιού και άποσιώπηση της συνθήκης παρατηρείται ώστόσο και σε άλλη πράξη του ίδιου νοταρίου χρονολογούμενη από τα 1820²⁰.

5. Το κίνητρο της καταχώρισης

Στην εισαγωγή του ό νοτάριος Κωνστ. Άθαν. Μάνος δηλώνει ότι αντιγράφει το —συνεχόμενο— κείμενο «διά αιώνια τήρησιν εις τας πράξεις» του «ώς άποβλέπον το κοινὸν των τεσσάρων πόλεων όφελος» (στ. 5-6). Η καταχώριση άποσκοπεί έπομένως στη βελτίωση της πολιτικής κατάστασης των τεσσάρων πόλεων, ενώ τα καταχωριζόμενα κείμενα προβάλλουν ως πρότυπο για τη βελτίωση αυτή το προνομιακό καθεστῶς που είχε εφαρμοστεί στα 1800-1806. Άλλά ό Μάνος δεν δηλώνει συγχρόνως, καθῶς κανονικά όφειλε, αν κάποιο άτομο, κάποια όμάδα κατοίκων ή κάποια άρχή προστρέχει στις ύπηρεσίες του. Αύτη ή παρέκκλιση από το καθιερωμένο τυπικό ύποδηλώνει ίσως ότι ό Μάνος υπερβαίνει τα νοταριακά ήθη και καταχωρίζει το κείμενο αυτοβούλως και χωρίς έπαγγελματικό κίνητρο. Όστόσο, έφόσον όρισμένα άτομα δεν είναι ένημερωμένα για την πράξη, ώστε να την αναζητήσουν στο νοταριακό βιβλίο, αν χρειαστεί, ή καταχώριση μεταλλάσσεται σε ένθύμηση.

Είτε πρόκειται για προσωπική έκφραση πολιτικής άποψης είτε ύποκρύπτει μιᾷ συλλογική στάση, ή πράξη του Μάνου πηγάζει από ένα γενικότερο κλίμα ψυχικής κόπωσης και χρόνιου αισθήματος άνασφάλειας. Την πολύχρονη καταπίεση και τους σφετερισμούς του Άλῃ (1806-1820) διαδέχεται μιᾷ περίοδο που χαρακτηρίζεται από τις αντιπαλότητες των τοπικών άρχηγῶν της ήπειρωτικής ένδοχώρας, άναρχία και νέες βιαιοπραγίες²¹. Τὸν πληθυσμὸ της πρώην προνομιακής —και προηγούμενης βενετοκρατούμενης— περιφέρειας δεν άνακουφίζει ή αποκατάσταση της δθωμανικής νομιμότητας, κυρίως γιατί συνδυά-

20. Βλ. *έδῶ*, σ. 414 και κείμ. 3, σ. 440 κ.έξ. στ. 53, 56, 64-65, 78.

21. Βλ. ένδεικτικά ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Περιγραφή της Ήπειρου...*, *δ.π.*, μέρος Β', σ. 232, 234, 237-8, 245 κ.έξ., 250-2, 253, 254, 256-7.

ζεται με τη λήθη των παλαιών προνομίων και την πλήρη εξομοίωση προς τους υπόλοιπους ραγιάδες²². Η πράξη του Μάνου γίνεται πρώτα αντιληπτή ως αντίδραση στη χρόνια καταπίεση και την πολιτική προοπτική της πατρίδας του.

Η πράξη αυτή είναι παράλληλα δύσκολο να θεωρηθεί απομονωμένη από τα μηνύματα που εκπέμπει η ελληνική επανάσταση, όσο και αν η υπόθεση δεν τεκμηριώνεται με συγκεκριμένα στοιχεία. Θυμίζουμε ότι οι συγκρούσεις του αγώνα δεν εγγίζουν την ίδια την πόλη· ότι ωστόσο η Πρέβεζα ζει τον πόλεμο σαν στρατιωτικό κέντρο των Τούρκων, μέσα από τη διακίνηση των στρατευμάτων αλλά και μέσα από τον άποχο των γεγονότων που φθάνει από τις γειτονικές εμπόλεμες περιοχές, από την ανταλλαγή ή την αγοραπωλησία αιχμαλώτων όπως και από περιπτώσεις κατοίκων της, και μάλιστα επιφανών, που εγκαταλείπουν την οικογένειά τους για να συμμετάσχουν στον αγώνα²³. Υποθέτουμε ότι στην πόλη έχει κυκλοφορήσει ή είδηση για τη συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλ. 1827)²⁴ και ότι, έστω και από φήμες, υπάρχει ενημέρωση για τον διπλωματικό αγώνα του Καποδίστρια κατά τους πρώτους μήνες του 1828. Οι ειδήσεις αυτές ασφαλώς τροφοδοτούν τις συζητήσεις των Πρεβεζάνων, τους υποβάλλουν σε σκέψεις για τη ρύθμιση και της δικής τους πολιτικής τύχης και αναθερμαίνουν ίσως παλαιές προσδοκίες.

Οι προσδοκίες αυτές διατυπώνονται με συγκεκριμένα διαβήματα και δεν παρατηρούνται μόνον στην Πρέβεζα. Ο προσανατολισμός τους κάθε φορά όρι-

22. Η δυσπιστία του πληθυσμού διαφαίνεται σε ένα συμβόλαιο, που συντάσσει ο ίδιος Κωνσταντίνος Αθανασιάδης Μάνος λίγες ημέρες μετά την παράδοση της Πρέβεζας στον σουλτανικό στρατό: «Επειδή και ο κραταιότατος αυτοκράτωρ μας απέφασεν να μās ελευθερώση από την έως τώρα επικρατούσαν τυραννίαν, αν τῆ ἀληθεία ἐλευθερωθῶμεν, και καθένας ὀρίση ἐκεῖνο ὅπου ἐξουσίαζεν κλπ., βλ. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης, ἀριθ. 134, 7 Σεπτ. 1820. Δὲν διασταυρώνεται ἡ πληροφορία τοῦ Δρομολογίου τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου (Β. Δ. ΖΩΤΟΥ ΜΟΛΟΣΣΟΥ, Ἑπειρωτικαὶ Μελέται, τ. Δ' τχ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1878, σ. 51), σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ Πρέβεζα κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης ἦταν ἐλεύθερο λιμάνι. Ὁ Σεραφεῖμ Ξερόπουλος (δ.π., σ. 223) ἐπαναλαμβάνει τὸν Ζ. Μολοσσό, βλ. καὶ ΠΕΤΡΟΥ Α. ΦΟΥΡΙΚΗ, «Μικρὰ συμβολή»..., δ.π., σ. 293.

23. Πρόκειται γὰρ τὴν περίπτωση τοῦ Ἰωάννη ἀλλὰ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Γενοβέλη, βλ. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Περιγραφή..., δ.π., μέρος Γ', σ. 296, 302. Στὴν Πρέβεζα παραμένει καὶ διεκπεραιώνει τὶς οικονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ Ἰωάννη ἡ λευκαδίτισσα σύζυγος τοῦ Μάρω, θυγατέρα τοῦ ποτὲ Δονᾶ Μακρῆ καὶ τῆς ποτὲ Κίρας Ἀβακούμ, βλ. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης, ἀριθ. 140, 22 Φεβρ. 1823, φ. 14^γ-15^γ· 11 Φεβρ. 1824, φ. 58^γ-59^γ. Ἐμπιστος τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, ὁ Ἰωάννης Γενοβέλης ἔγινε περισσότερο γνωστὸς γὰρ τὴ δράση του ὡς ἐκτακτὸς ἐπίτροπος Λακωνίας (ἀπὸ 16 Ἀπριλ. 1823) ἀλλὰ καὶ ὡς γερουσιαστῆς (ἀπὸ 14 Αὐγ. 1823), βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΛΟΥΚΟΥ, «Ὁ κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ οἱ Μαυρομιχαλαῖοι, Μνήμων, τ. 4 (1974), πολλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἡ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια, Ἀθήνα 1988, σ. 132, 409.

24. Μεταφράστηκε στὴ Γενικὴν Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 52 (10 Αὐγ. 1827), σ. 206-208.

ζεται ἀπὸ τὴ συγκυρία, ἀλλὰ κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἀπέχθεια πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία. Οἱ καταβολές τους ἐντοπίζονται τριάντα χρόνια νωρίτερα, ὅταν οἱ δημοκρατικοὶ Γάλλοι ἐκδιώκονται ἀπὸ τὸ Ἴόνιο, καὶ τὸ μέλλον τῶν πρώην βενετικῶν κτήσεων μέλλει νὰ καθοριστεῖ. Τὴ στιγμὴ ἐκείνη ὁ πληθυσμὸς τῶν περιοχῶν αὐτῶν αἰτεῖται τὴ διατήρηση τῆς διοικητικῆς ἐνότητας τῶν μέχρι τὸ 1797 βενετικῶν κτήσεων τοῦ Ἰονίου ὑπὸ ὁποιοδήποτε καθεστῶς ἢ ἐπικυριαρχία²⁵. Τὶς προσδοκίες διαψεύδει ἡ ρωσοτουρκικὴ συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης.

Κινήσεις με τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ ἐκδηλώνονται καὶ στὰ 1814. Ἡ ἔνωση τῆς Πάργας με τὰ Ἐπτάνησα εἶναι ὁ ὅρος πὸς θέτουν οἱ παργινοὶ πρόκριτοι στοὺς Ἀγγλους τὸν Μάρτιο τοῦ 1814, ὅταν τοὺς καλοῦν νὰ καταλάβουν τὴν πόλη τους²⁶. Σὲ ὑπόμνημα πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἀπὸ 9/21 Μαΐου 1814, παραμονές τοῦ συνεδρίου τῆς Βιέννης, ἡ Ἴονιος Γερουσία διατυπώνει τὴν πρόταση νὰ προσαρτηθοῦν οἱ πρώην βενετικὲς πόλεις τῆς ἀπέναντι παραλίας στὰ Ἴονια νησιά, πὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωριστοῦν ἐπίσημα ὡς ἀνεξάρτητο κράτος, ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ὑποτέλεια. Ἡ ὑποστήριξη τῆς πρότασης ἀνατίθεται στὸν Ἰω. Καποδίστρια, πὸς συμμετέχει στὸ Συνέδριο ὡς πληρεξούσιος τῆς Ρωσίας. Παρὰ τὰ ἀλλεπάλληλα σχέδια πὸς ὑποβάλλονται ἀπὸ τὴν Αὐστρία, τὴν Ἀγγλία

25. Βλ. ΕΡΜ. ΛΟΥΝΖΙ, *Della Repubblica Settinsulare*, Bologna 1863, σ. 15, 16. Π. ΧΙΩΤΟΥ, *Σειρᾶς ἱστορικῶν ἀπομνημονευμάτων* τ. Γ', Κέρκυρα 1863 [ἀνατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1979], σ. 739, 740, 741. ΓΕΡΑΣ. Ε. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, *Ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815*, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 282, 306-307. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, δ.π., σ. 273· πβ. σ. 274 σημ. 5. ΚΩΝΣΤ. ΜΑΧΑΙΡΑ, δ.π., τ. Α', σ. 223, 233. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν ἐπτανησιακὴ Γερουσία ὁ ρώσος πρεσβευτῆς Ταμᾶρα ἐπιχειρεῖ νὰ αἰτιολογήσει τὴν ὑποχώρησή τῆς Ρωσίας ἀπέναντι τὴν Πύλη στὸ θέμα τῆς διοικητικῆς ἐνότητας τῶν πρώην βενετικῶν κτήσεων, ΕΡΜ. ΛΟΥΝΖΙ, δ.π., σ. 40· Π. ΧΙΩΤΟΥ, δ.π., σ. 754-755· πβ. ΓΕΡΑΣ. Ε. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, δ.π., σ. 307. Σχετικὲς με τὰ ὑπομνήματα εἶναι δύο ἐξουσιοδοτήσεις πὸς ὑπογράφουν περίπου 580 Πρεβεζάνοι, πρόσφυγες στὴ Λευκάδα καὶ τὴν Κέρκυρα· στὰ κείμενα αὐτὰ διατυπώνεται ρητὰ ἡ ἐπιθυμία τῶν Πρεβεζάνων νὰ μὴν ἀποσπαστεῖ σὲ καμμία περίπτωση ἡ πόλη τους ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου, βλ. ΓΑΚ/Ἀρχεῖα Νομοῦ Λευκάδας, νοτάριος Ἀθανάσιος Βλάχος, δέση 1η, ἀριθ. 21-24, 10 Νοε. 1798 (ἐ.π.)· νοτάριος Ζαχαρίας Ζαμπέλης, δέση, ἀριθ. 522-525, 6 Ἀπρ. 1799 (ἐ.π.)· σχετικὴ καὶ ἡ πράξη τοῦ νοταρίου Πέτρου Νέγρη, πρωτόκολλο 6, 13 Ἰουν. 1799 (ἐ.π.), φ. 5^γ-ν.

26. [ΑΝΔΡ. ΜΟΥΣΤΟΞΙΔΟΥ], *Ἐκθεσις...*, δ.π., σ. 24, 25. ΧΡΗΣΤΟΦΟΡΟΥ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας*, Ἐν Ἀθήναις 1857 [ἀνατύπ. Δ. Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1990], τ. Β', σ. 41. Γὰρ τὴν τελικὴ ἀγνόηση τοῦ ὅρου βλ. [ΑΝΔΡ. ΜΟΥΣΤΟΞΙΔΟΥ], δ.π., σ. 31· ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, δ.π., σ. 275. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἀγγλικὴ ἀποψη ὅτι ὁ ὅρος πὸς ἔθεσαν οἱ προσετώτες τῆς Πάργας πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς πόλης δὲν εἶχε γίνε — οὔτε μποροῦσε ἀπὸ ἀποψη διεθνῶς δικαίου νὰ γίνε — ἀποδεκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους, βλ. *The Quarterly Review*, τόμ. XXIII, n° XLV, Μάιος 1820, σ. 116-117. Σύμφωνα με τὴν ἀποψη αὐτὴ οἱ Ἀγγλοὶ ἀπλῶς ὑποσχέθηκαν στοὺς Παργινοὺς τὴν παροχὴ προσωρινῆς προστασίας μέχρι τὴν ὀριστικὴ ρύθμιση τῆς τύχης τους.

και τη Ρωσία, η διατύπωση της τελικής συμφωνίας αγνοεί τα πρώην εξαρτήματα των νησιών στη στεριά²⁷.

Το φθινόπωρο του 1820, κατά την προέλαση των σουλτανικών στρατευμάτων στην Ήπειρο έναντι του Άλῃ, η κίνηση μεταστρέφεται προς την αναβίωση του προνομιακού καθεστώτος. Στις 2 Οκτωβρίου 1820 η αποκατάσταση των προνομίων είναι ο όρος που θέτουν οι Παργίνοι στον Ίσμαήλ πασά, αρχηγό των σουλτανικών στρατευμάτων, για να αποδεχτούν την πρόσκλησή του και να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Ο όρος εξοργίζει τους όθωμανούς στρατιωτικούς²⁸. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 10 Οκτωβρίου 1820, οι κάτοικοι, προσεστώτες και έγκριτοι της Πρέβεζας επισημοποιούν έναντι συμβολαιογράφου ψηφοφορία από 27 Σεπτεμβρίου, με την οποία αναθέτουν στους συμπολίτες τους Ίωάννη Γενοβέλη, Γεώργιο Λουρόπουλο και Ίωάννη Αύγερινό να ταξιδέψουν στην Κωνσταντινούπολη για να ζητήσουν από τον σουλτάνο την επικύρωση του φερμανιού της 1ης Απριλίου 1800 και την αποκατάσταση των προνομίων, που είχαν παράνομα, «με την πλέον προφανή και ασυγχώρητον βαρβαρικήν τόλμην και απείθειαν», καταλυθεί από τον πασά των Ίωαννίνων. Οι απεσταλμένοι εξουσιοδοτούνται επίσης να ζητήσουν αποζημίωση για τις οικονομικές βλάβες που υπέστησαν οι συμπολίτες τους επί Άλῃ²⁹.

Η εξουσιοδότηση αυτή (Οκτ. 1820) δεν αποτελεί και αδιάσειστη απόδειξη για την πραγματοποίηση της αποστολής. Η βιβλιογραφία μνημονεύει σχετικά ανεπιτυχή διαβήματα των Πρεβεζάνων μετά τον θάνατο του Άλῃ

27. Για το υπόμνημα της Γερουσίας, την αντίδραση του Κάμπελ, τα σχέδια και τα αντισχέδια των ευρωπαϊκών δυνάμεων, όπως και για τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Καποδίστριας βλ. FRANÇOIS LENORMANT, *La question ionienne devant l'Europe*, Paris 1859, σ. 43 κ.έξ., 59 και στην ελληνική μετάφραση: Τὸ Ἴόνιον ζήτημα ἐνώπιον τῆς Εὐρώπης, Ἐν Ζακύνθῳ 1859, σ. 29 κ.έξ., 42. Π. ΧΙΩΤΟΥ, *δ.π.*, σ. 936 κ.έξ. Ἐπίσης: ΓΕΡΑΣ. Ε. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, *δ.π.*, τ. Β', σ. 276-277, 291 κ.έξ., 299 κ.έξ. ΕΜΜ. ΡΟΔΟΚΑΝΑΚΗ, *Ὁ Βοναπάρτης καὶ αἱ Ἴόνιοι νῆσοι (1797-1816)*, προλεγόμενα Σπυρίδωνος Γ. Παπᾶ, μετάφραση Νοεμῆς Α. Ζωηροῦ Πασᾶ, Κέρκυρα 1937, σ. 245, 249. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, *δ.π.*, σ. 274-275. ΚΩΝΣΤ. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Λευκάς καὶ Λευκάδιοι ἐπὶ Ἀγγλικῆς προστασίας (1810-1864)*, Κέρκυρα 1940 [ἀνατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1979], σ. 33.

28. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Περιγραφή τῆς Ἠπείρου...*, *δ.π.*, μέρος Β', σ. 223. ΠΒ. ΑΧΜΕΤ ΜΟΥΦΙΤ, *Ἀλῃ πασά ὁ Τεπελενλής (1744-1822)*, μετάφρ. Α. Ν. Ἰορδάνογλου, προλεγόμενα - σημειώσεις Κώστα Π. Βλάχου, Ἐκδ. Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1993², σ. 131. Δὲν ἀποκλείεται οἱ ἐξόριστοι Παργίνοι νὰ ἀντέταξαν τοὺς ἴδιους ὅρους σὲ ἀνάλογη πρόσκληση ποὺ τοὺς ἔγινε στὰ 1831, βλ. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *δ.π.*, σ. 258.

29. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης, ἀριθ. 134 (νοτ. Κωνστ. Ἀθαν. Μάνου), 10 Ὀκτ. 1820, φ. 47Γ-48Γ. Δημοσιεύεται ἐδῶ, σ. 440-443. Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο τὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν παράδοση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Βελλῆ πασά (28 Αὐγ. 1820, βλ. ΓΚΡΙΓΚΟΡΙ Α. ΑΡΣ, *δ.π.*, σ. 335) καὶ τὴν ἐκδήλωση τῆς κίνησης.

(24 Ἰαν. / 5 Φεβρ. 1822), ἐπὶ Χουρσίτ καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του³⁰. Ἀλλὰ οὔτε αὐτὲς οἱ πληροφορίες διασταυρώνονται. Ἡ εξουσιοδότηση τοῦ 1820 εἶναι μέχρι στιγμῆς τὸ μόνο τεκμήριο ποὺ διατυπώνει τὶς πολιτικὲς προσδοκίαι τῶν Πρεβεζάνων καὶ ποὺ παραδίδει τὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς αἰτήματος μὲ σκοπὸ τὴν καλινόρθωση τοῦ προνομιακοῦ καθεστώτος.

Οἱ πόθοι τοῦ πληθυσμοῦ καλλιεργοῦν ἐνδεχομένως καὶ τὴν ἀνεξαρτίβωτη φήμη ποὺ κυκλοφορεῖ λίγους μῆνες μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς εξουσιοδότησης, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1821. Σύμφωνα μὲ τὴ φήμη αὐτὴ ὁ σουλτάνος ἔχει μόνον εἶχε ἀποφασίσει τὴν ἀνασύσταση τῶν προνομίων ἀλλὰ εἶχε διορίσει καὶ τὸν διοικητὴ τοῦ «Κοντινέντε». Ἡ ματαίωση τοῦ σχεδίου ἀποδίδεται στὸν Χουρσίτ, ποὺ ὑποβάλλει στὸ Διβάνι «παρατηρήσεις περὶ τοῦ ἀσυμφόρου τῆς τοιαύτης πράξεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην»³¹. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Χουρσίτ πολιορκεῖ τὸν Ἀλῃ στὰ Γιάννενα. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἐποχὴ ποὺ ξεσπάει ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση.

Τὰ ἐλάχιστα καὶ ἀσαφῆ αὐτὰ ἔχνη ποὺ ἔχει ἀφήσει ἡ κίνηση γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ προνομιακοῦ καθεστώτος δὲν τεκμηριώνουν μὲ ἀσφάλεια παρὰ μόνον τοὺς πόθους τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ — ἢ ἴσως μιᾶς μερίδας του — γιὰ τὴ βελτίωση τῆς θέσης του ὑπὸ τὸ κράτος τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς συγκυρίας. Ἡ ἀποψη ποὺ ἀντανάκλαται ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Μάνου συμπίπτει μὲ τοὺς πόθους αὐτοῦς. Ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς εἰσαγωγικῆς σημείωσης τοῦ νοταρίου δὲν διαφαίνεται ἂν ἡ καταχώριση ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένη φάση τῆς κίνησης ἢ ἂν σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς. Ὅπωςδήποτε ἡ καταχώριση τῶν δύο ἐπίσημων κειμένων — τοῦ φερμανιού καὶ τῆς συνθήκης — στηρίζει τὴ νομιμότητα τῆς κίνησης.

Τὰ κείμενα ἀντιγράφονται στὸ νοταριακὸ βιβλίο «διὰ αἰώνιαν τήρησιν» στὴ μνήμη τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ, ἂν δὲν ὑπάρχουν μάρτυρες, ἡ παρακαταθήκη εἶναι ἀμφίβολης ἀποτελεσματικότητας, γιὰ τὴν ἀνακατασκευή τῶν βιβλίων ξεφυλλίζονται συνήθως γιὰ λόγους ποὺ ἀφοροῦν συγκεκριμένες ἰδιωτικὲς υποθέσεις. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ἡ καταχώριση δὲν ἐπισημάνθηκε παρὰ τὸ 1992 ἀπὸ ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τοῦ ΚΕΜΝΕ.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

Τὸ προοίμιό τῆς συνθήκης, στὴν ἐκδοχὴ ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο Μάνου, ἦταν ἤδη γνωστό³². Τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχεῖου Οἰκονόμων δια-

30. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, Ἐν Ἀθήναις 1856, τ. Β', σ. 135. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, *δ.π.*, σ. 223.

31. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Περιγραφή*, *δ.π.*, μέρος Β', σ. 232 σημ. 1.

32. ΣΠ. Ι. ΑΞΑΡΑΧΑ, «Ἡ συνθήκη τῆς 25ης Δεκεμβρίου», *δ.π.*, σ. 149· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὀψεις», *δ.π.*, σ. 211.

τυπώνει τελειότερα τὸ θέμα τῆς συνθήκης, κατοχυρώνει ἀκριβέστερα τὴ νομιμότητά της καὶ ἀποκαλύπτει πλήρως τὴν ιδιότητα τοῦ Ἀνδρέα Γονέμη:

— Γνωρίζαμε ὅτι θέμα τῶν διαπραγματεύσεων ποὺ κατέληξαν στὴ συνολόγηση τῆς συνθήκης ἦταν ἡ βάση τῆς νομοθεσίας³³ τῶν νέων κτήσεων τοῦ σουλτάνου. Ἡ φράση «βάση τῆς νομοθεσίας» ἀποδίδεται μὲ σημερινούς ὄρους ὡς γενικὴ καὶ θεμελιώδης νομοθεσία, ἐπομένως ὡς καταστατικὸς χάρτης ἢ σύνταγμα. Ἡ ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ὑποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς σύγχρονες διοικητικὲς πηγές τῆς Πρέβεζας, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν πράξη τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1800 —ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λέξεις «trattato»³⁴, «συστατικὸν πιάνο τοῦ Κοντινέντε» ἢ «τούτης τῆς πόλεως»³⁵, «πιάνο»³⁶, ἢ «ἄρθρον»³⁷— καὶ τοὺς ὄρους, «συστηματικὸν πιάνο»³⁸, «τρατάτο συστηματικόν»³⁹, «piano costituzionale»⁴⁰, «piano di costituzione»⁴¹, «ὀργανιζατζιονό»⁴². Ἀναφέραμε⁴³ ὅτι ὁ ὄρος «σύνταγμα» ἀναγράφεται στὸ νῶτο τοῦ ἀντιγράφου Οἰκονόμων, καὶ ὅτι τὸν ἴδιο ὄρο («constitution») χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀνδρ. Μουστοξυδῆς ἤδη ἀπὸ τὰ 1820 ἀναφερόμενος στὴ συνθήκη. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων στὸ χωρίο «περὶ τῶν βάσεων τῆς νομοθεσίας» προσδιορίζει: «τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως» τῶν «μερῶν» αὐτῶν (στ. 9-10)⁴⁴. Ἀντικείμενο τῆς συνθήκης εἶναι ἐπομένως τὸ ἐσωτερικὸ πολίτευμα τῶν νέων κτήσεων τοῦ σουλτάνου· οἱ γενικὲς, βασικὲς καὶ ἀναλλοίωτες διατάξεις ποὺ ρυθμίζουν τὴν ὀργάνωση τῆς ἐσωτερικῆς

33. Ἀντίγρ. Μάνου, ἐδῶ, σ. 436 στ. 19-20: «διὰ νὰ στοχασθοῦν περὶ τῆς βάσεως τῆς νομοθεσίας τῶν αὐτῶν τόπων». Ἀπαράλλακτη ἡ διατύπωση καὶ στὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τῶν ΓΑΚ/Ἀρχείων Ν. Λευκάδας, βλ. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 211· σὲ ἄλλο ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀρχεῖο: «τὴν βάση», στὸ ἴδιο σ. 212. Στὸ ἀντίγρ. τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων, ἐδῶ, σ. 438 στ. 9-10: «διὰ νὰ συσχεθοῦν περὶ τῶν βάσεων τῆς νομοθεσίας»... «τῶν εἰρημένων τεσσάρων μερῶν».

34. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης, ἀριθ. 20, 14 Ἰουν. 1803, φ. 27^ρ.

35. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 21, 3 Δεκ. 1805, φ. 1^ρ, 1^ν.

36. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 19, 20 Μαρτ. 1802, φ. 1^ρ· 6 Μαρτ. 1803, φ. 35^ρ· ἀριθ. 21, 8 Δεκ. 1805, φ. 3^ν.

37. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 19, 6 Μαρτ. 1803, φ. 35^ρ.

38. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 21, 11 Μαρτ. 1806, φ. 18^ρ· 12 Μαρτ. 1806, φ. 24^ν· 2 Μαΐου 1806, φ. 28^ν· 10 Μαΐου 1806, φ. 29^ν. Στὶς δύο τελευταῖες περιπτώσεις ἀντίστοιχα: «τοῦ Ἀκρωτηρίου», «τῶν πόλεων τούτου τοῦ Ἀκρωτηρίου».

39. Στὸ ἴδιο, 10 Μαΐου 1806, φ. 30^ρ.

40. Στὸ ἴδιο, 10 Μαΐου 1806, φ. 36^ν· ἐπίσης: «πιάνο κοστιτουτζιονό», στὸ ἴδιο, 6 Ἰουλ. 1806, φ. 41^ν.

41. Στὸ ἴδιο, 10 Μαΐου 1806, φ. 31^ρ, 34^ρ· καὶ στὸ φ. 34^ν: «piano di costituzione delle tre piazze Parga, Vonizza e Prevesa».

42. Στὸ ἴδιο, 30 Μαΐου 1806, φ. 39^ν.

43. Ἐδῶ, σ. 404.

44. Παρατηρήσαμε ἤδη (ἐδῶ, σ. 405) τὴν κοινὴ αὐτὴ διατύπωση ἀνάμεσα στὸ προοίμιο τοῦ ἀντίγρ. τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων καὶ στὸν Μουστοξυδῆ.

διοίκησης καὶ τῆς κάθε τοπικῆς ἐξουσίας καὶ ποὺ ἰσχύουν σὲ ὅλες τὶς πόλεις τῆς προνομιακῆς περιφέρειας. Στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀπαρέκκλητης νομοθεσίας τὸ προοίμιο κατοχυρώνει παράλληλα καὶ τὴν ἀνεξαρτησία κάθε πόλης ἀπέναντι στὶς ἄλλες κατὰ τὴ διαχείριση τῶν ιδιαίτερων τοπικῶν της θεμάτων: «φυλαττόμενον ὅμως τοῦ κάθε τόπου κάθε ζήτημα, ὅπου γνωρίζει εὐλογον διὰ τὸ πλεον καλόν του καὶ εὐτυχίαν του». Τὸν τελευταῖο ὄρο παραδίδουν τὸ ἀντίγραφο Μάνου (στ. 23-25) καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστά ἀποσπασματικὰ ἀντίγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς Λευκάδας⁴⁵.

— Ἡ νομιμότητα τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας πηγάζει ἀπὸ τὴ σύγκλιση τοῦ περιεχομένου της πρὸς τὴν ἐννοια τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλης. Αὐτὸ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 11-12): ὁ Ἀβδουλάχ καὶ ὁ Γονέμης «ἐσύνταξαν τὴν παροῦσαν συμφωνίαν, τὴν ὁποῖαν ἐγνώρισαν ἀνάλογον μὲ τὰς ὑπερτάτας αὐτοκρατορικὰς βουλὰς τῆς συνθήκης». Στὰ ἀντίγραφα πρεβεζάνικης προέλευσης ἡ λέξη «συνθήκη» παραλείπεται ἀλλὰ ὑποδηλώνεται⁴⁶ ἀπὸ τὴ νοηματικὰ πανομοιότυπη, ἰσοδύναμη κατὰ τοὺς λοιποὺς ὄρους της πρόταση: «ἐσχηματίσθη ἡ παροῦσα, τὴν ὁποῖαν ἐγνώρισαν ἀνάλογον τῶν ὑπερτάτων ὑψηλῶν θελήσεων»⁴⁷. Ἡ διατύπωση τοῦ προοιμίου εἶναι χαρακτηριστικὴ· δὲν δηλώνει πλήρη συμφωνία τῶν δύο κειμένων ἢ στήριξη τοῦ δεύτερου στὸ πρῶτο ἀλλὰ συνέπεια ἢ, ἀκριβέστερα, μὴ ἀπόκλιση: «ἐγνώρισαν ἀνάλογον». Οὔτε ἡ διατύπωση εἶναι ἀδέξια οὔτε ἡ κατοχύρωση ἀπλῶς τυπικὴ, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν διατάξεων τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας προκύπτει ὅτι γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θέματά της δὲν προβλέπεται, μὲ σαφήνεια τουλάχιστον, ρύθμιση ἀπὸ τὴ βασικὴ ρωσοτουρκικὴ συνθήκη⁴⁸.

— Ἦταν γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Γονέμης ὑπογράφει τὴ συνθήκη ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἐπτανησιακῆς κυβέρνησης⁴⁹. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 6-8) προσθέτει ὅτι ὁ Γονέμης ἐκπροσωπεῖ ταυτόχρονα καὶ τὰ ρωσικὰ συμφέροντα: εἶναι ἀπεσταλμένος ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ ἐπτανησιακοῦ κράτους Σπυρίδωνα Θεοτόκη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Λιμπέριο Μπενάκη, γενικὸ πρόξενο τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας στὴν Ἐπτάνησο Πολιτεία.

Φαινόμενικὰ ἡ παρουσία τοῦ Γονέμη μὲ τὴν πρώτη ιδιότητα δὲν χρειάζεται σχολιασμό, ἀφοῦ τὸ τέταρτο ἄρθρο τῆς συνθήκης ἀναφέρεται εἰδικὰ καὶ σὲ

45. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 211, 212. Πβ. σχετικὸ σχόλιο, στὸ ἴδιο, σ. 205-206. Βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 420, 428.

46. Βλ. καὶ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 201.

47. Στὸ ἴδιο, σ. 211· ἀντίγρ. Μάνου, ἐδῶ, σ. 436 στ. 20-21.

48. Βλ. ἐδῶ, σ. 422.

49. [ΑΝΔΡ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ], Ἔκθεσις..., ὁ.π., σ. 20. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Ἡ συνθήκη τῆς 25ης Δεκεμβρίου»..., ὁ.π., σ. 147. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁψεις»..., ὁ.π., σ. 201· πβ. στὸ ἴδιο, σ. 200.

συμφέροντα έπτανήσιων ύπηκόων μέσα στην περιφέρεια τών νέων όθωμανικών κτήσεων⁵⁰. Στην πραγματικότητα ώστόσο ή παρουσία έπτανήσιου εκπροσώπου επιβάλλεται και από τó ότι ή συνθήκη τής Πρέβεζας ρυθμίζει επίσης — από τόν ίδιο τόν συνταγματικό της χαρακτήρα — όρισμένες έξουσίες τού όθωμανού διοικητή τής προνομιακής περιφέρειας και σύμφωνα με τή συνθήκη τής Κωνσταντινούπολης οί άρμοδιότητες τού άξιωματούχου αυτού έπρεπε να καθοριστούν με τή συναίνεση τής Έπτανήσου Πολιτείας⁵¹. Η δέσμευση αυτή τού σουλτάνου άποσκοπούσε άκριβώς στη διασφάλιση τών παραδοσιακών έπτανησιακών συμφερόντων μέσα στα νέα σουλτανικά έδάφη, πού μέχρι πρόσφατα αποτελούσαν με τά Έπτανήσα μιá ενιαία επικράτεια.

Η δεύτερη ιδιότητα τού Γονέμη άπορρέει επίσης από τή συνθήκη τής Κωνσταντινούπολης, πού καθιερώνει τή Ρωσία ώς έγγυήτρια δύναμη τόσο για τήν πολιτική ύπαρξη τού νεοσύστατου έπτανησιακού κράτους όσο και για τó προνομιακό καθεστώς τού Άκρωτηρίου· στο 11ο μάλιστα άρθρο τής ίδιας συνθήκης ó τσάρος ύπόσχεται να συμβάλει με τή διπλωματική του ύπηρεσία, ώστε να αναγνωριστεί και από τις λοιπές εύρωπαϊκές δυνάμεις τó καθεστώς πού επιβάλλεται στις δύο πλευρές τού Ίονίου⁵². Η Ρωσία έχει αναδειχθεί στον ρόλο αυτό με τήν ούσιαστική συμβολή τού στόλου της στην εκδίωξη τών δημοκρατικών Γάλλων από τó Ίόνιο (1798-99)⁵³. Η δεύτερη ιδιότητα τού Γονέμη έπεκτείνει αυτήν τή ρωσική έγγυηση και στα ειδικότερα προνόμια πού ρυθμίζονται με τή συνθήκη τής Πρέβεζας.

Η διπλή ιδιότητα τού Γονέμη άποδεικνύει ότι ή βασική νομοθεσία «τής έσωτερικής διοικήσεως» — ή σύνταγμα — τών νέων όθωμανικών κτήσεων ρυθμίζεται με τήν έποπτεία και έχει τήν άποδοχή τής έπτανησιακής Γερουσίας και τού τσάρου. Οί δύο αυτές κυβερνήσεις έγγυώνται πρòς τούς συνυπογράφοντες τοπικούς πρòχοντες τόν σεβασμό τού προνομίου από τήν πλευρά τού σουλτάνου. Η έπτανησιακή και ή ρωσική διπλωματία είναι άλλωστε τά «άνήκοντα και προσφυή μέσα», στα όποια προσφεύγουν οί προνομιακές πόλεις σε περίπτωση άπειλής κατά τού καθεστώτος τους⁵⁴.

Έχει παρατηρηθεί ότι μόνον οί τοπικοί πρòχοντες και ó Γονέμης ήταν σε θέση να διατυπώσουν τούς όρους τής πράξης ή να εισηγηθούν τó περιεχόμενό

50. Πβ. στο ίδιο, σ. 204.

51. Βλ. Π. ΧΙΩΤΟΥ, δ.π., σ. 752.

52. Στο ίδιο, σ. 752-753. Η Άγγλία αναγνώρισε τή συνθήκη στις 13 Ίαν. 1801, στο ίδιο, σ. 770.

53. Η συνθήκη τής Κωνσταντινούπολης δέν άποτελεί έπιτυχία τής ρωσικής αλλά τής τουρκικής διπλωματίας: τó έπτανησιακό κράτος πληρώνει φόρο ύποτέλειας στην Πύλη, και τά παραδοσιακά έπτανησιακά έξαρτήματα, έστω και ύπό προνομιακό καθεστώς, ενσωματώνονται πλήρως στην Τουρκία.

54. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Όψεις»..., δ.π., σ. 208-9.

της στον εκπρόσωπο τού επικυριάρχου⁵⁵. Έχει επίσης ύποδειχθεί ή έξάρτηση τών πόλεων τού Άκρωτηρίου από τήν Έπτανήσο Πολιτεία σε θέματα άστικής νομοθεσίας⁵⁶. Άρχειακά εύρήματα άποκαλύπτουν ότι στις πόλεις τού Άκρωτηρίου νομομαθείς δέν ύπάρχουν, και ότι για τήν έπίλυση σοβαρών νομικών ζητημάτων οί τοπικές άρχες προστρέχουν στις συμβουλές ή τήν έπίσημη γνωμοδότηση έπτανήσιων νομομαθών ή τής ίδιας τής έπτανησιακής Γερουσίας⁵⁷. Έπομένως δέν πρόκειται μόνον για έξάρτηση τής νομοθεσίας αλλά και για παροχή έπιστημονικής νομικής συνδρομής, για έπιστημονική έξάρτηση και κηδεμονία. Η γνώμη μας είναι ότι μιá τρίτη ιδιότητα τού Γονέμη λαμβάνει: άκόμη και για όρισμένα θέματα πού, φαινομενικά, δέν έγγίζουν άμεσα τά έπτανησιακά συμφέροντα, ó Γονέμης ένεργεί άσφαλώς ως ειδήμων δίπλα στους τοπικούς πρòχοντες.

Όστόσο είναι προφανές ότι ούτε ή παρουσία τού Γονέμη ούτε ή έξάρτηση τής άστικής νομοθεσίας τού Άκρωτηρίου από τήν αντίστοιχη τής Έπτανήσου Πολιτείας ούτε ή νομική συνδρομή ή ή διπλωματική συμπαραστάση τής τελευταίας πρòς τά πρώην έπτανησιακά έξαρτήματα στοιχειοθετούν και διοικητική, όπως έχει ύπονοηθεί⁵⁸, έξάρτηση τής προνομιακής όθωμανικής περιφέρειας από τήν Κέρκυρα.

Τó π ρ ώ τ ο άρθρο τής συνθήκης όρίζει τις γενικές άρχες τής αυτοδιοίκησης, πού ισχύουν και στις τρεις πόλεις τής προνομιακής περιφέρειας. Με κύριο θέμα του τις άρχαιρεσίες για τήν ανάδειξη στα τοπικά άξιώματα, τó άρθρο αυτό διασφαλίζει τις έξουσίες τού Συμβουλίου κάθε πόλης και όριοθετεί μέσα από τόν έλεγχο τών διαδικασιών τις έξουσίες τού εκπροσώπου τού σουλτάνου. Είναι άξιοσημείωτο ότι και τά δύο αντίγραφα άποφεύγουν να χρησιμοποιήσουν τήν καθιερωμένη από Βενετοκρατίας όνομασία «Συμβούλιο» για να προσδιορίσουν τó σώμα τών κατοίκων πού έχουν έξασφαλίσει τó δικαίωμα τού εκλέγειν και εκλέγεσθαι στα τοπικά άξιώματα. Αντι για τόν έπίσημο αυτό όρο χρησιμοποιούν τήν περιφραση «σώμα τών άρχόντων» ή «σώμα τών εύγενών»⁵⁹.

55. Στο ίδιο, σ. 204.

56. Στο ίδιο.

57. Άρχειο Μητροπόλεως Πρέβεζης, άριθ. 20, 19 Μαρτ. 1805, φ. 55^α. Στο ίδιο, άριθ. 21, 25 Φεβρ. 1806, φ. 15^α-^β. 27 Φεβρ. 1806, φ. 16^β-17^γ. 10 Μαΐου 1806, φ. 30^ν, 31^ν-32^ε. Βλ. και τή διαμαρτυρία ένòς Παργινού, ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, δ.π., σ. 202-204· και στη σ. 203 σαφώς: στα δικαστήρια τής Πρέβεζας και τής Πάργας «συνκάθονται ύποκείμενα όπου άλλην έγνωρίζουν τούς νόμους».

58. Για τήν άποψη αυτή βλ. ΗΑΙΑ ΒΑΣΙΛΑ, δ.π., σ. 99, 100. Είναι επίσης άνυπόστατη ή πληροφορία τού ΝΕΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΤΣΗ, δ.π., σ. 825, ότι οί πρόεδροι τών προνομιακών πόλεων και ó άπεσταλμένος τής έπτανησιακής δημοκρατίας συνέρχονταν έτησίως στην Πρέβεζα και συνέθεταν «τους όρους» (:), πού ένέκρινε ó βοεβόδας.

59. Βλ. έδω, σ. 436, αντίγρ. Μάνου στ. 26· σ. 438, αντίγρ. Οίκου. στ. 15.

Ἐκ τῆς ἀπόφασίς αὐτῆς ἀπορρέει ἡ ἐξουσία κάθε τοπικῆς ἀρχῆς. Ὡς ἀπόλυτα δικαιώματα τοῦ Συμβουλίου κάθε πόλης ὀρίζονται: α) ἡ ἐκλογή τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν, β) ἡ σύσταση νέων δικαστηρίων, ἀρχῶν καὶ ἀξιωματῶν στὴν πόλη⁶⁰ καὶ γ) ἡ ἐπιβολὴ μεταρρυθμίσεων στὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ Συμβουλίου⁶¹. Τὸν τελευταῖο γενικὸ καὶ ἀσαφῆ ὄρο ἐρμηνεύουμε ὡς δικαίωμα τροποποίησης τοῦ ἰσχύοντος ἀπὸ Βενετοκρατίας κανονισμοῦ τοῦ Συμβουλίου. Ἡ πρόβλεψη δὲν πρέπει νὰ ἀφορᾷ μόνον τὴ λειτουργία τοῦ σώματος ἀλλὰ νὰ περιλαμβάνει ἴσως καὶ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῶν προσόντων γιὰ τὴν περίπτωση ἐγγραφῆς νέων μελῶν. Νομίζουμε ὅτι μὲ τοὺς δύο τελευταίους ὄρους πρέπει κυρίως νὰ συνδεθεῖ ἡ ἐκ προοιμίου κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος κάθε πόλης νὰ ἐπιφέρει ἐποικοδομητικὲς μεταβολὲς στὰ ἐσωτερικὰ της⁶².

Τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 16) προσδιορίζει ὅτι οἱ ἀρχαιρεσίες διεξάγονται μιὰ φορὰ τὸν χρόνο, καὶ ὅτι οἱ ἀξιωματοῦχοι ἀναδεικνύονται διὰ πλειοψηφίας. Στὸ ἀντίγραφο Μάνου ἡ ἀντίστοιχη φράση, ποὺ ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει περιληπτικὰ «τὰς συνηθισμένας μεθόδους» (στ. 29), μπορεῖ νὰ καλύπτει καὶ ἓνα σύνολο ἀπὸ διαδικαστικὲς καὶ ἐθιμοτυπικὲς λεπτομέρειες, ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀρχαιρεσίες καὶ ποὺ εἶχαν καθιερωθεῖ κατὰ τὸ προηγούμενο καθεστῶς. Ἡ ἰσχὺς τῶν λεπτομερειῶν αὐτῶν καὶ ἐπὶ προνομιακοῦ καθεστῶτος ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς πράξεις τῶν ἀρχῶν τῆς Πρέβεζας.

Ὁ βοεβόδας δὲν δικαιούται νὰ παρίσταται κατὰ τὶς ἀρχαιρεσίες οὔτε νὰ παρεμβαίνει⁶³ στὴν ἀνάδειξη τῶν ἀξιωματοῦχων, στὴν ὀργάνωση τῆς διοίκησης ἢ στὰ ἐσωτερικὰ θέματα τοῦ Συμβουλίου⁶⁴. Ἐκτελεῖ τὶς ἀποφάσεις τῶν τοπικῶν διοικητικῶν καὶ δικαστικῶν ἀρχῶν καὶ συγκεκριμένα τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦν ὑπηρεσιακῆς φύσεως θέματα ἢ ἀποσκοποῦν στὴν ἐξασφάλιση τῆς δημόσιας ἡσυχίας, τῆς τάξεως καὶ τῆς ἀσφάλειας⁶⁵. Στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου

60. Ἐδῶ, σ. 437, ἀντίγρ. Μάνου στ. 39-41. Βλ. καὶ ἐπὶ. σημ. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ ἀντίγρ. Οἰκον., σ. 438 στ. 19... 22-24 ὁ ὄρος περιληπτικὰ: «καὶ πᾶν ἄλλο ἐπάγγελμα»... αὐτὸ ὅποιον θέλουν γνωρίσει ἀναγκαῖον διὰ τὸ ἐντελέστερον τῶν διοικήσεων των καὶ εὐδαιμονίαν τῶν κοινοτήτων των».

61. Ἐδῶ, σ. 437, ἀντίγρ. Μάνου στ. 42: «διόρθωσιν» σ. 438, ἀντίγρ. Οἰκον. στ. 20: «μεταρρυθμισιν». Στὸ ἀντίγραφο Μάνου οἱ δύο τελευταῖοι ὄροι ἐνσωματώνονται στὸ δεύτερο ἄρθρο τῆς συνθήκης, ὅπου ὁμοῦ βρῖσκονται ἐκτὸς θέματος, ἀφοῦ τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀφορᾷ, καθὼς θὰ δοῦμε (ἐδῶ, σ. 423), τὴν ἀστική νομοθεσία. Ἡ φυσικὴ θέση τῶν ὄρων αὐτῶν εἶναι στὸ πρῶτο ἄρθρο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ Συμβουλίου· σχετικὰ βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 430.

62. Βλ. ἐδῶ, σ. 417.

63. Ἀντίγρ. Μάνου στ. 31-32: «δὲν θέλει ἔχει τόπον καὶ ἐπιχείρησιν» ἀντίγρ. Οἰκον. στ. 24-25: «δὲν ἔχει δικαίωμα ἐμβάσεως καὶ μεθέξεως».

64. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀντίγρ. Οἰκ.· πβ. σημ. 60 καὶ σημ. 61.

65. Ἀντίγρ. Μάνου στ. 33-34: «διὰ τὴν κοινήν ἡσυχίαν τῶν τόπων». Ἀναλυτικότερα στὸ ἀντίγρ. Οἰκον. στ. 28-29: «διὰ τὴν δημόσιον ὑπηρεσίαν, εὐταξίαν καὶ ἀσφάλειαν».

Οἰκονόμων ὄχι μόνον διατυπώνεται σαφέστερα ὁ οὐσιαστικὸς αὐτὸς περιορισμὸς τοῦ ἐπικυριάρχου ἀλλὰ προβάλλεται ἐμφανῶς καὶ ἡ τοπικὴ γραφειοκρατικὴ ἱεραρχία: ὁ βοεβόδας ἀσκεῖ τὴν ἐκτελεστικὴν τοῦ ἐξουσία μέσω τῆς Προεδρίας κάθε πόλης καὶ μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῶν δικαστηρίων ἢ ἄλλης νόμιμης τοπικῆς ἀρχῆς πρὸς τὴν οἰκεία Προεδρία. Ἡ φρασεολογία τῶν κειμένων⁶⁶ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐνοπλοῦ σώματος σὲ κάθε πόλη, τὸ ὁποῖο τελεῖ ὑπὸ τὶς διαταγὰς τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ποὺ αὐτὸς δὲν δικαιούται νὰ χρησιμοποιεῖ παρὰ μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῆς τοπικῆς διοίκησης⁶⁷.

Μὲ τὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία ἀποδέχεται τὸ κοινοτικὸ καθεστῶς τῶν νέων κτήσεων, μὲ τὴ μορφή ποὺ τὸ βασικὸ αὐτὸ προνόμιο εἶχε ρυθμιστεῖ ἐπὶ Βενετοκρατίας: οἱ τοπικὲς ἀρχὲς θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἐκλέγονται μὲ τὶς γνωστὲς διαδικασίες καὶ ἀπὸ τὸ ὑπάρχον Συμβούλιο⁶⁸. Ἡ διατήρηση τοῦ θεμελιώδους αὐτοῦ προνομίου παραδιδόταν ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία⁶⁹ καὶ ἐξακριβώθηκε ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ποὺ ἔλαβε στὴν περίπτωση τῆς Πρέβεζας⁷⁰. Παρέμενε ὁμοῦ ἀγνωστο⁷¹ τὸ ἐπίσημο κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο τὸ

66. Ἀντίγρ. Μάνου στ. 32: «νὰ κάμνη νὰ ἐνεργῶνται» ἀντίγρ. Οἰκον. στ. 25-26: «μίαν ἐκτελεστικὴν δύναμιν». Στὸ ἀντίγρ. Μάνου ἡ λέξη «κριτήρια» (στ. 33 καὶ 35) ἐρμηνεύεται ὄχι ὡς «δικαστήρια» ἀλλὰ ὡς «ἀρχές», ὅπως καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, βλ. γιὰ παράδειγμα ΚΩΝΣΤ. Γ. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος*, ὁ.π., τ. Α', σ. 60.

67. Βλ. καὶ τὸ τρίτο ἄρθρο τῆς συνθήκης, ἐδῶ, σ. 424.

68. Γιὰ τὴν Πρέβεζα τὰ θέματα αὐτὰ εἶχαν ρυθμιστεῖ μὲ τὸν Κανονισμὸ τῆς Κοινοτήτας (1741) καὶ, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, μὲ τὴ μεταρρύθμιση Erizzo (1787). Βλ. ἀντίστοιχα: Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Ἡπειρωτικὰ Σταχυολογήματα. Τὰ προνόμια τῆς Πρέβεζης ὑπὸ τὴν Ἐνετοκρατίαν», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. ΙΑ' (1962), σ. 524-525· Ἀρχεῖο Λουρόπουλου, Βιβλίο Ψηφοφοριῶν, 19 Μαΐου 1795 (ἔ.π.), φ. 54^v καὶ 30 Μαρτ. 1796 (ἔ.π.) Καταχ. 19 Μαρτ. 1796 (ἔ.π.), φ. 61^v. Τὸ ἀρχεῖο Λουρόπουλου ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τοῦ κυρίου Ἀβέριμου Καραλή, ποὺ τὸ παραχώρησε εὐγενεῖα στὸ ΚΕΜΝΕ γιὰ μελέτη. Τὸ Βιβλίο Ψηφοφοριῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Πρέβεζας συμπεριλαμβάνεται στὴν ἐκδοση ποὺ προετοιμάζει τὸ ΚΕΜΝΕ, βλ. καὶ σημ. 14. Ἐμμεσὰ γνωρίζουμε ὅτι ἡ σύσταση νέων ἀξιωματῶν ἀποτελοῦσε δικαίωμα τοῦ Συμβουλίου καὶ ἐπὶ Βενετοκρατίας, Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, ὁ.π., σ. 525 ἄρθρ. 10: «Τὰ ἀξιώματα» κλπ. «καὶ οἰονδήποτε ἄλλο ἤθελε δημιουργηθῆ ἀπὸ τὸ Συμβούλιον».

69. ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 293 σημ. 1 [Περιγραφή, ὁ.π., μέρος Β', σ. 195 σημ. 1]: «Ἡ ἔννοια τῆς συνθήκης αὐτῆς, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀεὶ λάμβανε α) ἢ οἱ κάτοικοι τῶν τεσσάρων αὐτῶν θέσεων κυβερνῶνται δι' ἐπιτοπίων νόμων καὶ ἀρχῶν» κλπ. ΣΕΡ. ΕΞΗΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 222. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 199.

70. ΝΕΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΤΣΗ, ὁ.π., σ. 825 κ.εξ. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, ὁ.π., σ. 282-283. Τὶς ἐπιφυλάξεις μας ἀπέναντι στοὺς δύο αὐτοὺς συγγραφεῖς βλ. ἐδῶ, σ. 419 σημ. 58 καὶ σ. 433.

71. Εἶχε ὥστόσο γραφεῖ στὰ 1820 ὅτι τὸ «σύνταγμα» ποὺ ρύθμιζε τὴν ἐσωτερικὴν διοίκηση τῆς προνομιακῆς περιφέρειας ἦταν συνέπεια τῶν ἄρθρων 8, 9 καὶ 10 τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βλ. [ΑΝΔΡ. ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ], *Εκπρόσ...*, ὁ.π., σ. 18-19.

προνόμιο είχε κατοχυρωθεί, αφού ούτε η συνθήκη της Κωνσταντινούπολης ούτε το φερμάνι της 1ης 'Απριλίου έθιγαν ειδικά το θέμα της τοπικής διοίκησης. 'Ο σεβασμός των παλαιών νόμων, ήθων και έθιμων, που με γενικό τρόπο κατοχυρώνεται στα δύο αυτά κείμενα⁷², μπορεί να θεωρηθεί ότι αφορά άσφαλώς την άπονομή της δικαιοσύνης, ίσως τη δικανική διαδικασία αλλά όχι απαραίτητα —και πάντως μόνον με έλαστική διάθεση έρμηνείας— την αυτοδιοίκηση. 'Επειδή οι άρμοδιότητες του βοεβόδα συνάπτονται με τα θέματα της τοπικής διοίκησης, το πρώτο άρθρο της συνθήκης της Πρέβεζας μπορεί να θεωρηθεί ότι συνδέεται με το χωρίο του δου άρθρου της ρωσοτουρκικής συνθήκης που δεσμεύει τον σουλτάνο να προσδιορίσει τις άρμοδιότητες του εκπροσώπου του με τη συναίνεση της έπτανησιακής κυβέρνησης⁷³.

'Επιπλέον το πρώτο άρθρο της συνθήκης ενισχύει την έσωτερική αυτονομία των πόλεων απέναντι στον νέο επικυρίαρχο, γιατί θεσπίζει α) τον αποκλεισμό του βοεβόδα από κάθε είδους ανάμειξη και συμμετοχή στα έσωτερικά διοικητικά θέματα και β) τη ρύθμιση της εκτελεστικής του εξουσίας από τις νόμιμες τοπικές αρχές. 'Η χειραφέτηση των τοπικών κυβερνήσεων στα έσωτερικά θέματα εκφράζεται και συμβολικά με το αποκλεισμό του βοεβόδα από τις έκλογικές συνόδους του Συμβουλίου⁷⁴. Φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος όρος καταστρατηγείται κάποια στιγμή στην Πάργα, όπου ο εκπρόσωπος του βοεβόδα γίνεται δεκτός στις άρχαιρες ως παρατηρητής αντίθετα η τοπική κυβέρνηση (Κονκλάβιο) της Πρέβεζας άπορρίπτει άναλογη πρόταση στα 1805 με δώδεκα ψήφους έναντι τριών⁷⁵. Αυτό που δέν υπάρχει λόγος να άναφερθεί στη συνθήκη είναι ότι ο βοεβόδας έπιστατεί για την άπαρέκλιτη έφαρμογή των συνθηκών, από τις όποιες πηγάζει το προνομιακό καθεστώς ότι είναι έπομένως ο ρυθμιστής του τοπικού πολιτεύματος.

Παρατηρούμε ότι με το πρώτο άρθρο της συνθήκης όχι μόνον έπιβεβαιώνονται οι έξουσίες που άσκούσε το Συμβούλιο έπι Βενετοκρατίας αλλά ότι έπι πλέον οι έξουσίες αυτές ενισχύονται.

72. Στη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης άρθρ. 8, βλ. Π. ΧΙΩΤΟΥ, *δ.π.*, σ. 752. Στο φερμάνι: «και αι περιπίπτουσαι κρίσεις, υποθέσεις και διαφοραι άναμεταξύ των, να θεωρώνται με το μέσον των έκλεχθησομένων τιμών προεστώτων, κατά τους παλαιούς νόμους και κανόνες και συνηθείας των», ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, *δ.π.*, σ. 388· ΕΜΜ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, *δ.π.*, σ. 74.

73. Βλ. έδω, σ. 418 σημ. 51.

74. Στο προηγούμενο καθεστώς το Συμβούλιο συγκαλούσε ο βενετός τακτικός προβλεπτής, βλ. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *δ.π.*, σ. 524 άρθρ. 3, σ. 525 άρθρ. 11. 'Αρχείο Λουρόπουλου, Βιβλίο Ψηφοφοριών. Παρουσία του βοεβόδα η εκπροσώπου του δέν σημειώνεται στα βιβλία διοικήσεως Πρεβέζης ούτε κατά τις άρχαιρες, ούτε στις έκτακτες συνεδριάσεις του Συμβουλίου αλλά ούτε και στις συνεδριάσεις του Κονκλαβίου.

75. 'Αρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης, αριθ. 20, 18 Νοε. 1805, φ. 57F.

Το δεύτερο άρθρο της συνθήκης όρίζει ότι στην προνομιακή περιφέρεια ίσχυει η άστική και ποινική νομοθεσία της 'Επτανήσου Πολιτείας, έφ' όσον αυτή συμφωνεί με το δίκαιο που ίσχυε έπι Βενετοκρατίας και με τα τοπικά ήθη και έθιμα.

Το άρθρο αυτό άπορρέει από βασική διάταξη του δου άρθρου της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με την όποια θα παρέμενε άμετάβλητο στις νέες όθωμανικές κτήσεις το καθεστώς που μέχρι τότε ρύθμιζε την άστική και ποινική διαδικασία, την ιδιοκτησία και την κληρονομική διαδοχή⁷⁶. 'Ομως είναι γνωστό ότι το καθεστώς αυτό είχε διαμορφωθεί στην περιοχή έπι Βενετοκρατίας. 'Επομένως η άναφορά του δεύτερου άρθρου στη νομοθεσία του παλαιού επικυρίαρχου, όπως και στα ήθη και έθιμα των κατοίκων, στηρίζει τη νομιμότητα του δου ή θέτει ίσως μία προϋπόθεση⁷⁷ για την έφαρμογή του.

'Η διάταξη της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης έπαναλαμβάνεται με την ίδια γενικότητα στο φερμάνι της 1ης 'Απριλίου, όπου ως γνώμονας για την άπονομή της δικαιοσύνης άνάμεσα σε κατοίκους των νέων περιοχών, χριστιανούς όλους, όρίζεται ο σεβασμός των παλαιών νόμων, ήθων και έθιμων. 'Η τριπλή επανάληψη της οδηγίας προς τον βοεβόδα⁷⁸ υπογραμμίζει τη σημασία της.

Το δεύτερο άρθρο της συνθήκης της Πρέβεζας διασαφηνίζει έπομένως την αντίστοιχη βασική διάταξη του δου άρθρου της συνθήκης της Κωνσταντινούπολης καθώς και την άναφορική οδηγία του χάτι χουμαγιούν. 'Η ρωσοτουρκική συνθήκη θεμελιώνει το προνόμιο, το φερμάνι το έπιβεβαιώνει και τονίζει τη σπουδαιότητά του. 'Αλλά κανένα από τα δύο αυτά κείμενα δέν το προσδιορίζει.

76. Π. ΧΙΩΤΟΥ, *δ.π.*, σ. 752.

77. 'Εδω, σ. 437, αντίγγρ. Μάνου στ. 38· σ. 438, αντίγγρ. Οίκον. στ. 32: «όντας αυτοί» οι νόμοι της 'Επτανήσου Ρεβούβλικας «σύμφωνοι με τους βενετικούς και με τα ήθη» κλπ. Το πιθανότερο είναι ότι η μετοχή «όντας» εισάγει έδω άναφορική αιτιολογική πρόταση, που έρμηνεύεται: «με το να είναι», «αφού είναι». 'Ωστόσο δέν αποκλείεται να πρόκειται για άναφορική υποθετική πρόταση: «με την προϋπόθεση ότι είναι».

78. Βλ. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, *δ.π.*, σ. 385-6: «Οι κάτοικοι αυτών των τεσσάρων τόπων... «θέλουν έχει έλευθεραν την ένεργειαν»... «όμοίως και εις τα ήθη και νόμους και κρίσεις των ό,τι λογής έως τώρα έφθασαν να ήναι συνηθισμένοι, ούτω και εις το έξής άπαράλλακτως δια να ενεργώνται είναι βασιλική μου άδεια και θέλησις» στο ίδιο, σ. 386: «Αί κάθε είδους άγωγαι και κληρονομικαι διαφοραι όμοίως και περι ύποστατικών να θεωρώνται φιλοδικαίως κατά τους παλαιούς των νόμους και άρχαιας συνηθείας των» στο ίδιο, σ. 388: «και αι περιπίπτουσαι κρίσεις, υποθέσεις και διαφοραι άναμεταξύ των να θεωρώνται με το μέσον των εκλεχθησομένων τιμών προεστώτων, κατά τους παλαιούς νόμους και κανόνες και συνηθείας των». Πβ. Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, *δ.π.*, σ. 70, έπιστολή τούρκου διοικητή από Πρέβεζα —πιθανότατα του 'Αβδουλάχ αλλά πάντως όχι του 'Αλή πασά, όπως υποθέτει ο συγγραφέας— προς τον Μαρίνο Λουρόπουλο στην 'Αγία Μαύρα, με ήμερομ. 26 Αύγ. 1801: «'Εγώ ξέρω να παιδεύσω τους άτάκτους ήμα τί να σας κάμω όπού οι νόμοι σας και οι συνηθείες σας δέν το συγχωρούν».

Τὴν εἰδικότερη ρύθμιση τοῦ θέματος οἱ ῥώσοι καὶ ὀθωμανοὶ διπλωμάτες ἀφῆσαν στοὺς ἀρμολιότερους τοπικοὺς παράγοντες, καὶ συγκεκριμένα στοὺς ἐπτανήσιους εἰδήμονες καὶ τοὺς προεστοὺς τῶν προνομιακῶν πόλεων, ποὺ ἐπροσωποῦσαν ἄλλωστε τοὺς ἐνδιαφερόμενους πληθυσμούς. Γιατὶ ἡ διατήρηση σὲ ἰσχύ τῆς παλαιᾶς κοινῆς νομοθεσίας γίνεται ἀντιληπτὴ κυρίως ὡς πρακτικὴ διευκόλυνση τῆς διαχείρισης τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰονίου περιουσιακῶν καὶ λοιπῶν συμφερόντων τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν, ποὺ γιὰ πολλὰς γενεὰς εἶχαν διατελέσει ὑπῆκοοι μιᾶς ἐνιαίας ἐπικράτειας⁷⁹. Ὁ σεβασμὸς τοῦ ἰσχύοντος δικαίου—ὅπως καὶ ἡ ἐλεύθερη ἀσκηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας— εἶναι προνόμια ποὺ παραχωροῦνται μὲ τὴ συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ καθιερωμένου τῆς Μολδοβλαχίας⁸⁰.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρθροῦ παραδίδεται ἔμμεσα ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα⁸¹. Ἄγνωστο παρέμενε ὡστόσο ὅτι οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς στηρίζονταν στὸ δεύτερο ἀρθρο τῆς συνθήκης τῆς 25ης Δεκεμβρίου.

Τὸ τρίτο ἀρθρο ἀφορᾷ τὴν φρούρηση τῶν προνομιακῶν περιοχῶν καὶ τὴν διαφύλαξη τῆς τάξεως στὸ ἐσωτερικὸ τους. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ προβλέπεται ἡ σύσταση ἐνὸς ἐμμισθοῦ σώματος σὲ κάθε πόλη, τὸ ὁποῖο θὰ ἀπαρτίζονταν κάτοικοι τῆς περιοχῆς. Τὴ μισθοδοσία αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς φρουρᾶς ἐκάστου τόπου⁸² ἀναλαμβάνει ὁ βοεβόδας, δηλαδή ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία. Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν ἀνδρῶν τοῦ σώματος εἶναι δικαίωμα τῆς τοπικῆς διοίκησης. Εἶδαμε ἄλλωστε, μὲ ἀφορμὴ τὸ πρῶτο ἀρθρο τῆς συνθήκης, ὅτι τὸ σῶμα αὐτὸ τελεῖ ὑπὸ τὸν βοεβόδα, ποὺ δὲν δικαιούται ὡστόσο νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῶν τοπικῶν ἀρχῶν⁸³. Συμπεραίνουμε ὅτι ἡ φρουρὰ

79. Τὰ ἰσχυρὰ συμφέροντα τῶν Ἐπτανησίων μέσα στὴν προνομιακὴ περιφέρεια ἀναγνωρίζονται μὲ εἰδικὴ μνεία στὴ συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. Π. ΧΙΩΤΟΥ, ὁ.π. Οἱ ἐπτανήσιοι ἰδιοκτῆτες ἀκινήτα στὴν προνομιακὴ ὀθωμανικὴ περιφέρεια μποροῦν νὰ πουλοῦν τὰ ἀκινήτά τους μόνον σὲ Ἐπτανησίους ἢ σὲ κατοίκους τῆς περιφέρειας αὐτῆς, βλ. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 386. Στὸ δίπλωμα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης πρὸς τοὺς Ἐπτανησίους ὁ ὅρος εἶναι πῶς κατηγορηματικὸς: οἱ ἀγοραστὲς ἀπαγορεύεται νὰ εἶναι «Φράγκοι», βλ. Ε. Μ. LUNZI, ὁ.π., σ. 255. Γιὰ τὰ ἐπτανησιακὰ συμφέροντα στὴν προνομιακὴ περιφέρεια βλ. καὶ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 206-207.

80. Σύμφωνα μὲ τὸ 8ο ἀρθρο τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινούπολης, βλ. Π. ΧΙΩΤΟΥ, ὁ.π.

81. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 202, 204, 208, ὅπου ἡ προσθήκη ὅτι ἡ διαδικασία στὶς πόλεις τοῦ Κοντινέντε εἶναι ἀπλούστερη καὶ, γιὰ τοὺς ξένους, συντομότερη· γιὰ τὴν προσθήκη βλ. καὶ ΝΕΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΤΣΗ, ὁ.π., σ. 827-828.

82. Ἡ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν διατύπωση ἀπὸ τὸ ἀντίγρ. Οἰκον., βλ. ἐδῶ, σ. 439 στ. 36. Στὰ 1884 τὸ σῶμα αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς «ἐθνοφυλακὴ», βλ. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 222.

83. Ἐδῶ, σ. 421. Βλ. καὶ [ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ], ὁ.π., σ. 21 (γαλλ. ἐκδ. σ. 19), ὅπου ἀφῶς ἡ φρουρὰ τῆς Πάργας τελεῖ ὑπὸ τὴν διαταγὴν τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ βοεβόδα.

ἐλέγχεται τυπικὰ ἀπὸ τὸν βοεβόδα ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν οἰκεία Προεδρία. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν τοπικὴν ἀρχὴν ὡς μέσον ἐπιβολῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης διατυπώνεται σαφέστερα στὸ ἀντίγραφο Μάνου⁸⁴.

Φαινομενικὰ ἴσως ἡ συνθήκη τῆς Πρέβεζας τροποποιεῖ ὑπὲρ τῆς τοπικῆς διοίκησης τὴν ἐντεταλμένη ἀρμολιότητα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας νὰ διορίζει ὁ ἴδιος ἐμπιστοὺς ἀνδρες γιὰ τὴν φρούρηση τῶν συνόρων⁸⁵. Θίγεται ἐπὶ πλέον τὸ θέμα τῆς τάξεως καὶ τῆς ἀσφάλειας στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πόλεων.

Τὸ τετάρτο ἀρθρο τῆς συνθήκης εἶναι ἤδη δημοσιευμένο⁸⁶. Ἀφορᾷ κυρίως «τὴν κατ' ἐφεση ἐκδίκηση ἀστικῶν ὑποθέσεων εἴτε ἀνάμεσα σὲ κατοίκους τῶν προνομιακῶν πόλεων εἴτε ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους καὶ σὲ ἐπτανήσιους ὑπηκόους»⁸⁷. Ἐπίσης ὀρίζει εἰδικὰ ὅτι ἡ πρωτοβάθμια ἐκδίκηση τῶν διαφορῶν ποὺ ἀφοροῦν ὑποστατικὰ καὶ ποὺ ἀνακύπτουν ἀνάμεσα σὲ ἐπτανήσιους ὑπηκόους καὶ σὲ κατοίκους τῶν προνομιακῶν κτήσεων θὰ διεξάγεται ὑποχρεωτικὰ στὸ δικαστήριον τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ ὑποστατικὰ.

Οἱ ἀποφάσεις ποὺ ἀφοροῦν ποσὰ ἀνώτερα τῶν 50 γρ., ὅπως ἄλλωστε καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν ὑποστατικὰ, ἐφεσιβάλλονται ἀποκλειστικὰ στὰ ἀνώτερα δικαστήρια τῶν ἄλλων δύο πόλεων καὶ ὄχι τῆς πόλης στὴν ὁποία ἔχει ἐκδοθεῖ ἡ πρωτόδικη ἀπόφαση. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τῶν τριῶν γνωστῶν ἀντιγράφων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Πρέβεζα⁸⁸. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 43) ἡ ἐφεση μπορεῖ νὰ ἀσκεῖται εἴτε στὸ ἀνώτερο δικαστήριον τῆς πόλης στὴν ὁποία ἔχει ἐκδοθεῖ ἡ πρωτόδικη ἀπόφαση εἴτε στὰ ἀνώτερα δικαστήρια τῶν δύο ἄλλων πόλεων. Ὁρθὴ θεωροῦμε τὴν ἐκδοχὴ τῶν ἀντιγράφων τῆς πρεβεζάνικης σειρᾶς γιὰ δύο λόγους: α) θὰ ἦταν δυσερμηνευτὴ ἡ σκόπιμη παραχάραξη στὰ ἀντίγραφα αὐτὰ ἐνὸς ὅρου κατὰ τρόπο τέτοιο, ὥστε νὰ ὑπονομεύεται δικαίωμα τοπικῆς ἀρχῆς, β) ἡ φράση ποὺ ὀρίζει ὅτι οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις, ποὺ τὸ ἀντικείμενό τους ὑπερβαίνει τὰ πενήντα γρόσια, ἐφεσιβάλλονται

84. Ἐδῶ, σ. 437 στ. 48-49: «διὰ τὴν ὑπόληψιν τῶν κριτηρίων, διὰ νὰ προλαμβάνουν μὲ τὸ μέσον τους τὰ ἀτοπήματα, ὅπου ἡ στιγμή ἡμπορεῖ νὰ φέρῃ». Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως «κριτήρια», βλ. ἐδῶ, σ. 421 σημ. 66. Τὸ ἀντίγρ. Οἰκον. (στ. 34) θίγει τὸ θέμα τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως μόνον μὲ τὴν λέξιν «ἀρμονία» ἢ λέξιν καὶ στὸ ἀντίγρ. Μάνου στ. 44.

85. Βλ. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 387: «καὶ ἀνίσως ἀπὸ τὰ πέριξ τίποτε κακοποιοὶ ἤθελον ἐνοχλῆ αὐτὰ τὰ μέρη, διὰ νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐνοχλοῦν, νὰ ἐκλέξῃς ἐμπιστευμένους ἀνθρώπους, ὅσους καταλάβῃς ὅτι ἐξαρκοῦν εἰς τὸ νὰ φυλάγουν αὐτοὺς ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν κακῶν καὶ αὐτοὺς νὰ μεταχειρισθῆς εἰς τὸ χουσμῆτι σου». Ε. Μ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, ὁ.π., σ. 74.

86. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, «Ἡ συνθήκη»..., ὁ.π., σ. 149. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁψεις»..., ὁ.π.: τὸ κείμενον στὶς σελ. 211-212.

87. Γιὰ τὴν ἐντὸς εἰσαγωγικῶν ἐπιγραμματικὴν διατύπωση βλ. στὸ ἴδιο σ. 206.

88. Στὸ ἴδιο, σ. 207, 211, 212. Καὶ ἐδῶ, ἀντίγρ. Μάνου, σ. 437 στ. 53-54.

υποχρεωτικά σὲ δικαστήριο μιᾶς ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο πόλεις (στ. 54) ἐπαναλαμβάνεται (στ. 60) προκειμένου γιὰ τὴν ἄσκηση ἐφeses σὲ ἀποφάσεις ποῦ ἀφοροῦν ὑποστατικά, μολοντί γιὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ περίπτωση θὰ ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἀναφορά «ὡς ἄνωθεν» (στ. 59) ἢ παραπομπὴ «ὡς ἄνωθεν» καὶ ἡ ταυτόχρονη διασάφησή της περιορίζουν τὴν πιθανότητα παρανόησης ἢ λάθους⁸⁹. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ἀντιγράφου Οἰκονόμων δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλεται σὲ ἀντιγραφικὸ λάθος. Ἡ πιὸ πρόχειρη ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ ἀντιγραφέας παρανοεῖ ἓνα ἐπεξηγηματικὸ («ἦτοι») καὶ τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ διάζευξη «ἦ», ἐνῶ παράλληλα δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ, στὴν περίπτωση ἐνὸς ἰταλικοῦ προτύπου, τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀπόδοσης ἐνὸς «ossia» μὲ «ἦ» ἀντὶ γιὰ «ἦτοι». Σχετικὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἡ διατύπωση τοῦ ἀντίστοιχου χωρίου στὰ γνωστὰ ἀντίγραφα τοῦ τέταρτου ἄρθρου, ποῦ φυλάσσονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Λευκάδας: «εἰς τὸ κριτήριο τῆς ἀπελατζίονος ἦτοι ἐπικλήσεως τῶν ἄλλων δύο τόπων»⁹⁰. Ἄν ὁ τελευταῖος συσχετισμὸς εἶναι ὀρθός, τὸ ἄμσο πρότυπο τοῦ ἀντιγράφου Οἰκονόμων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἤδη μεταφρασμένο στὴν ἐλληνικὴ. Ἀλλὰ οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχτοῦν, ὅσο λανθάνει τὸ ἐπίσημο κείμενο τῆς συνθήκης.

Τὸ τέταρτο ἄρθρο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δεύτερο δείχνει ὅτι ὁ νέος ἐπικυρίαρχος ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ διαχείριση τῆς τοπικῆς δικαιοσύνης. Ουμίζουμε ὡστόσο ὅτι ὁ ἐνδιαφερόμενος πληθυσμὸς ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, καὶ ὅτι ἡ συνθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπαγορεύει τὴν ἐγκατάσταση μουσουλμάνων, πλὴν τοῦ βοεβόδα, ὅπως καὶ τὴν ἀπόκτηση ἀπὸ μουσουλμάνους ἀκίνητης περιουσίας στὴν προνομιακὴ περιφέρεια⁹¹. Ἡ ἐκδίκασση διαφορᾶς μεταξὺ κατοίκου τῆς περιφέρειας αὐτῆς, χριστιανοῦ ἐπομένως, καὶ μουσουλμάνου ἐπιπίπτει προφανῶς στὶς ἀρμοδιότητες τοῦ βοεβόδα, ὅπως ἄλλωστε διευκρινίζει καὶ τὸ φερμάνι τῆς 1ης Ἀπριλίου⁹²· στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἐφεση μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ στὸν πλησιέστερο καδὴ. Ἐπὶ Βενετοκρατίας οἱ ἀποφάσεις καὶ τῶν πρωτοβάθμιων ἀκόμη τοπικῶν δικαστηρίων ἐφεσιβάλλονταν ἐνώπιον τοῦ βενετοῦ τακτικοῦ προβλεπτή, στὸν ὁποῖο εἶχαν ἀνατεθεῖ καὶ οἱ ποινικὲς ὑποθέσεις. Οἱ σημαντικὲς ὑποθέσεις εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐφεσιβληθοῦν στὸ δικαστήριο τοῦ γενικοῦ προβλεπτή τῶν νησιῶν ἢ ἀκόμη καὶ στὰ δικαστήρια τῆς Βενετίας⁹³. Ἡ αὐτονόμηση τῆς τοπικῆς δικαιοσύνης δὲν πραγματοποιήθη-

κε ἀσφαλῶς χωρὶς τὶς περιπλοκὲς ποῦ συνεπαγόταν ὁ μὴ καθορισμὸς τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν δικαστηρίων στὴ συνθήκη τῆς Πρέβεζας⁹⁴, ἡ γνωστὴ ἀπουσία νομομαθῶν στὶς πόλεις τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ ἡ συνακόλουθη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ νομικὴ παιδεία τῶν Ἑπτανήσιων.

Συνοπτικά: ἡ συνθήκη ἢ σύνταγμα τῆς Πρέβεζας ὀλοκληρώνει τὴ ρύθμιση τοῦ προνομιακοῦ καθεστῶτος τῶν νέων σουλτανικῶν κτήσεων σύμφωνα μὲ τὶς βασικὲς διατάξεις τῆς ρωσοτουρκικῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὶς διατάξεις αὐτὰς προσδιορίζει, ἐρμηνεύει ἀλλὰ καὶ συμπληρώνει. Διασφαλίζει τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτεύματος, τὶς κοινὲς γιὰ ὅλες τὶς πόλεις τοῦ Ἀκρωτηρίου, σύμφωνα μὲ τὸ καθεστῶς ποῦ εἶχε καθιερωθεῖ ἐπὶ Βενετοκρατίας. Ἐπιβεβαιώνει τὴν ἰσχύ τῆς ἀστικῆς καὶ ποινικῆς νομοθεσίας τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος. Θέτει τοὺς ὅρους τῆς ἀμυνας, τῆς ἐσωτερικῆς τάξης καὶ ἀσφάλειας στὶς νέες κτήσεις. Προνοεῖ γιὰ τὶς ἀντιδικίες ποῦ ἀναφύονται εἴτε μεταξὺ κατοίκων διαφορετικῶν πόλεων τοῦ Ἀκρωτηρίου εἴτε μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐπτανήσιων ὑπηκόων, ἐφ' ὅσον ἡ ἀντιδικία ἀφορᾷ ὑποστατικά ἢ ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴ δευτεροβάθμια ἐκδίκασση διαφορᾶς στὴν ὁποία κρίνονται ποσὰ μεγαλύτερα τῶν 50 γρ.

Σὲ σχέση μὲ τὸ καθεστῶς τῆς Βενετοκρατίας ἡ συνθήκη τῆς Πρέβεζας ἐνισχύει τὰ τοπικὰ συμβούλια καὶ τὰ διοικητικὰ ὄργανα ποῦ ἐκλέγονται ἀπὸ αὐτά. Οἱ τοπικὲς ἀρχὲς αὐτονομοῦνται ἀπὸ τὸν ἐπικυρίαρχο στὴ ρύθμιση τῶν ἐσωτερικῶν θεμάτων, τὴ διαχείριση τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ἐπὶ ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς. Στους τομεῖς αὐτοὺς ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ βοεβόδα περιορίζεται στὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῶν τοπικῶν προεδριῶν.

Τὸν σεβασμὸ τῶν προνομίων ἐγγυῶνται μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ κοινοῦ ἀπεσταλμένου τους ἢ Ἑπτάνησος Πολιτεία—ἀκόμη καὶ τῶν διατάξεων ἐκείνων ποῦ δὲν ἀφοροῦν ἄμεσα τοὺς ὑπηκόους της— καὶ ἡ Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία.

Ἡ ΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΩΝ

Τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων καὶ τὸ ἀντίγραφο Μάνου ἀποτελοῦν δύο διαφορετικὲς μεταφράσεις τοῦ κειμένου τῆς συνθήκης, καθὼς ἀποδεικνύουν οἱ συνεχεῖς ἀποκλίσεις τῆς συντακτικῆς δομῆς καὶ τοῦ λεκτικοῦ τους. Ἡ γλώσσα ἀπὸ τὴν ὁποία μεταφράζεται τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο κείμενα δὲν εἶναι δυνατὸν

περίπτωση τῆς Λευκάδας, τῆς ὁποίας ἡ Πρέβεζα καὶ ἡ Βόνιτσα ἀποτελοῦσαν ἐπὶ Βενετοκρατίας διοικητικὰ ἐξαρτήματα, ΚΩΝΣΤ. Γ. ΜΑΧΑΙΡΑ, *Ἡ Λευκάς ἐπὶ Ἑνετοκρατίας 1684-1797*, Ἀθήναι 1951, σ. 48, 50.

94. Ἐπιβεβαιώνεται ἐπομένως ἡ ὑπόθεση τοῦ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 203.

89. Γιὰ περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τοῦ τέταρτου ἄρθρου τῆς συνθήκης βλ. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π., σ. 207-208 καὶ σ. 371 σημ. 13.

90. Στὸ ἴδιο, σ. 211.

91. Βλ. Π. ΧΙΩΤΟΥ, ὁ.π.

92. ΣΕΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 386-7. ΕΜΜ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, ὁ.π., σ. 73.

93. ΚΩΝΣΤ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, ὁ.π., σ. 525 ἄρθρ. 5. ANDRÉ GRASSET SAINT SAUVEUR, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, A Paris, An VIII, τ. 2, σ. 265. Καὶ ἐφ' ὅσον ἰδιαιτέρα δημοσιεύματα γιὰ τὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς στεριᾶς δὲν διαθέτουμε, βλ. ἀναλογικὰ τὴν πλησιέστερη

νά προσδιοριστεί. Ἡ δήλωση τοῦ Μάνου ὅτι τὸ πρότυπό του ἦταν μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ, καθὼς παρατηρήσαμε⁹⁵, μὲ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴ συνθήκη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἢ παράλληλη χρῆση τῆς ἰταλικῆς ἢ καὶ τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τίς διαπραγματεύσεις καὶ κατὰ τὴ σύνταξη τῶν σχεδίων ἢ τοῦ ὀριστικοῦ κειμένου τῆς συνθήκης. Θεωροῦμε βέβαιο ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τίς πλευρὲς ποὺ συμμετέχουν στὶς διαπραγματεύσεις — ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ σουλτάνου, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας καὶ τοῦ γενικοῦ προξένου τῆς Ρωσίας, οἱ προεστῶτες κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς τρεῖς πόλεις — ἀποκομίζει ἀπὸ ἓνα γνήσιο, ὑπογεγραμμένο κείμενο. Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὰ πέντε ἐπίσημα καὶ ἰσοδύναμα αὐτὰ κείμενα εἶναι διατυπωμένα στὴν ἴδια γλῶσσα ἢ ἂν ὑπογράφονται ἀπὸ τὰ συμβαλλόμενα μέρη μεταφρασμένα ἤδη ἐπὶ τόπου ἀπὸ ἀρμόδιους ὑπαλλήλους.

Ὡς μεταφράσεις καὶ ὡς ἀντίγραφα, καὶ τὰ δύο κείμενα εἶναι τυπικὰ ὑποπτα γιὰ παραποίηση τοῦ πρωτοτύπου: γιὰ μεταφραστικὰ σφάλματα, παραναγνώσεις, γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις, παραλείψεις καὶ ἐνσωμάτωση περιθωριακῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἀντίγραφο Μάνου, παρὰ τὴ δήλωση τοῦ νοταρίου γιὰ τὴν ἐπίσημη προέλευση τοῦ κειμένου ποὺ παραδίδει. Γιὰ παράδειγμα, θεωροῦμε ὅτι ἡ λέξη «συνδίκους», ποὺ ἀναφέρεται μόνον ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ (στ. 27), δὲν ἀνήκει στὸ ἐπίσημο κείμενο ἀλλὰ ὅτι ἔχει προστεθεῖ ὑστερότερα γιὰ νὰ διευκρινίσει στοὺς χρήστες τοῦ κειμένου ὅτι ὁ ὅρος πρόεδροι, ποὺ ἀκολουθεῖ, δὲν δηλώνει ἓνα νέο ἀξίωμα ἀλλὰ μεταβολὴ τῆς ὀνομασίας ἐνὸς ἀξιώματος γνωστοῦ ἀπὸ τὸ προηγούμενο καθεστῶς. Ἐπίσης ἡ ἀπουσία τῆς φράσης «φυλαττόμενον»... — «εὐτυχίαν του» (ἀντίγρ. Μάνου στ. 23-25) ἀπὸ δύο ἀντίγραφα⁹⁶ καθιστᾷ ὑποπτη τὴ γνησιότητα τοῦ χωρίου.

Ἡ πρεβεζάνικη καταγωγή τῶν δύο γνωστῶν ἀποσπασματικῶν ἀντιγράφων τοῦ ἀρχείου Λευκάδας, ἡ κοινὴ συντακτικὴ δομὴ καὶ τὸ κοινὸ λεκτικὸ τους μὲ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ ἀντιγράφου Μάνου δείχνουν ὅτι καὶ τὰ τρία αὐτὰ κείμενα ἀναπαράγουν τὴν ἐπίσημη ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχὲς τῆς Πρέβεζας⁹⁷. Οἱ λιγοστὲς ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στὰ τρία αὐτὰ κείμενα εἶναι ἐπουσιώδεις καὶ ὀφείλονται πιθανότατα στοὺς διαφορετικοὺς ἀντιγραφεῖς. Σὲ ὀρισμένα ὡστόσο σημεῖα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἀρχείου Λευκάδας, ποὺ χρονικὰ πολὺ λίγο ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τῆς συνομολόγησης τῆς συνθήκης, ἐμφανίζουν γνησιότερο λεκτικὸ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ ἀντιγράφου Μάνου, ὅπου παρατηροῦμε μετάφραση ἰταλικῶν λέξεων, διόρθωση

95. Βλ. ἐδῶ, σ. 408.

96. Βλ. ἐδῶ, σ. 417.

97. Βλ. ἐδῶ, σ. 406.

γραμματικῶν λαθῶν καὶ ἐξευγενισμό ὀρισμένων φθόγγων⁹⁸. Οἱ λίγες αὐτὲς περιπτώσεις δηλώνουν μιὰ ἐνδιάμεση ἀπόπειρα γλωσσικῆς κάθαρσης τοῦ κειμένου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἀποκλείεται νὰ εὐθύνεται ὁ ἴδιος ὁ διδάσκαλος Μάνος παρὰ τὴν εἰσαγωγικὴ του διαβεβαίωση γιὰ τὸ «ἀπαράλλακτον» τοῦ ἀντιγράφου. Ὡστόσο οἱ ὅροι «Σενάτο» καὶ «Ρεβούβλικα» διατηροῦνται ἀμετάφραστοι στὸ ἀντίγραφο Μάνου.

Τὰ δύο πλήρη ἀντίγραφα τῆς συνθήκης ποὺ διαθέτουμε σήμερα (Μάνου καὶ ἀρχείου Οἰκονόμων) παραδίδουν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ὑπογραφῶν ἀπὸ τὸ ἐκδεδωμένο ἀποσπασματικὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Λευκάδας. Ἔτσι οἱ προεστοὶ τῆς Βόνιτσας Ἀχεριάτης, Φραγκαθοῦλης καὶ Δημ. Σμέντσας ἢ Μέντσας παραδίδονται ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα Μάνου καὶ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 66, 67, 67 καὶ 58, 59, 60 ἀντίστοιχα) ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Λευκάδας. Σὲ σφάλματα τῶν ἀντιγραφῶν ὀφείλονται προφανῶς οἱ διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται στὶς ὑπογραφὲς τῶν Μόσχου Κουρέα (ἀντίγρ. Λευκ. στ. 30) ἢ Κουφέα (ἀντίγρ. Μάνου στ. 64· ἀρχείου Οἰκονόμων στ. 55), τοῦ Παναγιώτη Δεσίλα (ἀντίγρ. ἀρχείου Λευκάδας στ. 39) ἢ Ζούλα (ἀντίγρ. Μάνου στ. 69) ἢ Ζούλη (ἀντίγρ. ἀρχείου Οἰκονόμων στ. 51) καὶ τοῦ Ἰωάννη Δεσίλα (ἀντίγρ. ἀρχείου Λευκάδας στ. 40· ἀντίγρ. Μάνου στ. 70) ἢ Βασιλᾶ (ἀντίγρ. ἀρχείου Οἰκονόμων στ. 51).

Οἱ εἰδικότερες ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸν χρονολογικὸ συσχετισμὸ ἢ τὴν ἀνίχνευση μιᾶς πλησιέστερης ἐνδεχομένως συγγένειας ἀνάμεσα στὸ ἀντίγραφο Μάνου καὶ τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Ἡ ἀδέξια συρραφὴ ἐνὸς συγκεκριμένου χωρίου, σὲ διαφορετικὰ μάλιστα σημεῖα τοῦ κειμένου καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα, προδίδει ὅτι αὐτὰ ἀνάγονται σὲ ἓνα κοινὸ πρότυπο, ἀπὸ τὸ περιθώριο τοῦ ὁποίου τὸ χωρίο ἐνσωματώνεται κατὰ τὴν κρίση τοῦ ἐκάστοτε ἀντιγραφέα στὸ κείμενο τῶν ἀντιγράφων ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ πρότυπο αὐτό. Εἶναι ἄγνωστο ἂν τὸ συγκεκριμένο πρότυπο ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε ἐπίσημα καὶ ἰσοδύναμα κείμενα τῆς συνθήκης, ποὺ ἀποκόμισαν οἱ συμβαλλόμενες πλευρὲς, ἢ κάποιο ἐνδιάμεσο ἀντίγραφο. Ἡ διαφορετικὴ φραστικὴ ἀπόδοση τοῦ χωρίου ἀπὸ τὰ δύο διαθέσιμα πλήρη ἀντίγραφα τῆς συν-

98. Γιὰ παράδειγμα στὸ ἀντίγρ. Μάνου στ. 18 πρέσβυς: στὸ ἀντίγρ. Λευκ. στ. 4 ἡν-βιάτος. Καὶ ἀντίστοιχα: 19 ῥεβούβλικας: 5 ῥεπουμπλικας || 23 φυλαττόμενον: 10 φυλαζό-μενον || 51 Πρεβέζης, Βονίτσης καὶ Πάργης: 15 Πρεβεζας, Βόνιτζας καὶ Πάργας || 52 νὰ ἐκκαλοῦν: 15-16 νὰ ἀπελάρουν || 53-54 εἰς τὸ κριτήριον τῆς ἐπικλήσεως: 17 εἰς τὸ κριτήριον τῆς ἀπειλατζιόνος ἢ ἐπικλήσεως || 57 Νησιωτῶν: 20 νησιώτων || 59 νὰ ἐκκαλῆ: 23 νὰ ἀπελάρει || 62 Πρέσβυς τῆς ῥεβούβλικας τῶν ἑπτὰ Νήσων: 28 Ἰνβιάτος τῆς ῥεπουμπλικας τῶν ἑπτὰ Νησιῶν || 65 ῥέντσος: 31 ῥέντζος || 66 Μέντσας: 35 Μέντζης || 67 τσιγαρίδης: 36 Τζιγαρίδης || 68 Βαρβάλος: 37 Μπαρμπάλης. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Λευκάδας χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐκδοση, βλ. ΣΠ. Ι. ΑΞΑΡΑΧΑ, «Ἡ συνθήκη τῆς 25 Δεκεμβρίου»..., ὁ.π., σ. 149-150.

θήκης δείχνει επίσης ότι το κοινό εκείνο πρότυπο δὲν ἦταν διατυπωμένο στην ἑλληνική.

Τὸ χωρίο περιλαμβάνει τὴ διάταξη πού κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα τοῦ Συμβουλίου κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς πόλεις νὰ ἰδρύει νέες ἀρχές, ἀξιώματα καὶ δικαστήρια στὴν πόλη τῆς δικαιοδοσίας του καθὼς καὶ νὰ τροποποιεῖ τὸ καταστατικό του. Στὸ ἀντίγραφο Μάνου ἡ διάταξη συρράπτεται μὲ τὸ δεύτερο ἄρθρο, ὅπου εἶναι προφανῶς ἐκτὸς θέματος, ἀφοῦ τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀφορᾷ τὴν ἀστική καὶ ποινική νομοθεσία. Ἡ φράση τοῦ πρώτου ἄρθρου περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχῶν (στ. 26-29: «Τὸ μόνον σῶμα τῶν ἀρχόντων»... — «μεθόδους») καταλήγει (στ. 29-31): «καὶ οὕτω νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν εὐταξίαν καὶ ἀταραξίαν τῶν τεσσάρων τούτων τόπων»⁹⁹. Ἡ φράση συνεχίζεται νοηματικὰ στὸ δεύτερο ἄρθρο (στ. 39-43: «ἔχοντας πάντοτε τὴν ἄδειαν τὸ σῶμα τῶν εὐγενῶν»... — «τῆς ἀνάγκης») καὶ καταλήγει (στ. 43) περίπου ἰσοδύναμα μὲ τοὺς στ. 29-31 τοῦ πρώτου ἄρθρου: «διὰ τὴν καλλιωτέραν ἀποκατάστασιν καὶ εὐταξίαν τῶν τόπων»¹⁰⁰.

Στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων ἡ διάταξη συρράπτεται ὀρθὰ μὲ τὸ πρῶτο ἄρθρο. Ἐδῶ τὴ συρραφή ὑποδεικνύει ἡ ἀδέξια σύνδεση τῶν προτάσεων καὶ συγκεκριμένα: α) ἡ λανθασμένη ἐξάρτηση τοῦ ἀντικειμένου «μεταρρυθμισιν» (στ. 20) ἀπὸ τὸ ρῆμα «ἐκλέγη» (στ. 16) καὶ β) ἡ ἀναντιστοιχία τοῦ γένους τῆς ἀντωνυμίας («τὸ ὅποιον») (στ. 22) πρὸς τὸ γένος τοῦ οὐσιαστικοῦ πού φαινομενικὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀντωνυμία αὐτή, δηλαδὴ πρὸς τὴ «βελτίωσιν τῆς εὐνομίας των καὶ εὐτυχίας τοῦ Κοινοῦ». Στὴν πρώτη περίπτωση λείπει ἓνα ρῆμα πού νὰ δέχεται ὡς ἀντικείμενο τὴ λέξη μεταρρύθμιση. Ὅσο γιὰ τὴν ἀναφορική πρόταση («τὸ ὅποιον») κλπ., νοηματικὰ ὁ προσδιορισμὸς ταιριάζει καλύτερα στὴ λέξη «ἐπάγγελμα» (στ. 19).

Σύμφωνα μὲ τὶς προηγουμένως παρατηρήσεις τὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς συνθήκης ἀποκαθίσταται ὡς ἑξῆς:

Ἐντίγραφο Μάνου

«Τὸ μόνον σῶμα τῶν ἀρχόντων καθεκάστου τόπου θέλει ἐκλέγει τοὺς συνδίκους ἢ προέδρους του καὶ ὅλους τοὺς κριτάς, διὰ νὰ κρίνουν κάθε εἶδος διαφορᾶς δικανικῆς καὶ

Ἐντίγραφο ἀρχείου Οἰκονόμων

«Τὸ σῶμα τῶν εὐγενῶν ἐκάστης πόλεως τῶν αὐτῶν τόπων θέλει συνέρχεσθαι εἰς συνέλευσιν κατ' ἔτος ἓνα ἐκλέγη διὰ πλειοψηφίας τοὺς προέδρους τῆς διοικήσεως

99. Ἀντίστοιχη μὲ τὴ φράση τοῦ ἀντιγράφου τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων, ἐδῶ, σ. 438 στ. 22-24: «τὸ ὅποιον θέλουσιν γνωρίσει ἀναγκαῖον διὰ τὸ ἐντελέστερον τῶν διοικήσεων των καὶ εὐδαιμονίαν τῶν κοινοτήτων των».

100. Ἀντίστοιχη μὲ τὴ φράση τοῦ ἀντιγράφου τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων, ἐδῶ, σ. 438 στ. 21-22: «πρὸς βελτίωσιν τῆς εὐνομίας των καὶ εὐτυχίας τοῦ Κοινοῦ».

ἐγκληματικῆς καὶ νὰ συνθέσουν τὰ κριτήριά των, ἀξιώματα καὶ ὀφίκια μὲ τὰς συνηθισμένας μεθόδους καὶ οὕτω νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν εὐταξίαν καὶ ἀταραξίαν τῶν τεσσάρων τούτων τόπων ἔχοντας πάντοτε τὴν ἄδειαν τὸ σῶμα τῶν εὐγενῶν καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν νὰ κάμῃ κάθε ἄλλη προόβλεψιν καὶ σύστησιν δικαστηρίων, ἀξιωματίων καὶ ὀφικίων καὶ ὁμοίως τὴν διόρθωσιν τοῦ αὐτοῦ εὐγενικοῦ σώματος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης διὰ τὴν καλλιωτέραν ἀποκατάστασιν καὶ εὐταξίαν τῶν τόπων. Καὶ εἰς αὐτὰ ὁ ἐκλαμπρότατος βοεβόνδας» κλπ.

των, τὴν βουλὴν τῶν γερόντων, τοὺς δικανικοὺς καὶ ἐγκληματικούς δικαστὰς των μὲ τοὺς ὑγειονόμους καὶ ἐκτιμητὰς τῶν τροφίμων καὶ πᾶν ἄλλο ἐπάγγελμα τὸ ὅποιον θέλουσιν γνωρίσει ἀναγκαῖον διὰ τὸ ἐντελέστερον τῶν διοικήσεων των καὶ εὐδαιμονίαν τῶν κοινοτήτων των καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου ὁμοίως τὴν μεταρρυθμισιν τοῦ αὐτοῦ εὐγενικοῦ σώματος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης πρὸς βελτίωσιν τῆς εὐνομίας των καὶ εὐτυχίας τοῦ κοινοῦ. Καὶ εἰς ταῦτα πάντα ὁ ἐκλαμπρότατος βοιβόντας» κλπ.

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ συρραφή ἀποτελεῖ ἐμβόλιμη παραχάραξη τῶν διατάξεων τῆς συνθήκης. Δὲν ἀποκλείεται τὸ χωρίο νὰ παραλείφθηκε ἀπὸ ἀμέλεια σὲ κάποια φάση τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου καὶ νὰ συμπληρώθηκε στὸ περιθώριο μετὰ ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῆς παραλείψεως. Ἀσφαλὲς εἶναι ὅτι τὸ Συμβούλιο τῆς Πρέβεζας ἀσκεῖ ἐξ ἀρχῆς τὸ δικαίωμα πού διασφαλίζεται μὲ τὸ συγκεκριμένο χωρίο¹⁰¹.

Μεμονωμένες φράσεις ἀποδίδονται ἀπαράλλακτα —ἢ περίπου— καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα¹⁰². Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς εἶναι ἐλάχιστες, διάσπαρτες σὲ ὅλο τὸ κείμενο καὶ δὲν ἀξιολογοῦνται. Ἀξιοσημείωτη ἀλλὰ δυσερμήνευτη εἶναι ἀντίθετα ἢ ἀπαράλλακτη ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα ἀπόδοση τοῦ δευτέρου ἄρθρου¹⁰³. Πιθανῶς ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἀντιγράφου τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων, ἢ τοῦ προτύπου του, γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ἀπὸ παραθέ-

101. Ἀρχεῖο Μητροπόλεως Πρεβέζης, ἀριθ. 20, 23 Μαρτ. 1802, φ. 4^α κ.ἐξ.· 1 Μαρτ. 1803, φ. 9^ν κ.ἐξ.

102. Ἀντίγρ. Μάνου στ. 21-22: «τὴν ὅποιαν ἐγνώρισαν ἀνάλογον τῶν ὑπερτάτων ὀφηλῶν θελήσεων τῆ συνείσει τῶν προεστώτων ἐκάστου τόπου»· πβ. ἀντίγρ. Οἰκονόμων, στ. 11-14. Μάνου στ. 42 καὶ Οἰκονόμων στ. 20-21: «τοῦ αὐτοῦ εὐγενικοῦ σώματος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης». Μάνου στ. 44-45: «ἡ ἐντελεστάτη ἀρμονία τοσοῦτον ἀναγκαῖα εἰς τοὺς τοὺς τόπους»· πβ. Οἰκονόμων στ. 34-35. Μάνου στ. 45: «εἶναι ἀφευκτον νὰ διορισθῇ ἓνας ἀριθμὸς»· πβ. Οἰκονόμων στ. 35-36.

103. Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πρώτου ἄρθρου, βλ. ἐδῶ, σ. 430. Ἡ διαφορὰ πού παρατηρεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου εἶναι ἐποουσιώδης.

ματα δημοσίων εγγράφων, που όφειλαν να τεκμηριώσουν εφαρμογές της παλαιάς αστικής και ποινικής νομοθεσίας, κοινής στην Έπτανήσο Πολιτεία και στις προνομιακές πόλεις του Άκρωτηρίου.

Η προηγούμενη υπόθεση δεν ισχύει ώστόσο και στην περίπτωση του τέταρτου άρθρου, ενός τμήματος της συνθήκης που κυρίως όφειλαν να γνωρίζουν όσοι πρώην βενετοί υπήκοοι, κάτοικοι των νησιών ή της στεριάς, είχαν δυσκολίες με την άλλη πλευρά του Ίονίου. Το τέταρτο άρθρο είναι ή πιο έντυπωσιακή ένδειξη ότι το αντίγραφο του αρχείου Οικονόμων παραδίδει πιθανώς μια αναπλασμένη αν όχι και μεταπλασμένη μορφή της συνθήκης, σε όρισμένα τουλάχιστον σημεία της. Είναι το μοναδικό τμήμα του κειμένου, όπου διαπιστώνεται όχι μόνον συνοπτικότερη διατύπωση από ό,τι στο αντίγραφο Μάνου αλλά και αλλοίωση του νόηματος¹⁰⁴.

Οι αντιφατικές αυτές παρατηρήσεις, στις οποίες καταλήγει ή σύγκριση των δύο διαθέσιμων συνολικών εκδοχών της συνθήκης, καθιστούν ύποπτη και τη γνησιότητα όρισμένων επί πλέον στοιχείων, που παραδίδει μόνον το αντίγραφο του αρχείου Οικονόμων, που δεν είναι δυνατόν να όφείλονται όλα σε μεταφραστικές επιλογές, σε διάθεση ανάπλασης του κειμένου ή σε ένσωμάτωση έρμηνευτικών σχολίων και που τυπικά θα στήριζαν την άποψη ότι το αρχείο Οικονόμων παραδίδει μια μορφή του κειμένου προγενέστερη από αυτήν του αντιγράφου Μάνου. Τα σημαντικότερα από τα στοιχεία αυτά είναι: ή αναλυτική διατύπωση της πρώτης έντολής του Γονέμη και συγκεκριμένα ή μνεία του Σπυρίδωνος Θεοτόκη, ή εκπροσώπηση του Λιμπέριου Μπενάκη κατά τις διαπραγματεύσεις, ή αναγραφή λεπτομερειών σχετικά με τις άρχαιρεςίες, ή παράθεση συγκεκριμένων αξιωματών καθώς και ή κατά ένα πρόσωπο μεγαλύτερος αριθμός των προσετώτων της Βόνιτσας που υπογράφουν το κείμενο.

— Το όνομα, ή τίτλος και ή αξίωμα του Σπυρίδωνος Θεοτόκη (στ. 5-6), δεν μεταθέτουν την πηγή της πρώτης έντολής του Γονέμη. Στο αντίγραφο Μάνου ή έντολή εκφέρεται απλώς συνοπτικότερα. Είναι όμως δύσκολο να δεχτούμε ότι το αντίγραφο αυτό, που ανάγεται σε επίσημο βιβλίο της διοίκησης, έχει ύποστει αυτήν την περικοπή. Η ένδεχόμενη παράλειψη του ονόματος του Θεοτόκη από ή ένα αντίγραφο ή ή προσθήκη του στο άλλο δεν μπορεί να άποδοθεί σε σκοπιμότητα ούτε σε μεταφραστική επιλογή.

— Η ταυτόχρονη εκπροσώπηση από τον Γονέμη και του Λιμπέριου Μπενάκη, γενικού προξένου της Ρωσίας στην Κέρκυρα (στ. 6-9), είναι ένα σημαντικό στοιχείο, γιατί άποδεικνύει ή συμμετοχή της Ρωσίας στις διαπραγματεύσεις. Η δεύτερη αυτή έντολή του Γονέμη, αν δεν είναι έμβόλιμη, επιβεβαιώνει και ξεειδικεύει την προστασία που πάντως παρέχει ή τσάρος στο προνομιακό καθεστώς των νέων σουλτανικών κτήσεων με ή βασιική συνθήκη της Κωνσταν-

104. Βλ. έδω, σ. 425.

τινούπολης. Η προσθήκη της δεύτερης έντολής του Γονέμη στο ένα αντίγραφο ή ή άπάλειψή της από ή άλλο ένδέχεται να έξυπηρετούν διαφορετικές πολιτικές σκοπιμότητες.

— Ο προσδιορισμός ότι οι άρχαιρεςίες διεξάγονται μια φορά τον χρόνο και ότι οι αξιωματοϋχοι εκλέγονται δια πλειοψηφίας (στ. 16-17) δεν αλλοιώνει ή νόημα των διατάξεων της συνθήκης. Δεν άποκλείεται να όφείλεται σε ένσωμάτωση σχολίου. Η αντίστοιχη διατύπωση στο αντίγραφο Μάνου (στ. 29) είναι συνοπτική και παραπέμπει στις ήδη γνωστές διαδικασίες: «με τας συνηθισμένας μεθόδους».

— Η μνεία συγκεκριμένων αξιωματών, όπως οι ύγειονόμοι και οι εκτιμητές των τροφίμων (στ. 18-19), επίσης δεν αλλοιώνει ή νόημα. Η αντίστοιχη διατύπωση του αντιγράφου Μάνου είναι (στ. 28-29): «και να συνθέσουν τα κριτήριά των, αξιώματα και όφικια με τας συνηθισμένας μεθόδους». Και τα δύο αξιώματα που αναφέρει ή έντολή του αρχείου Οικονόμων ύφίσταντο και επί Βενετοκρατίας. Δεν άποκλείεται να ύποκρύπτεται και έδω ένσωμάτωση έπεξηγηματικού σχολίου.

Προβληματική είναι ή αναφορά του ίδιου χωρίου στη Βουλή των Γερόνων, γιατί ή ύπαρξη και ή λειτουργία αυτού του διοικητικού όργάνου δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές. Γερουσία συγκροτημένη από εκπροσώπους και των τριών πόλεων, εκλεγμένους από τα οικεία Συμβούλια και με δικαιοδοσία σε όλοκληρη ή περιφέρεια των προνομιακών κτήσεων αναφέρεται πολύ άργότερα στη βιβλιογραφία και συγκεκριμένα από τον Άριστείδη Βρέκοση¹⁰⁵. Ο συγγραφέας αυτός, έπιφυλακτικός και ή ίδιος άπέναντι στα συμπεράσματά του για τα τοπικά διοικητικά όργανα και τις άρμοδιότητές τους, συμπεραίνει από ή ανάρρωση των πράξεων των άρχων της Πρέβεζας¹⁰⁶ ότι στις νέες όθωμανικές κτήσεις είχε εφαρμοστεί ή «βυζαντινό πολίτευμα» της Έπτανήσου Πολιτείας, όπου Γερουσία πράγματι ύφίστατο. Όμως άκριβώς οι πηγές που επικαλείται ή Βρέκοσης δεν έπαληθεούν πλήρως τον ισχυρισμό του, διότι δεν αναφέρουν πουθενά ούτε Γερουσία ούτε άλλο σώμα με διαφορετική μεν όνομασία αλλά με δικαιοδοσία που να εκτείνεται σε όλες τις πόλεις του Άκρωτηρίου. Ειδικότερα, ήχνη έκλογών για όργανο με τέτοιες άρμοδιότητες δεν άνευρίσκονται στα πρακτικά των άρχαιρεςιών του Συμβουλίου της Πρέβεζας. Στην πηγή αυτή ή ανάγκη για ή διοικητική συνένωση των τριών πόλεων εκδηλώνεται μόλις στις 19 Μαρτίου 1805, στην πρώτη, και μοναδική, γνωστή κοινή συνεδρίαση των το-

105. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, ό.π., σ. 282, 284. ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ, ό.π., σ. 199.

106. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, ό.π., σ. 280-281 σε συνδυασμό με ή συμπερασματικό «Όύτως», στο ίδιο, σ. 282. Για ή σχέση του «βυζαντινού πολιτεύματος» της Έπτανήσου και του πολιτεύματος των προνομιακών πόλεων βλ. και Άρχείο Μητροπόλεως Πρεβέζης, άριθ. 24; 10 Μαΐου 1806, φ. 34ν.

πικῶν διοικήσεων¹⁰⁷. Είναι άγνωστο ποιά άκριβῶς μορφή έπρόκειτο νά λάβει ή σύνένωση αὐτή καθῶς και άν τελικά πραγματοποιήθηκε, άφου μετά τά τέλη τοῦ 1806 τὸ προνομιακὸ καθεστῶς καταλύεται. Σχετικά με τή μνεία τῆς Βουλῆς τῶν Γερόντων ἀπὸ τὸ αντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων, μποροῦν νά διατυπωθοῦν δύο ὑποθέσεις: α) ὅτι ἔμεινε ἔκκρεμῆς ή εφαρμογή τοῦ σημείου τῆς συνθήκης πού ἀφοροῦσε τή σύσταση ἑνὸς διοικητικοῦ ὄργανου με ἐξουσίες ἀντιστοιχῆς πιθανῶς με ἐκεῖνες τῆς ἑπτανησιακῆς Γερουσίας και β) ὅτι ή διατύπωση «Βουλὴ τῶν Γερόντων» ἀποδίδει τοὺς ἰσοδύναμους ὄρους «Κονκλάβιο», «Μικρὸ Συμβούλιο»¹⁰⁸ ή «Σύγκλητος»¹⁰⁹, πού ἀπαντῶνται ἐναλλακτικὰ στις πηγές. Τὸ Κονκλάβιο κάθε μιᾶς ἀπὸ τις πόλεις τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀσκεῖ μέσα στὰ ὄρια τῆς πόλης του τις ἴδιες ἐξουσίες πού ή ἑπτανησιακὴ Γερουσία ἀσκεῖ σὲ ὅλη τὴν ἐπιράτεια τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας¹¹⁰. Ἐν ή σύσταση τοῦ κυρίαρχου αὐτοῦ ὄργανου τῆς τοπικῆς διοίκησης προβλεπόταν πραγματικὰ στὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς συνθήκης, εἶναι σημαντικὴ ή παράλειψή της ἀπὸ τὸ αντίγραφο Μάνου. Ὡστόσο θεωροῦμε ἀμφίβολη τὴ γνησιότητα τῆς φράσης «Βουλὴ τῶν Γερόντων» τοῦ αντιγράφου Οἰκονόμων, γιατί α) ή σύσταση Κονκλαβίου καλύπτεται ἀπὸ τὴ διάταξη τῆς συνθήκης πού προβλέπει τὸ δικαίωμα τῶν Συμβουλίων νά ιδρύουν νέες ἀρχές και ἀξιῶματα στὴν πόλη τους (ἀντίγρ. Μάνου στ. 39-41· Οἰκονόμων στ. 19) και β) οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ ὄργανου αὐτοῦ δὲν εἶχαν καθοριστεῖ κατὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Κονκλαβίου τῆς Πρέβεζας, πού ιδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1802, διατυπώνονται ὀριστικὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1803¹¹¹.

— Στὸ αντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων (στ. 59) ὑπογράφεται ὡς προσεστὸς τῆς Βόνιτσας και ὁ ἑυδοτάθιος Ἀδάμης, ή ὑπογραφή τοῦ ὁποίου λείπει ἀπὸ τὰ γνωστὰ αντίγραφα τῆς πρεβεζάνικης σειρᾶς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι και τὸ μόνο ἀδιαμφισβήτητο ἔχνος παλαιότητας τοῦ αντιγράφου τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων ἀπέναντι στὸ αντίγραφο Μάνου.

Ὡσο ἀγνοοῦμε τὴν ἀρχικὴ πηγὴ, τὴν πατρότητα, τὴ χρονολογία και τις σκοπιμότητες πού ἐνδεχομένως ἐξυπηρέτησε τὸ αντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων ή τὸ ἄμεσο πρότυπό του, δὲν μποροῦμε νά βασισταῦμε στὰ ἐπὶ πλέον αὐτὰ στοιχεῖα, πού ἐλάχιστα συμπληρώνουν ή ἐρμηνεύουν ἀλλὰ πού πάντως δὲν

107. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 20, φ. 54^v.

108. Στὸ ἴδιο, 26 Ἰαν. 1802 φ. 4^r.

109. Στὸ ἴδιο, 19 Νοε. 1805, φ. 57^v κ.άλλ.

110. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 21, 2 Μαΐου 1806, φ. 29^r: «Τοῦτο τὸ σύστημα εἶναι παρόμοιον ἀπὸ τὰς ἐξουσίας τοῦ ἐξοχωτάτου ἑπτανήσου σενάτου. Δὲν ἔχει τὴν διαφορὰν, πάρεξ ἐκείνη ή σεβασμία ὀμήγηρης ἀγρυπνεῖ ἐπάνω εἰς ὅλα τὰ ἐνωμένα νησὰ τῆς περιοχῆς του, ἐκεῖνο ὅπου δὲν εἶναι δοσμένο ἐτούτων τῶν κονκλαβίων πάρεξ εἰς τὴν ἴδιαν πολιτείαν τους μόνον».

111. Στὸ ἴδιο, ἀριθ. 20, 23 Μαρτ. 1802, φ. 4^r κ.ἐξ. 1 Μαρτ. 1803, φ. 10^r.

ἀλλοιώνουν τὸ νόημα τῆς συνθήκης, γιὰ νά ὑποστηρίξουμε με βεβαιότητα ὅτι τὸ αντίγραφο αὐτὸ κατάγεται ἀπὸ μιὰ μορφή τοῦ κειμένου προγενέστερη και πλησιέστερη στὸ πρωτότυπο ἀπὸ αὐτὴν πού παραδίδει τὸ αντίγραφο Μάνου. Τὸ αντίγραφο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων ἴσως μὲν κατάγεται ἀπὸ μιὰ μορφή προγενέστερη, ὅπως κυρίως ὑποδεικνύει ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ὑπογραφῶν, ἀλλὰ τὴ μορφή αὐτὴ δὲν τὴν παραδίδει ὅπωςδῆποτε και ἀναλλοίωτη. Συγκεκριμένα θεωροῦμε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ ἀρχείου Οἰκονόμων ἔχει ὑποστῆ ἀνάπλαση και ἐπεξεργασία, ὅπως δείχνει κυρίως τὸ τέταρτο ἄρθρο. Τὴν ἐγκυρότητα τοῦ αντιγράφου Μάνου ὑποστηρίζει ή δήλωση τοῦ νοταρίου ὅτι ἀναπαράγει κείμενο ἀπὸ τὸ ἐπίσημο βιβλίο τῆς ἀνώτατης τοπικῆς ἀρχῆς τῆς Πρέβεζας. Ἐγκυρότητα αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ κειμένου, καθῶς ἀποδεικνύουν τὰ σχεδὸν πανομοιότυπα ἀποσπάσματα τῆς συνθήκης, πού ἔχουν ἐκδοθεῖ και ἀποσταλεῖ ἀπὸ τις ἀρχές τῆς Πρέβεζας πρὸς τις ἀρχές τῆς Λευκάδας. Παρὰ τις ἀπορίες πού προκαλοῦν οἱ διαφορὲς τῶν δύο διαθέσιμων συνολικῶν ἐκδοχῶν της, οἱ διατάξεις τῆς συνθήκης δὲν ἀμφισβητοῦνται. Με ἐξαίρεση τὸ τέταρτο ἄρθρο, οἱ διατάξεις αὐτὲς εἶναι ταυτόσημες και στὰ δύο αντίγραφα. Ἐφαρμογὴ τῆς συνθήκης, ὅπως ἀναδύεται ἀπὸ τις πράξεις τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν τῆς Πρέβεζας, δὲν καταρρίπτει τὴν ἰσχύ τῶν χωρίων ἀμφιλεγόμενης γνησιότητας.

Στὰ παραθέματα πού χρησιμοποιήθηκαν μέσα στὸ κείμενο τῆς ἐργασίας ή στις ὑποσημειώσεις, ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ή ὀρθογραφία και ή στίξη. Στὴν ἐκδοση τῶν κειμένων πού ἀκολουθεῖ ή ὀρθογραφία και ή στίξη διατηροῦνται πιστά. Οἱ συντομογραφίες ἀναλύονται πάντα. Οἱ διαγραφὲς δηλώνονται στὸ ὑπόμνημα. Οἱ λέξεις τῶν κειμένων πού ἔχουν ὑπογραμμιστεῖ ἀπὸ τὸν γραφέα τυπώνονται με ἀραιὰ στοιχεῖα.

ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

< >	ἀνάπτυξη συντομογραφιῶν.
[]	παράλειψη τμήματος τοῦ κειμένου.
+ +	δυσανάγνωστο κείμενο.
* *	λάθος τοῦ γραφέα.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1

Ἄρχεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης, ἀριθ. 136 (νοταριακὸς κώδ. Κωνσταντίνου Ἀθανασιάδη Μάνου), φ. 94^v-95^v.

1828: μαρτίου: 31: Π(α)λ(αίον). Πρεβ(εζα). Ἀντίγραφον ἀπαράλλακτον ἀντιγραφὴν ἀπὸ τοῦ βιβλίου τῆς Πρώτης Ἐθνεγεστατίας Προεδρίας, (τὸ ὁποῖον ἐν ᾧ ἦν ἐκ τῆς ὀθωμανικῆς Διαλέκτου ἀπαραιοῦτως μεταφρασμένον, ἐπεκυροῦτο καὶ ὑπὸ τῆς σφραγίδος τοῦ τότε Ἐνδοξοτάτου Ἀπτοουλάρχου ἀντιγράφω διὰ αἰωνί(αν) τήρησιν εἰς τὰς πράξεις μου, ὡς ἀποβλέπον τὸ κοινὸν τῶν τεσσάρων Πόλεων ὕφελος.

Ἴσον κτ: χάτι χουμαγιοῦ, εἴτε θέσπισμα ἢ δίπλωμα τοῦ Κραταιοτάτου Βασιλέ(ως) ἡμῶν Σουλτὰν Σελῆμ μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ὀθωμανικῆς Διαλέκτου πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀπλορωμαϊκὴν.

Τὸ κλέος τῶν Προκρίτων [.....]

Ἐκ τοῦ Περιθορίου. Ἐκηρύχθη τὸ ἀντικρὺ ὑψηλὸν χάτι χουμαγιοῦν ἀπὸ τῶν Ἐκλαμπρότατων Ἀπτοουλάρχ Μπέι Ἐφέντη Βοεβόνδα εἰς τὰς 22: Αὐγούστου 1800: κατ' ἔμπροσθεν πολλῶν ἀκροατῶν, καὶ τῶν Προεστῶτων τῆς Πρεβέζης, Βονίτσης, καὶ Πάργης.

Ἠνώθησαν εἰς συνομιλί(αν) ὁ Ἐκλαμπρότατος Ἀπτοουλάρχ Μπέι Ἐφέντης τῶν ἱμάκι χουμαγιανίνων τῶν τεσσάρων τόπων Πρεβέζης, Βονίτσης, Πάργης, καὶ Βοθροντοῦ, καὶ ὁ Ἐθνεγεστὴς Κ(ύριος) Ἀνδρέας Γολέμης Πρέσβης τοῦ Πανεγεγεστατοῦ Σενάτου τῆς Ἐξοχωτάτης Ἐπτανήσου Ῥεβοῦβλικας διὰ τὴν ἀποφάσιν περὶ τῆς βάσεως τῆς Νομοθεσί(ας) τῶν αὐτῶν τόπων. ὅθεν μετὰ τὴν ἀπαιτουμένην σκέψιν ἐσχηματίσθη ἡ παρούσα, τὴν ὁποῖ(αν) ἐγνώρισαν ἀνάλογον τῶν ὑπερτάτων ὑψηλῶν θελήσεων, τῇ *συνεῖσει* τῶν Προεστῶτων ἐκάστου τόπου, προσκαλεσμένοι ἐπὶ τούτου ἀπὸ τῶν Ἐκλαμπρότατων Μπέι Ἐφέντη. φυλαττόμενον ὁμοῦ τοῦ κάθε τόπου κάθε ζήτημα, ὅπου γνωρίζει εὐλογον διὰ τὸ πλεονεκτήμα του καὶ εὐτυχί(αν) του.

Ἄρον: Τὸ μόνον σῶμα τῶν ἀρχόντων καθ' ἑκάστου τόπου θέλει ἐκλέγει τοὺς Συνδίκους, ἢ Προέδρους του καὶ ὄλους τοὺς Κριτάς, διὰ τὴν κρίσιν κάθε εἶδος διαφορᾶς Δικανικῆς καὶ Ἐγκληματικῆς, καὶ τὴν συνθέσιν τὰ Κριτήριά των, ἀξιώματα, καὶ ὄφρεια μετὰ τὰς συνηθισμένας μεθόδους. καὶ οὕτω τὰ ἀποκαταστήσιν τὴν Ἐῦταξί(αν) καὶ ἀταραξί(αν) τῶν τεσσάρων τούτων τόπων, καὶ εἰς αὐτὰ ὁ Ἐκλαμπρότατος Βοεβόνδας δὲν θέλει ἔχει τόπον, καὶ ἐπιχειρήσιν, εἰμὴ τὴν κάμνην τὴν ἐνεργῶνται ὅλα ἐκεῖνα, ὅπου τοῦ ζητοῦνται ἀπὸ τὰ Νόμματα τοπικὰ Κριτήρια διὰ τὴν κοινὴν ἡσυχί(αν)

τῶν τόπων, καὶ διὰ τὴν ἐνεργίαν τῶν ἀποφάσεων γινομένων ἀπὸ τὰ καθήκοντα Δικαστήρια καὶ Κριτήρια.

Ἄρον: Οἱ Νόμοι, καὶ ἡ Δικασία τῆς Δικανικῆς καὶ Ἐγκληματικῆς Διοικήσεως θέλουσιν εἶσθε ἀνάλογοι μετὰ ἐκείνους τῆς Ἐπτανήσου Ῥεβοῦβλικας, ὄντας αὐτοὶ σύμφωνοι μετὰ τοὺς βενέτικους, καὶ μετὰ τὰ ἴθνη, καὶ συνηθείας τῶν ἄνωθεν τόπων, ἔχοντας πάντοτε τὴν ἀδειαν τὸ σῶμα τῶν Ἐθνεγεστῶν, καὶ τὴν ἐλευθερί(αν) ἀπὸ καιρῶν εἰς καιρὸν τὴν κάμνην κάθε ἄλλην πρόβλεψιν, καὶ σύστησιν δικαστηρί(ων), ἀξιωματῶν, καὶ ὄφρεια, καὶ ὁμοί(ως) τὴν διόρθωσιν τοῦ αὐτοῦ Ἐθνεγεστῶν σώματος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης, διὰ τὴν καλλιτέραν ἀποκατάστασιν, καὶ εὐταξί(αν) τῶν τόπων.

Ἄρον: Διὰ τὴν ἀσφάλειαν ἡ ἐντελεστατὴ ἀρμονία τοσοῦτον ἀναγκαῖα εἰς τοὺς τοὺς τόπους εἶ(ναι) ἀφευκτὸν τὴν διορισθῆ ἕνας ἀριθμὸς ἀπὸ κατοίκους γνωρισμένοι ἀπὸ τοὺς Προέδρους ἐκάστου τόπου διὰ ἀξίας δουλεύσεως μετὰ μισθὸν ἀθνετικὸν διὰ τὴν φύλαξιν τῶν τόπων καὶ περιοχῆς των, καὶ διὰ τὴν ὑπόληψιν τῶν Κριτηρίων, διὰ τὴν προλαμβάνουν μετὰ τὸ μέτρον τοὺς τὰ ἀποπήματα, ὅπου ἡ στιγμή ἴσχυει τὴν φέρη.

Ἄρον: Εἰς τὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς Ἐπτανήσου Ῥεβοῦβλικας καὶ τῶν κατοίκων τῶν τριῶν τόπων Πρεβέζης, Βονίτσης, καὶ Πάργης τὰ ἴσχυον ἀμοιβαί(ως) τὰ μέρη τὰ ἐκκαλοῦν τὰς ἀποφάσεις ὅπου ὑπερβαίνουσιν τὴν ποσότητα τῶν πενήντα γροσ(ίων) εἰς τὸ κριτήριον τῆς ἐπιτελεσεως τῶν ἄλλων δύο τόπων. καὶ αὐτὸ τὴν γίνεται καὶ εἰς τὰς διαφορὰς τῶν κατοίκων τοῦ ἑνὸς τόπου τῶν εἰρημένων τῆς στερεᾶς μετὰ τῶν ἄλλων, δηλοποιούντες, ὅτι ἐξάπαντος αἱ διαφοραὶ ὅπου ἀποβλέπουσιν εἰς ὑποστατικὰ μεταξὺ τῶν Νησιωτῶν καὶ τῆς στερεᾶς τὴν κρίνεται καὶ ἀποφασίζονται εἰς τὸν τόπον ὅπου ἔδρουνται τὰ ὑποστατικὰ, ἔχοντας πάντοτε ὁ παραπονούμενος τὸ δικαίωμα τὴν ἐκκαλῆ ὡς ἄνωθεν εἰς τοὺς ἄλλους δύο τόπους. 1800 Δεκεμβρ: 25:

Τόπος τῆς ὑπογραφῆς καὶ σφραγίδος τοῦ Μπέι Ἐφέντη

Ἀνδρέας Γολέμης Πρέσβης τῆς Ῥεβοῦβλικας τῶν ἐπτὰ Νήσων.

Ἰω(άν)ης Κεχρᾶς Προεστῶς Πρεβέζης. Ἀλέξανδρος Βαλεντίνης Π: Μόσχος Κούφρας

Ἰω(άν)ης Γενοβέλης. Νικόλαος ἔντσος. Νικόλαος χαλκιοπούλος Λογοθέτης Προεστῶς Βονίτσης. Ἀλέξιος μέντσος. Δῆμος ἀχεργιάτης. Πέτρος τσιγαρίδης. Δημήτριος φραγκανθοῦλης. Δημήτριος Σμέντσος. Θεόδωρος Βαρθάλας

Γεώργιος Βασιλάς Προεστῶς Πάργης. Παναγιώτης ζούλας. Ἰω(άν)ης Δεσίλας.

KEMNE, Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φάκ. XXXVI, 2 (Ἐγγράφη Τουρκοκρατίας — Α': Ἑλληνικά), ἀριθ. 23, 24. Δίφυλλο, διαστ. 19,5 × 28,5 ἐκ. Ἡ συνθήκη στὰ φ. 23^r-24^r

Συνήλθον εἰς συνέντευξιν Συνεδριάσεως, ὁ Ἐκλαμπρότατος Ἀμπουλάχ Μπέη ἀφέντης Βοϊβόντας τῶν Ἐμιλάκι Χουμᾶ Γιαννήων, τῶν τεσσάρων τόπων Πρεβέζης, Βονίτσης, Πάργης καὶ Βουτσουθροῦ, καὶ ὁ Ἐυγενέστατος Κόμης Κύριος Ἀνδρέας Γονέμης ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸν
5 Ἐξοχώτατον Κόμητα Κύριον Σπυρίδωνα Θεωτόκη Πρόεδρον τῆς Γερουσίας τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας, καὶ ἀπὸ τὸν Ἐκλαμπρότατον Κύριον Λιμπέριον Μπενάκιν Γενικὸν Πρόξενον τῆς Α. Α. Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος πασῶν τῶν Ῥωσσιῶν, παρὰ τῆ ῥηθείσει Ἑπτανήσῳ Πολιτεία διὰ νὰ συσχεφθοῦν περὶ τῶν βάσεων τῆς Νομοθεσίας τῆς Ἐσωτερικῆς Διοικήσεως τῶν εἰρημένων τεσσάρων μερῶν, καὶ ἀφ' οὗ μετ' ἐπιστασίας
10 ἐσυσκέφθησαν, ἐσύνταξαν τὴν παρούσαν συμφωνίαν, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισαν ἀνάλογον, μὲ τὰς ὑπερτάτας Αὐτοκρατορικὰς βουλὰς τῆς συνθήκης, τῆ συνεδέσει καὶ τῶν προυχόντων καὶ τῶν Προκρίτων τῶν ῥηθέντων μερῶν, προσκλημένων ἐπὶ τούτου.

Ἄρθρ. α^ο. Τὸ Σῶμα τῶν εὐγενῶν ἐκάστης πόλεως τῶν αὐτῶν τόπων, θέλει συνέρχεσθαι εἰς Συνέλευσιν κατ' ἔτος ἵνα ἐκλέγει διὰ πλειοψηφίας τοὺς Προέδρους τῆς Διοικήσεώς των, τὴν βουλὴν τῶν Γερόντων, τοὺς Δικανικοὺς καὶ Ἐγκληματοκτοὺς Δικαστὰς των, μὲ τοὺς Ὑγειονόμους καὶ ἐκτιμητὰς τῶν τροφίμων, καὶ πᾶν ἄλλο Ἐπάγγελμα καὶ προΐοντως τοῦ χρόνου, ὁμοίως τὴν μεταρῥθμῆσιν τοῦ Αὐτοῦ Ἐυγενικοῦ Σώματος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης πρὸς βελτίωσιν τῆς Ἐδνομίας των καὶ εὐτυχίας τοῦ Κοινοῦ, τὸ ὁποῖον θέλουν γνωρίσει ἀναγκαῖον διὰ τὸ
φ. 23^v ἐντελέστερον τῶν Διοικήσεών των | καὶ Ἐθδαμονίαν τῶν Κοινοτήτων των, καὶ εἰς ταῦτα πάντα ὁ Ἐκλαμπρότατος Βοϊβόντας δὲν ἔχει δικαίωμα ἐμβάσεως καὶ μεθέξεως, εἰμὴ μόνον νὰ παραχωρεῖ μίαν ἐκτελεστικὴν Δύναμιν πρὸς Ἐκάστην Προεδρίαν διὰ νὰ τὴν μεταχειρῆζεται ὁσάκις τῆς Ζητεῖται ἀπὸ τὰ Δικαστήρια πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν Ἀποφασεῶν των καὶ ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην Ἐπιτόπιον Ἀρχὴν διὰ τὴν Δημόσιον Ὑπηρεσίαν καὶ Ἐθταξίαν καὶ Ἀσφάλειαν.

Ἄρθρ. Β^ο. Οἱ Νόμοι τῆς Δικανικῆς καὶ Ἐγκληματοκτικῆς Διαδικασίας, θέλουσιν ἦσθαι ἀνάλογοι μ' ἐκείνους τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας, ὄντας αὐτοὶ σύμφωνοι μὲ τοὺς Ἐνετικὸς καὶ μὲ τὰ ἦθη, ἔθιμα, καὶ συνήθια τῶν ἄνωθεν τόπων.

Ἄρθρ. Γ^ο. Διὰ νὰ Διατηρεῖται ἡ Ἐντελεστάτη ἁρμονία καὶ Ἀσφάλεια εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπους *ἦ* τοσοῦτον ἀναγκαῖα εἶναι Ἀφενκτον

νὰ διορισθῆ ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐσωτερικῆς φρουρᾶς ἐκάστου τόπου καὶ περιοχῶν του, ὅσους γνωρίζουν αἱ Προεδρίαὶ ὅτι ἔξαρκεῖ διὰ τὴν ἀσφαλείαν των, ἢ ὅποια φρουρὰ θέλει ἐκλέγεσθαι παρ' ἐκάστης Προεδρίας ἐκ τῶν ἐντοπίων, καὶ ὁ μισθὸς των νὰ πληρόνεται ἀπὸ τὸν Ἐκλαμπρότατον Μπέη Ἀφέντη Βοϊβόντα.

40

Ἄρθρ. Δ^ο. Τὰς ἀποφάσεις τῶν Δικαστηρίων ἐκάστης πόλεως ὑπερβενούσας τὴν ποσότητα τῶν 50. Γροσίων, δύνονται τ' ἀντιφερόμενα μέρος νὰ τὰς ἐκκαλοῦν εἰς τὰ ἀνώτερα | Τοπικὰ Δικαστήρια, ἢ εἰς ἐκεῖνα
φ. 24^r τῶν ἄλλων *ἀλληλενδέτοτον* πόλεων, Αἱ δὲ Διαφοραὶ μεταξὺ Νησοτῶν καὶ τῶν ἄνωθεν μερῶν ὅσαι ἀποβλέπουσι ὑποστατικὰ νὰ κρῖνονται
45 εἰς τὸ μέρος ὅπου εὐρίσκονται καὶ νὰ ἐκκαλοῦνται ὡς ἀνωτέρω, καὶ ἐπιβεβαιοῦνται δὲ μὲ τὰς ὑπογραφὰς των.

1800. Δεκεμβρίου 25. Πρεβέζα

(Τόπος τῆς σφραγίδος τοῦ Μπέη)

Οἱ Προεστῶται Πάργης
Γεώργιος Βασιλάς, Παναγιώτης Ζούλης, Ἰω(άννης) Βασιλάς.
Κόμης Ἀνδρέας Γονέμης ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὴν Ἑπτανήσον Πολιτείαν

50

Οἱ Προεστῶται καὶ Προύχοντες τῆς Πρεβέζης
Ἰω(άννης) Κεραῆς, Μόσχος Κουφέας, Νικολὸς ῥέντζος, Ἀλέξανδρος
Βαλεντίνης, Ἰω(άννης) Γενοβέλης.

55

Οἱ Προεστῶτες καὶ Πρόκριτοι Βονίτσης
Νικόλαος Χαλικιόπουλος, λογοθέτης, Ἀλέξιος Μέντζης, Δημῶς Ἀχεριάτης, Ἐδστάθιος Ἀδάμης, Πέτρος Τσιγαρίδης, Δημήτριος Φραγγαθούλης, Δημήτριος Μέντσας, καὶ Θεόδωρος Μπαρμπάλος.

60

[στὸ νῶτο, μὲ ἄλλο χέρι]

Συνθήκη μεταξὺ Ἀππουλαχμπη, Βοϊβόντα, τοῦ Ἀπεσταλμένου ἀπὸ τὸν Προεδρον τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας τοῦ Γενικοῦ Προξενου τοῦ Αὐτοκράτορος πασῶν τῶν ρωσσιῶν καὶ τῶν Προεστῶτων καὶ προκρίτων, Πρεβέζης, Βονίτζης, καὶ Πάργης
25. Δεκ(εμ)βρ(ίου) 1800

65

[μὲ ἄλλο χέρι]

ἀντίγραφον Συντάγματος Πρεβέζης

Ἀρχεῖο Ἱερῶν Μητροπόλεως Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης, ἀριθ. 134 (νοταριακὸς κώδ. Κωνσταντίνου Ἀθανασιάδη Μάνου), φ. 47^Γ-48^Γ.

1820: ὀκτωβρίου: 10: Π(α)λλ(αίον). Πρεβέζα. Ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰς πρᾶξεις μου καὶ εἰς τὴν παρουσί(αν) τῶν κάτωθεν ἀξιολίστων τιμίων τριῶν μαρτύρων οἱ αἰδεσιμώτατοι ἱερεῖς κ(ύρι)οι Παναγιώτης οἰκονόμος ὁ τζουράκης, Κωνσταντῖνος Σακελλάριος ὁ Γκαβανόζης, Ἰωάννης Ἀρχιμανδρίτης ὁ Γραΐκος καὶ λοιποὶ, καὶ οἱ Εὐγενεῖς κ(ύρι)οι Ἀντώνιος Βαλεντίνης, Δημήτριος Λουρόπουλος, Κωνσταντῆς Κούφεας, Δημήτριος Βαλεντίνης, Θωμᾶς ῥέντζος, Νικόλαος Κιτζίλης καὶ Ἰωάννης ἀδελφοί, Θεόδωρος μαγκιώρος, Διαμάντης ζαλογκίτης, Ἀποστόλης Λαμιανῆς, Ἀναστάσης Γερογιάννης, χαρλάμπης Ἀγγελιώδης, Γεώργιος τζόγιας, Ἰω(άν)νης φραντζής, Πανταζής Ἀδάμης, μῆτζος Κακαμπίνης, Ἀθανάσιος Κεφαλᾶς, Ἀποστόλης Γκινάκας, Νικόλαος παπαδόπουλος, Ἀναστάσης τζόγιας, καὶ λοιποὶ κάτοικοι τῆς Πρεβέζης καὶ δηλοποιοῦν ὡς ἀκολουθεῖ.

ἔὰν ὑπῆρξε ποτὲ τυραννία φρικώδης, καὶ ἀπαραδειγμάτιστος ὠπλισμένη μὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν παθημάτων, καὶ τῆς ἀθλιότητος μὲ ὅλους τοὺς χαρακτήρας τῆς ὠμότητος, τῆς σφαγῆς, τῆς ἀρπαγῆς, τῆς ἀτιμίας, καὶ τῆς αἰσχρότητος, ἀναξία καὶ ἀπροσάρμοστος, καὶ διὰ αὐτὰ τὰ κτήνη ἐστάθη ἐκεῖνη τοῦ Ἀλῆ Πασιά.

ἔὰν ἐστάθη καρδία Βασιλ(έως) εὐσπλαγγχου, ἐλεήμονος, καὶ δικαιοτάτου εἰς ὅλην τῆς τῆν ἔκτασιν ἀναμφιβόλως εἶναι ἐκεῖνη τοῦ Κραταιοτάτου καὶ ἀνικητοῦ Βασιλέως μας. ὁ ὁποῖος διὰ τὸ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ ὑπῆκοόν του ἔκαμε νὰ πῆξῃ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἀπὸ τοὺς ἀνικητοὺς στόλους του, καὶ νὰ σκεπᾶσῃ τὴν ἡπειρον καὶ ῥούμελην ἀπὸ ἀναριθμητὰ στρατεύματα κραταιὰ ὠδηγημένα ἀπὸ τόσους Βεζιράδες, ἐκστρατεία τόσον κραταιὰ καὶ ἀνίκητος, ὅσον ἀπαραδειγμάτιστος εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν προκατόχων του, καὶ νὰ χύσῃ καὶ διασκορπίσῃ ὑπεραριθμους θησαυροὺς διὰ μόνον τὸν φιλάν(θρωπ)ον σκοπὸν τὸ νὰ ἐξουθενώσῃ καὶ πάντῃ νὰ ἐξαλείψῃ ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ἐκεῖνους ὁποῦ ἐναντίον τῆς ὑπερτάτης του Βασιλικῆς βουλῆς καὶ θελήσεως καὶ αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος κατατυραννοῦσιν τοὺς λαοὺς του.

ἔὰν πάλιν ἐστάθῃ ἀπ' αἰῶνος σ(ωτη)ρία καὶ ἐξανάστασις λαῶν, καὶ ὑπηκόων μὲ τόσῃ ταχύτητα καὶ δραστηριότητα, καὶ χωρὶς βλάβῃν ἐστάθῃ ἢ ἐνεστῶσα δυνάμει τῶν αἰτήτων ὁρμάτων τοῦ Κραταιοτάτου Ἀνακτός μας. | ἔὰν τέλος πάντων ἐρημάτισαν λαοί, καὶ ὑπῆκοοι ὑπὸ κάτω βασιλέων εὐτυχεῖς, οἱ εὐτυχεστεροὶ εἴμεσθε καὶ ὀνομαζόμεσθην ἡμεῖς,

ὁποῦ ἐλάβαμεν τὴν λαμπρὰν τύχην νὰ ἐδρισκώμεθα ὑπῆκοοι καὶ ἁγιάδες τοῦ πολυευσπλαγγχου Κραταιοτάτου καὶ Ἀνικητοῦ Σουλτὰν Μαχμούτ. οὗ ὁ θε(ο)ς διαιωνίζει τὸ κράτος, τὴν ἰσχόν, καὶ τὴν δόξαν, καὶ νὰ ὑποτάτῃ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον. Ἀμήν.

Τούτου χάριν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Πρεβέζης πιστοὶ ἁγιάδες καὶ εὐγνώμονες τῆς Κραταιοτάτης Βασιλεί(ας) του ἐμπνευμένοι ἀπὸ τὴν μεγάλην Εὐσπλαγγχί(αν); ὁποῦ μᾶς ἐμπνέει ἡ Αὐτοκρατορικὴ του ἄκρα φιλάν(θρωπ)ία συμφώνως προσεστῶτες καὶ ἔγκριτοι τοῦ κάθε μαχαλὲ ἐκλέξαμεν διὰ ἀποστόλους καὶ βεκιλίδες τοῦ τόπου μας τοὺς κ(ύρι)ους Ἰω(άν)νην Γενοβέλην, Γεώργιον Λουρόπουλον, καὶ Ἰω(άν)νην Ἀγγελινόν, τοὺς ὁποῖους μὲ τὴν ἔγγραφον ψῆφον 27: τοῦ ἀπελθόντος Σεπτεμβρίου (τὴν ὁποί(αν) ἐφύλαξα εἰς τὴν φίλτζαν μου διὰ τὴν αἰωνί(αν) τῆς τήρησιν) ἐστερεώσαμεν εἰς τὸ νὰ πηγαίνουν εἰς Βασιλεύουσαν νὰ προσπέσουν ὅλη ψυχῇ καὶ καρδίᾳ εἰς τοὺς σεβασμίους πόδας τοῦ Κραταιοτάτου Βασιλέως μας ὡς ἀπὸ μέρος ὅλων τῶν ἀξίων ἐλέους σκλάβων Πρεβεζάνων ἁγιάδων του, καὶ νὰ ὑποτάξουν ὑπὸ τὸν θριαμβευτικὸν θρόνον του τὰς ταλαιπωρί(ας) καὶ ζημίας μας ὁποῦ ὑποφέρομεν. τὴν παρᾶνομον καταπάτησιν τοῦ ἱεροῦ καὶ θεσπεσίου χάτι, καὶ μετ' αὐτὸ τὴν ὑστέρησιν τῶν προνομίων μας, τὴν ἀρπαγὴν τῶν ὀσπητίων, καὶ μουλικίων μας, τὴν διανομὴν τοὺς ἀπὸ τὸν ἀλῆ πασιᾶ καὶ ἐγκρεμισμὸν τοὺς. (τὰ ὁποῖα ἔχαρομέθα δυνάμει τοῦ ἱεροῦ βασιλικοῦ χάτι) χωρὶς παραμικρὸν ἔγκλημα καὶ πταῖσμα (πλὴν μὲ τὴν πλέον προφανῆ καὶ ἀσυγχώρητον βαρβαρικὴν τὸλμην καὶ ἀπειθειαν). τὸ περισσότερον ἐναντίον εἰς τὴν πάνσεπτον Αὐτοκρατορικὴν Βασιλικὴν προσταγὴν καὶ θέλησιν ἀμετάτρεπτον τοῦ ὑψηλοῦ ἱμπερατίου τοῦ προκατόχου τοῦ νῦν ἐνδόξως Βασιλεύοντος ἀνικητοῦ Ἀνακτός μας δυνάμει τοῦ ὁποῖου ἔλαβε μουλικιανὲ τὸν πτωχὸν τόπον μας δίδοντας πληρεστάτην ἐξουσί(αν) καὶ ἄδειαν τῆς Ἀποστολῆς μας νὰ ζητήσουν μετὰ δακρύων ἀπὸ τὸ μέγα ἔλεος τοῦ φιλάν(θρωπ)οτάτου Βασιλέως μας τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ ἱεροῦ χάτι καὶ ἀνανέωσιν τῶν προνομίων μας (περιεχομένων εἰς τὸ ἰε ρ ὀ ν αὐ τ ὸ χ ἄ τ ι) τὴν ἐπιστροφὴν τῶν μουλικίων μας, καὶ τὴν ἀμοιβὴν τῶν ζημιῶν μας· ἐκθέτοντας καὶ παρασταίνοντας τα γονυκλιτῶς αὐτοὶ οἱ βεκιλίδες μας καὶ καταλεπτῶς εἰς τὸν ὑψιστον θρόνον καὶ κραταιοὺς πόδας τῆς Ἀνικητοῦ Βασιλεί(ας) του εἰς τρόπον τοιοῦτον, ὥστε τὰ σκλαβικὰ παρᾶπονά μας καὶ οἱ κλαυθμοὶ μας νὰ φθάσουν εἰς τὴν ἱερὰν ἀκοήν του ζητῶντας ἐπιπόνως καὶ περιπαθῶς ἀπὸ τὴν εὐεργετικὴν, καὶ μεγαλόδωρον ὑψιστον δεξιάν του νὰ χύσῃ καὶ εἰς τὰς ἐδικὰς μας πληγὰς τὸ ἱαματικὸν ἔλεός του καὶ κραταιὸν μεραχμέτι του.

Εἰς αὐτὸ τὸ κέντρον καὶ μέτρα ὁροθετεῖται ἡ ἐξουσία τοὺς καὶ πληρεξουσιότης τοὺς, καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο· εἰς αὐτὸ καὶ μόνον ἔχουν ὁμοθυμαδὸν νὰ

- περιστρέφονται τὰ ζητήματά τους και παρὰ πόνά τους ἔργω και λόγῳ εἰς αὐτὸ θέλει εἶ(ναι) και οἱ τρεῖς σύμφωνοι λέγομεν πάλιν εἰς τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου και σεβαστοῦ χάτι και προνομίων μας· εἰς τὴν στροφὴν και κυριότητα τῶν μουλκιῶν μας, και εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν ἀνυποφόρων ζημιῶν μας. και εἰς τὰ αὐτὰ οὐ μόνον θέλει εἶ(ναι) και οἱ τρεῖς ἀπαράτρεπτοι και ἀμετακίνητοι ἐν μιᾷ γνώμῃ και θελήσει, ἀλλὰ και ἀμετάθετοι εἰς τὴν παραβίασιν τοῦ ἰῶτα ἐνός· και ἂν τοιοῦτοι, κάθε ἄλλη Ἐπιτροπικὴ και ἐκλογὴ Ἀποστολῆς ὁποῦ εἰς ὅποιον δὴποτε τρόπον ἤθελεν ἐκδοθῆ και ἐμφανισθῆ θέλει νομίζεται
- 80 νόθος ἡμαρτημένη τε, και πάντῃ ἀνίσχυρος ὡς μὲ ἀπάτην και δόλον ἠρπαγμένη. και ἡ παροῦσα θέλει ἔχει ὅλην τὴν δύναμιν και ἰσχὸν εἰς ὅλον τὸ διάστημα τῆς διαρκέσεως τῆς ἀποστολῆς τους γενομένης μετὰ γενικῆς θελήσεως. και βεβαιώνουν ἰδιοχειρῶς τους. και ὑπὸ μαρτυρί(ας)
- 90 παραγιώτης Ἰερεὺς οἰκονόμος τζουράκης
κωνσταντῖνος ιερεὺς σακελάριος καβανοζης
Ἰω' Ἰερεὺς. Γκρεκος. αρχημαντρούτης
- 95 ἀθανάσιος ιερεὺς σταμάτης
παπαζώης κυόσις
παπαθανασης +...+
Κωνσταντῆς Κουφέας.
- 100 Δημήτριος λουρόπουλος
Διαμάντης και ἀδέλφια ζαλογγιτή.
θεοδορος μαγγηρορου
- φ. 48^r γιανίς κίτζιλίς
- 105 Σταματῆς αγορης
Ἀποστόλης δαμιανῆς
Κωνσταντῖνος Παρούσης
Ἰωάννης: φραντζῆς
διμήτριος καστανᾶς.
- 110 διμητριος τζακαμπικας
θηοχαρῆς Γιαχαλης
δημος τζουτζουρας
κωνστατῆς ξανηθακης
μηχος. μακροδημας
- νηκολος παπαδοπουλος.
Χρῦσανθος Ἰερομόναχος ἀργέντης.
γεωργιος Ἰερεὺς ἀγαπήου
πάνταζις ἀδάμις
δημητριος κακαμπινις
σπύρος γκινάκας
Ἰωάννης διγόνις
γεώργιος τζόγιας
ἀποστόλης γκινάκας
ἰωάννης ῥέντζος
ἀναστάσης τζόγιας.
θomas + χριση+
- Ἰω' πάνου ἀγγελιωῦ
Αθανάσιος Κεφαλας
λαμπις ἀγγελιωος
κόστάντις ριζολιγκᾶς
φηληπος καμενος
ἰωάν χριστος
Πέτρος Κεχρας
αθανάσις και ἀδελφὰ μιχαλι
αναγνωστης παπακωστα
πέτρος σκοροδᾶς

- 115 κωσταντήνος, και ἀδελ(φι)α
Λάμπρον
ἀναστάσιος γερογιάννης
θomas ρεντζος
θανάσης πιερδῆκης
- 120 χριστόδουλος Καραβέλλας
Ἀντωνῖος κεραιμειδᾶς.
χριστος κιοντος.
Ἰωάννης Βλαχογιαννοπουλος
- σπύρος καλαμπόκης
Πανος τριανταφύλλης
γιόργακις τατζας
διμητρις κορατζας
ἀναστασης σουρλιλι
ἠλιας κονταρις μαρτηρο
ἀποστόλης αλεπαντος μαρτιρῶ
Νικόλαος μπούας μαρτυρῶ:

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1

στ. 2-3 τὸ ὁποῖον. Πρὶν ἀπὸ τὴν παρένθεση ἔχει διαγραφεῖ ἡ λ. «εἰς»· βλ. και ἐδῶ, σ. 408.
10 Τὸ κλέος τῶν προκρίτων. Ἀρχὴ τοῦ φερμανιοῦ τῆς 1ης Ἀπριλίου 1800· βλ. ἐδῶ, σ. 405 σημ. 9 16 ἰμλάκι χουμαγιανῶν (τουρκ. emlâki humayunî): σουλτανικῶν κτήσεων.
61 Τόπος τῆς ὑπογραφῆς κλπ. Δίπλα στὴ φράση παράσταση μικροῦ κύκλου· βλ. και ἐδῶ, σ. 409. 64 Κουφέας. Σὲ ἄλλα ἔγγραφα και Κουφέας. Τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Πρέβεζας στὰ 1801 ἐλέγχεται γιὰ τὸν Νικ. Ρέντζο, τὸν Ἰω. Κεχρά, τὸν Ἀλέξανδρο Βαλεντίνη και τὸν Ἰω. Γενοβέλη, βλ. ΓΑΚ. / Ἀρχεῖα Νομοῦ Λευκάδας, φάκ. 8 (Ἐπιστ. διαφ. στὴν Τοπ. Κυβ. — Ammin. del gov. provvisorio settinsulare di S. Maura. Filza Lettere Confinazione 9/2/1799 - 4/10/1802), ἀρ. ἐγγρ. 189, 12 Σεπτ. 1801, ἐπιστολὴ τῶν προέδρων τῆς Πρέβεζας πρὸς τοὺς προέδρους τῆς Ἀγ. Μαύρας. Τὸ ἴδιο ἀξίωμα δὲν ἐπιβεβαιώνεται μέχρι στιγμῆς και γιὰ τὸν Μόσκο Κουφέα.

2

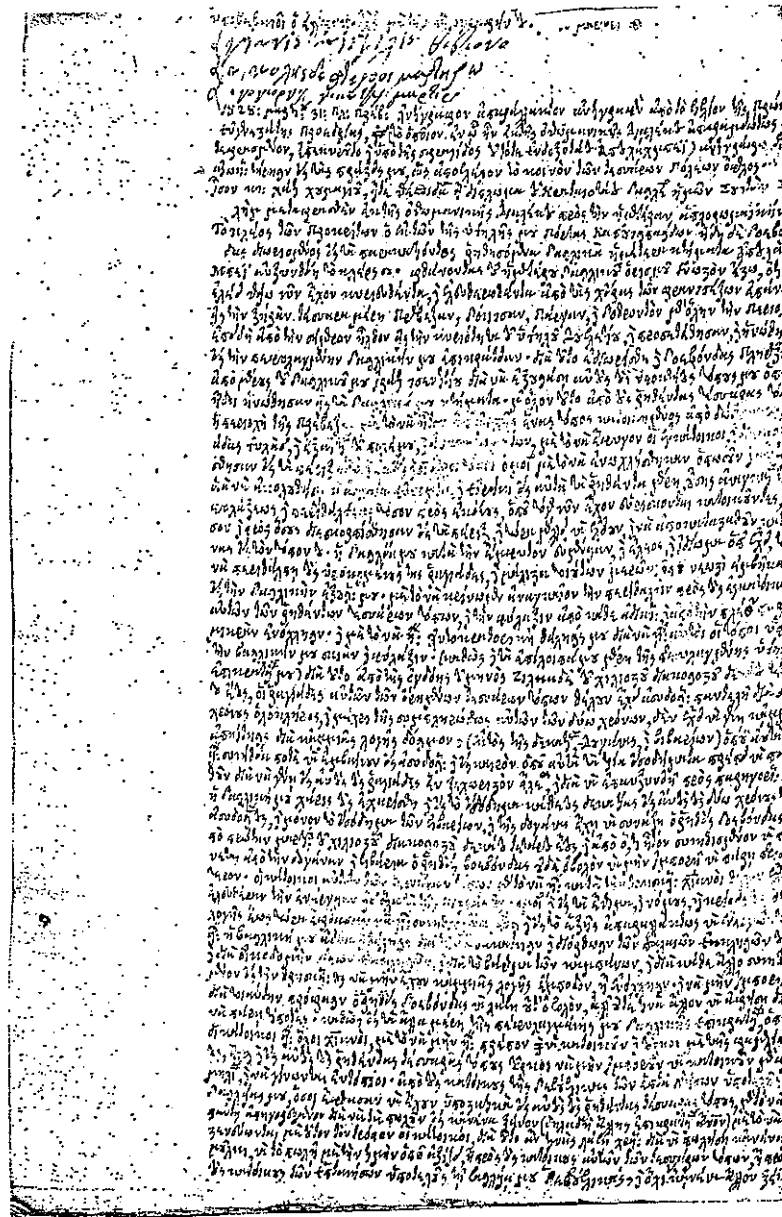
στ. 17 βουλὴν τῶν Γερόντων· βλ. ἐδῶ, σ. 433-434. 35 ἡ γρ. ἡ. 37 ὅτι ἐξαρκεῖ. Ἐχουν διαγραφεῖ προηγουμένως οἱ λ. «ἐκ τῶν». 44 ἀλληλεנדέτων· γρ. ἀλληλενδέτων των.

3

στ. 14, 25 ἀπαρδειγματίστος· ἐδῶ: χωρὶς προηγούμενο, πρωτοφανῆς. 17 ἀπροσάρμοστος: ἀπαίριστος. 21 Βασιλέως μας: τοῦ Μαχμούτ Β'. 22-24 ἔκαμε νὰ πῆξη τὸ Αἰγαῖον πέλαγος... — Βεζιράδες. Βλ. και ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Περὶ ἔγγραφῆς..., ὁ.π., μέρος Β', σ. 215 κ.ἐξ. ΓΚΡΙΓΚ. Α. ΑΡΣ, ὁ.π., σ. 330 κ.ἐξ. 25 ὅσον ἀντὶ «ἄλλο τόσον». 31 ἐξανάστασις: ἀναγέννηση, ἀνάσταση. 43 μαχαλέ (τουρκ. mahalle): συνοικία, γειτονιά. 44 ἀποστόλος: πρέσβεις, ἀντιπροσώπους. βελιληδες (τουρκ. vekil): ἀντιπρόσωποι, πληρεξούσιοι. 47 φίλτζαν (ἰταλ. filza): δέσημη λυτῶν ἐγγράφων. 48 ἐστερεώσαμεν. Ἐχει προηγουμένως διαγραφεῖ ἡ λ. «διὰ». 48-49 νὰ προσπέσουν ἀντὶ «νὰ ἀσπασθοῦν». 49 εἰς τοὺς σεβασμίους πόδας ἀντὶ «τὰ ἔχνη τῶν σεβασμίων ποδῶν». 51-52 τὸν θριαμβευτικὸν θρόνον ἀντὶ «τοὺς θριαμβευτικοὺς πόδας τοῦ θρόνου». 53 χάτι: τὸ σουλτανικὸ φερμάνι ἢ χάτι χου-

μαγιούν της 1ης 'Απριλίου 1800. 54-55 την άρπαγή των όσπητιών και μουλκιών μας. Βλ. και ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Χρονογραφία..., ό.π. σ. 135. μούλκια (τουρκ. mülk): κινή-
 τὰ ή άκίνητα που άνήκουν σε ιδιώτη κατά πλήρη κυριότητα. 60 Ιμπερατίον (τουρκ. berat):
 τὸ σουλτανικό διάταγμα με τὸ ὁποῖο χορηγεῖται προνόμιο· και ἐδῶ: τὸ διάταγμα με τὸ ὁποῖο
 χορηγήθηκε στὸν 'Αλή ή ἐπικαρπία τῆς Πρέβεζας ἐφ' ὅρου ζωῆς, βλ. και σὺλλοιο στ. 61.
 προκατόχου: ὁ Μαχμούτ Β' διαδέχτηκε στὸν θρόνο τὸν Μουσταφά Δ' (1807-1808). 61
 μουλκιανέ (τουρκ. malikâne): ἰσόβια παραχώρηση, μορφή ἰσόβιας ἐνοκίασης. Παραδίδεται
 ὅτι ὁ 'Αλής ἀπέκτησε τὸ δικαίωμα τῆς ἰσόβιας ἐπικαρπίας τῆς Πρέβεζας γιὰ 800 πουργιά,
 βλ. WILLIAM MARTIN LEAKE, *Travels in Northern Greece*, London 1835 [ἀνατύ-
 πωση Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1967], τ. 3, σ. 488. Πβ. ΑΡ. ΒΡΕΚΟΣΗ, ό.π., σ.
 294· Π. ΦΟΥΡΙΚΗ, ό.π., σ. 291. 66 μουλκιών ἀντι «προνομίων». 69 Βασιλείας. 'Επάνω
 ἀπὸ τῆ λ. σημειώνεται ὁ ἀριθ. 2. τρόπον. 'Επάνω ἀπὸ τῆ λ. σημειώνεται ὁ ἀριθ. 3. 73 με-
 ραχμέτι (τουρκ. merhamet): εὐσπλαχνία. 74 κέντρον ἐδῶ: σκοπός, στόχος. 79 στροφήν
 ἀντι «ἐπιστροφῆν». κυριότητα. 'Επάνω ἀπὸ τῆ λ. σημειώνεται ὁ ἀριθ. 2. 81 και οἱ τρεῖς
 ἀπαράτρεπτοι και ἀμετακίνητοι ἀντι «μιᾶ γνώμη και θελήσει σύμφωνοι και ἀπαράτρεπτο».
 82 εἰς ἀντι «ἔως». 84 τρόπον. 'Επάνω ἀπὸ τῆ λ. σημειώνεται ὁ ἀριθ. 2. 85 νόθος ἡμαρ-
 τημένη τε ἀντι «νόθος και ἡμαρτημένη». 87 τους ἀντι «μας».

ΠΙΝ. Α'

'Αντίγραφο τοῦ φερμανιοῦ τῆς 1ης 'Απρ. 1800. 'Αρχεῖο 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως
 και Πρεβέζης, ἀριθ. 136, φ. 94ν.

ΠΙΝ. Β'

ηδω λυ οριζωνει ορειν ζειντ... (Faded handwritten Greek text, likely a legal document or official record. The text is difficult to decipher due to fading and bleed-through from the reverse side.)

*Αντίγραφο του φερμανιού της 1ης 'Απρ. 1800. 'Αρχείο 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, ἀριθ. 136, φ. 95Γ.

ΠΙΝ. Γ'

αὐτὸν ἐξ ἑσθίας... (Faded handwritten Greek text, continuing the legal document or official record from the previous page. Similar to the first page, the text is mostly illegible due to fading.)

*Αντίγραφο της συνθήκης της Πρεβέζας (25 Δεκ. 1800). 'Αρχείο 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, ἀριθ. 136, φ. 95Γ.

ΠΙΝ. Δ'

Handwritten Greek text in the left column, featuring a circular stamp at the top that reads 'ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ' (Academy of Athens) and '1806'. The text is dense and appears to be a formal document or correspondence.

Ἐπιγραφή τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΜΝΕ. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φακ. XXXVI, 2, ἀριθ. 23Ὶ.

ΠΙΝ. Ε'

Handwritten Greek text in the right column, continuing the document's content. It includes several numbered sections, possibly articles or clauses of a treaty, such as 'Ἄρθρ. 1^ο', 'Ἄρθρ. 2^ο', and 'Ἄρθρ. 3^ο'. The script is consistent with the left page.

Ἐπιγραφή τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΜΝΕ. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φακ. XXXVI, 2, ἀριθ. 23Ὶ.

Handwritten text in Greek script, mostly illegible due to fading and bleed-through. Includes a circular stamp with the text 'ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ' and a rectangular stamp with 'ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ'.

*Αντίγραφο τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας. *Ακαδημία *Αθηνῶν, ΚΕΜΝΕ. *Αρχεῖο Οἰκονόμων, φασ. XXXVI, 2, ἀριθ. 24r.

Handwritten text in Greek script, mostly illegible due to fading and bleed-through. Includes a circular stamp with the text 'ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ' and a rectangular stamp with 'ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ'.

*Αντίγραφο τῆς συνθήκης τῆς Πρέβεζας. *Ακαδημία *Αθηνῶν, ΚΕΜΝΕ. *Αρχεῖο Οἰκονόμων, φασ. XXXVI, 2, ἀριθ. 24r.

ΠΙΝ. Ι'

1. Παναγιώτης...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...
 11. ...
 12. ...
 13. ...
 14. ...
 15. ...
 16. ...
 17. ...
 18. ...
 19. ...
 20. ...
 21. ...
 22. ...
 23. ...
 24. ...
 25. ...
 26. ...
 27. ...
 28. ...
 29. ...
 30. ...
 31. ...
 32. ...
 33. ...
 34. ...
 35. ...
 36. ...
 37. ...
 38. ...
 39. ...
 40. ...
 41. ...
 42. ...
 43. ...
 44. ...
 45. ...
 46. ...
 47. ...
 48. ...
 49. ...
 50. ...
 51. ...
 52. ...
 53. ...
 54. ...
 55. ...
 56. ...
 57. ...
 58. ...
 59. ...
 60. ...
 61. ...
 62. ...
 63. ...
 64. ...
 65. ...
 66. ...
 67. ...
 68. ...
 69. ...
 70. ...
 71. ...
 72. ...
 73. ...
 74. ...
 75. ...
 76. ...
 77. ...
 78. ...
 79. ...
 80. ...
 81. ...
 82. ...
 83. ...
 84. ...
 85. ...
 86. ...
 87. ...
 88. ...
 89. ...
 90. ...
 91. ...
 92. ...
 93. ...
 94. ...
 95. ...
 96. ...
 97. ...
 98. ...
 99. ...
 100. ...

Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ,
 ΜΝΗΜΗ ΛΕΑΝΑΡΟΥ ΒΡΑΝΟΥΣΗ,
 ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
 ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1996
 ΣΤΗ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
 ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ Φ. ΛΕΝΗ
 ΣΕ 750 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

'Η εξουσιοδότηση της 10ης 'Οκτ. 1820. 'Αρχείο 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και
 Πρεβέζης, ἀριθ. 134, φ. 48^ρ.